EROL ŞADİ ERDİNÇ
OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ YARGILAMALARI

Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması

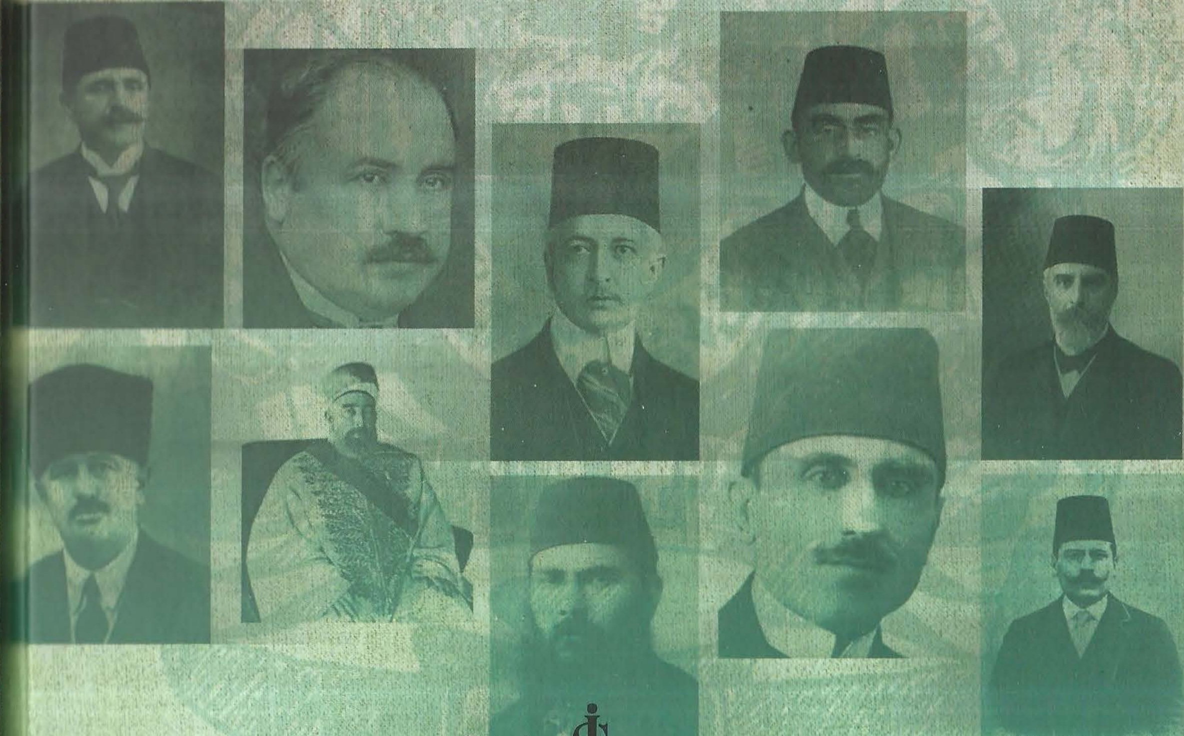
II

EROL ŞADİ ERDİNÇ

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ YARGILAMALARI

8 mart 335 [1919]
tarihli kararnâme ile kurulan

Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Genel Yayın: 4177

YAKIN TARİHTEN TEMEL KAYNAKLAR VE BELGELER

EROL ŞADİ ERDİNÇ

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ YARGILAMALARI II

8 MART 335 [1919] TARİHLİ KARARNÂME İLE KURULAN
DÎVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ YARGILAMASI

Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

YAYINA HAZIRLAYAN
MUSTAFA YENİ

DİZİN
ERKAN IRMAK

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: NİSAN 2018, İSTANBUL

TAKIM NO 978-605-295-439-3
ISBN 978-605-295-441-6

BASKI
VİZYON BASIMEVİ KAĞITÇILIK MATBAACILIK VE YAYINCILIK
SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
BEYLİKDÜZÜ ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ MAH. ORKİDE CAD. NO:1/2
BEYLİKDÜZÜ İSTANBUL
Tel: (0212) 671 61 51 Faks: (0212) 671 61 52
Sertifika No: 28640

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Erol Şadi Erdinç

OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ YARGILAMALARI II

8 mart 335 [1919] tarihli kararnâme ile kurulan

Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması

İÇİNDEKİLER

III. BÖLÜM

KARARLAR

Giriş

İki yargılamadan birincisi, kaynaklardan ikincisi, "*8 Mart 1335 tarihli kararnâme ile kurulan Dîvan-ı Harb-i Örfî Yargılaması*"dır.[1] İstanbul'daki bu yargılamada esas olarak İttihadcılar, tehcir ve taktil [= göç ettirme ve öldürme] olayları ile suçlanmışlardır.

Tehcir sırasında işlenen suçlarda medhali bulunduğu tahkik heyetince anlaşılacak olanların muhakemelerinin Dîvân-ı Harb-i Örfîler'de görülmesi "muvafık-ı hal ve maslahat" kabul edilmiş ve gereğinin yerine getirilmesinin Harbiye ve Adliye nezâretlerine tebliği kararlaştırılmıştır.

Kararın ilk uygulaması olarak 16 Kanûn-ı evvel 1334/16 Aralık 1918 tarihli kararname ile tehcir ve taktil sebebiyle işlenen suçlarda sanık ya da suça yardımcı olanların yargılanması yönünden İstanbul'da emekli Ferik Mahmud Hayret Paşa başkanlığında bir Dîvân-ı Harb-i Örfî kuruldu.[2] Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin ikisi asker, ikisi Adliye'den dört üyesi şunlardır: Ustruma Kolordusu eski komutanı Mirliva Ali Nadir Paşa, kaldırılmış olan 27. Nizamiye Fır-

1 Yargılama tutanakları, "8 Mart sene 335 tarihinde irâde-i seniyye-i Hazret-i Pâdişâhî'ye iktirân eden kararnâme ile müteşekkil Dîvân-ı Harb-i Örfî muhâkemâtı zabıt ceridesi" başlığı altında, *Takvim-i Vekayi* sayılarına ek olarak verilmiş, sonra bir araya getirilmiştir; bkz. dipnot 4, 5 ve 6. Biz dipnotlarımızda *Yargılama Tutanakları* olarak kısalttık.

2 *Takvim-i Vekayi*, No: 3424, 21 Kanûn-ı evvel 1334.

ka komutanı Mirliva Süleymaniyeli Mustafa Paşa, esas görevlerine bağlı kalmak üzere İstanbul İstinaf Mahkemesi üyelerinden Şevket ve Artin Masadoryan efendiler. Bu kadroda ayrıca bir savcı (müddeî-i umûmî) ile dört sorgu hâkimi (müstantik) de bulunuyordu.[3]

Yargılamalarda ağır davranılması ile artan şikâyetler sonucu yeni bir Dîvân-ı Harb-i Örfî kurulması ve yargılamaların yeni kurulan mahkemece devralınması kararlaştırıldı.

Yargılama, Ferik Mustafa Nâzım Paşa'nın başkanlığında[4] ve Mirliva Zeki Paşa, Mirliva Mustafa Paşa, Mirliva Ali Nâzım Paşa ile Miralay Receb Ferdi Bey'den oluşan yargıçlar kurulunca 27 Nisan 1335 [1919]-28 Haziran 1335 [1919] tarihleri arasında ve üç bölüm halinde yapılmıştır. Birinci bölümdeki yargılamalar 27 Nisan 1335/17 Mayıs 1335 tarihleri arasında, yedi oturum sürmüş ve eski Sadrazam **Said Halim Paşa** ile nâzırlar ve genel merkez [merkez-i umûmî] üyeleri ile İttihad ve Terakki'nin yönetici ve birtakım yetkilileri olan **Halil, Ahmed Nesimi, İbrahim, Talat, Rıza, Midhat Şükrü, Ziya Gökalp, Kemâl, Şükrü,** Cevad, **Atıf** beyler yargılamada hazır bulunmuşlar, yurtdışına çıkmış olan **Talat,** Enver ve **Cemal** paşalar ile **Nâzım, Bahaeddin** Şakir, **Rusuhi** ve **Aziz** beyler ise yokluklarında yargılanmışlardır.[5] İkinci bölümdeki yargılamalarda diğer İttihad ve Terakki ileri gelenleri Şey**hülislam Musa Kâzım** ve Şey**hülislam** Esad efendiler ile **Hüseyin Haşim,** eski Â'yân reisi **Rifat** beyler vardır.[6] Üçüncü bölümde ise İttihad ve

---

3 *Takvim-i Vekayi*, No: 3424, 21 Kanûn-ı evvel 1334.

4 8 Mart 335 tarihli kararnâme ile İstanbul'da kurulan Dîvân-ı Harb-i Örfî başkanlığına Mirliva Ali Fevzi Paşa atanmış, bir süre sonra sıhhî durumundan dolayı başkanlıktan alınarak yerine "İmâlât-ı Harbiye" eski müdürü emekli Ferik Mustafa Nâzım Paşa'nın atanması uygun görülmüştür. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, No: 3503, 23 Mart 1335.

5 Birinci bölümü oluşturan yedi oturumluk yargılama tutanakları, 3540 (5 Mayıs 1335), 3543 (8 Mayıs 1335), 3547 (13 Mayıs 1335), 3549 (15 Mayıs 1335), 3554 (21 Mayıs 1335), 3557 (25 Mayıs 1335) ve 3561 (29 Mayıs 1335) sayı ve tarihli *Takvim-i Vekayi*'lere ek olarak verilmiştir.

6 İkinci bölümü oluşturan yargılama tutanakları 3571 (10 Haziran 1335), 3573 (12 Haziran 1335), 3575 (15 Haziran 1335), 3577 (17 Haziran 1335), ve 3593 (9 Temmuz 1335), 3594 (10 Temmuz 1335), 3595 (12 Temmuz 1335) sayı ve tarihli *Takvim-i Vekayi*'lere ek olarak verilmiştir. Birinci yargılamada, hazır bulunanlar ile yokluklarında yargılananlar listesi birinci bölüme aittir; ikinci yargılama listesinde bu yanlış düzeltilmiştir.

Terakki'nin vilayet sorumlu kâtibleri **Ahmed Midhat Bey** (Bursa), **Besim Zühdî Bey** (Eskişehir), **Avni Bey** (Manisa), **Abdülgani Bey** (Edirne müfettişi), Teceddüd Fırkası Beyoğlu sorumlu kâtibi **Salahaddin Bey, Hüseyin Cevdet Bey** (Mirgün kâtib vekili) ve **Mehmed Cemal Bey** (Halep) yargılanmışlardır.[7]

Kitabın son bölümü olarak da ilgili tehcir muhâkemelerinin karar suretleri eklenmiştir.

7 Üçüncü bölümün yargılama tutanakları 3586 (28 Haziran 1335), 3589 (5 Temmuz 1335) ve 3596 (13 Temmuz 1335) sayı ve tarihli *Takvim-i Vekayi*'lere ek olarak verilmiştir.

8 Mart sene 335 tarihinde
İrâde-i Seniyye-i Hazret-i Pâdişâhî'ye
iktirân eden kararnâme ile müteşekkil
DÎVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ
muhâkemâtı zabıt ceridesi

I. BÖLÜM

İrâde-i Seniyye*

Mehmed Vahdeddin

Bilâ ruhsat mevkilerinden tebâüd ve bilâ izin Memâlik-i Osmaniye hudûdunu tecâvüz etmekle maznûn-ı aleyhimâ sâbık harbiye nâzırı ve başkumandanlık erkân-ı harbiye reisi yâver-i hâss-ı hazret-i şehriyârî birinci ferîk Enver ve sâbık bahriye nâzırı fahrî yâverânı hazret-i şehriyârîden birinci ferîk Cemal paşaların seferberlik esnâsında bir gûnâ salâhiyet ve mezûniyet-i resmiyeye mübtenî olmayarak Memâlik-i Osmaniye hudûdunu tecâvüz eylediklerine binâen fiil ve hareketlerine tevâfuk eden askerî cezâ kanûnnâmesinin yüz otuz ikinci maddesinin fıkra-i âhiresine tatbîkan silk-i askerîden tardlarıyla beraber birer sene müddetle kalabend edildiklerine ve kanûn-ı umûmî-i cezânın otuz ikinci maddesi mûcibince hukuk-ı medeniyeden ıskatlarına ve usûl-i muhâkemât-ı cezâiye kanûnunun üç yüz yetmiş birinci ve müteâkıbi maddeleri muktezâsınca emvâllerinin haczine ve usûlî dâiresinde idâre etdirilmesine dâir erkân dîvân-ı harb-i mahsûsundan gıyâben verilen karar ele geçdiklerinde tekrar muhâkeme edilmek üzere tasdîk olunmuşdur.

İşbu irâde-i seniyyenin icrâsına harbiye nâzırı memûrdur.

1 Kânûn-ı sânî 1335/27 Rebîül-evvel 1337

Sadrazam Harbiye Nâzırı
Tevfik Cevad

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3436, 1 Rebiülahir 1337/4 Kanûn-ı sâni 1335.

Reis: **Ferîk Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa,**
Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey
Müddeî-i Umûmî: **Mustafa Nazmi Bey**

BİRİNCİ MUHÂKEME*

Pazartesi, 27 Nisan [1]335

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Said Halim Paşa, Halil Bey, Ahmed Nesimi Bey, İbrahim Bey, Talat Bey, Rıza Bey, Midhat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Kemâl Bey, Şükrü Bey, Cevad Bey, Atıf Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Talat Efendi, Enver Efendi, Cemal Efendi, Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahaeddin Şakir Efendi, Doktor Rusuhi Efendi, Aziz Efendi.

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3540, 4 Şaban 1337/5 Mayıs 1335 (s. 1-14).

Birinci Celse

Saat Dakika
1 50

Reis — Paşa Hazretleri ism-i âlîniz?
Said Halim Paşa — Mehmed Said Halim.
Reis — Peder-i âlîniz?
Said Halim Paşa — Halim.
Reis — Sinn-i âlîniz?
Said Halim Paşa — Elli altı.
Reis — Nerede tevellüd etdiniz?
Said Halim Paşa — Kahire'de.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Said Halim Paşa — Yeniköy.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
Said Halim Paşa — Âlî.
Reis — Müteehhil misiniz?
Said Halim Paşa — Evet.
Reis — Bir gûnâ mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı?
Said Halim Paşa — Hayır.
Reis — Oturunuz. Zât-ı âlînizin ism-i âlîniz?
Halil Bey — Halil.
Reis — Peder-i âlîniz?
Halil Bey — Salih.
Reis — Sinn-i âlîniz?
Halil Bey — Kırk dört. (Sayfa: 2)
Reis — Maskat-ı re'siniz?
Halil Bey — Milas kasabası efendim.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Halil Bey — Nişantaşı.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
Halil Bey — Âlî.

Reis — Memûriyet-i hâliye ve sâbıkanız?
Halil Bey — Meclis-i Mebûsân reis-i sâbıkıyım.
Reis — Müteehhil misiniz?
Halil Bey —Müteehhilim.
Reis — Oturunuz. Zât-ı âlîniz?
Ahmed Nesimi Bey — Ahmed Nesimi.
Reis — Peder-i âlîniz?
Ahmed Nesimi Bey — İbrahim.
Reis — Sinniniz?
Ahmed Nesimi Bey — Kırk üç.
Reis — Maskat-ı re'siniz?
Ahmed Nesimi Bey — Girid, Hanya.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Ahmed Nesimi Bey — Cağaloğlu'nda Mahmudiye Caddesi.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
Ahmed Nesimi Bey — Tahsîl-i âlî.
Reis — Memûriyet-i hâliye ve sâbıkanız?
Ahmed Nesimi Bey — Hâriciye nâzırı.
Reis — Mahkûmiyet sâbıkanız var mı?
Ahmed Nesimi Bey — Hayır efendim.
Reis — Oturunuz. İsm-i âlîniz?
Atıf Bey — Atıf.
Reis — Sinniniz?
Atıf Bey — Otuz yedi.
Reis — Maskat-ı re'siniz?
Atıf Bey — Çanakkale.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Atıf Bey — Kadıköy.
Reis — Memûriyet-i hâliye ve sâbıkanız?
Atıf Bey — Ankara mebûs-ı sâbıkı.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
Atıf Bey — Âlî.
Reis — Mahkûmiyet sâbıkanız var mı efendim?
Atıf Bey — Yok efendim.
Reis — İsm-i âlîniz?
İbrahim Bey — İbrahim.

Reis — Peder-i âlîniz?
İbrahim Bey — Mehmed Sahib.
Reis — Sinniniz?
İbrahim Bey — Elli sekiz.
Reis — Maskat-ı re'siniz?
İbrahim Bey — İstanbul.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
İbrahim Bey — Paşabahçesi, İncir Köyü.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
İbrahim Bey — Âlî efendim.
Reis — Mahkûmiyet sâbıkanız var mı efendim?
İbrahim Bey — Elhamdüllillâh yokdur.
Reis — Memûriyet-i hâliye ve sâbıkanız efendim?
İbrahim Bey — Â'yân'danım. Sâbıkam da, Şûrâ-yı Devlet riyâseti.
Reis — İsm-i âlîniz?
Talat Bey — Talat.
Reis — Pederinizin ismi?
Talat Bey — Tahir.
Reis — Sinn-i âlîniz?
Talat Bey — Otuz sekiz.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Talat Bey — Beşiktaş.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
Talat Bey — Tahsîl-i âlî.
Reis — Memûriyet-i hâliye ve sâbıkanız?
Talat Bey — İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsi a'zâsından.
Reis — Mahkûmiyet sâbıkanız var mı?
Talat Bey — Hayır efendim.
Reis — Hüviyetiniz?
Rıza Bey — Malûm. Trabzon Tehcîri'nde arz etmişdim.
Reis — İsm-i âlîniz?
Midhat Şükrü Bey — Midhat Şükrü.
Reis — Pederiniz?
Midhat Şükrü Bey — Mehmed Şükrü.
Reis — Sinn-i âlîniz?
Midhat Şükrü Bey — Kırk beş.

Reis — Maskat-ı re'siniz?
Midhat Şükrü Bey — Selânik.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Midhat Şükrü Bey — Nuruosmaniye. (Sayfa: 3)
Reis — Memûriyet-i hâliye ve sâbıkanız?
Midhat Şükrü Bey — Burdur mebûs-ı sâbıkı.
Reis — Mahkûmiyet sâbıkanız var mı efendim?
Midhat Şükrü Bey — Yok efendim.
Reis — Oturunuz. İsminiz?
Cevad Bey — Ahmed Cevad.
Reis — Pederinizin ismi?
Cevad Bey — Mustafa.
Reis — Sinniniz?
Cevad Bey — Kırk yedi.
Reis — Maskat-ı re'siniz?
Cevad Bey — Kızanlık.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Cevad Bey — Bayezid civârında.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
Cevad Bey — Topçu Mektebi'nden.
Reis — Memûriyet-i hâliye ve sâbıkanız?
Cevad Bey — Sâbık merkez kumandanı.
Reis — Mahkûmiyet sâbıkanız var mı?
Cevad Bey — Yok.
Reis — İsm-i âlîniz?
Ziya Gökalp Bey — Ziya Gökalp.
Reis — Peder-i âlîniz?
Ziya Gökalp Bey — Tevfik.
Reis — Sinn-i âlîniz?
Ziya Gökalp Bey — Kırk üç.
Reis — Maskat-ı re'siniz?
Ziya Gökalp Bey — Diyâr-ı Bekr.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Ziya Gökalp Bey — Cağaloğlu.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
Ziya Gökalp Bey — Husûsîdir.

Reis — Memûriyet-i hâliye ve sâbıkanız?
Ziya Gökalp Bey — Dârül-fünûn müderris-i sâbıkı.
Reis — Mahkûmiyet sâbıkanız var mı?
Ziya Gökalp Bey — Bir siyâsî meseleden dolayı mahkûmiyetim vardır.
Reis — Hangi mahkemede?
Ziya Gökalp Bey — Taşkışla'da.
Reis — Oturunuz. İsm-i âlîniz?
Kemâl Bey — Kemâl.
Reis — Pederiniz?
Kemâl Bey — Arif.
Reis — Sinniniz?
Kemâl Bey — Kırk.
Reis — Maskat-ı re'siniz?
Kemâl Bey — İstanbul efendim.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Kemâl Bey — İstanbul, Nuruosmaniye.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
Kemâl Bey — Husûsî.
Reis — Müteehhil misiniz?
Kemâl Bey — Hayır efendim.
Reis — Memûriyet-i hâliye ve sâbıkanız?
Kemâl Bey — İâşe nâzır-ı sâbıkı.
Reis — Bir gûnâ mahkûmiyet sâbıkanız var mı?
Kemâl Bey — Hayır.
Reis — İsminiz?
Şükrü Bey — Ahmed Şükrü.
Reis — Pederinizin ismi?
Şükrü Bey — Hüseyin.
Reis — Maskat-ı re'siniz?
Şükrü Bey — Kastamonu.
Reis — Sinn-i âlîniz?
Şükrü Bey — Kırk üç.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Şükrü Bey — Şişli.
Reis — Memûriyet-i hâliye ve sâbıkanız?

Şükrü Bey — Maârif nâzır-ı esbâkı.

Reis — Mahkûmiyet sâbıkanız var mı?

Şükrü Bey — Hayır.

Reis — Hâl-i firârda bulunanlardan gelenler var mı? Okuyunuz efendim.

Kararnâme

Teşkîlât-ı Mahsûsa ile alâkadâr olarak tertîb ve icrâ-yı kıtâl ve mesâvî-i sâire ile maznûn-ı aleyhim olup hâl-i firârda bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti merkez ve meclis-i umûmî a'zâsından sadr-ı esbâk Talat Paşa ve silk-i askerîden matrûd esbâk Harbiye nâzırı Enver ve esbâk Bahriye nâzırı Cemal efendiler ve esbâk Maârif nâzırı Doktor Nâzım ve Doktor Bahaeddin Şakir ve Doktor Rusuhi ve Emniyet-i Umûmiye müdîr-i esbâkı Aziz beyler hâl-i firârda bulunmalarına mebnî Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiye Kanûnu'nun üç yüz yetmiş birinci maddesi mûcibince mahkemeye gelmeleri için işbu tarihden itibâren cânib-i riyâsetden on gün mehil verilmekle müddet-i mezkûre zarfında gelmedikleri hâlde kendilerine kanûna itâat etmemiş nazarıyla bakılarak muhâkemelerinin gıyâben bil-rüye hukuk-ı medeniyeden ıskat ve emvâllerinin haciz olunacağı ve bu esnâda bir gûnâ dâvâ ikamesine hakları olamayacağı ve aleyhlerine dâvâya kıyâm edileceği gibi bulundukları mahallî bilenlerin haber vermekle ve bil-cümle zâbıta-i adliye memûrlarının kendilerini derdest etmekle mecbûr olduklarını mübeyyin işbu kararnâme kanûn-ı mezkûrun üç yüz yetmiş ikinci maddesinden istinbât olunan ahkâma tevfîkan tanzîm ve muâmelât-ı hacziye hakkında teblîgat-ı mukteziyenin icrâ ve sâir muâmelât îfâ olunmak için nüsha-i kâfiyesi Müddeî-i Umûmîlik'e tevdî kılındığı ilân olunur.

[14 Nisan 1335]

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Tarihi efendim?

Zabıt Kâtibi — 14 Nisan.

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Şu hâlde isbât-ı vücûd etmemişlerdir, efendim. Gıyâben muhâkemelerinin icrâsını taleb ederim.

Reis — Said Halim Paşa Hazretleri; Celaleddin Arif Bey ile Hasan Hayri Bey'i müdâfaa için tevkîl buyurdunuz mu?

Said Halim Paşa — Evet efendim.

Reis — Peki. Halil Beyefendi; Esad ve Kâzım beylerle Tahsin Efendi'yi müdâfaa için tevkîl buyurdunuz mu?

Halil Bey — Evet efendim.

Reis — Ahmed Nesimi Bey; Sâki Bey'le Esad Muhlis Bey'i müdâfaa için tevkîl etdiniz mi?

Ahmed Nesimi Bey — Evet efendim.

Reis — Maârif nâzırı Şükrü Beyefendi; Saadeddin Ferid Beyefendi'yi tevkîl buyurdunuz mu?

Şükrü Bey — Evet efendim.

Reis — İbrahim Beyefendi; Zât-ı âlîniz kimi tevkîl buyurdunuz?

İbrahim Bey — Efendim; Mâhir Efendi, Yusuf Cemal Bey, bir de Kadri Bey.

Reis — Kemâl Bey, Saadeddin Bey ve Emin Adil, Ahmed Ramiz beyefendileri ve Hasan Hayri Bey'i müdâfaa için tayîn buyurdunuz mu?

Kemâl Bey — Evet efendim.

Reis — Midhat Şükrü Beyefendi; Mahmud Mâhir Beyefendi'yi tevkîl buyurdunuz mu?

Midhat Şükrü Bey — Saadeddin Ferid Bey, bir de Ramiz Bey.

Reis — Burada yazılı değil; demek onları da tevkîl buyurdunuz?

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim.

Reis — Ziya Gökalp Bey; Haydar Rifat Bey ile İsmail Tevfik Bey'i tevkîl buyurdunuz mu?

Ziya Gökalp Bey — Evet efendim.

Reis — Vekîl efendiler,

Dîvân-ı harblerce ve bâ-husûs dîvân-ı harb-i örfîlerce teâmül olmadığı ve bir gûnâ mecbûriyet-i kanûniye bulunmadığı hâlde

mücerred maznûnînin müdâfaalarını teshîl ve hîn-i iktizâda istiâne edebilmelerini temîn için bu muhâkemede müdâfaa vekîllerinin bulundurulmasına ve Dîvân-ı Harb'in muhâkemeyi kemâl-i adl ve bîtarafî ile icrâ etdiğini enzâr-ı umûmiyede isbât etmek için muhâkemenin alenen cereyânına müsâade olundu; fakat bu müsâadeyi sû-i istimâl etmeyerek isticvâbât hitâm bulmadıkca araya söz karışdırmamanızı ve kemâl-i itidâl ve sükûn ile hareket ederek kanûna riâyetkâr olmanızı ihtâr ederim.

[Zabıt kâtibine hitâben] Kararnâmeyi okur musunuz?

[Kâtib Şefik Bey tarafından okunur]

Kararnâme

İnfisâhını ilân eden [İttihad ve Terakki] Cemiyeti'nin reis-i umûmîsi Said Halim Paşa ile meclis-i umûmîsinin a'zâ-yı tabîiyesinden olan Talat, Enver, Cemal, İbrahim, Şükrü, Halil ve Ahmed Nesimi ve kâtib-i umûmîsi Midhat Şükrü ve merkez-i umûmîsi a'zâsından İstanbul murahhası Kemâl ve Ziya Gökalp, Doktor Rusuhi, Küçük Talat ve yine merkez-i umûmî a'zâsından olup Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya memûr bulunan Doktor Bahaeddin Şakir, Doktor Nâzım, Atıf, Rıza ve teşkîlât-ı mezkûre encümen idâresine dâhil olan Emniyet-i Umûmiye müdîr-i esbâkı Aziz ve merkez kumandan-ı sâbıkı Cevad beyler hakkında icrâ kılınan tahkikatı mutazammın evrâk-ı istintâkiye ve teferruâtıyla Dîvân-ı Harb-i Örfî Müddeî-i Umûmîliği'nin bâlâda mestûr iddianâmesi mütâlaa ve tedkik olundu.

Mezkûr iddianâmede İttihad ve Terakki Cemiyeti biri programa ve nizâmnâme-i dâhiliye müstenid zâhirî ve alenî, diğeri talîmât-ı şifâhiye ve mahremâneye mübtenî mestûr ve hafî iki mâhiyet-i mütezâddeyi câmi' olup delâil ve berâhîn-i mevcûde müeddâsından şahsiyet-i maneviyesinin bir silsile-i kıtâl ve garât ve sû-i istimâlât ile maznûn-ı aleyh bulunduğu ve icrââṭ-ı vâkıasından mütevellid mesûliyet-i kanûniyeyi mütehammil olması Cemiyetler Kanûnu ahkâm-ı sarîhasıyla müeyyed olan cemiyet-i mezkûrenin bâlâda mezkûrül-esâmî rüesâ-yı mühimme ve erkân-ı müteneffizesinin mâ-bih-il-maznûniyeti îzâh ve kendilerine isnâd olunan cerâim

bast ve temhîd edilmekde ve ez-ân cümle geçen üç yüz otuz senesi Temmuz'unda rüesâ-yı cemiyetle bil-istişâre ilân olunan seferberlik üzerine Cemiyet'in zî-nüfûz erkânından olup firârlarından dolayı silk-i askerîden matrûd Enver ve Cemal ve kezâ firârî Talat beylerle rüfekâsı Avrupa'nın meşgul olduğu Harb-i Umûmî'den bil-istifâde izân ve iktidâr ve adl ve dâd ve hikmet ve refetle hallolunması îcâb eden mesâil-i muallâka ve gavâil-i muazzeleyi herkese ibrâz-ı şiddet ve her tarafa ilka-yı dehşetle hall ü fasl sevdâsına düşerek mukadderât-ı millet üzerinde tahavvülât-ı azîme ve teşevvüşât-ı bî-nihâiyeyi müntic efâl ve icrâât-ı vahîmeye cüret ve sûretâ âmâl-i milliyeyi tatmîn maksadıyla ve hakikatde ise bir gaile-i azîmî ihdâs ile sadâ-yı milleti susdurmak ve bu fırsatdan bil-istifâde icrâ-yı tahakküm ve tagallüb ile iddihâr-ı servet ve sâmân etmek emniyesiyle hareket eyledikleri ve Harb-i Umûmî'ye iştirâki birtakım hiyel ve desâis istimâliyle emr-i vâki hâline getirdikden sonra tatbîk-i maneviyâta bil-i-btidâr, harekât-ı harbiye sıralarında makasid-i hafiyelerini mevki-i fiile îsâl garazıyla husûsî ve mahfî komitecesine (Sayfa: 5) efâl ve harekâtla iştigal etmek ve habshânelerden tahliye etdirdikleri kavâfil-i mücrimînin harekât-ı cinâyetkârânelerine esâslar hâzırlamak ve bunlara evâmir ve talîmât vermek ve bütün bu kabîl harekât-ı hafîye ile İstanbul'da iştigal etmek üzere "Teşkîlât-ı Mahsûsa" nâmı tahtında vücûde getirdikleri bir komiteden Emniyet-i Umûmiye müdîr-i esbâkı Aziz ve merkez-i umûmî a'zâsından Atıf ve Doktor Nâzım beyler âdetâ merkez erkân-ı harbliğini ve merkez kumandanı Cevad Bey dahi anlar tarafından ittihâz olunan mukarrerâtın tasdîk ve tatbîkini îfâ edip istihdâm eyledikleri eşhâsa külliyetli paralar tevzî ve menâtık-ı muhtelifeye sevk ve izâm ve Doktor Bahaeddin Şakir gibi rüesâsına şifre miftâhları verip emirlerine otomobiller, mebzûlen nukut ve levâzım-ı tahrîbiye tevdî ve tahsîs eylemiş ve bu vechle İttihad ve Terakki Cemiyeti rüesâsının makasidini gizli bir usûl dâiresinde tenfîz ve icrâya koyulmuş oldukları dermiyân olunmakdadır. Bu komitenin taşraya dağıtdığı efrâdından bazıları reislerinin telkin ve işâretleri ve aher mahallerin İttihad ve Terakki murahhaslarıyla Cemiyet'e intifâ garazıyla mutî ve münkad bazı memûrîn ile sâika-i safvet veya ilcâ-yı cehâletle anlara iltihâk eden mikdârı pek kalîl bazı eşhâsın delâlet ve muâvenetiyle taktîl-i nüfûs, nehb-i emvâl ve

nukut ve ihrâk-ı mebânî ve ecsâd, hetk-i ırz, işkence ve ezâ fezâyihini îka eyledikleri bu mesâibe hedef olanlar bilâ tefrîk-i cins ve mezheb ve ebnâ-yı memleket olup bu meyânda magdûrînin kısm-ı mühimmi gerçi Ermeniler ise de kısm-ı küllîsi de anâsır-ı sâire ve bilhâssa her vakit ve her yerde Türkler olduğu cümle-i müddeayâtdandır. İşbu tahkikatın mevzûu olan madde-i muayyine Ermenilerin tehcîri esnâsında muhtelif zaman ve mahallerde vukua getirilen ve her birinin fâilleri haklarında başkaca takibât-ı kanûniye icrâ kılınmakda olan fecâyiin mevzûu ve münferid vakayiden ibâret olmayıp mezkûrül-esâmî zevâtdan mürekkeb bir kuvve-i müttehide-i merkeziye tarafından tertîb ve icrââtının şifâhî ve hafî evâmir ve talîmât itâsı sûretiyle temîn ve idâre edilmiş olması mâhiyetindedir ki netîce-i tedkikatı müşir delâil ve berâhîn ve beyyinât-ı tahrîriye ve vesâik-i mutebere ber-vech-i zîr derc ve telfîk olunur.

Şöyle ki:

İttihad ve Terakki rüesâsının [**Teşkîlât-ı Mahsûsa**] unvânı tahtında bidâyeten harbe iştirâk etmek işâasıyla vücûde getirdikleri ve fakat bilâhire İddiânâme'de bast ve tezkâr olunduğu üzere harekât ve icrâât-ı cürmiye ile iştigal etdirdikleri şebeke-i hafiye encümen idâresi merkez-i umûmîsi a'zâsından Doktor Nâzım, Bahaeddin Şakir, Atıf, Rıza ve Emniyet-i Umûmiye müdîr-i esbâkı Aziz beylerden mürekkeb olup bunlardan Bahaeddin Şakir Bey'in merkezi Erzurum olmak üzere vilâyât-ı şarkiyedeki kuvvetlerin kumandasına gitdiği ve Rıza Bey'in de Trabzon havâlîsinde dolaşdığı esnâda İstanbul'da Aziz, Atıf ve Nâzım beylerin icrâ-yı faâliyet eyledikleri ve Merkez Kumandanı Cevad Bey'in dahi mukarrerât-ı müttehazalarının tasdîk ve tatbîk vazîfesinde bulunduğu [**Tertîb numara 10, vesîka 1**] Bahaeddin Şakir Bey'e hitâben 150 numaralı kararı muhtevî [**Galatalı Halil'in komitece tecziyesi matlûbdur. Emânet postahâneden istirdâd edilecek, îcâbında ahâlîye verileceğinin teblîgi**] ibâresini ve zîrinde [**Aziz, Atıf, Nâzım**] imzâ-yı zâtilerini hâvî ve altında [**Muvâfıkdır: Cevad**] tasdîk ve imzâsını ve daha altında [**Esbâb-ı hıyânet para toplamak**] ibâresini şâmil olan varaka ile sâbitdir bu kararnâmenin merbûtu varaka ise keyfiyetin [**Artvin'de, Bahaeddin Şakir Bey'e bizzât hallolunacakdır**] işâretiyle [**A. Cevad**] imzâsıyla şifreli telgrafla emir ve işâr olunduğunu irâe eder.

[**Teşkîlât-ı Mahsûsa'da**] firârî Enver Bey'in amcası Halil Paşa'nın da merkez kumandanlığı zamanında dâhil bulunduğuna ve teşkîlât-ı mezkûrenin İttihad ve Terakki Cemiyeti'yle irtibâtına [**Tertîb numara 10, vesîka 4**] Midhat Şükrü Bey'e hitâben yazılan [Halil, Nâzım, Atıf, Aziz] imzâlarını hâvî ve 59 numaralı tezkere delîl ve bu uğurda sergerde cem ve tedârik ve mahbûsları tahliye etdirdiklerine de mûmâ-ileyh Halil Bey'in İzmit mutasarrıflığına gönderilen 67 numaralı telgrafı berhandır.

[**Teşkîlât-ı Mahsûsa**] ya mevâdd-ı tahrîbiye verildiğini mûmâ-ileyh Halil Bey'in Harbiye Dâiresi Müdîriyeti'ne 68 numara ile 16 Teşrîn-i sânî sene 30 tarihinde yazdığı tezkere göstermekde ve buna mümâsil vesâike Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın evrâk-ı mütebâkiyesi meyânında tesâdüf edilmekde bununla beraber tedkikat-ı vâkıadan bu dâireye âid evrâkdan bir kısm-ı mühimminin ve merkez-i umûmînin bütün evrâk ve defâtirinin aşırıldığı anlaşılmakda ve hattâ Emniyet-i Umûmiye müdîr-i esbâkı Aziz Bey'in Talat Bey'in istifâsından evvel dâireden aldığı malûmât ve muhâberât-ı mühimmeye dâir dosyaları infisâlinden sonra iâde etmediği, Dâhiliye Nezâret-i celîlesinin tezkeresi mündericâtı ve şahâdât-ı mazbûta delâletiyle sübût bulmakda. [**Tertîb numara 31**] İlân-ı harbden hayli müddet akdem harekât-ı harbiyeye niyet olunduğu ve bunun Cemiyet'ce kasd ve arzu olunduğu 17 Ağustos 30 tarihinde kâtib-i umûmî Midhat Şükrü Bey imzâsıyla ve Erzurum vâlîsi vâsıtasıyla Bahaeddin Şakir Bey'e olan işârdan istidlâl olunmakdadır.

Diyâr-ı Bekr'de îka edilen kıtâl ve fecâyiin firârî Talat Bey'in ağmaz ve teşvîkiyle tevâlî eylediğini [**Tertîb 8, vesîka 1**] Zor mutasarrıfı Ali Suad Bey'in mûmâ-ileyh Talat Bey'e keşîde edip mündericâtı vâlî ve yâveriyle Komiser Memduh'un idâmen tecziyeleri vücûbuna dâir olan şifreli telgrafnâmenin [**Hıfz**] işâretiyle ibtâli teyîd eder.

Dâhiliye Nezâreti kalem-i mahsûs müdîri İhsan Bey Kilis kaim-makamı iken Dersaâdet'den Haleb'e gönderilen Abdülahad Nuri Bey'in tehcîrin imhâ maksadına müstenid bulunduğunu ve [Ben Talat Bey ile temâs etdim imhâ emirlerini bizzât aldım. Memleketin selâmeti bundadır] diyerek kendisi de iknâya çalışdığını ityân eylemekdedir. [**Evrâk-ı istintâkiye, sayfa 15**]

Bursa kâtib-i mesûlü Doktor Midhat Bey'in Bolu kâtib-i mesûlü iken Kangırı'dan Bolu mutasarrıflığına Ankara vilâyetinden tebîd olunan Ermenilerin yekûnu altmış bir bine bâliğ olduğunu ve vilâyet ahâlî-yi İslâmiyesi'nin bu münâsebetle İttihad ve Terakki ile anın zâde-i meşrûu olan hükûmete perestiş etdiklerini ve bu tesîrin (Sayfa: 6) senelerce pâydâr olacağını binâenaleyh Bolu'nun da saâdet-i âtiyesini temîn için ayn-ı harekete imtisâlin mûcib-i fevâid olacağına dâir servis çekdiği mutasarrıf Müfid Bey'in 11 Eylül 31 tarihiyle Dâhiliye Nezâreti'ne olan şifreli telgrafnâmesinde muharrerdir ki [**Tertîb 8, vesîka 2**] bununla Bolu gibi dârül-harekâtdan madûd olmayan bir mahallde tehcîrin ne tedbîr-i askerî ve ne de tedbîr-i inzibâtî cümlesinden olmayıp, Cemiyet'in emel ve arzusundan münbais ve Midhat Bey'e merciinden mülhem olduğunu anlatmakdadır. Kısa bir müddetle Kangırı'da bulunan bu zâtın Ankara vilâyeti halkının hissiyât-ı umûmiyesini uzakdan öğrenemeyeceği bedîhî ve bulunduğu vilâyet ahâlîsinin hissiyâtına âgâh olması daha sehîl ve tabîî idi. Hâlbuki Kangırı'nın merbût bulunduğu Kastamonu Müslümânlarının muhîtleri hâricindeki vakayii nefretle yâd ve telâkki eyledikleri, hattâ bir gün memleketin müftisiyle meşâyih ve eşrâfından bir cemm-i gafîrin Vâlî Reşid Paşa'ya aynen şu sözleri [Civâr vilâyetlerden Ermenileri mezbahaya sevk eder gibi çoluk çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkararak katl ediyorlarmış, biz memleketimizde böyle şey istemeyiz. Gazab-ı İlâhî'den korkarız. Küfr ile hükûmet pâydâr olur. Zulm ile pâydâr olmaz. Aman ricâ ederiz, bizim vilâyetde böyle bir muâmele yapılmasın] dedikleri ve vâlî-yi müşârün-ileyh cânibinden böyle bir hâle katiyyen meydan verilmeyeceği beyân ve temîn edilmesi üzerine meserretlerinden gözleri yaşararak gitdiklerini ikinci merbûtun on beşinci sayfasındaki beyânât-ı tahrîriye ile müeyyeddir.

[**Teşkîlât-ı Mahsûsa**]'nın ve ona mülhak bazı jandarmaların Erzurum vilâyeti mülhakatında Ermenilere olan taaddiyât ve tecâvüzâtını tavzîh eden Vâlî Tahsin Beyefendi'nin 15 Temmuz 331 tarihli şifreli telgrafnâmesi [**Faik nâmında bir mülâzımın Arabyan'ın dört kızını aldığını ve mülâzım Kâmil Efendi'nin de 1863 lira ve otuz beş yük eşyâ ve pek** çok **mücevherât çaldığını, para ve kadın rezâletinin pek hacâlet-âver ve merdliğe muhâlif olduğunu ve bu**

hâllere hâtime ve bilhâssa Teşkîlât-ı Mahsûsa nâmı altında türeyen çetelere her tarafdan nihâyet verilmesi ve Mamûretü'l-Azîz vâlîsi bütün yollar kadın ve çocuk cenâzeleriyle doludur, defnetmeğe yetişemiyoruz diyor, merdliğimizi, tarih-i millîmizi muhâfaza etsek iyi olur] cümleleri muhtevîdir [**Tertîb 8, vesîka** 4]. İşbu telgrafnâmenin Meclis-i Mebûsân'ın Beşinci Şubesi'nde firârî Talat Bey'e âid evrâk meyânında bulunması, Zor mutasarrıfı Ali Suad Bey'in bâlâda zikri geçen şifreli telgrafnâme-i mühimmesinin keyfiyet ve maksad-ı hıfz ve ibtâlini teyîd etmekdedir.

Erzurum Teşkîlât-ı Mahsûsa reisi Bahaeddin Şakir Bey imzâsıyla Mamûretü'l-Azîz vâlîsi Sabit Bey'e, Nâzım Bey'e âid olmak üzere keşîde kılınan ve fotoğrafisi dokuzuncu tertîbde bulunan şifreli telgrafnâmenin mündericâtı [Oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyor mu nefy ve tagrîb olunduğunu bildiriniz eşhâs-ı muzırra imhâ ediliyor mu yoksa yalnızca sevk ve izâm mı olunuyor vâzıhan bildiriniz kardeşim] sûretindedir ki mûmâ-ileyh Resneli Nâzım Bey'in o sırada Mamûretü'l-Azîz İttihad ve Terakki müfettişliğinde ve elyevm hâl-i firârda bulunması Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın imhâ vazîfesiyle meşgul olarak Cemiyet'le irtibâtı müekkid-i vesâikdendir.

Samsun kâtib-i mesûlü Rüşdü imzâsıyla İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsine çekilip Midhat Şükrü Bey tarafından Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya memûr Doktor Nâzım'a 16 Kanûn-ı evvel 330 tarihinde havâle edilen telgrafnâme dahi [Beşinci çete olarak Tufan Ağa kumandasıyla elli beş kişilik bir çetenin motor ile yola çıkarıldığını] mübeyyin olması Teşkîlât-ı Mahsûsa ile Cemiyet'in irtibât ve münâsebetini ve şuabât-ı Cemiyet'in de öteden beri çeteler tertîbiyle iştigal etdiklerini musavverdir yine bunu müeyyed [Balıkesir İttihad ve Terakki Müfettişi Musa] imzâsıyla 20 Teşrîn-i sânî 330 tarihli Midhat Şükrü Bey'e mürsel ve Doktor Nâzım'a muhavvel mektûb mündericâtı ayrıca Dâhiliye Nezâreti'yle Cemiyet'in bu çetelerle meşgul olduklarını irâe eder kezâlik Bursa murahhaslığının 19 Kanûn-ı evvel 330 tarihli merkez-i umûmîye tahrîrâtı cânîlerin şakilerin Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya mukayyed olacaklarını meâlendir. Gerçi işbu çetelerin bidâyet-i seferberîde harbe iştirâk etdirileceği işâa ve erbâb-ı hulûs ve safvet iknâya gayret edilmiş ise de bilâhire kısmen bâlâda zikr ve ityân olunduğu vechle tehcîre tâbi tutulan

kafilelerin katl ve ifnâsı husûsunda istihdâm kılındıkları ol bâbdaki delâil ve berâhîn ve vesâikin heyet-i umûmiyesinden müstebân olmakdadır.

Taktîllerin Talat ve Cemal ve Enver beylerin emir ve vukufları altında cereyânı [**Tertîb 11**] biri 21 Temmuz 331 tarihli Diyâr-ı Bekr ve Mamûretü'l-Azîz, Urfa ve Zor vâlî ve mutasarrıflarına yollarda kalan emvât defnetdirilerek ecsâdın dere ve göl ve nehirlere atdırılmaması ve yollarda terk etdikleri eşyânın yakılması hakkındaki Talat Bey'in şifreli telgrafı ve Dördüncü Ordu kumandanı Cemal Bey'in Diyâr-ı Bekr vâlîsine [Müstacel] ve zâta mahsûsdur işâret ve 1 Temmuz 331 tarihli telgrafında, Fırat Nehri'nin cenûbuna doğru sürüklediği ecsâdın harekât-ı isyâniyede maktûl düşen Ermenilerin cesetleri olması muhtemel bulunduğundan bahisle bunların mahallerinde defnetdirilmesi, meydanda ecsâd bırakdırılmaması lüzûmu beyân olunmakdadır. [**Tertîb 11, vesîka 3**] Cevâben mûmâ-ileyh Cemal Bey'e çekilen 3 Temmuz 31 tarihli ve [Zâta mahsûsdur] işâretini hâvî şifreli telgrafnâmede, Fırat vilâyetimizle pek az münâsebetdârdır. Sürüklenen ecsâdın Erzurum, Mamûretü'l-Azîz cihetlerinden gelmeleri muhtemeldir. Burada harekât-ı isyâniyede –maktûl düşenlerin ya metrûk ve derin mağaralara atılmaları yâhûd ekseriyetle yapıldığı vechle ihrâkları sûretiyle muâmele yapılmakda ve definleri bile pek müstesnâdır– denilmekdedir. Zor mutasarrıf-ı esbâkı Ali Suad Bey livâ-yı mezkûre sevk edilen Ermenilerin avâkıbı hakkında malûmât vermekde ve hattâ Tasvîr-i Efkâr gazetesi muharrirliğinde bulunmuş olan, Haleb'de ajans telgrafları tâbi'i Agâh Bey'in Zor mutasarrıfı Salih Zeki Bey'e [Senin için on bin Ermeni imhâ etdi diyorlar] demesine karşı, Zeki Bey'in benim nâmûsum var on bine tenezzül etmem, daha çık bakalım cevâbını vermiş olduğunu Agâh Bey'in rivâyetine (Sayfa: 7) atfen dermiyân eylemekdedir. [**Tertîb 6 ve tertîb 14, vesîka 4 ve tertîb 11, vesîka 1**] Mamûretü'l-Azîz vâlîsi tarafından Malatya mutasarrıfına şifre ile verilen emirde teblîgat-ı ekîdeye rağmen yine yollarda pek çok ecsâdın bulunduğu ihbâr ediliyor, bundaki mahâzîr muhtâc-ı îzâh olmadığı gibi bunda terâhî gösteren memûrînin şiddetle tecziyeleri Dâhiliye Nezâret-i celîlesinden ekîden bildirilmekle, hudûd dâhilindeki bil-umûm cesetler dikkatli bir sûretle defnedilmek

için mikdâr-ı kâfî jandarma ile ileri gelen memûrînden birkaç zâtın bu işe memûr edilerek hemân her tarafa çıkarılması lüzûmu ihtâr olunmakdadır. Diyâr-ı Bekr'den sevk olunan Ermenilerin yüz yirmi bin nüfûsa bâliğ olduğu hakkındaki Reşid'in Dâhiliye Nezâreti'ne keşîde etdiği 15 Eylül 31 tarihli şifre vakayiin derece-i şümûl ve ehemmiyetini irâeye kâfîdir. [**Tertîb 12, vesîka 1**] Bir Ermeniyi tesâhub edecek bir Müslümânın hânesi önünde idâm ve hânesi ihrâk ve memûrînden ise tard ve dîvân-ı harbe sevk ve himâyeyi revâ görenler cihet-i askeriyeden iseler nisbet-i askeriyelerinin kat'ıyla berâyı muhâkeme mezkûr dîvân-ı harblere tevdî olunmasına mütedâir Üçüncü Ordu kumandanı Mahmud Kâmil imzâlı telgraf [**Tertîb 13, vesîka 1**] bu fecâyide nehy anil-münker emr-i şerîsine oralardaki Müslümânların ne gibi tehdîd ve tedhîş altında muvaffak olamadıklarını ve fecâyi-i vâkıadan yerli ahâlî-yi İslâmiye'nin ve küçük memûrların muâheze olunamayacaklarını ukul-i selîmeye telkin ve efkâr-ı âdileyi tatmîn eyler.

Trabzon mebûs-ı sâbıkı Hafız Mehmed Bey'in Karadeniz sâhillerinde Ermenilerin kayıklara ne sûretle irkâb ve gark edildiklerini mübeyyin ve bu fecâyii Talat Bey'e bildirmiş ise de Vâlî Cemal Azmi hakkında bir şey yapılmadığını mutazammın ifâdesi [**Tertîb 15**] Talat Bey'in vaziyet-i cürmiyesini tesbît eden esbâb-ı teyîdiyedendir.

Erzurum vâlîsi Münir Bey'in 14 Kanûn-ı evvel 34 tarihli şifreli telgrafı [**Tertîb 16**] Erzurum'dan Kiğı tarîkiyle gönderilen zenginler kafilesi, vâlî-yi sâbık Tahsin Bey'in rızâsı hilâfına olarak, merkez-i umûmî a'zâsından Bahaeddin Şakir Bey'in tertîb etmiş olduğu çete efrâdı ve Dersimliler tarafından katl ve garâta marûz kaldıklarını mübeyyin ve binâenaleyh delâil-i mevcûde-i cürmiyeyi müeyyeddir.

Tehcîr edilenlerden bazılarının sâbıkan Kangırı kâtib-i mesûlü ve hâlen tüccârdan Cemal Oğuz Bey'in teşkîl eylediği Kürd-i ulüvv çetesi tarafından sûret-i katllerine dâir Cemal Asaf Bey'in ifâde-i mazbûtası [**Tertîb 18**] Cemiyet mümessillerinin Cemiyet'in manzûme-i merkeziyesine muzâf olması lâzım gelen fiil ve hareketlerinin bir cüzüdür. Ankara tehcîri esnâsında mahallî İttihad ve Terakki Kulübü'nün kumandan nezdine Tayyiḅ Efendi nâmında birini göndererek berâ-yı sevk cihet-i askeriyede müstahdem Ermeni memûrîn-i sıhhiyesinin nisbet-i askeriyelerinin kat'ını teklîf etdikleri ve mer-

kez-i umûmî mensûbîninden Memduh Şevket ve birâderi Refet beylerin o sırada Ankara'ya giderek ne sûretle zengin olduklarını ve Ankara tehcîri tafsîlâtını ve İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü Necati Bey'in derece-i müdâhalâtını ve bu husûsda büyük rol îfâ etmiş olan vilâyet-i müşârün-ileyhâ Polis müdîr-i esbâkı Manastırlı Bahaeddin Bey'in efâl ve harekâtını tarîf-i îzâh eden [**Tertîb 2** ve **sahîfe** 1] Mîralây Halil Recai Bey'in beyânât-ı mufassalası bilhâssa şâyân-ı kayd ve tezkâr beyyinâtdan madûd ve itâ-yı malûmâta muktedir şühûdun da esâmisini muhtevîdir. Mûmâ-ileyh Bahaeddin Bey oraca dîvân-ı harbe tevdî ve hakkında takibât-ı kanûniye icrâsına tevessül edilmiş iken İstanbul'a çağırılmış ve Dâhiliye Nezâreti'nin talebine binâen gönderilmeyen evrâk-ı tahkikiye bilâhire Harbiye Nezâreti'nce celb ve istirdâd edilerek mûmâ-ileyh takibât-ı vâkıadan kurtarılmışdır.

Netâyic-i tedkikata nazaran fecâyi-i mezkûreyi şiddetle red ve adem-i iştirâk tarîkine temessük edenler vatan hâini addedilir iken, Bahaeddin Bey gibi anâsır-ı faâle pek ziyâde mazhar-ı himâyet ve sahâbet olmuşlardır. Hattâ Dâhiliye nâzır-ı esbâkı Talat Bey mûmâ-ileyh Bahaeddin Bey'i Şark Orduları Grubu kumandanı Vehib Paşa'ya sûret-i mahsûsada tavsiye ederek berâ-yı istihdâm göndermiş, bir müddet Samsun Dîvân-ı Harbi refâkatinde îfâ-yı hidmet eyledikden sonra bir semt-i mechûle savuşduğu anlaşılmakdadır [Vehib **Paşa'**nın **zât**ına **mahsûs** dosyada **mazbût ifâdesi**].

Kastamonu tehcîrini îzâh ve ora kâtib-i mesûlü Hasan Fehmi Efendi'nin cerâim ve mesâvîsini Nezâret'e yazmış iken dinletemediği ve tehcîrin lüzûmuna dâir Doktor Bahaeddin Şakir Bey'den şifreli telgraf aldığı hakkında Vâlî Reşid Paşa'nın beyânâtı [**Tertîb 2, sahîfe** 13] ve merbûtu telgraf sûretleri ve İttihad ve Terakki Fırkası'nın bir ictimâında Fırka reisi Talat Bey'e verdiği takrîrde Ermenilere karşı îka edilen fecâyi ve mezâlimi bil-hikâye İttihad ve Terakki kâtib-i mesûllerinin cümlesiyle Doktor Reşid, Cemal Azmi, Sabit, Muammer, Atıf ve habshâne-i umûmî müdîri İbrahim beyler haklarında tahkikat icrâsını taleb eylediği hâlde, Talat Bey'in [**Hıfz**] işâretiyle takrîrini bir tarafa atdırdığını ve İzmir'de [Sporting Kulüb]'de Talat Bey'in kendisine [Buradakileri ötekilerin âkıbetine uğradırdım] dediğini ve Doktor Nâzım ile avanesinin birer fâil-i

müessir olduğunu söyleyen İzmir mebûsu İhsan Onnik Efendi'nin [**Tertîb** 3] ifâdesi ve Vehib Paşa'nın [**Tertîb** 7, **sahîfe** 3] Ermenilerin katl ve imhâsı ve mâllarının yağma ve gasbı İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsinin netîce-i mukarrerâtı olup Üçüncü Ordu mıntıkasında insan kasaplarını tedârik ve onları idâre ve istihdâm eden Bahaeddin Şakir Bey'dir. Rüesâ-yı hükûmet Doktor Bahaeddin Şakir Bey'in emir ve işârına inkıyâd etmişlerdir. Üçüncü Ordu'da bütün felâket-i beşeriye bütün fitne ve fesâd Bahaeddin Şakir Bey'in eli altından sudûr ve zuhûr etmişdir, berikiler ipden ve kazıkdan kurtulmuş yaranını ötekiler de eli gözü kanlı jandarmalarını ihzâr... ilâh.. ifâde-i tahrîriyesi de İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsiyle meclis-i umûmî a'zâ-yı tabîiyesinden bulunan vükelâ için bir hüccet-i ithâm ve bürhân-ı tâmdır.

Süleyman Nazif Bey'in [**Evrâk-ı istintâkiye, sahîfe** 6] Bağdat'dan Diyâr-ı Bekr (Sayfa: 8) hudûduna gelir iken ecsâdın taaffününden burunlarını tıkadıklarına dâir, Konya vâlî-yi esbâkı Celal Bey'in [Evrâk-ı **istintâkiye, sahîfe** 7] Haleb'den kaldırılması ordu kumandanı Cemal Paşa tarafından Talat Bey'den sorulup, cevâben Ermeni meselesinde nokta-i nazarıyla hükûmet-i merkeziye nokta-i nazarı arasında muvâfakat olmadığından ileri geldiği bildirildiğine ve Konya Ermenilerini himâye eylemiş ise de Doktor Nâzım tarafından gönderilen mebûs Ali Rıza Efendi'nin merkez-i umûmîce arîz ve âmik düşünülerek karar verilmiş bir mesele hakkında ısrâr edilmemesi yolunda hayr-hâhâne vesâyâda bulunduğuna ve nihâyet bu sebebden infisâl eylediğine ve İstanbul'da bu meselenin mahâzîrini Talat ve Nâzım'a anlatırken onlar bu işin lüzûm ve fâidesine kail olduklarını ve Doktor Nâzım Bey daha ileri giderek bu teşebbüsün Şark Meselesi'ni halledeceğini söylediğine ve Hayri Efendi ise çalışdığı hâlde menine kadîr olamadığını beyân eylediğine dâir ifâdesi tehcîr ve imhâ hakkındaki teklîfâtı icrâ etmekden imtinâ etdiğinden dolayı azledildiğine dâir [**İstintâknâme, sahîfe** 17] Ankara vâlî-yi esbâkı Mazhar Bey'in ve Arablara icrâ kılınan mezâlim ve idâmlarla Diyâr-ı Bekr vâlîsi tarafından tehcîre muvâfakatkâr vaziyetde bulunmadıklarından dolayı imhâ etdirilen iki kaim-makam hakkında heyet-i teftîşiye-i mülkiye müdîr-i umûmî-i esbâkı Hamid Bey'in ifâdâtı, Trabzon fecâyii ve fâilleri hakkında Mâliye Nezâreti Vâri-

dât müdîr-i umûmîsi Lütfi Bey'in [**İstintâknâme, sahîfe** 34, 38, 43] Trabzon kâtib-i mesûlü Nail Bey hakkındaki beyânâtı ve Bahaeddin Şakir Bey'in Erzurum'dan Antalya mutasarrıflığına [Erzurum, Van, Bitlis, Diyâr-ı Bekr, Sivas, Trabzon havâlîsinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden Antalya'da ne yapmakda olduğu] meâlinde şifreli telgraf çekdiği ve bunun bir sûretini Talat Bey'e göndermiş ise de bir cevâb alamadığına dâir Antalya mutasarrıf-ı sâbıkı Sabur Sami Bey'in ifâdesi [**Evrâk-ı istintâkiye sahîfe** 44] ve Radi Bey'in Ankara tehcîrine ve ora kâtib-i mesûlü Necati Bey'e âid malûmâtı müddeayât-ı vâkıayı isbâta medâr delâil ve karâin-i kâfiyedendir.

Bahaeddin Şakir Bey'in Dâhiliye nâzırı Talat Bey vâsıtasıyla [merkez-i umûmîye] yazdığı bir şifrenin mahlûlü olup Teşkîlât-ı Mahsûsa dosyasında zuhûr eden varakanın zahrında muharrer 69 numaralı cevâbda [Mâdâmki orada işiniz kalmamışdır Artvin meselesinden daha mühim bir vazîfeyi deruhde etmek üzere Trabzon'a hemân hareket ediniz buradan hareket edecek olan Yakub Cemil Bey size lâzım gelen îzâhât ve talîmâtı getirecekdir] denilmiş olması oradaki irtibât ve münâsebâtı bir kat daha tavzîh eyler.

Maznûn-ı aleyhimden vükelâlıkda bulunanlar ifâdât-ı istintâkiyelerinde inkâr ile müterâfık bir vazîfe meselesi ihdâs ile merci-i tahkik ve muhâkemelerinin Dîvân-ı Harb-i Örfî olmayıp Kanûn-ı Esâsî ahkâmınca teşkîl kılınacak Dîvân-ı Âlî'ye âid bulunduğunu müdâfaaten dermiyân etmekdedirler. Fakat îzâhdan müstagnî olduğu üzere, Kanûn-ı Esâsî'nin istinâd etdikleri 92'nci maddesi nâzırların veya müştereken Heyet-i Vükelâ'nın ancak umûr-ı memûrelerinden mütevellid harekât-ı siyâsiyelerinden mütehassıl efâl-i cürmiye ile mukayyed olup şahsen îka etdikleri veya feran zî-medhal bulundukları cerâim-i âdiye için kanûn-ı mezkûrun otuz üçüncü maddesi ahkâmınca nuzzârın hiçbir imtiyâz-ı kanûnîleri olmayıp o kabîl cerâimden dolayı merci-i muhâkemeleri mehâkim-i âdiye olmasına ve idâre-i örfiye cârî olan mahallde ol bâbdaki kararnâme mûcibince kavânîn-i mülkiye ve adliye tamâmıyla sâkin [ve Dîvân-ı Harb-i Örfî'ler merci-i cerâim olacağına ve taktîl ve ihtikâr gibi mevâddın tahkiki işbu Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin teşkîl ve vezâifine müteallik kararnâme-i âhir mûcibince de cümle-i vezâifden olmak-

la gayr-i vârid olan vazîfe itirâzının reddi karargîr oldukdan sonra sâlifüz-zikr cerâime mücâseretleri hakkında ber-vech-i bâlâ delâil ve berâhîn-i kâfiye istihsâl kılınan maznûn-ı aleyhimden, Doktor Bahaeddin Şakir, Doktor Nâzım, Atıf, Rıza, Cevad, Aziz beyler ve Enver, Cemal ve Talat [Paşa] beylerin kıtâlde hem-fiil olduklarından harekât-ı vâkıaları mücâzât-ı terhîbiyeyi müstelzim-i efâlden olarak Kanûn-ı Cezâ'nın kırk beşinci maddesinin birinci fıkrasıyla yüz yetmişinci maddesine ve hem-fiil olmayıp bilerek icrâ-yı müzâheretle maznûnların cürmlerinde muayyen olarak feran zî-medhal bulunan Midhat Şükrü, Doktor Rusuhi, Küçük Talat, Ziya Gökalp, Kemâl beylerle Said Halim Paşa ve Ahmed Nesimi, Şükrü, İbrahim ve Halil beylerin de kanûn-ı mezkûrun kırk beşinci maddesinin ikinci fıkrası delâletiyle yine madde-i sâlifeye muvâfık bulunduğundan mevâdd-ı mezkûreye tevfîkan maznûn-ı aleyhimin Dersaâdet Dîvân-ı Harb-i Örfîsi'nde muhâkemeleri icrâ kılınmak üzere cinâyetle lüzûm-ı muhâkemelerine ve li-ecl-is-sevk evrâk-ı tahkikiyenin mateferruât Dîvân-ı müşârün-ileyhâ müddeî-i umûmîliğine tevdî ve irsâline ber-mûcib-i iddianâme karar verildi.

10 Receb 1337 ve 12 Nisan 1335

Reis — A'zâsından bulunduğunuz İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsi ve merkez-i umûmîsi mukarrerâtıyla serzede-i zuhûr olan efâl-i sakime ve bâ-husûs Harb-i Umûmî münâsebetiyle hâsıl olan meşâgilden bil-istifâde bazı kesânın makasid-i ihtirâskârânelerini temîn için meydana çıkardıkları mesâil-i nâ-merziyenin hîz-i ârâ-yı husûl olacağına kani olarak hiçbir akl-ı selîmin kabûl edemeyeceği tarzda zâhiren âmâl-i milliyeyi tatmîn ve tamâmiyet-i mülkiyemizi temîn sadedinde göstererek teşebbüs edilen husûsât ve harekâtın devletin siyâsî ve idârî ve iktisâdî umûrunda tahavvülât ve teşevvüşât-ı külliyeyi müntic efâl ve harekâtda bulunduğundan devletin başına bir gaile-i uzmâya çıkarmış ve seferberlik münâsebetiyle her tarafa teşmîl edilen idâre-i örfiyeyi bir fırsat addederek iltizâm-ı zecr ve şiddetle efvâh-ı nâsı sed ve muhâlefet ve tenkidi ref ve bend ederek bî-muhâbâ tatbîk-i maneviyâta kıyâm ve sâde-dilân olan ahâlîyi iğfâl ve izlâl ederek birtakım serserîlerle mücrimînden teşekkül etdirilen kavâfil-i dâlle vâsıtasıyla icrâ etdirilen harekât-ı cinâyetkârânenin projelerini ihzâr ve bi-tamâmihâ mevki-i fiile bil-vâz netâyic-i elîmeye îsâl etdiklerinden dolayı vukua gelen ve dîn-i mübînimizce hiçbir vechle cevâz verilemeyip kavânîn ve nizâmât-ı Osmaniye'ye hiçbir sûretle kabil-i tatbîk olamayan efâl ve harekâtın tevlîd eylediği lâ-yuadd fecâyi ve mezâlim enzâr-ı âlemde nefret ve telîni bâdî olduğundan bu efâlin mütecâsirleri meyânında sizlerin dahi bulunduğunuz ve husûsât-ı mebhûsede mühim roller icrâ eylediğiniz iddiâ olunuyor. Bu iddiâ Müddeî-i Umûmîlik makamından tasrîh ve isbât edilecekdir. Dikkat ediniz. [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Buyurunuz.

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Hâzır-ı bil-meclis ve gaib-an il-muhâkeme zevât hakkında iddiâ ve isnâd olunan mevâdd-ı cinâiye kırâat olunan kararnâmede tavzîh edilmişdir. Bunların delâil ve vesâikinin kâffesi esâmî üzerine müretteb olan dosyalarda mevcûddur. Bunları tekrar sûretiyle teşrîh-i mesele ederek vaktin izâasını zâid görürüm. Ve bu maksada mebnî bugün için icrâsı muayyen olan muhâkemeyi ferdâya talîke de sebeb olmuş olmak istemedim. Esâsen hakikat huzûr-ı mahkemede tecellî edecekdir. Şu kadar ki rüyetine ibtidâr olunan dâvânın ehemmiyetini

ve adâlete şiddet-i alâkasını tayîn için bir iki söz ilâve edeceğim. Malûmdur ki milletlerin ictimâı, devletlerin teşekkülünü hak, adâlet, müsâvâtın heyet-i ictimâiye içinde takarrür ve masûniyetinin kuvvetli bir sûretde devâmı maksadına matûfdur. Bundan nâşî bir mülkde hak ve adâletin vücûdu o mülkdeki hâkimiyetin hayâtı, ademi ise memâtı meselesidir. Sinin-i vefîreden beri bu mesele mülk-i Osmanî'de kesb-i müşkilât etmiş, ebül-beşerin bir evlâdı olan anâsır-ı muhtelife-i Osmaniye yekdiğerine düşerek maalesef tarih-i Osmanî'ye kanlı sahîfeler ilâve eylemişdir. Kanûn-ı Osmanî'nin menetdiği, vicdân-ı Osmanî'nin nefret eylediği, hâkimiyet-i Osmaniye'nin, Makam-ı Hilâfet-i Uzmâ-yı İslâmiye'nin hiçbir zaman kabûl etmediği ve etmeyeceği öyle cerâim vukua gelmişdir ki bu cerâimi tercümân ve mümessili olduğum hukuk-ı umûmiye-i Osmaniye artık affedemez. Osmanlı toprakları üzerinde cezâsız kalmış cinâyetler kanûn-ı Osmanî'nin tayîn etdiği cezâyı görecekdir. Türâb olmuş masûm kanlar rûhunu yeniden alarak dirilecekdir. Atşân-ı adâlet olan akvâm-ı Osmaniye reyyân-ı adâlet olacakdır. Hakikaten Osmanlı toprakları adâlete susamışdır. Ahvâl-i rûhiye-i memleket asırlardan beri gıdâ-yı esâsiyesi olan adâlet-i İslâmiye'nin südünden tamâmen nasîbdâr olamadığı için bütün ananât ve maâlliyât-ı memleket dûçâr-ı zaaf olmuş ve 324 tarihinde ilân edilen Meşrûtiyet-i idâreye İslâm, Hıristiyan bil-cümle anâsır hak, adâlet aşkıyla sarılmış, ulemâ, nüzehâ, nücebâ bütün sâfiyetleriyle çalışmış, hayfa ki hak ve adâlet temerküz edecek yerde lâ-yuadd ve lâ-yuhsâ bir sürü mesâvî ortalığı kaplamış, anâsır-ı Osmaniye yekdiğerinden ayrılmağa başlamış, Hükûmet-i meşrûtanın hidmetine şitâb eden nice eshâb-ı nâmûs ve hamiyet müteellim ve müteessir olmuşdur. İlân-ı Meşrûtiyet'le başlayan katl, tahrîb, gasb, nehb gibi kanlı ve kara silsile-i seyyiât maalesef İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne izâfe edilmekde olduğu gibi Devlet-i Osmaniye için bir felâket-i azîme teşkîl eden şu Harb-i Umûmî'deki taktîl ve ihtikâr harb meydanlarında irâka edilen merdân ve delîrân-ı Osmaniye'nin katlarından fecî teessürler bırakmışdır.

Taktîl gibi sıbââne, ihtikâr gibi hasîsâne cinâyâta yine maalesef İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umûmîsine ve heyet-i umûmiyesine ve Teşkîlât-ı Mahsûsa'sına isnâd edilmiş ve huzûr-ı

mahkemeye sevk olunmuş zevât-ı vükelâ memûrîni sıfatıyla değil yine İttihad ve Terakki Cemiyeti erkânı ve merkez-i umûmî a'zâları olmaları sıfatıyla sevk edilmişlerdir. Şu taktîl ve ihtikâr dolayısıyla hâk-i pây-i Osmanî'ye düşen kanlı lekeler, nâsıye-i Osmanî'ye sıçrayan siyah lekeler ancak adâlet kalemleriyle silinebilir ve öyle silinmek için cihâd edilir. Cürm işleyen İslâm, Hıristiyan cezâlarını görecekdir. Müddeî-i Umûmîlik makamı yalnız bir taraf hakkında icrâ-yı takibâta memûr edilmemişdir. Makamım gibi bil-umûm müddeî-i umûmîlikler şikâyât kabûlüne, taharriyât icrâsına sâlih mevkiler muhbir, müştekî, mutazarrır olanların mürâcaatına küşâde ve âmâdedir. İslâm ve Hıristiyan olsun hiçbir Osmanlı kanı heder olamayacakdır. Bu bâdire-i mukatelede İslâm öldüren Hıristiyan Osmanlılar hakkında dahi takibât icrâ edeceğim. Her hâlde cürm işleyenler cezâlarını görecek fakat masûm olanların zimmeti ise her hâlde şu macera-yı kıtâlden beri olduğu şu Dîvân-ı Âlî'de tayîn edilecekdir. Osmanlıların pâdişâhı, bütün âlem-i İslâm'ın halîfesi Sultan Altıncı Mehmed Hân Hazretleri adâlet-i İslâmiye'nin yeni başdan tecellisine karar vermişdir. Hükûmet-i hâzırası dahi aynı âmâl-i adâleti takib ile muvazzafdır. Bil-cümle anâsır-ı Osmaniye ise pâdişâhlarının sulûk-ı âdile-i mülûkânelerine itbâen huzûrunda bulunduğumuz şu Dîvân-ı Âlî'nin icrâ-yı adâletine nasb-ı enzâr ve vakf-ı âmâl etmişlerdir. Kanâat edilmelidir ki bu heyet-i hâkime bütün eczâsıyla beraber vicdânlarında hiss-i adâletden başka bir şey beslemiyor. Esâsen mahkeme-i adâlete hiss-i intikam, tesîrât-ı siyâsiye, efkâr-ı ihtirâs giremez. Ve hiçbir devlet, ve hiçbir millet-i mütemeddine Hükûmet-i Osmaniye'den, mehâkim-i Osmaniye'den alel-ıtlak mücâzât icrâsını taleb etmemişler ve edemezler.

Bizden intizâr olunabilen, hukuk-ı umûmiye-i beşer nâmına bir adâletdir. Adâlet-i İslâmiye huzûrunda halîfeler el pençe dîvân durarak gerdân-dâde-i inkıyâd olmuşlardır, Osmanlı mahkemelerinde Osmanlı hâkimleri huzûrunda vükelâ ve vüzerâ siyyân olduğu gibi. Osmanlı adâleti münkatı olmayıp cârî bulunduğu cihetle kararnâmede serd edilen cinâyâtda Doktor Bahaeddin Şakir, Nâzım ve Atıf, Rıza, Cevad, Aziz, Enver, Cemal, Talat beyler hem-fiil olarak ithâm edilmişlerdir. Midhat Şükrü, Doktor Rusuhi ve Küçük Talat, Ziya Gökalp ve Kemâl beylerle Said Halim Paşa, Ahmed Nesimi,

Şükrü, İbrahim ve Halil beyler de feran kıtâl-i mezkûrde zî-medhal olarak maznûn ve müttehem bulunmakdadır. Haklarında muhâkemât-ı aleniyenin icrâsını taleb ederim.

Celaleddin Arif Bey (Dâvâ vekîli) — Paşa Hazretleri müsâade buyurulursa hukuk-ı umûmiyeye taalluku olan bu muhâkemede intizâm-ı umûmîyi temîn etmek maksadıyla vazîfe hakkında bazı mütâlaât dermiyân edeceğim.

Reis — Buyurun.

Celaleddin Arif Bey (Dâvâ vekîli) — Müdâfaalarını deruhde eylediğimiz zevâtın heyet-i hâkimeleri huzûruna sevki için kararnâme ve iddianâmede (Sayfa: 10) isnâd edilen mevâddın mâhiyet-i kanûniyeleri bizi evvel emirde hukuk-ı umûmiye ile alâkadâr edecek bazı îzâhât vermeye mecbûr ediyor; tabîî Makam-ı İddiâ'nın dermiyân buyurduğu vechle Devlet-i Osmaniye'nin tesîsinden beri sebkat etmemiş olan bu tarihî hâdisenin, kavânîn-i mevzûamızın îcâbât-ı katiyesi dâhilinde tedvîri vazîfe-i mühimmesi heyet-i celîlelerinin kemâl-i adâletine ve azîm ve metânetine ve alel-husûs fütûr-ı nâpezîr mesâîsine mevdûdur. Mahkeme-i âliyelerinden sâdır olacak olan hüküm yalnız müvekkillerimizi, nesl-i hâzırı değil, insâl-i müstakbele-i Osmaniye'yi ve adâletin en mübeccel ve en ulvî misâllerini mütevâzıâne ifâdeleriyle kaydeden tarih-i İslâm ve Osmanî'yi alâkadâr eyleyecektir ve bütün beşeriyet Şark'a ve Şark'ın bilhâssa bizlere müteveccih olan nazarlarında memleketimizde adâletin her türlü agrâzdan, her türlü şâibeden, her türlü ihtirâslardan münezzeh olarak kabiliyet-i tatbîkiyesinin derecesini gösterecekdir. Yine mahkeme-i devletleri huzûrunda vazîfesini tamâmıyla müdrik, ancak hak ve hakikatin tecellisine hidmet etmek azın ve kararıyla çıkıyoruz. Heyet-i celîlelerinin muttasıf bulunduğu secâyâ-yı âliye-i nasfet bu tarihî vazîfemizi teshîl edeceğine de emîniz. Yine Makam-ı âlî-yi İddiâ'nın dermiyân buyurulduğu vechle agrâz, intikam ve sâire mahkeme-i âliyenizin işgal eylemekde olduğu o mevki-i âlînize kadar yükselemez ve bu gibi şeyler, heyet-i hâkime-i celîleyi hiçbir vechle müteessir edemez. Adâletin temerküz etmesi lâzım gelen bu mahall-i mukaddesden; sâdelikle, ihtişâmla, şevketle bir ses yükselecekdir ve bu ses, bütün ortaya atılan o gürültüleri basdıracak ve bütün azametiyle istikbâlde bile işidilecekdir. Bu ses, adâletin ve hakk-ı hakikatin

sesi olacakdır. İşte, bu kanâat ve samîmiyetledir ki husûsât-ı âtiyenin dahi arzını kendimiz için bir vecîbe addediyoruz: Müvekkillerimize isnâd olunan töhmet, taktîl ve sâirede hem-fiil olmak veya feran zî-medhal bulunmak husûslarıdır ki gerek iddianâme, gerek kararnâme, İttihad ve Terakki Cemiyet-i münfesihasının biri: Teşkîlât-ı hafiye, diğeri de: Teşkîlât-ı aleniyeye âid iki tarzda idâresini irâe ediyor ve teşkîlât-ı hafiyesi marifetiyle idâre eylediği taktîl ve sâire gibi mezâlime teşkîlât-ı aleniyesi dahi zâhir olarak müvekkillerimizden bir kısmının hem-fiil ve bir kısmının da bilerek müzâheret sûretiyle feran zî-medhal olduklarını dermiyân ediyor; tarz-ı iddiâ şu şekilde bulunmasına nazaran bu dâvânın heyet-i âliyelerinin vazîfesine dâhil olup olmaması meselesi, en ziyâde muhtâc-ı tedkik bir mesele-i kanûniye teşkîl eder. Müvekkillerimizden Said Halim Paşa ile Halil, Nesimi, İbrahim ve Şükrü beyler, malûm olduğu veche ile vükelâ-yı sâbıka-i devletdendirler. Kanûn-ı Esâsî'nin vükelâ-yı devlete âid olan faslının otuz bir ve otuz üçüncü maddeleri nazar-ı tedkike alındığı sûretde görülür ki vükelâ-yı devletin umûr-ı memûrelerine müteallik muhâkemelerinin ancak Dîvân-ı Âlî'ye âidiyeti ve memûriyetlerinden hâric sırf zâtlarına âid olan her nevî dâvâlarının da mahall-i rüyeti mehâkim-i umûmiyedir.

Diğer tarafdan, Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi üçüncü maddesi gayet kat'îdir. Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi üçüncü maddesi diyor ki: Hiç kimse, kanûnen mensûb olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye sevk olunamaz. Daha doğrusu icbâr olunamaz. Ve kezâ Kanûn-ı Esâsî'mizin yüz on beşinci maddesi daha katî sûretde ifâde-i merâm ediyor ve diyor ki: Kanûn-ı Esâsî'nin bir maddesi bile hiçbir sebeb ve bahâne ile tatîl ve icrâdan ıskat edilemez. Demek ki şu sûretle bu dâvânın iki muhtelif mahkemede rüyet edilememesi ahkâm-ı müselleme-i kanûniyeye müsteniddir. Onun için biz bu meseleyi evvelâ dört cihetden tedkik etdik. Birinci cihet, zât-ı madde olacakdır. İkinci cihet, müvekkillerimizin şahsiyet ve sıfatları, sâlisen isnâd olunan efâlin eşkâl-i kanûniyeleri ne sûretle olduğu, râbian de işbu dâvânın tahkikatına makam-ı âidince şurû edilmiş bulunması nikat-ı nazarından vazîfe meselesinin tedkiki lâzım gelir.

Evvelen: Zât-ı madde; kararnâme ve iddianâmedeki isnâdâtın başlıcası Tehcîr Kanûnu'nun hîn-i tatbîkinde vukua getirilen cerâi-

me mütedâir bulunuyor. Hâlbuki usûlü dâiresinde Meclis-i Vükelâ kararıyla bit-tanzîm irâde-i seniyye-i Hazret-i Pâdişâhî'ye iktirân etdikden sonra neşr ve ilân olunan bir kararnâmenin esnâ-yı tatbîkinde vukua getirilmiş olan cürmler olsa olsa, Kanûn-ı Esâsî'nin otuz birinci maddesi mûcibince tayîn edilmiş olan hudûd dâhilindedir. Kanûn-ı Esâsî'nin otuz birinci maddesi gayet sarîhdir. Diyor ki: "Mebûsân a'zâsından biri veyâhûd birkaçı Heyet-i Mebûsân'ın dâhil-i dâire-i vazîfesi olan ahvâlden dolayı vükelâ-yı devletden bir zât hakkında mesûliyeti mûcib şikâyet beyân etdiği hâlde, evvelâ Heyet-i Mebûsân'ın nizâm-ı dâhilîsi mûcibince bu misillû mevâddın heyete havâlesi lâzım gelip gelmeyeceğini müzâkereye memûr olan şubede tedkik olunmak üzere şikâyeti müş'ir Heyet-i Mebûsân reisine verilecek takrîr reis tarafından nihâyet üç gün zarfında o şubeye gönderilir ve bu şube tarafından tahkikat-ı lâzıme icrâ ve istikâ olunan zât tarafından îzâhât-ı kâfiye istihsâl olundukdan sonra, şikâyetin şâyân-ı müzâkere olduğuna dâir ekseriyetle tertîb olunacak kararnâme Heyet-i Mebûsân'da kırâat olunarak ve leddel-iktizâ şikâyet olunan zât davet ile bizzât veya bil-vâsıta vereceği îzâhât istimâ kılınarak a'zâ-yı mevcûdenin sülüsân-ı ekseriyet-i mutlakasıyla kabûl olunursa muhâkeme talebini müş'ir mazbatası Makam-ı Sadâret'e takdîm ile ledel-arz müteallik olacak irâde-i seniyye üzerine keyfiyet dîvân-ı âlîye havâle olunur," denilmesine göre demek ki vükelâ-yı devletden bir veya birkaç zâtın aleyhinde vazîfesi olan ahvâlden dolayı mesûliyeti mûcib şikâyet beyân edildiği hâlde o şikâyetin tahkikatının icrâsı münhasıran Meclis-i Mebûsân'ın Şubesi'ne âiddir, o şube de doğrudan doğruya müstantiklik vazîfesini îfâ eder. Çünkü 31'inci madde gayet sarîh sûretde "kararnâme" diyor. Bundan müstebân olduğu vechle burası doğrudan doğruya müstantiklik vazîfesini îfâ eder. Îzâhât-ı ânifeye göre zât-ı madde umûr-ı memûreden mütevellid bulunduğu cihetle Kanûn-ı Esâsî'nin 33'üncü maddesinin sarâhat-i katiyesi karşısında müvekkillerimizin memûriyetlerinden hâric ve sırf zâtlarına âid deâvîden telâkki etmek mümkün değildir. İddianâme ve kararnâmeye nazaran İttihad ve Terakki Cemiyet-i münfesihasının İlân-ı Meşrûtiyet'den tarih-i inhilâline kadar biri programa ve nizâmnâme-i dâhiliye müstenid zâhirî ve alenî, diğeri de talîmât-ı şifâhiye

ve mahremâneye müstenid mestûr ve hafî iki mâhiyet-i mütezâd-deyi câmi' ve muhtevî olduğu ve taktîl ve mezâlim-i sâirenin hafî teşkîlât ile vukua getirildiği ve müvekkillerimizden bazılarının vükelâ-yı devletden madûd bulunmaları hasebiyle İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis-i umûmîsi a'zâ-yı tabîiyesinden oldukları ve bu itibâr ile cemiyet-i hafiye tarafından ittihâz edildiği iddiâ olunan efâl-i cürmiyeye vâkıf oldukları hâlde bunları menetmemek sûretiyle müzâheretlerinin mesbûk olduğu dermiyân ediliyor ki bu da farz edilse bile bu şekildeki isnâdına umûr-ı vazâif-i memûrelerinden mütevellid olabilir. Ve Kanûn-ı Esâsî'nin 33'üncü maddesinin fıkra-i evvelisindeki "Memûriyetlerinden hâric ve sırf zâtlarına âid" meselesi bu kadroya giremez çünkü müvekkillerimizden vükelâ sıfatını iktisâb etmiş olan bazı zevâtın meclis-i umûmî a'zâ-yı tabîiyesinden bulunmaları hasebiyle kezâ meclis-i umûmîde vücûdu farz edilen cemiyet-i hafiye müntesibîni tarafından îka olunan cerâime muttali oldukları hâlde bunların îkaına mâni olmamaları ve hattâ –yine iddianâmedeki sözü alıyorum– bilerek menetmemiş olmaları teslîm edilse bile bu hareketleri vazîfe-i memûrelerini sû-i istimâl etmek cürmünü teşkîl edebilir çünkü vükelânın vazîfesi esâs itibârıyla bu şeylere mâni olmakdır. Mâni olmadıkları için vazîfelerini sû-i istimâl etmişlerdir demekdir. Bu da, vazîfe-i memûriyetden münbais olmak itibârıyla Kanûn-ı Esâsî'nin bâlâya nakletmiş olduğumuz 31'inci maddesi vechle dîvân-ı âlîye sevk edilmeleri lâzımdır. Yine iddianâme ve kararnâmede deniliyor ki bir Teşkîlât-ı Mahsûsa vardır: Harbiye Teşkîlât-ı Mahsûsa'sı. Bu Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti ile münâsebetdâr olduğu ihsâs ediliyor ve bu da bizim müvekkillerimiz için bir mesele-i tecrîm olmak üzere gösteriliyor. Hâlbuki Teşkîlât-ı Mahsûsa birtakım esbâb-ı askeriyeye mübtenî idi ve doğrudan doğruya Harbiye Nezâreti tarafından ihdâs edilmiş bir dâire olmak hasebiyle müessesât-ı umûmiye-i devletden bir dâiredir, bir şube-i dâhiliyedir; bu dâirenin bir merkezi ve şuabât-ı muhtelifesi olduğu gibi Harbiye Nezâreti'nden verilen talîmâtnâme-i resmî dâiresinde tedvîr-i umûr ile mükellef birtakım memûrîn ve müstahdemîni bulunduğu ve bunların maâşâtı da devletin umûmî büdcesinden tediye edildiği tabîîdir ki cümlece malûmdur, bu Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya âid Harbiye Nezâreti'nde mahfûz

bulunması lâzım gelen kuyûdât-ı resmiye ve dosyalar celbedilirse görülür ki bu iddiâmız mahz-ı hakikatdir. Çünkü Teşkîlât-ı Mahsûsa bir dâire-i resmiyedir ve onun başında bulunan birtakım muvazzaf zâbitân ve memûrîn vardır ve bunlar da maâşlarını dâimâ devletin umûmî büdcesinden almışlardır. Bu dâirenin umûrunu tedvîr eden eşhâs meyânında İttihad ve Terakki Cemiyeti a'zâsından birtakım zevât bulunmuş, bunların da o sûretle bulunmaları acabâ Teşkîlât-ı Mahsûsa'yı devâir-i resmiye-i devletden hâric tutabilir mi? Bit-tabi tutamaz çünkü bugün de birçok kimseler kendi husûsî vazîfeleri olduğu hâlde ayrı birtakım yerlerde de memûr olabilirler ve oralarda da hidmet edebilirler. Meselâ İttihad ve Terakki Cemiyeti a'zâsından birtakım zevât vardı ki bunlardan kimi Müdâfaa-i Milliye'de, kimi Cemiyet-i Tedrîsiye-i İslâmiye'de, kimisi de Hicaz Sıhhiye Komisyonu'nda muvazzaf idiler ve orada çalışıyorlardı. Bu zevâtın oralara girmesi nasıl bu devâiri, devâir-i resmiye-i ilmiye veya sıhhiye olmak gibi dâire-i resmiyetden çıkaramaz ise, Teşkîlât-ı Mahsûsa da, resmî olan bir dâirede bulunmaları ve orada çalışmaları, bu, dâireyi müessese-i resmiye hâlinden çıkaramaz.

Sâniyen müvekkillerimizin şahsiyet ve sıfatları hakkında bazı mütâlaât dermiyân edeceğim: Arz eylediğim vechle müvekkillerimizden bir kısmı vükelâ-yı devletdendir. Vükelâ, Kanûn-ı Esâsî'mizin mevâdd-ı sarîhasına göre devletin siyâset-i umûmiyesinden müştereken ve dâire-i nezâretlerine âid olan muâmelâtdan dolayı da münferiden ve dâhil-i dâire-i vazîfesi olan ahvâlden dolayı da cezâen dîvân-ı âlî huzûrunda mesûldür. Kanûn-ı Esâsî'nin mevâdd-ı marûzası sarâhat-i katiyesine ibtinâen mesûliyet maddesi ne heyet-i istintâkiye ve iddiâ tarafından ve ne de mahkeme-i devletleri tarafından tefsîr edilemez. Çünkü; Kanûn-ı Esâsî'nin yüz on yedinci maddesinin fıkra-i ahîresi mûcibince tefsîr salâhiyeti Meclis-i Â'yân'a âiddir ve ancak bu tefsîri Meclis-i Â'yân yapar. Nitekim Heyet-i Â'yân, Meclis-i Â'yân zabıtnâmesinin 29 Kanûn-ı evvel 334 tarihli zabıtnâmesinde münderic olduğu vechle tehcîr ve taktîl fâillerinin tecziyesinde hükûmetin derece-i faâliyetini anlamak üzere Meclis-i Â'yân reis-i sâbıkı Ahmed Rıza Bey tarafından vâki olan suâle, hükûmet nâmına cevâb veren Adliye Nâzırı Beyefendi, tehcîr sûretiyle îka edilen cerâimi üç dereceye ayırmışdı.

Bunlardan birincisi: Dîvân-ı Âlî'ye sevki lâzım gelen memûrîn tarafından îka olunması muhtemel bulunan cerâimdir. İkincisi bunların gayrı memûrîn cânibinden îka olunan cerâim. Üçüncüsü eşhâs-ı âdiye tarafından îka olunan cerâimdir. Hükûmet-i Osmaniye nâmına orada söz söyleyen Adliye Nâzırı Beyefendi, Meclis-i Â'yân'a bu yolda beyânâtda bulunmuş ve demişdi ki: Dîvân-ı Âlî'ye sevki lâzım gelenler hakkında ve bu işlere taalluk eden ahvâlde müddeî-i umûmîlerin hiçbir takibâtda bulunamayacağı ve tahkikat esnâsında bu kabîl cerâime müsâdif olursa bunu tesbît ederek makam-ı nezârete bildirmesi iktizâ edeceği, ve Dîvân-ı Âlî'ye âid olan muhâkemâtda şâyân-ı dikkat bir mesele vardır ki o da, cürm efrâd-ı ahâlî ile müşterek olursa en büyük mahkemeye tâbi olması kaide-i hukukiyesidir: Şu hâlde Dîvân-ı Âlî'ye sevki lâzım gelen mesâilde efrâd-ı ahâlîden bazılarının medhali olduğu takdîrde bu gibi efrâdın da kâffeten Dîvân-ı Âlî'ye sevkleri îcâb eder. Çünkü cürm, cerâim-i mürettebedendir. Demek ki bu mesele Meclis-i Â'yân'da yani Kanûn-ı Esâsî'yi tefsîre salâhiyetdâr olan Meclis-i Â'yân'da müzâkere edilmiş ve Meclis-i Â'yân'ın kararı malûm olduğu üzere tefsîr mâhiyetini hâiz bulunmuşdur. Verilen karar, doğrudan doğruya vükelâdan olan zevâtın Dîvân-ı Âlî'ye sevk edilmeleri ve hattâ vükelâdan gayrı var ise onların da Dîvân-ı Âlî'ye sevkleri esâsı Meclis-i Â'yân'da kabûl edilmişdi. Bu mesele; arz etdiğim vechle Meclis-i Â'yân'da dûr ü dırâz müzâkere edilmiş ve Damad Ferid Paşa Hazretleri tarafından Dîvân-ı Âlî teşkîli husûsunu intihâbât-ı cedîdeye tâlik ve vükelâ-yı maznûn muhâkemelerinin dîvân-ı harblere müsâraaten sevki hakkındaki takrîrleri Mülkiye Encümeni'nin mazbatasıyla birlikde Meclis-i Â'yân'da müzâkere edilmiş ve Adliye nâzırı arz eylediğim veche ile ifâdâtda bulundukdan sonra Ferid Paşa Hazretleri'nin takrîri Meclis-i Â'yân'ca reddedilmiş ve Adliye nâzırının tefsîr mâhiyetinde Meclis-i Â'yân'da dermiyân etdiği sözler Meclis-i Â'yân'ca kabûl edilmişdir. Demek ki Meclis-i Â'yân'ın bu sûretle vermiş olduğu karar, bir tefsîr kararıdır. Onun için yine tekrar ediyorum ne müstantik, ne de makam-ı âlî-yi iddiâ ve ne de makam-ı devletleriniz Kanûn-ı Esâsî'yi tefsîr edebilmek salâhiyetini hâiz olamazlar. Karar-ı mezkûr ile tehcîr ve taktîl cerâiminin vükelânın memûriyetlerinden hâric olmayıp umûr-ı memûrelerinden

mütevellid olduğu Meclis-i Â'yân'ca kabûl edilmiş ve vükelânın Dîvân-ı Âlî'ye sevkleri Meclis-i Â'yân'ca takarrür etmişdi. Bu kararın muvâcehe-i ilmiyesinde heyet-i celîlelerince mevzû-i bahs ve dâvâyı rüyete vazîfedâr olduğuna dâir karar verildiği takdîrde tabîîdir ki sadr-ı lâhik hazretlerinin Meclis-i Â'yân'da reddolunan takrîrlerini mahkeme-i devletleri tervîc makamında telâkki buyurmuş olacak ki bu da, Kanûn-ı Esâsî ile ne dereceye kadar kabil-i telîfdir burası da cây-i teemmüldür. İşte şu arz etdiğimiz esâsâta ibtinâendir ki ve müvekkillerimizin mevkileri hasebiyle kendileri ancak Dîvân-ı Âlî'de muhâkeme olunabilir; sâlisen müvekkillerimize isnâd olunan cerâimin mâhiyet ve şekl-i kanûnîsi kararnâmenin bir fıkra-i mahsûsasında beyân olunduğu veche ile isnâd olunan cerâimin müvekkillerimizin vazîfeleri hâricinde cerâim-i âdiyeden madûd olduğu farz ve tasavvur olunsa bile bu misillû cerâimin mahall-i rüyeti yine mahkeme-i âlîniz, dîvân-ı harb değil, mehâkim-i âdiye olmak iktizâ eder. Çünkü dîvân-ı harbler istisnâî mâhiyeti hâiz ve salâhiyet-i kazâiyeleri derecesi İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nde musarrah olduğu veche ile mahdûd ve muayyen mehâkim-i husûsiyedendir burası, üç yüz yirmi beş senesinden beri idâre-i örfiye altındadır.

İstanbul'da ilân olunan idâre-i örfiye bir zamanlar Gazi Muhtar Paşa Kabinesi zamanında kaldırılmış ve fakat yeniden memleketde görülen âsâr-ı ihtilâl üzerine yeniden vaz edilmişdir. Zâten Kanûn-ı Esâsî'mizin 113'üncü maddesi idâre-i örfiyeyi tarîf ediyor, diyor ki: Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhûr edeceğini müeyyed âsâr ve emârât görüldüğü hâlde hükûmet-i seniyyenin o mahalle mahsûs olmak üzere muvakkaten idâre-i örfiye ilânına hakkı vardır. İdâre-i örfiyeyi tarîf ediyor. Kavânîn ve nizâmât-ı mülkiyenin muvakkaten tatîlinden ibâret olup idâre-i örfiye tahtında bulunan mahallin sûret-i idâresi nizâm-ı mahsûs ile tayîn olunacakdır, diyor. İdâre-i Örfiye Kararnâmesi şekil ve sûretinde olmak üzere neşr ve ilân olunuyor ve idâre-i örfiyenin salâhiyeti kanûnî bir sûretde tahdîd edilmiş oluyor. Fil-hakika Kanûn-ı Esâsî'nin madde-i marûzası, idâre-i örfiyeyi ihtilâl hâline hasretmesi, emniyet-i hâriciye ve dâhiliye mevzû-i bahsolması mütâlaât-ı çâkerânemizi tamâmıyla teyîd eden vesâik-i kanûniyedendir. Çünkü Kanûn-ı Esâsî ile mutlaka bu sûretle dîvân-ı harblerin salâhiyetleri tamâmıyla tahdîd ve tayîn edilmiş-

dir. Müvẹkkillerimizin dîvân-ı âlî huzûrunda muhâkemelerinden bir lahzacık olsun sarf-ı nazar eylesek ve İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin haklarında tatbîkini kabûl etsek bile, müvekkillerimize isnâd olunan cürmlerin kararnâmenin yedinci maddesi mûcibince mehâkim-i Adliye tarafından rüyet edilmesi lâzım gelir. Dîvân-ı harb münhasıran makamına kaim olduğu mehâkim-i âdiye-i cezâiyenin vezâifiyle mükellef olduğundan bir mahkeme-i fevkalâde olan ve en büyük mahkeme telâkki edilmesi lâzım gelen dîvân-ı âlînin makamına hiçbir sebeb ve sûretle kaim olamaz. Kezâlik İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin dokuzuncu maddesini aynen okuyorum:

"Dîvân-ı harb münhasıran makamına kaim olduğu mehâkim-i âdiye-i cezâiyenin vezâifiyle mükellef olduğundan idâre-i örfiye ilân olunan mahallin hâricinde kâin mahkemede bakılan veya bakılacak olan mahallin mehâkim-i âdiyesinin salâhiyeti dâhilinde olmayan bir işe müdâhaleye hakkı olmayacağı gibi idâre-i örfiye altında bulunan mevkiin mehâkim-i âdiyesinin idâre-i örfiye ilânından evvel bir dereceye kadar rüyet etmiş olduğu işlere dahi bakamayacakdır." Denilmekle dîvân-ı harbin hem dâire-i salâhiyeti, hem dâire-i kazâiyesi ve hem de vazîfesi tahdîd edilmiş oluyor. Mehâkim-i âdiyenin bir dereceye kadar rüyet etmiş olduğu işlere vaz-ı yedden menedilen dîvân-ı harb, nasıl olur da en büyük mahkeme olan Dîvân-ı Âlî'nin deruhde etmiş olduğu bir işe vaz-ı yed edebilir ve o işi görmek ister. Kezâlik iddiâ ve kararnâmede müvekkillerimizden vükelâlıkda bulunmuş olanların İttihad ve Terakki Cemiyeti meclis-i umûmîsinin a'zâ-yı tabîiyesinden bulunmaları hasebiyle Cemiyet'in teşkîlât-ı hafiyesi tarafından îkaı iddiâ edilen efâl-i cinâiyeye muttali oldukları hâlde bilerek müzâheret etdikleri dermiyân olunmakdadır.

Bu iddiâ ancak hafî cemiyetlere dâhil bulunan ve o cemiyetlerin hedef ve gayesini takib edenlere sârî ve şâmil olabilir. Yoksa mücerred vükelâ-yı devletin İttihad Cemiyeti meclis-i umûmîsi a'zâ-yı tabîiyesinden bulunmaları keyfiyeti a'zâ-yı Cemiyet'den bazıları tarafından hafiyen teşkîl edildiği farz olunan cemiyet-i hafiyeye mensûbiyetlerine delâlet edemez. Zâten bu sebebe mebnîdir ki böyle bir iddiâ ve isnâd ne iddianâme ve ne de kararnâmede mesbûk değildir. Farz-ı muhâl olarak İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsinde a'zâlık sıfatını iddiâ-yı vâkinin sübûtuna bir sebeb-i

kâfî addetsek bile anâsır-ı muhtelifeden mürekkeb olan İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsi bil-umûm a'zâsının da mefrûz cemiyet-i hafiyeye müzâheretlerini kabûl etmek lâzım gelirdi. Fil-hakika bu müzâheret tarzında olan bu isnâd, Dîvâniye mebûsu merhûm Fuad Bey tarafından itâ edilip vükelânın Dîvân-ı Âlî'ye sevki hakkındaki takrîr muhteviyâtında da mevcûd bulunuyordu ve bu isnâd ile beraber ayrı ayrı birtakım efâl-i cürmiye atfedilmiş olmasına nazaran ictimâ-yı cerâim kaide-i kanûniyesi mûcibince bu cerâimin Kanûn-ı Esâsî mûcibince Dîvân-ı Âlî huzûrunda rüyeti muktezîdir. Müsâade buyurulursa Saadeddin Bey devâm etsinler.

Saadeddin Ferid Bey (Dâvâ vekîli) — Dîvâniye mebûsu merhûm Fuad Bey tarafından verilmiş olan takrîr Meclis-i Mebûsân zabıtnâmelerinde (Sayfa: 13) muharrerdir. Orada hatır-ı âcizânemde kaldığına göre on veya on iki bend üzerine o kadar şümûlü ve o kadar umûmî sûretde düşünülmüş ve yazılmışdır ki İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şu memleketde îka etdiği tasavvur olunan veyâhûd tasavvur edilebilecek olan tekmîl efâli ihâta etmiş ve tamâmıyla Kanûn-ı Esâsî'nin hudûdu dâiresinde düşünülerek gerek vükelânın Dîvân-ı Âlî'ye merbûtiyeti dolayısıyla onlar hakkındaki aksâmın ve gerekse efrâd-ı ahâlîden bulunan diğer kesânın yine bu müşterek ve mürtebit bulunan fiilden dolayı anlara tebean Dîvân-ı Âlî'de muhâkemesinin icrâsı lâzım geleceği dermiyân edilmiş ve uzun uzadıya teşrîh ve îzâh olunmuşdur.

Yine Meclis-i Mebûsân zabıtnâmeleriyle ve netâyic-i fiiliyesiyle sâbit olduğu vechle o takrîr kabûl edilerek tahkikat vazîfesini icrâ edecek olan Şube-i Mahsûsası'na havâle olundu tahkikat icrâ edildi ve şu tahkikatın icrâsıyla isnâd edilmiş olan efâlin bugün heyet-i muhteremenizde, Dîvân-ı celîlenizde mevzû-i bahs bulan ancak bir kısmıdır bu cihetin tahkiki dahi yine bu şubede mevzû-i bahs bulunmuşdur. Şube-i tahkikiye malûm-ı âlînizdir ki bir cüzüdür, cüzü ise ya bil-fiil mevcûd veya bil-kuvve mevcûd olan bir küllün parçasıdır, ferîdir, tabîr-i mahsûs ile demin refîk-i muhteremim Celaleddin Arif Beyefendi tarafından bir heyet-i istintâkiye şeklinde gösterilmiş olan bir heyet-i tahkikiyedir; tahkik ise istintâkın şekl-i umûmîsi olmak üzere doğrudan doğruya Dîvân-ı Âlî'ye nisbet olunmakda tereddüd edilmeyecek mertebededir; işte bu sûretle bu dâvâya

Dîvân-ı âlî vaz-ı yed etmese bile bir dâvâ bir mahkemede derdest-i tedkik ve tahkik iken aynı dâvânın başka bir mahkeme tarafından tahkik ve tedkik-i rüyetine mesâg-i kanûnî yokdur. Şu müsellem ve Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi üçüncü maddesine müstenid olan şu vazîfe hiçbir nazariye ve hiçbir ictihâd-ı şahsî ile tagyîr edilemez. Kararnâmede müvekkillerimizden bazı zevât tarafından esnâ-yı tahkikde şu vazîfe meselesinin dermiyân edilmiş olduğu zikrediliyor ve esbâb-ı mûcibesiyle şu talebleri reddediliyor. Tabîîdir ki esnâ-yı tahkikde dermiyân edilmiş olan bu itirâz-ı mütekaddimin reddi üzerine bir itirâz, bir vaziyet-i kanûniye almak ihtimâli yokdur çünkü Dîvân-ı Harb-i Mahsûs'un şu nokta-i nazarı da ne şekilde yani bu heyet-i tahkikiye mukarrerâtını ne derece üzerine tedkik etmek imkânıyla mücehhez bulunduğu malûm değildir. Binâenaleyh hukuk-ı umûmiyeden ve mahkemenin salâhiyetinden bahsetmeği tabîîdir ki bugün mahkeme-i âliyeniz huzûrunda isbât-ı vücûd etmeğe tâlik etmiş bulunuyorlar. Efendim kararnâmede; vükelânın vazîfelerinden mütevellid bir cürm-i siyâsîleri olursa dîvân-ı âlîye sevk olunurlar ve doksan ikinci madde ile Kanûn-ı Esâsî'nin otuz üçüncü maddesine atf-ı nazar edilmek lâzım gelir diyorlar. Zannederim ki otuz üçüncü maddeden evvel eğer otuz birinci maddeyi tedkik etmiş olsa idiler, demin refîk-i muhteremim Celaleddin Arif Bey tarafından pek vâkıfâne arz edilmiş olan otuz birinci maddede vükelânın ne gibi ahvâlden dolayı Dîvân-ı Âlî'ye sevki lâzım geleceği musarrah bulunduğu tahattur eder ve otuz üçüncü maddeye temessük etmek lüzûmunu hissetmezdi; hâlbuki otuz üçüncü madde yine heyet-i tahkikiyenin vazîfe iddiâsını red yolunda ittihâz etdiği kararı teyîd etmiyor. Efendim madde gayet sarîhdir; orada vükelânın vazîfe-i memûriyetinden hâric sırf zâtlarına âid denilmişdir. Şimdi burada kanûnun istimâl etdiği bir kelimeyi her hâlde imâl etmek, ihmâl etmemek muktezayât-ı kanûniyeden olduğu gibi vazîfe-i memûriyetlerinden hâric demekle vazîfe-i memûriyetleri dâhilinde bulunan ahvâlin Dîvân-ı Âlî'ye âidiyeti tekrar teyîd etdikden sonra sırf zâtlarına âid yani bir cürm-i şahsî, eşhâs-ı âdiye-i sâireye vuku bulan taarruzları: Meselâ vükelâdan birisinin yolda birisine bir tokat atması, tahkir etmesi, yâhûd o şahsa âid olarak bir sâhtekârlık fiili irtikâb etmesi gibi ahvâl ki bu fiil o memûrdan yani o zâtdan sıfat-ı

memûriyeti itibârıyla değil, sıfat-ı zâtiyesi itibârıyla sâdır olmuş bulunuyor. Yoksa vazîfe-i memûriyeti itibârıyla yapılmamasına veyâhûd yapdırmamağa dikkate mecbûr bulunduğu ahvâli yapdırması veya yapdırmakla mükellef bulunduğu ahvâli yapdırmaması gibi eşhâs-ı sâireye karşı vuku bulmuş olan cerâim otuz birinci madde mûcibince doğrudan doğruya Dîvân-ı Âlî'ye âiddir. Heyet-i tahkikiyenin şu fiilde cürm-i siyâsî mâhiyeti tasavvur etmesi bizce zaîf bir nazariye hâlinde kalmış oluyor çünkü bunu def ve red yolunda doksan ikinci maddeye temessük etmişler. Doksan ikinci madde; vükelâ ile Mahkeme-i Temyîz rüesâ ve a'zâsının ve zât ve hukuk-ı şâhâne aleyhinde harekete ve devleti bir hâl-i muhâtaraya ilkaya tasaddî eyleyenlerin muhâkemesine âiddir, deniliyor. Binâenaleyh vükelânın Dîvân-ı Âlî'ye gitmesi lâzım gelir. Ve dâvâ şu şekl-i siyâside olmasıyla mukayyeddir. Tabîîdir ki biz buna, bu noktaya heyet-i tahkikiyenin maksadına vusûl arzusuyla vâsıl oluyoruz. Hâlbuki bu madde Dîvân-ı Âlî'nin teşekkülüne taalluk ediyor ve fasla Dîvân-ı âlî deniyor. Doksan ikinci madde orada başlıyor. Evvelâ Dîvân-ı Âlî'nin sûret-i teşkîlinden bahsediliyor sonra da deniliyor ki: "Vazîfesi vükelâ ile Mahkeme-i Temyîz rüesâ ve a'zâsının ve zât ve hukuk-ı şâhâne aleyhinde harekete ve devleti bir hâl-i muhâtaraya ilkaya tasaddî eyleyenlerin muhâkemesidir." Bu fıkrada evvelâ vükelâdan bahsediliyor demek ki Dîvân-ı Âlî'nin vazîfesi evvelâ vükelâyı muhâkeme etmekdir. Şu kayd-ı mutlak tabîîdir ki vükelânın Dîvân-ı Âlî'de muhâkemesini istilzâm eden husûsâtdır.

Evet, Dîvân-ı Âlî'nin vazîfesi 31'inci maddenin sarâhati ve 33'üncü maddenin teyîdi ile vükelânın Dîvân-ı Âlî huzûrunda rüyet edilecek dâvâlarını rüyet ve tedkik etmek, ikincisi Mahkeme-i Temyîz rüesâ ve a'zâsının mahkemesidir. Malûm-ı âlînizdir ki Mahkeme-i Temyîz ümmül-mehâkimdir, onun fevkinde bir mahkeme yokdur, derecât itibârıyla mehâkim rüesâ ve a'zâ ve eczâsının nerde muhâkeme edileceği malûm ve musarrahdır. Mahkeme-i Temyîz a'zâsının fevkinde bir mahkeme bulunmadığından ve onlara tevdî edilmiş olan vezâif rûh-ı adâlete temâs-ı tâmın hâlinde bulunduğundan gerek kasd-ı mahsûs ile gerek vazîfe-i memûriyetini sû-i istimâl netîcesi olarak îka edilmiş olan cürmden mütehassıl zararı telâfî etmek için başka bir makam kalmadığından...

Reis — Bunlar malûm şeyler, müvekkillerinize âid olan vukuâtdan bahsediniz. (Sayfa: 14)

Saadeddin Ferid Bey — (Devâmla) Binâenaleyh şu nokta-i nazardan Mahkeme-i Temyîz a'zâsının vazîfe-i memûriyetlerinden münbais olan fiilleri yine Dîvân-ı Âlî'ye girecekdir. Diğer husûsâtdan dolayı tatvîl-i makale lüzûm görmüyorum. Şimdiye kadar îrâd etmiş olduğumuz şu vazîfe itirâzı vükelâ-yı sâbıka-i devletden bulunmuş olan müvekkillerimize âid gibi görünüyor fakat esâs itibârıyla Dîvân-ı Âlî'ye âid olmayan bir fiil ile tecrîm edilmiş olan, hem-fiil addedilmiş bulunan zevâtın efâlinde zî-medhal olmak üzere bulunurlar; tabîîdir ki hâzır-ı bil-muhâkeme olan değil, doğrudan doğruya fâil-i asıl gibi ithâm edilmiş vükelâ da bulunuyor; feran zî-medhal olmak itibârıyla şu cürmün müvekkillerimizi ızrâr etmek ihtimâli olsa dahi evvelce de arz edilmiş olduğu üzere feriyet itibârıyla cürmün mahall-i tedkiki, mahall-i rüyeti Dîvân-ı Âlî olunca bunda mürtebit olmak dolayısıyla Dîvân-ı Âlî'ye zâten dîvân-ı harbe merbût olmadığı tasavvur edilen zevâtın dahi şu hakkımızı dermiyân etmeğe hakları olacağı derkârdır. Çünkü Dîvân-ı Âli dâvâya vaz-ı yed etmiş ve dâvâyı rüyete başlamış ve en büyük mahkeme olmak dolayısıyla tekmîl deâvîyi rüyet etmesi lâzım gelir. Adâletin sâlim bir sûretde ve tarîk-i kanûniyede cereyân etmesi için böyle olmak îcâb eder. Reis Paşa Hazretleri, refîk-i muhteremim Celaleddin Arif Beyefendi tarafından mukaddimede arz edildiği vechle dîvân-ı muhteremenize karşı emniyet ve itimâd nâ-mütenâhîdir, fakat bizim bir vazîfe-i kanûniyemiz var ki müvekkillerimiz hakkında yapılacak muhâkemenin her hâlde merci-i mahsûsunda ve onlar hakkında verilecek hükmün ve o hükmü itâ ile mükellef olan zevât tarafından verilmesini taleb etmekdir.

Reis Paşa Hazretleri, bizim bu vazîfe-i itirâzımız esâsen bu dâvâyı heyet-i muhtereme rüyet ediyor diye değildir. Heyet-i muhteremeniz bizi yeni dinliyor, ihtimâl bizim tarafımızdan vâki olmamış olsa bile doğrudan doğruya mahkeme tarafından da nazar-ı dikkate alınabilir. Bu cihet heyet-i tahkikiyede mevzû-i bahsolmuşdur ve biz de bu hakkı her zaman dermiyân etmek vaziyet-i kanûniyesini hâiz bulunmuş oluyoruz ve bunu şimdi dermiyân ediyoruz ve diyoruz ki heyet-i muhteremeniz kendi huzûruna ge-

len şu dâvâyı rüyete salâhiyetdâr olmadığına karar itâ buyursun. Çünkü malûm-ı âlînizdir ki mehâkimin derecâta taksîmi büyük bir kaideye, büyük bir hükûmete müsteniddir. Mahkeme-i muhteremenizden sâdır olacak mukarrerâtın kabil-i red ve temyîz olmadığı dîvân-ı devletlerinin teşkîline dâir ilân edilmiş bulunan kararnâme ile müeyyeddir. Binâenaleyh dîvânınızın kudret ve salâhiyet-i hükmiyesi pek vâsi ve pek kat'îdir. Fakat bu salâhiyet ve katiyyetlerin hâdiseye keyfiyet-i tatbîkini takdîr edecek bir dîvân-ı umûmî, bir mahkeme-i tarih ve bütün bunların fevkinde her ferdin icrââtını mecûr veya muâheze edecek bir de mahkeme-i küberâ vardır. İşte biz de bir tarafdan Halîfe-i zîşânıyla, milyonlarca efrâdıyla tamâmî-i ahkâmını muhâfazaya yemîn ile teyîd edilen Kanûn-ı Esâsî'mizin muvâcehe-i maddîsinde, diğer tarafdan mahâfet-ullah terkîbiyle telhîs olunan bütün mukaddesâtın huzûr-ı manevîsinde tarihin heyet-i celîlenize tahmîl etdiği en ağır vazîfe-i adâleti îfâya davet ediyoruz ve dâvânın heyet-i celîlenizin salâhiyeti hâricinde bulunduğundan bahsediyoruz.

Mahmud Mâhir Efendi (Dâvâ vekîli) — Efendim Saadeddin Ferid Bey ictimâ-yı cerâimden bahsetdiler, ez-cümle müvekkilim İbrahim Bey vazîfe-i memûresinden mütevellid siyâsî ve gayr-i siyâsî birtakım cerâimden dolayı Dîvân-ı Âlî'nin heyet-i tahkikiyesine, yani Meclis-i Mebûsân'ın Şube-i Mahsûsu'na celbolunuyor. Makam-ı İddiâ'nın kararnâmesinde, Dîvân-ı Âlî'nin vazîfesine tecâvüz edilmeyeceğinden bahsedildi. Demek ki müvekkilim İbrahim Beyefendi'ye mahkeme-i âliyelerine sevk edilen cürmden mâadâ bir cürm isnâd olunuyor. Şu hâlde kendilerinde ictimâ-yı cerâim var demekdir. Cerâim-i ictimâiye hâlinde mecmû-i cerâimin kâffesi birden muhâkeme edilir. Onların en ağırı hakkında hüküm sâdır olur. En ağır cezâyı müstelzim olan hüküm, diğerlerinin yerine kaim olur. Yoksa cerâim tefrîk edilerek bir kısmı bir mahkemede bir hükme iktirân, diğeri diğer bir mahkemede bil-muhâkeme hükme iktirân etmek yani, ayrı ayrı cürmler için ayrı ayrı hükümler vermek câiz olmaz. Binâenaleyh kendileri haklarında diğer mahkemede derdest-i rüyet olan bir dâvâ için mâdâmki Dîvân-ı Âlî'ye âid olan dâvâya mahkeme-i âlîleri vaz-ı yed edemiyor, diğer bir mahkemenin vaz-ı yed etmiş olduğu bir cürme vaz-ı yed etmemek îcâb eder.

Çünkü bu hâlde, yani ictimâ-yı cerâim hâlinde cerâimin tedkiki ve ayrı ayrı muhâkemesi kanûnen câiz olamaz.

Cemal Molla Bey — Reis Paşa Hazretleri, bendeniz de refîk-i muhtereme iştirâk ediyorum. Diğer bahisler kendi şahsına âid bazı mülâhazâtdan ibâretdir. Vazîfe meselesini tekrar ediyorum.

Mustafa Nazmi Bey (Müddeî-i Umûmî) — Dermiyân edilen vazîfe ve salâhiyet meselesi hakkında bendeniz de nokta-i nazarımı arz edeceğim. İcrâsı taleb olunan muhâkemenin (İşidilmiyor sadâları) bu Dîvân-ı Harb'e mi, yoksa Kanûn-ı Esâsî'nin tayîn etdiği Dîvân-ı Âlî'ye mi âiddir, bu cihetin tayîni isnâd olunan cürmlerin umûr-ı memûreden münbais olup olmadığının tayînine mütevakkıfdır ve kararnâmede o ithâmnâmede iddiâ olunan cürmler, memûriyet itibârıyla tahaddüs etmemiş, merkez-i umûmîde ve merkez-i umûmînin ictimâ-yı umûmîsinde tahaddüs etmiş cerâimden dolayıdır. Şu hâlde sûret-i sevk-i dâvâ vazîfe-i memûreden münbais olmak üzere telâkkiye müsâid değildir. İbrahim Bey hakkındaki cerâim-i ictimâiye meselesi henüz malûm değildir. Bazı evrâkın Meclis-i Mebûsân'dan müddeî-i umûmîlik makamına gönderildiğini haber verdiler. Eğer bu cürmün hîn-i muhâkemede vazîfe-i memûreye taalluku tahakkuk ederse ol vakit nazar-ı dikkate alınabilir. Vazîfe ve salâhiyet meselesi katiyyen mevzû-i bahsolamaz. Fakat hâl-i hâzır itibârıyla bu, mahkeme-i âliyenizin dâire-i salâhiyetindedir. Çünkü sevk-i dâvâ şundan ibâretdir, kararnâmede kırâat olunan sırf şahsî cerâimdir. Eğer hîn-i muhâkemede öyle olmadığı tahakkuk ederse o vakit nazar-ı dikkate alınabilir.

Reis Paşa — Lâzım gelen tedkikatın îfâsından sonra kararımızı teblîg edeceğiz. Perşembe günü saat birde inşâallah ikinci muhâkemeye mübâşeret ederiz.

Birinci muhâkemenin sonu

Saat Dakika
3 30

Reis: **Ferîk Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa,**
Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey
Müddeî-i Umûmî: **Muâvinlerden Reşad Bey**

İKİNCİ MUHÂKEME*

Pazar, 4 Mayıs [1]335

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Said Halim Paşa, Halil Bey, Ahmed Nesimi Bey, İbrahim Bey, Talat Bey, Rıza Bey, Midhat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Kemâl Bey, Şükrü Bey, Cevad Bey, Atıf Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Talat Efendi, Enver Efendi, Cemal Efendi, Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahaeddin Şakir Efendi, Doktor Rusuhi Efendi, Aziz Efendi.

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3543, 7 Şaban 1337/8 Mayıs 1335 (s. 15-31).

Birinci Celse

Saat Dakika
1 20

Halil Bey — Paşam müsâade buyurursanız bir istidâmız var. Heyet-i celîleye takdîm edeyim. [İstidâyı Makam-ı Riyâset'e takdîm eder]

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] Buyurun istidâyı okuyunuz.

Reşad Bey (Müddeî-i Umûmî Muâvini) — Paşa Hazretleri müsâade buyurursanız usûl-i muhâkemeye âid ufak bir fıkra arz edeceğim. Tarafeyn, vazîfe meselesine dâir iddiâ ve müdâfaanâmelerini söylemiş oldukları cihetle mesele, mahkeme kararına muallâken kalmışdır. Yani ihtimâl ki Halil Beyefendi tarafından verilen arz-ı hâlin mahkeme kararına taalluku olabilir. Şu hâlde, mahkemenin kararının teblîginden sonra okunması usûl-i muhâkeme kavâidi îcâbâtındandır.

Reis — Zâten kararda mündericdir. [Zabıt kâtibine hitâben] Kararnâmeyi okuyunuz.

Kararnâme

Keyfiyet müdâfaa vekîllerinin irâe eyledikleri dört nokta-i nazardan tedkik ve müzâkere olundukda: Birinci nokta-i nazar hakkında iddiâ ve kararnâme tedkik edilmekle anlaşılıyor ki Makam-ı İddiâ'nın mevzûhen dermiyân eylediği vechle İttihad ve Terakki Cemiyet-i münfesihasının şahs-ı manevîsi cerâim-i adîde ile taht-ı ithâm ve mesûliyetde bulundurulmakda idüğinden, Cemiyet-i mezkûrenin merkez ve meclis-i umûmîleri a'zâlıklarında bulunmuş olan maznûnînin cerâim-i mezkûrenin vukuuna sebebiyet vermiş ve bu cümleden olarak Tehcîr Kanûnu'nun tatbîkatı sırasında mecâlis-i mezkûrenin şuraya buraya tayîn ve izâm eyledikleri murahhaslar ve memûrlar marifetleriyle tertîb olunan cinâyâtın kâffesine

vukufları bulunduğu ve inzimâm-ı reyleriyle tahaddüs etmiş olduğu irâe olunan delâil-i muknia ve vesâik-i adîde ile isbât edilmekde ve cerâim-i mezkûrenin vukuuna (Sayfa: 16) müzâheretde bulunmuş olmak üzere ithâm olunmakda olmalarına karşı cerâim-i mebhûsenin bil-cümle tebaa-yı Osmaniye'nin muhâfaza-i hukuk ve hayâtlarını zâmin ve mütekeffil olmaları lâzım gelen heyet-i Hükûmet erkânının vükelâlık umûrundaki hatâiyyât ve seyyiâtlerinden münbais olduğunu iknâ için serd edilen husûsât hiçbir vechle muhikk ve nefsül-emre muvâfık görülemediğinden, merdûd ve Teşkîlât-ı Mahsûsa doğrudan doğruya merkez-i umûmînin zîr-i idâresinde bulunmuş olsun veyâhûd bir dâire-i resmiyeye mensûb şube-i idâre addedilsin, maksad ve tarz-ı teşkîli mevzû-i bahsolmayıp zâhiren harb gayelerini istihsâl uğrunda istihdâm olunacağı işâa edilen Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya mensûb efrâd meyânına li-maksadın idhâl edilmiş olan birtakım mücrimîn ve serserîleri tehcîr kafilelerine suver-i muhtelifede teslît ederek ifnâ ve taktîl efâlini kuvveden fiile çıkarmakda istihdâm edilmekle birçok âilelerin mahv ve nâbûd olmalarına rızâ göstermiş ve müzâheretde bulunmuş oldukları iddiâsını kuvvetden düşürecek mâhiyeti hâiz olmayan müdâfaâtdan madûd bulundukları gibi, ikinci nokta-i nazarda bast olunan farziyât heyetimizin hâric ez-vazîfe Kanûn-ı Esâsî'mizin [30, 31]'inci maddelerinde beyân olunduğu vechle, Hükûmet'in siyâset-i umûmiyesinden dolayı muhâkeme icrâsını tasavvur etmediği ve ancak Makam-ı İddiâ'nın dermiyân eylediği cerâim-i adîde-i âdiye ile ithâm olunan İttihad ve Terakki Cemiyeti şahsiyet-i maneviyesinin heyet-i icrâiyesine dâhil bulundukları cihetle ittihâz olunan mukarrerât ve izhâr edilen müzâherâtdan şahsen mesûl gösterilmeleri üzerine cereyân etdirilecek muhâkemenin mâhiyeti â'yân müzâkeresinde riyâsetin bir suâline Adliye Nâzırı Beyefendi tarafından cevâben beyân edilen mütâlaa-i zâtiye ile tagyîr edemeyeceği ve a'zâdan bir zâtın itâ eylediği takrîrin reddi dahi hiçbir vakit tefsîr kararı add ve itibâr olunamayacağı acilden müdâfaa vekîllerinin isnâd etmek istedikleri â'yân-ı kirâmın hakk-ı tefsîrine müdâhale sûretiyle olmayıp, mücerred 16 Kanûn-ı evvel 334 tarihiyle tasdîk-i âlî-yi cenâb-ı Pâdişâhî'ye iktirân etmiş olan kararnâmenin taktîl ve tehcîr dâvâsını rüyete memûr eylediği mülga Dîvân-ı Harb'in ibtidâr etmiş ol-

duğu mezkûr dâvâların Dîvân-ı Harb-i hâzırımız hakkındaki 8 Mart 335 tarihli kararnâmeye tevcîh buyurulan irâde-i seniyye-i Hazret-i Tâcdârî ile memûr edilmiş bulunmasına tebean, maznûnîn-i müşâr ve mûmâ-ileyhümün şahsen mütecâsir oldukları ânifül-beyân efâlden dolayı muhâkemelerinin icrâsı dâhil-i dâire-i vazîfe görülmüşdür. Üçüncü nokta-i nazardan tedkikata girişilince: İdâre-i örfiyenin ne zaman-ı ilânını düşünmek ne de sebeb-i ilânını aramağa lüzûm görünmeyip, beş seneye karîb bir zamandan beri devâm eden Harb-i Umûmî muktezâsından olarak seferberlik ilânı ile beraber Memâlik-i Osmaniye'nin her tarafına teşmîl edilen idâre-i örfiye maznûnînine atf ve isnâd olunan cerâimin esnâ-yı vukuunda cârî olduğu gibi elyevm dahi bâki bulunduğuna binâen İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin ikinci maddesinde bi-ibâretihâ [İdâre-i örfiyenin ilân olunmasıyla Kanûn-ı Esâsî'nin ve sâir kavânîn ve nizâmât-ı mülkiyenin işbu İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'ne muhâlif olan maddeleri ahkâmı idâre-i örfiye devâm etdikce muvakkaten tatîl olunacakdır] nâtık olduğuna nazaran bil-umûm Osmanlılarla birçok ecânibin tesîrât-ı azîmesini bâdî olup husûle getirdiği heyecân umûmî bir galeyân ve teşevvüşâta münkalib olması taht-ı ihtimâlde bulunduğuna göre, cerâim-i mebhûse fâillerinin zahîre ihrâcı ve haklarında lâzıme-i adâletin vakit ve zamanıyla îfâsı idâre-i örfiye muktezayât-ı kanûniyesinden bulunduğuna binâen tastîr buyurulan mezkûr kararnâmelere tevfîkan maznûn-ı müşârün-ileyhüm haklarında mülga Dîvân-ı Harb-i Mahsûs'ca takibât-ı kanûniyeye ibtidâr olunmuş ve mütâlaât-ı mantıkiyeye binâendir ki dâire-i istintâkiyede îrâd olunan es'ileden vükelâlık vezâifine âid olan suâllere cevâb itâsında beyân-ı mazeret edilmiş ve şahıslarına münhasır efâl hakkındaki suâllere lâzım gelen cevâblar mevzûhen ityân olunmuşdur. Her ne sûretle tedkik olunur ise olunsun üçüncü nokta-i nazarda dahi husûsât-ı muharrereden muhâkeme edilecek olan müşâr ve mûmâ-ileyhümün muhâkemelerini mehâkim-i Adliye'ye sevke mecbûriyet-i kanûniye bulunmak şöyle dursun, ânifen zikrolunduğu üzere kararnâmeler ahkâm-ı celîlesiyle Dîvân-ı Harb'imizin mezkûr dâvâyı rüyete bilhâssa memûr edildiği teslîm olunur. Vükelâlıkda bulunmuş olan maznûnîn muhâkemesinin Dîvân-ı Harb'ce rüyet olunamayacağı hakkındaki müdâfaâtın sûret-i mu-

harrere vechle red ve cerhinden sonra diğer maznûnlar hakkında dermiyân olunan mütâlaât bil-külliye gayr-i vârid olacağı pek bedîhîdir. Dördüncü nokta-i nazara gelince: Dîvân-ı Harb'in rüyetine ibtidâr eylediği muhâkeme Divaniye mebûsunun takrîrinde muharrer cerâim şeklinde olmayıp, Makam-ı İddiâ'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şahs-ı manevîsine atf ve isnâd eylediği ve mustantik kararnâmesinin gösterdiği cerâim-i muhtelifenin cemiyet-i mezkûre meclis ve merkez-i umûmîsi mukarrerâtından doğmuş olması elde edilen delâil ve vesâik ile isbât olunarak mezkûr meclislerde sâhib-i rey olan zevâtın alâka ve medhalleri derecâtı tahakkuk etdirilmek ve ona göre haklarında karar ittihâz olunmak sadedinde cereyân edeceğine ve vükelâ-yı müdâfaadan Celaleddin Arif Beyefendi'nin tenvîr ve tavzîh-i müdâfaa zımnında beyân eylediği misâl sûret-i âtiyedeki şekilde tasvîr ve tasavvur olundukda meselâ: Hafî veya âşikâr herhangi bir cemiyet tarafından tertîb olunmuş bir vaka-i cinâyetkârâne bir şerzime-i bâgiye tarafından mevki-i hudûse getirildiği ve bunların içlerinde hattâ vükelâ-yı hâzıradan bir zâtın da bulunduğu farz olunsa, mütecâsirler meyânında vükelâdan birinin bulunmasından dolayı vaka-i mebhûse hakkında takibât-ı kanûniye îfâsını ve muhâkemenin icrâsını imkânsız bırakmamak ve Hükûmet'i nâ-çâr bir vaziyetde kalıp anarşi hâline sokmamak için vaz-ı kanûn İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin dokuzuncu maddesinde bi-ibâretihâ [Dîvân-ı Harb münhasıran makamına kaim olduğu mehâkim-i âdiye-i cezâiyenin vazâifiyle mükellef olduğundan idâre-i örfiye ilân olunan mahallin hâricinde kâin mahkemede bakılan veya bakılacak olan mahallin mehâkim-i âdiyesinin salâhiyeti dâhilinde olmayan bir işe müdâhaleye hakkı olamayacağı gibi idâre-i örfiye altında bulunan mevkiin mehâkim-i âdiyesinin idâre-i örfiye ilânından evvel bir dereceye kadar rüyet etmiş olduğu işlere dahi bakamayacakdır] diye mezkûr olduğuna göre mehâkim-i âdiyede rüyetine ibtidâr olunan bir dâvânın rüyetinden dîvân-ı harbler memnû kılınmış ve fakat mehâkim-i istisnâiyeden bulunan ve memleketimizde nâdiren ismi işidilmekden başka şimdiye kadar mevcûdiyeti (Sayfa: 17) hissolunamayan Dîvân-ı Âlî'de ibtidâr olunmuş olduğu tasavvur edilen bir dâvâ bile olsa indel-iktizâ evvel-i dâvânın rüyetinden Dîvân-ı Harb-i mezkûr kararnâme

menetmemiş olduğu sarâhatıyla beraber farz-ı muhâl olarak bahsolunan dâvânın Dîvân-ı Âli'ce rüyetine ibtidâr edilmiş olması farz edilse bile, bâlâda zikrolunduğu vechle, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şahs-ı manevîsine atfolunan cerâimle maznûnîn-i müşârün-ileyhümün merbûtiyetleri dâvâsı Meclis-i Mebûsân ve Â'yân'ca katiyyen mevzû-i bahsolmamış olup Divaniye mebûsu Fuad Bey'in takrîrinde tadâd olunan cerâimin bile Kanûn-ı Esâsî'nin 127'nci maddesinde bi-ibâretihâ [Meclis-i Mebûsân a'zâsından biri veya birkaçı Heyet-i Mebûsân'ın dâhil-i dâire-i vazîfesi olan ahvâlden dolayı vükelâ-yı devletden bir zât hakkında mesûliyeti mûcib şikâyet beyân etmek istedikleri hâlde reise bir takrîr itâ etmek lâzım gelir takrîr reis tarafından mebûsâna badel-ihbâr heyet-i umûmiyece kura ile tayîn edilecek bir şubeye tarih-i itâsından nihâyet üç güne kadar irsâl olunur şubece tahkikat-ı lâzıme icrâ ve istikâ olunan zât tarafından îzâhât-ı kâfiye istihsâl olundukdan sonra şikâyetin şâyân-ı müzâkere olduğuna ekseriyet-i ârâ ile karar verildiği hâlde bir kararnâme tertîb olunup heyet-i umûmiyeye arz olunur. Heyet-i umûmiyede vuku bulacak müzâkerât netîcesinde ledel-iktizâ şikâyet olunan zât davet ile bizzât veya bil-vâsıta vereceği îzâhât istimâ kılındıkdan sonra reye mürâcaat edilir kırâat olunan kararnâme a'zâ-yı mevcûdenin sülüsân-ı ekseriyetiyle kabûl olunur ise muhâkeme talebini müş'ir mazbatası tanzîm ve reis tarafından Makam-ı Sadâret'e takdîm olunur] diye mezkûr olduğu vechle teklîf olunan husûsun mâhiyetini tayîn zımnında icrâ edilmiş nâtamâm bir tahkikatdan ibâret olup heyet-i umûmiyede müzâkere edilecek mâhiyetde bulunup bulunmadığını bile takarrür etdirilememiş nâ-tamâm bir tahkikat olduğundan, hiçbir zaman Dîvân-ı Âlî'nin rüyetine ibtidâr eylediği bir dâvânın tahkikatı addolunamaz çünkü tahkikat-ı mezkûre netîcesinde keyfiyet heyet-i umûmiyede müzâkereye şâyân görülürse badehû itâ olunacak sülüsân-ı ekseriyet kararıyla Dîvân-ı Âlî teşkîline lüzûm gösterilebileceği madde-i mezkûre tedkikatından müstebân olmakdadır şu hâlde heyet-i umûmiyede müzâkeresine bile karar verilememiş olan Beşinci Şube'nin nâ-tamâm tahkikatı Dîvân-ı Âli'ce muhâkemeye ibtidâr edilmiş mâhiyetinde addolunmayacağı bedâheti nümâyân oluyor. Hulâsa: Nikat-ı erbaa-i nazardan serd olunan müdâfaât bâlâda

mestûr olduğu vechle red ve cerh olunarak ittihâz-ı karar için rehber ve delîlimiz olan bâlâda mezkûr mevâdd-ı kanûniyeye müsteniden ve adâlet-penâh pâdişâhımızın tasdîk-i âlî-yi hümâyûnlarına iktirân etmiş olan mezkûr kararnâmelere tevfîkan dâvâ-yı mebhûsenin rüyetine memûr olan Dîvân-ı Harbimiz Heyeti hiçbir dakika pîş-gâh-ı enzârından ayırmak istemediği kanûn-ı mevzûa-yı Osmaniye ve îmân-ı kâmil ile mutekid bulunduğumuz ahkâm-ı celîle-i Kurâniye'den zerre-nümâ inhirâf etmeksizin ve hiçbir nüfûz ve tarafgîrîye katiyyen müncezib olmaksızın [Mahâfet-ullah] ile meşhûn olan kalblerimizin darabâtından başka sadâya kulaklarımız sâmit olduğu hâlde kudret-i beşeriyenin yetdiği mertebede tatbîk-i adâlete cezm ve kasd ederek mezkûr dâvânın rüyetine Dîvân-ı Harb'in vazîfedâr olduğuna müttefikan karar verildi.

4 Mayıs 335

Reis — İstidâyı da okuyunuz:

Dîvân-ı Harb-i Örfî Riyâseti cânib-i âlîsine

Atûfetlû efendim hazretleri

Evrâk-ı havâdisden birinde manzûr-ı âcizî olan beyânât-ı âliyeleri meyânında [Meclis-i Mebûsân'dan celbedilen, evrâk mevâdd-ı istîzâhiyeden ibâretdir ve taktîl ve tehcîre mütedâir bir madde yokdur] fıkrası görülmüş olmakla aleyhimize isnâd edilen dâvâ-yı hâzıranın rüyeti mahkeme-i âliyeleri vazîfe ve salâhiyeti dâhilinde bulunup bulunmadığına dâir verilecek kararın tefhîminden mukaddem Kanûn-ı Esâsî'nin bu husûsa müteallik olup salâhiyet itirâznâmesinde dermiyân edilmeyen bazı ahkâmının dahi ilâveten arzına mecbûriyet hâsıl olmuşdur. Şöyle ki:

Kanûn-ı mezkûrun otuz birinci maddesinde [.....ve şube tarafından tahkikat-ı lâzıme icrâ.....] ve doksan üçüncü maddesinde [Dîvân-ı Âlî ikiye münkasem olup biri dâire-i ithâmiye diğeri de dîvân-ı hükümdür] ve doksan dördüncü maddesinde dahi [Bu dâire şikâyet olunan zevâtın müttehem olup olmadığına sülüsân-ı ekseriyetle karar verir ve dâire-i ithâmiyede bulunanlar dîvân-ı hü-

kümde bulunamaz] tarzındaki katiyyet-i ifâdelere nazaran Meclis-i Mebûsân'ın Şube-i Mahsûsu'nda icrâ edilen tedkikat, istîzâh mâhiyetinde olmayıp, tahkikat-ı istintâkiyeden ibâret bulunduğu ve çünkü taksîm-i vezâife müteallik maddelerde şube-i mezkûreden mâadâ tahkikat-ı ibtidâîyeyi yapacak başka heyet-i tahkikiye irâe edilmemiş olduğu ve şube evrâk-ı tahkikiyesine dahi doğrudan doğruya heyet-i ithâmiyece vaz-ı yed edileceği anlaşılmış ve şu hâlde tahkikatın Meclis-i Mebûsân'ın bir şubesince ve lüzûm-ı muhâkeme kararının heyet-i umûmiyece ve ithâmın, dîvân-ı ithâmîce ve hükmün dahi dîvân-ı hükümce icrâ ve itâ olunacağı mütehakkık bulunmuş olduğundan ve Beşinci Şube'nin matbû zabıt varakalarının üzerinde [Tahkiki bâ-kura Beşinci Şube'ye isâbet eden Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin evrâk-ı tahkikiyesi] ibâresi mevcûd bulunmasından şube-i mezkûre evrâkının evrâk-ı istîzâhiye hükmünde telâkkisine imkân-ı kanûnî olmadığı gibi tehcîr ve taktîl hakkında dahi Divaniye mebûsu Fuad Bey merhûm tarafından verilip esbâb-ı tecrîm olmak üzere gösterilen takrîrin onuncu maddesinde sarâhat mevcûddur ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehül-emrindir.

4 Mayıs 335
Sâbık Mebûsân reisi Halil

Reis — Bu husûsât; esnâ-yı müzâkerede kâmilen nazar-ı dikkate alınmışdır. Bu bâbdaki kanâati; Dîvân-ı Harb'in kararını diğer muhâkemede tefhîm ederim.

Halil Bey — Bendeniz; bir mesele-i mütekaddime hakkında heyet-i celîlenizden söz istiyorum ve müsâade buyurmanızı ricâ ediyorum.

Reis — İşidilmedi. Bir daha tekrar ediniz.

Halil Bey — Bendeniz; bir mesele-i mütekaddime hakkında isticvâbâta ibtidâr edilmeden evvel, heyet-i celîlenize bazı marûzâtda bulunmak istiyorum. Ondan dolayı müsâadenizi istirhâm ediyorum.

Reis — Bir karar daha var okunsun ondan sonra. (Sayfa: 18)

Halil Bey — Peki efendim.

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] Okuyunuz.

Sûret-i Karar

Muhâkemeleri icrâ edilmekde bulunan maznûn-ı aleyhim meyânında olup evvelce vükelâlıkda bulunmuş olan Said Halim Paşa ile Ahmed Nesimi, İbrahim, Kemâl, Halil ve Maârif nâzır-ı esbâkı Şükrü beyler ve firârî Talat Paşa ve Enver ve Cemal efendilerin elyevm taht-ı tevkifde şerîk-i cürmleri olup haklarındaki tahkikatın ikmâl edilememiş olmasından dolayı henüz Dîvân-ı Harb'e sevk edilememiş ve evvelce vükelâlıkda bulunmuş olan maznûnîn-i sâire ile birlikde icrâ-yı muhâkemeleri daha muvâfık görülmesine binâen müşârün-ileyhümâ âid dâvânın tefrîkiyle bu bâbdaki evrâkın heyet-i tahkikiyeye iâdesine ve bu kerre vürûd eden varaka-i ihbâriyede muharrer husûsât hakkında dahi tahkikat icrâsıyla cümlesinin birden Dîvân-ı Harb'e sevk olunmalarına müttefikan karar verildi.

4 Mayıs 335

Reis — [Halil Bey'e hitâben] Binâenaleyh zât-ı âlîleri, başlanacak olan muhâkemede o husûsât hakkında söz söylersiniz. Yarım saat istirâhâtden sonra diğer zevâtın muhâkemesine ibtidâr edeceğiz.

Birinci celsenin hitâmı

Saat	Dakika
1	40

İkinci Celse

Saat Dakika
2 05

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi: **Talat Bey, Rıza Bey, Midhat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Cevad Bey, Atıf Bey.**

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi: **Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahaeddin Şakir Efendi, Doktor Rusuhi Efendi, Aziz Efendi.**

Reis — Midhat Şükrü Bey kalsın diğerlerini götürünüz. [Midhat Şükrü Bey'den mâadâ maznûnîn muhâkeme salonundan çıkarılır] Midhat Şükrü Beyefendi İlân-ı Meşrûtiyet'den sonra ne hidmetlerde bulundunuz?

Midhat Şükrü Bey — Evvelâ Siroz'da. Sonra da Rûmeli'nin sukutundan sonra Burdur mebûsu oldum ve aynı zamanda 329 tarihinde kongre kararıyla İttihad ve Terakki Cemiyeti kâtib-i umûmîliğine tayîn olundum.

Reis — İttihad ve Terakki'ye ne zaman intisâb etdiniz?

Midhat Şükrü Bey — Kablel-Meşrûtiyet.

Reis — Nerede bulunur idiniz?

Mithat Şükrü Bey — Selânik'de hastahâne müdîri idim.

Reis — Ne gibi vazâifle mükellefdiniz?

Midhat Şükrü Bey — Hastahâne müdîrliğinde mi efendim?

Reis — İttihad ve Terakki'de.

Midhat Şükrü Bey — Efrâdından idim, mebûsdum.

Reis — İnkılâb vukua geldikden sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti neden dolayı temâdî-i faâliyete lüzûm gördü?

Midhat Şükrü Bey — Ne gibi efendim?

Reis — Yani devâmına neden lüzûm gördü?

Midhat Şükrü Bey — Bir fırka-i siyâsiye olduğu için. Tabîî o esnâda mebûsân intihâb etdi. Her yerde olduğu gibi fırka hayâtı.

Reis — Fırka-i siyâsiye şekline ne vakit girdi?

Midhat Şükrü Bey — İnkılâbı müteâkıb o şekle girmeğe çalışdı.

Reis — Bir program yapıldı mı efendim?

Midhat Şükrü Bey — Yapıldı efendim. Merkez-i umûmîde bendeniz bulunmadım. Fakat efrâdından olmak ve mebûs bulunmak dolayısıyla biliyorum. Program o kadar vâsi değildi. Mahdûd idi, sonra yavaş yavaş tevsî etdi.

Reis — Siz ne vakit İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umûmîsine dâhil oldunuz?

Midhat Şükrü Bey — Balkan Harbi'nden sonra 328'de İstanbul'a nakletdikden sonra.

Reis — Merkez-i umûmînin mukarrerâtı ne sûretle zabt olunurdu?

Midhat Şükrü Bey — Müzâkerâtın mukarrerâtı mı?

Reis — Evet.

Midhat Şükrü Bey — Bir defter üzerine arkadaşlardan biri müzâkerâtı zabtederdi.

Reis — Hâzırûn tarafından imzâ edilir mi idi?

Midhat Şükrü Bey — İmzâ edilmek âdet değildi efendim.

Reis — O hâlde hâzır-ı bil-meclis olanlarla olmayanlar o kararı kabûle mecbûr mu idi?

Midhat Şükrü Bey — Evet; hâzır bulunmayanlar da bilâhire kesb-i ıttılâ ederdi. Fakat ictihâdına muvâfık olmazsa tabîî kabûl etmezdi.

Reis — Ne ile malûm, mürûr-ı zamanla o adamın ictihâdına tevâfuk edip etmediği ne ile sâbit olacak?

Midhat Şükrü Bey — Ertesi celsede kendisi bu kararı görür. Evet, eğer muvâfık görmezse tekrar münâkaşa ederdik. Maa-mâfîh kabûl ederdi. Kabûl etmediği takdîrde muhâlif mevkiinde kalır, tabîî ekseriyetin kararına tabiyet ederdi.

Reis — Kabûle mecbûr mu idi?

Midhat Şükrü Bey — Tabîî kabûl etmezse istifâ ederdi.

Reis — Bir meselede ihtilâf husûlü istifâyı intâc eder mi idi?

Midhat Şükrü Bey — Şimdiye kadar vâki olmamışdı. Arzu ederse istifâ eder. Nizâmnâmemizde böyle bir şey yokdur, yani istifâ verir veyâhûd kabûle mecbûrdur, diye bir kayıd yokdur. (Sayfa: 19)

Reis — Anlamak istediğim mesele; Meclis-i Umûmî'de müzâkere edilmiş olan bir madde bir zâtın ictihâdına muvâfık gelmezse mürûr-ı zamanla o madde hakkındaki kanâatini nasıl isbât edecek?

Midhat Şükrü Bey — Mürûr-ı zaman çok mu efendim?

Reis — Olur ya; bir iki sene sonra.

Midhat Şükrü Bey — Şimdiye kadar vâki olmadı.

Reis — Nefsinizde vâki olmamış olabilir, fakat arkadaşlar hakkında da olmadı mı?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim.

Reis — Şu hâlde hâzır-ı meclis olanlarla olmayanlar müttehaz karara riâyet etmeğe mecbûrdur.

Midhat Şükrü Bey — Müzâkeremizin günleri yokdu. Kâğıdlar toplandığı vakit ictimâ edilirdi. Eğer bir karar varsa merâk edip sorardı. İctihâdına muvâfık olup olmadığı gibi bir mesele hiçbir zaman mevzû-i bahsolmamışdır.

Reis — A'zâdan bir zât memâlik-i baîdede veyâhûd diyâr-ı ecnebiyede olsa o mukarrerâtı kabûl etmiş mi addolunur?

Midhat Şükrü Bey — Bilâhire itirâz etmezse dâhil olmak itibârıyla tabîî kabûl etmiş addolunur.

Reis — Bir hayli müddet sonra geleceğine göre o kararda mevki-i icrâya konulmuş olsa mesûliyete iştirâk eder mi, etmez mi?

Midhat Şükrü Bey — Nizâmnâmemizde olan şeylerden dolayı esâsen mesûliyetli bir karar yok bile. Aramızdan iki sene iftirâk eden de yokdu, vâki olmamışdır. Nizâmnâmede ekseriyetle karar ittihâz olunur deniyor.

Reis — Teâmüle göre...

Midhat Şükrü Bey — Tabîî her meselede herkes aynı fikirde bulunmaz, birisi muhâlif olur, o muhâlif de ekseriyete tâbi olur, tâbi olmazsa istifâ eder, istifâ etmek elindedir ona kimse mâni olamaz. Fakat arz etdiğim gibi, şimdiye kadar, böyle bir şey vâki olmadı.

Reis — Mukarrerât ekseriyetle mi taht-ı karara alınır?

Midhat Şükrü Bey — Evet, ekseriyetle, efendim.

Reis — Böyle uzak yerlere giden ve bir müddet ictimâatda bulunamayacak olan zevât, Cemiyet'in meclis-i umûmîsine ve merkez-i umûmîsine malûmât vermek mecbûriyetinde midir?

Midhat Şükrü Bey — Meclis-i umûmîde esâsen a'zâ fazla olduğu için malûmât vermeye hâcet yokdur. Fakat merkez-i umûmî a'zâsı tabîî malûmât vermeye mecbûrdur, çünkü mikdârı mahdûddur.

Reis — Cemiyet'in Teceddüd Fırkası'na tahavvül etmesi hakkında malûmâtınız var mı?

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz son kongresinde orada bulundum, orada karar verildi.

Reis — Biraz îzâhât verir misiniz? Ne sebebe mebnî bu sûrete karar verdiniz?

Midhat Şükrü Bey — Efendim, İttihad ve Terakki Hükûmeti siyâsetinde muvaffak olamadı. Muvaffak olamayınca, efkâr-ı umûmiyede tabîî mevkiini kaybetdi. Denildi ki "Bu Meşrûtiyet'i ilân eden bir cemiyetdir, bunun için böyle fırka ismini bu cemiyete vermek doğru olamaz. Çünkü fırkalar bazân siyâsetlerinde muvaffak olurlar, bazân muvaffak olamazlar. Hâlbuki İttihad ve Terakki memleketde Meşrûtiyet'i tesîse tavassut etdiği için bu ismi kaldıralım ve bu sûretle ona başka bir isim verelim yani 'Teceddüd Fırkası' ismini verelim ve İttihad ve Terakki ismi tarihî bir isim olarak kalsın." Bu mesele bu kadardır efendim ve Teceddüd Fırkası ismi ekseriyet-i ârâ ile kabûl edildi.

Reis — Nizâmnâme de aynen kabûl edildi mi?

Midhat Şükrü Bey — Nizâmnâmeden bazı mevâdd alındı, meclis-i umûmîye meclis-i idâre denildi, sonra kâtib-i umûmî ismini kaldırdılar. Fırka reis-i sânîsi dediler, programında da epeyce tadîlât yapıldı.

Reis — İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsi taşralara birtakım murahhaslar ve kâtib-i mesûller gönderdi, bunları intihâb ile mi, yoksa arzu ile mi gönderirlerdi?

Midhat Şükrü Bey — İntihâbla, efendim. Evvelce, beş altı sene evvel mahallerinde mahallî ahâlîden intihâb olunurdu. Oranın merkezi, merkez-i umûmîye bildirir, malûmât verirdi, ona göre murahhas tayîn olunurdu. Bilâhire mahallince nüfûz sâhibi yerli ahâlîden olmasın denildi ve muayyen sûretle merkez-i umûmî tara-

fından gönderilmeğe karar verildi. Bunlar oranın yerli ahâlîsi gibi orada kalırdı.

Reis — Bu murahhaslar, kâtib-i umûmîler orada icrââtları hakkında merkez-i umûmîye malûmât verirler mi idi?

Midhat Şükrü Bey — Tabîî Cemiyet'in teşkîlâtı hakkında ve sonra merkezler hakkında muhtelif zamanlarda îcâb etdikce malûmât verirlerdi.

Reis — Oralarda bulunan şubeler kendi mukarrerâtında serbest mi idi. Yoksa merkez-i umûmîye mi tâbi idi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır, tamâmıyla serbestdiler, efendim, bütün mukarrerâtlarında serbestdiler. Yalnız, tabîî yapılan müzâkerât nizâmnâme hudûdunu geçmemek üzere serbest idiler.

Reis — Murahhaslar ve kâtib-i mesûller şubelerde a'zâ mı idiler?

Midhat Şükrü Bey — Evet, şubelerde a'zâ idiler, aynı zamanda şubelerde riyâset ederlerdi, şube ictimâlarında, heyet-i merkeziye ictimâlarında riyâset ederlerdi.

Reis — İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Teceddüd Fırkası'na kalbolunan ve merkez-i umûmî nâmına tahvîl edilen, bu şekilde evvelce İttihad ve Terakki merkezine âid olan kuyûd ve evrâk-ı sâire Teceddüd Fırkası'na mı devir olundu?

Midhat Şükrü Bey — Tabîî efendim. Fakat bilâhire maalesef (Sayfa: 20) anlaşıldığına göre Doktor Nâzım Bey tarafından alınmışdır. Memûrînin ifâdesinden öyle öğrendim.

Reis — Teceddüd Fırkası'ndan mı tahkik olundu?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, Teceddüd Fırkası'nın teşekkülünde bendenize suâl olundu, bendenizi merkez-i umûmîye çağırdılar. Evrâk hakkında suâl vârid oldu, oradaki evrâk memûrundan o evrâkın Doktor Nâzım Bey tarafından tamâmen alınmış olduğu anlaşıldı.

Reis — Şu hâlde Teceddüd Fırkası'na ne devir edilmiş oluyor?

Midhat Şükrü Bey — Teceddüd Fırkası'na taşralardan gelen, Haleb'den ve sâir yerlerden gelen evrâk teslîm olundu, bir de son senenin defâtir-i hesâbiyesi, binâlar, binâların eşyâsı teslîm olundu, elhâsıl her şey teslîm olundu.

Reis — Taşralardaki teşkîlâtı da Teceddüd Fırkası'na mı kalb ve tahvîl olundu?

Midhat Şükrü Bey — Yalnız ismi değişdi, eski teşkîlât tamâmıyla kaldı.

Reis — Kongrede verilen aynı memûriyetler de bugün muhâfaza ediliyor mu?

Midhat Şükrü Bey — Bugün bilmiyorum efendim. O zaman, muhâfaza ediliyordu. Fakat, sonrasını bilmiyorum. Her hâlde bazı tebeddülât oldu. Sonradan mesmûât olarak, bilâhire haberdâr olduğuma göre bazı kâtibleri filân başka yere nakletmişler. Fakat heyet-i mecmûasıyla Teceddüd Fırkası'na devir olundu.

Reis — Kâtib-i mesûl vazîfesi hakkında biraz îzâhât verir misiniz?

Midhat Şükrü Bey — Kâtib-i mesûlün vazîfesi, her sancakda bir kâtib-i mesûl bulunmak îcâb eder.

Reis — Evvelâ merkezdeki....

Midhat Şükrü Bey — İstanbul merkezinde mi?

Reis — Evet.

Midhat Şükrü Bey — İstanbul merkezinde kaç dâire-i belediye varsa o dâireler kadar kâtib-i mesûl bulunur. Ve kâtib-i mesûllerin merkez-i umûmî ile şeyi yokdur. Onlar, doğrudan doğruya müstakildirler ve o sûretle idâre ederler. Ve İstanbul heyet-i merkeziyesi de tamâmıyla tam müstakildir. Ve kâtib-i mesûllerini kendi idâre eder. Kulüblerde birer kâtib-i mesûl bulunur. Bunlar intihâbâtda, muhtar ve sâire intihâbâtında faâliyet gösterirler ve bu sûretle kendi nâmzedlerini intihâba çalışırlardı.

Reis — İstanbul kâtib-i mesûlü zât-ı âlîniz mi idiniz?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim. İstanbul kâtib-i mesûlü ve murahhası Kemâl Bey idi. Bendeniz merkez-i umûmîde kâtib idim.

Reis — Salâhiyetiniz ne derecede idi?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmînin salâhiyeti; gelen evrâkı tedkik etmek, onlara cevâb yazmak ve mukarrerât ittihâz eylemek ve mahallerine teblîg etmek bir de kâtib-i umûmînin vazîfesi, müzâkere zamanında riyâset eylemekden ibâretdir. Bir de, muharrerâta imzâ eder. Diğer a'zâdan, salâhiyet itibârıyla başka farkı yokdur. Gelen evrâkı açıp onların içinden teşkîlâtımıza taalluk edenleri, yani nizâmnâmeye dâhil olanları heyet-i umûmiyeye yani merkez-i umûmî ictimâlarına göndermekdir.

Reis — Meclis-i umûmînin vazâifi ne idi?

Midhat Şükrü Bey — Meclis-i umûmînin vazâifi, program ve nizâmnâmeye müteallik mevâddı kongre için ihzâr etmek, her sene bir kongre oluyor. Bazı mevâdd tedkik edilir. İkmâl edilmiş olanları program şeklinden çıkar. Nizâmnâmede bazı tadîlât yapılmak îcâb ederse onları bir sene zarfında beş on defa ictimâı netîcesinde onları yapar. O ictimâlarda gerek merkez-i umûmî ve gerek taşralardan program ve nizâmnâmenin tadîli hakkında gelen tahrîrâtın hulâsalarını meclis-i umûmîye gönderir, meclis-i umûmînin de ayrıca bir program encümeni olur. O encümende bunlar tedkik olunur, sonra kongreye gönderilir. Kongre ictimâsında da ayrıca bir encümen yapılır, heyet-i umûmiye kabûl ederse programımıza madde olarak geçer.

Reis — Vükelânın meclis-i umûmiye a'zâ-yı tabîiye olup olmaması hangi tarihde kararlaşdırıldı?

Midhat Şükrü Bey — 329 senesinde efendim. 329 senesine kadar esâsen meclis-i umûmî yok idi. 329 senesinde meclis-i umûmî yapılmasına karar verildi. Nizâmnâmemize de o yolda bir madde ilâve olundu. Ondan sonra da vükelâ a'zâ olarak bulunurdu.

Reis — Riyâset kime âid idi?

Midhat Şükrü Bey — Fırkanın reis-i umûmîsi kim ise onun tarafından riyâset olunur ve nizâmnâme mûcibince bir vekîl-i umûmî; yani kendisinin arzu etdiği zâtı vekîl-i umûmî yapar ve gaybûbetinde vekîl-i umûmî riyâset ederdi. Ve o vekîl-i umûmî aynı zamanda Meclis-i Mebûsân'da bulunan fırkanın da riyâsetini deruhde ederdi.

Reis — Sadrazamların meclis-i umûmîlerde reis olması ne zaman takarrür etdi?

Midhat Şükrü Bey — Mesrûd değildi efendim, fakat umûmiyetle sadrazam olanları intihâb ederlerdi. Çünkü daha münâsib olurdu. Aynı zamanda hem kabinenin reisi ve hem de kendi fırkasının reisi olur. Bir âheng temîn etmek için öyle intihâb ederlerdi. Yoksa nizâmnâmelerde sadrazamların mutlaka reis olması meşrût değildir.

Reis — Cemiyet'in teşkîlât-ı hafiyesi var mı idi?

Midhat Şükrü Bey — Meşrûtiyet'den sonra mı efendim? Hayır efendim.

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası nâmını iktisâb etdikden sonra bir teşkîlât-ı hafiyesi var mı?

Midhat Şükrü Bey — Hayır. Ne evvelden, ne sonradan; Meşrûtiyet ilân olundukdan sonra yokdu. (Sayfa: 21)

Reis — Teşkîlât-ı zâhiriyesi; tarîf etdiğiniz şeylerden başka var mı idi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim. Kâtib-i mesûlleri heyet-i merkeziyesi.

Reis — Taşra şubeleri.

Midhat Şükrü Bey — Evet taşra şubeleri, tekmîl teşkîlât bundan ibâretdi. Ayrıca teşkîlât olmak ihtimâli de yokdu.

Reis — Harb-i Umûmî ilânından sonra hiçbir teşkîlâta teşebbüs olundu mu?

Midhat Şükrü Bey — Hayır; ne gibi teşkîlâta?

Reis — Muhârebeye karar, yâhûd orduya muâvenet için...

Midhat Şükrü Bey — Hayır; yalnız bizim bazı a'zâlarımız, hidemât-ı vataniyede bulunmak arzu etdiler. Cephelerde harb etmek arzu etdiler. Dediler ki şimdi faâliyet-i siyâsiye yokdur. Mebûs intihâbı, belediye intihâbı, bu gibi işler yokdur. Mâdâmki seferberlik ilân edilmişdir. Harbe girilir belki bir taarruz vâki olur. Seferberlik netîcesinde harb olmazsa da her hâlde bir hâzırlık lâzımdır. Ve kâtib-i mesûllerimizin bir kısmı da askere alınacakdır. Binâenaleyh bunun üzerine biz müzâkere etdik. Bunlar; faâliyetden kalmağa hakkımız yokdur yani faâliyet-i siyâsiyeyi muhâfaza etmeliyiz. Çünkü asker olmayan kâtib-i mesûllerimizi cevâbsız bırakmamak için, arzu edenler olursa kendileri asker olup harbe gidebilirler dedik. Bazı arkadaşlar arzu etdiler, cephe-i harbe gidip harb etdiler hattâ birtakımı şehîd oldu, birtakımı da hastahânelere gitdiler.

Reis — Bu sûretle harbe iştirâk eden arkadaşlarınızın merkez-i umûmî ile bir irtibâtı var mı idi?

Midhat Şükrü Bey — Onları mezûn addetmişdik. Tabîî onlar, siyâsî mesâil ile meşgul olmadıkları için münâsebetleri kalmamışdı.

Reis — Îfâ etdikleri hidemât-ı vataniyeden dolayı malûmât verirler mi idi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır.

Reis — Hiçbir teblîg vuku bulur mu idi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır, yalnız arkadaş olmak itibârıyla husûsî sûretde ihtimâl bazı malûmât verirlerdi. Fakat o malûmât

husûsî bir malûmâtdan ibâretdir. Meselâ; Ardahan'a girildiği zaman Bahaeddin Şakir Bey oradan bize bir telgraf çekmişdi. Fakat işe dâir malûmât vermezlerdi, çünkü vazîfeleri başka idi. Onlar, bizim ile işe dâir muhâberede bulunmazlardı.

Reis — Şu hâlde kendilerinin nerede bulunduğu ve ne vazîfelerle mükellef olduğu Merkez'ce malûm değildi.

Midhat Şükrü Bey — Tamâmıyla malûm değildi, efendim. Bir yerde bulunur bir müddet sonra da kendilerinin nerede bulunduğunu takib edemezdik. Hattâ iki kâtib-i mesûlümüz vefât etdi. Şehîd olduklarından pek çok sonra malûmâtdâr olduk. Âilelerinin mürâcaatı üzerine Harbiye Nezâreti'ne mürâcaat etdim. Altı ay sonra ancak malûmâtları olabildi.

Reis — Merkez-i umûmînin şifresi var mı idi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, muhâberâtı tamâmen açıkdı.

Reis — Bu gibi hidemât-ı vataniyede bulunanlara nakden muâvenet olunuyor mu idi?

Midhat Şükrü Bey — Ayrıca muâvenet olunmazdı, yalnız burada bulunan âilelerine lâzım gelen muâvenetde bulunulurdu. Muhârebede bulunanlara ayrıca fazla bir şey verilmezdi.

Reis — Peki gidiniz. [Midhat Şükrü Bey muhâkeme salonundan çıkarılır] Ziya Gökalp Bey'i getiriniz. [Ziya Gökalp Bey muhâkeme salonuna getirilir] Ziya Bey, ilân-ı Meşrûtiyet'den sonra ne hidmetlerde bulundunuz?

Ziya Gökalp Bey — Diyâr-ı Bekr vilâyeti Maârif müfettişi.

Reis — Daha?

Ziya Gökalp Bey — Daha memûriyetim yokdu.

Reis — Hiçbir iş ile işgal etmiyor mu idiniz?

Ziya Gökalp Bey — Hayır.

Reis — İttihad ve Terakki'ye ne vakit intisâb etdiniz?

Ziya Gökalp Bey — Meşrûtiyet'i müteâkıb Diyâr-ı Bekr'de.

Reis — Ne hidmetde bulunuyordunuz?

Ziya Gökalp Bey — Hidmetim yokdu.

Reis — İnkılâbdan sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti neden faâliyetini temâdî etdirdi?

Ziya Gökalp Bey — Tabîî Meşrûtiyet fırkaları istilzâm eder. İttihad ve Terakki de ondan sonra bir fırka hâline inkılâb etdi. İttihad

ve Terakki'nin bir fırka-i siyâsiye olmasına Merkez karar vermiş, vilâyâta teblîg etdiler.

Reis — O vakit siz bir teşebbüsde bulundunuz mu?

Ziya Gökalp Bey — Hayır.

Reis — Vilâyetde şubeler teşkîl olunmadı mı?

Ziya Gökalp Bey — Zâten bir şube teşekkül etmişdi.

Reis — İttihad ve Terakki Cemiyeti fırkaya tahavvül etmeden evvel mi?

Ziya Gökalp Bey — Etdikden sonra olacak, çünkü Meşrûtiyet'i müteâkıb fırkaya inkılâb etdi. Diyâr-ı Bekr'de birkaç ay sonra fırka olmuşdu.

Reis — Siz ne vakit İstanbul'a geldiniz?

Ziya Gökalp Bey — Bendeniz 325 Kongresi'ne geldim. Sonra memleketime gitdim. 326 Kongresi'nde a'zâlığa intihâb etmişler.

Reis — Ondan sonra İstanbul'a mı geldiniz?

Ziya Gökalp Bey — Hayır, Selânik'e gitdim efendim.

Reis — Demek o vakit Selânik'de idiniz. Fırka'nın bir programı var mı idi?

Ziya Gökalp Bey — Vardı. İlân eyledi.

Reis — Merkez-i umûmî müzâkerâtı ne sûretle zabt olunurdu?

Ziya Gökalp Bey — A'zâdan biri zabt ederdi.

Reis — Muntazam bir kayıd var mı idi? (Sayfa: 22)

Ziya Gökalp Bey — Vardı.

Reis — İmzâ edilir mi idi?

Ziya Gökalp Bey — Tabîî kararlar imzâ edilir.

Reis — Peki. O kararda hâzır bulunmayan zevât o karara itbâa mecbûr mu idi?

Ziya Gökalp Bey — Ne gibi?

Reis — Meselâ bir husûs hakkında karar verildiği zaman hâzır-ı bil-meclis olmayan zevât da o kararı kabûle mecbûr mu idi?

Ziya Gökalp Bey — Tabîî karar ekseriyetle verilir. Hâzır olsun olmasın.

Reis — Verilen karar ictihâdına muvâfık olmasa bile kabûle mecbûr mu idi?

Ziya Gökalp Bey — Ekseriyetle karar verilince. Bütün meclislerin kararı ekseriyetle yapılır.

Reis — Hâzır bulunmayanlar o karara itbâa mecbûr değildirler. Hattâ hâzır bulunup da o karara muhâlif olanlar reylerini vermemekte serbestdirler. Diğer meclislerde öyle değil mi?

Ziya Gökalp Bey — Tabîî efendim.

Reis — İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsinde mukarrerât ittihâz edilirken hâzır olmayanların da kabûl etmesi mecbûrî mi, değil mi?

Ziya Gökalp Bey — Tabîî kendisi o kararı vermiş değildir. Karar ekseriyetle verildiği için o karar muteberdir.

Reis — Muteberdir şübhe yok.

Ziya Gökalp Bey — Tabîî o; ictihâdına muvâfık olarak karar vermemişdir. Onu ekseriyet vermişdir.

Reis — O kararı kabûle mecbûrdur demek.

Ziya Gökalp Bey — Karar bir şeye yazılır. Kendisine, şahsına âid bir şey değil ki ekseriyetle verilen karar yazılır.

Reis — İcrâsı uhdesine terettüb eder ve kendi ictihâdına da muvâfık değilse?

Ziya Gökalp Bey — İstifâ eder veyâhûd itirâz eder. Hâsılı böyle ehemmiyetli şeyler olmadı.

Reis — Olup olmadığından bahsetmiyoruz. Teâmülü anlamak istiyoruz.

Ziya Gökalp Bey — Teâmül; ekseriyetin kararı muteberdir.

Reis — İctihâdına muvâfık olmazsa da icrâya mecbûr demek.

Ziya Gökalp Bey — Hayır efendim; şahsen bir adamın bir şey icrâ edebilmesi için ona kani olması lâzım gelir.

Reis — Olmadığı takdîrde istifâ etmesi lâzım gelir.

Ziya Gökalp Bey — İstifâ edecek mesele ise istifâ eder, itirâz edecek bir mesele ise itirâz eder; şerh verecek mesele ise şerh verir. İşin şekline göre.

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası'nın taşralarda ne gibi memûrları vardı?

Ziya Gökalp Bey — Bidâyetde heyet-i merkeziyelerin yine oraca müntahab murahhasları vardı. Bilâhire teftîş etmek için müfettişler ihdâs etmiş idik.

Reis — Oraca dediğiniz müntahab dediğiniz mahallerce mi?

Ziya Gökalp Bey — Mahallince; merkez-i umûmîden müfettişler intihâb olunurdu; daha sonra da kâtib-i mesûller gönderildi. Müfettişler de ayrıca gönderildi.

Reis — Demek ki yalnız murahhas-ı mesûller mahallerinden intihâb olunuyor. Ötekiler merkezden mi gidiyor?

Ziya Gökalp Bey — Evet.

Reis — Cemiyet'in yani İttihad ve Terakki Fırkası'nın Teceddüd Fırkası'na tahavvülü hakkındaki malûmâtınız ne merkezdedir?

Ziya Gökalp Bey — Biz kongreden istifâ edip çekildikden sonra ismini değişdirdi.

Reis — Siz Teceddüd Fırkası'na dâhil olmadınız mı?

Ziya Gökalp Bey — Hayır, istifâ etdik.

Reis — Cemiyet'in yâhûd Fırka'nın defterleri ve kuyûd-ı esâsiyesi Teceddüd Fırkası'na devir olundu mu?

Ziya Gökalp Bey — Tabîî devir olundu.

Reis — Malûmâtınız mı var, yoksa tahmînen mi söylüyorsunuz?

Ziya Gökalp Bey — Tabîatı ile kongre bütün evrâk ve her şeye hâkim idi. Çünkü kongre toplanınca meclis-i umûmînin hükmü kalmaz. Meclis-i umûmî de toplanmaz. Yalnız kongre mevcûd kalır ve muhâsebe encümeni muhâsebeye âid evrâkı, nizâmnâme encümeni nizâmnâmeye, program encümeni programa âid olan evrâkı tedkik eder. Îcâb ederse yeni yeni maddeler yapar. O sırada biz istifâ etdik, çekildik. Kongre serbest kaldı. Sonra ismini değişdirmişler, Teceddüd nâmı koymuşlar.

Reis — Bu gibi evrâk-ı mühimmenin Doktor Nâzım Bey tarafından kaçırılmış olduğu söyleniyor, sahîh mi?

Ziya Gökalp Bey — Bendeniz kâtib-i umûmîlikden haber aldım ki Doktor Nâzım Bey Cemiyet'in tarihine âid evrâkı istemiş; onları Avrupa'dan getirdim, muhâfaza edeceğiz demiş. O da peki al, demiş. Bunu sonra Midhat Şükrü Bey'den haber aldım. Fakat bilâhire tevkifhâneye geldikden sonra öğrendim ki içinden evrâk-ı sâireyi ayıramamışlar. Evrâkı sandıkla beraber götürmüş, evrâkın bu sûretle gitdiğini sonradan haber aldım.

Reis — Teceddüd Fırkası'na dâhil olmamanızın esbâbı ne idi?

Ziya Gökalp Bey — Bendeniz zâten siyâsetle iştigalden bıkmışdım. Hayâtımı ilme hasretmek için çekildim.

Reis — Yoksa tebeddül eden program ve nizâmnâme ictihâdınıza muvâfık olmadı mı? (Sayfa: 23)

Ziya Gökalp Bey — Hayır. Çünkü daha program tebeddül etmemişdi.

Reis — Taşralardaki şubeler müstakil mi idi? Yoksa merkezden talîmât verilir mi idi?

Ziya Gökalp Bey — Tabîî program itibârıyla merkeze tâbi idi.

Reis — Ne gibi husûsâta başlı başına karar verir ve ne gibilerini istîzân eder?

Ziya Gökalp Bey — Mahalline âid. Mahallî intihâbâtı olur. Tabîî oraya âiddir. Fakat umûmî intihâb meclis-i umûmî intihâbı için istîzân ederler.

Reis — Sesinizi çıkarın işidemiyorlar.

Ziya Gökalp Bey — Meclis-i umûmîye a'zâ tayîn etmek salâhiyetini hâizdi; onlar teklîf eder, meclis-i umûmî kabûl eder, o sûretle nâmzedlikler tayîn eyler.

Reis — Daha ne gibi husûsât istîzân olunurdu?

Ziya Gökalp Bey — Vilâyet teşkîlâtını anlayamadıklarından onları sorarlar.

Reis — Mahallince vuku bulan vâridât ve sarfiyât hakkında îzâhât verirler mi?

Ziya Gökalp Bey — Tabîî, muâmelelerine dâir rapor gönderirlerdi.

Reis — Vâridâtı masârifâtına kifâyet etmeyen şubeler, masârifâtın noksân kalan kısımlarını nereden ikmâl ederdi?

Ziya Gökalp Bey — Ekseriyâ kifâyet ederdi.

Reis — Şu hâlde merkezden şuabâta hiçbir sûretle muâvenet edilmez mi idi?

Ziya Gökalp Bey — Fevkalâde bir şey olursa. Kulüb inşâsı gibi.

Reis — Fırka'nın hiçbir teşkîlât-ı hafiyesi var mı idi?

Ziya Gökalp Bey — Hayır efendim, katiyyen yokdu.

Reis — Harb-i Umûmî'nin ilânından sonra orduya muâvenet etmek veya sâir sûretle hidmet eylemek üzere bir teşkîlât yapıldı mı?

Ziya Gökalp Bey — Hayır.

Reis — Merkez-i umûmî a'zâlarından bazı zevâtın cephelerde bulundukları ve bazı işlere karışdıkları söyleniyor. Malûmâtınız var mı?

Ziya Gökalp Bey — Harb-i Umûmî ilân edilince, hattâ seferberlik ilân edildikden sonra gerek merkez-i umûmînin gerek Fırka'nın tabîî intihâbât gibi vezâifi olmayınca merkez-i umûmî a'zâlarının da işleri azalıyor. Sonra da asker olanları var. Aslen asker olanları da var. Yâhûd harbde gidip hidmet edebilecekler var. Bunlar böyle bir zamanda biz boş duramayız, vatana hidmet etmek isteriz, dediler. Hattâ bazıları, merkez-i umûmînin büsbütün faâliyetini tahdîd ediniz, dediler. Hâlbuki bu mümkün olamazdı. Onun için hidmet-i vataniye için orduya hidmete girebileceklerine karar verildi.

Reis — Bu gibi vezâif-i vataniyenin îfâsı için cephelerde bulunan ve memâlik-i sâireye gidenlerle irtibât kalır mı idi?

Ziya Gökalp Bey — Tabîî, askerlik itibârıyla hiçbir irtibâtı yok. Fakat şahsı itibârıyla merkez-i umûmî a'zâsıdır. Merkez-i umûmî a'zâlığından çıkmış değildir. Fakat vazîfe itibârıyla hiçbir farkı yokdur.

Reis — Hiç bu husûs hakkında merkeze malûmât verirler mi idi?

Ziya Gökalp Bey — Vermezlerdi, askerliğe dâir malûmât vermezlerdi.

Reis — Fırka'nın şifreleri var mı idi?

Ziya Gökalp Bey — Hayır.

Reis — Murahhas-ı mesûller ve kâtib-i mesûller taşra şuabâtında ne gibi vezâifle mükellef idi?

Ziya Gökalp Bey — Orada, heyet-i merkeziyenin kâtib-i umûmîsi makamında bulunurlar, sırf Fırka'ya âid işlerle meşgul olurlar, Fırka'ya âid işlerin hâricinde bulunmazlar. Fırka'ya âid işlerle uğraşmak onların salâhiyeti dâiresinde idi.

Reis — Şubenin reisi mi idi, a'zâsı mı idi, kontrol memûru mu idi?

Ziya Gökalp Bey — Heyet-i merkeziyede reis yokdu. Orada merkez-i umûmî tarafından bir memûr sıfatıyla bulunur, müzâkerâta iştirâk eder. Yani hem a'zâ ve hem de bir kontrol memûru sıfatıyla bulunur.

Reis — Bulundukları mahallin ahvâl-i umûmiyesi hakkında veya husûsât-ı sâireden merkeze malûmât verir mi idi?

Ziya Gökalp Bey — Fırka nokta-i nazarından programa ne gibi maddeler ilâve etmek lâzım gelir. Tabîî, husûsât-ı mahalliyenin îcâb etdirdiği gerek umûr-ı nâfıaya âid husûsât hakkında gerek madde-

lerin ihzârı için raporlarını verirler ve ne gibi maddelerin programa idhâli lâzım geleceği o sûretle anlaşılırdı.

Reis — Menâfi-i umûmiyeye âid mevâdd veyâhûd emniyet ve âsâyişe âid husûsât için malûmât vermezler mi idi?

Ziya Gökalp Bey — Meşrûtiyet'i müteâkıb bu gibi husûslara dâir muhâberât olurdu. Fakat sonra Avrupa fırkaları gibi fırka olmak lüzûmu hâsıl oldu, fırka rüesâsı takarrür etdi, bunu arzu etdiler. Bit-tabi böyle gayr-i resmî mâhiyeti hâiz bir cemiyet efrâdı Hükûmet'e âid işleri yazarsa, Hükûmet nokta-i nazarından dahi câiz değildir. Ondan sonra, Hükûmet'e âid işe dâir bir şey yazmayınız, diye tamîmler yazılırdı. Siz yalnız nizâmnâme mûcibince salâhiyetdâr olduğunuz işlere bakınız, denildi.

Reis — Demek ara sıra nizâmnâme hâricinde işlere de karışıyorlardı.

Ziya Gökalp Bey — Meşrûtiyet'i müteâkıb daha fırka hayâtına yeni giriliyor. Daha acemilik var. Bir anarşi zamanı idi. Hükûmet de tesîs (Sayfa: 24) etmemişdi. Fakat ondan sonra bilhâssa bendeniz merkez-i umûmîye girdikden sonra ki o zaman tamâmıyla bir fırka mâhiyetini almağa azmetmişdi ve dâimâ bu gibi tamîmlerle taşradaki heyet-i merkeziyeleri îkâz eder ve vilâyâta müfettişler gönderirdik, murahhaslar intihâb etdik; heyet-i merkeziyenin bir kontrolü yokdu heyet-i merkeziyeler müstakildi, bunun için bir kontrol vücûde geldi, artık Hükûmet işine karışmaz oldular ve intizâmı tesîs etdiler.

Reis — Taşralarda bulunan İttihad ve Terakki şubeleri tamâmıyla Teceddüd Fırkası'na nakil olundu mu?

Ziya Gökalp Bey — Bendeniz onu bilmiyorum.

Reis — Vükelâ meclis-i umûmîye a'zâ-yı tabîiye olarak dâhil mi idi?

Ziya Gökalp Bey — Meclis-i umûmî, nizâmnâmede birkaç defa değişdi. Bir zaman vükelâ a'zâ-yı tabîiyeden idi. Sonra, son nizâmnâmede meclis-i umûmînin a'zâlarının intihâbla olmaları taayyün etdi. Vükelâdan olanlar da intihâbla tayîn olundu.

Reis — Hangi tarihde?

Ziya Gökalp Bey — 333 senesi olacak.

Reis — Kongresinde mi karar verildi?

Ziya Gökalp Bey — Evet.

Reis — Reis-i umûmîlik sadâreti ihrâz eden zâta mı münhasırdır?

Ziya Gökalp Bey — Hayır efendim. O, ayrıca kongre tarafından intihâb edilirdi.

Reis — İttihad ve Terakki şubelerinin vâridât-ı mahalliyesi kifâyet etmezse üst tarafı nereden verilirdi?

Ziya Gökalp Bey — Onlar kifâyet etdireceklerdi. Fevkalâde bir masraf olmazsa merkez-i umûmîden yardım görmezlerdi.

Reis — Şâyed açık olursa, merkezden muâvenet görmezler mi idi?

Ziya Gökalp Bey — O zaman fevkalâde bir hâl demekdi. Taayün ederse, fevkalâde bir hâl olur ise, o başka.

Reis — Vilâyâtda icrâ olunacak mukarrerât masârifi istilzâm eder ve o masârif de bulunmazsa, o hâlde ne yapılır idi?

Ziya Gökalp Bey — Böyle şeyler yokdu ki; böyle büyük masraflar yokdu. Yalnız kulüb inşâ eder veyâhûd mekteb yaparlarsa o zaman başka. Bilâhire mektebler de Evkaf'a devredildi. Çünkü ayrıca mekteblerle uğraşmak kabil değildi. Binâenaleyh yalnız bir kulüb masârifi.

Reis — Harbe iştirâk etmiş olan merkez-i umûmî a'zâlarına bazı teblîgata lüzûm görülürse ne vâsıta ile yapılırdı?

Ziya Gökalp Bey — Öyle bir teblîgata lüzûm yokdu ki.

Reis — Kendileri mürâcaat ihtiyâcında kalırsa ne yaparlardı?

Ziya Gökalp Bey — Bendeniz bilmiyorum Paşa Hazretleri, tabîî şahsa âid bir şey ise sorar.

Reis — Vezâife, memleketin ahvâline, harbin iktizâ etdiği hâlâta göre?

Ziya Gökalp Bey — Onlara göre tabîî yazamazdı.

Reis — Bildirmesi kendisince muktezî görülürse ne yapar? Hangi vâsıtaya mürâcaat eder?

Ziya Gökalp Bey — Öyle bir şey olmamışdır tabîî...

Reis — Bu gibi hidemât-ı vataniyede bulunanlara nakden muâvenetde bulunuldu mu?

Ziya Gökalp Bey — Hayır.

Reis — Götürünüz. [Ziya Gökalp Bey mahkeme salonundan çıkarılır]

Reis — Talat Bey'i getiriniz. [Talat Bey mahkeme salonuna getirilir] Zât-ı âlîniz İttihad ve Terakki'ye ne vakit intisâb etdiniz?

Talat Bey — İnkılâbdan evvel.

Reis — Badel-inkılâb İttihad ve Terakki Cemiyeti ne şekil aldı?

Talat Bey — Bir fırka-i siyâsiye şeklini aldı. Tabîî zaman zaman istihâleye tâbi kaldı.

Reis — Teşkîlâtı neden ibâretdi; biraz tarîf eder misiniz?

Talat Bey — İttihad ve Terakki'nin teşkîlâtı iki kısımdı; biri teşkîlât-ı hâriciyesi, diğeri teşkîlât-ı teşrîiyesi. Teşkîlât teşrîiyesi: Meclis-i Mebûsân'da kendi grubuna mensûb olan a'zâlar ile Meclis-i Â'yân'daki a'zâları. Teşkîlât-ı Hâriciyesi: Merkez-i umûmî, kâtib-i mesûller ve taşra teşkîlâtı.

Reis — Siz ne vakit merkez-i umûmîye dâhil oldunuz?

Talat Bey — 329 Kongresi'nde.

Reis — Meclis-i umûmîye vükelânın a'zâ olması ne vakit takarrür etdi?

Talat Bey — Meclis-i umûmîye vükelânın a'zâ olması 329 Kongresi'nde. Kırk elli kişiden mürekkeb büyük bir meclis-i umûmî yapılmışdı. O vakit vükelâdan bulunan zevât meclis-i umûmînin a'zâ-yı tabîiyesi meyânında bulunuyorlardı. Bu 329 Kongresi ile başlar.

Reis — Sadâreti ihrâz eden zâtların meclis-i umûmî riyâsetini deruhde etmesi meşrût mu idi?

Talat Bey — Hayır efendim. Kongre kimi tayîn ederse reis-i umûmî bit-tabi o olurdu.

Reis — Taşralarda İttihad ve Terakki'nin ne gibi memûrları vardı?

Talat Bey — İttihad ve Terakki'nin bazı yerlerde kâtib-i mesûlleri vardı, bazı yerlerde yokdu. Sonra heyet-i merkeziyeleri vardır. Tabîî onlar da vilâyet kongreleri tarafından intihâb edilirler, kazâlarda birer muhâbirleri vardır. Yanlarında da istişârî mâhiyeti hâiz birer heyetleri vardır. Zâten nizâmnâmenin lâzım gelen maddesinde bunlar mezkûrdür.

Reis — Bu şubeler istiklâliyeti hâiz mi idi, yoksa merkez-i umûmîden mi emir alıyordu?

Talat Bey — Nizâmnâmede herkesin vazîfesi sarîhdir ve mukayyeddir. (Sayfa: 25) Esâsen Fırka'mızın birinci vazîfesi intihâb idi. Köy intihâbâtından itibâren belediye, mebûsân intihâbâtı vazîfemizdir. Alel-umûm bizim memleketimizde de başka memleketlerde de bütün fırka-i siyâsiyenin vazîfeleri intihâbâtda toplanır.

Reis — İntihâbâtdaki bu vazîfe ne sûretle îfâ edilirdi?

Talat Bey — Anlayamadım, nasıl efendim?

Reis — İntihâbâtda Fırka'nın vazîfesi neden ibâretdir?

Talat Bey — Fırka'nın vazîfesi, kendi programı etrâfında halkın ekseriyetini toplamakdır. Tabîî bu da risâlelerle, mevizelerle, neşriyât ile, konferanslar ile, tabîî bu gibi husûsât ile halk tenvîr edilir. Her fırka ekseriyeti kendi programı etrâfına toplamağa gayret eder.

Reis — Fırka'nın bir teşkîlât-ı hafiyesi var mı?

Talat Bey — Hayır.

Reis — Harb-i Umûmî esnâsında bazı merkez-i umûmî a'zâları hidemât-ı vataniye için öte beriye gitmişler, bundan haberiniz var mı?

Talat Bey — Efendim, seferberlik başladığı zaman bizim bir ictimâımız oldu ve bu ictimâda tabîî seferberlik başladığından eskisi gibi Fırka'nın faâliyet-i siyâsiyesi devâm edemez, ondan sonra intihâb filân olamazdı. Tabîî bu tenâkuz etdiği için a'zâların kendi arzularına muvâfık bir sûretde birer vazîfe-i vataniye almaları husûsunda serbest bırakdık; bazı arkadaşlarımız birer vazîfe aldılar, herkes o vazîfeyi elden geldiği kadar îfâya gayret etdi.

Reis — Merkez-i umûmî mukarrerâtı ne sûretle zabt olunuyordu?

Talat Bey — Zâten merkez-i umûmî mukarrerâtı, kendi nizâmnâmemizde muayyen olan mevâdd üzerine müzâkere icrâ eder, tabîî, evrâk gelir, muharrerât gelir ve bunlar hangi a'zâ bulunursa ekseriyet teşekkül etdikden sonra onun hakkında müzâkere cereyân eder. Bir karar verilir. Eğer karar vilâyetlere âid mevâdd hakkında ise onlara tefhîm edilir. Öyle başlı başına bir karar tutmak müttehaz değildi, maa-hazâ bir karar defterimiz mevcûd idi.

Reis — Oraya kayıd olunur mu?

Talat Bey — Evet.

Reis — İmzâ edilir mi?

Talat Bey — Evet.

Reis — Hâzır bulunmayan a'zâ o kararı kabûle mecbûr olur mu idi?

Talat Bey — Hayır efendim, bulunmayan a'zâ başka bir vakit geldiği zaman o karara muttali olur.

Reis — Memâlik-i baîdede ve diyâr-ı ecnebiyede bulunup da bir müddet gelemeyecek olanlara bu husûsât hakkında malûmât verilir mi?

Talat Bey — Öyle şey yok efendim; merkez-i umûmî a'zâları içinde memâlik-i ecnebiyede bulunanlar tabîî yokdur.

Reis — Diyâr-ı baîdeye gidenler de yok mu idi?

Talat Bey — Tabîî efendim demin bahsetmiş idim.

Reis — Onlara malûmât verilir mi idi?

Talat Bey — Peki, onların merkez-i umûmî ile maddeten hiçbir alâkası kalmaz, tabîî onlar yeni vazîfelerinden mesûl olurlar.

Reis — Kendi ictihâdına muvâfık olmayan bir kararı icrâya memûr olurlarsa istinkâf edebilirler mi idi?

Talat Bey — Hiç böyle bir şey vâki olmamışdır; kendi ictihâdımıza muvâfık düşmeyen şeyler her hâlde kabûl edemeyeceğimiz şeyler değildi. Çünkü nizâmnâmede muayyen olan mevâdd üzerine müzâkerât cereyân ederdi, olabilir ki bazân bir a'zâ muhâlif kalabilirdi, çünkü o kadar mühim olmadığı için bu vârid değildi.

Reis — Fırka'nın bir şifresi var mı idi?

Talat Bey — Hayır.

Reis — Fırka, Teceddüd Fırkası'na tahavvül etmiş. Bu bâbdaki malûmâtınız nedir?

Talat Bey — Fırka, Teceddüd Fırkası'na inkılâb etdi. Biz istifâ etdikden sonra bir kongre inikad etdi. O kongrenin kararı üzerine İttihad ve Terakki Fırkası nâmı Teceddüd Fırkası'na istihâle etdi. Tabîî biz istifâ etmiş olmak itibârıyla kongrede sâhib-i rey değildik.

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası'na âid evrâk Teceddüd Fırkası'na devir olunmadı mı?

Talat Bey — Onu bilmiyorum. Yalnız Kâtib-i umûmî Midhat Şükrü Bey'den aldığım malûmât üzerine, Doktor Nâzım Bey kendine âid olan ve Cemiyet'in merkez-i umûmî-i hâriciyesine âid olan evrâkı aldırmak için haber göndermiş veyâhûd adam yollamış, iyi hatırımda kalmamış. O vakit merkez-i umûmîye âid olan evrâk da beraber gitmiş.

Reis — Taşradaki şubelerde Teceddüd Fırkası'na tâbi oldular mı?

Talat Bey — Onlardan pek malûmâtım yok efendim. Biz istifâ etdikden sonra Teceddüd Fırkası'nın heyet-i idâresine dâhil olmadığımız için taşra ile ne gibi muhâberât yapıldığından bit-tabi malûmâtım yok.

Reis — Götürünüz. [Talat Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Cevad Bey'i getiriniz. [Cevad Bey mahkeme salonuna getirilir] İttihad ve Terakki Fırkası'na ne vakit dâhil oldunuz?

Cevad Bey — İnkılâbdan sonra Erzincan'da idim. Herkes dâhil olduğu zamanda ben de mürâcaat eyledim.

Reis — Cemiyet hâlinde mi idi, ne fırka hâlinde mi?

Cevad **Bey** — Hayır efendim. İlk defa, fırka hâlinde değil. İlk 324 senesinde.

Reis — Ne vazîfe ile dâhil oldunuz?

Cevad Bey — Hiçbir vazîfemiz yok idi.

Reis — Merkez-i umûmîde bir vazîfeniz var mı idi?

Cevad Bey — Hayır efendim.

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası'nın hafî teşkîlâtı var mı idi? (Sayfa: 26)

Cevad Bey — Bendeniz Paşa Hazretleri, hiçbir münâsebetim olmadığı için tabîî malûmâtdâr değilim.

Reis — Münâsebetinizi kat' mı etdiniz?

Cevad Bey — Erzincan'dan sonra Edirne'ye gelmişdim. Hiçbir alâkam kalmamışdı.

Reis — Harb-i Umûmî esnâsında Fırkaca teşkîl olunan Teşkîlât-ı Mahsûsa'da bir vazîfeniz var mı idi?

Cevad Bey — Bendeniz seferberlikden evvel Avrupa'da hayvan mübâyaasına memûr idim. Harb-i Umûmî'den sonra 330 senesi Teşrîn-i sânî'sinde Merkez Kumandanlığı'na tayîn olunduğumu teblîg etdiler. Macaristan'dan avdet etdim. Kanûn-ı evvel evâsıtında Merkez Kumandanlığı vezâif-i resmiyesini ve ona taalluk eden şuabât-ı inzibâtiye dîvân-ı harblerle itfâiye alayı ve sâir kıtaâtı tesellüm etdim. Sonra selefim tarafından Harbiye Nezâreti'ne merbût Teşkîlât-ı Mahsûsa olduğunu söylediler.

Reis — O teşkîlâtın şekli neden ibâretdi?

Cevad Bey — Bendeniz bulunduğum zamandan evvelini, ne zaman teşekkül etdiğini bilmiyorum. Süleyman Askerî Bey, sonra Halil Bey ve ondan sonra da bendeniz bulundum. Bana getirdikleri muâmelât ve ihtiyâcâtı Harbiye Nezâreti ve sâir devâir nezdinde vâsıta olmak üzere tedvîr etdim. Muâmelât-ı zâtiyeden tayîn edilmiş bir hayli zâbitân muhtelif şuabâta bakmak üzere bulunuyor-

lar. Bu esnâda onlar meyânında Doktor Nâzım, Atıf ve Emniyet-i Umûmiye müdîri Aziz beyler bulunuyordu.

Reis — Teşkilâtını yani şubelerini, filân tarîf ediniz?

Cevad Bey — Bilhâssa o zaman Kafkas işlerine filân bakıyorlardı.

Reis — Kaç şube idi?

Cevad Bey — Bendenizin bulunduğum zamanda yalnız Kafkas harekâtına ve bir de Trablus cihetlerine bakıyorlardı.

Reis — Şube şube değil miydi?

Cevad Bey — Şube şube. Her şubeye birer zâbit tayîn etmişlerdi.

Reis — Şubelerin vezâifi ne idi?

Cevad Bey — Şubelerin vezâifi, Kafkas dâhiline birtakım gönüllü teşkîlâtı yapmakla meşguldüler.

Reis — Hangi şube?

Cevad Bey — Kafkas Şubesi.

Reis — Peki teşkîlâta başkası, hesâbâta başkası mı bakar? Hesâbâtına, muayyenâtına, melbûsâtına bakan kaç şube ise vazîfelerini söyleyin.

Cevad Bey — Birtakım mevcûd olan zâbitân var. Onlar bilâhire gitmişler, kadrolara dâhil olmuşlar. Rıza Bey isminde birisi Kafkas teşkîlâtına bakıyordu.

Reis — Merkezdeki teşkîlâtı soruyorum. Sizin rüfekânızdan kimler vardı?

Cevad Bey — Paşa Hazretleri, benim doğrudan doğruya alâkam altında değildi. Merkez Kumandanlığı ayrı bir dâirede, bunlar ayrı bir dâirede vazîfe görüyorlardı.

Reis — Onların vazîfeleri muâmelât-ı resmiyenizin gayrı mı idi?

Cevad Bey — Evet efendim.

Reis — Sizin dâireniz nerede bulunuyor idi?

Cevad Bey — Merkez Kumandanlığı Harbiye Nezâreti'nde.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın dâiresi nerede idi?

Cevad Bey — Nuruosmaniye tarafında.

Reis — Orada bu işle iştigal eden kaç şube vardı?

Cevad Bey — Arif Bey isminde bir zât vardı yalnız Makedonya işlerine bakıyordu.

Reis — Arif Bey'in sıfatını da söyleyiniz?

Cevad Bey — Yüzbaşı Arif Bey. Rıza Bey isminde de bir mümtâz yüzbaşı vardı. Muhtar Bey isminde bir yüzbaşı vardı. Kaim-makam Hüsameddin Bey vardı.

Reis — Bunlar ne vazîfe ile mükellefdi?

Cevad Bey — Muâmelâtı tedvîr etmek için bulunuyorlardı.

Reis — Demin söylediğiniz Doktor Nâzım Bey ve şûrekası ne vazîfe ile iştigal ediyorlardı?

Cevad Bey — Onlar gönüllü tedâriki için intihâb olunmuşlar. Orada bulunuyorlardı.

Reis — Size karşı ne vaziyetde idiler?

Cevad Bey — Hiçbir vaziyetleri yokdu efendim.

Reis — Vaziyetleri yok ise ne için yanınızda bulunuyorlardı?

Cevad Bey — Bizim yanımızda bulunmuyorlardı.

Reis — Yani dâirenizde.

Cevad Bey — Teşkîlât-ı Mahsûsa dâiresinde bulunuyorlardı.

Reis — Siz bulunmaz mı idiniz?

Cevad Bey — Bendenizin nâdiren gitdiğim vâkidir.

Reis — Siz gitdiğiniz zaman sizinle temâsda bulunmuyorlar mı idi?

Cevad Bey — Bulunuyorlardı.

Reis — Ne sıfatla bulunuyorlardı?

Cevad Bey — Gerek Kafkasya'ya gönderilecek bazı zevâtın ve gerekse gönüllü kıtaâtın sevkleri hakkında.

Reis — Bu zâtlar, sıfat-ı askeriyeyi hâiz olmadıkları hâlde bu husûsâtı nasıl tedvîr ediyorlardı?

Cevad Bey — Bunlar askerlik hâricinde gönüllü kıtaâtı tertîbi için olacak.

Reis — Bu bâbda bir talîmâtnâme var mıydı?

Cevad Bey — Harbiye Nezâreti'nden almış olduğum emr-i nezâret-penâhînin kendilerine temâs eden kısımlarını teblîg ederdim. (Sayfa: 27)

Reis — Talîmât-ı mahsûsa yokdu, öyle mi?

Cevad Bey — Harbiye Nezâreti'ne Harekât Şubesi'nden ve Karargâh'dan aldığım emirleri teblîg ederdim.

Reis — Bu emirleri kime teblîg ederdiniz?

Cevad Bey — Merkez Kumandanlığı nâmına gelirdi. Merkez Kumandanlığı vâsıtasıyla bir sûreti çıkarılır, gönderilirdi.

Reis — Kime gönderilirdi?

Cevad Bey — Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın bir şubesine mi?

Cevad Bey — Hayır efendim. Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın kalemine. Onların da evrâkı var, dosyaları var tesellüm ederler. Bazı evrâkın sûretini isterler ve bazı evrâkı iâde ederlerdi.

Reis — Bu Teşkîlât-ı Mahsûsa'da mukayyed olanlar sıfat-ı askeriye iktisâb ediyorlar mı idi?

Cevad Bey — Muâmelât-ı zâtiyeden tayîn edilmiş zâbitân vardı.

Reis — Zâbitân başka, efrâd?

Cevad Bey — Orada birtakım efrâd da ücretli olarak istihdâm olunuyorlardı.

Reis — Sıfat-ı askeriyeyi hâiz mi idiler?

Cevad Bey — Alınan emir mûcibince sıfat-ı askeriyeyi hâiz olmayanlar istihdâm edilirdi.

Reis — Bunların iâşe ve ilbâs ve techîzât masârifi nereden verilirdi?

Cevad Bey — Bizde bulunanlar mahdûddu. Kapıcı, hidmetci gibi birkaç kişiden ibâretdi.

Reis — Cephelere gidenlerin teslîhât ve techîzâtı sizin vâsıtanızla mı yapılırdı?

Cevad Bey — Onlar ihtiyâc gösteriyorlardı. Kısmen bizim vâsıtamızla lâzım olan dâireye havâle olunuyordu.

Reis — Kısm-ı diğeri nasıl yapılıyordu?

Cevad Bey — Bazı muâmelât-ı âdiye var. Kendi kendilerine takdîm edilir.

Reis — Suâlim iâşe ve ilbâs ve techîzât hakkındaki masârif nereden temîn edilirdi? Kısmen böyle dediniz.

Cevad Bey — Cümlesi oradan efendim.

Reis — Taşralarda bu husûsât hakkında ne yolda irsâlâtda bulunuyordunuz?

Cevad Bey — Gönüllü kıtaât teşekkül etdikden sonra Harbiye Nezâreti'nden verilmiş olan istikamete göre ordu emrine giderler. Bendenizden evvel birtakımları Kafkasya'ya vâsıl olmuşlardı. Benden sonra gidenler ordu emriyle gitdiler.

Reis — Masârifât buradan gönderilmez mi idi?

Cevad Bey — Doğrudan doğruya zâbitân ve efrâd mevcûdu bir defter tanzîm edilerek ellerine verilir. Menzillerde iâşe edilerek gidiyorlardı. Sonra ordulara dâhil oluyorlar. Yalnız bunlardan askerlik hâricinde bulunup da iştirâk edenlerin âilelerine burada maâş verilirdi. Bunların bir kısmı da diğer muâyenesiz efrâd gibi ahz-ı askerler vâsıtasıyla tasdîk edilerek mensûb oldukları dâirelerden muâyenesiz maâş alıyorlardı.

Reis — Bunların mevcûdu her zaman sâbit olamayacağından buraya malûmât veriyorlar mı idi?

Cevad Bey — Hayır efendim. Gitdikden sonra katiyyen bura ile muhâbere etmemeleri hakkında dosyalarda müteaddid emirler vardır. Hattâ kundura ve sâire gibi şeyler için ihtiyâcları olsa bile ordulardan alınması hakkında teblîgatda bulunulmuşdur.

Reis — Îfâ eyledikleri vezâif hakkında buraya malûmât verirler mi idi?

Cevad Bey — Hayır.

Reis — Bu Teşkîlât-ı Mahsûsa kumandanlarının tayîni buradan mı icrâ olunurdu?

Cevad Bey — Bendenizin zamanımda giden kıtaât kumandanları buradan intihâb olunuyordu.

Reis — Mahallerinde tebdîli iktizâ eden olmaz mıydı?

Cevad Bey — Ordu kumandanlıkları dâhilinde vazîfe gördükleri için buradan yalnız tayîn edilirdi.

Reis — Cephelerde bulunan Teşkîlât-ı Mahsûsa müfrezeleri ordu kumandanları emrine tamâmıyla tâbi mi idi?

Cevad Bey — Şübhesiz efendim. Onlar, orduların kadrosuna dâhil olurlar. Elyevm birtakımları hâlâ o alaylardadır. Ordu onlara ikmâl efrâdı vermişdir ve bu sûretle istihdâm etmiş.

Reis — İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsi a'zâsından bazı zevât, bu müfrezelerin başlarında bulunmuş ve müstakilen hareket etmiş oldukları söyleniyor, sahîh mi?

Cevad Bey — Sevkiyât bendenizin zamanıma âid değildir. Bendeniz burada bulunmadım. O vakit Avrupa'da idim. Bendenizin tarih-i devâmım ile bendenizden sonra gönderdiğim kıtaât malûmdur.

Reis — Ne kadar zaman bulundunuz? Hangi tarihde infisâl etdiniz?

Cevad Bey — 330 senesi Kanûn-ı evvel'i evâsıtında başladım ve 334 senesinin nihâyetinde merkez kumandanlığından infikâk etdim.

Reis — Avrupa'da mı bulundunuz?

Cevad Bey — Evet; seferberlik ibtidâsında Avrupa'da idim. 330 senesi Kanûn-ı evvel'inde merkez kumandanı oldum.

Reis — Sizden evvel Teşkîlât-ı Mahsûsa kimin idâresinde idi?

Cevad Bey — Benden evvel merkez kumandanı Halil Bey idi. O zamanda ... (Sayfa: 28)

Reis — Halil Bey'in idâresi zamanında mı?

Cevad Bey — Evet efendim.

Reis — Bu teşkîlâtı dâire-i askeriye mi yapdı?

Cevad Bey — Vaktiyle Harbiye Nezâreti'nde teşekkül etmişdir.

Reis — Merkez-i umûmî bu teşkîlâta ne sûretle muâvenetde bulunurdu?

Cevad Bey — Merkez-i umûmînin bir muâvenetini hatırlayamıyorum. Merkez-i umûmînin hiçbir muâveneti yokdur Paşa Hazretleri.

Reis — O hâlde Doktor Nâzım Bey ve sâire ne sebeble idârenize dâhil oldu?

Cevad Bey — Bendeniz onları dâhil olmuş oldukları hâlde buldum, Paşa Hazretleri evveliyâtından malûmâtım yokdur.

Reis — Bu müfrezelerin mevcûdları tenâkus etmiş, bilâhire nerden ikmâl olunuyordu?

Cevad Bey — Gönüllü kıtaât orduya idhâl edilecek....

Reis — Orduda gönüllü kıtaât var mıdır?

Cevad Bey — Kadrolara dâhil olmuşlardı efendim.

Reis — Onu söyleyiniz. Peki, noksânları oldukca noksânları ne ile ikmâl olunacak?

Cevad Bey — Buradan ikmâl edilmezdi.

Reis — Peki nereden yapılırdı?

Cevad Bey — Orduya gelen ikmâl efrâdından tazmîn ediliyordu.

Reis — Bunlar karışık mı istihdâm olunuyordu?

Cevad Bey — Bendeniz bilmiyorum Paşa Hazretleri. Yalnız birtakım müfrezeler ordu nâmına istihdâm olunmak üzere zâbitân ve efrâdıyla..

Reis — Bazı vâlîler mâiyetine de memûr edilmiş; ne yolda emir verdiniz?

Cevad Bey — Bendenizin malûmâtım yok. Bendenizin zamanında giden gönüllü kıtaâtı tabîî dosyalarına bakarlar. Bunlar nerede bulunmuşlar nerede hidmet etmişler, onların kumandanları mevcûddur efendim bilirler.

Reis — Hâl-i harb münâsebetiyle mevcûdunda noksân olacağı her hâlde malûm olduğundan bunların hakkında ne yolda muâmele etmeği düşünüyordunuz?

Cevad Bey — İstanbul'dan gitdikden sonra bunlarla hiçbir alâkamız bulunmuyordu Paşa Hazretleri.

Reis — Yalnız burada vazîfeden ibâret ise bidâyet-i harbde birkaç aya münhasır kalmalı idi. Devâm edip gitmesi muâmelâta vukufunuzu istilzâm etmez mi?

Cevad Bey — Devâm etmemişdir Paşa Hazretleri. Harbiye Nezâreti'nden aldığım emir üzerine gönüllü teşkîlâtına nihâyet verilmişdir.

Reis — Ne vakit nihâyet verildi?

Cevad Bey — Kânûn-ı sânî zarfında bu yolda ordulara veya kolordulara Harbiye Nezâreti'nden verilen bir emrin bir sûreti bendenize de teblîg edilmişdi.

Reis — Hangi tarihde?

Cevad Bey — 330 senesinin...

Reis — O tarihden sonra Teşkîlât-ı Mahsûsa mefsûh mu idi?

Cevad Bey — Gelen emirde, mevcûd olanların sevk edilmesi. Ordu kumandanlarına ne sûretle yazılmış ise bir sûretini de bendenize yazmışlar.

Reis — O tamîm ne sûretde idi?

Cevad Bey — Harbiye Nezâreti'nden çete teşkîlâtı hakkında bir, iki, üç, dört, beşinci kolordularla İzmir havâlîsi kumandanlığına ve ordu kumandanlıklarına taraf-ı Nezâret-penâhîden verilen emrin sûreti ber-vech-i âtîdir:

"Teşkîlâtı ikmâl edilmiş olan çetelerin mahall-i mürettebelerine sevkleri, sevk edilmişlerin istihdâmları ve çete teşkîlâtına nihâyet verilerek bademâ bu gibi efrâdın muallem ve gayr-i muallem olduklarına nazaran kıtaâta veya depo taburlarına tevzîleri lâzımdır."

Bu emir verildikden sonra mevcûd olanlar sevk edildi. Bademâ da nihâyet verildi.

Reis — Tarihi nedir?

Cevad Bey — 21 Kânûn-ı sânî 330.

Reis — İmzâsı?

Cevad Bey — Ordu dâiresi reisi nâmına Behic.

Reis — Onun sûretini veriniz.

Cevad Bey — Vekîlimde var efendim.

Reis — Okuduğunuzu verin, siz onu alın.

Müdâfaa vekîli Hulusi Bey — Buyurunuz.

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] Okuyunuz.

Harbiye Nezâreti Ordu Dâiresi
Merkez Kumandanlığına

Numara *Dersaâdet*
1117 *21 Kânûn-ı sânî 330*

Cevâben vârid olan 17-11-330 tarihli ve 159 numaralı tezkere cevâbıdır.

1 – Çete teşkîlâtı hakkında 1, 2, 3, 4, 5'inci kolordularla İzmir havâlîsi kumandanlığına ve ordu kumandanlıklarına taraf-ı Nezâret-penâhîden verilen emrin sûreti ber-vech-i âtîdir:

Teşkîlâtı ikmâl edilmiş olan çetelerin mahall-i mürettebelerine sevkleri ve sevk edilmişlerin istihdâmları ve çete teşkîlâtına nihâyet verilerek bademâ bu gibi efrâdın muallem veya gayr-i muallem olduklarına nazaran kıtaâta veya depo taburlarına tevzîleri lâzımdır.

Reis — Bunda teşkîlâtı ikmâl edilemeyenler hakkında bir şey söylenmiyor; yalnız teşkîlâtı ikmâl edilenlerden bahsediliyor, teşkîlâtı ikmâl edilemeyenler hakkında bir sarâhat yok. Teşkîlâtı ikmâl edilmemiş olanlar hakkında ne muâmele yapılmışdır? Onları dağıtdınız mı? Yoksa kendi ictihâdınıza göre mi hareket etdiniz?

Cevad Bey — Onlar tabiî kabûl edilmemiş, depolara yâhûd ordu dâiresine teslîm edilmiş. (Sayfa: 29)

Müdâfaa vekîli Hulusi Bey — Alt tarafda var, Paşa Hazretleri.

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] O hâlde okuyunuz. [Zabıt kâtibi ber-vech-i âtî kırâate devâm eder]

2 – Mevkuf ve mahkûmînin bazı şerâit tahtında orduda celb ve istihdâmları hakkında bir kanûn-ı mahsûs derdest-i tanzîm olduğundan neşr ve ilânında hükmüne tevfîkan muâmele îfâ edilmek üzere mevâki-i muhtelife tevkifhânelerinde olup merbûten gönderilen pusulada gösterilen 2267 şahıs hakkında şimdilik bir muâmele îfâsına mahall yokdur.

3 – Bir maksad-ı husûsiyenin temîn-i husûlü için ihzâr edilmekde olan 531 neferlik müfrezenin ikmâl-i nevâkısı ile mahall-i mürettebine sevki tabîîdir.

4 – Batum ve havâlîsi muhâcirîninden olan ve elyevm burada bulundukları bildirilen 335 neferin dahi Üçüncü Ordu Kumandanlığı emrine tevdîi lâzımdır.

Ordu Dâiresi reisi nâmına
Behic

Görülmüşdür 26
minhü hıfzı Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya
kaleme Heyetce görülüp iâdesi
25-11-30

Reis — Burada öyle bir şey yok.. Teşkîlâtı ikmâl edilmemiş olanlar hakkında ne muâmele yapdınız? Dağıtdınız mı? Yoksa ikmâl mi etdiniz? Ona dâir sarâhat yokdur; bu emirnâme de suâllere cevâb olarak geliyor, re'sen Harbiye Nezâreti'nden vâki bir emir, bir teblîg değil.

Cevad Bey — Her hâlde bunun dosyalarda mevcûd esbâbı vardır, Harbiye Nezâreti'nden bir emir olmadıkca Merkez Kumandanlığı tabîî onlara bir emir teblîg edemez.

Reis — Bunlar, ne gibi esliha ile hangi nevî eşyâ ile mücehhezdi?

Cevad Bey — Harbiye Nezâreti'nin, ordu dâiresinin verdiği silâhlarla.

Reis — Ne cins? Ne nevî?

Cevad Bey — Öyle hatırıma geliyor ki bidâyetde Martin idi.

Reis — Bunların süvârisi, topçusu var mı idi?

Cevad Bey — Hayır efendim.

Reis — Ahmâl ve iskal için lâzım gelen tertîbâtı hâvî mi idi?

Cevad Bey — Hayır efendim.

Reis — Bunların kumandanı doğrudan doğruya Harbiye Nezâreti'yle mi muhâbere ederdi, yoksa size mi mürâcaat ederdi?

Cevad Bey — Mürâcaatları ordu kumandanlarına olabilir, Paşa Hazretleri.

Reis — Doğrudan doğruya mı?

Cevad Bey — Doğrudan doğruya muhâbereye hakları yokdur.

Reis — Onların başında bulunan bazı müstesnâ kumandanlar, merkezle muhâbere etmek lâzım gelirse, ne vâsıta ile muhâbere ederlerdi?

Cevad Bey — Tabîî bu muhâberât mevcûddur, Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın dosya memûrları vardır, ne sûretle muhâberât vuku bulduğunu der-hatır etmiyorum.

Reis — Götürünüz. [Cevad Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Atıf Bey'i getiriniz. [Atıf Bey mahkeme salonuna getirilir] İttihad ve Terakki'ye ne vakit dâhil oldunuz?

Atıf Bey — Üç yüz yirmi üç senesinde efendim.

Reis — İnkılâbdan sonra İttihad ve Terakki ne şekle girdi?

Atıf Bey — Fırka-i siyâsiye şeklini aldı.

Reis — Siz bir vazîfe deruhde etdiniz mi?

Atıf Bey — Hayır efendim, çok zaman bir vazîfe deruhde etmedim, zannederim, 327 tarihinde Çanaḳkale'den mebûs oldum, sonra ikinci intihâbda tekrar mebûs oldum, üçüncü devrede de Ankara'dan mebûs intihâb olundum.

Reis — İttihad ve Terakki merkezinde memûriyetiniz var mıydı?

Atıf Bey — Son bir iki sene zarfında eksik bir a'zânın yerine vekâleten bulundum.

Reis — İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsi müzâkerâtı ne sûretle cereyân ederdi?

Atıf Bey — Merkez-i umûmî, ekseriyet ictimâ etdiği, altı a'zâ bulunduğu zaman müzâkere ederdi.

Reis — A'zânın mecmûu kaç kişi idi?

Atıf Bey — On kişi idi.

Reis — Müzâkerât netîcesinde hâsıl olan mukarrerât ne sûretle zabt olunurdu?

Atıp Bey — Öyle zabıt filân tutulmazdı, kalabalık bir heyet değildik.

Reis — Peki, mukarrerât?

Atıf Bey — Taşraya yazılacak bir şey olursa yazılırdı.

Reis — Mukarrerât, sonra, unutulmaz mı?

Atıf Bey — Eğer tarihe geçecek bir şey ise tabîî kayıd olunur.

Reis — Tarihe geçsin geçmesin; yapılacak iş karar tahtına alınmış, onu tesbît etmek lâzım gelmez mi?

Atıf Bey — Kısa bir şey ile tesbît olunurdu.

Reis — Peki, imzâ edilir mi idi?

Atıf Bey — Tesbît edilmiş bir şey ise imzâ olunurdu.

Reis — Hâzır-ı bil-meclis olmayan a'zâ bu mukarrerâtı kabûle mecbûr mu idi?

Atıf Bey — Hayır, efendim, ıttılâ peydâ ederdi, iştirâk ederse imzâ ederdi.

Reis — İştirâk etmezse?

Atıf Bey — İmzâ etmez.

Reis — O kararın itâsından dolayı kendisine bir vazîfe terettüb ederse?

Atıf Bey — Kanâatine muhâlif ise icrâ etmez, büsbütün mesleğine muhâlif bir şey ise tabîî istifâ eder, çıkar. (Sayfa: 30)

Reis — Fırka'nın teşkîlâtı ne yolda idi?

Atıf Bey — Fırka'nın bir merkez-i umûmîsi, meclis-i umûmîsi vardı, vilâyetlerde, livâlarda, kazâlarda heyet-i merkeziyeleri, kulübleri vardı.

Reis — Vilâyâtda ve sâir yerlerde merkez-i umûmînin memûrları yok mu idi?

Atıf Bey — Kâtib-i mesûlleri vardı, efendim, bunlar da merkez-i umûmîye merbûtdu.

Reis — Murahhaslar?

Atıf Bey — Murahhaslar muvazzaf değildi, bunlar kazâlarda bulunurdu.

Reis — Kâtib-i mesûllerin ve murahhasların şuabâtca vaziyetleri ne idi?

Atıf Bey — Lûtfen bir daha tekrar buyurulur mu?

Reis — Kâtib-i mesûllerin ve murahhasların şuabâtca vaziyetleri ne idi?

Atıf Bey — İntihâbât zamanında intihâbâtı idâre etmek, sonra, sâir zamanlarda ictimâî bazı faâliyetlerde bulunmak.

Reis — Şubeler istiklâli hâiz miydi, yoksa merkez-i umûmîden talîmât mı alırlardı?

Atıf Bey — Merkez-i umûmîden istîzân ederlerdi, yalnız intihâbâtda mahallî heyet-i merkeziye, merkez-i umûmî ile de muhâbere ederek mebûs nâmzedlerini tayîn ederlerdi.

Reis — Masârifât-ı mahalliyeyi îfâya vâridât kifâyet etmezse ne yaparlardı?

Atıf Bey — Kifâyet ederdi efendim, her a'zânın muayyen bir taksiti vardı, onunla ekseriyâ idâre olunurlardı. Pek ender muâvenet taleb etmişlerdir, zannederim, iyice hatırlayamıyorum.

Reis — Fırka'nın teşkîlât-ı hafiyesi var mı idi?

Atıf Bey — Hayır, efendim.

Reis — Şifresi?

Atıf Bey — Hayır.

Reis — Harb esnâsında bir gûnâ vazîfe îfâ edildi mi?

Atıf Bey — Harb esnâsında Fırkaca bir vazîfe îfâ edilmemişdir, yalnız Fırka, a'zâsını serbest bırakmış ve her biri bir vazîfe-i vataniye îfâsını deruhde etmişdir.

Reis — Ne gibi vezâif-i vataniye îfâ etdiler?

Atıf Bey — Bir ikisi harbe gitdiler: Rıza Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Doktor Nâzım Bey Teşkîlât-ı Mahsûsa komisyonunda çalışdı, sonra Eyüb Sabri Bey Arnavudluk'a gitdi, esîr oldu, bunları hatırlıyorum.

Reis — Siz de böyle bir vazîfe deruhde etdiniz mi?

Atıf Bey — Bendeniz merkez-i umûmîde değildim. Son iki sene zarfında bendeniz mebûs, Ankara mebûsu idim, bu sûretle Teşkîlât-ı Mahsûsa'da bulunmaklığıma Harbiye Nezâreti'nce arzu gösterildi, Süleyman Askerî Bey vardı bu işde ibtidâ bulunuyordu... Seferberlikde ibtidâ resmî idi, iyice hatırlayamıyorum. "Teşkîlât-ı

Mahsûsa hâlinde bulunalım, bu sûretle bir hidmet-i vataniye îfâ edelim" arzusu gösterildi. Biz de kabûl etdik.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa ne sûretle vücûde getirilmişdi?

Atıf Bey — Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın sebebi mi efendim?

Reis — Hayır, ne sûretle vücûde getirildi?

Atıf Bey — Süleyman Askerî Bey grubu Trakya'da, Balkan Harbi'nin nihâyetlerinde oralarda çalışmışdı, bu sûretle yanında bu münâsebetle orada çalışmış arkadaşları vardı, onlar henüz bir yere tayîn edilmemişlerdi. Bu seferberlik ilân olununca bu Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın esâsını tesîs etdiler ve seferberlikde vezâif çoğalınca bir komisyon hâlinde toplanıldı: Harbiye Nezâreti'nde Süleyman Askerî Bey, bendeniz, Doktor Nâzım Bey, bir de Emniyet-i Umûmiye müdîri olarak dördümüzden mürekkeb bir komisyon teşekkül etdi.

Reis — Emniyet-i Umûmiye müdîrinin de ismini söyleyin...

Atıf Bey — Aziz Bey, efendim... Rusya dâhilinde, oranın ahvâline vâkıf hamiyetli zevât gönderdik, bunlar vâsıtasıyla orada ahâlî-yi masûme-i İslâmiye hakkında teşkîlât vücûde getirdik, ordumuz oralara girdiği hâlde ona muâveneti temîn etmek üzere teşkîlât yapdırdık. Rus ordusunun harekâtını tâsip etmek, depolarını ve sâiresini bozmak için mevâdd-ı tahrîbiye gönderdik. Bu sûretle faâliyetler gösterildiği gibi cephenin zaîf kısımlarında, yani tahşîd noktası olmayan yerlerde memleketi müdâfaa etmek üzere muâvin gönüllü teşkîlâtı yapdırdık. Beş altı müfreze sevk etdik, efendim, bunlar da hakikaten vatana hidmet etdiler ve uzun müddet böyle zaîf sâhillerimizi, zaîf mıntıkalarımızı müdâfaa etdiler.

Reis — Merkezdeki teşkîlât neden ibâretdi?

Atıf Bey — Biz böyle bir komisyon hâlinde idik, Harbiye nâzırıyla vâsıta-i muhâberemiz, kararlarımızı teblîg eden Süleyman Askerî Bey idi. O gitdikden sonra kısa bir müddet Merkez Kumandanı Halil Bey bulundu, o da bir fırka-i askeriye ile gitdi. Sonra merkez kumandanı olan Cevad Bey bulundu. Trablusgarb ve sâir yerlere mahsûs olarak zâbitân riyâsetinde şubeler vardı, yani teşkîlâtın masaları vardı, bu sûretle açık bir heyet idik.

Reis — Bu teşkîlât kaç masadan ibâretdi?

Atıf Bey — Efendim, Rûmeli masası, Kafkasya masası vardı, Afrika, Trablusgarb masası vardı. İşte böyle dört masamız vardı, mikdârını iyice hatırlayamıyorum.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa ne vakte kadar mevcûdiyetini muhâfaza etdi? Ne vakit fesholundu?

Atıf Bey — Zannederim Mütâreke zamanında fesholunmuş. Biz 331 senesi Nisan nihâyetinde dağıldık; o tarihde Cezayirli Ali Bey Harbiye nâzırı Enver Paşa tarafından tavzîf edildi, o maâş ile yani resmî memûr olarak tayîn olundu, biz fahrî olarak bulunurduk, o zaman bizim de komisyonda vazîfemiz nihâyet buldu. (Sayfa: 31)

Reis — Hangi senede?

Atıf Bey — 331 senesi Nisan nihâyetinde...

Reis — O vakte kadar doğrudan doğruya Nezâret'le mi muhâbere ediyordunuz?

Atıf Bey — Nezâret salâhiyet vermişdi, muhâbere ediyorduk; Levâzım Şubesi'yle, Nakliyât Şubesi'yle, Müdâfaa-i Milliye, İttihad ve Terakki Cemiyeti ve bütün devâir ve müessesât-ı milliye ile muhâbere ediyorduk. Giden gönüllü müfrezelerinin techîzât, elbise levâzımını ikmâl etdiriyorduk; fakat buradan gitdikden sonra onlarla alâkamız kesiliyordu.

Reis — İktizâ eden masârifi nereden alıyordunuz?

Atıf Bey — Bir defa Müdâfaa-i Milliye'den alındı. Ondan sonra Harbiye Nezâreti tahsîsât-ı mestûresinden alınıyordu. Yalnız bizim masadaki zâbitân büdceden, kadrodan maâş alıyorlardı. Bu müfrezelerin sevkine lâzım gelen masârif ve Rusya içerisine gönderilenlerin masârifi tahsîsât-ı mestûreden alınıyordu.

Reis — Siz mi lüzûm gösteriyordunuz?

Atıf Bey — Evet.

Reis — Bordro mu yapardınız?

Atıf Bey — Hayır, karar verirdik, sonra Harbiye Nezâreti'nin memûru vardı ki Merkez Kumandanı, onların masaları yazardı. Ondan sonra biz hiç el sürmezdik.

Reis — Bu kararı tesbît eder mi idiniz?

Atıf Bey — Bazılarını yazardık, bazılarını da masa zâbitânına söylerdik, onlar yaparlardı.

Reis — Techîzât ne tarafdan yapılırdı?

Atıf Bey — Cihet-i askeriyeden. Elbise ve kundura gibi bazı şeyleri levâzımdan alırdık; diğer şeyleri Harbiye Nezâreti'nden veriliyordu.

Reis — Nezâret'den mi, yoksa Kolordu'dan mı?

Atıf Bey — Burada hâzırlanan müfrezelerin şeyleri buradan, Harbiye Nezâreti'nden zannederim.

Reis — Buradan izâm olunan müfrezeler mevcûdlarını muhâfaza edemeyecekleri tabîî bulunduğundan nasıl ikmâl olunurdu?

Atıf Bey — Onlar, artık ordulara merbûtdur. Onların nevâkısını ordu ikmâl eder. Hattâ bir müddet sonra, birkaç ay sonra onlar kadroya dâhil olarak ordunun aksâmı oldular. Bizimle hiçbir alâkaları kalmadı ve ilk gidenlerden elli kişi kaldı, fedâkârâne harb etdiler, kâmilen eridiler.

Reis — Şu hâlde nizâmiye efrâdı karışık mı istihdâm olunuyordu?

Atıf Bey — Evet, kısmen öyle oldu ve bilhâssa son zamanların Trabzon mıntıkasında külliyen öyle oldu.

Reis — Kıtaâtın bazıları vilâyâtda bazı vâlîlerin emrine verilmiş haberiniz var mı?

Atıf Bey — Hayır efendim. Hiç vâlîlerin emrine verilmemişdir. Yalnız hudûdda bulunan vilâyetlerin vâlîleri, Trabzon ve Erzurum vâlîleri yardım etdiler efendim. Yani onlar orada Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın şubesinin a'zâsı gibi idiler. Oralarda bir iki şube yapılmışdı sonra onlar da kalmadı ya.

Reis — Muâmelâtda size mürâcaat ederler mi idi?

Atıf Bey — Bize efrâd gönderin gibilerde mebâdîde bir iki mürâcaat oldu. Harbiye Nezâreti bilâhire dedi ki siz bunlara tavassut etmeyin, bunlar ordulara merbûtdur; biz de tavassut etmedik, ibtidâda bir iki muhâbere ancak olmuşdur.

Reis — Noksânlarının ikmâli için nakden mutâlebâtda bulunuyorlar mı idi?

Atıf Bey — Hayır efendim hatırlamıyorum.

Reis — Hiç para gönderilmez mi idi?

Atıf Bey — Para gönderildiğini hatırlayamıyorum.

Reis — Peki gidiniz. [Atıf Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Salı günü saat birde inşâallah muhâkemeye devâm ederiz.

İkinci muhâkemenin sonu

Saat	Dakika
4	00

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa, Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey**
Müddeî-i Umûmî: **Mustafa Nazmi Bey**

ÜÇÜNCÜ MUHÂKEME*

Salı, 6 Mayıs [1]335

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Midhat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Talat Bey, Rıza Bey, Atıf Bey, Cevad Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahaeddin Şakir Efendi, Doktor Rusuhi Efendi, Aziz Efendi.

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3547, 12 Şaban 1337/13 Mayıs 1335 (ek: s. 33- 51).

Birinci Celse

Saat Dakika
1 20

Reis — Midhat Şükrü Bey kalsın, diğerlerini götürünüz. [Maznûnların Midhat Şükrü Bey'den mâadâsı mahkeme salonundan çıkarılır] Midhat Şükrü Bey Muâvenet-i Milliye Cemiyeti ile İttihad ve Terakki Fırkası beynlerinde ne münâsebet vardı?

Midhat Şükrü Bey — Efendim Müdâfaa-i Milliye mi yoksa Muâvenet-i Milliye mi?

Reis — Müdâfaa-i Milliye.

Midhat Şükrü Bey — Bir münâsebet yokdur. Teşkîlâtından da malûmâtım yokdur; yalnız Balkan Muhârebesi'nde, ilk teşekkül etdiği zaman, bütün muhâlif ve muvâfık fırkalar bulundular. Â'yân'dan Fuad Paşa'nın riyâseti altında, Dârül-fünûn konferans salonunda büyük bir ictimâ yapılmışdı. Orada karar verdiler ve ondan sonra devâm etdi; hiçbir münâsebetimiz yokdur.

Reis — Bazı defalar Meclis-i Mebûsân'da fırka ictimâları vâki oldukca merkez ve meclis-i umûmî a'zâları da hâzır bulunuyorlar mı idi?

Midhat Şükrü Bey — Fırka ictimâlarında mı efendim?

Reis — Evet.

Midhat Şükrü Bey — Hayır, fırka ictimâlarında hâzır bulunamazlar. Fırka ictimâları yalnız mebûslardan mürekkebdir hattâ bendeniz de son senede mebûs olduğum için evvelki ictimâlarda bulunamadım. Mebûs oldukdan sonra bulunuyor idim.

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Celse-i sâbıkada Midhat Şükrü Bey, merkez-i umûmîde ittihâz olunan mukarrerât imzâ olunmuyor; diğer isticvâb olunanlar imzâ olunuyor; demişlerdi bu cihetde bir mübâyenet anlaşılıyor. Kendisine suâl buyurunuz. (Sayfa: 34)

Reis — Zâten suâlde var efendim.

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Bir de efendim, Teşkîlât-ı Mahsûsa Harbiye Nezâreti'ne rabtolundukdan sonra bil-cümle muâmelât-ı müttehaza ve icrââtında fırka-i siyâsiye olduğunu ilân eden Cemiyet-i İttihadiye-i münfesiha, ictihâden bu halâta muhâlif mi idi, muvâfık mı idi?

Reis — Dîvân-ı Harb'ce istîzâh edilmesi lâzım gelen husûsât bitmedikce sizin istîzâh etmek istediğiniz suâlleri soramam.

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Peki efendim. Zabt olunsun.

Reis — Ekmekciler, Bakkallar, Dokumacılar gibi birtakım şirketler teşkîl olunmuş, bu şirketlerden Fırka'nın ne dereceye kadar malûmâtları vardır?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmînin müdâhalesi yokdu; bunu İstanbul murahhası Kemâl Bey kendi arzu etdi ve kendi teşebbüs-i şahsiyesi ile yapdı. Yalnız böyle esnâf şirketleri gibi millî cemiyetlerin teessüs etdiklerini haber alıyordum.

Reis — Bunlar hakkında hiçbir mesele mevzû-i bahsolmuyor mu idi?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmîde mi efendim?

Reis — Evet.

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmîde yalnız onların teşekkül etdiğinden haberdâr oluyorduk. Teferruâtı hakkında hiçbir müzâkere cereyân etmemişdi. Tamâmıyla İstanbul murahhasının kendi teşebbüs-i şahsiyesi ile yapılmış şirketlerdir.

Reis — Havâyic-i zarûriyeden bulunan eşyânın böyle cemiyetler tarafından taht-ı inhisâra alınarak ahâlîyi müzâyakaya ve maîşetini zeyk ve müşkil bir hâle koymağa sebebiyet vermesine lâ-kayd mı bulunuyordunuz? Bu şirketler, bu cemiyetler, İttihad ve Terakki'nin nüfûzundan ve müzâheretinden istifâde ederek birçok inhisârlara cüretyâb olmuş, bunlar hakkında hiçbir şey düşünülmemiş mi?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmînin muâvenetinden haberdâr değil idik ve merkez-i umûmîde bunlar hakkında hiçbir teşebbüs olmamışdır. Bendeniz kâtib-i umûmî olmak sıfatı ile ne bu şirketlerin ve ne de bunların nezâretlere, filânlara, mürâcaat etdiğini bilmiyorum. Bendeniz hattâ nasıl muâmele cereyân ediyor ve ne şekilde yapılıyor katiyyen malûmâtım yokdur. Çünkü Fırka'ya

temâs eder bir mesele değildir. Ve bunlar murahhas Kemâl Bey'in teşebbüs-i şahsiyesi ile yapılıyordu. Kendisi bir vatandaş olmak sıfatıyla yapıyor, fakat ne sûretle yapıyor, bize katiyyen malûmât vermiyordu. Ve bendeniz de, merkez umûmîde, hiç alâkadâr değildim ve merkez-i umûmîce şirketlerin tashilâta uğraması hakkında hiçbir teşebbüs vâki olmamışdır. Hiçbir nezârete hiçbir makama mürâcaat edilmemişdir.

Reis — Fakat Kemâl Bey'in vücûdu, ancak Cemiyet'de ihrâz etmiş olduğu mevki-i mühimmin sâyesinde olduğunu herkes biliyor ve İttihad ve Terakki nüfûzuyla bu şirketlerin ihtikârını ve her sene temettu olarak yüz kuruşa mukabil yüz kuruş hattâ yüz elli ve iki yüz kuruşa kadar tevzîâtda bulunulduğunu işidiyor idik. O hâlde nasıl olur da Fırka bu ihtikârları haber alıp da böyle bir şeyin önüne geçmiyor? Kendi nüfûzuyla icrâ edilen bu ihtikârın menine teşebbüs etmiyor?

Midhat Şükrü Bey — Bu, Hükûmet'e âid bir meseledir. Fırka, merkez-i umûmî, ticâretde birtakım ihtikârlar oluyormuş diye bir şey yapamaz. Bu, nizâmnâmesine muhâlifdir. Bunlarla meşgul olmazdı. Aynı zamanda umûmî bir şey zannolunuyordu. Bir de şirketler mi bu ihtikâra sebebiyet vermiş; bu husûslar hakkında ictihâdât muhtelifdir. Tabîî hepimiz vatandaş olmak dolayısıyla merâk edip soruyorduk. Tabîî harbin ilcââtı ve Avrupa'dan, hâricden eşyâ ve erzâkın gelmemesini misâl olarak gösteriyorlardı, bendeniz öyle zannediyordum. Bazân Kemâl Bey'e soruyorduk da husûsî olarak îzâhât veriyordu. Bilakis şirketler yardım etdi diyordu. Maa-mâfîh Kemâl Bey'e sorulacak olursa bu husûsda îzâhât itâ edebilirler. Çünkü bendeniz teferruâtını pekiyi bilmiyorum. Yalnız bu şirketlerden ihtikârın hâsıl olduğuna katiyyen kanâatim yokdur efendim.

Reis — Fakat İttihad ve Terakki'nin bir murahhası; alel-husûs İstanbul murahhası olmak dolayısıyla bu gibi gayr-i lâyık muâmelâtından dolayı muâheze edilmesi îcâb etmez mi?

Midhat Şükrü Bey —- Gayr-i lâyık olduğuna kanâatım yok, Paşa Hazretleri; Kemâl Bey'e emniyetim olduğu, kendisi nâmûslu ve katiyyen paraya filân ehemmiyet verir bir adam olmadığı cihetle bendeniz zannediyorum ki girişdiği işlerde fâide olacak. Tabîî teferruâta girişmiyordum, çünkü kendisine emniyetim vardı, gayr-i

nâfi olduğunu bilerek bir şey yapmayacağına hakikaten kanâatim vardı. Bâ-husûs ticâret işleriyle, esâslarıyla iştigal etmemişim.

Reis — Böyle farz olunsa da her sene temettuât tevzîâtına dâir gazetelerde herkesin de gördüğü vechle ilânlar mündericdi... Böyle yüz kuruş ile yüz kuruş kazanmak tecvîz olunabilir mi?

Midhat **Şükrü** Bey — Diğer tüccâr da o nisbetde kazandılar.

Reis — Bâtıl makis-i aleyh olamaz. Sizin murahhasınız sıfatıyla ve İttihad ve Terakki'nin nüfûzu sâyesinde öyle muhtekirâne ticâret etmesine göz kapamak doğru mu idi?

Midhat **Şükrü** Bey — Bunları Ticâret Nezâreti'nin takib etmesi îcâb ederdi.

Reis — Fakat o aynı zamanda sizin murahhas-ı mesûlünüz, müzâheretinize de mazhar olmuş.

Midhat **Şükrü** Bey — Kendisi bizzât ticâretle meşgul değildi, Paşa Hazretleri, fakat yapdığı işleri tanzîm için emîn olduğu adamlara tevdî ediyordu.

Reis — Fakat, bu itibârla ahâlî ızrâr ediliyordu.

Midhat **Şükrü** Bey — Esâsen bu şirketlerde hissedâr olanlar da yine ahâlîden bulunanlardı.

Reis — Peki ama bir cüz-i kalîlin menfaati için umûmu ızrâr câiz olur mu? (Sayfa: 35)

Midhat **Şükrü** Bey — Tabîî câiz değil, fakat bu ticâretler esâsen yiyecek ve içeceğe âid değil, Avusturya ve Almanya'ya ihrâc olunan eşyâya âiddir; diyorlardı. Ve bu alınan ticâret, temettu da Avusturya ve Almanya'dan gelen paralar olduğu söylendiği için dâhilde büyük müzâyakaya sebebiyet vereceği kanâatinde değildim.

Reis — Oralara yün, ipek de gönderiyorlarmış.

Midhat **Şükrü** Bey — Ekmekciler Şirketi'nin yün ile münâsebeti olmadığı için tabîî Bakkallar Cemiyeti'nin de bir münâsebeti yokdur. Temettuların yüzde 75–80 nisbetinde olduğunu da bilmiyorum.

Reis — Eğer öyle olmamış olsa...

Midhat **Şükrü** Bey — Doğrusunu arz etmek lâzım gelirse bunlarla katiyyen meşgul olmadım hattâ ne bu şirketlerde bir hissem vardır, ne de gazeteleri bu husûsda takib etdim.

Reis — Bu suâlleri sırf şahsınız için tevcîh etmiyorum, Fırka'nızın, merkez-i umûmînin mesleğini anlamak için îrâd ediyorum.

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmîde bunlar katiyyen mevzû-i bahsolmadı.

Reis — Murahhasların vaziyet-i umûmiyesini takib etmek merkez-i umûmîce nizâmnâme iktizâsından değil mi?

Midhat Şükrü Bey — Şübhesiz efendim.

Reis — Şu hâlde Kemâl Bey hakkında ne yolda takibât yapdınız?

Midhat Şükrü Bey — Kendisinin sû-i istimâl etmeyeceğine ve nâmûslu bir adam olduğuna kanâat etdiğimiz için tabîî teferruâtı bilmiyoruz, takib etmedik.

Reis — Yapdığı işlerin nâfi olmadığını, bilakis muzırr olduğunu tedkik etdikden sonra işden el çekdirmek lâzım gelmez mi idi?

Midhat Şükrü Bey — Bu mesele iki defa kongreden geçdi, bu kongrede her tarafdan, muhtelif unsurlardan yüzlerce kimseler, mebûslar vardı. Bu mesele orada mevzû-i bahsoldu ve îzâhât verildi, herkes, üç yüz kişi muvâfık dedikden sonra bendeniz ne diyebilirdim?

Reis — Demek ki kongrenin ve dolayısıyla İttihad ve Terakki'nin tasvîbine mazhar oldu.

Midhat Şükrü Bey — Mesele kongreden geçdi, yapılan şeylerde sû-i istimâl olmadığı tahakkuk etdi, onun üzerine bir şey denilmedi.

Reis — Hâlbuki bu şirketlerin diğer tüccâra nisbeten sâhib-i nüfûz zevât tarafından mazhar-ı muâvenet olması hasebiyle hâl-i harbden dolayı fıkdânı cümlece musaddak olan vesâit-i nakliye-i berriye ve bahriyeden kendi işlerine daha müsâid bir sûretde istifâde etmeleri üzerine bu menâfiin husûle geldiği ve bu ihtikâra da mâni olmak mümkün iken mümânaat edilmediği beyân olunuyor.

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz zannediyorum ki bu vesâit-i berriye ve bahriyenin noksânından dolayı değildi. Çünkü herhangi bir adam harb zamanında ticâret etmiş olsa yüzde yüz, yüz elli hattâ iki yüz bile kazanmışdır. Hiçbir muâvenete mazhar olmayanlar bile bu sûretle kazanmışlardır. Bendeniz bunu bazılarından haber aldım, binâenaleyh hiç ihtimâl veremem ki Kemâl Bey diğer şirketlerin vesâit-i nakliyesini kısarak bu şirketleri himâye etmiş olsun.

Reis — Zannederim, suâli iyi anlatamadım. Bu şirketler vesâit-i nakliyeyi sâhib-i nüfûz zâtların muâvenetiyle kolaylıkla elde edebildikden sonra diğer bir tüccârın meselâ çuvalını on liraya elde

edebildiği bir dakiki beş liraya kendilerine mâl ederler. Şu hâlde diğer tüccârın, kıyyesini elli kuruşa satdığı dakiki yirmi, yirmi beş kuruşa satar idiler, o hâlde ihtikâr elbetde tenâkus eder ve ahâlîye de bir hidmet edilmiş olurdu. Bunun böyle yapılmadığı sermâyenin birkaç misli temettu tevzî edilmiş olmasından anlaşılıyor.

Midhat Şükrü Bey — Temettuun sermâyeye nazaran birkaç misli nisbetinde olduğunu bilmiyorum, esâsı, teferruâtı, yüzde kaç temettu verildiğini bilmeliyim ki müdâfaa edebileyim.. Bildiğim bir şey varsa o da şudur ki her sene temettudan birçok mikdâr ayrılıyordu, bununla iâşe için birçok mutfaklar açılıyor, ve sonra bazı müessesât-ı hayriyeye muâvenetde bulunuluyordu. Bir de bu şirketler bazı eytâma bakıyorlardı, bunları biliyorum fakat yüzde kaç temettu aldılar, nerelere ve ne kadarını ayırdılar, bu cihetlerden katiyyen malûmâtım yokdur.

Reis — Seyyiâtı setretmek için böyle cüzi hasenâtda bulunmuşlar.

Midhat Şükrü Bey — Seyyiât olmak için bir menfaat-i şahsiye bulunmak lâzım gelir. Zannetmem ki Kemâl Bey bunda şahsî bir menfaat takib etsin... Böyle bir şey hatırımıza gelmediği için teferruâtına girmedik, yoksa Kemâl Bey hakkında ufak bir şübhemiz olaydı, emîn olunuz ki teferruâtına girer anlardım, fakat hiç şübhe etmedim ki Kemâl Bey böyle bir şey...

Reis — Belki öyle olabilir; tecrübesizliği ve bu işlerde ihtisâsı olmaması hasebiyle yapdığı işler hüsn-i sûretle cereyân etmemişdir, birçok kimselerin gayr-i meşrû istifâdesine hidmet etmişdir, ancak Cemiyet'in nüfûzunu sû-i istimâl etmiş...

Midhat Şükrü Bey — Gayr-i meşrû istifâdeyi de kabûl etmeyeceğim, bu şirketlerde bazı eşhâs değil, şirket olmak itibârıyla herkes, Ankara'dan, sâir yerlerden binlerce adamlar hissedârdı, binâenaleyh bir şahsın böyle bir himâye yapmasına ihtimâl vermem ve Kemâl Bey'in mesleğini de bendeniz bilirim; katiyyen şahsî himâye yapmaz, şahsen müstefîd olduğunu ve muâvenetde bulunduğunu da işitmedim, hattâ kendisine şahsen mürâcaat edenleri tekdîr eder ve "Ben böyle şahsî işler yapamam" derdi. Olabilir ki ictihâdında aldandı, fakat kendi iddiâsında diyor ki "Millî iktisâdiyâtı teâli etdirdim"; bu kendi ifâdesidir. İhtimâl ki ictihâdında hatâ etdi fakat maat-teessüf böyle bir netîceye marûz olacağını da bilmediğim için

teferruâtını tedkik etmedim, arkadaşlarım, merkez-i umûmîdeki arkadaşlarım da katiyyen meşgul olmadılar. (Sayfa: 36)

Reis — Fakat mahdûd bazı kesânın istifâdesi için umûmun mazarratına sebebiyet verdiğinizi siz de teslîm edersiniz.

Midhat Şükrü Bey — Mazarratın umûmî olduğunu bilmiyorum. Onların iddiâsınca istifâde es'ârda da değildi bil-farz "Yiyecek içecek şeyleri ucuz satdık, istifâdemiz yalnız memâlik-i ecnebiyeye gönderilen şeylerdedir" diyorlar.

Reis — Hâlbuki harbe iştirâk etmiş olan memleketlerin hiçbirinde işidilmemiş derecede galâ-yi es'ârın memleketimizde olduğunu herkes iddiâ ediyor.

Midhat Şükrü Bey — Yalnız sebeb bu olduğuna ihtimâl veremem Paşa Hazretleri.

Reis — Fakat bunun da dâhil-i küllîsi olduğunu inkâr edemezsiniz.

Midhat Şükrü Bey — İhtimâl ki öyle olabilir, fakat bu netîceyi hâsıl edeceğini katiyyen bilmezdim, her hâlde kasdî bir şey değildir.

Reis — Ahvâl-i harbiye dolayısıyla havâyic-i zarûriyeye müteallik eşyânın celb ve ceminde ve vesâit-i nakliye tedârikindeki müşkilâtı Cemiyet'in nüfûz ve müzâheretiyle tahfîf ederek elde etdikleri eşyâyı bu şirketler, hâricdeki tüccârâna nisbetle harikulâde sûretde ehven olarak tedârik etdikleri hâlde piyasayı hâl-i itidâle getirmediklerinden dolayı ahâlînin maîşetini müşkillendirmiş ve tedârik-i maîşet husûsunda îka-ı müşkilâta sebebiyet vermiş oldukları, birçok kesânın sermâyesini tüketinceye kadar yedikden sonra sıfrül-yed kalarak, etibbânın ifâdelerine göre, birçok hastalıklara ve hattâ mevte sebebiyet verecek sûretde şiddet-i cûdan birçok kimselerin heder olduğu ve buna da Cemiyet'in müzâhereti sebebiyet verdiği iddiâ olunuyor, bu bâbda ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey — Cevâblarımı arz etdim, şimdiye kadar arz etdiklerimde de adem-i malûmât beyân etdim, bu netîcenin hâsıl olacağını katiyyen teyakkun edemedim, bilakis iyi bir şey yapılıyor fikrinde idim. Zâten bu suâl evvelki suâllerin icmâl edilmiş bir şekli oluyor.

Reis — Fakat netîce itibârıyla büyük bir fenâlığa sebebiyet verilmiş olduğu iddiâ olunuyor.

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz bilmiyorum, bu fenâlıklara sebebiyet verenler yalnız bu şirketler midir? Şimdiye kadar ticâretde, sâir eshâb-ı ticâret arasında da yüzde yüz elli kâr edenler var efendim. Yalnız bu iki şirketin maîşeti tahdîd ve teksîr ederek birçok adamların vefâtına sebebiyet verdiğini bendeniz biraz baîd görüyorum.

Reis — Yalnız iki şirket değil, bu nevî şirketler...

Midhat Şükrü Bey — İki şirket var efendim...

Reis — Ekmekciler Şirketi var, Bakkaliye Şirketi var, Dokumacılar Şirketi var...

Midhat Şükrü Bey — Dokumacılar Şirketi, bendenizin bildiğime göre, giyilecek şeylerle meşgul olurdu.

Reis — Öyle olsa bile bu şirketler bugün havadan birkaç yüz bin lira sermâye edinmiş, bazılarının hesâblarını getirdiler, öyle gördüm.

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz bilmiyorum... Dokumacılar Şirketi'nde birçok kimselerin yiyecek ve içeceğini tahdîd etdiğine ihtimâl veremiyorum. Maa-mâfîh netîce itibârıyla belki bu hâsıl olmuşdur. Fakat o zaman böyle bir netîce hâsıl olacağına katiyyen ihtimâl verememişdim. Vermiş olsaydım elbetde bütün kuvvetimle, elimden geldiği kadar hepsini menetmeğe çalışırdım.

Reis — Deminki suâlimde îzâh etdim idi ki bu şirketler eğer arzu ede idiler galâ-yi es'ârın önüne geçebilirlerdi. Çünkü kendileri merkez-i umûmînin ve diğer sâhib-i nüfûz İttihad ve Terakki erkânının her sûretle müzâheret ve muâvenetlerine mazhar oldukları için kolaylıkla her şeyi tedârik edebiliyorlar ve kimsenin vesâit-i nakliye alamadığı bir zamanda suhûletle mümkün mertebe vesâit-i nakliye tedârik ederek diğer tüccâra nazaran daha ehven sûretde eşyâ celb ve iddihâr edebilirler. Şu hâlde ucuz satmış ola idiler, tabîîdir ki, diğer esnâf da buna bakarak fîâtları tenzîle mecbûr olurlardı. Bu sûretle galâ-yi es'ârın da bir dereceye kadar önüne geçilmiş olurdu. Zât-ı âlîniz bunun aksini iddiâ ediyorsunuz.

Midhat Şükrü Bey — Hayır iddiâ etmiyorum. Öyle bir netîce vereceğini teyakkun etmemiş idim.

Reis — Tabîî değil mi efendim? Hüsn-i hidmet etmek emeliyle yapılmış olsaydı şimdi îzâh etdiğim sûretde hareket edilir ve ahâlînin nefine hidmet edilmiş olurdu.

Midhat Şükrü Bey — Hattâ hiç de teşekkül etmeselerdi belki daha iyi olurdu, fakat bunlar iyi olsun diye yapılmış idi, maat-tees-

süf bu netîceyi vermiş fakat zannetmem ki yalnız sebeb bu olsun, her hâlde cihet-i askeriyenin, şimendöfer idâresinin şeylerinin de pek çok tesîri oldu.

Reis — Tabîî efendim, fakat bunun da büyük bir tesîr yapdığı gayr-i münkerdir.

Midhat Şükrü Bey — O kadar büyük bir tesîr yapmış olsun, Ekmekciler, Dokumacılar şirketleri Memâlik-i Osmaniye'nin es'ârını, yiyeceğini, içeceğini tahdîd etsin ve bu netîce hâsıl olsun, bunu bir parça çok şey görüyordum Paşa Hazretleri.

Reis — Bunlar birbirine merbûtdur: Meselâ bir arabacıya ücret suâl ediyorsunuz, gayet pahalı bir şey istiyor, esbâbını sorduğunuzda "Ne yapalım, efendim, ekmeğin kıyyesi elli kuruş" diyor, demek oluyor ki Ekmekciler Şirketi'nin ekmek fîâtını artdırması diğer es'ârın da terakkisine sebeb oluyor. Binâenaleyh "Pek bu kadar büyük bir tesîr yapmadığı" buyurduğunuz da doğru değil.

Midhat Şükrü Bey — Ekmeklerin fîâtı artdırıldığını bendeniz bilmiyorum.

Reis — Misâl olarak söyledim, başka şeylere de tesîri var. Şimdi Müddeî-i Umûmî Beyefendi suâl buyuruyorlar ki: Merkez-i umûmî (Sayfa: 37) mukarrerâtı imzâ edilir mi idi? Zât-ı âlînizle rüfekânız arasında imzâ husûsundaki beyânâtda ihtilâf var.. [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Öyle değil mi Beyefendi?

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Evet efendim.

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmî mukarrerâtı buyurdunuz, mukarrerâtdan maksad müzâkere esnâsında verilen kararlar ise ekseriyetle imzâ edilmezdi. Yalnız para sarfiyâtına taalluk eden şeyler imzâ olunurdu, bir de yeniden kâtib-i mesûller ve müfettişler tayînine dâir şeyler ile paraya taalluk eden mevâdd be-heme-hâl imzâ edilmek lâzım gelirdi, o imzâları görmeyince veznedâr olsun, kâtib olsun, mahalline teblîgat icrâ etmezdi. Meselâ Fırka programına taalluk eden, meclis-i umûmiye gönderilecek ve ileride daha müzâkereden geçecek olan şeyler umûmiyetle imzâ edilmezdi. En çok imzâ edilenler sarfiyâta taalluk edenler, maâşâta ve sâireye, yeniden tayîn olunacaklara âid bir şey olursa onları imzâ ederdik.

Reis — [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] İkinci suâlinizi de îrâd buyurunuz.

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Teşkîlât-ı Mahsûsa Harbiye Nezâreti'ne rabt olundukdan sonra, fırka-i siyâsiye olduğunu ilân eden Cemiyet-i İttihadiye-i münfesiha ictihâden bu icrâât ve muâmelâta muvâfık mı idi, muhâlif mi idi?

Midhat Şükrü Bey — Ne gibi icrâât efendim? Bendenizin bildiğim şudur: Teşkîlât-ı Mahsûsa muhârebeye muâvenet etmek, gönüllü toplamak, sevk etmek gibi şeyler için olduğunu işidiyordum.

Reis — Bidâyet-i teşkîli merkez-i umûmîde takarrür etdirilmedi mi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, hayır. Bendeniz kâtib-i umûmî iken yapılmış değildi, ben ilânı sırasında hâzır bulundum... Ayrıca merkez-i umûmî tarafından Teşkîlât-ı Mahsûsa yapılmadı, merkez-i umûmînin Teşkîlât-ı Mahsûsa'da dahli ve tesîri yokdur.

Reis — Siz kâtib-i umûmî intihâb olunmazdan evvel a'zâ değil mi idiniz?

Midhat Şükrü Bey — A'zâ idim.

Reis — Merkez-i umûmîde o vakit bir şey cereyân etmedi mi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır, efendim, katiyyen. Teşkîlât-ı Mahsûsa merkez-i umûmîce yapılmış değildir. Teşkîlât-ı Mahsûsa hâricde Enver Paşa'nın teşebbüsâtıyla vücûde geldi, sonra tamâmıyla resmiyete iktirân etdi ve tamâmen devâm etdi.

Reis — [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Başka bir şey suâl buyurulacak mı?

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Teşkîlât-ı Mahsûsa nâmına Harbiye Nezâreti'nce ittihâz olunan muâmelât-ı kanûn-şikenâneye merkez-i umûmî muvâfık mı idi, muhâlif mi idi?

Reis — Fırka bir fırka-i siyâsiye olmak münâsebetiyle ne ictihatdâ bulunuyordu?

Midhat Şükrü Bey — Gayr-i kanûnî olan şeylerin hepsine muhâlifdi.

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Ez-cümle tehcîr ve taktîl mesâilinde ne gibi vaziyetde bulunuyordu?

Midhat Şükrü Bey — Tehcîr meselesini bilmiyorum, çünkü o askerî ve harbe taalluk eden bir şeyden dolayı yapılmış, onun için o mesele hakkında bir şey bilmiyorum. Fakat taktîl meselesine merkez-i umûmî ve kâffe-i rüfekâm tamâmıyla muhâlif idi. Hattâ uzak yerlerden, o taktîl olan mahallerden gelenlerden aldığımız haberler-

den fenâ hâlde sıkıldık ve hattâ Dâhiliye nâzırına bendeniz bizzât marûzâtda bulundum ve dedim ki "Böyle sû-i istimâlât vuku buluyormuş, haber aldık, bu doğru bir şey değildir"... Bunun üzerine bana verdiği cevâbda "Heyet-i tahkikiyeler gönderiyorum, emîn olunuz, müsterîh olunuz, bu işin sonu alınacak, birkaç yüz kişi tevkif edildi, dîvân-ı harblere verildi, bazıları idâm edilecek" dedi ve bendenizi katiyyen tatmîn etdi idi, onun için muvâfık olmak hakkında bir sebeb yokdur.

Reis — [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Kâfî mi?

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — İleride istîzâh ederiz.

Reis — [Midhat Şükrü Bey'e hitâben] Peki gidiniz. [Midhat Şükrü Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Ziya Gökalp Bey'i getiriniz. [Ziya Gökalp Bey mahkeme salonuna getirilir] Ziya Bey; İttihad ve Terakki Cemiyeti'yle Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti beyninde bir münâsebet var mı idi?

Ziya Gökalp Bey — Hayır efendim bir münâsebet yok.

Reis — Merkez-i umûmîce bu Cemiyet'in teşkîli hakkında hiçbir bahis cereyân etmedi mi?

Ziya Bey — Öyle bir şey olmadı yalnız Balkan Muhârebesi'nde teşekkül etdi; teşkîlinde bizden de bazı adamlar bulunmuşlardır.

Reis — Hiç bahis cereyân etmedi mi?

Ziya Bey — Hayır efendim.

Reis — Fırka'nın ictihâdına muvâfık mı geldi; programına muvâfık mı idi?

Ziya Bey — Programında böyle bir şey yokdu. Müdâfaa-i memleket için teşekkül etmiş.

Reis — Fakat bu gibi cemiyetler tesîs olunarak ahâlîden gûnâgûn tarzda para celbetmek Fırka'nın programına muvâfık mı idi?

Ziya Bey — Programda böyle bir madde yok. Aksine de bir şey yok.

Reis — Mühim bir vâkıa olduğu için tezekkürüne lüzûm görülmedi mi?

Ziya Bey — Taalluku yokdu. Fırka'nın programları kanûn hâline geçmek üzere vücûde getirilmişdir. Fırka'nın programına birtakım maddeler konulur, o maddeler de meclis-i teşrîiyede teklîf edilir, kanûn olur.

Reis — Peki âdetâ muntazam bir sûretde mahallelerde bu gibi cemiyetlerin para toplaması kanûnî mi idi?

Ziya Bey — Cemiyetler Kanûnu var, o Cemiyetler Kanûnu'nun müsâadesi üzerine (Sayfa: 38) yapılmışdır. Cemiyetler Kanûnu'nun şöyle olması böyle olması gibi programımıza ne lehinde ve ne aleyhinde böyle bir madde konulmamışdır. Demek ki Cemiyetler Kanûnu'nun ıslâhı için lüzûm görülmemişdir.

Reis — Fakat bu cemiyetler İttihad ve Terakki'nin taht-ı himâyesinde değil mi idi?

Ziya Bey — Hayır efendim müstakil cemiyetler, Cemiyetler Kanûnu mûcibince teşekkül eder. Şûrâ-yı Devlet kanûnu tedkik ederek nizâmnâmelerini tasdîk eder; yani kanûnun himâyesinde teşekkül etmiş kanûnî cemiyetlerdir.

Reis — İçlerinde merkez-i umûmîye mensûb zevât yok mu idi?

Ziya Bey — Hayır efendim reisleri, a'zâları muayyen idi.

Reis — Bazı defalar Mebûsân'da fırka ictimâları vukua geldiği zaman İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsi de iştirâk ediyor mu idi?

Ziya Bey — Hayır efendim iştirâk edemez. Çünkü orada yalnız mebûslar bulunurdu.

Reis — Ekmekci, Bakkal, Dokumacılar gibi birtakım şirketler teşekkül etmiş; bu şirketleri merkez-i umûmî ne sûretle telâkki etdi ve ne için muhâfaza ve himâye eyledi? Kendi nüfûzunu niçin sû-i istimâl etdi?

Ziya Bey — Merkez-i umûmînin bununla alâkası yok.

Reis — Bîhaber mi idi?

Ziya Bey — Bu şirketlerin teşekkül etdiğini herkes gibi biliyordu.

Reis — Bu şirketleri kim teşkîl ediyordu?

Ziya Bey — Onların heyet-i müessisleri vardı.

Reis — Asıl müteşebbisleri kimdi?

Ziya Bey — Bilmiyorum ki.

Reis — Şimdi kâtib-i umûmî Midhat Şükrü Bey bu şirketleri İstanbul murahhası Kemâl Bey'in teşkîl etdiğini söylüyor da siz bilmiyor musunuz?

Ziya Bey — Kemâl Bey bunu şahsî teşebbüsüyle yapmışdır. Yani kâtib-i mesûl olmak dolayısıyla değil, bunun teşkîlini fâideli gördüğü için yapmışdır.

Reis — Her hâlde kendisinin hâiz olduğu murahhaslık ve Cemiyet'in erkân-ı mühimmesinden bulunmasının tesîri olduğu malûm değil mi?

Ziya Bey — Merkez-i umûmî a'zâları tabîî hayâtlarını merkez-i umûmîye hasretmiş değil, ictihatları dâiresinde ne gibi bir fâideli şey yapacaklarını düşünürler ve çalışırlardı.

Reis — Maat-teessüf bu şirketlerin birçok mazarratları herkesce görüldü ve anlaşıldı; merkez-i umûmîce de görülmedi mi?

Ziya Bey — Merkez-i umûmîye taalluk etmezdi. Merkez-i umûmî onu yapmıyordu ki...

Reis — Fakat kendi murahhas-ı mesûlü tarafından vücûde getirildiği ve yüz kuruşa mukabil yüz elli, iki yüz kuruş temettu tevzî edildiği gazetelerle ilân ediliyordu ve herkes de bunu duyuyordu. Tabîîdir ki merkez-i umûmîyi teşkîl eden zevât da duyuyorlardı. Öyle bir fenâlığa kendi memûrlarının, hem sâhib-i nüfûz memûrlarının sebebiyet verdiğini gördüğü gibi onun hakkında muâmele yapmak lâzım gelmez mi idi?

Ziya Bey — Tabîî onun mazarratı isbât edilse idi böyle bir mazarrat husûle gelince bunu merkez-i umûmî a'zâsından biri yapıyor; diye tabîî menedilirdi. Fakat bu isbât edilmediği ve biz, kanâat gelmediği için...

Reis — Îzâh etdim; gazetelerle ilân etdiler yüz kuruşa yüz kuruş, yüz elli kuruş temettu tevzî olundu diye maal-iftihâr söylüyorlar ve yazıyorlar. Tabîî bunu siz de görmüş ve işitmiş olmanız lâzım gelir. Bundan iyi bir fenâlık mı arıyorsunuz? Tabîîdir ki bu temettu ahâlînin sırtından çıkıyor da gayr-i meşrû bir temettuya meydan vermek doğru bir şey mi?

Ziya Bey — Bizim bildiğimiz Kemâl Bey'in bu işlerde katiyyen bir istifâdesi yokdur. Sırf hasbî olarak çalışıyor. Bu şirketlere herkes iştirâk edebilir, bundan istifâde edenler yine ahâlîdir. Tüccâr da ihtikâr yapıyordu; bu şirketler işitdiğimize göre onlara nisbeten daha ehven veriyordu.

Reis — Elinize verdiği vesîkalar mı var; hesâb mı gösteriyordu?

Ziya Bey — Öyle işitdik.

Reis — Hesâb sordunuz mu?

Ziya Bey — Hayır efendim hesâb sormağa bizim salâhiyetimiz yok.

Reis — Söylediğim gibi herkesin anladığına göre bir mazarrat tevlîd ediyor. Bu da ancak İttihad ve Terakki'nin nüfûzuyla yapılıyor. Kendisini, sû-i istimâl etmediğini farz etsek bile; vâsıta olduğu kesânın gayr-i meşrû istifâdelerine hidmet ediyor ve Cemiyet'in nüfûzunu da sû-i istimâl eyliyordu; diyorlar ne dersiniz?

Ziya Bey — Cemiyet'in nüfûzunu istimâl etmiyordu. Fakat kendisi Cemiyet'e mensûb olmak itibârıyla eğer nüfûz sâhibi olsa, o hâlde her Cemiyet'e mensûb olan ne yapsa o nüfûza hamledilmek îcâb eder.

Reis — Böyle istimâl ederse tabîîdir ki hamlolunur.

Ziya Bey — Bendenizin böyle bir şeyden haberim yok.

Reis — İşte deniliyor ki, Cemiyet'in nüfûzunu istimâl ederek bazı zevât-ı mühimme nezdinde iltimâs veyâhûd ricâ ile birçok vesâit-i bahriye ve berriyeyi kolaylıkla aldılar. Mahallerinden kolaylıkla mübâyaâtda bulundular, ihrâcât memnû olan vilâyetlerden yine bu sâyede ihrâc etdiler. Hulâsa bu havâyic-i zarûriyeye müteallik eşyâyı kolaylıkla tedârik etdiler ve sonra bunu pahalı bir sûretde satdılar. Büyük, büyük temettular hissedârlara taksîm etdiler deniyor.

Ziya Bey — Tabîî buna kendisi edillesi ile cevâb vererek heyet-i âliyenizi iknâ eyleyebilir. Ona dâir bendeniz ne söyleyebilirim?

Reis — Evet, fakat asıl sizden istîzâh etdiğim, İttihad ve Terakki'nin bu sû-i istimâli menetmediği hakkındaki kanâati anlamak istiyorum.

Ziya Bey — Bendeniz öyle bir şey bilmiyorum.

Reis — Ortaya konulan netîceye göre ne fikir hâsıl ediyorsunuz?

Ziya Bey — Bendeniz o işleri tamîk etmedim ki bileyim. Vesâit-i (Sayfa: 39) nakliye ne yolda alınmış filân tabîî hâricden, uzakdan bir görüşden ibâret.

Reis — Hulâsa olarak deniyor ki, böyle birtakım mahdûd kesânın ya celb-i nukuddan veyâhûd menâfi-i zâtiyelerine iştirâk etmek sûretiyle iltizâm olunmuş bir hareketden dolayı fevkalâde bir galâyi es'âra, yani muhârebeye iştirâk eden memleketlerin hiçbirinde görülmemiş derecede pahalılığa bu şirketler sebebiyet vermiş, bunlar, Kemâl Bey ve sâir sâhib-i nüfûz İttihad ve Terakki erkânının delâleti ve İttihad ve Terakki nüfûzunu sû-i istimâl etmeleri hasebiyle vücûde gelmişdir. Ve merkez-i umûmîden mazhar oldukları

müzâheretden dolayı birçok kesânın aç kalmasına ve şiddet-i cûdan vefât etmelerine sebebiyet verilmişdir; diyorlar. O vakit takdîr edemediğimiz mazarrat tadâd olunuyor ne dersiniz?

Ziya Bey — Tabîî bu ilmen isbâtı lâzım gelen bir şeydir. Acabâ bu pahalılık onlardan mı vücûde gelmiş, başka sebeblerden mi? Asıl yapanlara sorulursa onlar îzâh ederler. Ondan sonra bize suâl olunsun. Çünkü bu hakikaten bu pahalılığa sebeb olmuş mu, olmamış mı anlaşılmak için onlara sorulsun. Sonra merkez-i umûmîye gelince: Bendeniz de merkez-i mmûmî a'zâsındanım. Yazdığım makaleler dâimâ ihtikâr aleyhinde olduğu gibi vagonların verilmesi aleyhinde idim; yani bir adama vagon vermek iktisâden lâyık olmadığı bir serveti vermekdir ve bunun mazarratından husûle gelen töhmet de umûma âid olmakdır. Koli'de dâimâ devlete âiddir diye müteaddid makaleler yazmışım. Tabîî bendeniz merkez-i umûmî a'zâsındanım.

Reis — Şahsen böyle söylediğiniz gibi arkadaşlarınızı da îkâz ederek İttihad ve Terakki nüfûzunu sû-i istimâle cüret edenler hakkında bir karar ittihâz etdirse idiniz bu fenâlıkların önüne geçmiş olurdunuz. Makale yalnız şahsınızın bir ictihâd-ı mahsûsu olmak dolayısıyla tesîri de mahdûd kalır.

Ziya Bey — Bendeniz nüfûzun sû-i istimâl edildiğine dâir malûmât almadım. Fakat ancak ictihâdımı yazdım.

Reis — Demin diyordunuz ki; bunlar âid olanlara soruldukdan sonra bize sorulsun. Şimdi mazarratı tadâd ediyorsunuz. Sebeb olanları da arkadaşlarınız söylüyor. Şu hâlde ayrıca onlardan soruldukdan sonra size sormama neden lüzûm görüyorsunuz? Mazarratını münker misiniz?

Ziya Bey — Bilmiyoruz ki; bunu mutlak olarak tayîn edemem. Mazarrat bundan ileri gelmiş, başka şeylerden ileri gelmiş, bu bir ilmî meseledir. Tedkikata muhtâcdır. Tabîî bunun aleyhinde olanların, yapanların...

Reis — Tedkikat gayet basît bir sûretde yapılabilir çünkü yüz kuruş bir sermâyesi olana yüz kuruş temettu-i ticâret yâhûd seksen kuruş temettu-i ticâret, yâhûd yüz yirmi kuruş temettu-i ticâret tevzî etdiklerini gazetelerle ilân etdiler. Herkes işitdi, anladı, diyorlar. Bunu, merkez-i umûmî'nin işitmemesi ve anlamaması gayr-i kabildir ve şuna sükût etmek tervîc etmek demekdir. Bunları me-

netmemek, müzâheret mânâsınadır. Binâenaleyh bu fenâlıklara; bu vefeyâta sebebiyet verilmiş.

Ziya Bey — Pekâlâ bunu, bütün Hükûmet, bütün zevât gördüler. Onlar da sükût ederse müzâheret etmiş mi olur?

Reis — Tabîî değil mi efendim?

Ziya Bey — Tabîî bütün memleket müzâheret etmiş olur.

Reis — Bütün memleket değil, kimin mene kudreti varsa o menetmediğinden dolayı müzâheret etmiş olur. Yoksa efrâd nasıl menedebilir? Efrâdın neye kuvveti var ki menetsin?

Ziya Bey — O hâlde ben kendi arkadaşımı nasıl menedebilirim?

Reis — Heyetce, merkezce, hiç olmazsa bir karar vererek bu adamı biz istemeyiz diye içinizden çıkarabilirdiniz. Bu da diğerlerine ibret olur, onlar da bir daha bu gibi ahvâle mütecâsir olmazlardı.

Ziya Bey — Efendim böyle işlerin son derece muzırr olduğuna kanâat hâsıl etdikden sonra yapılır; hâlbuki böyle bir kanâat yokdu.

Reis — Tahkik ve tedkik edilse idi tabîî siz herkesden evvel malûmât alır ve kanâat hâsıl ederdiniz.

Ziya Bey — Vagonların bu sûretle verilmesin bendenizin yalnız ilmen ictihâdıma muhâlif idi; bunların umûma âid olduğunu söyledim.

Reis — Çok güzel tasvîr etmişsiniz. Bu tasvîratınıza arkadaşlarınızı da iştirâk etdire idiniz bu mesele pek az bir zamanda ber-taraf edilmiş ve mazarrat da tahdîd olunurdu.

Ziya Bey — Bendeniz fikrimi yazdığım gibi söyledim; bir insan dâimâ yazar veyâhûd söyler, icbâra mâlik değiliz.

Reis — Müddeî-i Umûmî Beyefendi suâl buyuruyorlar. Teşkîlât-ı Mahsûsa ve merkez-i umûmîce ne dereceye kadar iltizâm olunmuşdur? Ve bunların bilâhire tehcîr muâmelesini taktîle müncerr kaldıklarından dolayı merkez-i umûmî, bunu ne sûretle telâkki etdi? Muvâfık mı idi? Muârız mı idi?

Ziya Bey — İttihad ve Terakki'nin Teşkîlât-ı Mahsûsa ile alâkası yokdu efendim, Harbiye Nezâreti teşkîl etmiş. Tamâmıyla oranın zîr-i idâresinde, zîr-i murâkabesinde bir dâire-i resmiyedir. Onun ne tehcîr ve ne taktîle karışdığını biz haber almadık; buna dâir hiçbir şemme bile bize vâsıl olmadı.

Reis — Taktîl hakkında merkez-i umûmî hiçbir şey duymaz mı idi?

Ziya Bey — Pek geç olarak. Böyle bilâhire tezâhür etdiği gibi değil, hafif sûretde bazı şeyler işidiliyordu.

Reis — Bunların üzerine ne yapılıyordu?

Ziya Bey — Bunların üzerine merkez-i umûmîde tabîî resmen bir şey yapmak salâhiyeti yokdu fakat şahsî olarak Dâhiliye nâzırına, diğer nâzırlara bu işin menedilmesi hakkında bu işe nasıl meydan verilmiş, nasıl olmuş diye tabîî mürâcaat etdiler. O da birçok heyet-i tahkikiyeler gönderdik ve dîvân-ı harbler teşkîl etdik, mücrimleri dîvân-ı harblere gönderdik, takibât yapıyoruz, dedi.

Reis — İttihad ve Terakki murahhasları, kâtib-i mesûlleri bazı yerlerde (Sayfa: 40) iştirâk etmişler hattâ en büyük âmil olmuşlar, merkez-i umûmî bundan haberdâr değil mi idi?

Ziya Bey — Hayır.

Reis — Meselâ Bahaeddin Şakir Bey, Doktor Nâzım Bey, Nail Bey bunlar bil-fiil nasıl tertîbât yapmışlar?

Ziya Bey — Haberdâr olmadım.

Reis — Vilâyetleri, sancakları dolaşmışlar, lâzım gelen telkinâtı icrâ etmişler, bundan merkezin malûmâtı olmamış olur mu?

Ziya Bey — Malûmâtımız olmadı. Yoksa lâzım gelen şeyleri yapardık.

Reis — Merkezin malûmâtı olduğuna dâir birçok vesâik var.

Ziya Bey — Kongrelerde vilâyetler tarafından murahhaslar geldikleri gibi vilâyet mebûsları a'zâ-yı tabîiyedendir. Onların hiçbiri kongrede bundan bahsetmediği gibi bu zevâtı intihâb etdiler. Biz bit-tabi nereden haber alacağız?

Reis — Merkez-i umûmî a'zâlarını vilâyâta göndermeği kongre mi tasvîb etdi?

Ziya Bey — Yani kongreye gelenler vilâyetlerde böyle şeylerde bu zâtların medhali olduğunu bilselerdi tabîî bize haber verirlerdi. Kongrede birisi çıkar söylerdi. Bahaeddin Şakir Bey şöyle yapmış, Nail Bey böyle yapmış der idi. Tabîî bunun üzerine lâzım gelen şey de yapılırdı. Fakat ne vilâyetlerden gelen murahhaslar; ne de vilâyet mebûsları böyle bir beyânâtda bulunmadılar. Merkez-i umûmîye bir ihbârda bulunmadılar.

Reis — Bundan anlaşılıyor ki bunların mutlaka ıttılâ hâsıl etmeleri tabîîdir. Çünkü gerek hâricdeki şubeler, gerek buradaki merkez bu işi müttehiden tasvîb etmişler.

Ziya Bey — Nasıl olur efendim? Bu kadar mebûsların bunları haber vermesi lâzım gelmez mi idi?

Reis — Tabîî haber vermesi lâzım gelir idi. Çünkü vilâyâtda bulunup da taktîl mesâiline muttali olmamak kabil mi idi? Meselâ Trabzon'da bulunan Nail Bey, taktîl önünde cereyân edip dururken buraya geldiği vakit bundan bahsetmemek tasvîb etmek demek değil midir?

Ziya Bey — Böyle üç yüz kişiden mürekkeb bir kongre bunun içinde tabîî haber alan ve yine tabîî onu tasvîb etmeyen adam bulunur ya. Buyurduğunuz gibi farz-ı muhâl olarak biri tasvîb etmiş fakat diğeri tasvîb etmemişdir. Öyle adamlar da var ya bunları ihbâr etmesi lâzım gelirdi.

Reis — İhbâr vâki olmadığını siz söylüyorsunuz. Meselenin tasvîb-i umûmiye mazhar olduğunu isbât eder. İşte kongrede mevcûd olan üç yüz kişi hepsi de bu fikirde imiş.

Ziya Bey — Nasıl olabilir? Çünkü onlar muhtelif memleketlerden gelmiş, tahsîlleri ayrı; Ermeniler var, Rumlar var, Musevîler var, velhâsıl her unsurdan ferdler var; onlar tasvîb ederler mi idi?

Reis — Her tarafda taktîl olmuyor ya? Malûm olan vilâyetlerden şube a'zâları intihâb olunmuş ve kongreye gelen bunlardır, yani bu işe vukufu olanlardır.

Ziya Bey — Gayr-i müslim mebûslar var, onlar da teslîm ediyor mu?

Reis — İttihad ve Terakki'ye mensûb olan kongreye mahallinden intihâb olunarak gelmiş olanlar, meselâ Erzurum, Trabzon, Diyâr-ı Bekr ve sâireden yirmi kişi olsun bu yirmi kişi tasvîb etmiş demek yoksa tekmîl kongreyi teşkîl eden üç yüz kişinin tasvîb etmiş mânâsı çıkmaz.

Ziya Bey — Merkez-i umûmînin bundan haberdâr olması için kongrede söyledik diyen zevât olacak ve o zaman biz de bundan haberdâr olacağız yoksa...

Reis — Kâtib-i umûmî Midhat Şükrü Bey merkez-i umûmînin hafif sûretde haberdâr olduğunu ve Dâhiliye nâzırına mürâcaatla işin önünü almağa çalışdığını söyledi.

Ziya Bey — Evet, bendeniz de söyledim.

Reis — O hâlde nasıl olur da muttali olmuyor?

Ziya Bey — Bendeniz de bu ciheti arz etdim fakat fiilde kimlerin fâil olduğunu...

Reis — Tahkikatla tebeyyün eder.

Ziya Bey — Hafif sûretde ve tabîî geç olarak haber alıyorduk, yoksa serîan malûmât gelmiyordu.

Reis — O mahallere memûr olan murahhas ve kâtib-i mesûlleri mesûl tutmalı değil mi idiniz?

Ziya Bey — Fiilleri sâbit olursa.

Reis — Hiçbir tanesi olmadı mı?

Ziya Bey — Harput kâtib-i mesûlü için bir şikâyet olmuşdu. Tahkik memûru gönderdik, o da bir şey yokdur diye yazdı. Bununla beraber hakkında böyle bir söz olmuş, heyet-i tahkikiyenin şeyine rağmen o istifâya tâlib oldu. Biz de derhâl kabûl etdik.

Reis — Merkez-i umûmî heyeti, ictihâd nokta-i nazarından bu fikrin lehinde mi yoksa aleyhinde mi idi?

Ziya Bey — Tabîî aleyhinde idi.

Reis — Neye binâen hükmediyorsunuz, bu bâbda bir müzâkere mi cereyân etdi?

Ziya Bey — Bu haberler geldiği zaman herkes lânet ediyordu. Herkes bundan nefretle bahsediyordu.

Reis — Demek oluyor ki merkez-i umûmîce malûm olmuşdu.

Ziya Bey — Bu haberler geç ve hafif olarak haber alındığı zaman...

Reis — Geç velev ki erken, haberdâr oldukdan sonra ne karar verildi?

Ziya Bey — Tabîîdir ki nâzırlara mürâcaat edildi. Onlar da heyet-i (Sayfa: 41) tahkikiye gönderdiler. Dîvân-ı harbler teşkîl olundu. Tâkibât icrâ edildi.

Reis — Pekiyi bu kararı, bu icrââtı takib etdiniz mi, yapılıp yapılmadığına emîn misiniz?

Ziya Bey — Yalan söylediklerine nasıl hüküm verelim?

Reis — Yapıldı mı?

Ziya Bey — Heyetlerin gitdiğini görüyoruz. Buradan tayîn olunup her vilâyete gidiyordu.

Reis — Pekâlâ. Sizin de her vilâyetde memûrlarınız vardı. Onların vâsıtasıyla yapılıp yapılmadığını tahkik etdirdiniz mi?

Ziya Bey — Birçok adamlar orada muhâkeme edilmiş. İdâm edilmiş. Bunların hepsini işidiyorduk. Bunlar tabîî dîvân-ı harblerde evrâkı vardır.

Reis — [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Bir şey mi suâl etdiniz?

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Aleyhinde olduklarını ne gibi bir muâmele ile isbât edebilirler, ne gibi bir muâmele yapdılar?

Reis — Müddeî-i Umûmî Bey'in suâline cevâb veriniz.

Ziya Bey — Aleyhinde bulunduğumuzu nâzırlara müteaddid defalar şikâyet etmekle ve bu heyetlerin gönderilmesine sebeb olmakla... Başka ne yapabiliriz?

Reis — Bu mürâcaat şifâhî mi, yoksa tahrîrî mi idi?

Ziya Bey — Tabîî şifâhî idi. Çünkü resmen buna karışmağa salâhiyetimiz yokdu. Yoksa merkez-i umûmî resmen karışamaz.

Reis — Böyle ıttılâ hâsıl etdiğiniz fenâ bir muâmeleden dolayı memûrîn haklarında tahkikat yapdırmak usûlünüzden değil mi idi?

Ziya Bey — Haber aldıkdan sonra tabîî yapdırıyorduk.

Reis — Hangi icrââtı yapdınız, hangi murahhas-ı mesûlü bu sebebden dolayı muâheze ve cezâ-dîde etdiniz?

Ziya Bey — Demin söylediğim gibi bir de Bursa kâtib-i mesûlümüzün emvâl-i metrûkeden ev aldığını işitdik.

Reis — O ev meselesi başka. Taktîlden dolayı...

Ziya Bey — Onu haber aldık, haber aldığımız şeyi tabîî tahkik ederiz.

Reis — Haber alıp da nâzırlara mürâcaat etdiğiniz şeyleri söylediniz...

Ziya Bey — Efendim. Taktîl olduğunu haber aldık. Fakat buna kâtib-i mesûllerimizin karışdığını haber almadık ki. Bize âid olan, kâtib-i mesûllerimiz bir şeyi yaparsa onu tahkik etdirmekdir.

Reis — [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Kâfî mi?

Dâvâ vekîli Haydar Rifat Bey — Müsâade buyurulur mu, Reis Paşa Hazretleri? Beyefendi'nin vekîlleri İsmail Hakkı Bey şimdi yukarıda bulunuyor, bu işe dâir bir istidâları vardır, takdîm ediyorum, tensîb buyurulursa okunsun (İstidâyı Makam-ı Riyâset'e takdîm eder.)

Reis — [Badel-mütâlaa] Dîvân-ı Harb'in kararları kat'îdir, onun için, malûm-ı âlîniz, hiç kimsenin itirâza hakkı yokdur binâenaleyh bu itirâz mesmû olamaz.

Dâvâ vekîli Haydar Rifat Bey — İtirâz karara değil efendim, karar mutâdır, Riyâset de dâhil olduğu hâlde a'zâ-yı kirâmın her birine, heyet-i hâkimeye âid bir hitâbdır.

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] İstidâyı okuyunuz:

İstidâ

1 – Vazîfe-i itirâzımız üzerine ittihâz ve 5 Mayıs 335 tarihine müsâdif olan geçen Pazar günü teblîg buyurulmuş olan vazîfe kararında [Cemiyet-i mezkûrenin merkez ve meclis-i umûmîleri a'zâlıklarında bulunmuş olan maznûnînin cerâim-i mezkûrenin vukuuna sebebiyet vermiş ve bu cümleden olarak Tehcîr Kanûnu'nun tatbîkatı sırasında mecâlis-i mezkûrenin şuraya buraya tayîn ve izâm eyledikleri murahhaslar ve memûrlar marifetiyle tertîb olunan cinâyâtın kâffesine vukufları bulunduğu ve inzimâm-ı reyleriyle tahaddüs etmiş olduğu irâe olunan delâil-i muknia ve vesâik-i adîde ile isbât edilmekde] olduğu bildirilmişdir.

Umûr-ı müsellemedendir ki hâkim rüyet etdiği bir dâvâda mücerred ilmine ve hissiyâtına binâen hüküm edemeyeceği gibi kabl-el-muhâkeme veya esnâ-yı muhâkemede hâsıl etdiği fikrini hattâ ihsâs etmekden memnûdur. Aksi hâlin kabûlü bünyân-ı adâleti esâsından sarsacak sûretde tadâda sığmaz mahzûrları davet eder. Sâlif-üz-zikr fıkranın mütâlaasından rehîn-i ilm-i âli buyurulacağı üzere mahkeme-i celîleleri kararnâme ve iddianâmedeki delâili delâil-i muknia bulunduğu bildirmiş ve bunları müddeâyı mevki-i sübûta îsâl etmekde olmak üzere kabûl buyurduğunu ilân eylemişdir. Bu kablel-muhâkeme hüküm demek ise ittihâz ve teblîg ve ilân buyurulmuş olan şu kararın ittifâk ile verilmiş olduğuna göre heyet-i celîlelerinin her ferdine birden mürettib vazîfenin her biri tarafından müsâraaten îfâsını beklemek hakkımızdır.

2 – [İdâre-i örfiyenin ilân olunmasıyla beraber Kanûn-ı Esâsî'nin ve sâir kavânîn ve nizâmât-ı mülkiyenin işbu idâre-i örfiye kararnâmesine muhâlif olan maddeleri devâm etdikce muvakkaten tatîl olunacakdır] sûretinde İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin ikinci maddesinin Kanûn-ı Esâsî'ye âid olan fıkrası lağvdır. Bunu herhangi hükûmet ve her ne zaman koymuş olursa olsun hükkâm bu kayıd ile hareketden memnûdur. Bu aklen, mantıken, vicdânen böyle ol-

duğu gibi nassen de böyledir. Kanûn-ı Esâsî'nin 115'inci maddesi [Kanûn-ı Esâsî'nin bir maddesi bile hiçbir sebeb ve bahâne ile tatîl ve icrâdan ıskat edilemez.] dediğine göre kararnâmenin ikinci maddesindeki fıkranın bu sarâhat karşısında hakk-ı teneffüsü olup olmadığını takdîr-i âlîlerine terk ederiz.

3 – Vazîfe kararı ittihâzı aynen [Â'yân-ı kirâmın hakk-ı tefsîrine müdâhale sûretiyle olmayıp mücerred 16 Kanûn-ı evvel 331 tarihiyle tasdîk-i âlî-yi cenâb-ı Pâdişâhî'ye iktirân etmiş olan kararnâmenin taktîl ve tehcîr dâvâsını rüyete memûr edildiği mülga Dîvân-ı Harb'in rüyetine ibtidâr etmiş olduğu mezkûr dâvâların Dîvân-ı Harb-i hâzırımız hakkında 8 Mart 335 tarihli kararnâmeye tevsîm buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i şehriyârî ile memûr (Sayfa: 42) *edilmiş bulunmasına tebean maznûn-ı müşâr ve mûmâ-ileyhümün şahsen mütecâvir oldukları ânifül-beyân efâlden dolayı muhâkemelerinin icrâsı dâhil-i dâire-i vazîfe görülmüşdür] buyurulmakdadır.*

Evvelen: Hükkâm Kanûnu'nun ser-levhasıyla: Tevsîmiyle değil metni ile memûr ve mükellef tutulur. Ve kanûnu öyle tevsîm eden zât-ı akdes-i hazret-i Pâdişâhî olmadığı ve olamayacağı gibi zât-ı mülk-simâtları mübârek ve gayr-i mesûldürler.

Sâniyen bu fıkrada: [Maznûn-ı müşâr-ı mûmâ-ileyhümün şahsen mütecâsir oldukları ânifül-beyân efâlden dolayı] tabîriyle de gûyâ mütecâsir olduğumuz tasdîk buyurulmuşdur ki bu da bâlâda ilk fıkradaki marûzâtımızı teyîd ve teşyîd eder. Ve mütecâsir oldukları iddiâ edilen denmeyip mütecâsir oldukları denilmesi kablel-muhâkeme hüküm olur. Gerçi mahkeme-i celîlelerini terkîb eden hükkâm-ı adâlet-i ittisâm bizim için güç bulunur bir mâhiyetde ise de mesele hukuk-ı esâsiyeye ve devletin istidâd-ı adâletine teferru ettiği gibi bütün enzâr-ı medeniyetde bu dâvânın her bir hareketi müterassıd bulunduğundan ve nihâyet müvekkil hukukuna taalluk etdiğinden arz-ı hâle mecbûriyet elvermişdir fermân.

Reis — Bir kerre esâs mesele Müddeî-i Umûmî'nin iddianâmesine ve Müstantik'in kararnâmesine ibtinâ etdiğine göre, söylediğiniz şeylerin hiçbiri vârid değildir. Maa-hazâ Dîvân-ı Harb'in kararını yine size teblîg ederim. [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Bir mütâlaanız var mı?

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Biraz îzâh etsinler, maksad nedir?

Dâvâ vekîli Haydar Rifat Bey — Îzâh edeyim, efendim. Mahkeme-i celîleleri kararnâmeden ve iddianâmeden bahis buyurdukdan sonra istidlâl ve istikrâ noktasında buyuruyor ki [**Tertîb olunan cinâyâtın kâffesine vukufları bulunduğu ve inzimâm-ı reyleriyle tahaddüs etmiş olduğu irâe olunan delâil-i muknia ve vesâik-i adîde ile isbât edilmekdedir**]... Mahkeme-i celîleniz böyle buyuruyor. Bir defa Makam-ı İddiâ'nın ve heyet-i tahkikiyenin elde etdiği delâil arasında delâil-i muknia bulmakla heyet-i celîlenin bir kanâat hâsıl etdiği ikrâr buyuruluyor ve bu kanâatde o isnâd olunan cinâyâtı isbât etmiş oluyor çünkü [**....inzimâm-ı reyleriyle tahaddüs etmiş olduğu irâe olunan delâil-i muknia ve vesâik-i adîde ile isbât edilmekdedir....**] deniyor ve bunu kararnâme demiyor, heyet-i celîle söylüyor. Binâenaleyh heyet-i celîle şu mevkide bulunuyor ki kablel-muhâkeme, rüyet edeceği dâvâya hükmediyor çünkü bu dâvâ sadedinde heyet-i tahkikiyenin ve Makam-ı İddiâ'nın serd etdiği delâil kanâat-bahş ve vakayı mertebe-i sübûta îsâl eder mâhiyetde gösteriliyor ve heyet-i celîle bunu ihsâs etmekden memnû iken ihsâs ediyor, teblîg ediyor ve devletin resmî bir gazetesiyle ilân eyliyor. Bundan mâadâ diğer bir fıkrada [**Maznûn-ı müşâr ve mûmâ-ileyhümün şahsen mütecâsir oldukları ânifül-beyân efâlden dolayı**] buyuruyor. Kim? Heyet-i celîleniz... Bir de "Maznûn-ı müşâr ve mûmâ-ileyhümün mütecâsir oldukları iddiâ olunan efâlden dolayı" demiyor, "Mütecâsir oldukları efâlden dolayı" diyor, şu hâlde kablel-muhâkeme hüküm ediyor; bu işe Kanûn-ı Esâsî ile bütün kavânîn-i mevzûa ile memnûdur, bu itibârla yâre, ağyâre, ecânibe karşı büyük bir sû-i tesîr edebilir. Tabîî biz heyet-i celîlenin adâletinden emîniz, onların gerek kendi vakar ve haysiyetlerini ve şereflerini ve gerek bütün memleketin nâmûsunu siyâneten –gerçi her ferdi pek güç bulunur, pek muhterem zevâtdan fakat– bil-mecbûriye terk-i mevki etmeleri lâzım gelir. Başka çâre yokdur.

Müddeî-i Umûmî — Bendeniz cevâb vereceğim, fakat kararnâmeyi okumadım...

Reis — [Dâvâ vekîli Haydar Rifat Bey'e hitâben] Diğer fıkarât hakkında da bir şey söyleyecek misiniz?

Dâvâ vekîli Haydar Rifat Bey — Diğer fıkarât hakkında mı efendim?

Reis — Evet.

Dâvâ vekîli Haydar Rifat Bey — Tabîî bendeniz müvekkilim hakkında not tutuyorum, ancak bir tevsîm kelimesi vardır ki tevşîh değildir; fil-vâki heyet-i celîlenizden evvelki Hayret Paşa Dîvân-ı Harbi'nin ser-levhası başkadır, heyet-i celîlelerinin ser-levhası yine ayrıdır. Fakat sebk ve rabt nasılsa muntazam gitmediği cihetle gazeteler tevşîh sûretinde yazmışlardır. Sonra efendim, verilen kararnâmede buyuruluyor ki "Bizim elimizde İdâre-i Örfiye Kararnâmesi vardır." Hattâ bunun ahkâmı da mevzû-i bahsoluyor ve "Ahkâm-ı celîle" deniliyor ve yine "Adâlet-iktinâh olan pâdişâhımızın tasdîk-i âlîsine iktirân etdiğinden dolayı" buyuruluyor. O makam makam-ı mukaddesdir, mesûliyet tabîatıyla Heyet-i Vükelâ'ya, Hükûmet'e âiddir, Makam-ı Saltanat yüzde doksan dokuz tasdîk buyururlar, çünkü emniyetleri vardır. Şu itibârla bu kararnâmenin yani heyet-i celîlenizin elinde düstûrül-amel olan Dîvân-ı Harb-i Örfî Kararnâmesi'nin ahkâmına "Ahkâm-ı celîle" derken, ötede bütün kanûnların anası olan, mabûdu olan Kanûn-ı Esâsî bulunduğu hâlde, heyet-i celîleniz idâre-i örfiyenin ilân olmasıyla beraber Kanûn-ı Esâsî'nin ve sâir kavânîn ve nizâmât-ı mülkiyenin İdâre-i Örfiye Kararnâmesi ahkâmına muhâlif olan maddeleri itibârdan sâkıt olur; metnine temessük buyurmuşdur hâlbuki Kanûn-ı Esâsî'nin her hangi bir maddesi her hangi bir sûretle her hangi bir zamanda tatîl ve ıskat edilemez, bu ise onunla mütezâdd bir hâldedir; dünyanın her hangi bir yerinde her hangi bir hükûmetin neşretdiği bir kararnâme Kanûn-ı Esâsî ile mütezâdd olursa o kanûn lağvdır; hâkim onunla hüküm edemez, hüküm ederse takib edilmesi lâzım gelir ve evvel be-evvel heyet-i hâkime Kanûn-ı Esâsî'nin muhâfaza-i ahkâmına yemîn etmiş olmak lâzımdır. Kanûn-ı Esâsî ile mütezâdd bir kararnâme ez-kazâ çıkmak lâzım gelse o lağvdır, hâkim ona tâbiyete mecbûr değildir, bilakis tâbiyetden memnûdur; şu itibârla İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin Kanûn-ı Esâsî ve kavânîn ve nizâmât-ı mülkiyeye muhâlif olan maddeleri ile Kanûn-ı Esâsî hiçbir zaman mevki-i meriyetden düşmeyeceğinden, İdâre-i Örfiye Kararnâmesi Kanûn-ı Esâsî'de münderic ahkâmdan bazılarını ancak takyîd ede-

bileceğinden, fakat maddeyi bi-tamâmihâ ıskat edemeyeceğinden ve "Kanûn-ı Esâsî'nin bir maddesi tatîl ve ıskat edilemez" (Sayfa: 43) denildiğinden, şu itibârla mahkeme-i celîlenin Kanûn-ı Esâsî ahkâmına evveli bit-tarîk tâbiyet etmez, yani "Kanûn-ı Esâsî'nin hiçbir maddesi tatîl ve ıskat edilemez" denildiği cihetle buna tâbiyet eylemesini ve şuradaki "Kanûn-ı Esâsî'ye muhâlif fıkrası" kaydının lağv olarak kabûl edilmesini istidâ ediyoruz.

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Şu istidâda tedkiki lâzım gelen nokta redd-i hükkâm meselesidir, öyle anladım. Evvelâ ihsâs-ı rey olunduğu istidlâl olunuyor. Ben de vâkıa bu kararı gördüm, öyle bir fıkra vardır fakat onun da mâbadı var, Halil Bey'in vermiş olduğu bir istidâ üzerine vazîfe ve salâhiyet meselesinin indel-muhâkeme nazar-ı dikkate alınacağının beyân olunmasına ve siyâkına nazaran bu fıkra Makam-ı İddiâ ile heyet-i tahkikiyenin kararına muzâf olduğu anlaşılıyor. Redd-i hükkâm meselesine gelince, heyet-i hâkime kendisinde böyle bir şey görürse kendi kendini rededebilir çünkü o mesele de hukuk-ı umûmiyedendir, onun için geçen gün ben öyle telâkki etdim.

Reis — [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Kanûn-ı Esâsî fıkrası hakkındaki mütâlaanız?

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — O redd-i hükkâm meselesine taalluk etmez.

Reis — Mevzû-i bahsoldu, onun için mütâlaa-i âlînizi soruyorum.

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Bu ciheti mütâlaa edelim, kanûnî bir meseledir, etrâflıca, müdellelen mütâlaa edelim. Maa-hazâ muhâkemeye devâm olunsun efendim. Onun hakkında da bir istidâ tevdî olunur, tedkik edilir.

Reis — Yarım saat istirâhât. Biz de müzâkere edeceğiz. [Heyet-i hâkime müzâkere odasına çekilir]

Birinci celsenin hitâmı

Saat Dakika
2 40

İkinci Celse

Saat Dakika
4 00

Reis — Okuyunuz:

Kararnâme

Keyfiyet müzâkere olundukda istidânâmede farz ve iddiâ olunduğu gibi iddiâ ve kararnâmede îzâh edilen cerâim hakkında Dîvân-ı Harb'ce kanâat hâsıl olmuş olmadığı riyâset tarafından birinci celsede maznûnlara îrâd edilen hitâbede [Husûsât-ı mebhûsede mühim roller icrâ eylediğiniz iddiâ olunuyor; bakınız bu iddiâ nasıl tasrîh ve isbât edilecekdir] denilmesi ve ikinci celsede muhâkemeye hitâm verilerek hükmün itâ olunmaması ile mütebeyyindir. Maa-zâlik ihsâs-ı rey mânâsı çıkarılan ibâre yanlış tevîl edilmiş olup cümle-i matûfeler ortadan kaldırıldığı hâlde ibâre [İrâe olunan delâil-i muknia ve vesâik-i adîde ile isbât edilmekde.... olmalarına karşı .... serd edilen husûsât hiçbir vechle muhikk ve nefsül-emre muvâfık görülemediğinden merdûd] denilmiş olduğu görülürse bundan ihsâs-ı rey fikri katiyyen anlaşılamayacağına binâen bu bâbdaki iddiânın reddine ve kaziye-i sâniyenin Makam-ı İddiâ'nın mütâlaası alındıkdan sonra tezekkürüne müttefikan karar verildi.

6 Mayıs 335

Reis — Peki Ziya Bey'i götürünüz [Ziya Gökalp Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Talat Bey'i getiriniz [Talat Bey mahkeme salonuna getirilir] [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Zât-ı âlîniz mütâlaanızı sonra mı dermiyân edersiniz?

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Öyle efendim. Evrâkın tevdîini taleb etmişdim.

Reis — Talat Bey, İttihad ve Terakki Fırkası'yla Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti beyninde bir irtibât var mı?

Talat Bey — İttihad ve Terakki Fırkası'yla Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti beyninde bir irtibât yokdur. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti 10 Kânûn-ı sânî'de İttihad ve Terakki mevki-i iktidâra geldiği zaman Balkan Harbi henüz bitmemişdi. Halkı bir maksad etrâfında toplamak, hattâ fırka farkını da nazar-ı itibâra almayarak, ister İttihad ve Terakki'ye mensûb olsun ve ister olmasın bir fikir bir maksad etrâfına toplamak için yapılmış, vücûde getirilmiş bir müessese idi. Tabîî her tarafda şubeler vücûde getirilmişdi. Binâenaleyh İttihad ve Terakki buna delâlet etmiş oluyor. Fakat doğrudan doğruya İttihad ve Terakki'nin bir mâlı değildir. Bir millî müessesedir. İttihad ve Terakki ile münâsebeti ancak bu kadardır.

Reis — Bazı defalar Meclis-i Mebûsân'da fırka ictimâları vuku bulduğu zaman merkez-i umûmî a'zâları da ictimâa iştirâk ediyorlar mı idi?

Talat Bey — Hayır. Hiçbir münâsebetimiz yokdur. Meclis-i Mebûsân'daki grubumuz tamâmıyla müstakil ve serbestdir. Çünkü başka sûretle olsa sıfat-ı mebûsiyetlerine muvâfık düşmez zannederim.

Reis — Ekmekciler, Dokumacılar, Bakkallar ve sâire nâmlarıyla teşekkül eden cemiyetlerin teşkîlinden ne gibi bir fâide oldu ve o gibi şirketlere ne gibi müzâheretde bulunuldu ve bu şirketlerin Cemiyet'le bir alâkası var mı idi?

Talat Bey — Tadâd buyurduğunuz şirketler hakkında fikr-i mahsûsum yokdur. Ticâret işlerine de aklım ermez. Bu bir ihtisâs meselesidir. Bu gibi şirketlerin İttihad ve Terakki ile katiyyen alâkası yokdur.

Reis — Bu şirketlerin icrââtı hakkında mesmûâtınız var mı idi?

Talat Bey — Evet, bazıları hakkında mesmûâtım var. Bazı tüccâr (Sayfa: 44) dostlarım, bunların memlekete nâfi olduğuna kanidiler. O itibârla malûmâtım var.

Reis — Bu şirketlerin sene hesâblarında tahakkuk eden temettuâtdan hissedârâna yüzde yüz, yüzde elli, bazân seksen temettu verildiği söyleniyor. Bu bir nevî ihtikâr teşkîl eylediğinden buna karşı fikriniz ne idi?

Talat Bey — Deminden arz etdim. Ne gibi temettu verdiğinden malûmâtım yokdur. Çünkü zerre kadar alâkam yokdur. Tabîî bunu tüccârlar, sermâyedârlar veyâhûd aksiyon sâhibleri bilirler. Kendi-

lerine ne gibi bir temettu verildiğine dâir bendenizin malûmâtım yokdur. Çünkü ticâret hakkında katiyyen bir fikrim yokdur.

Reis — Bu şirketleri tesîse kim delâlet etdi?

Talat Bey — Bu şirketlerin tesîsine Kemâl Bey delâlet etdi zannederim. Geçende de arz etdim. Seferberlik başladığı zaman biz bir karar almışdık. Herkes her ihtimâle karşı harb olduğu takdîrde birer vazîfe-i vataniye alabilirler. Kemâl Bey de böyle bir vazîfe deruhde etdi, ondan sonra vazîfede devâm eyledi. Hattâ birçok defalar merkez-i umûmîye gelmezdi bile; malûmâtım bundan ibâretdir.

Reis — Bu şirketler, Kemâl Bey'in hâiz olduğu nüfûz ve Cemiyet'den gördüğü müzâheret ve bazı zî-nüfûz zevât tarafından kendisine edilen tashilât sâyesinde birçok istifâdeler temîn etmekle beraber, es'ârın tedennîsine hidmet edecek yerde hiçbir hidmetde bulunmadıkdan başka diğer tüccârın kazanmış olduğu menâfiden pek çok fazla menâfi temîn etdiği ve bu sebeble terakki-i es'âr hasebiyle herkes maîşete kadîr olamayarak elde avuçda ne varsa hepsini çıkarmış, aç kalmış. Hattâ şiddet-i cûdan bazıları vefât etmiş oldukları söyleniyor. Bunu merkez-i umûmî de tabîî işitmişdir. Böyle kendi nüfûzunu sû-i istimâl eden bir memûr hakkında ne yapdınız?

Talat Bey — Evvel emirde Fırkamız katiyyen bir müzâheretde bulunmamışdı. Bizim bir tamîmimiz vardır. O tamîmde biz hareket-i iktisâdiyede hiçbir esnâf, hiçbir tâcir tefrîk edilmemek şartıyla kendilerine lâzım gelen tashilâtdan onların mümkün olduğu kadar teşvîkat ve tergibâtdan geri tutulmamasını teblîg etmişdik. Birisi bir millî şirketin başına geçip böyle bir hareketde bulunabilir. Buna mukabil bir Petro da, bir Hristo da çıkabilir. Hepsi bu sûretle böyle hareketde bulunabilir. Binâenaleyh kazançlarında da istedikleri gibi serbest bulunuyorlardı. Münhasıran bir müesseseye veyâhûd bir şahsa İttihad ve Terakki Fırkası'nın bir müzâheretde bulunduğunu katiyyen bilmiyorum.

Reis — Kâtib-i mesûl veya murahhas-ı mesûl olması hasebiyle sâhib-i nüfûz addolunmaz mı?

Talat Bey — Zannetmem.

Reis — Hâlbuki vukuât aksini gösterdiğini söylüyorlar ve her gûnâ tashilâta mazhar olduklarını ve bu sebeble de birçok fenâlıklar tahaddüs etdiğini iddiâ ediyorlar.

Talat Bey — Bendeniz deminden de arz etdim. Bu gibi şeylere vukufum yokdur. Bu bir ihtisâs meselesidir. Yalnız münferid adamların bu şirketlerden daha çok fazla kazandıkları hakkında birçok şeyler işitdim. İster İslâm olsun, ister Hıristiyan olsun. Ve bütün kazançların yüzde sekseni gayr-i müslimler tarafından bel' edildiğine yine o mesmûâta binâen kanâat getirdim.

Reis — Burada şahs-ı âlînizden bahsetmiyorum. Fırka'nın ictihâdından, Fırka'nın kararlarından bahsediyorum; yani Fırka kendi erkânının, kendi murahhasının bu sûretle hareketinden memnûn mu idi, yoksa gayr-i memnûn mu idi?

Talat Bey — Efendim, Fırka nâmına bir kerre Kemâl Bey'e hiçbir sûretle müzâherâtda bulunulmamışdır ve millî şirketlerin merkez-i umûmî ile aslâ bir alâkası yokdur. Kemâl Bey'in de münhasıran bu işlerle meşgul olması hakkında kararımız yokdur.

Reis — Fakat mesmûât, aynı zamanda gazetelerle de ilân olunan fâhiş temettuât Fırkaca malûm olduğundan bu murahhas hakkında hiçbir muâmele yapılmadı mı?

Talat Bey — Ne dereceye kadar temettu verildiği hakkında merkez-i umûmîde bir şey bile bahsedilmemişdir.

Reis — Gazetelerin ilânları görülmedi mi? O vakit tabîî hatırınızda bulunmak lâzım gelir. Neşrolunduğu zaman siz görmeseniz bile arkadaşlarınız görmüşdür.

Talat Bey — Cidden tahattur etmiyorum.

Reis — Kendi murahhasınız hakkında hiçbir muâmele yapılmaması müzâheret mânâsını çıkarmaz mı?

Talat Bey — Evvel emirde millî şirketlerin ne dereceye kadar îka-yı mazarrat etdiklerini tayîn ve tesbît etmek lâzım gelir. Bu da bir ihtisâs meselesidir, mütehassıslar bunun hakkında kendi fikirlerini söyleyebilirler. Ondan sonra Kemâl Bey ne dereceye kadar şahsî nüfûzunu istimâl etdi, o vakit tezâhür eder binâenaleyh Kemâl Bey hakkında bugün bile huzûr-ı âlîlerinde hiçbir kanâatim olmadığını arz etdiğim hâlde dün nasıl olabilirdi ki Kemâl Bey'i muâheze edebilecek bir kanâatde olabileyim? Benim bu husûsda bir fikr-i mahsûsum olmadığı gibi merkez-i umûmîde ve hattâ kongrede de bunun hakkında hiçbir şey mevzû-i bahsolmamışdır.

Reis — Sizin bu kanâatinize ben de inanıyorum. Lâkin işâa olunmuş bir şeyin tahkiki lâzım gelmez mi; tahkik etmemek müzâheret etmek mânâsını istilzâm eylemez mi?

Talat Bey — Merkez-i umûmî, memleketde bütün harekâtdan mesûl değildi ki.

Reis — Kendi murahhas-ı mesûlünün harekâtından?

Talat Bey — Murahhas-ı mesûlünün harekâtından da mesûl olamaz. Çünkü Kemâl Bey'in harekâtı hakkında etrâflı malûmâtımız yokdur. Sonra Kemâl Bey'in muzırr bir hareket îka eylediğine dâir de bir kanâatimiz yokdu. Şu şerâit dâhilinde Kemâl Bey'i muâheze etmekliğimiz veyâhûd hâiz olduğu nüfûzu sû-i istimâl etdiği hakkında bir fikir dermiyân etmekliğimiz bit-tabi mümkün olamazdı. (Sayfa: 45)

Reis — Menâfii mahdûd kesâna hasredeceğine temettuun mikdârını tenkis ederek satacağı mâlları ucuz satsa idi, menâfi taammüm etmiş olmaz mıydı?

Talat Bey — Paşa Hazretleri, deminden de arz etdim. Bendenizin bu bâbda hakikaten bir fikrim, bir malûmâtım olsaydı, ber-tafsîl arz ederdim. Fakat vukufum yokdur. Bu doğrudan doğruya Kemâl Bey meselesidir. Kemâl Bey dîvân-ı âlînizde lâzım gelen îzâhâtı verir.

Reis — Sizin kanâatinizi anladım. Asıl anlamak istediğim, böyle bir murahhasın yapdığı işleri tahkik etmemedeki hikmetdir.

Talat Bey — Şu kadarını arz edebilirim ki Kemâl Bey'in vazîfesini sû-i istimâl edeceği hakkında bendenizde bir kanâat yokdur.

Reis — Kemâl Bey'in şahsen itimâdınıza mazhar olmasına bir şey diyemem. Fakat yapdığı işlerin âsârını görüp de hakkında tahkikat yapmamağı anlayamıyorum.

Talat Bey — Efendimize arz etdim ki bu bir ihtisâs meselesidir. Vukufum olmayan bir meselede tabîî bir şey söyleyemem.

Reis — Tahkik etdirmek ihtisâs değildir.

Talat Bey — Arz etdim efendim. O kanâat yokdu. Kemâl Bey'in memlekete muzırr bir hareket, muzırr bir rol îka etdiği hakkında benim de ve arkadaşlarımın da bir kanâatimiz yokdur.

Reis — Bazı tüccârân malûmül-esâmî cemiyetlerin gayet nâfi fevâid temîn etdiğini beyân etdiler, buyurdunuz. Bunlar kimler ve beyân etdikleri fevâid nedir?

Talat Bey — Efendim, tüccârdan Abud Efendi damadı Naim Bey bendenizin akrabâm oluyor. Tabîî kendisiyle husûsiyetim olmak itibârıyla Naim Bey bana: "Kemâl Bey'in millî şirketler dolayısıyla Almanlara karşı durarak memleketdeki mahsûlâtın ucuz bir sûretde elden çıkarılmamasına sebeb oldu, yâhûd elden çıkarılmamasını temîn etdi. Kemâl Bey millî şirketler tesîsiyle Müslümânlar arasında fikr-i ticâretin ve fikr-i iktisâdın gereği gibi vücûde gelmesine sebebiyet verdi. Kemâl Bey bu hareketleriyle Anadolu'nun ekser yerlerinde bulunan tüccârlara bir hayât verdi. Kemâl Bey birçok hareketleriyle gerek ihtikâr yapmak isteyen ve gerek memleketimizde birçok ucuz mâl toplamak isteyen Almanlara karşı durmakla Anadolu'da birçok mahsûlât fîâtını yükseltmeğe sebeb olarak bu sûretle birçok halkın zenginleşmesini bâis oldu" demişdi. Bendenize Naim Bey'in söyledikleri budur.

Reis — Bu söylediklerinizden anlaşılıyor ki müstefîd olanların adedi her hâlde mahdûd, mutazarrır olanların adedi daha kesîrdir. Maa-mâfîh demin söylediniz ki mütehassıs olmadığınız için bu bâbda bir kanâat hâsıl edememişsiniz. Bununla beraber bu şirketlerin alıp satdıkları eşyâyı birçok teshilât ve muâvenet dolayısıyla memnûiyetlerden masûn kalarak pek ehven elde etdikleri hâlde diğer tüccârların satdığı fîâtlarla satmaları ile galâ-yi es'âra daha ziyâde hidmet etmiş oldukları iddiâ olunuyor. O menâfiye karşı bu umûma âid olan mazarrat zannederim ki tekabül etmez.

Talat Bey — Bendeniz böyle olduğunu zannetmiyorum, tabîî vukufum yokdur. Kemâl Bey'in ne dereceye kadar sû-i istimâl etdiğini bilmiyorum. Şu kadar var ki millî şirketlerin –şahsî kanâatim olarak arz ediyorum– millî şirketlerin memleketdeki galâ-yi es'âr üzerine bir tesîr yapdığını bendeniz şu dakikada ihtisâsım olmamakla beraber henüz kabûl etmiyorum, çünkü millî şirketler lağv edileli yâhûd onlar hayât-ı iktisâdiyeden çekileli beri ve Amerikalılar tarafından memleketimize bazı mâllar gönderilmesine rağmen henüz daha fîâtlarda esâslı hiçbir tebeddül olmamışdır; memleketde yine galâ-yi es'âr mevcûddur ve bugün yine zannediyorum ki bunun sebebi millî şirketler değil. Onun kendine mahsûs birtakım avâmili olsa gerekdir.

Reis — Kendi nokta-i nazarınızdan bu avâmil ne olabilir?

Talat Bey — Efendim, bunları iktisâd kanûnları, arz ve taleb kanûnları tayîn eder; bunlar esâslı sûretde mütehassıslar tarafından tedkik edilecek olursa birçok hakikatler bu sûretle tezâhür edip meydana çıkmış olur.

Reis — Fakat muhârebeye iştirâk eden memleketlerin hiçbirinde bizdeki kadar galâ-yi es'âr hâsıl olmadığını, bu memleketde bazı eşyânın âdetâ inhisâr altına alınmış olduğunu iddiâ ediyorlar.

Talat Bey — Yine şahsî kanâatim olmak üzere arz ediyorum ki başka memleketlerde olmamış ise bize nazaran daha yüksek bir seviyeye mâlik olması ve daha yüksek teşkîlâta mâlik bulunması dolayısıyladır, yoksa her memleketde ihtikâr olmuşdur. Hattâ Fransa'da bile: Meselâ, Fransa'da birçok yerlerde vagonları bile çaldıklarını Fransız gazeteleri yazdığını işitmişdim.

Reis — Sû-i istimâl olabilir.

Talat Bey — Evet efendim.

Reis — Müddeî-i Umûmî Beyefendi deminden rüfekânıza suâl etdiklerini size de suâl etmek istemişlerdi. Teşkîlât-ı Mahsûsa hakkında merkez-i umûmînin kanâati ne idi?

Talat Bey — Teşkîlât-ı Mahsûsa bir dâire-i resmiye idi. Harbiye Nezâreti'ne, Karargâh-ı Umûmî'ye merbût bir dâire-i askeriye idi. Bendenizin Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın hiçbir şeyi hakkında malûmâtım yokdur; yalnız onu bir dâire-i askeriye, bir şube-i askeriye, Harbiye Nezâreti'ne merbût bir harb işleriyle meşgul bir dâire-i resmiye olarak tanıyorum.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın hiçbir irtibâtı yok mu idi?

Talat Bey — Katiyyen.

Reis — Merkeze merbût bazı memûrların, meselâ kâtib-i mesûllerin, murahhas-ı mesûllerin vilâyâtda bu gibi işlerle meşgul oldukları ve hattâ bazılarının kumandanlıklar da deruhde etdikleri söyleniyor. Bundan malûmâtınız yok mu?

Talat Bey — Efendim bir kerre teşkîlâtımıza tâbi olan kâtib-i mesûller İttihad ve Terakki'nin kâtib-i mesûlü sıfatıyla hiçbir vazîfe deruhde etmemişdir. Yalnız Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın da hâricinde harb işleriyle aslâ meşgul (Sayfa: 46) olmamışlardır. Geçen gün arz etmiş olduğum vechle, almış olduğumuz karar üzerine herkes kendisine bir vazîfe-i vataniye almakda serbest olduğundan, Rıza

Bey Çorum vadisine gitdi, o bir mıntıka-i askeriye dâhilinde bir iş deruhde etdi. O bir mıntıkada doğrudan doğruya bir asker vazîfesi deruhde etdi. Kumandanlıkla orada işini îfâ etdi. Doktor Nâzım Bey, Enver Paşa Hazretleri'nin kendi hakkında vâki olan mürâcaatları üzerine Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya devâm etmişdi.

Reis — Enver Paşa'nın rütbesinin ref olunduğuna kanâatiniz yok mu?

Talat Bey — Evet var efendim. Fakat kendisine karşı hürmet-i mahsûsam var.

Reis — Mahkemede bu sûretle idâre-i kelâm eylemeğe salâhiyetiniz yokdur.

Talat Bey — Affedersiniz.

Reis — Devâm ediniz.

Talat Bey — Malûmâtım bundan ibâretdir.

Reis — Bahaeddin Şakir Bey?

Talat Bey — Kezâ Bahaeddin Şakir Bey'in derece-i irtibâtı; o da bir vazîfe-i vataniye almak üzere Erzurum'a gitmişdi. Çünkü bunlar esâsen her muhârebede de böyle bir vazîfe alırlardı. Meselâ Nâzım Bey Balkan Harbi'nde Hilâl-i Ahmer reisi sıfatıyla Selânik'de bulundu, Yunanistan'a esîr oldu. Bahaeddin Şakir Bey Edirne Hilâl-i Ahmer sıhhiyesinin reisi olarak orada îfâ-yı vazîfe etdi. Muhâsara altında kaldı, elinden geldiği kadar askere hidmet etdi. Tabîî böyle bir zamanda da bazı vazîfeler almış bulundu.

Reis — Bu gibi bazı memûrlarınızın vilâyâtda geşt ü güzâr ederek memûrîn-i Hükûmet'e hafiyen talîmât verdikleri ve merkez-i umûmî a'zâlarının da daha başka memûrlarla muhâberâtda bulundukları elde edilmiş birtakım vesâik ile isbât edilmek isteniyor. Buna ne dersiniz?

Talat Bey — Katiyyen böyle bir şey vârid değildir.

Reis — Vesâik mevcûd ise....

Talat Bey — Mevcûd ise lûtfen irâe buyurunuz.

Reis — Peki; sırası geldiği vakitde gösteririz. [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Daha başka bir şey soracak mısınız?

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Hayır efendim.

Reis — [Talat Bey'e hitâben] Gidiniz [Talat Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Atıf Bey'i getiriniz. [Atıf Bey mahkeme salonuna

getirilir] Atıf Bey; İttihad ve Terakki Fırkası'yla Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti beyninde bir irtibât var mı idi?

Atıf Bey — Hayır efendim, yalnız Müdâfaa-i Milliye'de bulunanların ekserisi Cemiyet efrâdından idi. Müdâfaa-i Milliye'nin bazı yerlerde ayrı binâsı olmadığından kulüblerde ictimâ ediyorlardı. Kulüblerde onlara birer oda gösterilmişdi, bundan ibâretdir.

Reis — Hiçbir gûnâ irtibât ve delâlet?

Atıf Bey — Müstakil. Birer cemiyetdir.

Reis — İttihad ve Terakki'nin hiç delâleti vâki olmadı mı?

Atıf Bey — Hayır hiç delâlet-i resmiyesi vâki olmamışdır.

Reis — Resmî, gayr-i resmî?

Atıf Bey — Hiç efendim. Bunlar, ayrıca usûlü dâiresinde teşekkül etmiş birer cemiyetdirler.

Reis — Bakkallar, Ekmekciler, Dokumacılar gibi şirketlerle bir münâsebet var mıdır, bunların tesîsine delâlet olundu mu?

Atıf Bey — O vakit bendeniz merkezde değildim. İstanbul murahhası Kemâl Bey bunların tesîsine yardım etmiş.

Reis — Bu şirketlerin gayr-i meşrû dereceye bâliğ olan temettuları hissedârâne tevzî olunduğundan haberdâr mı idiniz?

Atıf Bey — Hayır efendim.

Reis — Gazetelerde neşrolunmuş; görmediniz mi?

Atıf Bey — Gayr-i meşrû derecede görmedim.

Reis — Yüzde yüz, yüz elli ve yüzde seksen derecesinde temettu verilmiş, hisseleri bu yüzden iki üç misli terakki etmiş, bunlar gazetelerle neşrolunmuş diyorlar, görmediniz mi?

Atıf Bey — Efendim bütün şirketler, bütün ticârethâneler fazla ticâret yapmışlardı; bu şirketlerin de temettuunu izâm edilecek bir derecede görmedim.

Reis — Bu meyânda görmemekle fâhiş olmaması lâzım gelmez. Onlar da fâhiş temettu almışlar demekdir. Bir senede yüz kuruşa, yüz kuruş kazanılır mı?

Atıf Bey — Yüz kuruşa, yüz kuruş zannetmem efendim.

Reis — Hattâ daha ziyâde.

Atıf Bey — Bilmiyorum.

Reis — Gazetelerde öyle neşrolunmuş diyorlar. Herkes vâkıf olmuş, tabîî merkez-i umûmî de vâkıf olmuşdur.

Atıf Bey — Merkez-i umûmî ile hiçbir münâsebeti yokdur.

Reis — Bu fevkalâde kazanca Kemâl Bey'in İttihad ve Terakki'den almış olduğu kuvvet, sû-i istimâl etdiği nüfûz ve bazı zevât nezdinde icrâ eylediği teşebbüsâtın sebebiyet vermiş olduğu söyleniyor.

Atıf Bey — Zannetmem.

Reis — Böyle bir memûr hakkında tahkikat yapıldı mı?

Atıf Bey — Zannederim iki sene evvelki kongrede uzun uzadıya münâkaşa edildi. O zaman gazeteler de yazdı idi. Bu sûretle fâhiş şeyler yokdur efendim. Kongre takdîr etdi. Fakat dedikodulardan dolayı şirketler tasfiye edildi. Sermâye-i asliye ile bir vakıf banka teşkîl olundu. Ondan sonra Kemâl Bey'in de alâkası kalmadı.

Reis — Demek bu derece yüksek kazanca kongrece mesâg verildi?

Atıf Bey — Daha başka husûsî şirketler de fazla, pek fazla temettular yapmışlardır.

Reis — Bâtıl makis-ı aleyh olamaz. Kaide-i külliyedir. Ne dereceye kadarı fâhiş addetmiyorsunuz? (Sayfa: 47)

Atıf Bey — Efendim dünyanın her tarafında harb zamanında bütün ticâret fazla olur.

Reis — Sebebi? Ticâret fazla olmaz, fîât terakki eder çünkü masârif artar.

Atıf Bey — Bu şahsî bir ticâret değildi. Bir şirketdi, birçok hisselere taksîm edilmişdi. Bundan bütün millet müstefîd oldu demekdir.

Reis — Bütün millet nasıl müstefîd olur? O mahdûdül-mikdâr eşhâsa âiddir.

Atıf Bey — Bundan Cemiyet'in habbe-i vâhide menfaati yokdur efendim.

Reis — Menfaat-i husûsiye mazarrat-ı umûmiye tercîh olunur mu?

Atıf Bey — Efendim bu şirketlerin temettuundan Cemiyet'in katiyyen on para alâkası yokdur.

Reis — Cemiyet'in alâkası olmayabilir. Fakat mensûbîninin alâkası olabilir. Her sûretle isbât edebileceklerini söylüyorlar.

Atıf Bey — Hayır efendim isbât edilemez. Çünkü bunun mensûbîni hissedârlardır, bu da Anadolu'nun ufak tüccârından teşekkül etmişdir. Sermâye-i vâhide kimsenin hakikî mâlı değildir. Ondan

sonra ileride vuku bulacak millî şirketlere yardım etmek üzere öyle bir vakıf banka teşkîline kongrede karar verildi. Binâenaleyh bunda Cemiyet'in hiç alâkası yokdur.

Reis — Edilen temettu meşrû olur mu?

Atıf Bey — Efendim, epeyce tedkik olunursa görülür ki bu şirketlerin fâhiş bir ticâreti, fâhiş muâmelesi yokdur. Hattâ, dedikodulara mahall kalmamak için son senelerde gayet az muâmele yapılmışdır. Bendenizin malûmât-ı husûsiyem bundan ibâretdir.

Reis — İbtidâki seneleri mukayese etmiyorum, fakat temettuun ne derecesine kadar meşrû addolunduğu kanâatindesiniz?

Atıf Bey — Bendeniz mütehassıs değilim. İktisâdî şeylerden o kadar anlamam, intibââtım bu merkezdedir. Fâhiş bir şey işitmedim.

Reis — Siz mütehassıs olmayabilirsiniz. Fakat merkez-i umûmî a'zâlığında bulunmak hasebiyle memûrunuz hakkında deverân eden bu gibi sû-i istimâlât veyâhûd mazarrat için tahkikat yapdırmak lâzım gelir zannediyorum.

Atıf Bey — Bendeniz son senelerde bulundum fakat bir şikâyet işitmedim. Fenâlıklardan bahsolunmadı. Kongreye de malûmât verildi, herkes vâkıf oldu. Zâten bendenizin üzerimde mebûsluk vezâifi de olduğu için Cemiyet ile pek fazla münâsebetde bulunamazdım.

Reis — Kongre merkez-i umûmîlerin hâzırlamış olduğu husûsâtı müzâkere ederdi öyle mi?

Atıf Bey — Evet, maa-mâfîh kongreye gelen a'zâ hâricden bir teklîf de yapabilir, yâhûd bir şeyi tenkid veya münâkaşa edebilir.

Reis — Binâenaleyh merkez-i umûmînin bunları tedkik etmemesinden müzâheretde bulunulmuş mânâsı çıkmaz mı?

Atıf Bey — Bendenizin zamanımda hiçbir müzâheret olmamışdır, hiçbir muâvenetde bulunulmamışdır.

Reis — Bu müzâheret dolayısıyla şirketlerin galâ-yi es'âra hidmet etmesi dolayısıyla ahâlî aç kalmış ve birçokları da şiddet-i cûdan vefât etmişdir deniliyor.

Atıf Bey — Bunlara sebeb şirketler değildir, ahvâl-i harbiyedir.

Reis — O hâlde ahvâl-i harbiye her muhârib olan memleketde de aynı netîceyi hâsıl etmeli idi.

Atıf Bey — Biz teşkîlâtı noksân bir milletiz. Tabîî bizde fazla olur efendim.

Reis — Teşkîlâtın noksânından tevellüd etmiş mazarratlar cümlece malûmdur. Fakat üç kuruşa alıp da otuz kuruşa satmağı da teşkîlâta atfetmek nasıl olur?

Atıf Bey — Efendim; Cemiyet'in hesâbâtı, bu şirketlerin hesâbâtı iyice tedkik buyurulsun. Katiyyen böyle bir şey tahmîn edemiyorum.

Reis — Tedkik-i hesâb ayrıca yapılacağı derkâr. Fakat netîce-i hesâb olarak bütün dünyaya ilân edilen temettuâtın; yapılacak hesâbın netîcesinde fâhiş bir temettu olarak çıkacağına şübhe bırakmıyor.

Atıf Bey — Bunlar husûsî birer şirket-i tîcâriyedir. Tabîî başkaları bir mâlı elli kuruşa satarsa bunlar yirmi kuruşa satamazdı.

Reis — İşte onlar yirmi kuruşa satsa idi diğerleri de fazlasına satamazdı.

Atıf Bey — Diğerlerine nazaran bunlar hakikaten yardım etmişdir. Bendenizin malûmâtım budur.

Reis — Müddeî-i Umûmî Beyefendi suâl ediyorlar ki İttihad ve Terakki Fırkası'yla Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın irtibâtı neden ibâretdir? Ve Fırkaca teşkîlât hakkındaki ictihâd ne idi?

Atıf Bey — Cemiyet ile, Fırka ile, Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın hiçbir alâka-i husûsiyesi, bir şeyi yokdur efendim. Yalnız muhâbere etmişdir. Meselâ bu Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın yalnız hudûdda, cephede şubeleri vardı, başka yerde yokdu.

Reis — Harbin bidâyetinde gönüllüler toplandığı zamanlar Cemiyet'in taşradaki şubelerinden istifâde olunmak üzere onlardan şifâhen mi yoksa tahrîren mi ricâ edilmişdi?

Atıf Bey — Onlar yardım etmişler. Bundan ibâretdir. Harbin bidâyetinde olmuşdur.

Reis — Kim ricâ etmişdi?

Atıf Bey — Efendim iyi hatırlayamıyorum. Nâzım Bey'e sorduk, o söyledi.

Reis — Bu teblîgat tabîî kâtib-i umûmî tarafından yapılırdı.

Atıf Bey — Evet, bizim taşra murahhaslarıyla hiçbir münâsebetimiz yokdur. Şübhesiz kâtib-i umûmî yapar. (Sayfa: 48)

Reis — Bu teblîgat bir defaya mı mahsûsdu?

Atıf Bey — Bir defaya mahsûs olmuşdur.

Reis — Bu teblîgatdan semere hâsıl oldu mu?

Atıf Bey — Zannederim oldu efendim; bazı kasabalardan gönüllüler İstanbul'a getirilmeksizin izâm edildiler.

Reis — Arkadaşlarınızın içinde bu işle en ziyâde siz meşgul olmuşsunuz. Biraz malûmât verir misiniz?

Atıf Bey — Hangi işle efendim?

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa ile.

Atıf Bey — Nesine dâir efendim?

Reis — Sûret-i teşkîli hakkında.

Atıf Bey — Geçen celsede arz etmişdim.

Reis — Bir daha söyleyiniz.

Atıf Bey — Seferberlik nihâyetlerinde idi, zannediyorum Süleyman Askerî Bey bu işle meşgul oluyordu.

Reis — Süleyman Askerî Bey'in merkez-i umûmî ile bir alâkası var mı?

Atıf Bey — Hayır efendim.

Reis — O hâlde evvelâ Merkez'ce yapılan teşkîlâtdan bahsediniz?

Atıf Bey — Merkez'de doğrudan doğruya Askerî Bey'i Harbiye nâzırı bu işe memûr etmiş. Askerî Bey de işlerinin çok olmasından teşrîk-i mesâî için adam istemiş. Onun üzerine beni Enver Paşa çağırmışdı. Ben muvâfakat etdim.

Reis — Enver Paşa bugün paşa unvânını hâiz değildir. Hâlâ kanâatiniz o merkezde midir?

Atıf Bey — Lisân alışmış efendim. Enver Bey çağırmışdı. Emniyet-i Umûmiye'den de bir memûr alalım dediler. Aziz Bey de devâma başladı. Müdîr muâvini idi. Bu işlerdeki iktidârından dolayı Doktor Nâzım Bey de dâhil oldu. Dördümüzden mürekkeb bir komisyon teşekkül etdi. Çalışmağa başladık. Bazı Gürcülerle temâs etdik. Kafkasya'ya gidecek kimselerle görüşdük.

Reis — Peki, Enver Paşa, yâhûd Enver Bey veya Askerî Bey mi delâlet etdi?

Atıf Bey — Cemiyet'in bir vekîli yâhûd mümessili olarak değil, Doktor Nâzım Bey kendi şahsî teşebbüsünden, bu işde çalışabileceğinden dolayı ona teklîf etdi, o da kabûl etdi.

Reis — Taşralarda şubelerin bu husûsda teşebbüsâtda bulunması için yapılan teblîgat, kimin delâleti ile kimin teşebbüsü ile oldu? Enver Bey mi delâlet etdi, yoksa Askerî Bey mi?

Atıf Bey — Hayır efendim komisyon doğrudan doğruya meşgul olurdu. Komisyonca bir karar verdik; bunu yazdık mı, şifâhî mi bir karar verdik hatırlayamıyorum. Dosyada vardır.

Reis — Taşralardaki İttihad ve Terakki şubelerince müsmir mi idi?

Atıf Bey — Biz doğrudan doğruya şubelere bir şey yazmadık; biz merkez-i umûmîden, kâtib-i umûmîden ricâ etdik.

Reis — Komisyon demek kâtib-i umûmiye mürâcaat etdi; İttihad ve Terakki murahhasları kâtib-i mesûlleri vilâyâtı dolaşarak hafî teblîgatda bulunmuş, bu emir sizin komisyonunuzdan mı yoksa merkez-i umûmîden mi verilmiş?

Atıf Bey — Katiyyen bizim komisyondan vâki olmamışdır.

Reis — Bu murahhaslar bil-fiil Teşkîlât-ı Mahsûsa'da kumandanlık etmek vazîfesi ile mükellef mi idiler?

Atıf Bey — Hayır.

Reis — Meselâ Rıza Bey kumandan değil mi idi?

Atıf Bey — Rıza Bey kumandan idi. Çünkü kendisi zâten askerdir.

Reis — Onu geçen gün diğer bir muhâkemede oranın kumandanı Avni Paşa asker sıfatı ile hidmet etmediğini söyledi. Siz şimdi asker olduğunu söylediniz.

Atıf Bey — Efendim kendisi askerdi, mütekaid binbaşı idi.

Reis — Mütekaid binbaşı; fakat o vazîfede sıfat-ı askeriyeyi hâiz olarak değil, bir silâh-endâz sıfatı ile, dedi.

Atıf Bey — Hayır efendim kumandan gibi hidmet etdi.

Reis — Sıfat-ı askeriyeyi hâiz olarak mı tanıyorsunuz? Binbaşı mı tanıyordunuz?

Atıf Bey — Şübhesiz ordu öyle tanıyordu.

Reis — Ordunun bir kumandanı olan Avni Paşa burada öyle tanımadığını söyledi, siz ne sıfatla tanıyordunuz?

Atıf Bey — Biz hem kumandan, hem Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın Trabzon ve Lazistan havâlîsi...

Reis — Peki. Bahaeddin Şakir Bey'i nasıl tanıyordunuz?

Atıf Bey — Bahaeddin Şakir Bey de Rıza Bey gibi Erzurum taraflarının Teşkîlât-ı Mahsûsa'sına memûr idi. Fakat harbe iştirâkte tabîî bir Alman bulunuyordu, rütbesini tahattur edemiyorum. Ardahan hareketini filân yapan İştanke Bey [Stanke]. Ondan sonra

Üçüncü Ordu Kumandanı, Bahaeddin Şakir Bey'in asker olmamasından dolayı kendisini Teşkîlât-ı Mahsûsa riyâsetinden çıkarmış; biz de ondan sonra Bahaeddin Şakir Bey'e katiyyen vazîfe filân vermedik.

Reis — Bu zâtlardan bazıları, sizin ile ve merkezle muhâberâtda bulunmuş, ne sıfatla bulundular?

Atıf Bey — İbtidâları bir iki muhâbereleri vardır zannederim ondan sonra ilmühaberleri kat' olunmuş, Üçüncü Ordu'ya rabtedilmişdi onun için 331 senesinde böyle bir şey vâki olmamışdır.

Reis — Gidiniz. (Atıf Bey mahkeme salonundan çıkarılır) (Sayfa: 49)

Reis — Rıza Bey'i çağırın. (Rıza Bey mahkeme salonuna getirilir) Rıza Bey; İttihad ve Terakki Fırkası'yla Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti beyninde bir irtibât var mı idi?

Rıza Bey — Yokdu.

Reis — Teşkîline delâlet olundu mu?

Rıza Bey — Bilmiyorum. Ne vakit teşekkül etdi? Burada mı idim, değil miydim, bilmiyorum.

Reis — Bakkallar, Ekmekciler, Dokumacılar ve sâir nâmlarla birtakım şirketler teessüs etmiş. Bu şirketler hakkında merkez-i umûmîce ne kanâat vardır?

Rıza Bey — Merkez-i umûmîce hiçbir kanâat meselesi yokdur. En ziyâde bu işlerle alâkadâr olan Kemâl Bey idi. Taşralarda olan şirketleri ona sorsanız daha iyi olur.

Reis — Bu şirketlerde Kemâl Bey'in tesîri var mı?

Rıza Bey — Zannetmem.

Reis — Bu şirketlerin gayr-i meşrû derecede temettu tevzî etdiği söyleniyor, sahîh mi?

Rıza Bey — Bilmiyorum Paşa Hazretleri. Bendenizin şirket işleriyle zerre kadar bir münâsebetim yokdur.

Reis — Bu derece temettue sebebde İttihad ve Terakki nüfûzuyla Kemâl Bey'in tesîri olmuş. Bazı zevât-ı muktedire nezdinde iltimâslar ve ricâlar vâki olmuş ve bu sûretle birçok tashilâta mazhar olmuş, diğer tüccârların bulamadığı vesâiti elde etmeğe sebebiyet vermiş. Binâenaleyh ihtikârın tezâyüdüne ve halkın da zararına sebebiyet vermişdir.

Rıza Bey — Bendenizin bu işlerden hiçbir haberim yokdur. Zannetmem ki merkez-i umûmî halkın zararına âlet olabilsin. Bendenizin bildiğim budur.

Reis — Peki, her sene bu şirketlerin temettuları hissedârâne tevzî edilip yüz kuruşa mukabil yüz kuruş, seksen kuruş temettu verilmiş diye mesmûâtınız olmadı mı?

Rıza Bey — İhtimâl ki olmuşdur. Fakat bana taalluku yokdur ki.

Reis — Ancak sizin murahhas-ı mesûlünüzün taht-ı idâresinde ve onun icrâ etdiği nüfûz sâyesinde olduğunu bildiğiniz için böyle büyük bir memûrunuzun bu işlere âlet olmasını nasıl tervîc etdiniz ve hakkında ne gibi bir muâmele yapdınız?

Rıza Bey — Efendim zannederim ki bir mesele vardı. Ekmek meselesi olacak. Şehremâneti'yle birlikde iş görüyorlardı. Onun için aramızda epey lâkırdı olmuşdu ve kongrede de geldi hesâbını verdi.

Reis — Sonra berâet mi kazandı?

Rıza Bey — Zannederim ki berâet kazandı. Çünkü kongrece tekrar intihâb edilmesi berâetine delâlet eder.

Reis — Şu hâlde İttihad ve Terakki'nin böyle fâhiş kazançlara mesâg verdiği anlaşılıyor.

Rıza Bey — Fâhiş kazanç buyuruyorsunuz. Bir kerre bendeniz bu kazancın fâhiş olduğunu bilmiyorum. Yoksa o zamanın îcâbâtı mıdır bilmiyorum.

Reis — Yüz kuruşa yüz kuruş, elli kuruşa seksen kuruş kazanmak ne zamanın ve ne mekânın îcâbâtından tevellüd eder. Olsa olsa hâsıl etdiği menâfi gayr-i meşrûdur. Bunu kesdirmek zannederim ki pek büyük ihtisâsa hâcet yok. Eğer rivâyet olunan temettu bu derecede ise sizin de kanâatiniz hâsıl olacağına şübhe etmem.

Rıza Bey — Dün Trabzon Tehcîri için gelmişdim. Hava yağmurlu idi. Arabacı bir lira istedi. Bir lira verdim. Bugün hava açıkdı. Harbiye Nezâreti'nden buraya kadar yarım lira verdim. Arabacı arkamdan bağırıyordu. Şimdi bunun için Hürriyet ve İtilâf merkez-i umûmîsini mi mesûl tutalım? Bunlar öyle garîb şeyler ki her hâlde bir mesûlü olacak. İhtikâr fazla olmuşsa Hükûmet'e âid bir şeydir. Yoksa merkez-i umûmî bu işlerle alâkadâr olamaz.

Reis — Hayır merkez-i umûmî bu işlerle alâkadâr olamaz. Ancak kendi nüfûzunu sû-i istimâl eden memûrları hakkında tahkikat

yapar. İttihad ve Terakki böyle tahkikat yapıyor, iyi işler yapıyor diye itikad ederek kimisi intihâb ve kimisi tahsîn teşebbüsünde bulunur.

Rıza Bey — Her hâlde biliyorsunuz ki İttihad Fırkası'yla İttihad ve Terakki Hükûmeti bir değildir. Bizim vazîfemiz doğrudan doğruya intihâb meselesidir. Bir tarafdan kuvve-i teşrîiyesi mebûsânı vardır. Bir tarafdan da bir hükûmet vardır. Biz taksîm-i vezâif etmişiz. Biz intihâbât ile alâkadâr olan işlerle meşgul oluruz. Bir tarafda ihtikâr fazla olur veyâhûd diğer birisi şey eder. Biz ancak buyurduğunuz gibi Kemâl Bey'in bu mesele ile uğraşdığı zaman vuku bulan dedikodulara ehemmiyet verdik ve Kemâl Bey kongrede ictimâ etdiği zaman geldi, hesâb verdi. Îzâhât-ı mufassalada bulundu, hâsıl olan bir temettu vardı. Onunla banka tesîsine karar verdiler, böyle bir şeyler vardır.

Reis — Demek ki fazla bir temettu varmış ve onunla da banka tesîsine kadar gidilmiş.

Rıza Bey — Bilmem ki fazla temettu mudur yoksa yüzde kaç nisbetinde bir temettudur. Her hâlde bir hesâb verdiğini hatırlıyorum. Bendeniz ve hesâb netîcesinde bir karar verildiğini biliyorum. O para Evkaf'a vakfolunup bununla bir banka tesîs edilecekdir, böyle bir muâmele vardı. Malûm-ı ihsânınız İstanbul'da böyle şirketler bir tane iki tane değil ki elli altmış şirket vardır ve bunların hepsi Kemâl Bey'in riyâseti altında teşekkül etmiş şirketler değildir zannederim.

Reis — Onun delâlet etdiği şirketler için suâl ediyorum.

Rıza Bey — Bilmiyorum. Yalnız Kemâl Bey'in teşkîl etdiği şirketler mi yüzde yüz kazanıyor yoksa diğerleri de mi?

Reis — Bâtıl makis-i aleyh olamaz. Başkası çok kazanıyor diye onun da çok kazanması lâzım gelmez.

Rıza Bey — Tabîî. (Sayfa: 50)

Reis — Şimdi kongre müzâkerâtına iştirâk etdiniz, mukarrerâtını da kabûl etdiniz mi?

Rıza Bey — Evet.

Reis — Peki kanâat hâsıl etmeniz kendinizin mütehassıs olmamanız nokta-i nazarından ve sizin itimâdınıza mazhar olmuş zevât tarafından tedkik-i hesâbât yapılmasına mütevakkıfdır.

Rıza Bey — Tabîî bir encümen hesâbâtı tedkik etmişdir.

Reis — O hesâbât size kanâat verdi mi?

Rıza Bey — Tabîî heyet-i umûmiyeye kanâat verdi ki...

Reis — Heyet-i umûmiyeye değil, şahsınıza kanâat verdi mi?

Rıza Bey — Her hâlde kanâat vermişdir ki bendeniz de Kemâl Bey'e reyimi vermişim.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın İttihad ve Terakki Fırkası'yla ne dereceye kadar merbûtiyeti vardı?

Rıza Bey — Evvelce arz etdim Paşa Hazretleri. Bendeniz Trabzon'a gitmişdim.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa vukua gelmezden evvel mi?

Rıza Bey — Zannederim öyledir Paşa Hazretleri; onun tarih-i teşekkülünü bilmiyorum. Teşkîlât-ı Mahsûsa bendenize, Rusya'nın içerisine gidecek zevâtın bazılarını gönderiyordu. Böyle husûsî zevât gönderdikleri gibi bir de Gürcü heyeti gelmişdi. Ondan sonra Teşkîlât-ı Mahsûsa nâmı teşekkül etdi.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya siz ne sıfatla dâhil oldunuz?

Rıza Bey — Bendeniz dâhil bulunmadım. Onlar... Mânâsı çıkar Paşa Hazretleri.

Reis — Kim dâhil etdi?

Rıza Bey — Teşkîlât-ı Mahsûsa. Çünkü bendeniz Trabzon'da bulunuyordum. Kafkasya'ya sevk edilecek bazı zevâtı, bunları Kafkasya dâhiline idhâl ediniz, dediler. Bendeniz de orada vâsıta tedârik ederek hudûdun öbür tarafına geçirdim. Böyle epey zevât geldiği gibi sonra da Gürcü heyeti göndermişlerdi. Onlar, içeriye giremediler. Bendenizin nezdimde bir müddet kaldılar. İşte o vakit burası bendenizi Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya idhâl etmiş, bir karar ittihâz etmiş. Yoksa esâsen buradan bir teblîgat alarak ve görüşerek gitmiş değilim.

Reis — Burada bu sizin tayîninize lüzûm gören kimlerdi, merkez-i umûmî mi?

Rıza Bey — Hayır, evvelce arz etmişdim Paşa Hazretleri, seferberlik ilân olununca bendeniz mutlaka harbe iştirâk etmeği temennî ederdim. Enver Paşa'ya mürâcaat etmişdim. Enver Paşa...

Reis — Enver Bey bugün paşa unvânını hâiz olmadığı mesmûunuz değil midir?

Rıza Bey — O vakitki Başkumandan Enver Efendi yâhûd Enver Bey ileride alınacak vaziyete göre her hâlde harbe iştirâk edersek dedi. Bendenizi öyle yollamışdı. Cereyân eden muâmeleden şimdi anlıyorum ki Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın teşkîlini müteâkıb bulunduğum mevki hasebiyle Kafkasya dâhiline sevk edilecek zevâtı bendenize izâm ediyorlardı. Bendeniz de içeriye girebilecekleri sevk edebiliyordum. Cesâret göstermeyecekleri de bırakıyordum.

Reis — Orada bu vazîfeyi sıfat-ı askeriyeyi hâiz olarak mı yapdınız?

Rıza Bey — Hayır sivil olarak. Sonra harb takarrüb edince teşkîlât yapmağa kendim başladım.

Reis — Muhassasâtınızı nereden alır idiniz?

Rıza Bey — Esâsen hiçbir yerden muhassasât almadım. Buradan giderken Merkez'den biraz para almışdım. Onunla idâre etdim.

Reis — Buradan kimden aldınız?

Rıza Bey — Merkez-i umûmîden aldım.

Reis — Refâkatinizde bulunanlar için de bir şey aldınız mı?

Rıza Bey — Zâten orada refâkatimde kâtib-i mesûl Nail Bey var. O da Merkez'den alır.

Reis — Teşkîlâtda refâkatinizde bulunanların?

Rıza Bey — Buradan gelenlerin zâten harcırâhını vererek gönderiyorlar.

Reis — Onlara hiç başka bir muhassasât verilmiyor mu idi?

Rıza Bey — Bendenize harbe başladıkdan sonra tahsîsât-ı mestûreden vilâyet para veriyordu.

Reis — Buradan gönderilmiyor mu idi?

Rıza Bey — Hayır vilâyetden veriliyordu.

Reis — Harb başlamadan evvel bunların ihtiyâcı ne sûretle defediliyordu?

Rıza Bey — Vilâyetden efendim. Teşkîlât-ı Mahsûsa dediğim, istidâmda da arz etdiğim nizâmiye kuvvetidir. Ordudan istîzân ederek almışlardır.

Reis — Buradan Teşkîlât-ı Mahsûsa nâmıyla gidenler nereye gidiyordu, onların sizinle alâkaları yok mu idi?

Rıza Bey — Hayır efendim; bendenizin vazîfem iskele memûrluğu gibi idi. Burası gönderiyor, yazıyor, Kafkasya filân semtinin

eşrâfından filân zât Rusya dâhiline girecekdir. Buna tavassut et de iskeleye gidebilsin diyorlardı. Bendenizin de orada tanıdığım kayıkçılar vardı. Geceleri o civârdan geçerken...

Reis — Bu işi nerenin kayıkçıları yapıyordu?

Rıza Bey — En ziyâde hudûda yakın Hopa, Artvin ve Viçe'nin.

Reis — Nerede bulunuyor idiniz?

Rıza Bey — Bendeniz Trabzon'da bulunuyordum. Böyle işler olduğu vakit de oraya giderdim. (Sayfa: 51)

Reis — Rusya hudûdundan içeriye gönderdiğiniz adamları ilân-ı harbden evvel mi gönderiyordunuz?

Rıza Bey — İlân-ı harbden bir müddet sonra.

Reis — Rusya'dan gelenler de öyle mi?

Rıza Bey — Zâten ilân-ı harbden evvel seferberlik epeyce ilerlemişdi. Hattâ zannederim ki bu Boğaz'da da bir deniz muhârebesi olmuşdur. Rusya'da ne kadar ehl-i İslâm varsa kısmen orada çalışmak için hudûddan beri tarafa sevk ediyordu ve o esnâda biz de iş görmeğe başlıyorduk. Teşkîlât yapıyorduk.

Reis — Perşembe günü saat birde devâm ederiz.

Muhâkemenin hitâmı

Saat	Dakika
5	00

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa, Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey**
Müddeî-i Umûmî: **Mustafa Nazmi Bey**

DÖRDÜNCÜ MUHÂKEME*

Perşembe, 8 Mayıs [1]335

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Midhat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Talat Bey, Rıza Bey, Atıf Bey, Cevad Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahaeddin Şakir Efendi, Doktor Rusuhi Efendi, Aziz Efendi.

* Takvim- Vekayi, 3549, 14 Şaban 1337/15 Mayıs 1335 (ek: s. 53 – 66).

Birinci Celse

Saat Dakika
1 25

Reis — Ziya Bey kalsın, ötekilerini çıkarınız. [Ziya Bey muhâkeme salonunda kalır, diğer maznûnlar çıkarılır] Müddeî-i Umûmî Beyefendi geçen günkü istidâ hakkındaki mütâlaanızı söyleyiniz.

Müddeî-i Umûmî Mustafa Nazmi Bey — Dîvân Heyet-i Âliye-i Hâkimesi'nin reddine dâir takdîm olunan istidânâme esâs itibârıyla iki noktayı muhtevîdir.

Biri, vazîfe ve salâhiyet-i Dîvân'a dâir ittihâz ve tefhîm olunan kararda istinâd edilen esbâb meyânındaki fıkarât, kablel-hükm ihsâs-ı reyi tazammun etdiği beyânıyla Heyet-i Hâkime'nin bu dâvâda mevki-i kazâdan çekilmeleri teklîfini nâtıkdır.

Celse-i sâbıkada beyân olunduğu üzere fıkarât-ı mezkûre vehle-i evvelâda benim de nazar-ı dikkatimi öyle celbetmiş fakat siyâk u sibâk karara nazaran, müstantik kararnâmesinde sübût-ı fiile dâir serd edilen delâile matûf ve muzâf olmak üzere telâkki etmiş olduğumu ve şu kadar ki redd-i hükkâm sebebleri ilm-i hukukun gerek cihet-i hukukiyesinde ve gerek cihet-i cezâiyesinde hukuk-ı umûmiyeden yani mâni-i kazâ ahvâlindendir. Çünkü ihsâs-ı rey ile tarafeyn dâvâdan bir tarafın haklı diğer tarafın haksız olduğuna kani olduğunu kablel-hükm işrâb eden bir hâkim bir heyet-i hâkime artık bîtaraflığını kayıp etmiş ve bu sûretle ya hakk-ı iddiâ veyâhûd hakk-ı müdâfaa ibtâl edilmiş ve bir taraf adâletden nâ-ümîd kalmış kablel-hükm belki dûçâr-ı ezâ ve cefâ edilmiş olduğundan salâhiyet kazâsını ıskat etmiş olur. Makam-ı Hilâfet-i Uzmâ'dan icrâ-yı kazâya verilen izin ve icâzet bu şerâit-i şeriye ve kanûniye ile mukayyeddir. Bilâ izn-i Sultânî icrâ-yı kazâ ise haramdır ve verilen hüküm ve îcâbül-icrâ (Sayfa: 54) olamaz fakat ben fıkarât-ı mezkûreyi sûret-i katiyede ihsâs-ı rey telâkki edemediğimden dolayı celse-i sâbıkada demişdim ki hükkâm kendi kendini rededebilir.

Eğer fıkra-i mezkûre ki ihsâs-ı rey olduğu iddiâ olunmuşdur, Heyet-i Âliye cânibinden öyle bir kanâat ile yazılmış veya her nasılsa ez-kazâ bu lisân istimâl edilmiş yani ihsâs-ı rey sahîhen vâki ise Heyet-i Âliye'nin hâkim mevkiinden çekilmeleri lâzım gelir. Çünkü bu bir vücûb-ı şerîdir. Aksi takdîrde mahkemeye devâm. Bu noktanın böyle olmadığı yani ihsâs-ı rey ve kanâatle yazılmadığı heyet-i hâkimece dahi öyle telâkki olunmadığı karar şeklinde beyân olundu. Bu beyânât-ı vicdâniyeye itimâd olunmalıdır.

Çünkü redd-i hükkâm meselesi hakk-ı kazâya taalluk eden mesâildendir. Bu mesele hâkime "ta'an" ve adem-i itimâd meselesi olduğundan mâ-fevk mahkemesinde tedkik olunur, Müddeî-i Umûmî dahi orada beyân-ı mütâlaa eder. Bu Dîvân-ı Örfî'nin fevkinde bir mahkeme yokdur. Bu dîvânın mâ-fevki kuvve-i kazâiye-i Osmaniye ve İslâmiye'nin merkezi olan Makam-ı Hilâfet-i Kebîrî'dir.

İkinci noktaya gelince:

Ahkâm-ı kanûniye üzerinde heyet-i hâkimenin istinbât-ı adâlet etmesi sûretine vekîl Haydar ve müvekkil Ziya beyler tarafından şübhe getirilmişdir. İstidânın bu noktası ittihâz ve tefhîm olunmuş bir mahkeme kararının yine o mahkemede her ne sûretle olur ise olsun yeniden mevzû-i bahs tedkik olmasına taalluk etdiğinden bu nokta hakkında söz söylemeği Makam-ı İddiâ gayr-i câiz görür.

Ve şu kadar ki Kanûn-ı Esâsî, Osmanlıları pâdişâhına ve bütün İslâmları Halîfe-i rûy-i zemîn Sultan Mehmed Hân-ı Sâdis'e bağlayan bir hîl-i metînî ve hürriyet ve hâkimiyet-i Osmaniye'nin hüccet-i mübeyyini ve binâenaleyh akdesül-kavânîn olduğunu beyân ederim.

Reis — [A'zâya hitâben] Buyurun. (Heyet-i Hâkime müzâkere odasına çekilir)

Birinci celsenin hitâmı

Saat Dakika
1 30

İkinci Celse

Saat Dakika
2 05

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] Kararı okuyunuz: [Zabıt kâtibi okur]

Kararnâme

Îcâb-ı keyfiyet ledel-müzâkere: Müdâfaa vekîlleri tarafından celse-i sâbıkada verilen istidânâmenin fıkra-i evvelâsı Müddeî-i Umûmî'nin ol bâbdaki mütâlaasının istimâından sonra ikinci celse-i muhâkemede tefhîm edilen karar ile hall ü fasl olunduğu cihetle bugün Müddeî-i Umûmî-i mûmâ-ileyh tarafından tekrar bu husûsa dâir mütâlaa dermiyân olunması zâid ve mezkûr istidânâmenin kaziye-i sâniyesine gelince tarafeynin dermiyân eylediği husûsât mütâlaa olundukda mehâkim kavânîn-i müdevvene ile icrâ-yı muâmeleye memûr olup mezkûr kanûnların Kanûn-ı Esâsî'ye tevâfuk ve adem-i tevâfukunu tedkik ile mükellef olmadığından ve Kanûn-ı Esâsî'nin 118'inci maddesi bi-ibâretihâ [Elyevm düstûrül-amel bulunan nizâmât ve teâmül ve âdât ileride vaz olunacak kavânîn ve nizâmât ile tadîl veya ilga olunmadıkca meriül-icrâ olacakdır] diye muharrer bulunduğundan bizâtihî merdûd olmağla beraber bunca seneden beri meriül-icrâ olan ve kuvve-i teşrîiyece de (325, 332) senelerinde tadîl ve tezyîl olunmak sûretiyle ahkâmı teyîd olunmuş olan İdâre-i Örfiye Kararnâmesi'nin ikinci maddesinin lağv addedilemeyeceğine müttefikan karar verildi.

8 Mayıs 335

Reis — [Ziya Gökalp Bey'e] Geçen defa İttihad ve Terakki Fırkası'nın Teşkîlât-ı Mahsûsa ile alâkası ve râbıtası olmadığını söylemişdiniz değil mi?

Ziya Gökalp Bey — Evet.

Reis — Merkez-i umûmî a'zâsından Atıf Bey Ankara'ya memûren vâlîyi tehcîrde teşrîk-i mesâîye davet etmiş. Bundan haberiniz var mı idi?

Ziya Bey — Hayır efendim. Yokdur.

Reis — Merkez-i umûmînin haberi yok mu idi?

Ziya Bey — Haberi yokdu.

Reis — O hâlde Atıf Bey ne salâhiyetle bu teklîfde bulundu?

Ziya Bey — Bilmiyorum.

Reis — Kezâlik bazı murahhaslar, Sivas, Kastamonu, Erzincan, Yozgad ve sâir vilâyetlere giderek bazı teblîgatda bulunmuşlar. Bundan da malûmâtınız yok mu?

Ziya Bey — Hayır efendim. Katiyyen haberim yokdur.

Reis — Bahaeddin Şakir Bey'in şifresi var mı idi?

Ziya Bey — Bilmiyorum. Merkez-i umûmînin şifresi yokdu. Tabîî onun da olmamak lâzım gelir.

Reis — Kendisi için husûsî şifre istimâliyle birçok yerlere husûsî emirler vermiş. Buna ne dersiniz?

Ziya Bey — Haberim yok.

Reis — Merkez-i umûmînin bunlardan malûmâtı olmadığına katiyyen emîn misiniz?

Ziya Bey — Merkez-i umûmîde hiç böyle bir şey işitmedik.

Reis — Olabilir mi? Sizin itikadınızca malûmâtı yok mudur?

Ziya Bey — Bendenizin itikadımca katiyyen malûmâtı yokdur.

Reis — Merkez-i umûmînin bu gibi husûsâtda malûmâtı olmamak olabilir mi?

Ziya Bey — Bendenizin itikadımca katiyyen malûmâtı yokdur.

Reis — Ticâret cemiyetleriyle İttihad ve Terakki Fırkası'nın ne münâsebeti vardı?

Ziya Bey — Hiç münâsebeti yokdur.

Reis — Bazı muâmelâtda ne için müdâhale edildi?

Ziya Bey — Fırkaca müdâhale edilmedi.

Reis — Edildiğini iddiâ ediyorlar, ne diyorsunuz? (Sayfa: 55)

Ziya Bey — Ne sûretle müdâhale vâki olmuş?

Reis — Bazı muâvenet, bazı iltimâs, bazı irâe-i tarîk sûretleriyle.

Ziya Bey — Tabîî iddiâ edenler sarîh birtakım maddeler beyân etmişlerdir.

Reis — Sizin kendinizce böyle bir şeyiniz var mı idi?

Ziya Bey — Hayır efendim.

Reis — Merkez-i umûmîce bu gibi ahvâle müdâhale olunduğunu işitdiniz mi?

Ziya Bey — Hayır işitmedim efendim.

Reis — O hâlde bazı erzâk tevzîi ve sâir bu gibi Hükûmet'e âid işlere merkez-i umûmî neden dolayı müdâhale etdi?

Ziya Bey — Müdâhale etmedi efendim.

Reis — Fırka'ya mensûb birçok memûrların bu işlere karışdığını söylüyorlar.

Ziya Bey — Memûrlar iâşede müstahdem olabilir.

Reis — Yani İttihad ve Terakki Fırkası'nın memûru sıfatını iktisâb etmiş olan bazı zevâtın bil-fiil bu işlere karışmış olduğunu söylüyorlar?

Ziya Bey — Bil-fiil iâşe teşkîlâtına girip orada hidmet edebilirler.

Reis — İâşe teşkîlâtına girmek sûretiyle değil, daha İâşe Nezâreti teşkîl olunmadan evvel bu işleri arkadaşlarınız bil-fiil yapmak sûretiyle müdâhale etmişler, malûmâtınız yok mu?

Ziya Bey — Hayır efendim. Malûmâtımız yok.

Reis — Peki gidiniz. [Ziya Bey muhâkeme salonundan çıkarılır] Midhat Şükrü Bey'i çağırınız. [Midhat Şükrü Bey getirilir]

Reis — Midhat Şükrü Bey, heyet-i tahkikiyede vermiş olduğunuz cevâbların birinde mebûs nâmzedliğinizi ilân etmediğinizi söylemişsiniz, hatırlıyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey — Ne vakit efendim?

Reis — Heyet-i tahkikiyede verdiğiniz cevâblardan birinde nâmzedliğinizi ilân etmediğinizi söylemişsiniz, hatırlıyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim. Esâsen merkez-i umûmî a'zâsı olmak sıfatıyla mebûs olamayacağım için tabîî nâmzedliğimi ilân etmemişdim.

Reis — Burdur mebûsluğuna nasıl intihâb olundunuz?

Midhat Şükrü Bey — Sonra kongrede, kâtib-i umûmînin aynı zamanda mebûs da olabileceğine karar verildi. Onun üzerine mebûs oldum. Evvelce mebûs olamazdım.

Reis — Nâmzedliğinizi ilân etmeden ne sûretle mebûs oldunuz?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmîye malûmât verdim. Oradaki kâtib-i mesûlümüze heyet-i merkeziye malûmât verdi. Sonra mebûs oldum.

Reis — Demek sonradan nâmzedliğinizi ilân etdiniz.

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim, evvelden ilân edemezdim. Çünkü nizâmnâmemiz mûcibince kâtib-i umûmîlik mebûsluk ile ictimâ etmediği için mebûs olamazdım. Bilâhire kongrede karar verildi. Kâtib-i umûmî aynı zamanda mebûs da olabilir, denildi. Onun üzerine mebûs oldum.

Reis — 329 senesinde Fethi Bey'i istihlâf etdiğiniz zamanda Cemiyet-i merkeziye a'zâları kimlerdi?

Midhat Şükrü Bey — 329'da mı efendim?

Reis — Evet.

Midhat Şükrü Bey — Kemâl Bey, Ziya Bey, Doktor Nâzım Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Emrullah Efendi, Eyüb Sabri Bey, bunlar efendim dokuz kişi.

Reis — Cemiyet'in o zaman ne kadar parası vardı? Siz ne kadar tesellüm etdiniz?

Midhat Şükrü Bey — Tahattur edemem efendim.

Reis — Alet-tahmîn beyân edemez misiniz?

Midhat Şükrü Bey — Birkaç bin lirası vardı efendim.

Reis — Bu paranın sû-i istimâl edilip edilmediğini tahkik etdiniz mi? Yani ne sûretle cem edilmiş?

Midhat Şükrü Bey — Her sene kongrede bir heyet-i hesâbiye ayrılır. Cemiyet'in defâtirini tedkik eder, hesâbını yapar, raporunu yapar, kongrede okunur. Binâenaleyh sû-i istimâl olmak ihtimâli yokdur. Geçen defa da arz etdiğim vechle zâten tekmîl paralar merkez-i umûmî a'zâlarının kararlarıyla sarfolunduğu için sû-i istimâl olmak ihtimâli yokdur.

Reis — Bu kararlara tevâfuk edip etmediğini tedkik etdiniz mi?

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim, tabîî, kâtib-i umûmî olmak sıfatıyla hepsini tedkik etdim ve aynı zamanda da kongre hesâb

encümeni de bu hesâbâtı yeniden yeniye, yegân yegân tedkik eder. Kararları muvâfık gördükden sonra tasdîk ederler.

Reis — Kimin yed-i emânetinde mahfûz bulunuyordu?

Midhat Şükrü Bey — Veznedârı vardı efendim. Veznedârın yedinde mahfûz bulunuyordu.

Reis — Kim idi?

Midhat Şükrü Bey — Nihad Bey.

Reis — Merkez-i umûmîde a'zâlığı da var mı idi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, hayır. Yalnız veznedârlık ederdi, a'zâlığı yokdu.

Reis — Bu paranın ne sûretle tedârik edildiğine dâir malûmât veriniz.

Midhat Şükrü Bey — Efendim bu paranın bir kısmı, Selânik'de Cemiyet'in epeyce emlâkı vardı. Meşrûtiyet'in ilânını müteâkıb hâkan-ı esbâk Abdülhamid Hazretleri Cemiyet'e emlâk-ı seniyyeden birkaç yüz bin liralık epeyce emlâk hediye etdi. Birkaç yüz bin liralık kıymeti vardı, epeyce vâridât getiriyordu. Tâ Selânik'in sukutuna kadar bu paradan istifâde edildi. Şimdi tabîî orada kaldı, istifâde edilemiyor.

Reis — Başka menba-ı vâridât yok mu idi?

Midhat Şükrü Bey — Başka menba-ı vâridât iâneler idi. Efrâdın (Sayfa: 56) verdiği hisseler toplanıyordu. Hâricdeki merâkizden de gelirdi. Fakat son zamanlarda oralardan gelmemeğe başladı. Çünkü vâridâtları ancak kendi idârelerini temîn edebilirdi. En ziyâde iâne ve teberruât idi.

Reis — Mensûb olanlardan âidât nâmıyla ayrıca bir şey alınıyor muydu?

Midhat Şükrü Bey — Alınıyordu efendim. Â'yân'dan, Mebûsân'dan olanlar hâricde bulunan efrâd kulüblere ayrı ayrı âidât verirlerdi.

Reis — Bu âidât yekdiğerine müsâvî mi idi; yoksa herkesin iktidârına göre mi tayîn edilir idi?

Midhat Şükrü Bey — Esâsen nizâmnâmemiz mûcibince yüzde birdir. Evvelce kendi tahmîn olunan vâridâtından yüzde beş kadar idi. Fakat fazla verenlere de tabîî bir şey denilmezdi. Vermeyenler de tazyîk edilmezdi. Arzu edenler verirdi. İâne kabîlinden alınırdı.

Reis — Bu âidâtın tahsîli Kanûn-ı Esâsî'nin 25'inci maddesine mugayir görülmüyor mu idi?

Midhat Şükrü Bey — Âidât cebrî bir âidât değil. Kendi arzularıyla Cemiyet'e dâhil olmuşlar. Müessesât-ı hayriyede olduğu gibi herkes bir mikdâr iâne verirdi. Meselâ bendeniz Darüşşafaka'da a'zâyım, her ay buraya dörder lira veririm. Tahsîldarı gelir, makbûz keser ve bu parayı veririm. Bunda Kanûn-ı Esâsî'ye mugayir bir şey görmüyorum. Bendeniz bu parayı vermezsem mahkemeye sevk etmez, tazyîk etmez, yardım olmak üzere verilir. Birçok iânelerde bu sûretle verdiğim vardır.

Reis — Esnâf cemiyetlerinin İttihad ve Terakki Fırkası'yla hiçbir münâsebeti olmadığını geçen defa söylemişdiniz. Hâlbuki bazı arkadaşlarınız bu cemiyetlerin faâliyetine iştirâk etmiş, merkez-i umûmî a'zâları da bunların muâmelâtını tanzîm ve tesrî etmek gibi ahvâlde bulunmuşlardır, malûmâtınız var mı?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmî a'zâlarından bununla meşgul olanları bilmiyorum efendim. Yalnız Kemâl Bey İstanbul murahhası olmak itibârıyla bu esnâf cemiyeti de İstanbul'da bulunmak münâsebetiyle bunlarla meşgul olabilirdi. İstanbul merkezi de pâyitaht olmak münâsebetiyle onların tanzîmâtı ile ayrıca meşgul olurdu efendim. Fakat onların ayrı kâtibleri vardı. Kemâl Bey de Cemiyet nâmına bir meşguliyet değil, sırf İstanbullu olması ve bir vatandaş bulunması dolayısıyla bunların tanzîmi için epeyce emekler sarfetmişdir.

Reis — İâşe husûsâtına karışılmış olduğu söyleniyor.

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim, yine aynı vechle Kemâl Bey tarafından şey edilmişdi. Merkez-i umûmî ile münâsebeti, alâkası yokdu. Kendisi bizzât hidmet-i vataniyede bulunmak üzere bu iâşe işini deruhde etmişdi; Şehremâneti'nin ve Dâhiliye Nezâreti'nin tensîbi ile.

Reis — Hükûmet daha teşkîlât yapmadan evvel merkez-i umûmîde tertîb olunmuş...

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim...

Reis — Ve işe mübâşeret edilmiş.

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmîde hiç takarrür etmedi Paşa Hazretleri. Kemâl Bey'in aldığından malûmâtdâr idik; fakat

merkez-i umûmî müzâkeresi netîcesinde yapılmış bir şey değildir. Doğrudan doğruya Kemâl Bey'in faâliyetinden istifâde edilmek için o zaman Dâhiliye nâzırı olan Talat Bey Kemâl Bey'e tevdî etdi. Sen bu işle meşgul ol, dedi. Şehremâneti ile görüş, bir hidmet-i vataniyedir. Çünkü memleket müzâyakadadır. Her tarafdan tecrîd ve tefrîk edilmişdir ve geceli gündüzlü çalışacak bir adama, kalben çalışacak bir adama ihtiyâc vardır. Sana da emînim, sen bu iş ile meşgul ol, dedi.

Reis — Zât-ı âlînizin ifâdesinden orada hâzır bulunduğunuz istidlâl olunuyor. Bu teblîgatda hâzır mı idiniz?

Midhat Şükrü Bey — Hayır, Kemâl Bey doğrudan doğruya Talat Paşa ile görüşürdü. Fakat bazı defa Talat Paşa ile görüşmek üzere yanına gitdiğim zaman o da bir iş için gelirse beraber bulunurduk. Fakat maa-hazâ bu iş için gitdiğimi bilmiyorum.

Reis — Emir vermişdi, buyuruyorsunuz. Bu sözünüz Zât-ı âlînizin de orada hâzır bulunduğunuz mânâsını işrâb ediyor.

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim. Emir vermiş demekden maksadım sîmâen işitmişim, öğrenmişim demekdir.

Reis — Geçende Teşkîlât-ı Mahsûsa ile Fırkanızın hiç münâsebeti olmadığını söylemişdiniz.

Midhat Şükrü Bey — Evet.

Reis — Hâlbuki Atıf Bey merkez-i umûmî a'zâsından olduğu hâlde Ankara'ya gitmiş, Vâlî Mazhar Bey'i, tehcîr işlerinde Cemiyet'le teşrîk-i mesâî etmeğe davet eylemiş. Haberiniz var mı?

Midhat Şükrü Bey — Efendim, Atıf Bey Teşkîlât-ı Mahsûsa'da a'zâ olduğu zaman merkez-i umûmîde a'zâ değildi, Atıf Bey'in a'zâlığı bilâhiredir. 32 mi, 33 mü, son senelerdedir. O zamanlarda yalnız Ankara mebûsu idi. Merkez-i umûmîye bilâhire geldi. Teşkîlât-ı Mahsûsa'dan alâkasını kesdikden sonra geldi, merkez-i umûmî ile hiç münâsebeti yokdu.

Reis — Merkez-i umûmî tarafından memûr edilmiş olabilir.

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim.

Reis — Bu husûsa ne salâhiyetle ibtidâr etmiş?

Midhat Şükrü Bey — Atıf Bey mi efendim?

Reis — Evet.

Midhat Şükrü Bey — Malûmâtım yok.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa ile alâkası ne imiş?

Midhat Şükrü Bey — O zaman Harbiye Nezâreti'nden vâki olan teklîf üzerine... (Sayfa: 57)

Reis — Harbiye Nezâreti Teşkîlât-ı Mahsûsa'yı kendi üzerine almadan evvel olmuş.

Midhat Şükrü Bey — İhtimâl o zaman Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya memûr olan Merkez Kumandanı Halil Paşa idi.

Reis — Merkez Kumandanı'nın memûriyeti başka, Teşkîlât-ı Mahsûsa Nezâret'e geçdikden sonra.

Midhat Şükrü Bey — Ne sûretle girdiğini lûtfen kendisine sorsanız. Yalnız, merkez-i umûmîde a'zâ değildi.

Reis — Size sorduğumun sebebi şu ki bu bâbda Merkez'ce ne malûmât vardı?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, Merkez'in tensîbi üzerine tayîn kılınmış değildir. Yalnız evvelce arz etdiğim gibi Doktor Nâzım Bey merkez-i umûmîden müsâade aldı. Oraya devâm etdi.

Reis — Ankara, Kastamonu, Erzincan, Yozgad, Trabzon, Sivas ve sâir bu gibi yerlere murahhas-ı mesûller gitmiş, vâlîlere, mutasarrıflara bazı hafî talîmât vermiş. Bundan da merkez-i umûmînin malûmâtı yok mu?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, İttihad ve Terakki murahhasları mı efendim?

Reis — Ya murahhas-ı mesûl, ya kâtib-i mesûl.

Midhat Şükrü Bey — Sivas'a kimsenin gitdiğini bilmiyorum.

Reis — Ankara, Kastamonu, Erzincan, Yozgad, Trabzon, Sivas ve sâir mahallere?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, hiç kimse yokdur. Yani merkez-i umûmî tarafından hiçbir murahhas gönderilmemişdir. Kastamonu'nun murahhası, kâtib-i mesûlü vardır. Ankara'nın da vardır. Ayrıca adam göndermeğe hâcet yok.

Reis — Bahaeddin Şakir Bey'in şifresi var mı idi?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmî ile kendi arasında mı efendim? Hayır.

Reis — Yani kendisinde bir şifre var mı idi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim yokdu.

Reis — Husûsî bir şifre ile vilâyât ve sâir îcâb edenlerle muhâbere edermiş.

Midhat Şükrü Bey — Esâsen merkez-i umûmînin şifresi yokdur ki vilâyetlerin şifresi ile tevâfuk etsin. Muhâbere etmiş ise başka yerden bir şifre almış olacak. Esâsen merkez-i umûmînin muhâberâtı gayet açıkdır. Postaları, filânları tamâmıyla ücretlidir. Ayrıca şifre verilsin ve telgrafhâne keşîde etsin; nasıl olabilir? Bizim muhâberâtımız takasa tâbidir. Şimdiye kadar meccanî olarak ne telgraf çekdik ve ne de bir posta gönderdik.

Reis — Merkez-i umûmînin böyle bir şifresi olmadığını farz etsek, devâirden birinde, meselâ Dâhiliye Nezâreti'nde Bahaeddin Şakir Bey'in istimâl edeceği husûsî bir şifre var mı?

Midhat Şükrü Bey — Bilmiyorum efendim. Malûmâtım yokdur. Ayrıca verilmiş ise o başka. Fakat merkez-i umûmînin malûmâtı yokdur.

Reis — Peki gidiniz. (Şükrü Bey çıkarılır) Atıf Bey'i getiriniz. (Atıf Bey getirilir)

Reis — Atıf Bey! Cemiyet'le yani İttihad ve Terakki Fırkası'yla Teşkîlât-ı Mahsûsa beynindeki irtibât ve münâsebeti söyleyiniz.

Atıf Bey — İrtibât ve münâsebeti yokdur efendim.

Reis — Hiçbir münâsebet yok mu?

Atıf Bey — Yalnız gönüllü teşkîlinde taşradan efrâd toplanırken bunların muâveneti ricâ edilmiş. Bundan ibâretdir.

Reis — Sizi Ankara vilâyetine memûren kim gönderdi?

Atıf Bey — Ankara vilâyetine bendeniz memûren gitmedim. Hiçbir sûretle gitmedim. Yalnız otuz üç senesi mi idi, iyi hatırlayamıyorum, mebûsu olduğum dâire-i intihâbiyeyi dolaşmak için bir defa gitdim. Memûren katiyyen gitmedim.

Reis — Vâlî Mazhar Bey'e, tehcîr işlerinde Cemiyet'le teşrîk-i mesâî etmek için bir teklîfde bulunmadınız mı?

Atıf Bey — Kim bulunmuş efendim? Katiyyen.

Reis — Diğer bir Atıf Bey olmasın? Öyle bir Atıf Bey var mı?

Atıf Bey — Başka Atıf Bey var efendim.

Reis — Fırka'ya mensûb mu?

Atıf Bey — Burdur mebûsu Atıf Bey var. Ankara vâlî vekîli olarak oraya gitdi.

Reis — Demek siz gitmediniz ve bulunmadınız.

Atıf Bey — Katiyyen bulunmadım.

Reis — Peki. Merkez-i umûmî tarafından murahhas-ı mesûller ve kâtib-i mesûller Ankara, Kastamonu, Yozgad, Erzincan, Trabzon, Sivas ve sâir yerlere gitmişler, oralarda vâlîlere mutasarrıflara bazı hafî emirler teblîg etmişler. Merkez-i umûmînin bu emirleri tertîb olunduğu zaman siz de beraber mi idiniz?

Atıf Bey — Öyle bir şeyden hiçbir malûmâtım yok ve merkez-i umûmîde değildim.

Reis — Siz merkez-i umûmîde değil miydiniz?

Atıf Bey — Hayır efendim.

Reis — Peki Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya mensûb olduğunuz için böyle verilen emirlerden haberdâr olabildiniz mi?

Atıf Bey — Hayır efendim. Zâten bizim komisyonumuz 330 senesi nihâyetinde dağılmışdı. Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın vazîfesi sırf cephede idi, düşman arazisi dâhilinde idi. Memleket dâhilinde hiçbir vazîfesi yokdu.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın iki şekilde olduğunu, birisi Harbiye (Sayfa: 58) Nezâreti'ne merbût, diğeri de İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb bulunduğunu söylüyorlar. Böyle mi?

Atıf Bey — Hayır efendim yanlış.

Reis — Nasıl teşekkül etdi?

Atıf Bey — İki sûretle teşekkülü yokdur. Resmî bir dâiredir. Harbiye Nezâreti'ne merbûtdur. Şekl-i hafîsi filân yokdur. Bundan ibâretdir.

Reis — Böyle olduğu Harbiye Nezâreti'nden söylenildi.

Atıf Bey — Hayır efendim yanlış.

Reis — Sizin de bu işlerle meşgul olmanız gösteriyor ki cihet-i teşkîlâtı ayrı, sizin mensûb olduğunuz teşkîlât ayrı bir teşkîlâtdır.

Atıf Bey — Hayır efendim. Harbiye Nezâreti'nde dosyaları olan bir şeyde, muâmelâtımız ve imzâlarımız nasıl olabilir efendim?

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası'yla esnâf cemiyetleri beynindeki münâsebet ne derecede idi?

Atıf Bey — Böyle bir münâsebet yokdur efendim.

Reis — Bazı rüfekânız onların malûmâtına müdâhale etmiş.

Atıf Bey — İstanbul heyet-i merkeziyesi, Kemâl Bey şahsî gayr-i resmî olarak bunların tesîsine yardım etmiş. Böyle zannederim. Zâten o zaman merkez-i umûmîde değildim.

Reis — Merkez-i umûmînin Kemâl Bey'e yardım etmesi, memûriyeti hasebiyle mi yoksa teşebbüs eylediği bir emr-i hayr dolayısıyla mı?

Atıf Bey — Merkez-i umûmînin muâvenet etdiğini bilemiyorum.

Reis — Öyle dediniz.

Atıf Bey — Merkez-i umûmînin müdâhale etdiğini bilmiyorum.

Reis — Şimdi öyle dediniz. (zabıt kâtibine hitâben) İfâdesini okuyunuz.

(Mahkeme zabıt kâtibi ifâdeyi okur)

"İstanbul heyet-i merkeziyesi gayr-i resmî olarak yani Kemâl Bey şahsen bunların teşekkülüne yardım etmiş. Öyle zannediyorum. Zâten o vakit merkez-i umûmîde bendeniz yokdum."

Reis — Doğru zabtolunmamış mı?

Atıf Bey — Doğru efendim.

Reis — O hâlde.

Atıf Bey — Merkez-i umûmî başka, İstanbul heyet-i merkeziyesi başkadır efendim, o vilâyet heyet-i merkeziyesidir, sırf İstanbul'undur.

Reis — İstanbul merkezinin delâleti, demin dediğim gibi, Kemâl Bey'in memûriyeti dolayısıyla mı, yoksa bir emr-i hayra şahsî teşebbüsü dolayısıyla mı?

Atıf Bey — Şahsî efendim. Bir emr-i hayr olmak üzere.

Reis — Kemâl Bey İâşe Nâzırlığı'na geçdiği zaman da bu muâvenet vâki oldu mu?

Atıf Bey — Hayır efendim. Zâten bu şirketler filân kâmilen müteşekkil bir vaziyetde idiler. Nizâmnâme mûcibince teşekkül etmiş birer şirket idi.

Reis — Kemâl Bey iâşe işlerine memûr olduğu zaman yine İstanbul merkezi kendisine muâvenetde bulundu mu?

Atıf Bey — Bilmiyorum efendim. İâşe işlerine memûr oluşu İstanbul murahhası olduğundan dolayı değildir; şahsî olarak bu işleri görebileceğinden, ehliyetinden dolayı intihâb olunmuşdur.

Reis — Memûriyet-i resmiyesine mübâşeret etmeden Merkez'de min gayr-i resmî teşkîlât yapmış, meşgul olmuş olduğunu söylüyorlar.

Atıf Bey — Malûmâtım yok efendim.

Reis — Merkez-i umûmînin sermâyesi ne sûretde teşekkül etdiğine dâir malûmât verir misiniz?

Atıf Bey — Efendim ibtidâları bendeniz Cemiyet'de bulunmadım. Onun için bilmiyorum. Teberruât filân vâki olmuş ve bu sûretde teşekkül etmiş olduğunu işidiyorum.

Reis — Ondan ibâret mi?

Atıf Bey — Zannederim, bazân Talat Paşa kâtib-i umûmiye para veriyordu.

Reis — Ne parası?

Atıf Bey — Bilmiyorum.

Reis — Küllî mikdârda mı idi?

Atıf Bey — Mikdârını da bilmiyorum.

Reis — Başka menba-ı vâridât yok mu idi?

Atıf Bey — Hayır efendim. Selânik'de epeyce îrâdları vardı.

Reis — Onu söylediniz, teberruât dediğiniz o olacak. Mensûbîn âidât olarak bir şey vermez miydi?

Atıf Bey — Şübhesiz, verirdi efendim.

Reis — Neye söylemiyorsunuz?

Atıf Bey — Şübhesiz verirdi, fakat onlar taşralarda mahallî umûra sarfolunuyordu, asıl İstanbul'daki merkezin küllî vâridâtı yokdu. Böyle teberru için...

Reis — Âidât mukannen ve müsâvî bir derecede mi idi, yoksa herkesin iktidârına göre mi takdîr ve tarh olunuyordu?

Atıf Bey — Servetine göre efendim. Nizâmnâmede "Herkesin vâridâtının yüzde biri" diye bir kayd vardı. Yalnız mebûslar, Fırka'ya mensûb olan mebûslar tahsîsâtlarının yüzde üçünü veriyorlardı.

Reis — Bu sûretle âidât almak Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi beşinci maddesine mugayir değil miydi?

Atıf Bey — Bu âidât vergi tarzında tarh olunmuş bir şey değil ki...

Reis — Ne tarzda olursa olsun, bir para almak değil mi?

Atıf Bey — Cemiyet'in nizâmnâmesi tasdîk edilmişdir.

Reis — Velev ki tasdîk olunsun, Kanûn-ı Esâsî'ye mugayir mi idi, değil mi idi? (Sayfa: 59)

Atıf Bey — Bilmiyorum.

Reis — Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi beşinci maddesi –meâlen söylüyorum– "Bir kanûn ve nizâma müstenid olmaksızın hiç kimseden bir para alınamaz" diyor.

Atıf Bey — "Bir nizâmnâmeye müstenid olmaksızın" diyor, hâlbuki, bu cemiyet, Cemiyetler Kanûnu mûcibince teşekkül etmiş ve nizâmnâmesi de tasdîk olunmuşdur. Nizâmnâmesinde bu âidâtın alınması husûsu da vardır, demek Hükûmet'ce musaddakdır.

Reis — Demek, şu sûretle siz bunu muvâfık görüyorsunuz?

Atıf Bey — Âidât alınmasını mı?

Reis — Evet.

Atıf Bey — Bir mahzûr tasavvur etmiyorum, bunda bir cebir filân yok, mensûb olan verirdi.

Reis — Peki taahhüdâtını îfâ etmeyen hakkında hiçbir şey yapılmaz mıydı?

Atıf Bey — Hayır...

Reis — Ne için âdet edildi?

Atıf Bey — Cemiyet'in, kulüblerin masârifi çıkmak üzere...

Reis — Taahhüdünü îfâ etmeyen adem sadâkatını da tutmaz.

Atıf Bey — Bu, bir siyâsî fırkadır, efendim. Bunda kemiyet ve efrâd gözetilir, âidâtını vermiş, vermemiş, buna o kadar ehemmiyet verilmez; vermemek ahlâkî bir noksân sayılmaz...

Reis — Bir taahhüd değil mi?

Atıf Bey — Taahhüd ama...

Reis — Girerken para vermeği, âidâtı deruhde etmek bir taahhüddür. Taahhüdünü îfâ etmeyen adam diğer taahhüdünü de tutmaz. Öylelerine neye emniyet etdiniz?

Atıf Bey — Efendim, her fırka-i siyâsiye bunu efrâdında bir noksân olarak görmez, zannederim.

Reis — Demek iğmâz edildi.

Atıf Bey — Evet.

Reis — Peki gidiniz. [Atıf Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Rıza Bey'i getiriniz. [Rıza Bey getirilir]

Reis — Rıza Bey! Birisi Harbiye Nezâreti'ne merbût, diğeri İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb olarak iki türlü Teşkîlât-ı Mahsûsa olduğunu söylüyorlar. Siz hangisinden idiniz?

Rıza Bey — Bendeniz bir kerre iki türlü Teşkîlât-ı Mahsûsa olduğunu bilmiyorum. Evvelce de arz etdim, bendeniz seferberliğe

kadar Trabzon'da bulundum. Daha ilân-ı harb edilmeden evvel bazı zevâtı gönderiyorlardı. Onları Kafkasya dâhiline sevk etdim. Vaktâ ki harb başladı elimde de Gürcülerin üç bin tüfengi vardı.

Reis — Bunların hepsi malûmdur, sâir şeyleri söylemeyiniz, suâlime cevâb veriniz.

Rıza Bey — Öyle bir suâl soruyorsunuz ki, Paşa Hazretleri bendeniz ancak harekâtımı arz etmeğe mecbûr oluyorum.

Reis — Peki, buyurun.

Rıza Bey — Bendeniz o elimdeki silâhlarla, yapdığım teşkîlâtla harbe iştirâk etdim, ordunun emir ve kumandası altında bulundum ve öyle biliyorum ki bendeniz burada Harbiye Nezâreti'nin, Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın bir ferdi olmuş gibi oluyorum. Esâsen hiçbir yere merbût değilim. Doğrudan doğruya ordunun emir ve kumandasında harb etmiş bir zâbitim.

Reis — Kumandanınız kimdi?

Rıza Bey — Bendeniz kumandan idim.

Reis — Sizin merbût olduğunuz kumandan kim idi?

Rıza Bey — Evvelâ Hasan İzzet Paşa idi, pek cüzi zaman bulunmuşdur. Ben harbe girdiğim vakit, ondan sonra merhûm Hafız Hakkı Paşa kumandan oldu. Sonra Mahmud Kâmil Paşa kumandan oldu.

Reis — Bunlarla doğrudan doğruya mı muhâbere ediyordunuz, yoksa bil-vâsıta mı?

Rıza Bey — Meselâ, kuvve-i umûmiye veriyorken veya ricat ahvâlini bildireceğim zaman muhâbere açık yazılamayacağından vilâyet vâsıtasıyla bildirir idim. Çünkü elimde ordunun şifresi yokdu, hudûd taburunun şifresi ile bir iki defa muhâbere etdik, anlaşılamıyordu, onun için açık yazardık.

Reis — Vilâyete açık mı yazardınız, şifre ile mi?

Rıza Bey — Bendenizde mülhakat şifresi vardı, açık yazılacak şeyleri doğrudan doğruya yazardık. Malûm-ı ihsânınız, Harbiye...

Reis — İstanbul'a hafiyen yazmak lâzım gelen husûsâtı da o vâsıta ile mi yazardınız?

Rıza Bey — İstanbul'a hafiyen yazılmış bir şey tasavvur etmiyorum, Paşa Hazretleri. Çünkü İstanbul ile o kadar işim yokdu.

Reis — Trabzon vâlîsi Cemal Azmi Bey mi idi?

Rıza Bey — Evet, efendim, Cemal Azmi Bey idi.

Reis — Kendisinden emîn mi idiniz ki ona esrâr-ı harbiyeyi tevdî ediyordunuz?

Rıza Bey — Orada, en mühim şeylerde, bendenize o vâsıta oluyordu. Devletin bir vâlîsi bulunuyordu, zâten bütün iâşemizi o temîn ediyordu. Bütün vesâiti de onun vâsıtasıyla alıyorduk.

Reis — Bu gibi hidmetlerde bulunmakla beraber esrâr-ı askeriyenin bir mülkiye memûruna ifşâsı câiz miydi?

Rıza Bey — Hayır.

Reis — O hâlde ne için vâlîye mürâcaat etdiniz ?

Rıza Bey — Bendenize verilen emirler de o kanal ile verilirdi. Ordu da bendenize verdiği emirleri o kanal ile verirdi. (Sayfa: 60)

Reis — Peki ama, resmî, askerî vâsıtalar dururken Vâlî Azmi Bey vâsıtasıyla mürâcaat etmekde...

Rıza Bey — Onu arz ediyorum, elimde bir şifre yokdu.

Reis — Peki, yanınızda bir kumandan yok muydu?

Rıza Bey — Bendenizle beraber harbe iştirâk etmiş bir hudûd taburu vardı. Hudûd taburunun şifresiyle bazân muhâbere ederdik, miftâh da onların miftâhı idi. Harb zamanında onların miftâhı biraz değişmiş olacak ki bazân ordudan gelen şifreleri açamazdık. Mürâcaat etdik, o mürâcaat üzerine vâlî kanalı ile muhâberâtda bulunuyorduk.

Reis — Son cenâh kumandanlığı yâhûd dâhilî müfreze ile yapamaz mı idiniz?

Rıza Bey — Bendeniz en son cenâhda idim Paşa Hazretleri.

Reis — Peki, size yakın olan fırka kumandanları, müfreze kumandanları yok mu idi?

Rıza Bey — Vardı efendim. Bendeniz, pek müfrez gibi bir vaziyetde bulunuyordum.

Reis — Sâhil müfreze kumandanlığına ne için mürâcaat etmediniz?

Rıza Bey — Evvelce sâhil kumandanı bendenizdim. Lazistan ve havâlîsi kumandanlığı ondan sonra hâsıl oldu.

Reis — Mâdâmki böyle bir müfreze kumandanlığında bulunuyormuşsunuz, müstakilen bir şifre edinmeli idiniz.

Rıza Bey — Onlara mahall kalmadı. Çünkü zâten o kadar da kalamadım ki Paşa Hazretleri; Şubat'ın nihâyetine kadar kalabil-

dim. Zâten, ara sıra, Stanke Bey bendenize muâvenete geldiği vakit Stanke Bey'in şifresi vâsıtasıyla muhâbere ediyorduk.

Reis — Paşa Hazretleri'ne cevâb veriniz.

A'zâ Mustafa Paşa — Elinizdeki şifre, vilâyetin şifresi idi. Ve kumandan ben idim, dediniz. Hâlbuki Avni Paşa geçende suâl sorulmak için buraya gelmişdi. Kumandan Rıza Bey yalnız bir ferd sıfatıyla benim mâiyetimde bulundu, dedi. Şimdi siz askerin kumandanlığını deruhde etmiş iseniz makam-ı resmiyeden sizin elinizde kumandanlığı deruhde etmeniz için bir vesîka, bir kâğıd lâzım idi. Sizce Avni Paşa'yı da tekzîb lâzım gelir. Onun söylediği söz başka, sizin söylediğiniz söz başka.

Rıza Bey — Onu arz edeyim Paşa Hazretleri.

Mustafa Paşa — Buyurun.

Rıza Bey — Belki ifâdelerde bir yanlışlığım olur. Bendeniz harbe girdiğim zaman kumandan yokdu. Oralarda yalnız bir hudûd taburu bulunuyordu. Bendeniz harbden çekiliyorken Stanke Bey geldi. Avni Paşa Stanke Bey'den sonra gelmişdir. O vakit..

Mustafa Paşa — Beraber bulundunuz ya?

Rıza Bey — Hayır.

Mustafa Paşa — Siz orada iken Avni Paşa Trabzon'da yok mu idi?

Rıza Bey — Hayır, yok idi Paşa Hazretleri.

Mustafa Paşa — Siz ayrıldıkdan sonra mı Avni Paşa geldi?

Rıza Bey — Bendeniz ayrıldıkdan sonra Avni Paşa gelmişdir.

Mustafa Paşa — Vazîfeniz bitdikden sonra mı?

Rıza Bey — Evet, bendeniz hastalandım. Ondan sonra oldu.

Mustafa Paşa — Kumandan kim idi?

Rıza Bey — Bidâyet-i harbde Hasan İzzet Paşa idi.

Mustafa Paşa — Şifreyi kimden aldınız? Vâlîden aldığınız emri hangi emir üzerine aldınız?

Rıza Bey — Kimseden almadım efendim.

Mustafa Paşa — Mâdâm kumandan bulunuyorsunuz. Kumandanlıkdan teblîg edilen emir üzerine mi, Başkumandanlık Vekâleti'nden mi?

Rıza Bey — Hayır, hiç kimseden bir emir aldığım yokdur.

Mustafa Paşa — Doğrudan doğruya nasıl olur?

Rıza Bey — Hayır, hiç kimseden emir aldığım yokdur. Hatırıma geldiğine göre harbe girdiğim zaman iâşemin vilâyet dâhilinde teşkîli takarrür etdi. Ordu bir emir vermişdi. İâşem vilâyet tarafından temîn edilecekdi. Muhâbereyi temîn etmek için vilâyet de bana mülhakat şifresi gönderdi. Vilâyetle o şifre ile muhâbere ediyordum.

Mustafa Paşa — Demek ordu ile muhâbereniz yokdu.

Rıza Bey — Ordu ile kuvve-i umûmiye her akşam bendenizden jurnal isterdi.

Mustafa Paşa — O sıralarda ordu ile bir muhâbereniz yokdu demek.

Rıza Bey — Muhâbereye başladığım zaman ordu ile muhâbere ederdim.

Mustafa Paşa — Kim ile? Başkumandan vekîli ile mi?

Rıza Bey — Hayır. Başkumandan ile.

Mustafa Paşa — O kim?

Rıza Bey — Bidâyet-i harbde ordunun kumandanı ile, Hasan İzzet Paşa ile.

Mustafa Paşa — Sonra?

Rıza Bey — Hafız Hakkı Paşa merhûm ile.

Mustafa Paşa — Sonra?

Rıza Bey — Ondan sonra Mahmud Kâmil Paşa ile.

Mustafa Paşa — Demek Mahmud Kâmil Paşa ile muhâbere etdiniz?

Rıza Bey — Belki ikinci gün idi ki bendeniz hatt-ı harbden çekildim.

Mustafa Paşa — Avni Paşa Kâmil Paşa zamanında kumandan idi. O diyor ki Rıza Bey yokdu, Rıza Bey benim mâiyetimde idi.

Rıza Bey — Teşkîl etmiş olduğum alay onun mâiyetinde idi. O vakit bendeniz hastalanmış, çekilmiş idim. (Sayfa: 61)

Mustafa Paşa — Demek siz yokdunuz; asker başında bulunmamışdınız?

Rıza Bey — Lâkin isimlerde belki iltibâs olur. Onu da arz edeyim. Şimdi hatırıma geldi. O alaya kumandanlık eden Binbaşı Rıza Bey de vardı. Yüzbaşı idi, sonra binbaşı oldu.

Mustafa Paşa — Siz hâzır iken, burada iken Avni Paşa geldi, sizi tanırım, dedi.

Dâvâ vekîli Şefkati Bey — Tefrîk kararı verilmişdi efendim. Müvekkilim o muhâkemede yokdu.

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası'yla esnâf cemiyetleri beyninde ne dereceye kadar bir münâsebet vardı? Bu cemiyetlere bazı rüfekânızın müdâhale etmesi neden neşet etdi?

Rıza Bey — Paşa Hazretleri, İttihad ve Terakki ile cemiyetlerin arasında hiçbir münâsebet yokdur. Yalnız teşkîlât, İstanbul murahhası Kemâl Bey'in elinde idi. Kemâl Bey bu teşkîlâta bakmak dolayısıyla bir münâsebet tasavvur ediyor.

Reis — Arkadaşlarınızdan Atıf Bey demin söyledi ki "Kemâl Bey'e muâvenet eden İstanbul merkezidir. Merkez-i umûmî değildir. Bundan galat olacakdır." İstanbul merkezi ayrı mıdır?

Rıza Bey — O başkadır, İstanbul heyet-i merkeziyesi başkadır.

Reis — Ona kim riyâset ederdi? O kimlerden mürekkebdir?

Rıza Bey — İstanbul murahhası Kemâl Bey aynı zamanda merkez-i umûmî a'zâsı olduğu gibi onun da ayrıca bir heyet-i merkeziyesi vardır. İstanbul teşkîlâtı da ayrıca bir teşkîlâtdır, müstakil gibidir. Murahhaslık vâsıtasıyla merkez-i umûmîye merbûtdur. Onun da kâtib-i mesûlleri vardır.

Reis — Onların kimlerden ibâret olduğunu bilmiyor musunuz?

Rıza Bey — Bir iki isim belki bilebilirim Paşam. Memduh Şevket Bey'i hatırlıyorum. Ferid Bey, Sudi Bey, böyle bir iki zât hatırlıyorum.

Reis — Bu İstanbul merkezinin Kemâl Bey'e muâvenet etdiğini biliyor musunuz?

Rıza Bey — Hayır, bilmiyorum. Arz edeyim Paşam, bendeniz harbden geldikden sonra bit-tabi hasta gelmişdim. Birçok tedâvî ile meşgul olmuşumdur. Ahvâl-i sıhhiyem her sene bir kerre Bursa'ya, kaplıcaya gitmekliğime mecbûriyet hâsıl etmişdi. Trabzon'un sukutu üzerine Trabzon'a gitmişdim. Rusların izmihlâlinden sonra tekrar Trabzon'a gitdim, Batum'a gitdim. Yani merkezde esâslı sûretde oturarak merkez işiyle meşgul olmuş değilim.

Reis — Bu tehcîr işlerine merkez-i umûmî bazı memûrlar göndererek müdâhale etmiş. Siz de Trabzon'da bulunduğunuz esnâda Nail Bey'in orada sizi istihlâf etdiğini söylemişdiniz. Gerek Nail Bey, gerekse Bahaeddin Şakir Bey bu vilâyet merkezlerinde bazı livâları dolaşarak hafî emirler vermiş. Bu olan şeylerin hangilerine vâkıfsınız? Söyleyiniz.

Rıza Bey — Bir kerre merkez-i umûmî işleriyle katiyyen meşgul, katiyyen alâkadâr değilim Paşa Hazretleri. Bahaeddin Şakir Bey'in şahsı için bir şey söyleyemem. Nail Bey bendenizi istihlâf etmişdir. Orada kâtib-i mesûl bulunuyordu. Vâkıa harb zamanında bendeniz kendisiyle meşgul oldum. Mâiyetimde bulunuyordu. Oradan ayrıldıkdan sonra da Nail Bey'le hiçbir münâsebetimiz yokdur. Söylemesini arzu etmezdim. Fakat mecbûr oluyorum. Nail Bey'le aramız iyi bir hâlde değildir. Onun için zerre kadar ne muâmelem vardır, ne de muhâberem.

Reis — Mâiyetinizde bulunduğunu söylüyorsunuz. Mâdâmki itilâfınız yokdu, ne için mâiyetinizde bulunduğunu arzu etdiniz, kabûl etdiniz?

Rıza Bey — Efendim, o vakit geçenlerde de arz etmişdim kendisi de esâsen yüzbaşılıkdan mebûs olmuşdur, askerdir. Harb zamanında bendeniz her kuvvetden istifâde etmeyi düşündüğüm gibi Nail Bey'den de bit-tabi istifâdeyi düşünmüş idim. Maat-teessüf düşünüldüğü, memûl edildiği, göründüğü gibi çıkmadığından dolayıdır ki bendeniz biraz soğumuşdum. Eğer onda ümîd etdiğim şecâati, fedâkârlığı, cesâreti bulabilse idim bit-tabi daha ziyâde şey ederdim. Binâenaleyh ben oradan ayrılıncaya kadar onu idâre etmeğe çalışmışdım.

Reis — Suâl buyuruyorlar, Nail Bey'den ne gibi fedâkârlık memûl ediyordunuz?

Rıza Bey — Efendim, bizim yapmış olduğumuz harb hakikaten bir fedâkârlık harbidir. Çünkü elimizde tüfenkden başka bir eslihamız yok idi. Karşımızdaki düşman, pek çok top ve mitralyöz ve kuvvetle mukabele ediyordu. Biz, ancak fevkalâde bir kahramanlık, fedâkârlık göstererek düşmanı işgal edebilirdik. Düşmanı oyalamak için bir iki defa gizli baskınlar tertîbine mecbûr olmuşdum. Bendeniz üç mıntıkada harb etmek mecbûriyetinde bulunuyordum. Tabîî isterdim ki en ziyâde itimâd etdiğim insanları o mıntıkaların başında bulundurayım. Nail Bey'i, nereye, hangi mıntıkaya gönderdimse aradığım fedâkârlığı kendisinde bulamadım. Yoksa başka bir sû-i hâlinden dolayı değildir.

Reis — Bahaeddin Şakir Bey'le Trabzon'da taktîl zamanlarında kendisiyle görüşdünüz mü?

Rıza Bey — Hayır efendim. Temâs etmedim.

Reis — Geldiğini haber almış mı idiniz?

Rıza Bey — Burda, muhâkemede haber aldım.

Reis — Ankara, Kastamonu, Yozgad, Sivas, Trabzon vilâyetlerine de murahhaslar gitmiş. Onlardan da malûmâtınız yok mu?

Rıza Bey — Hayır, yokdur.

Reis — Bahaeddin Şakir Bey'in şifresi var mı idi?

Rıza Bey — Bilmiyorum.

Reis — Bazı vilâyetlerle şifre ile muhâbere edermiş. Hangi şifre ile muhâbere ederdi? (Sayfa: 62)

Rıza Bey — Bilmediğim için bir şey söyleyemem.

Reis — Onun öteye, beriye otomobil ile gitdiğine, taktîl ve tehcîr işlerine karışdığına dâir bir şey işitmediniz mi?

Rıza Bey — Efendim, vesâit-i nakliye kâmilen ordunun elinde idi. Heyet-i âliyece malûmdur. Şuraya, buraya gidiyor ise, bu işleri en ziyâde ordu bilir.

Reis — Siz işitmediniz mi?

Rıza Bey — Hayır, Paşa Hazretleri işitmedim.

Reis — Herkes işitmiş de siz niye işitmediniz?

Rıza Bey — Herkes gibi bendeniz de son vakitlerde işidiyorum.

Reis — İşiddiğiniz zaman bunun ne maksadla dolaşmakda olduğunu tedkik etdiniz mi?

Rıza Bey — Trabzon tehcîri için burada şâhidler söylüyorlardı. Vâlî ile görüşdükden sonra tehcîr meselesi başladı, deniliyor. O da buradaki vukuf ve malûmâtımdır. Burada malûmum oldu. Çünkü hiçbir kimse bize bu yolda bir işârâtda bulunmamışdır.

Reis — Peki gidiniz. [Rıza Bey çıkarılır] Talat Bey'i getiriniz. [Talat Bey getirilir]

Reis — Talat Bey! İttihad ve Terakki Fırkası'yla Teşkîlât-ı Mahsûsa beyninde bir râbıta olmadığını geçende söylemiş idiniz. Hâlbuki arkadaşlarınızdan Atıf Bey Ankara'ya gitmiş. Vâlî Mazhar Bey'e tehcîr işlerinde Cemiyet ile teşrîk-i mesâî etmek için teklîfde bulunmuş. Ne sıfatla gitdi ve bu teklîfi duydunuz mu?

Talat Bey — Katiyyen Teşkîlât-ı Mahsûsa ile İttihad ve Terakki Fırkası'nın bir râbıtası yokdur. Tehcîr zamanında esâsen Atıf Bey merkez-i umûmîde a'zâ değil idi. Zannederim ki 333 senesinden sonra merkez-i umûmîye vekâleten devâm etdi. Şu hâlde Atıf

Bey'in Ankara vâlîsi Mazhar Bey'e bazı şeyler söylediği, oraya ne sûretle, ne sıfatla gitdiği hakkında hiçbir fikrim yokdur. Tekrar ediyorum ki İttihad ve Terakki ile Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın katiyyen bir alâkası yokdur.

Reis — Nezâret'den deniliyor ki, biri Harbiye Nezâreti'ne merbût, diğeri İttihad ve Terakki'ye mensûb bir teşkîlât vardı. Siz nasıl adem-i malûmât beyân ediyorsunuz?

Talat Bey — Ne sûretle alâka varmış Paşa Hazretleri?

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası'nca ordulara muâvenet etmek için bir teşkîlât yapılmış, gönüllü toplanılmış, sevk olunmuş, masârifi tesviye edilmiş diye söyleniliyor.

Talat Bey — İttihad ve Terakki'nin katiyyen kendi teşkîlâtından başka teşkîlâtı yokdur.

Reis — Harb dolayısıyla muvakkaten böyle bir şey ittihâz olundu mu?

Talat Bey — Katiyyen yokdur.

Reis — Hiçbir sûretle muâvenetde bulunulmamış mıdır?

Talat Bey — Bazı yerlerde muâvenet edilmiş olabilir. Fakat evvelce de arz etmişdim ki seferberlik başladığı zaman biz bir karar almışdık. O karar vechle herkes bir vazîfe-i vataniye almak husûsunda serbestdi. Bir yerdeki kâtib-i mesûl bir vazîfe almış olabilir. Şu hâlde İttihad ve Terakki'nin hiçbir sûretle Teşkîlât-ı Mahsûsa ile alâkası yokdur ve Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın hâricinde de hiçbir teşkîlât ile alâkası yokdur.

Reis — Bazı murahhas ve kâtib-i mesûller Ankara, Kayseri, Erzincan, Yozgad, Trabzon, Sivas ve sâir mahallerde tehcîr husûsâtına karışmış ve bazı yerleri idâre etmişdir, deniliyor. Bunlar merkez-i umûmîce mesmû olmadı mı?

Talat Bey — Bunlar hakkında hiçbir mesmûât yokdur. Ancak haber aldıklarımızı teşkîlâtımızdan ihrâc etmek sûretiyle kendilerine bir cezâ tertîb etdik. Bil-farz Bursa kâtib-i mesûlünü, müzâyededen bir ev almak sûretiyle vazîfesini sû-i istimâl etmiş addetdik. Onu teşkîlâtımızdan ihrâc etdik. Yalnız çıkarmak değil; tard sûretiyle ihrâc etdik. Sonra Kayseri kâtib-i mesûlü orada ahlâka mugayir bir-iki ahvâlde bulunduğundan dolayı onu da Cemiyet'den ihrâc etdik.

Reis — Sûret-i resmiyede ilân etdiniz demek?

Talat Bey — Evet, tabîî, Cemiyet'den tard etdiklerimizi bütün kulüblere tamîm etdik. Tabîî, kulüblerde bu evrâk mevcûddur. Bütün evrâk meydandadır.

Reis — Tamîmde esbâbı zikredildi mi?

Talat Bey — Evet, esbâbını da zikretdik. Tehcîrde yolsuz muâmeleleri görülmüş olan bu adamları Cemiyet'den ihrâc ediyoruz, dedik.

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası'na intisâb etdiğiniz zaman sermâyesi ne idi?

Talat Bey — Kablel-inkılâb intisâb etdim.

Reis — Yani merkez-i umûmîye a'zâ sıfatı ile....

Talat Bey — Merkez-i umûmîye a'zâ olduğum zaman malûmâtım yokdur. Çünkü İttihad ve Terakki'nin parası teberru sûretiyle tedârik edilen bir paradır. Ve o reis-i umûmî ile kâtib-i umûmî arasında anlaşılıyor. Bendeniz hesâblarına bakmam, bilmiyorum. İhtimâl hatırımda kalmamışdır. Yalnız son zamanda Teceddüd Fırkası'na devr olunurken yüz seksen bin lira bir para vardı ki buna da Hükûmet vaz-ı yed etmişdir.

Reis — Menâbi-i vâridâtın bir kısmı da mensûbîninden alınan âidât olduğunu söylüyorlar, öyle mi?

Talat Bey — Evet! Nizâmnâmede mevcûddur. Teşkîlât-ı teşrîiyemize mensûb olan a'zâlar –ki Mebûsân ve Â'yân'dan olan a'zâlardır– verirler. Hâricde bulunanlar da tabîî verirler. Nizâmnâmede buna dâir bir madde-i mahsûsa vardır. Yüzde bir, yüzde iki gibi, herkes istitâat-ı mâliyesi nisbetinde bir para verir. (Sayfa: 63)

Reis — Bunu böyle ahâlîden toplamak ve almak, Kanûn-ı Esâsî'nin yirmi beşinci maddesine mugayir değil mi?

Talat Bey — Efendim her sene kongre olur. Kongrede nizâmnâme mevâddı tezekkür edilir. Sonra iki nüshası Şûrâ-yı Devlet'e gönderilir. Cemiyetler Kanûnu'na muvâfık görürse Şûrâ-yı Devlet tasdîk eder. Bizim için memûl bu olur. Şu hâlde Kanûn-ı Esâsî'ye mugayir olmaması lâzım gelir. Eğer mugayir olsaydı, Şûrâ-yı Devlet'in tasdîk etmemesi lâzım gelirdi.

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası'ndan bazı zevât, memûr bulunanlardan bazıları iâşe işlerine karışmış, bundan haberiniz var mı?

Talat Bey — İttihad ve Terakki'ye mensûb zevâtdan iâşe işleriyle meşgul olanların kimler olduğunu bilmiyorum. Yalnız İstanbul kâtib-i mesûllerinden bazı zevât, muvakkat bir zaman için teşkîlât ile alâkası kat' edilmek sûretiyle o iş ile iştigal etmişlerdir.

Reis — Hangi teşkîlât ile alâkaları kat' edilmek sûretiyle?

Talat Bey — Fırka'nın teşkîlâtı ile efendim.

Reis — Tard sûretiyle mi?

Talat Bey — Hayır efendim.

Reis — Ya?

Talat Bey — Yani herkes istediği bir vazîfeyi alır ve yine Fırka'nın a'zâsı olur.

Reis — Teşkîlâtdan çıkarılmak ne demekdir? Onu îzâh ediniz.

Talat Bey — Efendim İstanbul semtlere taksîm edilmişdir. Her semtin bir kâtibi vardır. Bunlar teşkîlâtımızca tanınmış kâtiblerdir. Bunların bir kısmı kendi semtlerinde iâşe vazîfesini almış bulundular; zannederim. Pekiyi işlerini bilmiyorum. Olabilir ki bunların bu sûretle vazîfe almaları dolayısıyla sıfat-ı kâtibiyetlerini –çünkü Hükûmet'e karşı mesûl bir vazîfe aldıklarından onu idâme etdirmeleri mümkün olamayacağı itibârıyla– muvakkat bir zaman zarfında kendi resmî râbıtalarını kat' etmiş bulunuyorlar.

Reis — Bu kâtibler Hükûmet'e karşı mesûl müdürler?

Talat Bey — Evet, Cemiyetler Kanûnu mûcibince mesûldürler.

Reis — Bunların iâşe işlerine müdâhale etmelerini merkez-i umûmî meşrû mu görüyordu?

Talat Bey — Merkez-i umûmînin esâsen böyle şeylerle iştigali yokdur. Onlar, sırf İstanbul'ca yapılmışdır, taşrada da bu sûretle hareket edilmişdir. Fakat merkez-i umûmînin bu gibi şeylerle katiyyen alâkası yokdur.

Reis — İâşe işleri Hükûmet'ce sûret-i resmiyede teşekkül etmeden evvel Kemâl Bey ve rüfekâsı bu işlere İttihad ve Terakki Fırkası nâmına teşebbüs etmiş ve teşkîlât yapmışdır, diyorlar.

Talat Bey — Katiyyen böyle değildir efendim.

Reis — Nasıl oldu?

Talat Bey — Geçen gün de arz etdiğim vechle Kemâl Bey bu vazîfeyi fahrî sûretde deruhde etmişdir ve doğrudan doğruya kendi hesâbına kendi şahsı nâmına hareket etmişdir. Kemâl Bey'in o hareketi ile Fırka'nın hiçbir alâkası yokdur.

Reis — Yapdığı işleri haber alıyor muydunuz?

Talat Bey — Efendim?

Reis — Şahsî teşebbüsleri merkez-i umûmî haber alıyor muydu?

Talat Bey — Merkez-i umûmîye geldiği zaman ihtimâl ki kendisi birçok defalar bahsetmişdir.

Reis — Ne kanâat hâsıl oldu?

Talat Bey — Efendim, Kemâl Bey'in gayet nâmûslu olduğuna ve vatanı çok sevdiğine kail bir adam olmaklığım itibârıyla, Kemâl Bey hareketlerinde hatâ bile etmiş olsa her hâlde vatanını sever ve gayet nâmûskâr olmak itibârıyla bunlar, vatan aleyhine bir hatâ değildir.

Reis — Peki, gidiniz. [Talat Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Cevad Bey'i getiriniz. [Cevad Bey mahkeme salonuna getirilir]

Reis — Cevad Bey!

Cevad Bey — Efendimiz.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın iki şekilde olduğunu, birisi doğrudan doğruya Harbiye Nezâreti'ne merbût, diğeri de İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb olduğunu söylüyorlar. Bize îzâhât veriniz.

Cevad Bey — Bendeniz yalnız Harbiye Nezâreti'ne merbût olan Teşkîlât-ı Mahsûsa'yı biliyorum, Paşa Hazretleri başka bir teşkîlât olup olmadığına dâir vukufum yokdur.

Reis — Harbiye Nezâreti'nden söylediler. Tahrîren de gelecek.

Cevad Bey — Bilmiyorum. Bendenizin bildiğim Teşkîlât-ı Mahsûsa bundan ibâretdir. Arz etdiğim gibi bunların şubeleri vardır ve onlar da Emniyet-i Umûmiye müdîri Aziz ve Atıf ve Nâzım beylerdir. Ve ben de arz etdiğim gibi Avrupa'dan avdetimde böyle buldum. Başka bir şey görmedim efendim.

Reis — Fakat Harbiye Nezâreti, resmen bu teşkîlâtı yapmadan evvel İttihad ve Terakki'ce teşebbüs olunmuş ve fiiliyâta da başlanılmış olduğunu söylüyor.

Cevad Bey — Bendeniz bilemem. Benim malûmâtım yokdur. Bendenizin alâkam yokdur. Avrupa'dan geldikden sonra tayîn edildim. Ve müddet-i memûriyetim muayyendir.

Reis — Geçmiş zamana âid muâmelâtı tabîî görmüşsünüzdür.

Cevad Bey — Hayır efendim görmedim. Katiyyen ne varsa, o dosyalarla memûrları mevcûddur efendim.

Reis — Peki sizin teşkîlâtınıza İttihad ve Terakki'nin taşralarda bulunan şubeleri muâvenet ederler mi idi?

Cevad Bey — Hayır efendim. Bendeniz yalnız muâmelât-ı resmiyeyi tedvîr eden bir makama merbûtdum Paşa Hazretleri. Bu da Harbiye Nezâreti'ne merbûtdu ve Harbiye Nezâreti'nden diğer devâire teblîg etdiği şeyleri gelen emirleri de, ricâ ederim, ne sûretle Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya teblîg etmişim, (Sayfa: 64) teblîg ve tebellügden ibâret bir makam. Bütün muâmelât-ı resmiye ile meşgul. Şubelerim vardı. Başka bir şey yokdu Paşa Hazretleri.

Reis — Şimdi birlikde teşrîk-i mesâî etdiğinizi Atıf Bey söyledi. Geçen defa da İttihad ve Terakki taşra şubeleri kendilerine gerek gönüllü ceminde gerek husûsât-ı sâirede muâvenetde bulunmuş.

Cevad Bey — Bunları bendeniz bilemem efendim. Belki gönüllü teşkîlinde evvelce sebk etmiş bir muâmeleleri varsa, bilemem. Bendeniz geldiğim zaman zâten kıtaât Kafkasya'ya gönderilmişdi.

Reis — Gönderilen kıtaâtın sûret-i teşekkülü hakkında hiçbir fikir edinmediniz mi?

Cevad Bey — Müfrezeler sevk edilmiş ve benim zamanımda gitmiş idi. Bunların kumandanları, zâbitleri tayîn edilmiş. Muâmelât-ı zâtiyeden tayîn edilmiş birçok zâbitân var. Onların Merkez Kumandanlığı'nın ihmâlinde isimleri vardır efendim ve muâmelât-ı zâtiyece de malûmdur. Bunların âilelerine sipariş maâşı tahsîs olunmuşdur. Gidenler malûmdur ve onlardan sorulabilir Paşa Hazretleri.

Reis — Trabzon'da Teşkîlât-ı Mahsûsa kumandanlığında bulunmuş olan Rıza Bey'in, o havâlînin kumandanı olan Avni Paşa geçende bir şehâdet esnâsında kumandan sıfatıyla değil bir nefer sıfatıyla bulunduğunu söyledi. Hâlbuki kendisi Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın kumandanı olduğunu iddiâ ediyor. Siz nasıl tanıyorsunuz?

Cevad Bey — Bendeniz tanımıyorum Paşa Hazretleri. Bendenizin zamanında giden müfrezelerden değildir.

Reis — Elbetde sizce bir kaydı olacak ya!

Cevad Bey — Ne sûretle gitdiği der-hatır edemiyorum. Bir sûretle gitmişdir Paşam.

Reis — Farz edelim ki sizden evvel gitmiş.

Cevad Bey — Dört sene evvel sebk etmiş bir muâmele.

Reis — Kendisiyle hiç muhâbere etmez mi idiniz?

Cevad Bey — Hayır efendim. Hiçbir muhâberem yokdur Paşa Hazretleri.

Reis — Dâirenizden geçen ve Teşkîlât-ı Mahsûsa'da bulunan bir kumandanla hiç muhâbere olmaz mı?

Cevad Bey — Varsa dâiresinde mevcûddur Paşa Hazretleri. O vakit Teşkîlât-ı Mahsûsa nâmına gelen evrâk re'sen bendenize gelmezdi.

Reis — Sizin idâre etdiğinize göre cephede kaç tane kumandanınız olur. İki, üç veyâhûd beş kişiden ibâretdir. Onları tanımamak olmaz.

Cevad Bey — Onlar buradan kıtaâta gitdikden sonra bizim onlar üzerinde ne hak ve salâhiyetimiz var Paşa Hazretleri?

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa size merbût değil mi?

Cevad Bey — Muâmelât itibârıyla, ihtiyâcları nokta-i nazarından Harbiye Nezâreti'nden almış olduğumuz emirleri teblîg etmekden ibâretdir.

Reis — Kumandanlara teblîg etmez mi idiniz?

Cevad Bey — Paşa Hazretleri buradan gitdikden sonra bir alâkaları kalmıyor. Gelen emirler görülecek olursa, aldığım emirlerin sûret-i cereyânından da anlaşılır; nazar-ı dikkatlerini istirhâm ederim. Paşa Hazretleri, ne sûretle muâmele sebk etmiş ise hepsi meydandadır.

Reis — Peki. Oradaki kumandanlar gerek eşyâ ve levâzım ve sâir husûsâtda ihtiyâcları olup orduca tedârik edemezlerse size mürâcaat etmezler mi idi?

Cevad Bey — Bendeniz der-hatır edemiyorum; etmiş iseler bile Paşa Hazretleri kendi ordularına mürâcaat etmeleri buradan yazılmışdır. Gitdikden sonra tabîî böyle bir alâkaları kalamaz.

Reis — Demek ki siz hiç kumandanları bilmiyorsunuz öyle mi?

Cevad Bey — Ne kumandanları Paşa Hazretleri?

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın cihet cihet kumandanları vardı.

Cevad Bey — Bendeniz cihet kumandanlarını bilmiyorum. Bendenizin bildiğim gönüllü kıtaâtı vardı ve ondan sonra elde bulunanlar sevk edildi ve bundan sonra da hiç mevcûdları kalmadı ve ihtimâl o esnâda Ardahan ricati ve sâiresi üzerine, giden kıtaât ordulara dâhil oldular. Bu orduların kumandanları vardır. Îcâb ederse

onlara sorarsınız ve kendileri bugün kadroya cüz-i tâm olarak dâhil olmuş, iş görmüş...

Reis — İstizâh etmek istediğim husûsu anlatamıyorum galibâ. Şimdi gerek sizden evvel ve gerek sizin zamanınızda sevk edilmiş olan kıtaların başına bir kumandan koymaz mı idiniz?

Cevad Bey — Paşa Hazretleri! İstirhâm ediyorum, arz edeyim: Bendenizin gönderdiğim kıtalar tabîî doğrudan doğruya ordu kumandanlığının emriyle gönderiliyor. Bu emirler var Paşa Hazretleri. Bu emri aldıkdan sonra ben orduya gönderiyorum.

Reis — Beraberce bir kumandan, bir zâbit göndermez mi idiniz?

Cevad Bey — Elbetde zâbitleri var.

Reis — O meyânda daha başkalarına da vazîfe verilmiş. Bahaeddin Şakir Bey bunların umûmuna birden kumandan verilmiş.

Cevad Bey — Bendenizin bundan malûmâtım yokdur. Zâten o vakit burada değildim Paşa Hazretleri. Tabîî ben o muâmeleden mesûl olamam.

Reis — Sizin tarafınızdan bunlardan bazılarına çekilmiş telgraflar elde etmişler. Bunlar nedir?

Cevad Bey — Olabilir efendim. Muâmelât itibârıyla bir şubedir. Vazîfesini görüyorum ve getiriyorlar. Harbiye Nezâreti'ne merbût bir şubedir. Harbiye Nezâreti'yle olan ihtiyâcını verdiğimiz gibi onlara da cevâb vermek lâzım gelmişdir, her neden ibâretse cevâb verilmişdir.

Reis — Şu hâlde onlara karşı emir kumandaya âid hiçbir emriniz yok mu? (Sayfa: 65)

Cevad Bey — Nasıl olabilir Paşa Hazretleri, nasıl emir verebilirim? Ordu emrine gitdikden sonra bendenizin ne alâkam kalır? Bendeniz, Harbiye Nezâreti'nin diğer buradaki efrâd ve zâbitânının harcırâhlarını ve muâmelât-ı resmiyesini îfâ etdiğim gibi onlar da buradan gitdikden sonra bendeniz ile bir alâkaları kalamaz.

Reis — Tecziye husûsâtına dâir emir verir miydiniz?

Cevad Bey — Tabîî, tecziye için biz emir veremeyiz.

Reis — Hiç öyle bir emir hatırınıza gelmiyor mu?

Cevad Bey — İstintâk edildiğim zaman böyle bir şey sordular.

Reis — Tahattur etdiniz mi?

Cevad Bey — Yalnız böyle bir telgraf çekildiğini tahattur ediyorum. Fakat esbâbını da bilmiyorum. Bu yolda bir şey getirdiler ve

onu bir şube telâkki ederek imzâ etdiğimi hatırlıyorum. Fakat ne yolda ve ne için olduğunu ve esbâbını iyice der-hatır edemiyorum.

Reis — Şu hâlde şubece teâmül takib olunmuş olacak. Eslâfınızın zamanında o yolda emirler veriliyormuş ki size de getirmişler?

Cevad Bey — Bu, bir vaka olabilir, bir sebeb olabilir. Cevâb vermek îcâb eden bir şey olabilir. Bit-tabi dosyaları vardır. Memûrları var. İş nasıl cereyân etmiş ise mazbût ve muntazamdır.

Reis — Esâsını söyleyin. Tecziye hakkında emir vermek sizin vazîfeniz mi idi, değil mi idi?

Cevad Bey — Olamaz Paşa Hazretleri.

Reis — Olamadığına göre böyle bir emriniz var. Siz de der-hatır ediyorsunuz. Bu, eslâfınızca müteâmmil bir şey mi, yoksa bir vaka-i münferide mi?

Cevad Bey — Bir vaka-i münferide olacak Paşa Hazretleri. Bunu şube tutmuş, bana göndermişler. Şubenin memûrları, bir muâmelenin netîcesini diğer şubelerden getirdikleri gibi bunları da imzâlamağa mecbûrum.

Reis — Okumadan mı imzâ eder idiniz?

Cevad Bey — Tabîî efendim. Bana hulâsaten anlatmışlardır.

Reis — Dâire-i istintâka gönderdikleri telgraf nasıldı?

Cevad Bey — Telgrafın kendisini görmedim. Böyle bir telgraf imzâ etmişsiniz dedi. Evet telgrafı der-hatır ediyorum dedim. Böyle bir telgraf getirdiler, imzâ etdim. Orada bir adamın münâsebetsizliğini yazdık. Belki tecziyesi ihmâl edilir. Ondan başka bir şey yokdur. Mâdâmki orada Hükûmet'in müfrezelerin henüz girmiş olduğu bir yerde bir münâsebetsizlik olduğunu kimse arzu etmez ve kimse istemez ki fenâlık vukua gelsin. Sirkat etdiği şeyleri buraya göndermiş ve onların da buradan alınmasını yazmış. Bunun üzerine bunların iâde edilmesiyle beraber bunun tecziyesi ihmâl edilmesin, diye yazılmış.

Reis — Çetece tecziyesinden maksad nedir? Ne mânâ çıkıyor?

Cevad Bey — Tabîî orada bulunan zevât tarafından bunun tecziyesi teemmül edilsin.

Reis — Başka?

Cevad Bey — Başka bir şey olamaz. Bir şeyden ibâretdir. Böyle bir fenâlık yapdıkdan sonra onlardan bir tecziye taleb edilmişdir. Gelen evrâk olacak Paşa Hazretleri.

Reis — Demek orada bir çete mi vardı?

Cevad Bey — Paşa Hazretleri tabîî orada bir kumandan ile zâbitân ve müfreze vardı.

Reis — Çete tabîrinden maksadınız ne idi? Bir kıtaya, bir müfrezeye, Harbiye Nezâreti'ne ve orduya mensûb bir kıtaya çete tabîri verilmesi sahîh midir?

Cevad Bey — Bu, Harbiye Nezâreti'nin bir zuhûlünden ibâret olabilir. Harbiye Nezâreti'nden gelen emirler de aynen bu sûretle vâki olmuş, kimisine gönüllü kıtaât denilmiş, kimisine çete denilmiş. Birçok şeylerden bahsedilmiş Paşa Hazretleri.

Reis — O çete ve gönüllü kıtaâtı dedikleri hakkında, doğrudan doğruya orduya ve Harbiye Nezâreti'ne irtibâtı olan Teşkîlât-ı Mahsûsa'dan değil, diyorlar.

Cevad Bey — Onlar, doğrudan doğruya orduya dâhil olmuşlar, Ardahan hezîmetinden sonra ordunun kadrosuna dâhil olmuşdur...

Reis — Ardahan hezîmetinden evvel?

Cevad Bey — Bu sûretle memleket dâhiline sevk edilmiş, başka vazîfelerle tavzîf edilerek orduya bir muâvenet olsun ve düşman arazisinde tahrîbât îka etsin, müşkilât çıkarsın diye.

Reis — Ardahan'ın tahliyesinden evvel ordu emrine merbût değil mi idiler? Harbiye Nezâreti'ne merbût değil mi idiler?

Cevad Bey — Şübhesiz Paşa Hazretleri.

Reis — Siz diyorsunuz ki Ardahan'ın şeyinden sonra... [Kâtib'e hitâben] Deminki ifâdelerini bir kerre okuyunuz. [İfâdesi okunur]

"Doğrudan doğruya Ardahan'ın sukutundan sonra ordunun kadrosuna dâhil olmuşlar. Evvelce düşman arazisine gönderilmişler ve düşmana müşkilât çıkarmağa memûr edilmişler."

Reis — Yani ondan evvel Harbiye Nezâreti'ne merbût değilmiş gibi görünüyor.

Cevad Bey — Seferberlik zamanında Paşa Hazretleri.

Reis — Peki, Harbiye Nezâreti'ne merbût bir müfrezeye çete tabîri ıtlakı sahîh midir? Ve buna verilen emirde çetece tecziye ediniz denilir mi?

Cevad Bey — Vallahi efendim geçen muâmele üzerine bir telâkkiden efendim.

Reis — Şubesi kimdir?

Cevad Bey — Zâbitân var efendim. (Sayfa: 66)

Reis — Kimdir? İsmini söyleyiniz de soralım.

Cevad Bey — Emniyet-i Umûmiye müdîri Aziz Bey, Doktor Nâzım ve Atıf beyler ve sonra Muhtar Bey, Rıza Bey...

Reis — Bunların hangisi getirmiş?

Cevad Bey — Bunlar, yani Muhtar Bey, Rıza Bey bu muâmelâtı bana getirirlerdi, zâbitân getirirdi.

Reis — Hepsi birden mi? Bu hangisine âid bir vazîfedir?

Cevad Bey — Rıza Bey'e âid olacak. Ekserî muâmelâtı Rıza Bey ve Muhtar Bey getirirler idi.

Reis — İlân-ı harbden sonra mebûs Sudi Efendi'nin Ardahan cihetlerine gitmesinden ve oralardaki sûret-i hareketinden malûmâtdâr mı idiniz?

Cevad Bey — Malûmâtım yok Paşa Hazretleri.

Reis — Pazartesi günü saat onda...

Muhâkemenin hitâmı

Saat Dakika
3 30

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa,**
Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey
Müddeî-i Umûmî Başmuâvini: **Cemil Bey**

BEŞİNCİ MUHÂKEME*

Pazartesi, 12 Mayıs [1]335

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Midhat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Talat Bey, Rıza Bey, Atıf Bey, Cevad Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahaeddin Şakir Efendi, Doktor Rusuhi Efendi, Aziz Efendi.

* *Takvim-i Vekayi*, 3554, 20 Şaban 1337/21 Mayıs 1335 (ek: s. 67-90).

Birinci Celse

Saat Dakika
1 15

Reis — Cevad Bey kalsın, diğerleri gitsin. [Cevad Bey'den gayrı maznûnîn muhâkeme salonundan çıkarılır] Geçen gün kırâat edileceğini söylediğim telgrafı okuyacaklar. [Zabıt kâtibi Şefik Bey okur]

Bahaeddin Şakir Bey'e
Galatalı Halil'in komitece tecziyesi matlûbdur. Emânet postahâneden istirdâd edilecek îcâbında ahâlîye verilebileceğinin teblîgi.
10 Kânûn-ı sânî 33
Nâzım Atıf Aziz

Muvâfıkdır. 8 Kânûn-ı sânî 330
Cevad.
Esbâbı: Cebânet ve para toplamak.

Reis — Sizin mi? Bakınız veriniz. [Telgraf Cevad Bey'e gösterilir] Sizin mi?
Cevad Bey — Geçmiş bir zamana âid efendim. Tabîî bir muâmele sebk etmiş.
Reis — Yazı sizin mi?
Cevad Bey — Öyle zannediyorum.
Reis — Siz geçen gün bunun bir defa vâki olduğunu söylemişdiniz. Hâlbuki daha başkaları var, okuyacaklar.
Cevad Bey — Der-hatır etmiyorum Paşa Hazretleri.
Reis — Okuyun.

Trabzon Vilâyetine

Teşkîlât-ı Mülkiye'ye memûr Ahmed Eyüb Bey'le refîklerine verilmek üzere (Sayfa: 68) *telgrafla elli lira-i Osmanî gönderilmişdir. Hemân avdetlerinin kendilerine tefhîm etdirilmesi.*

Sâ 7 Mart 331
Merkez Kumandanı
Cevad

Reis — Bir tane daha var. Geçen sefer para göndermediğinizi söylemişsiniz. Hâlbuki para gönderdiğinize dâir de telgraf var.

Cevad Bey — Der-hatır etmiyorum Paşa Hazretleri. Tabîî bu, bir muâmeledir. Dosyaları var. Tedkik edilirse ne için gönderilmiş olduğu meydana çıkar efendim.

Reis — Bu adamlara bu parayı ne için verdiniz?

Cevad Bey — Hiç hatırlayamıyorum Paşa Hazretleri.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa sizin idârenizde bulunduğu zaman askerî idâresi idi. Hâlbuki paraları verdiğiniz adamlar, birtakım sivil memûrlardan ibâretdir.

Cevad Bey — Vaktiyle birtakım sivil memûrlar gitmiş. Onlar geriye gelmiş, yine gönderilmişler. Bunlara lâzım gelen harcırâhlar tabîî tediye ediliyor.

Reis — Vaktiyle kim göndermiş?

Cevad Bey — Dosyalarında vardır Paşa Hazretleri.

Reis — Yani yine idâre-i askeriye nâmına olarak mı gönderilmiş?

Cevad Bey — Evet yine idâre-i askeriye nâmına gönderildi. Bunlar başka bir nâma gönderilmedi.

Reis — Telgrafnâmenin zîrinde bir hâşiye var: Böyle mühim telgrafların asıllarının istirdâdı kaidedendir, hıfz olunmak üzere Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya diyorsunuz. Bu ne demekdir?

Cevad Bey — Nasıl Paşa Hazretleri?

Reis — Okuyunuz.

[Zabıt kâtibi okur]

Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya

Telgrafların asıllarının iâdesi usûlü iktizâsından olmağla orada hıfzı

Sâ 8 minhü

Cevad

Cevad Bey — Harbiye Nezâreti tarafından telgraflar bu sûretle alınsın diye bir emir verilmiş olacak Paşa Hazretleri.

Reis — Peki neden dolayı buna lüzûm görülmüş?

Cevad Bey — Paşa Hazretleri mutlaka bir emir dâhilinde olacak. Çünkü bunlar, dosyasında mevcûddur, zâyi olmuş şeyler değil. Kâmilen duruyor. Her hâlde bunu sorup anlayabiliriz Paşa Hazretleri. Bu telgraf meselesi zannediyorum ki Harbiye Nezâreti'nden...

Reis — Kendi yazınız mıdır?

Cevad Bey — Bakayım efendim. Asılları olacak. Yine getirilmiş, dosyaya konulmuş olacak.

Reis — Havâle etdiğiniz yazı sizin değil mi?

Cevad Bey — Yazı benim olacak Paşa Hazretleri.

Reis — Bir daha baksın.

Cevad Bey — Bu yazı benimdir. Telgrafın yazısı benim değil.

Reis — Havâle etdiğiniz yazı?

Cevad Bey — Öyle zannediyorum ki benimdir.

Reis — Siz kendi yazınızı tanımıyor musunuz?

Cevad Bey — Zannederim ki benim efendim.

Reis — Tekrar gösteriniz.

Cevad Bey — Bu benim yazım. Telgraf yazısı filân bendinizin değil efendim.

Reis — Böyle mühim evrâkın aradan kaldırılması dosyaların karmakarışık olmasını intâc ediyor. Bu, Dîvân-ı Harb'in nazar-ı dikkatini celbediyor. Esbâbını îzâh eder misiniz?

Cevad Bey — Bendeniz bu meseleye âgâh olmadığım cihetle... Bendeniz başka bir meseleden dolayı tevkif edilmişdim. Dosya memûrları vardır. Bendenizin uğradığım bile vâki değildir. Hattâ bendeniz dosyaların nerede olduğunu bile bilmem. Çünkü Ali Başhempa Bey vefât etdi, ondan sonra Hasan Tosun Bey geldi, sonra

değişdirildi, ondan sonra tasfiyesine memûr heyet geldi. Tekrar tasfiyesine memûren orada bulunan zâbitân devâm etdiler.

Reis — Peki ama, memûriyetiniz îcâbınca evrâkı mühim sûretde hıfz etmeği düşünmediniz mi?

Cevad Bey — Hayır. Çünkü Harbiye Nezâreti'ne tâbi bir şube, bir dâire-i resmiye oldukdan sonra nasıl elimi sürebilirim! Ne dosyaları ve ne de yerlerini bilirim.

Reis — Bunları kimler bilir, kimlerden aramalı?

Cevad Bey — Efendim Muhtar Bey ve Hüsameddin Bey nâmında iki kişi idi. Ali Başhempa Bey'in vefâtından sonra Mîralây Hasan Tosun Bey geldi. Onlar bakdılar. Bendenizin dört seneden beri alâkam kesildi.

Reis — Söylediğiniz zâtların adresini de söyleyiniz, anlamadım.

Cevad Bey — Ali Başhempa Bey'in vefâtından sonra Mîralây Tosun Bey geldi ve ondan sonra tasfiyesine tekrar bir emir gelmiş. Tasfiyesinden sonra da Hüsameddin Bey memûr edilmiş.

Reis — Rütbesi?

Cevad Bey — Kaim-makam.

Reis — Muhtar Bey'in rütbesini de söyleyiniz.

Cevad Bey — Zannederim, yüzbaşı Paşa Hazretleri.

[Okur]

İstanbul Muhâfızlığına

Ahîren ilga olunan Umûr-ı Şarkiye Dâiresi'nin mevcûd dosya ve hesâbâtının tasfiyesi muâmelâtıyla iştigale memûr Kaim-makam Hüsameddin Bey'e eski jandarma dâiresinde Merkez Kumandanlığı şuabâtı kurbunda münâsib bir odanın tahsîs ve irâesi ricâ olunur.

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye reisi
Cevad (Sayfa: 69)

Cevad Bey — Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye reisi Cevad Paşa İstanbul Muhâfızlığı'na yazıyor. Bu Kaim-makam Hüsameddin Bey, daha evvelce de mülga Yıldırım Ordusu'nda idi. [Okur]

Merkez Kumandanlığı'na
Mahremdir
Mülga Umûr-ı Şarkiye:

– Bil-umûm evrâkını Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye riyâset-i celîlesine teslîm edecekdir.
– Kasalarını muhâsebe memûrlarını ve muhâsebe evrâkını Muhâsebât Müdîriyet-i Umûmiyesi'ne teslîm edecekdir.
– Eşyâ-yı askeriye Harbiye Dâiresi'ne teslîm olunacakdır.
Levâzım " " " " "
– Zâbitânın muhassasâtına âid muâmelât kemakân Merkez Kumandanlığı'nca îfâ olunacak ve muâmelât-ı zâtiyeden yeni vazîfe memûriyetleri teblîg olununcaya kadar Merkez Kumandanlığı zâbitân-ı mûmâ-ileyhüme merci kalacakdır.
– Binâ Âsâyiş Şubesi'ne teslîm olunacakdır.
– Makedonyalı ve Trakyalı ve sâir memâlik-i müstevliye ahâlîsinden gönüllü efrâdın terhîs muâmelâtı ve bunların celb ve sevkinde hidmet eden vücûhdan kırk kişinin umûrı Ordu Dâiresi'nce görülecekdir.

Harbiye nâzırı nâmına Müsteşâr
İsmet

Reis — Hangi tarihde?
Cevad Bey — Birisi efendim geçen otuz dört senesinin on birinci ayının on beşinde gelmiş. Bir tanesi de aynı ayın yirmi dördünde gelmiş.
Reis — Kâğıdları verir misiniz? Selefiniz Halil Paşa tarafından Midhat Şükrü Bey'e keşîde olunan ve şimdi okunacak olan telgraflar Teşkîlât-ı Mahsûsa ile Cemiyet'in münâsebetini pek güzel anlatıyor. Ne dersiniz?
[Zabıt kâtibi okur]

Midhat Şükrü Beyefendi'ye

13 Teşrîn-i sânî 330

Muhterem kardeşim
İzmit, Bursa, Bandırma, Balıkesir ve daha münâsib mahallerdeki kâtib-i mesûller vâsıtasıyla mahremâne olarak ber-vech-i âtî hâs-

sayı hâiz efrâdın nihâyet bir haftaya kadar celb ve cemî imkânının bulunup bulunmadığının istilâmıyla inbâsı mercûdur.

Aziz Atıf Nâzım Halil

İzmit Mutasarrıflığı'na

C. 15 Teşrîn-i sânî 330

Sergerde olan üç kişinin âilesine beşerden on beş lira itâ ediniz. Para postadadır. Bu telgrafı sevk memûruna göstererek çetecilik için gelmek isteyen yüz kişiyi asker olarak yola çıkarınız ve buraya da malûmât veriniz. Mahbûsînin tahliyesi için Nezâret'den emir verilecekdir.

16 Teşrîn-i sânî 330
Halil

Reis — Ne dersiniz?

Cevad Bey — Paşa Hazretleri, bidâyet-i meselede bu efrâdın celb ve cemî husûsunda muhâbere olunmak ihtimâli vardır. Bendeniz zamanımda, sırf muâmelât-ı resmiye ile ve aldığım emirler dâhilinde hareket etmişimdir, Paşa Hazretleri.

Reis — Bidâyetdeki vaziyet ne idi? Onu îzâh ediniz?

Cevad Bey — Ben de bilmiyorum Paşa Hazretleri. Bendeniz Avrupa'da bulunduğumu arz etmişdim. O zaman henüz gelmişdim. Ne evvelce sebk eden muâmeleye ve ne de teşekkülüne âid bir malûmâtım vardır.

Reis — Sebk eden muâmeleye peydâ-yı ıttılâ edemeyince nasıl idâre-i umûr etdiniz?

Cevad Bey — Paşa Hazretleri teşekkül etmiş bir şubedir. Aldığım emirler mûcibince îfâ-yı vazîfe etdim. Bunun hâricinde bendeniz katiyyen bir vazîfe görmedim.

Reis — Deminden okunan telgraflarda sizin de bu gibi zevât ile muhâberâtda bulunduğunuz anlaşılıyor. Bilmeniz lâzım geliyor. Ne için saklıyorsunuz?

Cevad Bey — Saklamam Paşa Hazretleri. Yalnız meşguliyetim o kadar kesîr idi; hem de o esnâda bir zamîme-i memûriyetim vardı. Belki vazîfe-i resmiyeyi ihmâl etmek ihtimâli dahi vardı. Çünkü Ça-

nakkale meselesi mevzû-i bahs idi. O vakit bendenize üç tabur piyade, iki alay süvârî ve jandarma verilmişdi. Bunların iskân ve iâşesi ve memleketin inzibât ve âsâyişi nokta-i nazarından ve her gün Çanakkale'ye vuku bulan muhâcemâtın ve bombardımanların raporları bendenize gönderiliyordu. Sekiz saat sonra İstanbul'un ne vaziyet alacağı malûm değil. Ve bütün Hükûmet buradan nakledecek. Bütün buranın emr-i muhâfazası bendenize taalluk etdiği bir zamanda.

Reis — Pekâlâ bu itizârı o vakit dermiyân edip Teşkîlât-ı Mahsûsa'yı başkasına devir etmeli idiniz?

Cevad **Bey** — Orada teşekkül etmiş, Harbiye Nezâreti'nce bazı vuku bulan evrâkı getiriyorlar. Bendeniz de imzâ ediyordum.

Reis — İşinizin çokluğundan bu işi yapamadığınızı söylüyorsunuz. O vakit neden bu işden çekilmediniz?

Cevad **Bey** — Bütün muâmele dosyalarda mevcûddur Paşa Hazretleri. Bendenize gelen ve bendenize vâki olan şeyler o kadar fazla değildir. Çünkü teşkîlâtın bademâ menine emir geldikden sonra meşguliyete hâcet kalmamışdır. Ve elde bulunan mevcûdun da kıtaâta, orduya sevki emri de verilmişdi.

Reis — Siz merkez-i umûmî ile Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın bir râbıtası olmadığını geçende söylediniz değil mi?

Cevad **Bey** — Bendeniz sırf resmî bir muâmele görüyorum Paşa Hazretleri.

Reis — Yani merkez-i umûmî ile hiçbir alâkası yokdur, demişdiniz. Hatırlıyor musunuz? (Sayfa: 70)

Cevad **Bey** — Merkez-i umûmîden olan adamlarla bir râbıtası olarak tanımıyorum ki Paşa Hazretleri.

Reis — Yani hiçbir münâsebet yokdur değil mi?

Cevad **Bey** — Evvelce efrâd celb ve ceminde böyle bir münâsebet olduğu anlaşılıyor. Şu telgrafdan anlaşılıyor ki vâki olmuş.

Reis — Sizin idârenize geçdikden sonra vâki olmuş muydu?

Cevad **Bey** — Hiç der-hatır etmiyorum Paşa Hazretleri. Sırf, memûriyet-i resmiye olarak tanıyorum. Ve kendilerinin vâki olan muhâberât ve muâmelâtları neden ibâret ise bilemem ve gönüllü teşkîlâtına nihâyet verildi. Ve elde mevcûd bulunanlar da Ulukışla tarîkiyle orduya sevk olunacaklar, denildi. Sûret-i sevk hakkında Karargâh Üçüncü Şube ile münâsebetde bulununuz, diye Başku-

mandan vekîli yazıyor ve bendenize de bunu [elindeki kâğıdı göstererek] gönderiyor. Bundan sonra da daha hiçbir vazîfe kalmıyor Paşa Hazretleri.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa hakkında irâde-i seniyye var mıydı?

Cevad Bey — Bilmiyorum Paşa Hazretleri.

Reis — Nasıl olur, irâde-i seniyye olmadan bir dâireye bir şube ilâve olunur mu?

Cevad Bey — Vallahi malûmâtım olsa arz ederim Paşa Hazretleri.

Reis — Îfâ-yı vazîfe etdiğiniz dâirenin sûret-i teşkîlini bilmeden nasıl îfâ-yı vazîfe etdiniz, malûmâtım yok, olur mu?

Cevad Bey — Harbiye Nezâreti'nden tayîn edilmiş memûrlar var Paşa Hazretleri. Zâbitler var.

Reis — Peki memûrlar var. Sûret-i teşekkülü?

Cevad Bey — Harbiye Nezâreti bunu tesîs etmiş, Merkez Kumandanlığı vâsıtasıyla vazîfesini tedvîr etdirmiş. Muâmelâtına tavsît etdirmiş. Bendeniz Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın ne sûretle teşekkül etdiğini, irâde-i seniyye var mı, yok mu; bendeniz bilmiyorum.

Reis — Dâire birinci defa muâmelâta başladığı zaman o irâde-i seniyyeyi kayıd etmez mi?

Cevad Bey — Kendi dosyalarında ve teşkîlâtında olacak. Harbiye Nezâreti'nce böyle bir şey var mı? Bilemiyorum.

Reis — Demek sizin malûmâtınız yok.

Cevad Bey — Bendeniz böyle şey hatırlayamıyorum.

Reis — Sizce malûmât yok demek.

Cevad Bey — Bendeniz hatırlayamıyorum.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa ile Süleyman Askerî Bey'in bir alâkası var mıydı?

Cevad Bey — Hîn-i teşkîlinde bulunmuş Paşa Hazretleri. Bendeniz öyle işitdim. O tesîs etmiş.

Reis — Sonra ne ile mükellef olmuşlar?

Cevad Bey — Kafkasya'ya gidecekdi sonra gönüllü taburunu almış, Irak tarafına gitmiş. Oradaki bir ihtiyâc üzerine Irak'a gitmiş. O zaman Merkez Kumandanlığı'nda Halil Bey vardı.

Reis — Süleyman Askerî Bey'in merkez-i umûmî ile bir râbıtası var mı idi?

Cevad Bey — Bendeniz Süleyman Askerî Bey'i teşhîsden bile âcizim. Görmedim, tanımam ve kendisine tesâdüf etmedim bile.

Reis — Bahaeddin Şakir Bey'in Talat Bey'e Dâhiliye nâzırı sıfatıyla çekilmiş bir telgrafı var. O, Bahaeddin Şakir Bey'in Teşkîlât-ı Mahsûsa ile alâkası olduğunu gösteriyor. Hattâ harekât-ı harbiyeye bile müdâhale ediyor. Okuyunuz.

[Zabıt kâtibi okur]

Dâhiliye nâzırı Talat Bey vâsıtasıyla merkez-i umûmîye

İsmail Hakkı Bey'in vusûlü üzerine ben Karargâh'da vazîfenin hitâmını zâten görerek Artvin'deki kuvvetin başına geçmek üzere istihzârâtda bulunuyordum. Teşkîlât-ı Mahsûsa için cephâne kısmen dün geldi. İsmail Hakkı Bey'le görüşüp boş durmakda olan martinleri, dağıdılması düşünülen amele taburlarındaki İslâmlara verilirse Artvin'den Murgul'a kadar sarkan ve her bir vesâitden mahrûm teşkîlâta bir mikdâr kuvvet ilâve etmiş olurum. Pasinler'de iki yüz elliye karîb güzide atlılarım var. Bunları Artvin'e nakletmek veyâhûd ordunun arka ve yanlarında istihdâm etmek husûsunda bir karar ittihâzı zamanı henüz hulûl etmemişdir.

Bahaeddin Şakir

–Zuhûrunda–

Bahaeddin Şakir Bey'e

Mâdâmki orada işiniz kalmamışdır. Artvin meselesinden daha mühim bir vazîfeyi deruhde etmek üzere Trabzon'a hemân hareket ediniz. Buradan hareket edecek olan Yakub Cemil Bey size lâzım gelen îzâhât ve talîmâtı getirecekdir.

17 Teşrîn-i sânî 330

Reis — Görüyorsunuz ki Bahaeddin Şakir Bey'in Teşkîlât-ı Mahsûsa ile şiddetle alâkası var. Harekât-ı askeriye hakkında bile mütâlaa dermiyân ediyor.

Cevad Bey — Arz etdim Paşa Hazretleri...

Reis — Sonra size yazmıyor, Dâhiliye Nezâreti'ne yazıyor.

Cevad Bey — Bendenizin zamanımda gidenler muntazaman teşekkül etmiş gönüllü kıtaâtıdır. Bendeniz bunları sevk etdim. Daha evvel gidenlerden haberim yokdur.

Reis — Şimdi şu telgrafnâmeden ne anlıyorsunuz? Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya Bahaeddin Şakir Bey'in memûriyeti anlaşılmıyor mu?

Cevad Bey — Anlaşılır Paşa Hazretleri.

Reis — Sonra size gelen telgrafı Teşkîlât-ı Mahsûsa –kumandanının mı, reisinin mi ne ise, ne sıfatla o memûriyeti îfâ etmiş ise– sizin makamınıza (Sayfa: 71) çekmeyip de Dâhiliye Nezâreti'ne çekmesi de ayrıca nazar-ı dikkati celbediyor. Siz bunu nasıl telâkki ediyorsunuz?

Cevad Bey — Bendeniz telgrafın tarihini bilmiyorum efendim. O zamandan muhâbere etmek imkânı bu sûretle bulunmuş olacak.

Reis — Nasıl olur efendim!

Hulusi Bey (Dâvâ vekîli) — Müsâade buyurur musunuz, telgrafın tarihini?

Reis — Söylüyorum efendim, 17 Teşrîn-i sânî 330.

Hulusi Bey (Dâvâ vekîli) — Cevad Bey'in memûriyeti esnâsında değil.

Reis — Evet, biz de Cevat Bey'in memûriyeti esnâsında demedik. Yani bu telgrafın Talat Paşa'ya keşîde olunması, Teşkîlât-ı Mahsûsa ile Bahaeddin Şakir Bey'in ve dolayısıyla merkez-i umûmînin alâkası olduğunu açık bir sûretde gösteriyor, siz tasdîk etmiyorsunuz.

Cevad Bey — Arz etdiğim gibi Paşa Hazretleri bendeniz bulduğum memûrları Harbiye Nezâreti nâmına biliyorum. Diğer bir sûretle burada vazîfe görüyorlar, diye telâkki etmedim.

Reis — Siz hangi tarihde memûriyeti deruhde etdiniz?

Cevad Bey — 15 Kanûn-ı evvel 330'da.

Reis — Demek ara yerde tahmînen bir buçuk ay kadar bir fark var!

Cevad Bey — Evet efendim, sonra zâten ne olduğunu bilmiyorum. Ardahan veya Kafkas harekâtı başka bir şekle girdi. Bizimkilerin Üçüncü Ordu emrine gönderilmesi için emir verildi. Ve hattâ artık gönüllü teşkîline imkân kalmadığı yazıldı. Müsâade buyurursanız Paşa Hazretleri, Teşkîlât-ı Mahsûsa gönüllü kıtaâtına dâhil olmak için Karesi habshânesinde bir mahbûs kaçıyor. Biz bunu tevkif ediyoruz. Havâle ediyorum. Kendisini Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya gönderiyorlar. Yaralı imiş, hastahâneye konulmuş. Sonra Polis müdîriyeti marifetiyle yine tevkifhâneye gönderiliyor. Yine buradan yazıldığı hâlde Teşkîlât-ı Mahsûsa da cevâb veriyor diyor ki: [Okur]

Merkez Kumandanlığı'na

Merkum mahkûm efrâddan olup emsâl misillû gönüllü taburuyla sevk edilecek iken mecrûhiyeti münâsebetiyle hastahâneye yatırılarak hastahâneden ifâkatyâb olmuş ise de âhiren verilen emir üzerine sevk edilmeyerek Karesi livâlığına iâde kılınmış olduğu Teşkîlât-ı Mahsûsa'ca mazbût malûmât cümlesinden bulunmakla iâde kılınır.

10-2-331
Teşkîlât-ı Mahsûsa'da
Binbaşı
Hüsameddin

Cevad Bey — Gönüllü kıtaâtı için birkaç zâta ihzâr edilmişleri var. Onların da sevklerini emretdiler. Bizde bir muâmele kalmadı.

Reis — Hangi tarihde?

Zabıt Kâtibi Şefik Bey — 10-2-331; Nisan demek olacak.

Reis — Peki gidiniz. [Cevad Bey çıkar] Midhat Şükrü Bey'i getiriniz.

Mişon Ventura Efendi (Dâvâ vekîli) — Reis Paşa Hazretleri bir şey ifâde edeceğim. Bütün ifâdât zabta geçer. Fakat hâiz-i ehemmiyet mevâddan biri de maznûnînin esnâ-yı ifâdedeki evzâıyla o ifâdedeki samîmiyetidir, ifâdenin samîmiyeti, sâdeliği tesbît edilmez, hatırada menkûş kalır. Verilen cevâbdaki sâdelik ve samîmiyetin hatıra-i devletlerinde menkûş kalmasını istirhâm ediyorum.

Reis — Tabîî efendim.

[Midhat Şükrü Bey getirilir]

Reis — Şükrü Beyefendi! Merkez-i umûmî nizâmnâmesi mûcibince sarf-ı mesâî etdiğiniz işlerden gayrı şeylerle meşgul olmadığınızı söylemişdiniz.

Midhat Şükrü Bey — Ne gibi Paşa Hazretleri?

Reis — Yani Hükûmet işleriyle ve sâire ile.

Midhat Şükrü Bey — İcrâ işleriyle.

Reis — Hâlbuki Haleb'e gönderilen Nesimi Sarım ve Ali beylerin vilâyetin işlerine müdâhale ederek kesb-i kuvvet ve vilâyetde ihrâz-ı ehemmiyet dâiyesinde bulundukları için her ikisinin de iâde

edildiklerini Haleb vâlî-yi esbâkı Celal Bey ifâde ediyor. Demek ki Hükûmet memûrlarına da müdâhale ediyorlar.

Midhat Şükrü Bey — Evvelce Meşrûtiyet'in ilânını müteâkıb müdâhale ediyorlardı, fakat fırka-i siyâsiye hâline girdiğimiz zaman bu müdâhalenin önü alındı. Hattâ son zamanlarda böyle Hükûmet işlerine ve sâir şeylere müdâhale etmemeleri için kâtib-i mesûllerimize tamîmen yazdık. Böyle haber aldıklarımızı, yani Hükûmet işlerine müdâhale edenleri ihrâc etdik ve Sarım Bey de birçok zamanlar kâtib-i mesûllükde kullanılmadı. Vâlîlerden ve sâir yerlerden haber aldıkca bunlara dâimâ mâni oluyorduk. Eskiden kalma bir mantalite idi. Maa-mâfîh bu zihniyetin üzerine yürüdük ve son zamanlarda tamâmıyla muvaffak olmuşduk.

Reis — Heyet-i merkeziyeden birçok şikâyetnâmelerin merkez-i umûmîye vürûd edip makamât-ı âidesine takdîm kılındığı ve hattâ Heyet-i Vükelâ hakkında vuku bulan şikâyâtın da Meclis-i Mebûsân'da Fırka a'zâlarına takdîm olunduğu evrâk-ı istintâkiyenizdeki ifâdenizden anlaşılıyor ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey — Doğrudur efendim. Kâtib-i mesûllerimizden, efrâd-ı ahâlîden, her tarafdan bize şikâyetler gelirdi. Tabîî bunları yırtıp atmak ve hiç ehemmiyet vermemek de olurdu. Fakat bazı vatanî şeyler olduğu, bazı sû-i istimâlât bulunduğu için bunları âid olduğu nezâretlere gönderiyorduk. Fakat onları yapıp yapmamak Hükûmet'in vazîfesi idi. Biz malûmât kabîlinden bunları gönderiyorduk. Hattâ efrâddan bile bize mektûb şeklinde bir şey gelse malûmât kabîlinden bu sû-i istimâlin önünü almak için Hükûmet'e (Sayfa: 72) dâimâ malûmât verirdik. Hattâ bazı cihetlerde çok ısrâr ederdik. Muvaffak olamayınca Fırka'da da bahsederdik. Fırka arkadaşlarına, mebûslara siz münhasıran bunları sorunuz, istîzâh ediniz, diye söylerdik. Bu sûretle önünü almağa çalışırdık. Maat-teessüf birçoklarına muvaffak olamazdık. Bir kısmı öyle kalırdı. Çünkü ekseriyâ madde arıyorlardı Paşa Hazretleri.

Reis — 17 Ağustos tarihiyle Erzurum vâlîsi vâsıtasıyla şifre ile bir telgraf çekmişsiniz. Bunda Hükûmet işlerine merkez-i umûmînin karışdığı anlaşılıyor. Ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey — Nedir efendim?

Reis — Okuyunuz. [Zabıt kâtibi okur]

Erzurum vâlîsi vâsıtasıyla Bahaeddin Şakir Bey'e

C. 15 Ağustos 330 işârınızdan ve burada görüşdüğümüz bazı zevâtın ifâdelerinden Ermenilerin bizimle müştereken harekete mütemâyil olmadıkları anlaşılmışdır. Binâenaleyh meslek-i müttehazamızın kendilerinden ketmi îcâb ediyor. Maa-hazâ Ermeni vatandaşlarımızın refâh ve saâdeti esâsen Hükûmet ve Cemiyet'ce fevkalâde mültezem olduğundan bu husûsda îcâb eden temînâtın itâsıyla kalblerinin tatmînine gayret olunması dirâyetinizden muntazırdır.

Midhat Şükrü

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim, doğrudur, tahattur ediyorum. Evvelce bendenizden böyle bir şey sormuşlardı. Bahaeddin Şakir Bey, seferberlik zamanında muhârebenin ilânından mukaddem evvelce de arz etdiğim vechle hidemât-ı vataniye emeliyle oraya gitmişdi. Orada bulunan Ermenilerle dâimâ münâsebâtda bulunuyorduk. Her vakit Taşnaksiyunlarla intihâbâtda birlikde hareket ediyorduk. Yine onlarla görüşüp bizim tarafımızdan olduğu gibi onlar da aynı zamanda muhârebe için hâzırlıkda bulunsunlar, müdâfaa-i vatana çalışsınlar, dedik. Fakat anlaşılıyor ki vâki olan müzâkereleri müntic-i muvaffakıyet olamamış. Açıkdan açığa biz Türklerle teşrîk-i mesâî edemeyiz, bir harb olursa bîtaraf kalacağız, demişler. Onun üzerine biz de merkez-i umûmîden yazdığımız cevâbda: –Tabîî kendisine açık yazmak câiz olamaz diye Dâhiliye Nezâreti vâsıtasıyla bu telgrafı gönderdik– Siz kendileriyle görüşünüz ve lâzım gelen sûretde anlaşmağa, hüsn-i muâmeleye çalışınız, dedik. Ve bu, Hükûmet'e müdâhale değil; bilakis efrâd-ı anâsır-ı Osmaniye arasında hüsn-i âmîzişin muhâfazası için rumûz ile yazılmış bir şeydir. Muhârebeden evvel yazılmışdır.

Reis — Velev ki evvel olsa da müdâhaleyi işrâb etmez mi?

Midhat Şükrü Bey — Ne gibi müdâhale Paşa Hazretleri? Biz dâimâ Ermenilerle temâsda idik. Bütün intihâbâtda Taşnaksiyunlarla nâmzedlerimizi müştereken yapardık. Onlar bizim nâmzedlerimize, biz de onlarınkine rey verirdik. Bu sûretle arzu olunan nâmzedler intihâb olunurdu. Bu muhârebe esnâsında beraber hareket etmek üzere teşebbüsde bulunmasını söylemişiz. Fakat teşeb-

büslerinde muvaffak olamamışlar. Muvaffak olamadıklarını sonra anladık. Bunun üzerine biz yine hüsn-i muâmele ve hüsn-i âmîzişin muhâfaza edilmesini yazmışız. Bu, esâsen Hükûmet işi değil, tamâmen fırka işidir.

Reis — Muhârebenin ilânından evvel demek böyle bir hisde bulundunuz?

Midhat Şükrü Bey — Nede efendim?

Reis — Muhârebenin ilânından evvel muhârebenin vuku bulacağını demek anlıyordunuz?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim. Seferberlik ilân olunması dolayısıyla her şey ihtimâl dâhilindedir. Seferberlik demek, hâzır ol demek değil mi efendim?

Reis — O vakit devletin vaziyeti müsellâh bîtaraflık idi. Bunun için seferberliğin ilânı zarûrî idi.

Midhat Şükrü Bey — Bîtaraf efendim.

Reis — Müsellâh bir bîtaraflıkdır. Seferberlik ilânıyla mutlaka harb olması lâzım gelmez.

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim. Rusya tarafından şâyed bir taarruz vâki olursa hâzır bulunmak için yapılmışdır.

Reis — Okuyunuz.

[Dâhiliye nâzırı Talat Bey vâsıtasıyla Bahaeddin Şakir Bey tarafından merkez-i umûmîye çekilen ve bâlâda münderic bulunan telgrafnâme tekrar okunur.]

Dâhiliye nâzırı Talat Bey vâsıtasıyla merkez-i umûmîye
İsmail Hakkı Bey'in vusûlü üzerine.....ilâh

Reis — Görüyorsunuz ki merkez-i umûmî harekât-ı harbiyeye, tedâbîr-i harbiyeye bile karışdırılıyor.

Midhat Şükrü Bey — Efendim merkez-i umûmîyi vâsıta ittihâz ediyor. Bendeniz emînim ki ya Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya veya Harbiye Nezâreti'ne gönderilmişdir. Çünkü işin takibi için bize her tarafdan muhâberât vâki olurdu.

Reis — Geçende bizim şifremiz yokdu, buyurdunuz.

Midhat Şükrü Bey — Şifremiz yok. Bizim şifremiz değil.

Reis — Yani Dâhiliye Nezâreti'ne yazacağına doğrudan doğruya size yazabilirdi.

Midhat Şükrü Bey — Dâhiliye nâzırına yazdığından da anlaşılıyor ki bizim şifremiz yokdur. Şifremiz olmadığına en büyük delîl doğrudan doğruya Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmişdir.

Reis — Pekâlâ Dâhiliye nâzırını tavsît etmesinden maksad nedir? Demek oluyor ki böyle yapmak bir mecrâ-yı tabîî sırasına girmiş.

Midhat Şükrü Bey — Açık yazamıyor. Kapalı yazmak için de oradaki vâlîye ricâ ediyor.

Reis — Arkasındaki kararı okuyunuz.

[Zabıt kâtibi Şefik Bey okur]

Bahaeddin Şakir Bey'e
Mâdâmki orada işiniz kalmamışdır... ilâh

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim yine Doktor Nâzım Bey – malûm-ı âlîniz Teşkîlât-ı Mahsûsa'da idi, zaman geçmekle beraber tahattur ediyorum– Kafkasya cihetine bir huruc hareketi yapacaklardı. Yakub Cemil Bey'le, birtakım (Sayfa: 73) kuvvetlerle birleşerek o taarruzu yapmak için gideceklerdi, zannederim. Biz de onun üzerine cevâb yazmışız.

Reis — Peki, bu kararı siz mi yazdınız?

Midhat Şükrü Bey — Teşkîlât-ı Mahsûsa'dan veya Harbiye Nezâreti'nden mi bir yerden olacak efendim. Fakat her hâlde bir tarafdan lüzûm gösterilerek yazılmışdır. Orada bulunan Bahaeddin Şakir Bey'in suâli üzerine merkez-i umûmî âid olduğu dâireye yazmış, Bahaeddin Şakir Bey'e teblîgden ibâretdir. Vazîfesi bu. Yani işe doğrudan doğruya mübâşeret etmiş değil. O gösterdiği imzâları tahattur etmiyorum.

Reis — Bahaeddin Şakir Bey'e bir hidmet-i vataniye deruhde etmek üzere mezûniyet verilmiş, dediniz. Şu hâlde o hidmet-i vataniyeyi îfâ edinceye kadar sizinle bir alâkası kalmayacak. O alâkasını kesmiyor, muttasıl yazıyor.

Midhat Şükrü Bey — Her hâlde merkez-i umûmîde a'zâlığı vardır efendim. Orada merkez-i umûmîye müteallik bir vazîfe ile meşgul değil. Başka bir vazîfe ile gitmiş. Yalnız Bahaeddin Bey'den değil; birçok yerlerden gelirdi. Bazı bir inhâ gelirdi. Bir yere bir inhâ gönderilmiş. Hadememizden birisine veriyoruz. Takib ediyoruz. Çıkarıp cevâb veriyoruz. Mutlaka o inhânın bize gelmesi, o inhâyı bize gönderen adamla alâkamız olmasını intâc etmez. Bahaeddin Şakir Bey'in telgrafı da o kabîldendir. Yani merkez-i umûmî bu gibi işlerle meşgul olmamışdır.

Reis — Ama bunun delâleti?

Midhat Şükrü Bey — Bir delâletde bulunabilir. Hidmet-i vataniyedir. Herkes delâletde bulunabilir.

Reis — Diyorlar ki Teşkîlât-ı Mahsûsa ile merkez-i umûmî beynindeki râbıtayı gösteriyor.

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, bu nevî kâğıdlar bize başka yerden de gelirdi. Meselâ Hilâl-i Ahmer'e âid bazı kâğıdlar gelirdi. Onları Hilâl-i Ahmer'e gönderirdik. Hilâl-i Ahmer cevâbını verirdi; o cevâbı mahallerine teblîg ederdik. Daha meselâ Himâye-i Etfâl Cemiyeti bize tamîmler yazdırır idi. Şubelerinize yazınız, bunlara yardım etsinler, derdi. Kezâ Dârül-eytâm tamâmen mesûl bir dâire olduğu hâlde bize birçok yerlerde açığı olduğundan bahisle tezkere gönderirdi; biz de şubelerimize yazar, nerede açıkları varsa kapamaları için ricâ ederdik. Bu, Dârül-eytâm ile merkez-i umûmî arasında bir münâsebet, bir râbıta olmasına delâlet etmez. Bunlar harb zamanında muâvenetde bulunmak gibi şeylerdir. Bunlarda muzırr bir şey görmüş olsa idim katiyyen delâlet bile etmezdim. Bu, alel-umûm bir vâsıta olmakdan ibâretdir. Merkez-i umûmîde vazîfem olmasa bile elime geçince gider, koşar, cevâb yazar, veririm. Yoksa bir fenâlık çıkacağını hiç tasavvur etmiyordum. Hiç hatırıma gelmedi.

Reis — Süleyman Askerî Bey'in merkez-i umûmî ile bir alâkası var mı?

Midhat Şükrü Bey — O eskiden beri askerdi. Zâten zâbitlerle merkez-i umûmînin alâkası olamaz.

Reis — Bahaeddin Şakir Bey'e keşîde etdiği bir telgraf var ki Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya mezûniyet-i kâmileyi hâiz bulunduğunu gösteriyor.

Midhat Şükrü Bey — Ne gibi Paşa Hazretleri?
Reis — Okuyunuz.
[Zabıt kâtibi Şefik Bey okur]

Erzurum Vilâyetine
Şifre
Bizzât hallolunacakdır
Bahaeddin Şakir Bey'e âiddir
Trabzon'daki Rıza Bey Erzurum merkez-i umûmî a'zâlığına intihâb olunmuşdur. Rıza Bey'in yerine kâtib-i mesûl Memduh Bey gönderilecekdir.
9 Teşrîn-i sânî 33
Süleyman Askerî

Reis — Merkez-i umûmîye yazıyor.
Midhat Şükrü Bey — Süleyman Askerî Bey Teşkîlât-ı Mahsûsa'dan yazmış. Erzurum'a yazıyor. Zâten Bahaeddin Şakir Bey Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya merbût değil mi efendim? Rıza Bey'i de merkez-i umûmîye intihâb etdikleri için biz Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya ricâ ediyoruz; Bahaeddin Şakir Bey'e yazınız; Trabzon'daki Rıza Bey'i bize göndersin. Çünkü Rıza Bey merkez-i umûmîye a'zâ olmuşdur.
Reis — Süleyman Askerî Bey'i tavsît etmekden maksad nedir? Bir râbıtası olduğu anlaşılıyor.
Midhat Şükrü Bey — Bahaeddin Şakir Bey Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya merbût değil mi? Bahaeddin Şakir Bey seferberliği müteâkıb bir hidmet-i vataniye ile cepheye gitdi. Binâenaleyh Süleyman Askerî Bey'e tâbidir. Biz de Süleyman Askerî Bey'e Rıza Bey'in buraya gönderilmesi için ricâ etmiş olacağız, aradan zaman geçmiş hatırlayamıyorum.
Reis — Erzurum merkez-i umûmîliğine gönderiyor Rıza Bey'i.
Midhat Şükrü Bey —Erzurum'da merkez-i umûmî yok.
Reis — Telgrafda öyle.
Midhat Şükrü Bey — Süleyman Askerî Bey esâsen teşkîlâta vâkıf olmadığı için öyle yanlış yazmış olacak.
Reis — Telgrafı okuyunuz.
[Zabıt kâtibi Şefik Bey telgrafı okur]

İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsine

Beşinci çete olmak üzere Artvinli Tufan Ağa kumandasıyla elli beş kişilik bir çetenin motorla şimdi yola çıkarıldığı maal-ihtirâm arz olunur.
Samsun kâtib-i mesûlü
Rüşdü

Doktor Nâzım Beyefendi kardaşımıza
16 Kanûn-ı evvel 330
Midhat Şükrü

Midhat Şükrü Bey — Demin de arz etmiş olduğum vechle Teşkîlât-ı (Sayfa: 74) Mahsûsa'ya gönüllü toplamaları ve sâir hidemât-ı vataniyede bulunmaları için biz de kâtib-i mesûllerimize yazmışdık. Bu Rüşdü Bey de esâsen askerî mütekaidlerindendir. Yüzbaşıdır zannederim. Orada gönüllü toplamış olacak. Gönüllüleri sevk ediyor ve bize de malûmât veriyor. Bilâhire Rüşdü Bey'in fazlaca işlerle meşgul olacağından haber aldık. Âdetâ orada jandarma işlerine, eşkıyâ takibine mutasarrıf tarafından memûr edildiğini işitdik. Ve kendisini çağırdık. Fazlaca işlerle meşgul olduğu ve siyâsetimize de gayr-i muvâfık bulunduğu için kâtib-i mesûllükden çıkardık. Bu, sırf gönüllü sevkinden ibâretdir. Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya sorulursa ne sûretle gitdiğine dâir de malûmât alınabilir.

Reis — Buyuruyorlar ki Teşkîlât-ı Mahsûsa ile hiçbir münâsebetde bulunmadıklarını söyledikleri hâlde ara sıra merkez-i umûmînin bu gibi şeylerle meşgul oldukları anlaşılıyor.

Midhat Şükrü Bey — Geldikce tabîî efendim. Biz evrâkımız şey edilecek olursa her dâire ile münâsebetde bulunuyorduk. Bize gelen evrâkı âid olduğu devâire göndermek daha muvâfık olur. Hilâl-i Ahmer, Dârül-eytâm, Dâhiliye Nezâreti'ne, her tarafa...

Mîrlivâ Mustafa Paşa (A'zâ) — Doğrudan doğruya teşkîlâta taalluk eden işlerle meşgul oluyor. Gönüllü sevk ediyor. Bu husûsda kâtib-i mesûllerimize, murahhas-ı mesûllerimize emir verdik, diyor. Demek ki Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın esâsı tarafınızdan, merkez-i umûmîden teşkîl edilmiş oluyor.

Midhat Şükrü Bey — Hayır Paşa Hazretleri. Harb zamanında her adamın kendi ve sa'y etdiği kadar muhârebenin hüsn-i hitâmına ve memlekete fâideli olmasına çalışmak vazîfesidir. Zâten muhârebe ilân olundukdan sonra faâliyet-i siyâsiyemizi kaldırmak fikrinde idik. Fakat arkadaşlarımızın ekserisi razı olmadıkları için her yerde bulunanlar askerî işlerle, hidemât-ı vataniye ile meşgul oluyorlardı. Bazı yerlerde fazlaca meşgul olmuşlar. Herkesin tabîatına göre, bu Rüşdü Efendi dedikleri adem de esâsen asker olmak dolayısıyla fazlaca meşgul olmuş. Ve hattâ jandarma vazîfeleri de yapmış, bunu haber aldık ve kendisini celbetdik, fazlaca meşgul olduğu için kendisini istifâ etdirdik.

Reis — Zât-ı âlîniz kâtib-i mesûl bulunmak itibârıyla Doktor Nâzım Bey tarafından aşırılmış olan evrâk hakkında niçin takayüdâtda bulunmadınız? Ve böyle mühim bir fırka-i siyâsiye evrâkının aşırılması bazı muâmelât-ı hafiye vukua geldiğini işrâb eylediği iddiâ olunuyor, ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey — Maat-teessüf azîmetinden sonra haber aldım. Ertesi gün, bir gün sonra buradan gitmişlerdi.

Reis — Peki. Daha evvel takayüdât-ı lâzımede bulunmak lâzım gelmez mi idi?

Midhat Şükrü Bey — Evrâkı alsın, tamâmıyla götürsün! Bu, hiç hatırıma gelmezdi efendim.

Reis — Evrâk demek hâzırlanmış, toplanmış olacak ki hepsini birden alıp götürmüş?

Midhat Şükrü Bey — Zâten efendim Teceddüd Fırkası'na devir etmek üzere hepsini tasnîf etdik, sandıklara koyduk. Yalnız kendisi ile bazı evrâkı, Paris'de bulunduğu zaman Ahmed Rıza Bey ile olan muhâberâtını almak üzere görüşülmüşdü. Onları aramış. Altında mı, üstünde mi idi, diye aramış bulamamış. Hepsini almış gitmiş.

Reis — Şu hâlde Doktor Nâzım Bey'in firâr edeceğini hissetmiş idiniz.

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim.

Reis — Niçin almak istiyordu?

Midhat Şükrü Bey — İstifâ etdi. Cemiyet'le alâkasını kesmişdi. Bize: Ben Cemiyet'le alâkamı kesdim, merkez-i umûmîyle alâkamı kesdim, istifâ etdim. Bu evrâk kıymetdâr evrâkdır ve bana âiddir.

Benim Paris'de, 20-25 sene evvel orada bulunduğum zaman çalışdığım şeylerin burada kalmasını arzu etmem, binâenaleyh alâkamı kat' ediyorum. Bundan sonra alâkamı da kesiyorum. Hattâ kongreye de devâm etmeyeceğim demiş ve istifâ etmişdi. Pekâlâ dedik. Böyle hepsini alacağı hatırıma gelmiyordu.

Reis — Böyle hod-be-hod bu gibi mühim evrâkı vermeye salâhiyetiniz var mı idi?

Midhat Şükrü Bey — Kendi evrâkı efendim. Esâsen kendisi vermiş.

Reis — Fakat Cemiyet'in evrâkı dâhiline girmiş.

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim. Cemiyet'in tarihi yazılacağı zaman onlara mürâcaat edilsin, denilmişdi. Başlangıcını, İttihad ve Terakki'nin ne sûretle teşekkül etdiğini ve ne gibi safahât geçirdiğini yazmak için. Binâenaleyh...

Reis — Geçen ifâdenizde söylediğiniz kâtiblerden İbrahim ve ihtiyât zâbiti Cafer efendilerin elyevm nerede bulunduklarını biliyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey — İstanbul tarafında olacaklar efendim. İstanbul'da olmaları lâzım gelir.

Reis — Ne tarafdadırlar, adresini biliyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey — İbrahim Efendi Beşiktaş cihetinde oturuyor, zannederim ve Kâtib Cafer Efendi ya Fatih veyâhûd Cihangir taraflarında oturuyor. Doğrusunu bilmiyorum efendim.

Reis — İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin harbin ilânından sonra bazı iânât cemîne tevessül etdiği söyleniyor. Bu iâneler ne idi, ne için toplandı? Ve mikdârı neye bâliğ oldu ve nereye sarfedildi?

Midhat Şükrü Bey — Efendim?

Reis — İlân-ı harbden sonra bazı iâneler toplanmış.

Midhat Şükrü Bey — İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mi?

Reis — Evet.

Midhat Şükrü Bey — Haberim yok, malûmâtım yok. (Sayfa: 75)

Reis — Malûmâtınız yok mu?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim.

Reis — İâşeden bir para tasarruf edilmiş. Bu para ne sûretle tasarruf edildi?

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim, dört yüz bin lira kadar bir para idi. Ve sonra bankalara tevdî olundu, o para mı?

Reis — Orasını bilmiyorum. Îzâh ediniz.

Midhat Şükrü Bey — Bendenizin bildiğim bir o para var efendim. Malûm-ı âlîniz ilân-ı harbden evvel ekmek sıkıntısı ziyâde olmuşdu. Sonra Şehremâneti narh koymak istedi. Ekmeğin narhından da bir fâide hâsıl olmadı. Sonra Şehremâneti'ne havâle olundu. Ekmek işleri için Kemâl Bey'e de ricâ olundu. Müştereken bu işi deruhde etdi ve ben bu ekmeği şu kadar paraya satacağım, dedi. Onun üzerine Şehremâneti o fîâtı da muvâfık gördü, otuz beş para mı, kırk para mı nedir? Bu sûretle birkaç ay devâm etdi. Sonra mübâyaa ile satış arasında bir para mı, bir buçuk para mı, bir fark oluyormuş. O farkdan dört yüz bin lira kadar tasarruf edildi ve bu dört yüz bin lirayı şirketlere hisse olarak filân koydular, zannederim. Sonra yedi yüz mü, sekiz yüz bin mi lira kadar bir para oldu. Mikdârını tamâmıyla bilmiyorum. Sonra Kemâl Bey bu parayı ne yapacağız, dedi. Çünkü bu paranın sâhibi yok. İstihdâm etdiğim adamlar fahrî olarak ve hamiyeten yapdılar. Bu fark kendilerine âid olmakla beraber almak istemiyorlar. Binâenaleyh bu para muallâkda kalmış bir paradır. Ne yapılsın diye sordu. Sonra kongrece verilen karar mûcibince bir komisyon teşekkül etsin, bu parayı vakfetsinler, bir vakıfnâme yapılsın ve parayı da vakfetsinler ve bu para bir bankada tasarruf olunsun ve bundan Millî İktisâd Bankası tesîs etsin diye karar verildi. O dört yüz bin lira da yedi yüz bin lira olmuşdu, vakfedildi. Bu ekmek işi ile meşgul olanlar vakfetdiler, vâkıf oldular ve bugün de para tamâmıyla vakfedilmişdir. Sorduğunuz bu ise ben bu kadar biliyorum.

Reis — Sadr-ı esbâk Said Halim Paşa ifâdesinde: Harbin ilânından sonra bir ekmek meselesi için para dercine başlandığından bu meblağın bir yere vakfedileceğini bir kongre ictimâında duyduğunu ve buna itirâz eylediğini ve bir fırka-i siyâsiyenin iktisâdiyâta giremez demiş olduğunu ve Cemiyet'in de bademâ fırka a'zâsından hiçbirinin ticâret işiyle temâsda bulunmayacağını vaad eylediklerini söylüyor.

Midhat Şükrü Bey — Efendim esâsını bilmiyor. Yanlış olarak ifâdede bulunmuş. Para cem ve derc olunduğu yok. Tabîî böyle bir şey olsa herkesin malûmâtı olacak. Bendeniz haberdâr olmadım ve emînim ki...

Reis — Ahâlîden fazla para alıp da böyle vakfetmek câiz mi?

Midhat Şükrü Bey — Fazla değil efendim, otuz beş paraya satılan ekmek otuz yedi paraya satılıyordu. Sermâyesi otuz üç buçuk para oluyormuş; otuz beş paraya satılıyormuş. Bu farkdan toplanan paradır. Bunu Şehremâneti kime ihâle etmiş olsa bu farkı alacakdı. Fakat bu adamlar fahrî olarak bu vazîfeyi deruhde etdikleri için bu farkı almak istememişler, vakfetmişler.

Reis — Fakat böyle memûrların birkaç aylık mesâîsi dört yüz bin lira tutar mı?

Midhat Şükrü Bey — Dört yüz bin lira, bütün İstanbul'dan ufak bir şey zannetmeyiniz. Çünkü o vakit inhisâr altına alınmışdı. O vakit İstanbul'da bir fırının kazandığını, bütün İstanbul fırınlarının kazandığını hesâb ederseniz dört ayda her hâlde büyük bir mikdâra bâliğ olur.

Reis — Hükûmet'in re's-i kârında bulunan Sadrazam'ın reyine muhâlif olarak böyle bir şey yapmağa, böyle bir teşebbüsde bulunmağa merkez-i umûmînin salâhiyeti var mı?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmî bunu yapmadı Paşa. Merkez-i umûmîyi şey ediyorsunuz. Her iş çıkdıkça merkez-i umûmî telâkki buyuruluyor. Hâlbuki merkez-i umûmî katiyyen böyle bir şey ile meşgul olmaz.

Reis — Said Halim Paşa'nın ifâdesi öyle.

Midhat Şükrü Bey — Kongrede işitdiği işte budur efendim. Kongre açık. Bütün gazeteler yazdı. Said Halim Paşa kongre ile meşgul olmazlardı. "Böyle bir iş doğru değildir. Bir fırka ticâret işiyle meşgul olmaz. Bakınız, o parayı ne yapacağınızı bilemiyorsunuz. Onun için fırka-i siyâsiye ticâret işleriyle meşgul olmamalıdırlar," demiş olmaları doğru olabilir efendim. Fakat esâsını bilmedikleri de yine doğru olabilir. Çünkü esâsen Said Halim Paşa kongreye bir defa mı, iki defa mı gelmişler. Meclis-i umûmîye pek nâdiren geliyorlardı. Onun için haberleri olmasa gerekdir.

Reis — Hükûmet'in re's-i kârında bulunan bir zâtın muhâlif olduğu bir iş nasıl yapılabilir?

Midhat Şükrü Bey — Yapıldıkdan sonra efendim. Yapılmadan evvel değil.

Reis — Yapılmadan evvel haberdâr edilmek lâzım gelmez miydi efendim?

Midhat Şükrü Bey — Onu Hükûmet haberdâr etmeli idi. Dâhiliye nâzırı haberdâr etmeli idi.

Reis — Dâhiliye nâzırının muvâfakati, vukufu, malûmâtı var mı idi?

Midhat Şükrü Bey — Tabîî efendim. Şehremâneti'nin yapdığı bir işde Dâhiliye Nezâreti'nin muvâfakati ve malûmâtı olmamak kabil değildir. Dâhiliye nâzırının tensîbi ve Şehremâneti'nin muvâfakatıyla yapılmış bir mesele efendim.

Reis — Harb-i Umûmî'ye duhûl ve adem-i duhûl için bir mahfel-i resmîde müzâkereye merkez-i umûmî a'zâları iştirâk etdi mi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, etmemişdir. (Sayfa: 76)

Reis — Said [Halim] Paşa'nın yalısında bir ictimâ olmuş. O ictimâda merkez-i umûmî a'zâları varmış.

Midhat Şükrü Bey — Harbin vukuundan, hâdiseden sonra oldu efendim.

Reis — Hâdiseden evvel.

Midhat Şükrü Bey — Hâdiseden sonra efendim.

Reis — Kendisi Meclis-i Mebûsân'da verdiği ifâdâtda öyle diyor. A'zâyı yalısında toplamış ve harbin bizim hakkımızda iyi olmayacağını, Devlet'in siyâsetini uzun uzadıya îzâh etmiş.

Midhat Şükrü Bey — Müsâade buyurursanız arz edeyim. Bendeniz seyâhate gidiyordum. Hattâ harbden o kadar bîhaber idim ki bendeniz harbin ilânından evvel, bayramdan bir gün evvel, pasaportumu yapdırmışdım, Bulgaristan'a seyâhate çıkacak idim. Orada bildiklerim var. Ben vaktiyle bir sene kadar Vidin'de kalmışdım. Bayram münâsebetiyle hem oradaki dostlarımla görüşmek hem de bayramı orada geçirmek üzere gidecekdim. Pasaportu da, herşeyi yapdırdım. Ertesi gün gitmek üzere idim. O akşam vapurda haber aldım ki Karadeniz'de bir hâdise olmuş. Seyâhate gitmek doğru olmaz. Tabîî azîmetimi tehîr etdim. Binâenaleyh ertesi günü gazetelerden filân haber aldım ki hakikaten Karadeniz'de böyle bir hâdise vâki olmuş ve gemiler muhârebe etmişler. Sonra o gün bayram selâmlığında Sadrazam Paşa'nın istifâsı da şey edildi. Biz de tabîî merâk etdik. İşte bu hâdiseden dolayı istifâ etdiğini söyledi. Birkaç gün sonra bizi, merkez-i umûmî a'zâlarını yalısına çağırdı ve bu hâdiseden bahsetdi. Kendisi istifâ etdiğini, fakat istifâ etmek doğru

olmadığını söyledi. Pekiyi yapmışsınız Paşa Hazretleri dedik. Yalnız bize: Bu harbin önünü alacağını, bîtaraf kalacağını söyledi. Sefîrlere yazdım, siz de şubelerinize yazınız, harb oldu zannetmesinler, harb lehine tezâhürâtda bulunmasınlar, harb oldu, harb ilân edildi zannetmesinler; bu, bir hâdisedir, bunun önünü almağa çalışacağım, çünkü memleketin harbe girmesi muvâfık değildir, diye uzun uzadıya îzâhât verdi, biz de îzâhâtını muvâfık bulduk. Bundan ibâretdir. Yoksa harbin ilânı için bir ictimâ, müzâkere filân vâki olmadı.

Reis — Heyet-i Vükelâ da orada imiş?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, Heyet-i Vükelâ yok idi. Yalnız merkez-i umûmî a'zâları vardı.

Reis — Heyet-i Vükelâ'dan kimse yok muydu?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, hiç kimse yokdu.

Reis — Kendi ifâdesinde...

Midhat Şükrü Bey — Yanlış telâkki edilmiş olacak. Çünkü bize: "Heyet-i Vükelâ ile yalnız görüşdüm, Heyet-i Vükelâ bu fikirdedir. Size de malûmât veriyorum" dedi. Bayramın dördüncü günü mü idi, beşinci günü mü idi? "Heyet-i Vükelâda bu fikirdedir, sizin de malûmâtınız olsun birtakım tezâhürât, filân olmasın; muhârebe ilân edilmiş değildir, ben muhârebenin önünü almağa çalışacağım, süferâya tavassutda bulundum, süferâ ile görüşüyorum, her hâlde önünü almağa çalışacağım, bir yanlışlık olmasın, harb oluyor; diye birtakım tezâhürât vuku bulmasın; kulüblere, filânlara da malûmât veriniz ki tezâhürâtda filân bulunmasınlar," dedi.

Reis — Hâlbuki orada öyle demiyor. Lâzım gelen îzâhâtı verdim. Devletin hâli, harbe müsâid olmadığını ve bizim için bîtaraf kalmak lâzım geldiğini birçok edille getirerek îzâh etdim, fakat iknâ edemedim, diyor.

Midhat Şükrü Bey — Kimi, neyi iknâ edemedim, diyor?

Reis — Merkez-i umûmî a'zâlarını.

Midhat Şükrü Bey — Doğru değil efendim. Zannetmem ki böyle söylemiş olsunlar. Yani biz illâ harb olacak mı demişiz?

Reis — Ne denildiğini bilmiyorum. Yalnız iknâ edemediğini söylüyor.

Midhat Şükrü Bey — Zannetmem efendim. Hattâ buraya gelse yüzümüze karşı da...

Reis — Îcâb ederse onu da yaparız.

Midhat Şükrü Bey — Muvâcehe olunurum efendim.

Reis — Dâire-i resmiye denilen Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın –öyle deniliyor ya– bunun teşkîli için irâde-i seniyye var mı?

Midhat Şükrü Bey — Harbiye nâzırı bilir, bendeniz bilmem.

Reis — Seferberliğin ilânı için merkez-i umûmîce hiçbir mübâhese geçdi mi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, seferberliğin ilânı ânî oldu. Bir gün seferberlik ilân olundu, diye haber aldık. Sokaklarda ilânlar gördük.

Reis — Sadrazam Said Halim Paşa Teşkîlât-ı Mahsûsa hakkında Meclis-i Vükelâ'da hiçbir müzâkere cereyân etmediğini söylüyor, Hükûmet'ce yapılmış bir iş değildir, diyor.

Midhat Şükrü Bey — İhtimâl malûmâtı yokdur efendim. Harbiye nâzırı kendisine malûmât vermemiş olabilir. Harbiye Nezâreti'nde yapılan bütün muâmelâtdan Sadrazam'ın malûmâtdâr olmasını esâsen bendeniz zannetmem. Bütün şuabâtı, her şeyi malûmât verir mi? Zannetmem.

Reis — Enver Paşa'nın seferberlik hakkında vükelânın kısm-ı azamına haber vermediğini, bunun merkez-i umûmîde kararlaşdırılmış olduğunu söylüyorlar.

Midhat Şükrü Bey — Vükelâya malûmât vermeksizin merkez-i umûmîde mi? Enver Paşa'nın esâsen meclis-i umûmîye geldiği yokdu. Yalnız son zamanlarda meclis-i umûmî oldukdan sonra ayda bir defa, iki ayda bir defa geldiği olurdu. Bir defa Enver Paşa merkez-i umûmîden böyle şeyleri, öyle seferberlik ilân edeceğim filân, diye sormağa tenezzül etmezdi.

Reis — Neden dolayı Enver Bey sizinle müzâkereye tenezzül etmiyordu? (Sayfa: 77)

Midhat Şükrü Bey — Efendim vazîfesi gayet muazzam idi; biz kendisine vazîfesi hakkında, muhârebe hakkında ne fikir verebiliriz? Erkân-ı harbiyesi var.

Reis — Askerlik hakkında değil. Seferberlik ilânı münâsebetiyle.

Midhat Şükrü Bey — O da şübhesiz bir askerlikdir efendim.

Reis — Askerliğin müdâhalesi seferberliğin ilânından sonra başlar.

Midhat Şükrü Bey — Vâkıa öyledir ama onu da sormadı Paşa Hazretleri; vükelâya sormayıp da bize sormasında hiçbir mânâ yok ve arz etdiğim gibi bendeniz seferberliğin ânî olarak ilânını haber aldım. Hattâ beklenmiyordu, birden bire ilân edildi.

Reis — Merkez-i umûmî ne zaman haber aldı?

Midhat Şükrü Bey — Şimdi saatini, gününü tayîn edemem Paşa Hazretleri. Vukuundan sonra haberdâr oldu. İlânlar, davullar sokağa çıkdıkdan sonra merkez-i umûmî de herkes gibi haberdâr oldu.

Reis — 328 senesi Kânûn-ı sânîsinin onuncu günü Bâbıâlî Baskını'ndan merkez-i umûmî ne vechle haberdâr oldu?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmîye o sene a'zâ olduğum gibi Avrupa'ya mâ-âile tedâviye gitmiş idim. Avrupa'dan avdet etdiğim zaman merkez-i umûmîye gitdim, bakdım ki bir polis kapısında duruyor. Dediler ki: "Merkez-i umûmî faâliyetini tatîl etmişdir, Hükûmet tarafından kapatdırılmışdır." Binâenaleyh merkez-i umûmî faâliyetini tatîl etmişdir.

Reis — O binâda ictimâ edememekle başka bir yerde de ictimâ edememek lâzım gelmez ya?

Midhat Şükrü Bey — Başka yerde de ictimâ etmiyordu.

Reis — Sonra, o vakayı müteâkıb ictimâ edildi mi?

Midhat Şükrü Bey — Vakayı müteâkıb ictimâ etdi; Talat Paşa o zaman, zannederim, merkez-i umûmî a'zâsından idi. Sadrazam Said Halim Paşa kâtib-i umûmî idi. Merkez-i umûmî a'zâsını, hepimizi birer tezkere ile davet etdi. Merkez-i umûmî a'zâları ictimâ etdi. Ondan sonra ictimâlara devâm etdik.

Reis — O vakit, o vaka ne sûretle telâkki olundu?

Midhat Şükrü Bey — O vaka bazı adamlar tarafından tertîb edilmiş. Enver Paşa başa geçerek intihâb etdiği bazı adamlar vâsıtasıyla gitmiş, Bâbıâlî'ye girmişler, Kâmil Paşa merhûma istifâ teklîf edilmiş. Sonra mabeyne gidilmiş, Zât-ı Şâhâne'ye arz-ı keyfiyet olunmuş, ondan sonra tebdîl-i vükelâ olmuş. Mahmud Şevket Paşa geçmiş.

Reis — Bunların başında Talat Bey mi bulunuyormuş?

Midhat Şükrü Bey — Enver Paşa.

Reis — Enver Bey mi bulunuyormuş?

Midhat Şükrü Bey — Enver Bey bulunuyormuş.

Reis — Peki. Bu vakada daha kimler varmış? Yani o vakanın şâhidi olarak kimleri tanıyorsunuz?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmî a'zâsından olarak kimseyi tanımıyorum. Yalnız bazı murahhaslar varmış, Yakub Cemil Bey varmış, merhûm Mustafa Necib Bey orada vefât etmiş. Bendeniz ferdâsı günü haberdâr oldum.

Reis — Bu vakanın akabinde, ferdâsı günü merkez-i umûmînin derhâl ictimâ etmesi kendisiyle bir alâka olduğunu hissetdiriyor.

Midhat Şükrü Bey — Niçin efendim? İctimâ ediyor; çünkü hükûmet değişiyor, hükûmet-i sâbıka kapatmışdı, faâliyetini tatîl etmişdi; binâenaleyh diğer bir hükûmet, Mahmud Şevket Paşa Hükûmeti gelince o memnûiyet kalkıyor, binâenaleyh faâliyetini tecdîd ediyor. O zaman kâtib-i umûmî olan Said Halim Paşa nâzır olmuşdu. Onun yerine Talat Paşa bil-vekâle ictimâ etdirdi.

Reis — Bir beyânnâme ile mi?

Midhat Şükrü Bey — Tezkere ile efendim. Hattâ Hüseyin Kâzım Bey vardı, Hallacyan Efendi vardı, Emrullah Efendi vardı. Daha çok kimseler vardı. Onlar ictimâ etdiler.

Reis — Peki gidiniz. [Midhat Şükrü Bey çıkarılır] Ziya Gökalp Bey'i çağırınız. [Ziya Gökalp Bey getirilir]

Reis — Ziya Bey! Sizin "Yeni Mecmûa" nâmında bir mecmûanız var mı?

Ziya Gökalp Bey — "Yeni Mecmûa" bir mecmûadır. Bendeniz oraya yazı yazarım.

Reis — Orada Turancılık gibi bir makaleniz varmış. Bu makale, Osmanlılık sıfatına Turancılığın tercîhi hakkında imiş. Bu bâbdaki ictihâdınızı îzâh eder misiniz?

Ziya Bey — "Turan nedir?" diye bir makalem var. Orada gösteriyordum ki; bugün tasavvur edilebilecek Turan, Harsî Turan'dır. Yani Osmanlı Türkleri bir hars yapacakdır. Sonra bunu diğer Türkler kabûl ederse işte Harsî Turan budur. Ve bu da Osmanlı Devleti için fâidelidir. Çünkü, bir kerre memleketimizde Osmanlılık'ın esâsı olan Türklük terakki edecek, tabîî devlet de kuvvetlenecek; sonra da bütün Türkler, bu Osmanlı Türkçesini kabûl edecekler. Harsî Turan'dan maksad, Azerbaycan Türkleri zâten başlamışlardır. Osmanlı Türkçesinin taammümü, Osmanlı edebiyâtının millî

edebiyât olarak kabûl edilmesi tabîî Türkleri buraya kalben merbût bırakacak. Buradaki eserler bütün Türk âleminde okunacak, gazetelerimizin, kitâblarımızın karileri çoğaldığı gibi tabîî muharrirler de, edîbler de eserlerinden daha çok fâide görürler. Makale bu sûretle başdan nihâyete kadar bunun Osmanlılık'a fâideli olacağına delâlet ediyor ve sarâhaten ifâde ediyor.

Reis — Bu, anâsır-ı gayr-i müslimeyi bazı gûnâ hissiyâta düşürmez mi?

Ziya Bey — Hayır efendim. Bütün anâsır-ı Osmaniye kendi harslarında (Sayfa: 78) muhtardır. Yani her unsur kendi millî harsında muhtardır. Kendi edebiyâtını, kendi harsını, kendi lisânını neşredebilir. Binâenaleyh bu usûl onları gücendireceğine bilakis memnûn eder, çünkü; aksi fikirde bulunanların, yani "Türk Milleti" yokdur, Türk harsı yokdur, yalnız Osmanlı lisânı vardır, Osmanlı harsı vardır diyenlerin fikri anâsırı gücendirir. Çünkü: Tabîî diğer milliyetleri tanımaz. Yalnız Osmanlı milliyeti var der. Hâlbuki, bendenizin itikadıma göre Osmanlı tabîri yalnız devletindir. Devlet-i Osmaniye'ye tâbiyiz. Fakat Devlet-i Osmaniye içinde Arab milleti, Türk milleti, Ermeni milleti var. Müteaddid milletler var. Bu, bilakis her milletin milliyetini tasdîk ediyor ve Osmanlı Devleti'nin de kuvvetlenmesini temîn ediyor. Çünkü Osmanlı Devleti ancak mütekabil hürmet esâsına müstenid bir ittihad-ı anâsıra istinâd edebilir; yoksa hepimiz Osmanlı'yız, milliyetimiz yokdur demekle İttihad-ı anâsır olamaz. Bilakis bunu unsurlar reddederler.

Reis — Milliyet iddiâsı başka. Fakat Osmanlılık birçok milletlerden teşekkül etdiği için onların beynindeki râbıtayı takviye etmek îcâb eder. Yalnız içlerinden bir kısmını intihâb edip de onların milliyetini meydana koymağa sa'y etmek tabîîdir ki diğer anâsırın, hattâ belki Müslümân olan diğer unsurların da inkisâr-ı kalbini mûcib olmaz mı?

Ziya Bey — Hayır efendim. Her unsur...

Reis — Osmanlılık nâmı altında ictimâ etmişler. Hattâ bunlardan bazıları, pek çok Hıristiyanlar, Zât-ı âlîniz daha iyi bilirsiniz ki Türkçeden başka lisân bilmezler. Kendi lisânlarını bile tekellüm etmiyorlar. Osmanlılık nâm-ı celîli altında toplanmış olan akvâmın yekdiğerine olan râbıtası teşyîd edilecek yerde onların bazı husûsât-

da bazı gûnâ inkisârını mûcib olacak bu gibi makalelerden ne fâide bekliyor idiniz?

Ziya Bey — Eskiden Türkçeden başka lisân bilmeyen Rumlar bilâhire çocuklarını "Atina"ya gönderdiler, Rumcayı öğretdiler. Ermeniler de öyle. Ermeniler de yine lisânlarını ihyâ etdiler. Bu asır milliyet asrıdır. Bâ-husûs "Wilson Prensibleri" de bunu büsbütün meydana çıkardı. Her millet milliyete doğru gitmek mecbûriyetindedir. Fakat bu milliyet Osmanlı tâbiiyetine halel getirmez. Osmanlı kelimesi bir siyâsî cümledir; bir devletdir. Bir devlet dâhilinde müteaddid milletler olabilir. Fakat o milletlerin âhengine, ittihadına belki mâni olacak şey, milliyet prensibinin inkâr edilmesidir. Milliyet yokdur demekle, tabîî unsurların imtizâcına mümânaat edilmiş olur. Hâlbuki bendenizce Türk Milleti ne kadar muhterem ise diğer milletler de o derece muhteremdir. Her milletin harsı vardır. Her milletin harsı birbirine lâzımdır. Âdetâ milletler arasında bir taksîm-i âmâl vücûde gelmişdir. Her millet husûsî bir hars meydana getirmekle, bir sanayi-i nefîse meydana getirmekle tabîî yalnız kendisi mütelezziz olmuyor. Başka milletler de bütün milletlerin mûsikîsinden, resminden, şiirinden, edebiyâtından, her türlü sanayi-i nefîsesinden mütelezziz oluyor. Milliyetlerde millî bir zevk olduğu gibi bir de "ekzotik" zevk vardır. Yani hâricî zevk, sanayi-i nefîseden zevk almak. Meselâ Piyer Loti Türk sanatından, mimarîsinden zevk alıyor. Tabîî bu "ekzotik" zevkten dolayı Türk harsını seviyor. Bunun gibi Türkler de Fransız, İngiliz, Alman her milletin harsından mütelezziz olduğu gibi memleketimizde her unsurun harsı olsa bundan da herkes, bütün unsurlar müstefîd olurlar. Çünkü insaniyetde bu kadar müteaddid harslar vücûde gelir. İnsaniyet de teâli eder.

Reis — Bu mecmûa için tahsîsât-ı mestûreden ne kadar para aldınız?

Ziya Bey — Bendeniz mecmûanın müdîri değil idim. İdâre işine karışmaz idim. Yalnız yazı yazardım.

Reis — Mesmûâtınız yok mu?

Ziya Bey — Bilmiyorum.

Reis — İttihad ve Terakki Cemiyeti'nce ilân-ı harbden sonra bir para toplanmış. Zât-ı âlîniz de merkez-i umûmî a'zâsı olmanız münâsebetiyle bundan ne derece malûmâtdârsınız?

Ziya Bey — Bendeniz o zaman Diyâr-ı Bekr'de idim. Merkez-i umûmîde değildim.

Reis — Hiçbir malûmâtınız yok mu?

Ziya Bey — Tabîî eski bir şey, unutmuşum.

Reis — Kongrede bulundunuz mu?

Ziya Bey — Kongrede bulundum.

Reis — O vakit İâşe'den tasarruf edilen birçok paranın sûret-i sarfı hakkında bir karar verildi mi?

Ziya Bey — Bunun umûma âid bir banka olması muvâfık görüldü.

Reis — Fukarânın ekmeğinden fazla para alıp da böyle bir banka yapmak meşrû mu idi?

Ziya Bey — Böyle fukarânın ekmeğinden alındığı orada şey etmedi ki.

Reis — Bu paranın nereden alındığından sizin malûmâtınız yok mu? Sadr-ı esbâk Said Halim Paşa öyle diyor: "Ekmek parasından toplanmış bir para idi. Böyle bir paranın bankaya konulması muvâfık olmadığını söyledim. Fakat müsmir olmadı. Bir daha merkez-i umûmî a'zâlarının böyle ticâret işleriyle temâsda bulunmamalarını ihtâr etdim. Söz verdiler, fakat durmadılar" diyor.

Ziya Bey — Tabîî böyle bir para olunca yine umûma hasredilir.

Reis — Efendim?

Ziya Bey — Yine umûmun menfaatine hasredilebilir.

Reis — Bunda umûmun menfaati nerededir?

Ziya Bey — Banka kimin içindir, bu para kimin içindir? Bir bankaya vakfedilmiş.

Reis — Vakfedilmiş, fakat bîçâre bir dul kadının ekmek parasından beş para fazla alınmış ve o sûretle toplanmış bir para. O bankadan (Sayfa: 79) istifâde edecekler gayet mahdûd kimseler. Parası olan, mâlı olan istifâde eder, yoksa kuvvet lâ-yemût geçinenler ondan, o bankadan ne istifâde eder?

Ziya Bey — Bu işin başlangıcında bizim reyimiz olmadığını söylemişdim. Sonra böyle bir para vücûde gelmiş ve bu para menâfi-i âmme için vakfedilmiş.

Reis — Vakfedileceğine ekmek, hiç olmazsa, on para eksik satılarak alınanlara iâde edilmesi daha meşrû olmaz mı idi? Vakfedilince birkaç kimsenin menfaatine bırakılmış demekdir.

Ziya Bey — Onlar orada öyle ictihâd etdiler ki, vakfedilirse daha ziyâde umûmun menfaatine hâdim olur.

Reis — Zât-ı âlîniz de o ictihâda iştirâk etdiniz mi?

Ziya Bey — Bendeniz zâten evvelce de söyledim. Umûma taalluk eden menfaatlerin umûma âid olması fikrindeyim.

Reis — Kongrenin mukarrerâtı reylerin bir yere kaydıyla mı takarrür eder; yoksa işâretle, ayağa kalkmakla mı?

Ziya Bey — Ekseriyetle eller kaldırılır.

Reis — Yani kimin muhâlif olduğu, kimin mutâbık olduğu belli değildir değil mi?

Ziya Bey — Evet efendim, belli değildir.

Reis — Deminki ifâdenizi yazmamışlar, tekrar buyurur musunuz? "Menâfi-i umûmiyeye âid olan husûsâtda... ilâh" cümlesini yazmamışlar. Tekrar buyurur musunuz?

Ziya Bey — Külfet nimete göredir, diye bir kaide var, bir kaide-i fıkhiye var. Külfeti kim çekmiş ise nimet oraya âiddir.

Reis — Harb-i Umûmî'ye duhûl veya adem-i duhûl hakkında merkez-i umûmîce bir müzâkere cereyân etdi mi?

Ziya Bey — Hayır efendim, etmedi.

Reis — Sadr-ı esbâk Said Halim Paşa'nın yalısında bir ictimâ olmuş. Oraya Heyet-i Vükelâ ile merkez-i umûmî a'zâlarını davet etmiş, Harb-i Umûmî'ye iştirâk etmenin devletin menâfiine ve siyâsetine muvâfık olmadığına dâir birçok îzâhât vermiş. Fakat merkez-i umûmî a'zâlarını iknâ edemediğini Meclis-i Mebûsân'daki istîzâha cevâben verdiği ifâdelerde söylemiş. Ne dersiniz; böyle mi oldu?

Ziya Bey — Heyet-i Vükelâ'yı davet etmemişlerdi. Yalnız merkez-i umûmî a'zâsını çağırmışlardı, harbin aleyhinde bulunduklarını söylemişlerdi. Tabîî biz de o fikirde olduğumuz için bu, pek doğru demişdik. Maksadları haber vermekden ibâretdi.

Reis — İknâ edemedim, diyorlar. Bu tabîrden haber vermek mânâsı çıkmıyor.

Ziya Bey — Hayır efendim. Biz de aynı fikirde idik. Tabîî, harbi kim ister?

Reis — O hâlde harbin aleyhinde bir karar ittihâz edilmek îcâb ederken muvaffak olunamamış.

Ziya Bey — Efendim zâten bu Soşon Paşa'nın Karadeniz'e çıkmasından sonra...

Reis — Öyle olsun. Yani harb resmen ilân...

Ziya Bey — Harbi durdurmağa çalışacağım, demişlerdi. Çünkü bir defa harbe başlanıldı. Durdurmağa çalışacağını söyledi. Fakat çalışmışlar, muvaffak olamamışlar.

Reis — Muvaffak olamadıklarını mı söylediler?

Ziya Bey — Hayır. Çalışacağım, dediler. Ondan sonra tabîî muvaffak olamadıkları tezâhür etdi.

Reis — Harbin geri çevrilmesi merkez-i umûmîde de tasvîb edildi mi?

Ziya Bey — Ne efendim?

Reis — Harbin geri çevrilmesi.

Ziya Bey — Tabîî bizde arzu ediyorduk ki durdurulsun. Fakat durduramadılar.

Reis — Heyet-i Vükelâ'nın orada hâzır olduğunu anlıyorum. Siz iyi biliyor musunuz?

Ziya Bey — Hayır efendim, yokdular. İhtimâl ki onlar ayrı gitmişlerdir. Onları ayrı çağırmışdır.

Reis — O hâlde merkez-i umûmînin bu arzusu Heyet-i Vükelâ'ya teblîg olunmadı mı?

Ziya Bey — Bilmiyorum efendim.

Reis — Bu mukarrerâtı kim teblîg ederdi, Said Paşa mı yoksa Midhat Şükrü Bey mi?

Ziya Bey — Esâsen burada bir karar yok. Reis-i umûmî çağırtıyor. Kendi fikirlerini, çalışacaklarını haber veriyor.

Reis — Peki.

Ziya Bey — Tabîî onu vükelâya da anlatmışlardır.

Reis — Merkez-i umûmîyi oraya çağırmakdan maksad, tabîî reylerini anlamak değil ya?

Ziya Bey — Hayır efendim. Yalnız İstanbul'da belki birtakım nümâyişler, filân yapılır, yapılmasın, bu gibi şeyler olmasın gibi bir şeyler söyledi. Yani harbe başlanılmış değildir, durdurmağa çalışacağım, onun için haberdâr olunuz, İstanbul murahhası kulüblere talîmât versin ki öyle harbe âid tezâhürât yapılmasın. Bunun için, haberdâr olmak için...

Reis — Merkez-i umûmî kaç a'zâdan mürekkeb idi?

Ziya Bey — On.

Reis — Reisle beraber mi?

Ziya Bey — Öyle olacak. (Sayfa: 80)

Reis — Meclis-i umûmî?

Ziya Bey — Meclis-i umûmî değişir idi. Çünkü a'zâ-yı tabîiyesi filân vardı.

Reis — Yani mikdârı ne kadar?

Ziya Bey — Elli olduğu da var, yirmi beş olduğu da var.

Reis — Meclis-i umûmînin a'zâ-yı tabîiyesinden gayrısı muvazzaf mı idi?

Ziya Bey — Hayır değildi; müntahabdı.

Reis — Muvazzaf mı idi, yani maâşları var mı idi?

Ziya Bey — Nasıl efendim?

Reis — Merkez-i umûmî a'zâları.

Ziya Bey — Onlar muvazzaf idiler.

Reis — Ne kadar maâşları vardı?

Ziya Bey — Harbden evvel otuz lira.

Reis — Esnâ-yı harbde?

Ziya Bey — Sonra elli liraya, yetmiş liraya filân çıkdı. Esâr pahalandıkca kifâyet etmedi, maâşları artdı.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın bir dâire-i resmiye olduğu söyleniliyor. İrâde-i seniyye ile filân mı teşkîl olundu?

Ziya Bey — Bilmem efendim. Harbiye Nezâreti'nde teşkîl edildiğini biliyorum; fakat ne yolda teşekkül etdiğini bilmiyorum. Tabîî nizâmnâmesi, talîmâtı olacak.

Reis — Fakat Cemiyet'in, bâ-husûs merkez-i umûmînin alâkası olduğuna dâir birkaç tane vesîka var. Okuyacaklar; mütâlaanız ne ise, beyân ediniz.

[Diğer maznûnlara okunan ve sûretleri evvelce derc edilmiş olan vesîkalar Zabıt kâtibi tarafından tekrar okunur.]

Reis — Daha bunun gibi birçok vesîkalar var. Teşkîlât-ı Mahsûsa ile Merkez'in râbıtasını gösteriyor. Ne dersiniz?

Ziya Bey — Tabîî harb olunca vilâyâtda işe yarayacak adamlar azalmış. Hükûmet bu Teşkîlât-ı Mahsûsa ile orada kâtib-i mesûllere mürâcaat etmiş, onlardan hidmet taleb etmiş. Orada bir şahıs var ki işi son derece azalmış, iş yapacak da bir adam, memleketin menfaatine âid bir iş teklîf edilmiş, onlar da bu sûretle ihtimâl ki

işe girmişler ve merkez-i umûmîyi bu işe alâkadâr zannıyla oraya yazmışlar.

Reis — Hâricden girenler başka! Doğrudan doğruya Bahaeddin Şakir Bey'in Midhat Şükrü Bey'le ve sâir rüfekâsıyla birçok muhâberâtı, birçok muâmeleleri var. Onlar da merkez-i umûmînin bu işe karışıp karışmadığını bilmiyorlar mıydı?

Ziya Bey — Tabîî, bir ihtiyâc olduğu zaman acele ile bunun merciini düşünmeksizin yanlış olarak yazmış olabilirler.

Reis — Seferberliğin ilânı için merkez-i umûmîde bir müzâkere cereyân etdi mi?

Ziya Bey — Hayır efendim.

Reis — Ne vakit haber aldınız?

Ziya Bey — İlân edildiğini biz de gazetelerde gördük.

Reis — 328 senesi 11 Kânûn-ı sânî tarihindeki Bâbıâlî Vakası merkez-i umûmîce ne yolda telâkki olundu?

Ziya Bey — Tabîî o zaman merkez-i umûmînin faâliyeti yokdu. Bilâhire haber alındı.

Reis — Vaka ne vakit haber alındı?

Ziya Bey — Vakadan sonra gazetelerde görüldü, haber alındı.

Reis — Merkez'ce nasıl telâkki olundu?

Ziya Bey — Ahâlî Edirne'nin verilmemesi için toplanmış, öyle bir tezâhür vücûde gelmiş.

Reis — Tezâhürâtdan ibâret mi idi?

Ziya Bey — Bir tezâhür, fakat bu tezâhürden sonra Hükûmet değişmiş.

Reis — Nasıl olmuş? Bu, merkez-i umûmîce nasıl telâkki edildi?

Ziya Bey — Ne sûretle telâkki edileceğine dâir merkez-i umûmîde bunun hakkında bir şey konuşulmadı. Bir emr-i vâki!

Reis — Ne vakit ictimâ olundu?

Ziya Bey — Sonra gazeteler onun hakkında bir şeyler yazmışlardı. Herkes okudu. Biz de okuduk. Biz de o telâkkiyi herkes gibi yapıyorduk.

Reis — Merkez-i umûmî bu ictimâı ne vakit yapdı?

Ziya Bey — Birkaç gün sonra yavaş yavaş a'zâ toplanmağa başladı. Reis-i umûmî tarafından haberler gönderildi. Haber alındı. Birkaç gün sonra toplanıldı.

Reis — Hâl-i faâliyetde olmadığı hâlde toplanmağı kim akıl etdi?

Ziya Bey — Vekîl-i umûmî davet etdi.

Reis — Hükûmet'e mürâcaat ederek mi?

Ziya Bey — Yok zâten münfesih değildi.

Reis — Muattal idi dediniz, Hükûmet tarafından tatîl olunmamış mı idi?

Ziya Bey — Tatîl-i faâliyet etmişdi.

Reis — Kendi kendine mi?

Ziya Bey — Evet.

Reis — Bu Bâbıâlî Vakası'nda kimler bulundu?

Ziya Bey — Bendeniz onu bilmem.

Reis — Heyetce bunun için bir tahkikatda bulunmadınız mı?

Ziya Bey — Hayır bu, Hükûmet'e âid bir şeydir.

Reis — Bir vaka-i siyâsiye değil mi?

Ziya Bey — Hükûmet'e âiddir. (Sayfa: 81)

Reis — Hükûmet'e âid ama İttihad ve Terakki'nin mensûbîni tarafından vukua getirilmiş ve Hükûmet-i hâzıra düşürülerek yerine İttihad ve Terakki erkânından bir hükûmet teşekkül etmiş olduğunu elbetde işitmişsinizdir. Bunun üzerine bu vakanın mâhiyeti neden ibâret olduğunu tahkik etmediniz mi?

Ziya Bey — Tabîî bunun mâhiyetini tedkik etmek Hükûmet'e taalluk ederdi.

Reis — Hükûmet kendilerinden teşekkül etmiş. Yine kendileri hakkında tahkikat yapılmaz ya.

Ziya Bey — Tabîî bizde onlar hakkında, Hükûmet hakkında tahkikat yapılabilir mi?

Reis — Fırka'nın ictimâından maksad nedir? Bu gibi vakayi-i siyâsiye hakkında tedkikat yapmak, ne yolda cereyân etdiğini tesbît etmek değil mi?

Ziya Bey — Hayır, biz program ihzâr ederiz.

Reis — Bu hareket programa muvâfık mı idi?

Ziya Bey — Onu da aramayız. Kanûna muvâfık olup olmadığını da Hükûmet arar. Fırka yalnız istikbâlde kanûn olması lâzım gelen maddeleri programa koyar. Program kongrede kabûl olununca Fırka'nın mebûsları onu kanûn hâline koymağa çalışırlar. Ne

vakayile, ne fâillerle, ne cürmlerle ve ne de Hükûmet'le alâkadârdır. Fırka Hükûmet değildir ki.

Reis — Öyle iddiâ olunuyor ki bunu İttihad ve Terakki Fırkası tertîb etmiş. Hattâ Midhat Şükrü Bey de Enver Bey'in o müteşebbislerin başında olarak Bâbıâlî'ye gitdiğini, Sadrazam'a çekilmesini teklîf eylediğini ve sonra da saraya gitdiğini söyledi.

Ziya Bey — Belki işitmişdir.

Reis — İşitmiş değil, Fırka'nın malûmâtı olarak söyledi. Siz niçin inkâr ediyorsunuz?

Ziya Bey — O vakit Midhat Şükrü Bey kâtib-i umûmî değildi. Mebûs sıfatıyla işitmişdir.

Reis — Hayır merkez-i umûmî a'zâsından imiş.

Ziya Bey — Sonradan kâtib-i umûmî oldu. Fethi Bey çekildikden sonra.

Reis — Evet kâtib-i umûmî değil; fakat merkez-i umûmî a'zâsından imiş. Hükûmet'in bir beyânnâmesi üzerine toplandık dedi.

Ziya Bey — Vakadan sonra mı?

Reis — Vakadan sonra merkez-i umûmî bütün a'zâlarını davet etdi, dedi. Ve vakanın sûret-i hudûsünü de işte böyle söylediğim gibi söyledi.

Ziya Bey — Bilmiyorum; belki kendisinin malûmâtı var. Benim malûmâtım yok.

Reis — Fırka evrâkının Doktor Nâzım Bey tarafından aşırılmasına nasıl sükût etdiniz?

Ziya Bey — Pek sonra haber aldım.

Reis — Ne kadar sonra?

Ziya Bey — Tevkifhânede haber aldım. Midhat Şükrü Bey'i orada gördüm.

Reis — Haber aldığınız zaman kâtib-i umûmîyi bu evrâkı hüsn-i muhâfaza etmediğinden dolayı muâheze etmediniz mi?

Ziya Bey — Kâtib-i umûmî, ben yalnız tarihe âid evrâkın Doktor Nâzım Bey tarafından alınmasını kâtibe söyledim, dedi. Fakat yanlışlıkla birçok evrâk beraber gitmiş.

Reis — Bununla iktifâ etdiniz mi?

Ziya Bey — O zaman üzerimizde merkez-i umûmî a'zâlığı kalmamışdı. Tevkifhânede haber aldım. Yalnız kongrenin son günü

Nâzım Bey'e bu evrâkın verilmesini kâtibe emretdiğini söylemişdi. Fakat netîce ne olduğunu anlayamadım, çünkü tevkif olunmuşdum ve Midhat Şükrü Bey'i göremedim. Bilâhire tevkif olundukdan sonra bu sûretle haber aldım.

Reis — Merkez-i umûmînin harb ilânı muvâfık olmadığı itikadında bulunduğunu söylüyorsunuz, şu hâlde rüfekânızdan bazılarının harbe iştirâk etmek üzere cephelere gitmesine nasıl müsâade etdiniz?

Ziya Bey — Tabîî harb ilân edildikden sonra harbe iştirâk eylemek her ferdin vazîfesidir. Harb istememek başka, harb ilân edildikden sonra iştirâk etmek başka.

Reis — Hâlbuki bazı çete teşkîlâtına giden arkadaşlarınız Harb-i Umûmî ilân olunmadan evvel hudûdu geçdiklerini söylediler. Nasıl olur?

Ziya Bey — Hudûdu geçdiklerini bilmem. Fakat seferberlik ilân edildikden sonra Harbiye Nezâreti Teşkîlât-ı Mahsûsa yapmış, gönüllü kıtaâtı ihzârına başlamış. Bu sûretle tedâbîr-i vâkıye olmak, yani harb olursa iştirâk etmek üzere onlarla bu teşebbüse girişmiş. Bu, harb olmasını istemeği işrâb etmez.

Reis — Bu tehcîr meselesi merkez-i umûmîde ne sûretle tezekkür edildi?

Ziya Bey — Hiç tezekkür edilmedi. Harbe âid kanûnlar, zâten kararnâme sûretinde idi. Harbin îcâbı üzerine yapılıyordu. Bunların Fırka programına taalluku yokdur. Sırf ihtiyâcât üzerine böyle yüzlerce kanûn yapılmışdır.

Reis — Hâlbuki İttihad ve Terakki rüesâsından bazılarının fikir ve hükm-i mahsûsuyla merkez-i umûmîde kararlaşmış olduğunu söylüyorlar.

Ziya Bey — Aslı yok.

Reis — Evvelâ Bahaeddin Şakir Bey, Doktor Nâzım Bey bunun mürevvici imişler.

Ziya Bey — Merkez-i umûmîde mi?

Reis — Merkez-i umûmînin inzimâm-ı reyi üzerine, oradan aldıkları kuvvet üzerine, Harbiye Nezâreti'ne icrâ-yı nüfûz ederek yapdırmışlar.

Ziya Bey — Merkez-i umûmîde böyle bir söz, katiyyen böyle bir şey cereyân etmemişdir.

Reis — Bu tehcîr vekayiinin tatbîki sırasında bazı mahallerde taktîl de vukua getirilmiş, nehb ve garet de olmuş; merkez-i umûmî buna seyirci mi oldu, bir karar verdi mi? (Sayfa: 82)

Ziya Bey — Efendim, geç olarak haber aldı, ve tabîî tamâmıyla değil, kısmen haber alabiliyordu; haber aldıkca da Dâhiliye nâzırından, Harbiye nâzırından bu işin menedilmesini, mütecâsirlerinin tedîbini husûsî olarak taleb ediyordu. Resmen Hükûmet'e müdâhale etmeğe salâhiyetimiz yok. Böyle taleb edildi. Bu taleb üzerine birtakım heyet-i tahkikiyeler gönderildiğini ve birtakım şeyler yapıldığını haber verdiler. Dâimâ bu sûretle cevâb alınıyordu. Ve bu mürâcaatlara cevâb almalar devâm ediyordu.

Reis — Fakat o vukuât yine devâm edip gidiyordu, değil mi?

Ziya Bey — Vukuâta kim mâni olacak?

Reis — Ehemmiyeti burdan dûn olan mesâil hakkında Meclis-i Mebûsân'daki Fırka'nın mebûslarıyla Hükûmet'e karşı birçok suâl ve istîzâhatdâ bulunulduğu hâlde bu mesele niçin kaale alınmamışdır?

Ziya Bey — Merkez-i umûmînin mebûslar ile bir alâkası yok. Mebûsların da ayrı bir teşkîlâtı var: Eskiden kalem-i umûmî denilirdi. Sonradan heyet-i idâre nâmını aldı; Meclis-i Mebûsân'ın teşkîlâtı budur, mebûsları idâre eden heyet o heyetdir.

Reis — Evet, öyledir. Fakat merkez-i umûmî kendi âmâlîni tervîc etdirmek için gerek zât-ı âlîniz, gerek rüfekâ-yı sâirenizin mebûslar nezdinde teşebbüsâtda bulundukları söylenildi. Yani merkez-i umûmînin tasavvur ve arzu etdiği husûsâtı Meclis-i Mebûsân'daki Fırka vâsıtasıyla tervîc etdirmeğe çalışırdık dediler. Şu hâlde bundan daha ehemmiyetsiz işler için çalışılmış..

Ziya Bey — Şahsî olarak yaparlar.

Reis — Bundan ehemmiyetsiz şeyler için çalışılmış da taktîl meselesi için neden Meclis-i Mebûsân'da bir teşebbüsde bulunulmamış? Şundan istidlâl olunuyor ki merkez-i umûmî bu taktîli tervîc ediyor.

Ziya Bey — Hayır efendim. Merkez-i umûmî teşkîlât-ı hâriciyeyi idâre ediyordu, onlara, mebûslara propaganda yapmak da memnû idi. Fakat şahsî bir adam tanıdığı mebûslara bazı şeyler söyleyebilir. Lâkin merkez-i umûmî doğrudan doğruya propaganda

yapamaz, propaganda yapmak onun salâhiyeti hâricindedir. Vezâif tefrîk edilmişdir. Teşkîlât-ı teşrîiyeyi idâre eden heyet başkadır, teşkîlât-ı hâriciyeyi idâre eden heyet yine başkadır.

Reis — Teşkîlât-ı hâriciyenin vazîfesi ne oluyor?

Ziya Bey — Heyet-i merkeziye ile kulübler...

Reis — Onların da hidmeti?

Ziya Bey — İntihâbât... Merkez-i umûmî intihâbâtından ve intihâbı idâreden başka bir şey yokdur. Teşkîlâtı idâreden başka bir salâhiyeti yokdur.

Reis — İntihâbdan maksad ne? İntihâbâtda ekseriyeti kazanırsanız kendi âmâlînizin mürevvici olmalarını temîn etmekden ibâret değil mi?

Ziya Bey — Âmâl değil efendim; program...

Reis — İşte o âmâlî –gerek bu program dâhilinde olsun, gerek hâricinde olsun– Meclis-i Mebûsân'daki Fırka'ya yapdırmak için Fırka'ya lâzım gelen telkinâtda, teşvîkatda bulunmak lâzım değil mi?

Ziya Bey — Onun için kalem-i umûmî var, heyet-i idâre var.

Reis — Pekâlâ, Fırka'nın efkârını oraya kim naklediyor?

Ziya Bey — Fırka'nın fikrini kalem-i umûmî, heyet-i idâre nakleder.

Reis — Şu sûretle demek bir vâsıtanız var?

Ziya Bey — Bizim değil, meclis-i umûmînin.

Reis — Meclis-i umûmîden murâdınız hangisi?

Ziya Bey — Yani Fırka'yı idâre eden, Fırka'nın dimâğı meclis-i umûmîdir.

Reis — Pekâlâ; merkez-i umûmî a'zâları orada dâhil değil mi?

Ziya Bey — Orada dâhildir.

Reis — Meclis-i umûmî tabîrini kullanalım, meclis-i umûmîde takarrür eden husûsâtı Meclis-i Mebûsân'da mebûslara kim naklediyor, kim telkin ediyor?

Ziya Bey — Kalem-i umûmî ve heyet-i idâre.

Reis — Bundan âdî husûsları telkin ve tenkid etdikleri hâlde bu husûsda niçin onları îkâz etmemişler?

Ziya Bey — Meclis-i umûmîde müzâkere edilecek husûsât mukayyeddir ve bunu da...

Reis — Şu muayyen olan mevâdd bir türlü meydana çıkıp anlaşılamıyor. Böyle taktîl gibi mühim bir mesele öyle mesâilin, o mevâddın içine girmezse hangi mesele girer?

Ziya Bey — Vekayi girmez, program maddeleri girer.

Reis — Peki, program maddelerinde memleketin menfaatinin, ziyâa uğrayan hukuk ve nüfûsunun, fedâ olan servetinin bir bahsi yok mudur?

Ziya Bey — Bahsolunuyordu. Husûsî sûretde nâzırlara mürâcaat etdik, aldığımız malûmâtı –tabîî nâzırları gidip de mevkilerinde göremezdik– kendilerine husûsî sûretde anlatırdık. Rûznâmeye koyamazdık; çünkü meclis-i umûmînin rûznâmeye koyacağı mevâdd sırf teşkîlât-ı hâriciyenin idâresine, nizâmnâmesine âiddir.

Reis — Teşkîlât-ı hâriciyenin idâresinde, bu kadar mudilât-ı umûr içinde uğraşan vükelânın ne medhali var?

Ziya Bey — Onlar oraya vükelâ sıfatıyla gelmezlerdi.

Reis — Pekâlâ, bu kadar mudilât-ı umûr içinde uğraşan zevâtı böyle teşkîlâtla uğraşdırmak doğru mu? Buna kimse inanamaz.

Ziya Bey — Onlar meclis-i umûmîye vükelâ sıfatıyla gelmiyorlar.

Reis — Vükelâ sıfatıyla bir vazîfeleri var ya; ona hasredecekleri vakitlerinden bir kısmını da meclis-i umûmîde geçiriyorlardı. Tabîî bu, doğru değildir, meşguliyetleri bunun için değildir.

Ziya Bey — Ehemmiyetsiz meseleleri Meclis-i Vükelâ'da onlar kararlaşdırır, (Sayfa: 83) meclis-i umûmî buna karışacak olursa Hükûmet içerisinde iki hükûmet, iki meclis-i vükelâ var demek olur.

Reis — Heyet-i Vükelâ'nın oraya dâhil olmasına da öyle diyorlar.

Ziya Bey — Hayır, öyle değil.

Reis — Başka maksad yok ki, efendim, vükelânın oraya a'zâ olması mutlaka mudilât-ı umûrun orada kararlaşdırılması içindir. Yoksa sizin teşkîlâtınızı idâre için değildir.

Ziya Bey — Bunlar vükelâ olmadan evvel Fırka'nın rüesâsıdırlar.

Reis — O başka, bir kerre vükelâ oldukdan sonra artık o işlerle meşgul olmamak lâzım gelir.

Ziya Bey — Tabîî bu rüesâ sonra karışmazsa teşkîlât başka yol tutar. Onun için yine o rüesâ –ki asıl Fırka'nın rüesâ-yı tabîasıdır ve Fırka'yı onlar vücûde getirmişlerdir ve Fırka'nın dimâğı onlardır– onlar meclis-i umûmîde bulunmazsa, Fırka'yı idâre etmezse, kim idâre edecek? Fırka'yı asıl onlar, asıl reisleri idâre eder.

Reis — O hâlde vükelâ, merkez-i umûmîye İttihad ve Terakki teşkîlâtıyla aynı maksada hâdim olmaları için a'zâ-yı tabîiye kabûl edilmiş öyle mi?

Ziya Bey — Hayır efendim. Onlar Fırka'nın müessisleri.

Reis — Vükelâ olacak adam Fırka'nın müessislerinden mi olmalı? Sonradan gelenler olamazlar mı?

Ziya Bey — Olabilir. Fakat Fırka'nın en kıymet verdiği zevâtdır. Onlar Fırka içinde en kıymetli zevâtdır. Fırka'nın en kıymetli adamları Heyet-i Vükelâ'ya geçebilir.

Reis — Pekâlâ, o gibi zevâtı devletin mudilât-ı umûruyla meşgul olmağa bırakmayıp da nizâmnâme gibi ufak tefek birtakım projelerle uğraşdırmak doğru mu?

Ziya Bey — Senede ancak bir defa vücûde gelir.

Reis — Velev ki yılda bir defa olsun yine vakit ya? Mutlaka bu mühim işler için iştirâk ediyordu; yoksa dediğiniz gibi Fırka intihâbâtı için, bilmem ne için olmaz.

Ziya Bey — Bütün memleketlerde böyledir. Ya fırka olmamalı. Olacak ise tabîî fırkanın rüesâsı kabineye geçecek ve kabineye geçdikden sonra fırkayı idâre edecekdir.

Reis — O başka efendim. Fırkanın tarafdârânından heyet-i vükelâ teşekkül eder, fakat fırka işe karışamaz.

Ziya Bey — Fırka kabinenin işine karışmıyor. Fakat kabineye geçen zevât fırkanın işine karışır. Yani fırkayı idâre eder.

Reis — Şu hâlde fırkanın mukarrerâtına kabine erkânı karışıp da idâre etdiği hâlde, ha meclis-i umûmî heyet-i umûmiyesiyle kabineyi teşkîl etmiş, ha kabine oraya gelmiş olanların müzâkerâtına iştirâk etmiş; hepsi bir lâkırdı.

Ziya Bey — Fırka var. Şimdi meclis-i umûmîde hükûmet işleri müzâkere edilirse...

Reis — Edilmediğini ne ile isbât edersiniz?

Ziya Bey — Edilmediğini gözlerimle gördüm.

Reis — Sizin gözlerinizle görmekliğiniz iddiânızın sıhhatine delâlet etmez.

Ziya Bey — Sonra, nizâmnâme de öyledir.

Reis — Nizâmnâmenin hâricinde de hareket edilebilir. Kanûna mugayir hareket edenler oluyor da nizâmnâmeye mugayir hareket edenler olmaz mı?

Ziya Bey — Bir kerre meclis-i umûmî rûznâmesini reis-i umûmî tanzîm eder. Reis-i umûmî, tabîî kendisine âid, Heyet-i Vükelâ'ya âid işlere yabancı adamların karışmasını istemez. Binâenaleyh o gibi mevâddı rûznâmeye koymaz. Çünkü reis-i umûmî aynı zamanda sadrazamdır. Sadrazam ister mi ki sırf kendi mesûliyetine taalluk eden işlere gayr-i mesûl adamlar iştirâk etsin, onu müzâkere etsin? Tabîî istemez. İstemeyince rûznâmeye o hâkimdir, rûznâmeyi o tanzîm eder. Rûznâmeye Hükûmet'e âid işleri koymaz.

Reis — Fakat o makama geçmek için bir kerre o şerâiti kabûl etmiş.

Ziya Bey — Şerâit nizâmnâme ile mukayyeddir. Nizâmnâmede bunlar muayyendir. Nizâmnâmede: Reis-i umûmî rûznâmeye hâkimdir, sonra meclis-i umûmîde böyle şeyler müzâkere edilmez, diye musarrah olduğuna göre tabîî reis-i umûmî olan zât eldeki nizâmnâmeye, Fırka'ya istinâd eder. Çünkü Fırka'nın en büyük adamıdır, reis-i umûmîsidir.

Reis — Â'yân müzâkerelerinin birinde Şeyhülislâm bulunan zât bir meseleden dolayı "Uzun uzadıya îzâhât vermeye lüzûm yokdur. Fırka bunu böyle istiyor" demiş. Buna ne dersiniz?

Ziya Bey — Yani program maddesi. Fırka'nın bir program maddesi, vahdet-i kazâ meselesi. Kongre kabûl etdikden sonra tabîî Fırka a'zâsı onu kabûle mecbûrdur. Fırka'dan istifâ eder çekilir, yâhûd Fırka'nın nizâmâtına riâyet etmez. Tabîî kongre karar vermiş, o kabûl eder.

Reis — Demek ki kongrede karar verilen şey artık meriül-icrâ olmak lâzım geliyor öyle mi?

Ziya Bey — Tabîî. İstemeyen kabûl etmez, çekilir. Cebir yokdur. O fırka...

Reis — Yalnız kendisi çekilebilir.

Ziya Bey — Evet. Yalnız kendisi çekilebilir.

Reis — Yarım saat istirâhât. (Sayfa: 84)

Birinci celsenin hitâmı

Saat Dakika
3 20

İkinci Celse

Saat Dakika
4 00

Reis — Ziya Bey! Ticâret şirketleriyle Fırka'nın hiçbir münâsebeti olmadığını söylemişdiniz, öyle değil mi?

Ziya Gökalp Bey — Evet.

Reis — Peki, bu ticâret şirketlerinin menâfiinden ibâret olan o meblağı vakfetmeğe, alâkanız olmayan bir şirketin işine neden karışdınız?

Ziya Bey — Bir meblağ husûle geldi...

Reis — Şirketlerin temettuu.

Ziya Bey — Fakat işin içinde Kemâl Bey bulunduğu için, bu para nedir, ne oldu diye, mebûslar da bunu lisâna almışlardı. Kemâl Bey bu işi "Ben burada hesâb vereyim, meseleyi anlatayım. Mebûslar arasında bir şeyi mûcib olmasın" diye kongreye getirdi. Îzâhât verdi ve sonra "O paranın ne olacağını da yine ben kendim şey etmedim; Fırka'nın da, umûm a'zâların da reyiyle yapayım" diyerek kongreye getirmişdi.

Reis — Şu sûretle bir alâka hâsıl olmamış mı idi?

Ziya Bey — Alâka budur. Fırka a'zâsının birisi böyle bir işe karışmış. Îzâhât vermek lâzım. Nerede îzâhât verecek? Mebûs değil ki mebûsların fırka ictimâında anlatsın. Kongrede anlatabilirdi. Meseleyi onun için kongreye getirdi.

Reis — Bu mesele ile mesûliyete iştirâk edilmiş olmuyor mu?

Ziya Bey — Hayır efendim.

Reis — Peki.

Ziya Bey — Bir para var. O para ne olacak?

Reis — Peki, o para nereden hâsıl olmuşdu?

Ziya Bey — O para, galibâ un meselesinden, ekmek meselesinden...

Reis — Sonra nereye vakfedildi?

Ziya Bey — Esnâf ve tüccârların ve umûmun istikrâz edebilmesi için bir banka olmak üzere.

Reis — Hangi esnâf ve tüccâr?

Ziya Bey — Memleketimizdeki esnâf ve tüccâr.

Reis — Bil-umûm mu?

Ziya Bey — Tabîî.

Reis — Ne nâmla vakfolunmuş, kime vakfedilmiş, ne maksadla vakfolunmuş?

Ziya Bey — Bendeniz vakıfnâmeyi görmedim. Tabîî umûmî olarak...

Reis — Ne yolda karar verdiniz, nereye vakfetdiniz, temettudan kim istifâde edecek, hangi iş için vakfedilmiş?

Ziya Bey — Umûr-ı âmme için.

Reis — Temettudan kim istifâde edecek idi?

Ziya Bey — Hiç kimse istifâde etmeyecekdi. Yalnız herkes oradan istifâde edebilecek...

Reis — Vakıfdan maksad bir fâide temîni değil mi? O fâide kime âiddi?

Ziya Bey — Tabîî paranın, rakabesinin sâhibi Evkaf Nezâreti olacak. Herkes de oradan istifâde edecek.

Reis — Peki. O sûretle istifâdeyi kabûl edelim. Menâfi kime âid olacak, Evkaf'a değil mi?

Ziya Bey — Evet Evkaf'a. Tabîî orada şerâit vardır. Bin-netîce nereye âid olacağı tabîî vakfiyede gösterilmişdir.

Reis — Şu hâlde ekmek için alınmış olan paralar yalnız İslâmlardan alınmamışdır, anâsır-ı gayr-i müslime de ekmek parası vermişdir. Anâsır-ı gayr-i müslimeden de tahsîl edilmiş olan bir parayı yalnız İslâm vakfına tahsîs etmek doğru mu idi?

Ziya Bey — Tabîî, umûm için vakfedilmişdi.

Reis — Yok! Evkaf Nezâreti, evkaf-ı İslâmiye'dir.

Ziya Bey — Evkaf-ı İslâmiye'dir ama onun menâfiinden meselâ, o çeşmeden herkes içebilir, o köprüden herkes geçebilir. Menâfi-i âmme için.

Reis — O çeşmelerin, o köprülerin vakfı ayrıca îrâdını tahsîs etmişdir. Şimdi sizin şu menâfiini Evkaf'a terk etdiğiniz husûsâtda elbet bir maksad vardır. O maksad ne ise onu söyleyiniz.

Ziya Bey — Bir maksad yok. O para tahsîs edilmiş.

Reis — Peki. Sizin mâlınız değil ki vakfetdiniz. Şunun, bunun ekmek parasından topladığınız para. Bunun içinde Musevîlerin de, Hıristiyanların da, belki ecnebilerin de hakkı vardır.

Ziya Bey — Vakfeden biz değiliz.

Reis — Ya?

Ziya Bey — Vakıflar vardır.

Reis — Kimlerdir?

Ziya Bey — Bilmiyorum ki. Kimler o şeyi idâre etmiş ise tabîî ondan bir para husûle gelmiş. O para birtakım küsûr meselâ, çuvalda on para vücûde geliyor. Onlar toplanmış. Onu idâre edenlerin üzerinde kalmış.

Reis — Peki efendim. Bu hesâbla yapılıyordu ve ekmeğe bir narh konuluyor idi. On para eksik konulsa da o fazla para hâsıl olmasa daha iyi olmaz idi?

Ziya Bey — Çuvalda on para nasıl şey edilebilir?

Reis — Yedi yüz bin lira çuvalda on para ile hâsıl olmaz ki.

Ziya Bey — Tabîî hesâbını onlar verecek. Böyle bir şey yapılmış. İşte buna biz de bir kanâat hâsıl etmişiz.

Reis — Böyle bir şeye karar verenler de anlayarak verirler. Elbet siz de bir kanâat hâsıl etmişsinizdir de onun üzerine bu karara iştirâk etmişsizindir. (Sayfa: 85)

Ziya Bey — Bu iş, kongreye yalnız îzâhât vermek üzere, Fırka a'zâsını tatmîn etmek üzere gelmişdir.

Reis — Peki. Gidiniz. [Ziya Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Atıf Bey'i çağırınız. [Atıf Bey getirilir]

Reis — Atıf Bey! Teşkîlât-ı Mahsûsa hakkında irâde-i seniyye var mı idi?

Atıf Bey — Hayır, efendim.

Reis — Bir dâire-i resmiye şubesi diyorsunuz. İrâde-i seniyye olmadan bir dâire-i resmiye şubesi olabilir mi?

Atıf Bey — Muvakkat bir komisyon olduğu için Harbiye Nezâreti teşkîl etmiş. Fakat Dâhiliye nâzırının, Sadrazam'ın filân malûmâtı vardı galibâ.

Reis — Heyet-i Vükelâ kararıyla mı?

Atıf Bey — İhtimâl efendim.

Reis — Siz, Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın bidâyet-i teşkîlinde orada değil mi idiniz?

Atıf Bey — Oradaydım efendim. Bendenize Harbiye nâzırı söyledi.

Reis — Teşkîlât emri nasıl teblîg olundu, tahrîren mi?

Atıf Bey — Hayır. Tahrîren değil efendim şifâhen. Evvelâ, Süleyman Askerî Bey söyledi. O, Harbiye nâzırı ile görüşmüş; sonra Harbiye nâzırı da çağırdı. O da, şifâhen teblîg etdi. Bendeniz de kabûl etdim. Fakat Aziz Bey'e Dâhiliye nâzırı emretmişler. Ondan anlıyorum ki Dâhiliye Nezâreti'nin de malûmâtı vardı.

Reis — Sizin şahsî memûriyetiniz şifâhen teblîg olunabilir. Fakat bir dâirenin tesîsi şifâhen nasıl olabilir? Mutlak bir emr-i nezâret olacak.

Atıf Bey — Belki öyle bir emir olacakdır.

Reis — Siz bidâyet-i teşkîlinde orada değil mi idiniz?

Atıf Bey — Orada idim.

Reis — Ona dâir emir gelmedi mi, bir dâire emirsiz nasıl teşkîl olunur?

Atıf Bey — Hatırımda yok efendim.

Reis — Süleyman Askerî Bey'in Teşkîlât-ı Mahsûsa ile alâkası ne idi?

Atıf Bey — Komisyonun reisi idi. Mukarrerâtı Harbiye Nezâreti'ne söyler, istîzân edilecek şeyleri istîzân ederdi.

Reis — Nerede îfâ-yı vazîfe ediyordu?

Atıf Bey — Nuruosmaniye'de bir dâire-i mahsûsa tutuldu. Orada, Tasvîr-i Efkâr matbaasının karşısında 32 numaralı hânede.

Reis — Onun kasası var mı idi?

Atıf Bey — Nesi efendim?

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın kasası var mı idi?

Atıf Bey — Vardı.

Reis — Veznesi de var mı idi?

Atıf Bey — Şübhesiz.

Reis — Bidâyetde ne kadar para tevdî olundu?

Atıf Bey — Paranın mikdârını bilmiyorum.

Reis — O parayı nereden alıyordunuz?

Atıf Bey — Zannederim, evvelce de arz etdim, bir iki kerre Müdâfaa-i Milliye'den aldık. Daha ziyâde Harbiye tahsîsât-ı mestûresinden alıyorduk.

Reis — Bunlar için makbûz veriliyor mu idi?

Atıf Bey — Vezne alıyordu, belki veriyordu.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa ile merkez-i umûmînin hiçbir râbıtası yokdur değil mi?

Atıf Bey — Hayır, hiçbir râbıtası yokdu.

Reis — Bazı telgraflar okunacak, bazı muhâbereler var.

Atıf Bey — Muhâbere edilmiş olabilir. Bu, râbıtaya delâlet etmez.

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] Okuyunuz.

[Zabıt kâtibi okur]

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti
İzmir Vilâyet Merkezi

İttihad ve Terakki Cemiyeti merkez-i umûmîsine

Numara
9
Müstaceldir

Muhterem Kardaşlar

Bergama kazâsının Reşadiye nâhiyesinde mukim eşkıyâ-yı müstemineden Çaçan Hamid Ağa "Kafkasya'nın Nergişoyos (?) vilâyeti ahâlîsinden olduğundan buradan götüreceği birkaç hemşehrisi ile beraber orduya hidmet edeceğini ve müsâade edildiği takdîrde Diyâr-ı Bekr'de mühim teşkîlât yapıp hudûda hareket eyleyeceğini söyleyerek" muâvenet taleb eylemişdir. Merkumûn bu sûretle hidmet edebileceğini ümîd etmekde olduğumuzdan sevkleri memleket için iki sûretle fâide temîn edecekdir. Teşebbüsât-ı vatanperverânede bulunup sevkleri lâzım gelip gelmeyeceğine dâir telgrafla cevâb itâsını istirhâm eder, arz-ı tazîmât eyleriz azîz kardaşlar.

23 Teşrîn-i sânî 330

[İzmir müfettişi Cevherizâde Ahmed Efendi Hoca'ya gönderilen Tıbbiye talebesinden iki efendinin mektûblarını aynen takdîm ediyoruz; bu efendilere heyet-i muhteremelerine mürâcaat etmeleri yazılmışdır. Mümkün olan muâvenetin îfâsını istirhâm ederiz.]

Doktor Nâzım Bey kardaşımıza.

Reis — Diğerlerini de okuyunuz. [Diğer maznûnlara okunan ve sûretleri derc edilmiş olan vesîkalar da tekrar okunur.] (Sayfa: 86)

Reis — Şimdiye kadar okunan telgraflar gösteriyor ki Teşkîlât-ı Mahsûsa ile merkez-i umûmînin bir râbıtası var.

Atıf Bey — Hayır.

Reis — Ya?

Atıf Bey — Hâfızam o kadar kuvvetli değil; cevâb veremem. Birer birer suâl buyurulursa isbât ederim ki râbıtası yokdur.

Reis — Harekât-ı askeriyeye bile müdâhale ediyor.

Atıf Bey — Bahaeddin Şakir Bey doğrudan doğruya Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın adamı olmak sıfatıyla...

Reis — Peki, Midhat Şükrü Bey'e yazıyor.

Atıf Bey — Bizimle doğrudan doğruya muhâbere için vâsıta bulamamış; onu tavsît etmiş.

Reis — Dâhiliye Nezâreti vâsıtasıyla Midhat Şükrü Bey'e yazacağına size yazar.

Atıf Bey — Yazmadı ise kabâhat kendisinde.

Reis — Demek öyle mutâd olmuş, öyle yazmış.

Atıf Bey — Pek usûle riâyet eder bir adam değildi efendim. Bazân böyle kendi kendine işler yapardı. Diğerlerinin hiçbirisi isbât etmez ki, Teşkîlât-ı Mahsûsa Cemiyet'le alâkadârdır.

Reis — Niçin?

Atıf Bey — Öbür telgraflar okunsun efendim.

[Halil, Nâzım, Atıf, Aziz imzâlarıyla Midhat Şükrü Bey'e gönüllü cemî hakkında keşîde edilen ve sûreti evvelce derc edilmiş olan vesîka tekrar okunur.]

Atıf Bey — Bu, râbıtaya delâlet etmez. Evvelce de arz etdim ki gönüllü teşkîlinde bizim taşrada teşkîlâtımız olmadığından dolayı taşradaki kâtib-i mesûllerden istifâde edelim dedik, bunu Cemiyet'e yazdık.

Reis — Peki yazan kim?

Atıf Bey — Bizim komisyonumuz efendim.

Reis — Fakat komisyon Cemiyet'e doğrudan doğruya emrediyor.

Atıf Bey — Emir değil, onların vesâtetinden istifâde edelim, diye ricâ ediyoruz.

Reis — Pekâlâ. Onların merciine mürâcaat edip böyle bir talebde bulunabilirdiniz. Doğrudan doğruya muhâbere etmeli idiniz.

Atıf Bey — Kâtib-i mesûllerle doğrudan doğruya muhâbere etmiyoruz. Midhat Şükrü Bey'e yazıyoruz. Midhat Bey tavassut edecek, o vâsıta ile muhâbere edeceğiz; yani doğrudan doğruya kâtib-i mesûllerle muhâbere etmiyoruz. Kâtib-i mesûllerden Midhat Bey sorsun, diyoruz.

Reis — Peki. Ötekini okuyunuz.

[Halil imzâsıyla İzmit Mutasarrıflığı'na keşîde edilen ve sûreti evvelce derc edilmiş olan vesîka tekrar okunur.]

Atıf Bey — Bu telgrafla da Cemiyet'in bir râbıtası yok efendim. Merkez Kumandanı İzmit Mutasarrıflığı'na çekiyor.

Reis — Bu "çete" tabîrinden maksad nedir?

Atıf Bey — İşte bunlara bazân çete diyorduk, bazân gönüllü müfrezesi diyorduk. Sonra bunların ümerâsına, rüesâsına, teşkîl ettikleri heyete de aramızda komite diyorduk.

Reis — Şimdi suâl buyuruyorlar ki vilâyet şifreleriyle muhâbere edeceklerine kumandanların şifreleriyle muhâbere ede idiler, kendileri cihet-i askeriyeye merbût olmaları hasebiyle daha muvâfık olmaz mı idi?

Atıf Bey — Şübhesiz olurdu efendim. Tabîî Dâhiliye Nezâreti de Hükûmet'in bir cüzüdür. Emniyet ve itimâd var. Bazı yerlerde ordu cüzü yokdur.

Reis — Cihet-i askeriyenin muhârebe esnâsında muhâberesi daha süratle cereyân ederdi. O tarîk ihtiyâr olunsa idi...

Atıf Bey — Belki bir ordu merkezi, bir şifre olan yer değil idi de ihtimâl onun için vilâyet şifresi ile muhâbere edilmiş olabilir.

Reis — Ordunun muhâberesi kadar muhârebe zamanında Dâhiliye muhâberesi tanzîm edilmiş miydi? Bilakis, birçok yerlerin muhâberâtı, telgrafları tatîl olunmuşdu.

Atıf Bey — Zannediyorum; bu, daha sonraları oldu efendim. Sonraları bütün telgraf merkezlerine vaz-ı yed edildi.

Reis — Esnâf cemiyetlerine Merkez'in bir münâsebeti olmadığını söylediniz idi. Bu şirketlerden husûle gelen meblağ-ı küllî, temettu kongrede mevzû-i bahsolmuş...

Atıf Bey — Bu son kongrede mi?

Reis — Ve sadr-ı esbâk Said Halim Paşa da bunun muvâfık olmadığını söylemiş ve hattâ merkez-i umûmî a'zâlarının bu gibi ticâret şirketleriyle temâsa gelmesini de menetmek istemiş ve vaad da almış. Ne için yine müdahalâtda bulunuldu?

Atıf Bey — Müdahalâtda bulunulduğunu bendeniz bilmiyorum.

Reis — Bu para hakkında ne muâmele yapıldı?

Atıf Bey — Para hakkında mı?

Reis — Evet, para hakkında.

Atıf Bey — Sermâye-i esâsiye bu vakıf bankaya devrolundu.

Reis — Şirketdeki sermâye-i esâsiye mi vakfolundu?

Atıf Bey — Şirketler yine duruyor.

Reis — Sermâye-i esâsiye vakfoldu diyorsunuz.

Atıf Bey — Çünkü ihtisâsım dâhilinde işler olmadığı için teferruâtını iyi bilmiyorum.

Reis — Bu paranın nasıl hâsıl olduğunu bilmiyor musunuz?

Atıf Bey — Onları da o kadar iyi bilmiyorum. Yalnız zannederim, ilk zamanlar ekmek meselesine vaz-ı yed edildiği vakit okka başına bir iki para kâr hâsıl oluyormuş. Bunların terâkümünden hâsıl olmuş. (Sayfa: 87)

Reis — Bunların terâkümünden hâsıl olmakla Evkaf-ı İslâmiye'ye bunu vakfetmek doğru mudur? Çünkü bu paranın içinde herkesin de bir hakkı var. Milel-i gayr-i müslimenin de hakkı var, ecnebîlerin de belki parası var. Ne salâhiyetle bunu vakfa tahsîs etdiniz?

Atıf Bey — Öyle ictihâd olunmuş efendim.

Reis — Kim ictihâd etmiş? Mukarrerâtına iştirâk etdiğiniz meclisin esâs müzâkerâtını bilmeyerek mi iştirâk etdiniz?

Atıf Bey — Kongrede uzun boylu münâkaşa edildi. Murahhaslar da vardı.

Reis — Pekâlâ ama size kanâat gelmedikce karara iştirâk eder misiniz?

Atıf Bey — İhtisâs dâiresinde olmayan işlerde heyet-i umûmiye kararına tâbiyet ederiz.

Reis — Bu Bâbıâlî Vakası hudûs etdiği zaman 328 senesinde siz nerede idiniz?

Atıf Bey — İstanbul'da idim.

Reis — Bu vaka ne yolda telâkki edildi? Nasıl gördünüz? Bu vakada bulundunuz mu?

Atıf Bey — Hayır efendim. Bendenizde romatizma pek ziyâde idi. O senelerde evden pek ender çıkardım.

Reis — Merkez-i umûmî bu vakayı nasıl telâkki etdi?

Atıf Bey — O zaman merkez-i umûmî yokdu. Zâten kulübler filân seddolunmuşdu.

Reis — Ne vakit ictimâ etdi?

Atıf Bey — Malûmâtım yokdur. Esâsen görüşmüyordum.

Reis — Siz o zaman a'zâ değil mi idiniz?

Atıf Bey — Hayır efendim.

Reis — Muhârebenin bidâyet-i ilânında merkez-i umûmîde bulundunuz mu?

Atıf Bey — Hayır.

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası'na âid olan evrâk Doktor Nâzım Bey tarafından aşırıldıkdan sonra kâtib-i umûmîden bu husûsu istîzâh etmediniz mi?

Atıf Bey — İşitdim efendim, öyle olmuş.

Reis — Nasıl muâheze edildi?

Atıf Bey — Nâzım Bey mi?

Reis — Midhat Şükrü Bey.

Atıf Bey — Kendisine âid evrâkı alacakmış efendim. Cemiyet'in Meşrûtiyet'den evvelki evrâkını.

Reis — Bil-umûm evrâkı verdiğinden dolayı kâtib-i umûmîyi muâheze etmediniz mi efendim?

Atıf Bey — Tabîî bendeniz kalben etdim. Çünkü bugün onlar ola idi, bütün müzâkerâtın nizâmnâme dâiresinde cereyân etdiği anlaşılacakdı.

Reis — Şahsen mi muâheze etdiniz, yoksa heyetinizle mi?

Atıf Bey — Hayır, son günlerde işitdim.

Reis — Ne cevâb aldınız?

Atıf Bey — Maat-teessüf hepsini birden sandıkla almış, dedi. Öbürleri geriye gelmemiş.

Reis — Midhat Şükrü Bey'in Doktor Nâzım Bey'e verilmesi lâzım gelen evrâkı ayırıp ayırmamış olduğunu sormadınız mı? Ayırmış mı, ayırmamış mı?

Atıf Bey — Ayırmamış. Hepsini birden ayırmak üzere götürmüş, fakat sonra getirmemiş.

Reis — Kongrede takarrür etmiş bir keyfiyet, diyor.

Atıf Bey — Ne gibi?

Reis — Evrâkın, kendine mahsûs evrâkın verilmesi.

Atıf Bey — Hayır efendim.

Reis — Bu evrâkın alınması kongrede mevzû-i bahsolmadı mı? Ânî bir vaka mı oldu?

Atıf Bey — Sonradan işitdim. Nasıl olduğunu bilmiyorum.

Reis — Bâbıâlî Vakası'nı müteâkıb kaç gün geçdikden sonra merkez-i umûmî ictimâ etdi?

Atıf Bey — Bilmiyorum. O senelerde bulunmadım.

Reis — Gidiniz. [Atıf Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Rıza Bey'i getiriniz. [Rıza Bey mahkeme salonuna getirilir]

Reis — Rıza Bey! Harb-i Umûmî'den evvel bir mahfel-i resmiyede merkez-i umûmî ictimâ etdi mi?

Rıza Bey — Etmedi.

Reis — Sadr-ı esbâk Said Halim Paşa'nın yalısındaki ictimâda siz bulundunuz mu?

Rıza Bey — Bilmiyorum. Bendeniz yokdum. Seferberlikde gitdiğimi arz etmişdim.

Reis — O ictimâ, seferberlikden sonra mı olmuş?

Rıza Bey — Bilmiyorum. Harb-i Umûmî buyuruyorsunuz, Harb-i Umûmî olduğu vakit bendeniz burada değildim; Trabzon'da idim.

Reis — Kongrede bulundunuz mu?

Rıza Bey — Son kongrede mi?

Reis — Evet.

Rıza Bey — Bir saat kadar bulundum.

Reis — Bu kongrede esnâf cemiyetlerinin temettuları hakkında bir müzâkere cereyân etmiş.

Rıza Bey — Bilmiyorum efendim. İşitmedim. Çünkü ilk kongre açıldı. Bizim nâmımıza Talat Paşa... Talat Bey, bizim istifâ etdiğimizi söyledi. Bendeniz de oradan çıkdım. (Sayfa: 88)

Reis — Sizin dediğiniz o en sonraki kongre. Şirketlerin hesâbâtı rüyet edilen kongrede bulunmadınız mı?

Rıza Bey — Şirketler değil, esnâf cemiyetleri hesâbâtında, o kongrede bulundum Paşa Hazretleri.

Reis — Onların temettuâtından birkaç yüz bin lira hâsıl olmuş. Malûmâtınız var mı, ne kadar?

Rıza Bey — Mikdârını bilmiyorum. Yalnız bununla bir banka mı yapılacak veya Evkaf'a mı vakfedilecek, diye bir şey oldu. O husûsa dâir Kemâl Bey'in matbû beyânnâmesi vardır.

Reis — Said Halim Paşa böyle bir temettuun vakfedilmesinin doğru olmadığını ve merkez-i umûmî a'zâlarının da bu gibi şirketlerde bulunmamalarını söylemiş?

Rıza Bey — Hatırlayamıyorum. Zaman geçmişdir. Teferruâtından hiçbir şey hatırımda yokdur.

Reis — Bu paranın, bu temettuun ne yapılmasına karar verildi?

Rıza Bey — Evkaf'a şey edilecek idi. Tabîrlerini de bilemem Paşa Hazretleri. Bu para vakfedilecek. Müessesât-ı sınâiye ve ticâriyenin terakkisine hidmet etmek üzere bir banka tesîs edilecek.

Reis — Böyle ahâlîye fazla fîâtla ekmek satıp da oradan hâsıl olan temettuu vakfetmeğe sizin salâhiyetiniz var mı?

Rıza Bey — Bizim salâhiyetimiz yok Paşa Hazretleri.

Reis — Nasıl karar verdiniz?

Rıza Bey — Bizim verdiğimiz karar, salâhiyet kararı değil. Bu, ekmek meselesi için bir dedikodu var. Bizden de bir a'zâ orada bulunuyor. İşlerin başında Kemâl Bey var. Biz bunun ne sûretle olduğunu enzâr ve efkâr-ı umûmiyeye teşrîh etmek istedik. Kongre ictimâ etmişdi, Kemâl Bey kongrede îzâhât verdi. Hâsıl olan temettuu da ortaya koydu. Bunun üzerine bir şey yapıldı.

Reis — Peki, kongre, yani siz, o heyeti teşkîl edenler, bu salâhiyeti nereden aldınız?

Rıza Bey — Hangi salâhiyeti efendim?

Reis — İşte o ekmek meselesinden hâsıl olan temettu, ahâlînin fazla ekmek parasından toplanmış bir paradır. O para ile ekmeğin tenzîl-i fîâtına hidmet edilse idi, daha iyi olmaz mıydı? Çünkü onun içinde Hıristiyanların da, ecnebîlerin de, Musevîlerin de hakkı var. Yalnız İslâmların hakkı değil ki, efrâd-ı İslâmiye'ye hasrediyorsunuz.

Rıza Bey — Zannederim ki o kongrede her cins millet mevcûddu. Ve satılarak hâsıl olmuş bir temettu değildir.

Reis — Temettu neden hâsıl olur?

Rıza Bey — Nereden hâsıl olduğu hakkında Kemâl Bey îzâhât versin. İşin başında bulunan kendisidir.

Reis — Bu Teşkîlât-ı Mahsûsa hakkında arkadaşlarınızdan birçoklarının merkez-i umûmîye şifreli telgrafları var. Merkez-i umûmîye, Midhat Şükrü Bey'e diye çekilmiş. Bunlardan anlaşılıyor ki Teşkîlât-ı Mahsûsa ile merkez-i umûmînin bir râbıtası varmış.

Rıza Bey — Bendeniz müteaddid defalar arz etdim Paşa Hazretleri; bendenizin bildiğim merkez-i umûmî ile Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın hiçbir râbıtası yokdur. Kendi vaziyetimi de mufassalen, müdellelen arz etdim.

Reis — Sizin vaziyetinizi anladım. Fakat şimdi okutduracağım birkaç telgraf var. Bunlar, râbıtanın mevcûdiyetini isbât ediyor. Ne dersiniz?

Rıza Bey — Bendeniz bilmiyorum. Asıl olan kanâatim, doğrudan doğruya arz etdim ki Teşkîlât-ı Mahsûsa ile merkez-i umûmînin bir münâsebeti yokdur.

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] Okuyun. [Sâlifüz-zikr vesâik tekrar okunur.]

Reis — İşte bu ve emsâli telgraflar münâsebetin mevcûdiyetini gösteriyor.

Rıza Bey — Bendenizin bildiğim, merkez-i umûmînin Teşkîlât-ı Mahsûsa ile uzun uzadıya bir alâkası yok. Bu nevî telgraflar, dolayısıyla gelen ve Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya geçen telgraflardır. Alâkadâr gösterilmek meselesi. Meselâ bendenizin şahsımdan, Bahaeddin Şakir Bey'in şahsından dolayı alâkadâr gibi telâkki ediliyor. Hâlbuki tekrar istirhâm ederim. Bütün şahsî harekâtımı tedkik buyurunuz. Vilâyetde bu kadar insan vardır. Hem bu Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın ve onun tahtında müstetîr tehcîr ve kıtâl meselesiyle zerre kadar alâkam görülürse her türlü cezâya bir kerre şahsım itibârıyla razı olurum. Ondan sonra şahsımın ne merkez-i umûmîyle ve ne de bu Teşkîlât-ı Mahsûsa ile irtibâtı vardır. Harbe başladığım dakikadan itibâren doğrudan doğruya ordunun kumandası altında bulunmuşum. Zannederim, efendilere de, heyet-i umûmiyeye de kanâat

gelmişdir. Gerek iki erkân-ı harb reisi ve gerek bizzât kumandan, Teşkîlât-ı Mahsûsa Alayı'nın cephe-i harbde bulunduklarına dâir kanâat-bahş ifâdelerde bulunmuşlardır. Daha kanâat hâsıl edilmezse onların nizâm-ı harbleri alınır, bakılır, görülür ki ne tehcîr ile alâkası vardır ve ne de başka bir şey ile. Evvelce de arz etdim: Bahaeddin Şakir Bey'in harekâtına vâkıf olmadığım için, onun hakkında bir şey arz edemem. Yoksa bütün kanâatimle arz ediyorum ki merkez-i umûmînin Teşkîlât-ı Mahsûsa ile hafî celî hiçbir alâkası yokdur. Mülhakat bu gibi şeyler için mürâcaat eder, o bir tarafa havâle eder. Bendenizdeki kanâat budur.

Reis — Şimdi ifâdenizden öyle anlaşılıyor ki tehcîr ve taktîl mesâiliyle iştigal etmiş müfrezeler de, kıtalar da, yani Teşkîlât-ı Mahsûsa kıtaları da var.

Rıza Bey — Müsâade buyurursanız onu da arz edeyim Paşa Hazretleri. Bu işde bir kelime yanlışlığı gibi görüyorum. Bendenizce bir Teşkîlât-ı Mahsûsa vardır ki Harbiye Nezâreti'nin emri altında tesîs etmiş (Sayfa: 89) ve bu cephe-i harbde, düşman mıntıkası dâhilinde iş görüyor. Bu meseleyi esâsen bütün kanâatimle îzâh etmek istiyorum. İkinci bir Teşkîlât-ı Mahsûsa mevcûd ki bunlar, bazı vilâyetlerin, sancakların, kazâların bu tehcîr işini idâre etmek için jandarma kuvvetinin adem-i kifâyesinden dolayı mevkilerinde kendilerinin yapdıkları kuvvetlerdir. Bu kuvvetlerle Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın yapdığı kuvvetler kâmilen ayrı bir meseledir. Meselâ köylerde Ermenileri toplayıp sevk etmek için jandarma kifâyet etmiyor. Malûm-ı ihsânınızdır ki jandarmayı ordu cephe-i harbe götürmüşdü. İki tane jandarma gönderiyor. O köyden o mıntıkaya vâkıf, oldukca eli ayağı tutar veya hatırı sayılır, o memleketin evlâdından birkaç tanesini veriyor. Toplatdırıyorlar; onun da ismi Teşkîlât-ı Mahsûsa oluyor. Şimdi bu iş, esâsen ulvî bir maksad için teessüs eden Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya karışıyor.

Reis — İşte bu sûretle hâsıl olmuş olan teşkîlâtın idâresi kimde idi; vâlîlerde mi?

Rıza Bey — Bunlar hep mevzî idi Paşa Hazretleri.

Reis — Mevzî olmakla beraber vâlîlerde mi, kâtib-i mesûllerde mi? Bunu îzâh ediniz?

Rıza Bey — Bizzât bulunmadığım için yalnız hissen arz edeceğim. Bunlar hangi mevkide icrâ edilirse o mevkiin mülkiye memûru

bu işi idâre etmişdir. Eğer orada kâtib-i mesûl vazîfesinden hâric işe karışmış ise kâtib-i mesûl de bu işlere karışmışdır, doğrudan doğruya mahallî, mevziî işlerdir Paşa Hazretleri. Merkez-i umûmînin bunlardan haberi bile olmamışdır Paşa Hazretleri.

Reis — Merkez-i umûmînin bazı teslîhâta bile rey verdiği, emirler teblîg etdiği vâki olmuş. Vesîkaların içinde var. Sizin tarafda vâki olmadı mı?

Rıza Bey — Bendenize hiçbir şey yokdur. Çünkü bendeniz evvelce arz etdim ki silâhlarım ne yolda idi.

Reis — Ahîren Doktor Nâzım Bey'in götürmüş olduğu evrâk hakkında merkez-i umûmîce ne muâmele yapıldı; kâtib-i mesûl muâheze edilmedi mi?

Rıza Bey — Doktor Nâzım Bey'in götürdüğünü sonradan haber aldım. En son kongre ki Teceddüd Fırkası'na devretmek için bir kongre yapmışdık. Ondan sonra ben habshânede arkadaşlarımla birleşmişdim.

Reis — Fakat Midhat Şükrü Bey kongrede Doktor Nâzım Bey'in kendine âid...

Rıza Bey — Bendeniz demin de arz etdim ki bir saat kadar ya durdum, ya durmadım Paşa Hazretleri.

Reis — Demek malûmâtınız yok.

Rıza Bey — Yok Paşa Hazretleri.

Reis — Peki gidiniz. [Rıza Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Talat Bey'i getiriniz. [Talat Bey mahkeme salonuna getirilir]

Reis — Talat Bey! Bâbıâlî Vakası olduğu zaman, üç yüz yirmi sekiz senesinde siz nerede idiniz?

Talat Bey — İzmir'de idim.

Reis — Ne vakit avdet etdiniz?

Talat Bey — 329 Kongresi'nde geldim.

Reis — O vakit demek merkez-i umûmîde değil idiniz?

Talat Bey — Evet.

Reis — Bu esnâf cemiyetlerinin temettuu hakkında ne müzâkere cereyân etdi?

Talat Bey — Pek tahattur edemiyorum. Fakat aklımda kalan, Kemâl Bey o vakit iâşe işini deruhde etmişdi. Şehremâneti'ne muâvenetde bulunuyordu. Bu, o vakit Dâhiliye nâzırı bulunan Talat

Bey'in teşvîkiyle idi, zannederim. Ekmeklerden bir buçuk para, iki para kadar bir fark hâsıl oluyordu. Bunlar terâküm etmiş, dört yüz bin lira kadar bir meblağ hâsıl olmuş. Ve bu paranın da, birçok münâkaşalardan sonra, meşrûiyetine herkes kani oldu. Bundan sonra bunun umûr-ı hayriyeye sarfedilmek üzere vakfedilmesi takarrür etdi ve zannederim, o vakit Evkaf nâzırı olan zât da mütevellîlerden birisi idi. Malûmâtım bu kadardır Paşa Hazretleri.

Reis — Sadr-ı esbâk Said Halim Paşa o kongrede bu gibi temettuların vakfedilmesi doğru olmadığı ve merkez-i umûmî a'zâlarının esnâf cemiyetleriyle, şirketleriyle temâsda bulunması muvâfık olamayacağını söylemiş; mesmûunuz oldu mu?

Talat Bey — Hiç tahattur edemiyorum Paşa Hazretleri.

Reis — Bu temettu ekmek parasından hâsıl olmuş, bunun içinde anâsır-ı gayr-i müslimenin de parası dâhil demekdir. Belki ecnebîlerin de hakkı olan bu parayı Evkaf-ı İslâmiye'ye hasretmek doğru mu idi? Böyle yapmakda kongrenin salâhiyeti var mıdır?

Talat Bey — Kongrenin salâhiyeti olup olmadığını bilmem. Fakat her hâlde kongre buna karar vermişdir. Yalnız Kemâl Bey, bu parayı vakfa tevdî etmekle kalmış değildir. Kemâl Bey aynı zamanda seksen doksan bin fukarâyı beslemişdir. Memleketin muhtelif noktalarında aşhâneler açmışdır. Hattâ bendeniz Beşiktaş'da oturuyorum. Beşiktaş'da açılan aşhânede ekalli on beş bin fakir yiyor ve içiyordu. Bunun, zannederim, kırk binden fazlası anâsır-ı Hıristiyaniye'ye âid fukarâdır. Şu hâlde Kemâl Bey memleketin fakirlerine hidmetden geri kalmamışdır.

Reis — Bu, doğru olabilir.

Talat Bey — Evet.

Reis — Fakat temettu denilen şey, bu masârif çıkdıkdan sonra artan paradır. Demek oluyor ki ekmekden fazla para alınarak fukarâ-yı ahâlînin zarûreti tezyîd edilmiş. Banka tesîs edilmiş veya vakıf sermâyesi vücûde getirilmiş. Bu, doğru mudur?

Talat Bey — Kongre kararından gayr-i mesûldür ve kongre bir şahs-ı manevîdir. Birinci derecede mesûl olan Kemâl Bey'dir. Ve bugün para mevcûddur. Eğer kanûna mugayir bir para ise Hükûmet vaz-ı yed eder ve yerine sarfeyler.

Reis — İlân-ı harb zamanı siz İstanbul'da mı idiniz?

Talat Bey — Evet.

Reis — İlân-ı harb esnâsında bir mahfel-i resmiyede bu bâbda müzâkere cereyân etdi mi? (Sayfa: 90)

Talat Bey — Hayır.

Reis — Sadr-ı esbâk Said Halim Paşa'nın yalısında ictimâ vuku bulmuş.

Talat Bey — Evet tahattur ediyorum. Bir bayram günü idi.

Reis — O ictimâda Said Halim Paşa bizim harbe iştirâkimiz muvâfık olamayacağını, her hâlde bîtaraf kalmamız menfaatimize muvâfık olacağını söylemiş ve merkez-i umûmî a'zâlarını iknâa çalışmış, fakat muvaffak olamamış.

Talat Bey — Bir kerre böyle bir şey vâki olmuş değildir, Paşa Hazretleri. Zannederim ki Rusların donanmamıza hücûmundan sonra tahaddüs eden mesele sıralarında idi. Fırka reisi olmak itibârıyla Said Paşa bizi Yeniköy'deki yalısına davet etmişdi ve orada bu meseleyi bize anlatdı ve fil-hakika harbin iyi olmayacağı ve bizim için dâî-i muhâtara olacağı hakkında îzâhât verdi ve bu hareketden sonra da lâzım gelen tedbîri alarak her hâlde devletin harbe girmemesini temîn edeceğini de söyledi ve buna dâir de îzâhât verdi. Fakat merkez-i umûmî katiyyen ve katıbeten Said Halim Paşa'nın beyânâtı üzerine: Hayır biz harb isteriz, gibi böyle çocukca bir mütâlaada bulunmuş değildir. Çünkü bir kerre gayr-i mesûl mevkiindedir. Doğrudan doğruya mesûliyet, Hükûmet mevkiinde bulunanlara âiddir. Şu hâlde merkez-i umûmînin iki sûretde de kendi fikrini "empoze" etmesinin imkânı olamaz.

Reis — Kendi ifâdesinde, iknâ edemediğim, dediğine göre aksi karar, yâhûd aksi ictihâd izhâr edilmiş oluyor.

Talat Bey — Efendim. Merkez-i umûmî o vakit ısrâr etmiş bulunsa idi iki sûretde cerîha-dâr olan Said Halim Paşa'nın o ânda istifâ etmesi lâzım gelirdi. Şu da gösteriyor ki merkez-i umûmî katiyyen fikirlerinde bir tesîr yapmış değildir.

Reis — Said Paşa'nın ifâdesini muvâfık mı gördüler?

Talat Bey — Efendim?

Reis — Verilen îzâhâtı, yani devletin harbe iştirâk etmemesini orada hâzır bulunanlar muvâfık mı gördüler?

Talat Bey — Tabîî efendim. Hiçbirimiz bu sûretle harbi arzu etmezdik değil mi efendim?

Reis — O zamanki hâle göre, bu sûretle olacağı malûm değildi ya!

Talat Bey — Evet efendim, o zamanki hâle göre...

Reis — Bu ictimâda vükelâ da dâhil mi idi?

Talat Bey — Vükelâ, zannederim, yokdu. Yalnız merkez-i umûmî a'zâları...

Reis — Said Paşa'nın ifâdesinde, vükelâ ve merkez-i umûmî a'zâları deniliyor da o sûretle söylüyorum.

Talat Bey — Olabilir ya. Hatırlarında öyle kalmış bulunabilir.

Reis — Siz iyi biliyor musunuz ki vükelâ dâhil değildi?

Talat Bey — Bendeniz pekiyi biliyorum ki değildi.

Reis — O hâlde sizin kanâatinizi, kendisine bu sûretle muvâfakatinizi rüfekâsına bildirdi mi?

Talat Bey — Efendim. Bir vaziyet-i resmiyemiz olmamak itibârıyla bizim fikirlerimizi rüfekâsına bildirip bildirmemek kendine âid bir şeydir. Said Halim Paşa merkez-i umûmîye karşı mesûl vaziyetde bulunmuş olsaydı o vakit bizim mütâlaamızı, kendisine iştirâk etdiğimizi rüfekâsına da bildirmesi lâzım gelirdi. Hâlbuki merkez-i umûmî orada sâmi vaziyetinde kalmışdır.

Reis — Said Paşa'nın hesâbı o hâlde kime vârid oluyor?

Reis — Demek ki bir lüzûm görmüş?

Talat Bey — İhtimâl lüzûm görmüş olabilir efendim.

Reis — Bu son kongrede İttihad ve Terakki Fırkası'na âid olan evrâkın Doktor Nâzım Bey tarafından aşırılması hakkında kâtib-i umûmî Midhat Şükrü Bey muâheze edildi mi, edilmedi mi?

Talat Bey — Bendenizin malûmâtım yokdur. Bendeniz kongrede sâhib-i rey değildim. Midhat Bey sâhib-i rey idi. Burdur mebûsu olmak sıfatıyla bulunuyordu. Bendeniz istifâ etdikden sonra kongre ile hiçbir alâkam kalmamışdır.

Reis — O kongrede bulunmadınız demek?

Talat Bey — Evet efendim. İstifâ etdikden sonra ne kongre ile ve ne de Fırka ile alâkam kalmamışdır.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa hakkında epeyce malûmâtınız var mı?

Talat Bey — Geçende Harbiye Nezâreti'ne merbût bir dâire-i askeriye olduğunu arz etdim efendim.

Reis — Arkadaşlarınızdan Rıza Bey de "Bazı vilâyâtda tehcîr muâmelâtı icrâ edebilmek için jandarma kuvvetinin gayr-i kâfî ol-

masından dolayı bir Teşkîlât-ı Mahsûsa vücûde getirilmiş bulunduğu ve bu Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın diğer, Harbiye Nezâreti'ne merbût olan Teşkîlât-ı Mahsûsa'dan başka olduğunu" söyledi. Sizin buna dâir malûmâtınız var mı?

Talat Bey — Hayır efendim, bendeniz geçen defa da arz etdim efendim. İttihad ve Terakki'nin kendi teşkîlâtından mâadâ kendine merbût hiçbir teşkîlâtı yokdur.

Reis — Sonradan indel-lüzûm bir teşkîlât yapılamaz mı?

Talat Bey — Katiyyen efendim.

Reis — Mustafa Paşa Hazretleri suâl buyuruyorlar ki: Muhârebenin bidâyetinde Ruslar tarafından taarruz vuku buldu; dediğinize göre böyle olduğuna kanâatiniz var mı?

Talat Bey — Efendim, her hâlde bendenizin kanâatim ve mesmûâtım bu merkezdedir.

Reis — Fırka'ya, merkez-i umûmîye akseden havâdis böyle mi?

Talat Bey — Evet efendim, bendenizin aklımda kalan ve kanâatim bu merkezdedir.

Reis — O hâlde Said Paşa'nın mütâlaası vârid olabilir mi idi? Muhârebenin hudûsü emr-i vâki değil mi idi?

Talat Bey — Efendim pek tahattur edemiyorum. Esâsen Said Halim Paşa'nın bize ne sûretle tafsîlât verdiği hakkında cidden hatırımda o kadar bir şey yok. Yalnız der-hatır edebildiklerimi arz ediyorum.

Reis — Çarşamba günü saat onda devâm edeceğiz.

Muhâkemenin hitâmı

Saat	Dakika
5	5

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa, Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey**
Müddeî-i Umûmî Başmuâvini: **Cemil Bey**

ALTINCI MUHÂKEME*

Çarşamba, 14 Mayıs [1]335

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Midhat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Talat Bey, Rıza Bey, Atıf Bey, Cevad Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahaeddin Şakir Efendi, Doktor Rusuhi Efendi, Aziz Efendi.

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3557, 24 Şaban 1337/25 Mayıs 1335 (ek: s. 91-113).

Birinci Celse

Saat Dakika
11 00

Reis — Midhat Şükrü Bey'den başkalarını götürünüz. [Diğer maznûnîn çıkarılır] Midhat Şükrü Bey! Murahhas-ı mesûllerin bazı vâlî ve mutasarrıflara taktîl mesâilinde icrâ-yı tesîr etdikleri söyleniyor. Bazı mutâvaat etmeyenlerin azledildikleri de söyleniliyor, doğru mudur?

Midhat Şükrü Bey — Bazıları bizim tarafımızdan vâki olmuşdur. Yani bazı işlerde tavsiyede bulunmak istemiş, malûmâtdâr olduk. Vâlî veya mutasarrıf kendisi bize yazmış. Kendilerine işden el çekdirdik.

Reis — Murahhas-ı mesûllere mi?

Midhat Şükrü Bey — Evet.

Reis — Hâlbuki bazıları vâlîleri azletdirmişler.

Midhat Şükrü Bey — Hayır aksi vardır. Fakat vâlîleri azletdiklerini zannetmem.

Reis — Efendim?

Midhat Şükrü Bey — Murahhaslar, vâlîleri nasıl azledebilirler efendim?

Reis — Ankara vâlîsi Mazhar Bey, Kastamonu vâlîsi Reşid Paşa bu meâlde aldıkları o emre mutâvaat etdikleri için hemân azlolunmuşlar.

Midhat Şükrü Bey — Mazhar Bey'i bilmiyorum. Sûret-i azlinden malûmâtım yok. Fakat Reşid Paşa pek ahbâbımdır. On beş seneden beri kendisini tanıyorum. Hiç öyle kâtib-i mesûllük işârıyla filân azlolunmuş değildir. Bilakis kendisi hasta olduğundan azledilmişdir. Çünkü kendisi (Sayfa: 92) bendenizin on beş seneden beri sevdiğim ve tanıdığım arkadaşımdır. Bahsedilen kâtib-i mesûller tarafından azledilmiş diye bahsetmedi.

Reis — Kâtib-i mesûl azletmemiş. Kâtib-i mesûlün işârı üzerine.

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim. Çünkü kâtib-i mesûl bendenize yazacak. Bendeniz her sûretle kendisinin nâmûsuna itimâd etdiğim için Reşid Paşa'nın azli için böyle bir teşebbüsde bulunmam muhâl kabîlindendir.

Reis — Kâtib-i mesûller doğrudan doğruya Dâhiliye Nezâreti'ne yazamazlar mı?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, katiyyen memnûdurlar. Haber aldığımız zaman hemân azlederiz. Böyle Dâhiliye Nezâreti'ne veyâhûd diğer bir nezârete işârda bulunduğu haber alınınca derhâl azlederiz. Çünkü bizim vazîfemizdir. Kendilerine kat'î emir vermişdik. Şâyed böyle bir şey yazdıklarından haberdâr olursak...

Reis — Fakat Bahaeddin Şakir Bey'in, Doktor Nâzım Bey'in, vesâik arasında, Dâhiliye nâzırına yazdığı şeyler var.

Midhat Şükrü Bey — İşe dâir mi efendim?

Reis — Evet.

Midhat Şükrü Bey — Belki olabilir. İhtimâl Doktor Nâzım Bey kendiliğinden böyle yapmışdır.

Reis — Sizin malûmâtınız yok mu? Bahaeddin Şakir Bey'in de var.

Midhat Şükrü Bey — Olabilir efendim.

Reis — O hâlde niçin böyle Dâhiliye Nezâreti'ne hâric-ez-salâhiyet mürâcaatlarından dolayı...

Midhat Şükrü Bey — Fakat, evvelce bendeniz kâtib-i mesûl olmadan...

Reis — Rûy-ı kabûl görmeseler bu mürâcaatlar tevâlî eder miydi?

Midhat Şükrü Bey — İhtimâl görmüşlerdir efendim; hattâ bundan altı, yedi sene evvel bazı kâtib-i mesûller mahallerinden intihâb olunurlardı. Böyle nezâretlere mürâcaat etdiklerini haber aldık. Onlar bize kâğıdları göndermişlerdi. Biz de onları tekdîr ve tevbîh etdik ve tekerrürü hâlinde azlolunacaklarını yazmışdık. Emsâli de vardır efendim. Meselâ Yakub Cemil Bey vardı. Dîvân-ı Harb'ce mahkûm olmuşdu. Adana'da bulunduğu zaman Muammer Bey'e bazı şeyler söylemiş; Muammer Bey bize yazdı, haber aldık ve onu hemân azletdik ve Muammer Bey vakasından beri, sırf vâlînin işine müdâhale etdiğinden dolayı kadromuzdan ihrâc edilmişdi. Fakat bendenizin malûmâtım olmayan bir şey varsa ona bir şey diyemem.

Reis — Ankara vâlîsi Mazhar Bey bu gibi evâmiri teblîg etmek üzere oraya gitmiş olan Cemiyet kâtib-i umûmîlerinden Atıf Bey'in işârı üzerine hemân azledilmiş ve yerine Atıf Bey tayîn olunmuş.

Midhat Şükrü Bey — Cemiyet'in kâtib-i umûmîsi Atıf Bey yokdur Paşa Hazretleri.

Reis — Öyle haber vermişler. A'zâdan olabilir.

Midhat Şükrü Bey — A'zâ da yok efendim. Atıf Bey o zaman merkez-i umûmîde değildi.

Reis — Her ne ise Cemiyet tarafından Atıf Bey gönderilmiş. Vâlîye bazı teblîgat-ı hafiyede bulunmuş. Mazhar Bey bunu reddetmiş. Ertesi günü azledilmiş, yerine Atıf Bey tayîn edilmiş.

Midhat Şükrü Bey — Katiyyen malûmâtım yok. Mazhar Bey'le de görüşürüm; öyle bir şey vâki olsa idi bendenize katiyyen söylerdi.

Reis — Mazhar Bey'in burada ifâdesi var.

Midhat Şükrü Bey — Olabilir efendim. Bendenize katiyyen böyle bir şey söylemedi ve kendisi de muvâcehe olunabilir. Atıf Bey'in böyle bir emri olduğunu şimdi işidiyorum.

Reis — Reşid Paşa ve Yozgad mutasarrıfı Cemal Bey hakkında da hemân aynı muâmele yapılmış.

Midhat Şükrü Bey — Katiyyen malûmâtım yokdur efendim.

Reis — Cemiyet'in kararıyla muhârebe esnâsında bazı ecnebî mektebleri işgal edilmiş. Bu bâbda malûmâtınız nedir?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmî kararıyla mı efendim?

Reis — Evet.

Midhat Şükrü Bey — Katiyyen!

Reis — Yâhûd İstanbul merkezinin kararıyla.

Midhat Şükrü Bey — Onu da zannetmem Paşa Hazretleri. Buna katiyyen imkân veremem. Mekteb aldığını ve kapatdığını işitmedim ve esâsen imkânı da yokdur.

Reis — Ve bu mebânî heyet-i asliyesiyle kullanılmayarak birtakım ilâvât, mahv ve isbât gibi şeyler yapılmış.

Midhat Şükrü Bey — Katiyyen bilmiyorum Paşa Hazretleri. Malûmâtım yok ve böyle bir şeyi de hatırıma getiremiyorum.

Reis — Meclis-i umûmî müzâkerâtının rûznâmesini doğrudan doğruya reis olan sadrazam mı tertîb eder, yoksa merkez-i umûmî mi?

Midhat Şükrü Bey — Efendim ya reis-i umûmî –ki sadrazamdır– veya vekîl-i umûmî tertîb ederdi.

Reis — Merkez-i umûmî karışmaz mı?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmî kendisinin bazı şeyleri varsa onu vekîl-i umûmiye bildirir. Vekîl-i umûmî arzu ederse rûznâmeye koyardı, arzu etmezse koymazdı. Çünkü rûznâmenin tanzîmi doğrudan doğruya tamâmen reise, vekîl-i umûmiye âiddir.

Reis — Vekîl-i umûmî kimdir?

Midhat Şükrü Bey — Hangi tarihde?

Reis — Bu muhârebe devresinde.

Midhat **Şükrü Bey** — Vekîl-i umûmî Dâhiliye nâzırı idi, Said Halim Paşa reis-i umûmî idi. (Sayfa: 93)

Reis — Talat Paşa sadrazam olduğu zaman vekîl-i umûmî kim idi?

Midhat Şükrü Bey — O vakit vekîl-i umûmî yok idi Paşa Hazretleri. Çünkü Said Halim Paşa reis-i umûmilikden istifâ etdi. Kongreye kadar vekîl-i umûmî kaldı. Sonra yine reis-i umûmî devâm etdi.

Reis — O hâlde rûznâmeyi hep vekîl-i umûmî mi tertîb eder?

Midhat Şükrü Bey — Reis-i umûmî tertîb eder. Fakat her a'zâ da ictimâ ibtidâsında rûznâmeye koyun diye teklîf edebilir ve fakat kabûl etmek reis-i umûmiye âiddir.

Reis — Geçenlerde meclis-i umûmî on beş günde bir ictimâ eder, denilmişdi.

Midhat Şükrü Bey — Evet, evvelce öyle idi. Ahîren ayda bir ictimâ eder idi. Maa-mâfîh rûznâmesi olmadığı için on beş günde bir de muntazaman ictimâ edemedi.

Reis — Bu müddet-i muayyine zarfında fevkalâde bir ictimâa lüzûm görülürse kimin tarafından davet olunur?

Midhat Şükrü Bey — Reis-i umûmî tarafından, reis-i umûmî tezkere yazar, a'zâlar da icâbet eder.

Reis — Meclis-i umûmînin mukarrerâtı da merkez-i umûmînin mukarrerâtı gibi mi tesbît olunurdu?

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim, ne nevî karar verilirse yazılırdı. Fakat...

Reis — Mevcûd a'zâlar imzâ eder mi idi?

Midhat Şükrü Bey — Meclis-i umûmîde pek imzâ edilmezdi Paşa Hazretleri, bazân imzâ ederlerdi.

Reis — Fakat onun tahrîf edilmemesi için kim tasdîk ederdi?

Midhat Şükrü Bey — Emniyet olunurdu Paşa Hazretleri. Tahrîf olunacağı hatıra gelmezdi. Esâsen o kadar ehemmiyetli bir şeyler değildi.

Reis — Riyâsetden de tasdîk olunmaz mıydı?

Midhat Şükrü Bey — Olunmuyordu. Hiç tahattur etmiyorum Paşa Hazretleri. Malûm-ı âlîniz nazarî şeylerdir. Kanûna temâs eden, kongreye sevk olunacak şeylerdir. Bunu tahrîf etmek de şey değildir.

Reis — Mâdâmki bir müzâkeredir; mazbût olmalıdır.

Midhat Şükrü Bey — Bazı kerre imzâ edilirdi. Fakat muntazaman imzâ edildiğini bilmiyorum Paşa Hazretleri. Çünkü meclis biter bitmez giderlerdi. Onun için teklîf edilemezdi.

Reis — Esâslı müzâkerât da olurdu değil mi?

Midhat Şükrü Bey — Evet, çok.

Reis — Meselâ intihâblar hakkında filân.

Midhat Şükrü Bey — İntihâbâtdan ziyâde kanûnlar hakkında, program hakkında, yani kongreye gönderilecek program maddeleri hakkında çok esâslı müzâkerât vâki olurdu. Bâ-husûs tevhîd-i mehâkim meselesi hemân birkaç celseyi işgal etmişdi, tahattur ediyorum.

Reis — Müzâkerâtın sûret-i cereyânı zabtolunur muydu?

Midhat Şükrü Bey — Aynen mi?

Reis — Evet.

Midhat Şükrü Bey — Hayır. Herkes söyler, neye karar verilirse o karar bir satır olarak derc edilirdi, yani zabıt tutulmazdı Paşa Hazretleri.

Reis — Bazı nâfi itirâzlar da olur, zabtedilmez miydi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim. Aynen zabtedilmezdi. Zâten a'zâdan biri tutuyordu, herkesin ifâdâtını aynen zabtetmeğe kudreti de müsâid değildi.

Reis — İyice tedkik olunmak için bazı pek mühim mukarrerât tab edilip de a'zâya tevzî olunur muydu?

Midhat Şükrü Bey — Tahattur etmiyorum Paşa Hazretleri. Kongreye gitmek için belki bazıları tab edilmişdir. Fakat umûmiyetle tab edildiğini tahattur etmiyorum. Umûmiyetle tab edilecek şeyler hakkında müzâkere cereyân etmedi.

Reis — Ânî olacak şeyler hakkında müzâkere cereyân edebileceği için, ânî müzâkerelerle bitmeyecek olursa tabîî değil mi efendim?

Midhat Şükrü Bey — Evet tabîî; fakat tahattur etmiyorum. Yalan söylememek için... Evet desem...

Reis — Meselâ bu esnâf şirketlerinin hesâbâtı hakkında birçok müzâkere cereyân etmiş.

Midhat Şükrü Bey — Meclis-i umûmîde esnâf cemiyetinin ismi geçmedi.

Reis — Kongreye kim sevk etdi?

Midhat Şükrü Bey — Kongrede teklîf olundu. Kemâl Bey kendisi sevk etdi. "Hâricden dedikodular oluyor; bunun hakkında îzâhât vermek isterim" dedi. Kongrede, esnâf cemiyeti ve hesâbâtı, bunlar için ne gibi şeyler tasavvur etdiği hakkındaki mülâhazatını tab etdirmiş, tevzî etdi. Meclis-i umûmîde katiyyen böyle bir müzâkere cereyân etmedi.

Reis — Meclis-i umûmîde bahsolunmaksızın kongreye gider miydi?

Midhat Şükrü Bey — Tabîî, kongrede herkes serbestdir. Her a'zâ kongrede teklîf edebilir. Çünkü kongreye girince merkez-i umûmî a'zâlığı kalmıyor. Çünkü kongrenin bir a'zâsıdır. O artık kongrede müzâkere olunmasını teklîf eder. Kongrenin ekseriyeti müzâkere olunmasını kabûl ederse müzâkere edilir. Kabûl etmezse tabîî müzâkere edilmez.

Reis — Meclis-i umûmînin mukarrerâtı taşrada bulunan memûrlara filân tamîm edilmek lâzım gelirse merkez-i umûmî vâsıtasıyla mı tamîm olunurdu, yoksa doğrudan doğruya meclis-i umûmî mi tamîm ederdi? (Sayfa: 94)

Midhat Şükrü Bey — Tamîm edilecek bir şey yokdu ki. Taşradaki merkezlere tamîm edilecek bir şey olursa zâten dâhilî şuabâtın vezâif-i asliyesi heyet-i merkeziyelerle münâsebâtda, muhâberâtda bulunmakdır. Meclis-i umûmîler, doğrudan doğruya münâsebetde bulunmaz. Kâtib-i umûmiye söyler. Kâtib-i umûmî tamîm eder; fakat öyle tamîm olunacak mukarrerât olmadı.

Reis — Meclis-i umûmîde a'zâ-yı tabîiyeden olan vükelâ ile a'zâ-yı sâire beyninde bir mebhasda ihtilâf hâdis olsa a'zâ-yı sâirenin kesreti hasebiyle yine karar ekseriyete mi tâbi olur?

Midhat Şükrü Bey — Dâimâ ekseriyete tâbidir.

Reis — Vükelânın ihtisâs ve malûmât-ı vâsiası hasebiyle hakk-ı rüchânı yok mudur?

Midhat Şükrü Bey — Hayır, yokdur Paşa Hazretleri, orada tamâmıyla müsâvîdir. Vükelâ, a'zâ-yı tabîiyeden idi ve a'zâ-yı tabîiyeden olması kendilerine bir imtiyâz bahşetmez.

Reis — Fakat her hâlde kendilerinin vukufu etrâflı olmak, itibârıyla?

Midhat Şükrü Bey — Müzâkere edilir, kabûl ederse ekseriyet kabûl eder, etmezse etmez. Yoksa vükelâlık bir imtiyâz bahşetmez.

Reis — Vükelâ bir madde hakkında ihtilâfda ısrâr ederse ekseriyetin kararı Meclis-i Mebûsân'daki fırka vâsıtasıyla istîzâha tahvîl olunur muydu?

Midhat Şükrü Bey — Esâsen öyle icrâya taalluk edecek bir mesele olmadığı için istîzâh edilecek bir mesele tahaddüs edemezdi.

Reis — Hayır efendim meselâ bir misâl ile îzâh edelim. Demin buyurduğunuz husûsâtdan birisi hakkında ihtilâf oldu.

Midhat Şükrü Bey — Meselâ, tevhîd-i mehâkim, arz etmişdim.

Reis — Evet, tevhîd-i mehâkim hakkında. Şimdi ekseriyetin kararı karşısında vükelânın muhâlefeti üzerine bu mesele için fırka vâsıtasıyla Meclis-i Mebûsân'da bir istîzâh yapılmaz mıydı?

Midhat Şükrü Bey — O, zâten kongreye gidecek efendim. Vükelâdan muhâlif olan zât kim ise kongrede fikrini dermiyân edebilir. Fakat yine orada ya ekalliyetde kalacak veyâhûd da ekseriyetin fikrini kabûl edecek.

Reis — Demek istîzâha hâcet kalmaz.

Midhat Şükrü Bey — Şübhesiz. Zâten istîzâh meselesi yok. Çünkü istîzâh olunacak bir kanûn meselesidir. Meclis-i Mebûsân'da müzâkere edilir. İhtimâl nâzır olan zât her kim ise kongrede fikrini şey edemezse Meclis-i Mebûsân'a gider. Burada da fikrini tervîc etdiremezse istifâ eder, veyâhûd reyini geri alır. Meclisin veya kongrenin verdiği kararı kabûl eder. İkisinden hâric değildir.

Reis — Kongrede kabûl edilmeyen bir husûs, vükelâ tarafından kabûl edilip de a'zâ-yı sâire tarafından kabûl edilmeyen, ekalliyetde kalan bir husûs için vükelâ Meclis-i Mebûsân'a bir lâyiha veyâhûd sâir bir şey verse bu, Fırkaca kabûl edilebilir miydi?

Midhat Şükrü Bey — Arz edeyim Paşa Hazretleri. Kongrede kabûl edilmiş olan program mevâddının hilâfında bir nâzır bir fikirde, bir mütâlaada bulunacak olursa fırkanın efrâdından değil demekdir. Çünkü o nâzır o fırkanın programını kabûl etmiş.

Reis — Ben, bir nâzır itibâr etmiyorum. Bütün vükelâ, yani heyet-i vükelâ bir husûsda ısrâr ederse.

Midhat Şükrü Bey — Ha! Umûmiyetle.

Reis — Evet umûmiyetle. Bir husûsda ısrâr etse ve ekalliyetde kalsalar, heyet-i vükelâ olmak itibârıyla kendilerince musîb gördükleri o husûsu Meclis-i Mebûsân'a sevk etseler, şimdi orada bulunan İttihad Fırkası, ekalliyetin reyiyle gelmiş olan o madde hakkında kanâat hâsıl etse, kendi kanâatlarıyla kabûl edebilirler mi?

Midhat Şükrü Bey — Efendim esâsen Fırka'nın Meclis-i Mebûsân'da bulunan bütün a'zâsı kongrede mevcûddur. Binâenaleyh o mesele orada müzâkere edilmişdir. Eğer o a'zâ kongrede müzâkere edildiği sırada teklîf olunan maddenin tarafdârı ise yine aynı fikri takib edecekdir. Binâenaleyh ihtilâf vâki olursa ibtidâ kongrede vâki olacakdır.

Reis — Hayır tasvîr edemedim. Kongrede farz edelim ki üç yüz kişi var.

Midhat Şükrü Bey — Üç yüz kişi.

Reis — Bu üç yüz kişiden elli kişisi yâhûd seksen kişisi Mebûsân'daki İttihad ve Terakki Fırkası'nı teşkîl etse, bunların içerisinden elli beş tanesi vükelâ tarafını iltizâm etse, şimdi elli mebûs....

Midhat Şükrü Bey — Yine mebûsândan değil mi Paşa Hazretleri?

Reis — Evet, bu elli mebûs, bir de Heyet-i Vükelâ o reye mutâbık olduğu hâlde Meclis'deki diğer muhâlif olan mebûslar da iştirâk ederse ekseriyet hâsıl olur.

Midhat Şükrü Bey — Kongrede mi?

Reis — Hayır, Meclis-i Mebûsân'da ekseriyet hâsıl olur. Şu hâlde kongrenin muhâlif olduğu bir şeyin tervîcine gitmiş olmaz mı?

Midhat Şükrü Bey — O vakit fırka a'zâsının istifâ etmesi lâzımdır. Meclis-i Mebûsân'da bulunan fırka a'zâlarının bizim bu program ictihâdımıza muvâfık değildir. Binâenaleyh İttihad ve Terakki Fırkası'ndan istifâ ediyoruz, demeleri îcâb eder.

Reis — Ama bir muhâlefetden dolayı böyle istifâ ile netîcelenir mi?

Midhat Şükrü Bey — Fakat ehemmiyetli bir mesele ise tabîî istifâ etmeleri lâzım gelir; çünkü başka türlü fırka hayâtı olamaz. Dünyanın her tarafında meşrûtî memleketlerde böyle olmuşdur. Malûm-ı âlîniz fırka, program demekdir.

Reis — Esnâf cemiyetleri kanûnen Şehremâneti'ne merbût olmak lâzım gelirken ne için Kemâl Bey'e tevdî olundu? (Sayfa: 95)

Midhat Şükrü Bey — Yine Şehremâneti'ne merbûtdur Paşa Hazretleri.

Reis — Yok, Şehremâneti'ne tevdî olunmadan evvel Kemâl Bey'e tevdî olunmuş.

Midhat Şükrü Bey — Bendenizin bildiğim Şehremâneti, esnâf cemiyetleri hakkında bir nizâmnâme yapmışdır. Kemâl Bey de onlara yardım etmişdir. Teşkîlâtı tertîb etmek için onlara yardım etmişdir. Yoksa esnâf cemiyeti tamâmen Şehremâneti'ne merbûtdur. Esnâf kâtibleri de yine Şehremâneti'nin birer memûru sayılır. Mercileri orasıdır.

Reis — İddiâ olunuyor ki Şehremâneti haber almaksızın bu esnâf cemiyetleri teşkîl olunmuş. Bu, merkez-i umûmîde kararlaşdırılmış ve icrâsında devâm olunmuş.

Midhat Şükrü Bey — Efendim merkez-i umûmî...

Reis — İstanbul merkezinde.

Midhat Şükrü Bey — Bendenizin bildiğim Kemâl Bey Şehremâneti'yle dâimâ görüşerek bu işleri yapmışdır. Yani Kemâl Bey o zaman Şehremini olan zât ile görüşmüş ve beraber yapmışlardır.

Reis — Belki husûsî bir müsâade almışdır. Fakat Şehremâneti, sûret-i resmiyede teşekkülünden sonra muttali olmuş, deniliyor.

Midhat Şükrü Bey — Arz etdiğim vechle bilmiyorum. Yalnız merkez-i umûmî ile İstanbul merkezi dâimâ karışdırılıyor. Hâlbuki İstanbul merkezini taşrada farz ediniz. Meselâ İzmir...

Reis — Anlıyorum.

Midhat Şükrü Bey — İzmir merkezi ile merkez-i umûmînin alâkası ne ise İstanbul merkezi ile de merkez-i umûmînin alâkası bu derecededir. Fakat vaka burada cereyân etdiği için hep merkez-i umûmînin kararıyla olmuş gibi anlaşılıyor. Merkez-i umûmî evvelce Selânik'de idi. Bil-farz İstanbul merkezi ile hiçbir münâsebeti

yokdu. Binâsının hâricinde işlerle katiyyen meşgul olmaz. Yalnız binâsının dâhili ile meşguldür. Kendisine gelen evrâk ile, nizâmnâme mûcibince meşgul olur.

Reis — Erzâk tevzîâtı ve sâir bu gibi muâmelât esnâf cemiyetleriyle mi yapılmış; yoksa heyetin kulübleri ve kâtib-i mesûlleri mi marifetiyle yapılmış?

Midhat Şükrü Bey — Efendim Kemâl Bey her kimin nâmûsuna itimâd etdiyse ve bunları nerede bulduysa hepsini almış ve istihdâm etmişdir. Bu meselede tefrîk etmemişdir, hâricden de almışdır.

Reis — Yani esnâf cemiyetlerini memûr etmemiş, emniyet etdiği adamlar vâsıtasıyla kendisi tertîb etmişdir.

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim. Emniyet etdiği, nâmûsuna itimâd etdiği, hamiyetine itimâd etdiği adamlara tevdî etmişdir. Çünkü fahrî olarak geceli gündüzlü çalışdırıyordu. Bu sınıfdan almış değildir. Her mahalleden nâmûslu adamlar kimlerse o mahallenin heyet-i ihtiyâresinden ve sâireden. Fakat bu sözlerim hep mesmûât kabîlindendir. Merkez-i umûmîden geçmiş ve karar verilmiş değildir Paşa Hazretleri.

Reis — Kemâl Bey, İstanbul merkezi nâmına hareket ediyor, demekdir. Şu hâlde Hükûmet'e âid olan bir vazîfeyi bilâ emr-i kanûnî icrâ ederek memûrîn-i gayr-i mesûleye tevdî etmesinde merkez-i umûmîce bir mahzûr görülmedi mi?

Midhat Şükrü Bey — Hükûmet'in tensîbiyle yapıldı Paşa Hazretleri. Hükûmet emniyet etmiş ve bu vazîfeyi sen yapacaksın, demiş. Zâten muhârebe zamanında yalnız cephelerde muhârebe etmek değil, dâhilde de icrâ-yı vazîfe etmek lâzım olduğundan kendisine tevdî edilmiş. Merkez-i umûmî de tabîî itirâz etmemiş.

Reis — Merkez-i umûmî bu husûsu tensîb etdi, muvâfık gördü mü? Mahzûr görmedi mi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, Dâhiliye nâzırının emniyet etdiği bir adam.

Reis — İstanbul merkezi yine merkez-i umûmînin vesâyetinde olduğu için harekâtını tasvîb veya tenkid etmek hakkını hâiz değil mi?

Midhat Şükrü Bey — Şübhesiz.

Reis — Merkez-i umûmîce nasıl telâkki olundu?

Midhat Şükrü Bey — Kemâl Bey'in nâmûsuna itimâdımız olduğu için iyi bir iş olacak, diye telâkki etdik.

Reis — Yani memûrîn-i âidesine vermekden ise Kemâl Bey'in sûret-i husûsiyede idâre etmesi daha muvâfık görüldü.

Midhat Şükrü Bey — O kadar müzâkere olunmamış bir meseledir. Dâhiliye nâzırı böyle tensîb etmiş.

Reis — Netîce itibârıyla bu çıkıyor.

Midhat Şükrü Bey — İhtimâl efendim. O çıkar.

Reis — Yok, ihtimâl değil; sizin kanâatinizi soruyorum.

Midhat Şükrü Bey — Bendenizin kanâatim...

Reis — Yani Kemâl Bey'in memûrîn-i âidesinden daha iyi idâre edeceğine itimâd hâsıl oldu demek?

Midhat Şükrü Bey — Tabîî kendisinin iktidârına, nâmûsuna, faâliyetine her vakit itimâdım vardır, Paşa Hazretleri. İhtimâl ondan dolayı Dâhiliye nâzırı da tervîc etmişdir.

Reis — Yani merkez-i umûmî de muvâfık görmüşdür, değil mi?

Midhat Şükrü Bey — Bir hidmet arzu etmiş, tabîî biz: Hayır, Kemâl Bey'i sana veremeyiz, diyemezdik.

Reis — Evvelce ifâdelerinizde devlet işine müdâhale eden memûrları derhâl azlederdik, buyurdunuz. İstanbul merkezi nâmına hareket eden Kemâl Bey'in devlet işine karışdığını nasıl tervîc etdiniz?

Midhat Şükrü Bey — Bunu devlet işi addetmedik.

Reis — Şehremâneti değil mi?

Midhat Şükrü Bey — Şehremâneti'nin işine doğrudan doğruya (Sayfa: 96) karışmıyor; oradaki esnâfın tanzîmini, ekmek tevzîi meselesinde kendisi arzu etdi. Meselâ İzmir vâlîsi orada bulunan kâtib-i mesûle şu vazîfe-i vataniyeyi bir komisyon hâlinde göreceksiniz dese... Dâimâ böyle Hükûmet tarafından tensîb olunan komisyonlar olur. Ve komisyonlarda mutlaka o iş görülür ve İzmir vâlîsi de memnûn kalırsa o zaman oradaki vazîfesinden olayı kâtib-i mesûlü: Niçin sen İzmir vâlîsinin emrine itâat etdin, bu vazîfeyi, bu hidmeti yapdın diye tenkid etmek pek muvâfık olmaz.

Reis — Öyle tasavvur buyurursanız öyledir. Şimdi biz vâki olan bir meseleyi tedkik ediyoruz. Şehremâneti'nin göremeyeceğine gerek Dâhiliye gerek merkez-i umûmîce kanâat hâsıl olmuş.

Midhat Şükrü Bey — Hayır, merkez-i umûmî onu münâkaşa etmemişdir efendim.

Reis — Peki efendim, Dâhiliye Nezâreti böyle kanâat etmiş, İstanbul merkezini işe karışdırmış...

Midhat Şükrü Bey — İstanbul merkezi diyelim, zannetmem ki İstanbul merkezi bilhâssa bu işle meşgul olsun. Bu işle Kemâl Bey'in şahsı bilhâssa meşgul olmuşdur.

Reis — Fakat İstanbul'un bil-cümle şuabâtı bu tevzîâtda istihdâm edilmişdir. İstanbul merkezi kabûl etmese tabîî şubeler faâliyete giremez.

Midhat Şükrü Bey — Olabilir.

Reis — Onun için tabîî bir mesele, bir netîce ki İstanbul merkezi nâmına idâre olunuyor. Binâenaleyh asıl bu işle mükellef olan Şehremâneti'nin yapamayacağına kanâat hâsıl etmiş. Daha Şehremâneti ile kararlaşdırılmadan, bir talîmât veya bir nizâmât ortaya konulmadan tertîbât ahzetmiş. Şu sûretle merkez-i umûmînin de: Senin böyle devlet işine, eline devlet tarafından talîmât ve nizâmnâme verilmeksizin karışmaklığın hâric-ez-salâhiyetdir, deyip de onu tedîb veyâhûd değişdirmek gibi bir şey yapmaması merkez-i umûmînin de bunu tervîc etmesi değil midir?

Midhat Şükrü Bey — Efendim merkez-i umûmî, Kemâl Bey'e, Hükûmet tarafından sana tevdî olunan bir vazîfeyi kabûl etme diye hiçbir şeyde bulunmamışdır. Fakat Hükûmet tensîb etmemiş olsa Kemâl Bey tabîî bu işi yapamazdı.

Reis — Bidâyetde ekmek işini Şehremâneti'nden alınmış olan para ile yapdığını geçende söylemiş idiniz. Geçen defa ne kadar para alındığını bilir misiniz?

Midhat Şükrü Bey — Arz etdim Paşa Hazretleri, bendeniz teferruâta katiyyen vâkıf değilim. Kemâl Bey'e sorsanız mufassal îzâhât verecek, mahkeme-i âliyenizi de tenvîr edecekdir. Merkez-i umûmî arkadaşlarımın da malûmâtları yokdur. Zâten Kemâl Bey bu gibi işlerde katiyyen kimseye malûmât, tafsîlât vermezdi.

Reis — Meclis-i umûmî a'zâları kaç kişidir ve kimlerdir?

Midhat Şükrü Bey — Hangi tarihde Paşa Hazretleri?

Reis — Bu harb devresinde.

Midhat Şükrü Bey — 329'da var. Bir de 332'de var.

Reis — Peki, 329'da.

Midhat Şükrü Bey — 329'dan 332'ye kadar, zannederim, elli kadar vardı.

Reis — 332'de kaçdı efendim?

Midhat Şükrü Bey — 332'de on, yirmi, otuz kadar olmalı.

Reis — Kimler olduğunu der-hatır ediyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey — Hatırıma gelenleri söyleyeyim Paşa Hazretleri. Evvelâ 329'da vükelâ tamâmen vardı. Onlar a'zâ-yı tabîiyedendir. Sonra Kalem-i Umûmî vardı; Fırka'nın Meclis-i Mebûsân'da bulunan heyet-i idâresine Kalem-i Umûmî ismi verilmişdi. Onlar da a'zâ-yı tabîiyeden olarak bulunurdu.

Reis — Kaç kişi idi?

Midhat Şükrü Bey — Zannederim, yedi kişi idi.

Reis — Kimler olduğu hatırınızda mı?

Midhat Şükrü Bey — Hatırımda galibâ. Hüseyin Tosun Bey var. Salah Cimcoz Bey, Şekib Arslan Bey, Ferhad Bey, Kerbela mebûsu Nuri Bey ve daha birkaç kişi olacak.

Reis — Bunlar heyet-i kitâbetde?

Midhat Şükrü Bey — Bunlar Fırka'da bulunanlar...

Reis — Bunlar da a'zâ-yı tabîiye idi demek?

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim.

Reis — Bunların hâricinde kimler vardı?

Midhat Şükrü Bey — Ağaoğlu Ahmed Bey, Hüseyinzâde Ali Bey, Â'yân'dan Hüsnü Paşa vardı. Â'yân'dan nakibül-eşrâf Muhyiddin Bey, Prens Mehmed Ali Paşa, Hallacyan Efendi. Şekib Arslan Bey'i bilmem Kalem-i Umûmî'de arz etdim mi? Geçmiş zaman, tahattur etmiyorum. O zamanki gazetelerde hepsi var. Yani alınmış olsa tamâmıyla isimleri görülür. Beyhûde vaktimizi izâa etmeyelim.

Reis — Pekâlâ, 332 senesinde de böyle değil mi?

Midhat Şükrü Bey — 332 senesinde daha az efendim. Ötekinde, birincide Hüseyin Cahid Bey de, Hüseyin Kadri Bey de vardı efendim. Şimdi hatırıma geldi.

Reis — Mâdâmki gazetelerde vardır; alırız.

Midhat Şükrü Bey — Var efendim, hepsi vardır. Bütün kongre müzâkerâtı, bütün kongre mukarrerâtı filân hepsi var. Hattâ gazete muhâbirleri de kongrede bulunurlar; bütün mukarrerâtı yazarlar.

Reis — Emniyet-i Umûmiye müdîr-i esbâkı Aziz Bey'in elyevm nerede bulunduğunu biliyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey — Hayır, bilmiyorum efendim.

Reis — Sizinle muhâberesi cereyân etmiş. (Sayfa: 97)

Midhat Şükrü Bey — Ne vakit?

Reis — Bir kart vardı. Okuyunuz.

[Zabıt kâtibi okur]

Huzûr-ı Âlî-yi Birâderi Kerimî'ye

El-marûz

Kabine'nin tebeddülü üzerine Emniyet-i Umûmiye Müdîriyeti'nde fazla kalmak istemedim. Fethi ve Nabi arzumu isâf ederek Stokholm sefâreti ataşe kommersiyalliğine yedi bin beş yüz kuruş maâş ve iki bin beş yüz kuruş tahsîsât-ı munzama ile tayîn etdiler. Mart ibtidâsına kadar olan maâş ve tahsîsâtımı Hâriciye Nezâreti tesviye etdi. Bir aydan fazla müddetden beri Viyana'dayım. Berlin yolu pek emîn olmadığı için burada intizâra mecbûr oldum yarın Berlin'e, oradan Stokholm'e azîmet edeceğim. Vücûdca âfiyetim ber-kemâldir. Ara sıra Hüseyin Hilmi Paşa Hazretleri'ni ziyâret ediyorum. Geçenlerde kerîmeleri ve kendileri pek ziyâde hasta oldular. Şimdi iyileşdiler. Viyana'da ihtilâl ve inkılâb gürültüleri arasında kimsenin burnu kanamadı denilebilir. Viyana'ya İnkılâb'dan beş altı gün sonra dâhil oldum. Hemân her şeyi hâl-i sükûnetde buldum. Stokholm'den ayrıca arîza takdîm ederim. Adana vilâyetinin düşman işgal-i askerîsi altına girdiğini, fakat idâre-i mülkiyesinin bizde kaldığını ecnebî gazetelerinden öğrendik. Bu arîzamı Osman Bey vâsıtasıyla takdîm ediyorum. Rüsûmât Müdîr-i Umûmîsi Sırrı Bey iki aydan beri Viyana'da bekliyor, yollar kapalı olduğu için İstanbul'a avdet için Viyana'ya gelen birçok yolcular burada bekleyip duruyorlar... ilâh.

Kardeşiniz

Aziz

Reis — Hatırladınız mı?

Midhat Şükrü Bey — Aziz Bey'i tanırım.

Reis — Nerede bulunduğunu...

Midhat Şükrü Bey — Viyana'dan yazıyor.

Reis — Yani şimdi nerededir, nerede bulunuyor? Size de bu mektûbu getiren Osman Bey kimdir?

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz bu mektûbu almadım. İlk defa olarak şimdi görüyorum. Belki postadan alınmışdır. Yalnız Aziz Bey'in burada bulunmadığını buradan gitdikden sonra haber aldım. Hattâ bendenizi gelmiş aramış.

Reis — Bu Osman Bey'in kim olduğunu der-hatır edemediniz mi?

Midhat Şükrü Bey — Bir Osman Bey var ki Yusuf Râzî Bey'in birâderidir. Acabâ o mudur?

Reis — Zarfın üzerini okuyunuz.

[Zabıt kâtibi Şefik Bey okur] Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi Hukuk Müşâviri Osman Beyefendi...

Reis —Tanıyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey — Tanıyorum efendim, pekiyi tanıyorum.

Reis — Said Halim Paşa'nın yalısındaki ictimâda Karadeniz Vakası üzerine harbin bir emr-i vâki olduğunu duymuşsunuz.

Midhat Şükrü Bey — Evet duymuşdum. Fakat Said Halim Paşa harbin olmaması için çalışacağını söylemişdi.

Reis — O emr-i vâki ne sûretle teblîg olundu ve siz ne sûretle kanâat hâsıl etdiniz?

Midhat Şükrü Bey — Anlatdılar.

Reis — Peki, nasıl anlatdılar?

Midhat Şükrü Bey — Beş senelik vukuâtı nasıl anlatayım? Çünkü hâfızam o kadar kuvvetli değildir.

Reis — Aynen değil efendim, ne sûretle vâki olmuş?

Midhat Şükrü Bey — Her hâlde hadîdâne söylediler. Sadrazam Paşa'nın harbi katiyyen arzu etmediklerini vaz ve tavırlarından anladım. Yani biz harbe girersek iyi bir şey değildir...

Reis — Vaka nasıl hudûs etmiş?

Midhat Şükrü Bey — Tafsîlâtını vermediler, Paşa Hazretleri. Yalnız Karadeniz'de bir müsâdeme olmuş, bir rapor hâzırlıyorlar, bize verecekler, fakat ben bu muhârebenin önünü almağa çalışacağım ve bazılarını cezâlandıracağım. Süferâ ile münâsebâtda bulunuyorum, kendilerine bîtaraf kalacağımıza dâir temînât verdim. Fakat netîceyi bilmiyorum. Her hâlde kulüblerinize filânlarınıza yazınız; harb olmuş telâkki etmesinler, dedi.

Reis — O adamı cezâlandıracağım dediklerinden maksad ne idi?

Midhat Şükrü Bey — Yani bir yanlışlık olmuş ise tahkikat yapacağız diye süferâyı temîn etdik, dediler.

Reis — Merkez-i umûmînin Teşkîlât-ı Mahsûsa ile münâsebeti olmadığını söylemişdiniz hâlbuki şimdi okunacak mektûblardan münâsebeti olduğu anlaşılıyor. Ne dersiniz? Okuyunuz.

[Zabıt kâtibi Şefik Bey okur]

Midhat Şükrü Beyefendi'ye

Muhterem Kardeşim,

Dün aldığım 15 Teşrîn-i sânî 330 tarihli işârât-ı âlîlerine cevâbdır: Bundan bir hafta mukaddem Dâhiliye Nezâreti'nden makam-ı mutasarrıfiye vârid olan bir teblîgatda livâm dâhilinde Çerkeslerden, mahkûmînden ve sâireden Kafkasya'da çetecilik yapabilecek iki yüz nefer istenildiğinden bu yolda teşebbüs olunmuş ve adamların tedârikine başlanılmışdı. Bunlar hakkında bir gûnâ evsâf ve şurût aranılmadığından birkaç gün zarfında cem ve sevk olunabileceklerdir. Hâlbuki işârât-ı âlîlerinde gösterilen evsâfı hâiz şerâiti cami' memleketde pek az adam bulunabilir. Kafkas akvâmından Karesi livâsında yalnız Çerkesler mevcûddur. Lezgi, Çeçen, Gürcü ve sâire yokdur. Mevcûd Çerkeslerden dahi Rusca bilen, Kafkas arazisini tanıyan, gezmiş olan hemân yok gibidir. Ancak askerliği olmayan, bünyesi, cesâreti, ahlâkı, arzusu matlûb derecede olanlar bulunabilir. Eğer orduların önünde, ilerisinde çetecilik, muhâriblik için aranılıyorsa bu gibilerden birkaç yüz –üç yüz, dört yüz– Çerkes tedâriki hemân mümkündür. Şâyed propagandacılık için mahdûdül-mikdâr kimseler aranılıyorsa tahsîlleri noksân (Sayfa: 98) *olmakla beraber Kafkas köylerinde söz söyleyebilecek, tahrîk edebilecek beş on adam bulunabilir. Âtîde isimleri ve mahalleri muharrer zevât tensîb buyurulduğu takdîrde meriül-hatır, sözleri, sohbetleri yerinde kimselerdir. Emir buyurulursa kendilerini birkaç gün zarfında sevk edebilirim. Ancak Dâhiliye Nezâreti'nin istediği adamlar ile heyet-i celîlelerinin emretdiği ayrı ayrı ise ona göre hareket edilmek üzere serîan cevâbınıza ve mevzû talîmâtınıza intizâr eylerim. Bâki hürmetlerle emirlerinizin bir ân evvel itâsını ehemmiyetle istirhâm ederim kardeşim efendim.*

20 Teşrîn-i sânî 330
Balıkesir Müfettişiniz
Musa

Serîan Doktor Nâzım Beyefendi kardeşimize takdîm olunur.
22 Teşrîn-i sânî 330
Midhat Şükrü

C. Muntazam ve yeknesak bir kıyâfetde olmak üzere muktezî masârifin ora ahâlîsinin iânesiyle bit-tedârik buraya izâmları. Burada teselluh olunacaklardır. Ne zaman celbleri lâzım geleceği Yakub Bey birâderimizden tahkik olunacakdır.

Midhat Şükrü Bey — Evvelce de arz etdiğim gibi merkez-i umûmî bu muhârebede bir hidmetde bulunmak üzere muâvenetde bulunmuşdur. Teşkîlât-ı Mahsûsa Kafkasya ahvâline ve oranın lisânına vâkıf ahâlî-yi İslâmiye'den istifâde etmek için birtakım adamlara lüzûm göstermiş ve yapılacak propaganda ve teşvîkata elverişli adamlar varsa merkezlerden sorunuz, cevâb alınız ve aldığınız cevâbı bize bildiriniz, demiş ve bizim her tarafda teşkîlâtımız olduğu için tabîî Teşkîlât-ı Mahsûsa diğer yerlerden etdiği gibi bu husûsda bizden de istifâde etmek istemiş. Biz de gayet vatanî bir vazîfe deruhde ederek aldığımız cevâbları da aynen Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya vermişiz. Kendimiz bizzât meşgul olmamışız.

Reis — Heyet-i celîlenizin işârı Dâhiliye Nezâreti'nin işârına tevâfuk etmiyor, diyor.

Midhat Şükrü Bey — İhtimâl Dâhiliye Nezâreti başka adamları yazmışdır, bilmiyorum.

Reis — "Heyet-i celîleniz"den maksad merkez-i umûmî olacak.

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz tarafından yazıldığı için tabîî kâtib-i mesûl farkında değildir. Teşkîlât-ı Mahsûsa bize ne gibi adamlar lâzım olduğunu yazmış ise biz de kulüblerimize o gibi adamları yazmışız. Bizim aradığımız adamlar ihtimâl nâmûslu, lisân-âşnâ, oranın ahvâline vâkıf ve Kafkasya'ca nüfûz sâhibi adamlardır, demişiz. Dâhiliye Nezâreti'nin mutasarrıfa yazdığı başka türlü olmuş ve bize soruyor. Bundan Teşkîlât-ı Mahsûsa ile merkez-i umûmînin alâkası anlaşılmaz. Emîn olunuz ki merkez-i umûmînin sâir devâirle, dârül-eytâmlarla, Hilâl-i Ahmer'le Maârif Nezâreti'yle, bu gibi devâirle olan muâmelesi sâir kâğıdların on misli, yirmi mislidir. Her kâğıd aynı olmaz. Binâenaleyh bu, muhâ-

rebe zamanında, bendeniz öyle zannediyorum ki, şâyân-ı takdîr bir hareket addedilecekdir. Bendenize bir mahkemede muâteb olmak için bir şey sorulsun. Fakat memleketin müdâfaası için her adamın canla başla çalışacağı bir zamanda bu, takdîre şâyân bulunmak lâzım gelir; her hangi tarafdan vâki olursa olsun şâyân-ı takdîr olmak lâzım gelir. O hidmeti yapmak her ferd için bir vazîfe-i vataniyedir.

Reis — Okuyunuz.

[Zabıt kâtibi Şefik Bey okur]

Merkez-i Umûmî Heyet-i Muhteremesine

Muazzez Kardaşlar,

15-9-330 tarihli mahrem emirnâmelerin cevâbıdır: Mukaddemâ heyet-i umûmiyeleriyle Süleyman Askerî Bey'e müteaddid mektûblarla hudûdlara gönderilecek çeteye lüzûm olup olmadığı yazılmışdı. Tabîî şimdi lüzûm görülmüş olacak ki, serîan tahkiki ile inbâsı emir buyuruluyor. İki gün evvel de Dâhiliye Nezâreti'nden makam-ı vilâyete süferâ ile bir hafta zarfında iki yüz kişinin tedâriki emir olunuyor idi. Müfid Bey'le görüşdükden sonra ihzârâta başlanılmış ve iki yüze yakın efrâdın defteri dahi tanzîm edilmişken gösterilen evsâf-ı lâzımeden hidmet-i askeriye ile mükellef olmamak kaydı bit-tabi mezkûr mevcûdu azaltdı. Hükûmet'ce mahkûmîn ve şekavetle melûf olanların dahi sevkine müsâade edildiği hâlde bizce ahlâk-ı hamîde sâhibi bulunmak kaydı vaz edildiğinden bu sûretle de mevcûd azaldı. Zâten 309 ve 310'luların muâmele-i askeriye görmelerine nazaran on dokuz yaşından kırk beş yaşına kadar asker olan efrâd arasında bu gibi evsâf-ı lâzımeyi hâiz adam tedâriki pek müşkil olacak. Hâlbuki mahkûmîn ve erbâb-ı firârın intihâbıyla şekavetle melûf olanların dahi celb ve cemî âsâyiş-i memleket ve tatbîk-i kavânîne daha müsâid olduğundan bu gibilerin sevki ile âsâyiş-i memleket dahi idâme ve temîn edilmiş olur. Henüz taht-ı silâha alınmayan efrâd ile gayr-i müslim ve esnân erbâbından olup henüz celbedilmeyen gençler arasında pek çok fedâkâr efrâd bulunduğundan Hükûmet'in nokta-i nazarına göre mahkûmîn ve şekavetle melûf olanlarla beraber taht-ı silâha alınmayan efrâddan

beş yüzden bine kadar çete efrâdı yalnız Bursa livâsı dâhilinde cem ve tedâriki kabil olacağından kabûl buyurulduğu takdîrde mümkün ise telgrafla (Evet, hayır) tarzında cevâb inâyet buyurulmasına ve zâten her iki sûretle de ihzârâtda bulunmakda olduğum cihetle talîmâtnâme mûcibince tedârik edilecek efrâdın listesi takdîm edileceğinin arzıyla teyîd-i ihtirâm ve meveddet olunur kardeşler.

19-9-330
Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti
Bursa Vilâyeti Heyet-i Merkeziyesi'nin Mührü
İbrahim

Midhat Şükrü Bey — Nereye havâle olunmuş efendim? Tabîî Teşkîlât-ı Mahsûsa'yadır.

Reis — Havâle var mı?

Şefik Bey — Hayır yok. (Sayfa: 99)

Midhat Şükrü Bey — Teşkîlât-ı Mahsûsa evrâkı ile her hâlde oraya gönderilmişdir efendim. Burada bir de mücrimînin şeyi var. Biz mücrimîni filân istemiyoruz, Hükûmet yazıyor. Oradaki kâtib-i mesûl de bizim mütâlaamıza iştirâk ediyor. Yani siz mahkûm olanları istemiyorsunuz; dâhil-i esnân olanları da istemiyorsunuz; nâmûslu adamları istiyorsunuz, diyor ki her hâlde bizim lehimizde bir şey olmak lâzım gelir.

Reis — Mesele lehinizde, aleyhinizde olmasında değil, cereyân eden tarzı tayîn etmekdir. Peki, merkezin rey-i hilâfına mücrimînin sevkini tasvîb etmiyorsunuz?

Midhat Şükrü Bey — Biz etmiyoruz.

Reis — O hâlde memûrlarınızı niçin o yolda istihdâm etmelerine müsâade etdiniz? Dâhiliye'nin teblîgi sizin tasvîbinize muvâfık olmadığına göre artık siz, kâtib-i mesûllerinize: Siz karışmayınız, demek lâzım gelmez mi idi?

Midhat Şükrü Bey — Efendim, biz ne karışın ve ne de karışmayın diye bu husûsda bir karar vermiş değiliz. Teşkîlât-ı Mahsûsa bize yazmış, ricâ etmiş, bunları tamîm ediniz, demiş. Sonra aynı zamanda Dâhiliye Nezâreti de mutasarrıflara, kaim-makamlara yazmış.

Reis — Hayır. Şimdi asıl mesele mücrimînin salıverilip salıverilmemesi Dâhiliye Nezâreti'nce muvâfık görüldüğü hâlde siz muvâ-

fık görmemişsiniz. O hâlde şubeleri bu husûsda delâletde bulundurmamak lâzım gelmez mi? Bir tavsiye yazmalı değil mi?

Midhat Şükrü Bey — O, Hükûmet'e âid bir vazîfedir.

Reis — Mâdâmki mugayir-i ictihâddır, sizin şubeleriniz karışmamalıdır.

Midhat Şükrü Bey — İhtimâl ki karışmamışlardır. Belki de yazmışızdır. Hatırlayamıyorum.

Reis — Yani o yolda bir emir verildi mi?

Midhat Şükrü Bey — Belki yazmışızdır Paşa Hazretleri. Lâkin hatırlayamıyorum.

Reis — Hatırlayamıyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey — Tahattur edemiyorum.

Reis — Peki gidiniz. [Muhâkeme salonundan çıkarılır] Atıf Bey'i getiriniz. [Atıf Bey getirilir]

Reis — Atıf Bey! İttihad ve Terakki murahhas-ı mesûlleri bazı vilâyetlerde ve mutasarrıflıklarda taktîl mesâiline karışmaları için vâlî ve mutasarrıflara teklîf-i hafiyede bulunmuşlar. Bunların içinde bazıları muvâfakat, mutâvaat etmemiş. Buraya yazılmış, buraca da azilleri derhâl icrâ edilmiş. Malûmâtınız var mı?

Atıf Bey — Malûmâtım yok. Fakat bazı tahkikat yapılmış olduğunu işitdim. Bazılarından öyle şikâyetler olmuş. Merkezce tahkikat yapılmış, bazıları azledilmiş. Bu meyânda Bursa murahhası İbrahim Bey hemân azledilmiş.

Reis — Hayır. Şikâyet sizin memûrunuz hakkında değil, vâlîler hakkındadır. Murahhasların teblîgatını reddetmiş olan vâlîler ve mutasarrıflar azledilmiş.

Atıf Bey — Hayır, öyle bir şey işitmedim. Hiç malûmâtım yok efendim.

Reis — Meselâ, bunlardan Ankara vâlîsi Mazhar Bey, Kastamonu vâlîsi Reşid Paşa bu tarzda aldıkları emirleri ısga etmedikleri için hemân azledilmişlerdir. Bunu duymadınız mı?

Atıf Bey — Yalnız Reşid Paşa'nın –bir kanûn çıkarılmışdı, müsinn vâlîler değişdiriliyordu– bu meyânda çıkarıldığını biliyorum ve sonra da mebûs yapıldı.

Reis — Ankara vâlîsi Mazhar Bey merkezden gönderilen Atıf Bey'in teblîg etdiği husûsâtı kabûl etmediği için ertesi günü azledilmiş. Yerine de Atıf Bey vekîl olmuş, diyorlar. O Atıf Bey siz misiniz?

Atıf Bey — Hayır, bendeniz Ankara'ya gitmedim ki. Öteki Atıf Bey...

Reis — İhtimâl. Bundan malûmâtınız var mı?

Atıf Bey — Hayır yok efendim.

Reis — Böyle bir memûriyete tayînini biliyor musunuz?

Atıf Bey — Ankara vâlî vekâletine mi?

Reis — Evet.

Atıf Bey — Tayîn olundu.

Reis — Peki. Sebeb-i tayîni hakkında o vakit tahkikat icrâ etmediniz mi?

Atıf Bey — Bilmiyorum.

Reis — Sebeb-i tayîni hakkında tahkikatda bulunmadınız mı?

Atıf Bey — Hayır.

Reis — Reşid Paşa da böyle, Yozgad mutasarrıfı Cemal Bey de kezâlik hemân bu gibi şeylerden dolayı azlolunmuş. Bunlara âid bir şey duymadınız mı?

Atıf Bey — Hayır, duymadım.

Reis — Muhârebe esnâsında bazı mebânî, mekteb binâları gibi ecnebî tebaasına, hükûmâtına âid olan mebânî işgal edilmiş. Bu bâbdaki mesmûâtınız nedir?

Atıf Bey — Mesmûâtdır efendim. Düvel-i Muhâsama'ya âid mebânî Devlet'ce işgal edilmişdir. Buna Hükûmet'ce karar verilmişdir. Maârif'ce işgal edilmiş.

Reis — Buna Cemiyet'ce karar verilmiş, deniliyor.

Atıf Bey — İşitmedim.

Reis — Bunların tertîbâtında bazı tadîlât yapılmış, bunların tertîbâtı tebdîl olunmuş; mahv ve isbât gibi şeyler yapılarak, bazı ilâveler yapılarak ebniyeler değişdirilmiş. Bundan malûmâtınız yok mu?

Atıf Bey — İşitdim efendim.

Reis — Meclis-i umûmî müzâkerâtı rûznâmesi kimin tarafından tertîb olunurdu? (Sayfa: 100)

Atıf Bey — Reis-i umûmî tarafından.

Reis — Her zaman öyle mi olurdu?

Atıf Bey — Evet, yalnız a'zâdan teklîf de vâki olabilir. reisin muvâfakatı ile rûznâmeye girer.

Reis — Reis-i sânî veya reis vekîli kimdi?

Atıf Bey — Reis evvelce Said Halim Paşa idi. Sonra Talat Paşa idi.

Reis — Vekîl veya reis-i sânî yok mu idi?

Atıf Bey — Reis Said Halim Paşa iken Talat Paşa reis vekîli idi.

Reis — Reis-i sânî yok mudur?

Atıf Bey — Zannederim ki yokdur.

Reis — Meclis-i umûmî müzâkerâtı, merkez-i umûmî müzâkerâtı gibi mi tesbît edilirdi?

Atıf Bey — Evet efendim, hulâsaten tesbît olunur.

Reis — Hâzırûn tarafından imzâ olunuyor muydu?

Atıf Bey — Vallah, iyi hatırımda yok efendim. Böyle mühim kararlar tabîî imzâ olunurdu efendim. Kongreye sevk olunacak, programa îsâl edilecek mevâdd gibi şeyler tabîî kongreye gideceği için, kongrede tekrar müzâkere olunacağı için o gibiler imzâ edilmezdi.

Reis — Meclis-i umûmî mukarrerâtını şuabâta merkez-i umûmî mi teblîg ederdi, yoksa doğrudan doğruya merkez-i umûmî kâtib-i umûmîsi mi? Yoksa merkez-i umûmî delâletiyle mi, teblîg olunurdu?

Atıf Bey — Merkez-i umûmî delâletiyle, çünkü teşkîlât-ı hâriciyenin bürosu merkez-i umûmî idi.

Reis — Kaç a'zâ vardı?

Atıf Bey — Merkez-i umûmîde on a'zâ. Biri kâtib-i umûmî, dokuzu a'zâ.

Reis — Hayır. Meclis-i umûmîde.

Atıf Bey — Meclis-i umûmîde benim zamanımda, son zamanlarda yirmi beş a'zâ kadardı; zannederim.

Reis — Bu a'zâlardan kaçı mevcûd olduğu hâlde müzâkereye devâm ederdiniz?

Atıf Bey — Ekseriyet olunca, ekseriyet-i mutlaka olunca müzâkereye devâm olunurdu.

Reis — Ekseriyet-i mutlakadan maksadınız sülüsân mı?

Atıf Bey — Hayır, nısfın bir fazlası.

Reis — Nısfın bir fazlası olmazsa?

Atıf Bey — Anlayamadım.

Reis — Nısfın fazlası olursa müzâkere olunurdu. O kadar toplanmazsa?

Atıf Bey — O vakit müzâkere olmazdı.

Reis — Bazı mühim mevâddın müzâkeresi için o husûs tab olunup a'zâya tevzî olunur muydu?

Atıf Bey — Öyle bir şey hatırımda yok efendim. Suâl olunursa malûmâtım varsa söylerim.

Reis — Meselâ esnâf cemiyetlerinin hesâbâtı gibi sâir mühim işler.

Atıf Bey — Bunlar bizim müzâkerâtımıza girmemişdir. Bunlar kongrede bir kerre mevzû-i bahsedilmişdir.

Reis — Merkez-i umûmîce tezekkür edilmedi; öyle mi?

Atıf Bey — Hayır.

Reis — Merkez-i umûmîde müzâkere edilen her hangi bir husûs hakkında Heyet-i Vükelâ muhâlif kalsa, ekalliyetde kaldığından dolayı o işin kabûl veya adem-i kabûlünde vükelânın bir imtiyâzı yok muydu?

Atıf Bey — Hayır efendim. Orada vükelâ sıfatıyla bulunmazlardı; meclis-i umûmî a'zâsı sıfatıyla bulunurlardı.

Reis — Mevzû-i bahsolan mesâil hakkında tabîî vukuf ve malûmâtları etrâflı olacağından kendilerinin bu ihtisâslarına karşı bir imtiyâzları yok mu idi?

Atıf Bey — Zâten onlar hükûmet-i icrâiye işleri ile meşgul olmazlardı.

Reis — Orada muhâlif kalan Heyet-i Vükelâ, meclis-i umûmîde bir husûs hakkında muhâlif kalsa, Meclis-i Mebûsân'daki Fırka a'zâsından da bir kısmı o ihtilâfda beraber olsa, sonra onlar, ekseriyetle karar verilerek Mebûsân'a sevk olunduğu zaman, o maddeye muhâlif kalan İttihad ve Terakki mebûslarıyla Heyet-i Vükelâ, diğer muhâlifler de onlara inzimâm ederek ekseriyet hâsıl ederlerse, meclis-i umûmînin veya kongrenin mukarrerâtı hilâfında olarak kararlaşdırılan husûsâtdan dolayı onlar istifâya mecbûr olur mu idi, olmaz mı idi?

Atıf Bey — İttihad ve Terakki'nin mebûsları var; ekseriyet karar verir.

Reis — Anlatamadım. Kongrede ekseriyeti onların muhâlifleri teşkîl etmiş. Kendileri ekalliyetde kalmışlar.

Atıf Bey — Kendileri ayrı bir heyet olarak oraya gelmezlerdi. Kongre a'zâsı, mebûs, vükelâ, merkez-i umûmî a'zâsı, taşra murahhası...

Reis — Şimdi vükelâ ile mebûsândan bir kısmı orada muhâlif kaldılar. O iş, Meclis-i Mebûsân'a sevk olunduğu zaman...

Atıf Bey — Yani programa girdiği zaman...

Reis — Evet, programa girdi ve Meclis-i Mebûsân'a geldi. O vakit muhâlif bulunan mebûslar İttihad ve Terakki mebûslarının bir kısmı ile ekseriyeti teşkîl eder, o iş kongrenin mukarrerâtı hilâfına netîcelenirse o mebûslar istifâya mecbûr olur mu idi? (Sayfa: 101)

Atıf Bey — Olur efendim. Çünkü artık onların Fırka'ya mensûbiyeti kalmazdı.

Reis — Vükelâ da muhâlif; o hâlde?

Atıf Bey — Onlar da istifâ eder. Fakat öyle bir şey vâki olmadı.

Reis — İctihâdınızca böyle mi olmak lâzım gelir?

Atıf Bey — Böyle olmak lâzım gelir; evet!

Reis — Merkez-i umûmî a'zâları, devâirde takib olunacak husûsât hakkında ayrı ayrı dâireleri kendi kendilerine taksîm etmişler mi idi? Yoksa, lâalet-tayîn, meselâ, bugün biri Maârif'de takib olunacak bir işi takib eder; diğeri on beş gün sonra yine Maârif'de başka bir iş deruhde eder mi idi? Yoksa a'zâlardan ikisi, meselâ Maârif işlerine bakacak, ikisi umûr-ı nâfıayı takib edecek veya ikisi Dâhiliye Nezâreti'ndeki işleri takib edecek tarzda mı idi?

Atıf Bey — Böyle şeyler yok efendim.

Reis — Böyle ihtisâs var mı idi?

Atıf Bey — Zâten merkez-i umûmî'ce böyle işler takib edilmezdi.

Reis — Peki, devâir muâmelâtı nasıl takib olunurdu?

Atıf Bey — Devâir-i hükûmet işi ile alâkası yokdu.

Reis — Mevki-i icrâya konulan husûsât, takib olunmazsa yapılıp yapılmadığı ne ile anlaşılır?

Atıf Bey — Programa girmiş bir şey Meclis-i Mebûsân'daki Fırka tarafından kanûn şeklinde çıkarılır. Hükûmet onu icrâ eder. Takib etmesine lüzûm yok efendim.

Reis — Kontrol edilmeyecek mi? Yapılıp yapılmadığı ne ile belli olacak?

Atıf Bey — Kanûnların sûret-i tatbîkini meclis-i umûmî kontrol etmez; Meclis-i Mebûsân kontrol eder.

Reis — O işin öyle vücûd bulduğuna nasıl kanâat hâsıl olurdu?

Atıf Bey — Meclis-i Mebûsân var.

Reis — Meclis-i Mebûsân karar verdi şimdi icrâ olunurken, arzu edildiği gibi yapılıp yapılmadığını kim tedkik eder?

Atıf Bey — Merkez-i umûmînin o salâhiyeti yokdu.

Reis — Kendi tasvîb etdiği bir işin vücûde gelip gelmediğini takib etmemek olur mu?

Atıf Bey — Kendi tasvîb etdiği bir iş değil ki... Kongrece karar verilmiş, Meclis-i Mebûsân'da da kanûniyet kesbetmiş. Bunun artık tahkikine hâcet yokdur.

Reis — O hâlde yapılmayıverse, o kadar külfetden bir şey hâsıl olmazsa...

Atıf Bey — Kanûn oldukdan sonra yapılmaz olur mu?

Reis — Kanûnun içinde bir iki madde ihmâl edilebilir.

Atıf Bey — Yalnız kongrede verilmiş bir karar, Meclis-i Mebûsân'da müzâkere edilirken cüzi tadîle uğrayabilirdi.

Reis — Demek ki tedkik olunmaz, tahkik edilmezdi?

Atıf Bey — Olunmazdı efendim.

Reis — Meclis, on beş günde bir, muayyen sûretde mi ictimâ ederdi?

Atıf Bey — Merkez-i umûmî mi?

Reis — Evet.

Atıf Bey — Gayr-i muayyen idi. Bir iş olursa kâtib-i mesûl davet eder.

Reis — Mukannen değil mi idi?

Atıf Bey — Değil idi.

Reis — Midhat Şükrü Bey, on beş günde birdi, diyor.

Atıf Bey — Haftada bir de olduğu olur. Bazân de ayda bir olur.

Reis — Böyle günlerde lüzûm görülürse kim davet ederdi?

Atıf Bey — Kâtib-i umûmî.

Reis — Kongrede esâsları kabûl edilmeyen husûsât, meselâ Heyet-i Vükelâ tarafından kongrede bir husûs müzâkereye vaz olunsa kongre onu tasvîb etmese, Heyet-i Vükelâ o işi Mebûsân'a sevk etse, İttihad ve Terakki Fırkası o işe rey verebilir mi idi?

Atıf Bey — İyice ihâta edemedim efendim.

Reis — Heyet-i Vükelâ bir madde, bir esâs hakkında merkez-i umûmîye bir teklîfde bulunsa...

Atıf Bey — Merkez-i umûmîye mi?

Reis — Hayır, kongreye. Kongrede ekseriyet hâsıl olmasa, hiç kabûl edilmese, fakat Heyet-i Vükelâ o işi Meclis-i Mebûsân'a sevk

etse, Meclis-i Mebûsân'da İttihad ve Terakki Fırkası o husûs lehine rey verebilir mi idi?

Atıf Bey — Kongrenin tadîl etmediği ve nizâmnâmeye girmemiş bir şeyi mi efendim?

Reis — Girmiş girmemiş; bir madde, bir prensib hakkında. O teklîf ekseriyetle kabûl olunmadı; fakat vükelâ iltizâm etdiği için Meclis-i Mebûsân'a onu sevk eder. Sevk etdiği zaman İttihad ve Terakki Fırkası –ki ekseriyeti teşkîl ediyor– o meselenin lehinde rey verebilir mi idi, veremez mi idi?

Atıf Bey — Vermez efendim. Yani programda olmayan bir şey...

Reis — Yani Heyet-i Vükelâ'nın program hilâfına sevk etdiği şey kabûl olunmaz. Çünkü ekseriyet Fırka'dadır.

Atıf Bey — Evet. (Sayfa: 102)

Reis — Esnâf cemiyetlerinin Şehremâneti'ne merbût olmayarak doğrudan doğruya İstanbul merkezi tarafından idâresi merkezce muvâfık görüldü mü?

Atıf Bey — Öyle şeyler olmadı ki.

Reis — Esnâf cemiyetleri esâsen Şehremâneti'ne merbût olmak lâzım gelirken bunların doğrudan doğruya İstanbul merkezi tarafından teşkîli merkez-i umûmîce muvâfık görüldü mü?

Atıf Bey — Öyle olmadı ki. Şehremâneti'ne merbût idi.

Reis — Badel-teşkîl Şehremâneti haberdâr olmuş.

Atıf Bey — Hayır efendim. Bendeniz öyle bilmiyorum. Zâten o vakit bendeniz merkezde değildim. Mesmûât üzerine söylüyorum.

Reis — Siz o vakit merkezde değil mi idiniz?

Atıf Bey — Değil idim.

Reis — Bidâyetde ekmek meselesi için lâzım gelen sermâyeyi Şehremâneti vermiş. Bundan haberiniz var mı?

Atıf Bey — Yok efendim.

Reis — Şehremâneti'nin parasıyla başlanılan bu işde kazanılan temettu, Şehremâneti'ne âid olmak lâzım gelmez mi idi?

Atıf Bey — Hükûmet ticâret etmez, zannederim.

Reis — Hükûmetin bir şubesi addolunur. Kemâl Bey'in yapdığı işler, ya hükûmetin bir şubesidir, ya değildir. Hükûmetin şubesi ise hükûmet ticâret etmez. Hükûmetin şubesi değil de İstanbul merkezinin işi ise o hâlde hükûmetin işine karışmış olur.

Atıf Bey — İyi bilmiyorum efendim.

Reis — Meclis-i umûmî a'zâları kaç kişidir ve kimlerden mürekkebdir? Biliyor musunuz?

Atıf Bey — Meclis-i umûmî a'zâları yirmi beş kişi idi, zannederim.

Reis — Kimlerden mürekkebdir?

Atıf Bey — Kabine Heyeti, Meclis-i Mebûsân'da heyet-i kitâbet dedikleri heyet, birkaç kişi de Â'yân'dan var. Hepsi yirmi beş kişi kadar.

Reis — Meclis-i Mebûsân'da, heyet-i idâre denilenler değil mi?

Atıf Bey — Evvelce öyle idi. Sonra intihâbla oldu.

Reis — Kimlerdi?

Atıf Bey — Hüseyin Cahid Bey vardı. Bendeniz vardım. Cavid Bey vardı. Sonra nâzır oldu. Hacı Adil Bey vardı. Bir de Şeyhülislâm Hayri Efendi.

Reis — Bunların hâricinde kimler vardı?

Atıf Bey — Bunların hâricinde?

Reis — Yani merkez-i umûmî, Heyet-i Vükelâ, bir de Mebûsân'dan hâric olarak kimler vardı?

Atıf Bey — İşte efendim bu saydıklarım vardı. Hâricden başka kimse yokdu.

Reis — Elliye bâliğ olmaz ki.

Atıf Bey — Evvelce böyle imiş; o, evvelki meclis-i umûmîdir. 332 senesinden sonra böyle oldu, zannederim.

Reis — Bundan evvel?

Atıf Bey — Daha fazla varmış, zannederim.

Reis — Onları tanımıyor musunuz?

Atıf Bey — Onlar hatırımda yok. Hallacyan Efendi filân var.

Reis — Said Halim Paşa'nın yalısındaki ictimâda bulundunuz mu?

Atıf Bey — Hayır, bulunmadım.

Reis — Muhârebe bidâyetindeki ictimâda bulunmadınız mı?

Atıf Bey — Hayır.

Reis — İki tane vesîka okunacak, dinleyiniz de mütâlaanızı beyân ediniz.

[Evvelce okunan vesîkalar tekrar okunur.]

Atıf Bey — Evvelce arz etdiğim gibi bizim hâricî teşkîlâtımız olmadığı için Teşkîlât-ı Mahsûsa Cemiyet'in şubelerinden istifâde etmeği düşündü. Midhat Bey'e ricâ etdim. Midhat Bey de yazmış. Cevâbı budur.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa dâire-i askeriyeye mensûb idi, diyorsunuz. Böyle olunca gerek böylelerini, gerek asâkir-i şâhâneyi dâire-i askeriye toplayacak. Masrafını, masârif-i râhiyesini, elbisesini kendisi verir, teslîh eder, techîz eder. Masârif-i nakliyesini kendisi verir, gönderir. Buradan anlaşılıyor ki bu iş iâne ile yapılıyor. Dâhiliye Nezâreti karışıyor, sonra merkez-i umûmî emir veriyor. Siz de biliyorsunuz ki Harbiye Nezâreti'nin işlerinde böyle şeyler olmaz.

Atıf Bey — Efendim büyük bir harbe girdik. Devletin hayât ve memâtı mevzû-i bahs. Böyle işlerde Harbiye Nezâreti ancak ordularıyla meşgul olur. Böyle millî kuvvetlerden istifâdeyi de düşünmüş, bizi teşkîl etmiş. Biz de tabîî böyle millî ve husûsî kuvvetlerden istifâde etdik.

Reis — Şu hâlde bu Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın vücûde gelmesine merkez-i umûmî hidmet etmiş.

Atıf Bey — Vücûde gelmesine değil, çalışdığı sırada mesâîsine bir dereceye kadar yardım etdi.

Reis — Hidmet etmiş...

Atıf Bey — Etmiş.

Reis — Fakat bazı verdiği emirler, Dâhiliye Nezâreti'nin verdiği emirlere bile muhâlif bulunmuş.

Atıf Bey — Muhâlif değil efendim. Biz her çeşitden istiyorduk efendim. Husûsî sevk etmek üzere ahvâl-i mahalliyeye vâkıf olan zevâtı istiyorduk. Böyle çeteler yapmak üzere de istiyorduk; yani her türlüsünü istiyorduk.

Reis — Anlamadım. (Sayfa: 103)

Atıf Bey — Dâhiliye Nezâreti'ne muhâlif değil. Bizimkisi, Teşkîlât-ı Mahsûsa'nınki daha umûmî, daha şâmil.

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] Okuyunuz.

[Zabıt kâtibi vesîkanın sernâmesini okur.]

Reis — Bakınız balâsında, merkez-i umûmî heyet-i muhteremesine deniliyor.

Atıf Bey — Biz, zâten Midhat Şükrü Bey'i bu işe tavsît etdik. O, muhâbere ediyor, bize bildiriyordu.

Reis — Heyete yazıyor.

Atıf Bey — Hayır efendim; murahhaslar, Midhat Bey'in şahsına yazıyorlar. Heyet-i merkeziyeye denilir; fakat Midhat Bey'in şahsınadır.

Reis — Deminki de Midhat Bey'in şahsına idi. [Zabıt kâtibine hitâben] Okuyunuz.

[Zabıt kâtibi diğer vesîkayı tekrar okur.]

Reis — Burada, görüyorsunuz ya, merkez-i umûmî ile Dâhiliye Nezâreti'nin işârâtı beyninde ihtilâf var. Biri mücrimîni tahliye edip bu işlerde kullanmak istiyor. Diğerinin de bunun muhâlifi bir reyde bulunduğu anlaşılıyor. Ne dersiniz?

Atıf Bey — Böyle bir ihtilâf olabilir.

Reis — Merkez-i umûmî, yalnız bir delâlet ile de kalmıyor. İşin içine de giriyor. Şöyle yapınız, böyle yapınız, diyor.

Atıf Bey — Mütâlaa nevînden olarak söylüyor.

Reis — Merkez-i umûmînin işârâtı murahhas-ı mesûllerce mütâlaa diye mi telâkki olunur? Yoksa bir tavsiye, emir gibi mi?

Atıf Bey — Merkez-i umûmînin işârâtı tabîî bir tavsiyedir. Murahhaslar da mütâlaâtını yazıyor.

Reis — Murahhas, mütâlaasını yazıyor ama Dâhiliye nâzırının işârı sizin filân tarihli işârınıza muhâlif diyor. Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın mürettebâtını Dâhiliye nâzırı tertîb ediyorsa merkez-i umûmî onun hilâfına olarak emir vermiş. Çünkü bu vesîkada onun muhâlif olduğu yazılı; murahhasınız, ne yapayım diye istîzân ediyor. Dâhiliye nâzırı Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın, merkez-i umûmî ise onun hilâfında rey vermiş oluyor. Bu meselenin siz nasıl içinden çıkdınız?

Atıf Bey — Efendim buraya getirildikden sonra bunları techîz ve teslîh ederek sevk etmeğe memûr idik. Fakat Harbiye nâzırı Dâhiliye nâzırının da yardımını istemiş, Dâhiliye nâzırıyla yapınız, demiş. İhtimâl ona o sûretle anlatmışlar. Dâhiliye nâzırı o sûretle yazmış. Biz daha şümûlü yazmışız. Böyle farklar olabilir.

Reis — Bu telgrafların ikisi de size havâle edilmiş. Bu işin içinden nasıl çıkdınız?

Atıf Bey — Hatırımda kalmadı. Belki dosyalarda buna dâir bir şey vardır. Beş senelik bir vaka, teferruâtını hatırlayamam.

Reis — Mücrimîni çıkartdınız mı? Bu bir vaka-i mühimme, başlıca bir mesele.

Atıf Bey — Çıkartılacakdı. Sonra kanûnî olsun, denildi. Kanûn yapıldı ve zannederim ki kanûn mûcibince çıkarıldı. Ve böyle mücrimînin sevki başka memleketlerde de vâki olmuş bir hâldir.

Reis — O başka mesele! Siz hangi tarafı iltizâm ediyordunuz?

Atıf Bey — Tamâmen hatırımda kalmadı.

Reis — Bir saat tatîl, istirâhât.

Birinci celsenin hitâmı

Saat Dakika
12 30

İkinci Celse

Saat Dakika
1 50

Reis — Atıf Bey! Teşkîlât-ı Mahsûsa müfrezeleri harekât-ı askeriye hakkında size malûmât verirler miydi?

Atıf Bey — Harekât-ı askeriye hakkında vermezlerdi.

Reis — Şu tecâvüzde bulunduk, tedâfüî bir vaziyet aldık veyâhûd ricat etdik gibi filân diye umûmî harekât...

Atıf Bey — Hayır efendim. Yalnız bazân...

Reis — Umûmî harekât hakkında?

Atıf Bey — Umûmî harekât-ı askeriye hakkında malûmât vermezler. Fakat bazıları bir şey yazdıkları zaman, çünkü mebâdîde bir iki muhâbere olmuşdu, bu meyânda yapdıkları harekâta dâir malûmât verin diye yazmışlardı. Mecbûriyet filân yokdu.

Reis — Bunların ne vakit hâl-i faâliyete geldiklerini biliyor musunuz? Tarihi hatırınızda mı?

Atıf Bey — Bizim müfrezelerinki mi?

Reis — Evet.

Atıf Bey — Harbin ibtidâsiyle beraber.

Reis — Nerelerde ictimâ etdiler?

Atıf Bey — Erzurum'un Yusufeli taraflarında, Lazistan'da.

Reis — Hangi tarihde hareket etdiler?

Atıf Bey — İlân-ı harbden sonra.

Reis — Bunlar asker kıyâfetinde mi harekâta ibtidâr etdiler, yoksa sivil olarak mı, kıyâfet-i milliye ile mi?

Atıf Bey — Buradan gidenlere elbise veriliyordu.

Reis — Başka?

Atıf Bey — Mahallinde de teşkîl etdiler. Oralardakilerin ne elbise giydiğini bilemem.

Reis — Trabzon tarafında Rıza Bey bunları kıyâfet-i milliye ile sevk ederek hudûdun içerilerine sokduğunu söylüyordu. (Sayfa: 104)

Atıf Bey — İhtimâl, iyi bilmiyorum.

Reis — Size malûmât verdiler mi?

Atıf Bey — Hatırlamıyorum.

Reis — İlân-ı harbden evvel bunlar orada bulunan akvâm-ı İslâmiye ile birleşmek üzere bazı tertîbât ahzetmişler, bundan malûmâtınız var mı?

Atıf Bey — Var efendim. İçeriye bazı adamlar saldırarak şâyed harb olursa istifâde edilmek üzere böyle kanallar, filânlar tesîs ediyorlardı.

Reis — Bunu Rıza Bey rey-i hodiyle mi, yoksa bir malûmât tahtında mı yapdırıyordu?

Atıf Bey — Tabîî tertîbâta malûmâtımız var.

Reis — Bir semere alınacak sûretle mi?

Atıf Bey — Şübhesiz efendim.

Reis — Yoksa beyhûde mi?

Atıf Bey — Beyhûde değil efendim, şübhesiz bizim malûmâtımız var.

Reis — Bu bâbda kendilerine talîmât verildi mi?

Atıf Bey — Verip vermediğimiz iyi hatırımda yok, vermiş olacağız.

Reis — İlân-ı harbden evvel orada epeyce mühim bir kuvvet temîn edildi mi?

Atıf Bey — Edildi efendim.

Reis — Ne vâsıtalarla temîn edildiğini biliyor musunuz?

Atıf Bey — Pek vesâiti hatırlayamam. İhtâr buyurulursa hatırıma gelir. Her hâlde sâhil, Lazistan taraflarında aylarca müdâfaayı bu teşkîlât yapmışdır. Ordudan ciddî muâvenet görülmemişdir.

Reis — Yok, yani düşman memleketindeki ahâlîden istifâde etmek için.

Atıf Bey — Az edildi efendim. Tabîî, tahmîn ve arzu etdiğimiz derecede olamadı.

Reis — Bu, tertîbâtın noksânından mı oldu, yoksa tahmînde mi hatâ edilmiş?

Atıf Bey — İhtimâl biraz tahmînde hatâ edildi. Biraz da tertîbât noksânından...

Reis — Yoksa geç mi kalındı?

Atıf Bey — Ruslar hudûdları sıkı tutuyorlardı. Pek arzu edildiği derecede olamadı.

Reis — Ne vâsıta ile bunlar içeriye sevk edildi?

Atıf Bey — En ziyâde, zannederim, bahren, kayıklarla.

Reis — Muhârebe ilân olundukdan sonra da sevk edilebildi mi?

Atıf Bey — Edildi efendim. Husûsî eşhâsı Romanya tarîkiyle gönderdik, İsveç tarîkiyle de gönderdik.

Reis — Perâkende sûretiyle?

Atıf Bey — Evet efendim. Münferid teşebbüslerde bulunmak sûretiyle.

Reis — Benim dediğim kuvvet hâlinde müctemian...

Atıf Bey — En ziyâde Gürcistan'da İslâm'la meskûn ve bize hem-hudûd olan mahallere kayıklar vâsıtasıyla sevk etdik.

Reis — Müsellâh mı gitdiler, orada mı teslîh olundular?

Atıf Bey — Onları Rıza Bey bendenizden daha iyi bilir. Bendeniz bilmiyorum. Silâh gönderilmek gibi böyle teşebbüsler filân vardı ama muvaffak olundu mu, olunmadı mı bilmiyorum.

Reis — Ordu kumandanlığına bu harekât hakkında malûmât verilmiş mi idi?

Atıf Bey — Hiç şübhesiz efendim.

Reis — İlân-ı harbden, muhârebeden evvel de malûmâtı var mı idi?

Atıf Bey — Olmalı. Olacak efendim.

Reis — Kendisinden mütâlaa alınıyor muydu?

Atıf Bey — Hayır. Biz ordu kumandanıyla muhâbere etmiyorduk. Oradaki teşkîlâtımız belki...

Reis — Mahallî ordu kumandanlığıyla mı muhâbere ve müzâkere ediliyordu, yoksa Karargâh-ı Umûmî ile mi?

Atıf Bey — Neyi efendim?

Reis — Bu gibi harekât mahallî ordu kumandanlarıyla mı kararlaşdırılıyordu; yoksa Karargâh ile mi?

Atıf Bey — Bizim komisyon bunlarla meşgul olmuyordu. Karargâh ile mi yoksa oradaki teşkîlâtlarımız Üçüncü Ordu ile mi kararlaşdırıyorlardı, bilmiyorum.

Reis — Peki gidiniz. [Atıf Bey mahkeme salonundan çıkarılır] Rıza Bey'i çağırınız. [Rıza Bey getirilir]

Reis — Rıza Bey! Bu Teşkîlât-ı Mahsûsa müfrezelerini hangi tarihde ihzâr etdiniz!

Rıza Bey — Zannederim, Boğaz'da harb olmuşdu Paşa Hazretleri. Harb başladıkdan sonra, belki Teşrîn-i evvel nihâyetleri, o sıralarda.

Reis — Harb hangi tarihde başladı?

Rıza Bey — 330 Teşrîn-i evvel'inin on üçünde mi, on sekizinde mi? İyice hatırlayamıyorum; o tarihde galibâ.

Reis — O tarihde harb ibtidâr etdikden sonra sevkiyât kabil olabiliyor muydu?

Rıza Bey — Efendim, bizim sevkiyâtımız hep kayıklarla oluyordu. Harb müddetince bunlarla işimizi gördük.

Reis — Kayıklarla kabil oluyor mu idi?

Rıza Bey — Harb müddetince bütün işimizi dâimî sûretde ufak kayıklarla gördük. Bu kayıklar düşman gemileri gördükleri gibi sâhillere sinerlerdi ve muhtelif usûlleri vardı.

Reis — Ondan evvel ihzârâtda bulunmadınız mı?

Rıza Bey — Tabîî bulunduk. (Sayfa: 105)

Reis — Mahallince mi?

Rıza Bey — Tabîî efendim.

Reis — Bu harekât hakkında mahallindeki ordu kumandanlarıyla mı istişâre ediyordunuz; yoksa kendi reyinizle mi; yoksa Karargâh'dan emir mi alıyordunuz?

Rıza Bey — Karargâh-ı Umûmî ile değil efendim; ordu kumandanından. İşim onunla idi. Trabzon'da başlıca bir kumandan yok idi.

Reis — Bidâyet-i meselede o istişâre etdiğiniz kumandan kim idi?

Rıza Bey — Esâsen istişâre etdiğimiz kumandan yokdu. Evvelâ Erzurum'da Hasan İzzet Paşa ile Trabzon'da bir alay kumandanı vardı; ismini hatırlayamıyorum. Ahz-ı asker reisi idi; harb başlayınca alay kumandanlığıyla yukarıya gitdi. En ziyâde onunla istişâre ediliyordu.

Reis — Onunla mı istişâre ediliyordu?

Rıza Bey — O alay kumandanı ile istişâre ederdim.

Reis — Ordunun sol cenâhiyle bir münâsebetiniz yok mu idi?

Rıza Bey — Kim vardı, bilmiyorum. Yalnız Hopa taburu ve bir de Altıncı Nişancı taburu vardı. Ondan sonra diğer bir hudûd taburu vardı.

Reis — Şu hâlde ordu ile pek irtibâtınız yokdu.

Rıza Bey — Harb zamanında ordu ile irtibâtım ziyâde idi. Harbden evvel o kadar değildi.

Reis — Harbden evvel veyâhûd sonra. Demek ki vazîfeniz bir talîmât-ı mahsûsa ile tayîn olunmuşdu ve o sûretle hareket ediyordunuz. Yani ordudan her vakit emir almağa ve harekâtınız hakkında her vakit malûmât vermeye mecbûr değildiniz.

Rıza Bey — Meseleyi arz edeyim efendim. Harbe başladığım günden itibâren her akşam bendenizden kuvâ-yı umûmiye vukuât cedveli isterdi. Vukuât jurnalini her akşam verirdik. İâşenin vilâyetden temîn edileceğine dâir emir verilmişdi. Mühimmât ve iâşe için vilâyetle muhâbere ederdim. Kuvvet nokta-i nazarından sıkışdığımız zaman orduya mürâcaat ederdim, vaziyet-i harbiyemi bildirirdim: Şu noktada çok sıkışdım. Mümkünse bana kuvâ-yı muâvene gönderiniz, derdim. O vakit kuvâ-yı muâvene talebi üzerine ekseriyâ İştanke Bey'i gönderirdi. İki tabur, hattâ sonradan bir tabur daha verdi; hattâ seyyâr jandarma taburunu vermişdi.

Reis — Bu, ordu faâliyete geldikden sonraki harekât?

Rıza Bey — Evet Paşa Hazretleri.

Reis — Ordu faâliyete gelmezden evvel size bir talîmât verildi de o talîmât mûcibince mi, yoksa kendi ictihâdınızla mı hareket etdiniz, yoksa harekâtınızı orduya danışarak mı yapardınız?

Rıza Bey — Efendim ondan evvelki harekâtımı evvelce de arz etmişdim. Takdîm etdiğim istidâda vardır. Bendeniz, bana birkaç zâbit ile bin nefer veriniz diye alay kumandanı vâsıtasıyla orduya mürâcaat etdim. Ahz-ı askere emir verilmiş. Bendenize dört tane mi, beş tane mi zâbit ile altı yüz nefer isâbet etmişdi. Bu zâbitlerle bu neferleri aldım. O vakit Rusya hudûdunu geçdim.

Reis — Düşman memleketine karadan mı geçdiniz, yoksa kayıkla mı?

Rıza Bey — Efendim düşman memleketine harben karadan geçdik.

Reis — Bahren?

Rıza Bey — Bahren adam sevk etdik.

Reis — Onlar oradan mı teslîh edildi? Yoksa buradan mı teslîh edilerek gönderildi?

Rıza Bey — Teslîh edilmiş eşhâs değil Paşa Hazretleri, husûsî eşhâs. Müsellâh eşhâs içeriye gitmediler.

Reis — Peki. Onlar, orada kıyâm etdirecekleri eşhâsı ne ile teslîh edeceklerdi? Bir aralık silâhlar da gönderdik, demişdiniz.

Rıza Bey — Gönderemedik. Onu arz etdim ki o gönderemediğimiz silâhları bendeniz istimâl etdim. Onlar, içeride teşkîlât yapacaklar ve o teşkîlâtı bendenize rabt edeceklerdi. O vâsıta ile içeriye silâh ve cephâne sevk edecekdik. Göndermeyince ben bu silâhlardan istifâde etmek için orduya mürâcaat etdim. Ordu da altı yüz nefer verdi. Ve muahheren bine iblâğ etdi. O sûretle bir teşkîlât yaparak harbe iştirâk eyledik.

Reis — Onların oradaki iâşelerini ne ile temîn etdiniz?

Rıza Bey — Neredekilerini?

Reis — İçerilerdekilerini.

Rıza Bey — Onlar zâten şahsîdir, ferddir.

Reis — Kendi kendilerine mi tedârik edecekler?

Rıza Bey — Esâsen kendileri oranın insanlarından idi.

Reis — Bundan tahmîn etdiğiniz kadar semere hâsıl oldu mu?

Rıza Bey — Zannederim epey semereler hâsıl oldu Paşa Hazretleri. Çünkü bir kerre Ruslar o havâlîdeki İslâmlardan asker almak istedi, askere gitmediler. Ondan sonra bizim cephemizde, bir tarafda Müslümân unsuru kullanamadı. Hattâ bendeniz muahheren Batum filân istirdâd edildikden sonra Batum'a gitmişdim; orada görüşdüğüm ve aldığım fikirlere nazaren Ruslar pek mutazarrır olmuşlar; hele üserâmıza etdikleri muâmele fevkalâdedir. Bilhâssa bu ufak tefek toplanılan şeylerin fâidesi oldu.

Reis — Merkez-i umûmî kaç a'zâdan mürekkebdi?

Rıza Bey — Merkez-i umûmî bir kâtib-i umûmî ve dokuz da a'zâdan mürekkebdir.

Reis — Meclis-i umûmî?

Rıza Bey — Efendim o hemân hemân her kongrede değişmişdir. Hattâ son kongrede de yirmi beş a'zâ vardı. Eskiden elliye kadar çıkıyordu.

Reis — 29 senesindeki meclis-i umûmî ne kadardı?

Rıza Bey — Zannederim, kırk beş, elli râddesinde vardı. (Sayfa: 106)

Reis — Meclis-i umûmî müzâkerâtının rûznâmesini reis-i umûmî mi tertîb ederdi? Yoksa merkez-i umûmî mi hâzırlardı?

Rıza Bey — Reis-i umûmî tertîb ederdi.

Reis — Reis-i sânî veyâhûd reis vekîli nâmıyla da diğer bir reis var mı idi?

Rıza Bey — Efendim Said Halim Paşa Hazretleri reis-i umûmî iken Talat Bey de vekîl-i umûmî idi.

Reis — Yani reis-i sânî makamında?

Rıza Bey — Evet.

Reis — Demek rûznâmeyi bunlar hâzırlardı.

Rıza Bey — Evet.

Reis — Meclis-i umûmî müzâkerâtı da merkez-i umûmînin müzâkerâtı gibi mi tertîb edilirdi?

Rıza Bey — Anlayamadım Paşa Hazretleri.

Reis — Yani zabt edildiği vakit, müzâkerât merkez-i umûmîde nasıl yapılıyorsa meclis-i umûmîde de öyle mi yapılırdı?

Rıza Bey — Efendim meclis-i umûmîde hatırladığıma nazaren bir iki defa muntazam zabıt tutulmuşdur. Hattâ o zabıt okunarak tasdîk de edilmişdir. Merkez-i umûmîde o kadar intizâm yokdur.

Reis — Mevcûd a'zâ da imzâlardı değil mi?

Rıza Bey — Onu hatırlayamıyorum.

Reis — Meclis, ne kadar a'zâsı hâzır olursa inikad ederdi?

Rıza Bey — Tabîî ekseriyet olmayınca inikad etmezdi.

Reis — Sülüsân-ı ekseriyet mi, yoksa ekseriyet-i mutlaka mı?

Rıza Bey — Hatırlayamam, bilmiyorum ki... Zannederim, "Ekseriyet oldu" denildiği vakit açılırdı. "Sülüsân-ı ekseriyet mi, yoksa ekseriyet-i ârâ mı?" diye münâkaşa olduğunu bilmiyorum.

Reis — Mevki-i müzâkereye konulan husûsâtın biri hakkında Heyet-i Vükelâ'yı teşkîl eden zevât muhâlif bir reyde bulunursa, fazla vukuflarından dolayı, onların bir imtiyâzı var mıydı?

Rıza Bey — Zannetmem, orada fazla imtiyâz...

Reis — Fazla vukuflarından dolayı...

Rıza Bey — Orası propaganda yeridir, herkes reyini kabûl etdirebilir.

Reis — Yani ekalliyetde kalmalarının bir tesîri var mıydı?

Rıza Bey — Bilmiyorum, böyle vukuât geçdi mi, geçmedi mi hatırlayamıyorum.

Reis — Peki, Meclis-i Vükelâ'yı teşkîl eden zevât ekalliyetde kalarak kendi fikirlerinin kabûl edilmemesinden dolayı o meseleyi doğrudan doğruya Meclis-i Mebûsân'a tevdî etseler, orada, o meselenin lehinde mebûsân Fırkası'ndan, yani İttihad mebûslarından rey veren olabilir mi idi?

Rıza Bey — Efendim, bir kerre mebûslar dâimî sûretde reylerinde hürdürler; her ne tarafda ve ne sûretle kanâat-ı vicdâniye hâsıl ederlerse o sûretle rey verirler.

Reis — Fakat kongrede ekseriyetle kararlaşdırıldığı için o ekseriyetin kabûl etdiği reyin hilâfında olarak mebûsân da vükelânın teklîfinin lehinde rey verebilirler miydi?

Rıza Bey — Onun kanâatine tâbi bir meseledir Paşa Hazretleri.

Reis — Demin arkadaşlarınız dediler ki: "Veremezler, verirlerse istifâ ederler."

Rıza Bey — Bendeniz, o kadar sıkı bilmiyorum; çünkü kanâat meselesidir. Benim kanâatim ne ise o sûretle hareket ederim; bir ekseriyete tâbi olmak vardır; bir de insanların kanâat-ı şahsiyesi vardır. Heyet-i umûmiyeye fevkalâde zararı olmayacak bir şeyde sırf ictihâdât-ı şahsiyem üzerine gitmiş isem tabîî her tarafda muhâlif rey verebilirim.

Reis — Bir de aksi olsa, Heyet-i Vükelâ'nın verdiği, teklîf etdiği bir rey ekseriyetin kabûlüne iktirân etmese, yani meclis-i umûmîde kabûl olunmasa, meclis-i umûmîden sonra vükelâ, kendi salâhiyetleri dâiresinde o işi Meclis-i Mebûsân'a sevk etseler, meclis-i umûmîde ekalliyetde kalan efrâdın içinde mebûslar da bulunabilir ya?

Rıza Bey — Tabîî.

Reis — İşte onlar Meclis-i Mebûsân'da o işin lehinde rey vererek muhâlif bulunan mebûsların reyi de inzimâm edince ekseriyeti teşkîl etseler, yani meclis-i umûmînin kabûl etmediği bir meseleyi vükelâ orada kabûl etdirse o vakit vükelânın istifâsı lâzım gelir mi, gelmez mi?

Rıza Bey — Bilmem, bunların hepsi olabilir, öyle bir şey hiç geçmediği için hatırlayıp da arz edemiyorum.

Reis — Esnâf cemiyetleri teşkîl olunduğu vakit siz burada bulundunuz mu?

Rıza Bey — Esnâf cemiyetleri mi? Bunların ne vakit teşekkül etdiğini bilmiyorum. Zannederim ki harbden geldiğim zaman burada bu ekmek meselesi vardı. Her hâlde o vakit bulunmadım.

Reis — O temettuun kongrede vakfedilmesine karar verilmiş, o vakit var mıydınız?

Rıza Bey — Var idim.

Reis — O gece Şehremâneti'nce ekmek için verilen bir sermâye ile işe başlanmış, bundan malûmâtınız var mı?

Rıza Bey — Arz etdim, bidâyetini bilmiyorum, nasıl teşekkül etmiş olduğuna dâir malûmâtım yokdur.

Reis — Cemiyet'in bazı murahhas-ı mesûlleri, kâtib-i mesûlleri vilâyâtda bazı vâlîlere ve Nail Bey, Bahaeddin Şakir Bey Trabzon vâlîsi Cemal Azmi Bey'e bazı teklîfâtda bulunmuş, telkinât-ı hafiyede bulunmuş, bunların içinde muvâfakat etmeyen vâlîler ve mutasarrıflar derhâl azledilmiş. Bu, ne yolda telâkki edildi? (Sayfa: 107)

Rıza Bey — Dâhiliye Nezâreti'ne âid bir mesele.

Reis — İhtilâflar tahaddüs etmiş, meselâ Ankara vâlîsi Mazhar Bey kendisine teklîf olunan husûsu kabûl etmediğinden dolayı ertesi günü azledilmiş, birine o teklîfi götüren Atıf Bey vekîl olmuş, bütün bunlar bir gün içinde olmuş.

Rıza Bey — Bilmiyorum, Paşa Hazretleri.

Reis — Bu hâl bir gün içinde hâsıl olmuş.

Rıza Bey — Hiçbir vâlîyle bu gibi şeylerde bir ihtilâf olduğunu bilmiyorum.

Reis — Kastamonu vâlîsi Reşid Paşa da böyle azlolunmuş, Yozgad mutasarrıfı Cemal Bey de hemân aynı muâmeleye dûçâr olmuş.

Rıza Bey — Zannederim ki, biraz hatırlıyorum ki Reşid Paşa tehcîrden pek çok sonra istifâ etmişdir.

Reis — Çok zaman sonra mı? Kastamonu'da vilâyet dâiresinde zâten tehcîr geçce başlamış.

Rıza Bey — Tarihini bilmiyorum, her hâlde kendisinin istifâ etmek istediğini bilmiyorum.

Reis — Demek istifâya mecbûr etmişler?

Rıza Bey — Midhat Şükrü Bey daha iyisini bilir, tanır, görüşür.

Reis — Muhârebe esnâsında bazı mekâtib ve müessesât-ı ecnebiye ebniyesi zabt olunmuş, bundan sizin malûmâtınız var mı?

Rıza Bey — Bendenizin mıntıkamda yalnız bakır madenleri vardı. Fabrikalar zâten hudûd içerisindedir. Rusya arazisinde vaziyetimiz dört ay kadar devâm etmişdi. Bizim tarafda ise hiçbir müessese yokdur. Esâsen Lazistan havâlîsi...

Reis — Bakır madenleri sizin tarafınızda değil miydi?

Rıza Bey — Hayır; Rusya içerisinde...

Reis — Rusya içerisindeki bakır madenlerine mi vaz-ı yed edildi?

Rıza Bey — Tabîî vaz-ı yed yok, muhârebe dolayısıyla zâten tatîl edilmişdi. Biz bir parça yer kazmak için kazma, kürek gibi şeylerden istifâde etdik.

Reis — Meclis-i umûmî kaç günde bir ictimâ ederdi?

Rıza Bey — 329 tarihlerinde, zannederim, ayda bir kerre idi, her hâlde muntazaman ictimâ edilmezdi, iş olursa ictimâ edilirdi, son senelerde on beş günde bir ictimâ olunması takarrür etmişdi, lâkin bu da muntazam olmazdı.

Reis — Bu muayyen zamanların arasında ictimâ lüzûmu vârid olursa kim davet ederdi?

Rıza Bey — Efendim, ahvâl-i fevkalâdede reis-i umûmî davet ederdi.

Reis — Bazı rüfekânız kâtib-i umûmî diyor; bazısı reis-i umûmî diyor.

Rıza Bey — Eğer merkez-i umûmî, meclis-i umûmînin toplanmasını îcâb etdirecek bir şey görürse reis-i umûmiye teklîf eder, meclis-i umûmî a'zâlarına tezkere reis-i umûmî tarafından yazılır idi.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa kumandanlarından bazıları doğrudan doğruya merkez-i umûmîye, bazıları da Dâhiliye Nezâreti'ne yazarmış –onlarla muhâbere evrâkı var– siz ne tarafla muhâbere ederdiniz?

Rıza Bey — Evvelce de arz etdim Paşa Hazretleri. Benim İstanbul ile uzun muhâberem yok, kısasını da hatırlayamıyorum. Bendenizin en çok muâmelem Trabzon vâlîsi ile idi, o da iâşe meselesi için, mühimmâtım noksânlaşdığı zaman da mühimmât meselesi için.

Reis — Mühimmâtı da vâlî ihzâr edebilir miydi?

Rıza Bey — Çünkü depo oradadır.

Reis — Vâlînin elinde mi idi?

Rıza Bey — Arz edeyim: Bütün menzil Trabzon vâlîsinin elinde idi. Ordunun techîzâtı da onun elinde idi, hepsi oradan gelip geçerdi.

Reis — Yed-i hıfzında olabilir; fakat emri altında mıydı, yani sarfiyâtına da mezûn mu idi?

Rıza Bey — Ordu emir verince tabîî sarfiyâtına mezûniyet verilir, onun için benim bütün muâmelâtım onunla idi; cephânem noksânlaşınca orduya bildirirdim, ordu oraya bildirirdi, orası da verirdi, onun için bütün muhâberem vilâyetle idi.

Reis — Peki, gidiniz. [Rıza Bey muhâkeme salonundan çıkarılır] Talat Bey'i çağırınız. [Talat Bey getirilir]

Reis — Talat Bey! Murahhas-ı mesûller, kâtib-i mesûller bazı vilâyetlerde vâlîlere, mutasarrıflara hafî emirler teblîg etmişler, bu emirlere, bu teblîgata muhâlefet eden vâlî ve mutasarrıflar hemân azledilmişler, bundan malûmâtınız var mı?

Talat Bey — Katiyyen yok, efendim.

Reis — Meselâ Ankara vâlîsi Mazhar Bey, Kastamonu vâlîsi Reşid Paşa bu kabîlden olarak azledilmişler.

Talat Bey — Bundan katiyyen malûmâtım yok.

Reis — Ankara vâlîsi Mazhar Bey'e Atıf Bey bazı teblîgatda bulunmuş, kabûl etmediği için hemân azli İstanbul'dan teblîg olunmuş ve yerine Atıf Bey vekîl tayîn edilmiş.

Talat Bey — Malûmâtım olmadığını evvelce arz etmişdim.

Reis — Demek duymadınız? Mesmûâtınız da yok.

Talat Bey — Hayır, efendim. Fakat bilhâssa Mazhar Bey hakkında bir şey işitmişdim, nazar-ı dikkat-i devletlerini celbetmek isterim, zannederim ki kendisi bu sûretle değil, vazîfe-i memûresini sû-i istimâl etmek dolayısıyla azledilmişdir. (Sayfa: 108)

Reis — Yozgad mutasarrıfı Cemal Bey var, o da aynı muâmeleye dûçâr olmuş.

Talat Bey — Malûmâtım yok, Paşa Hazretleri.

Reis — Cemiyet'in kararıyla bazı müessesât-ı ecnebiye ve mekâtib-i ecnebiye binâları işgal edilmiş, bundan malûmâtınız var mı?

Talat Bey — Cemiyet'in ne sûretle kararı taalluk edebilir? Bu, doğrudan doğruya Hükûmet'e âid bir vazîfedir.

Reis — Merkez-i umûmînin teşebbüsü ile diyorum.

Talat Bey — Hayır, katiyyen bu, vârid değildir.

Reis — Meclis-i umûmîde müzâkerât için tanzîm olunan rûznâmeyi kim tanzîm ederdi?

Talat Bey — Fırka reis-i umûmîsi.

Reis — Yani meclisin reisi, reis-i umûmîsi?

Talat Bey — Evet, efendim. Yalnız merkez-i umûmî, teşkîlâtına âid mevâdd varsa rûznâmeye idhâlini teklîf eder.

Reis — Bunların müzâkerâtı da, yani meclis-i umûmî müzâkerâtı da, merkez-i umûmînin müzâkerâtı hakkında geçende söylediğiniz gibi mi zabt olunurdu?

Talat Bey — Meclis-i umûmînin müzâkerâtı hulâsa sûretiyle tesbît edilirdi.

Reis — İmzâ altına alınır mıydı?

Talat Bey — Bazân imzâ edilir, bazân edilmezdi.

Reis — Yani tıpkı merkez-i umûmîde olduğu gibi yapılırdı.

Talat Bey — Evet, efendim.

Reis — Burada mevki-i müzâkereye konulan husûsâtdan, a'zâ-yı tabîiyeden bulunan vükelânın ictihâdına muhâlif gelenler için vükelânın imtiyâzları var mıydı? Ekalliyetde kalmaları kendileri için bir şey teşkîl eder mi idi?

Talat Bey — Meclis-i umûmî, alel-umûm intihâbâta, teşkîlâta, nizâmnâmeye, fırka disiplinine âid olan mevâddı müzâkere ederdi.

Reis — Her neyi müzâkere ederse etsin, mevâddı sormuyorum. Heyet-i Vükelâ'da bulunanların, tabîî vukufları daha ziyâde olduğu için rey vermek husûsunda bir imtiyâzları var mı idi?

Talat Bey — Efendim, meclis-i umûmîde herkes müsâvî hukuka mâlikdir. Gerçi nezâret mevkiini işgal edenler Fırka'nın a'zâ-yı tabîiyesinden bulunmakla beraber meclis-i umûmî ictimâında ancak bir reye sâhibdirler.

Reis — Peki, müzâkereye konulan bir madde hakkında vükelâdan bulunan a'zâlar muhâlefetde bulunurlarsa, o madde Meclis-i Mebûsân'a sevk olunup da kanûn şekline konulduğu vakit vükelâ onu kabûle mecbûr muydu?

Talat Bey — Efendim, meclis-i umûmî kanûn tanzîm edilecek mahall değildir, meclis-i umûmî Fırka'nın teşkîlâtına, programı-

na âid olan mevâddı tezekkür eder. Ve bunları kongreye sevkeder. Kongrede madde hâlinde kabûl edilir. Programa geçer, programa geçdikden sonra İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb olan her hangi kabine gelirse onların tatbîki cihetine gider. O doğrudan doğruya Meclis-i Mebûsân'a âid bir hakdır.

Reis — Ben de sehv etdim. Meclis-i umûmî dedim. Kongrede kabûl edilmeyen bir maddeden dolayı Heyet-i Vükelâ o maddenin lehinde olsa ve kendi salâhiyetleriyle Meclis-i Mebûsân'a gönderseler, o maddeyi, kanûn şeklinde bir lâyiha yapsalar Meclis-i Mebûsân'da bulunan İttihad ve Terakki mebûsları o maddenin lehinde rey verebilirler mi?

Talat Bey — Af buyurursanız, anlayamadım. Lûtfen îzâh buyurunuz.

Reis — Vükelâ tarafından kongreye teklîf edilmiş bir madde kongrece kabûl edilmese...

Talat Bey — Efendim...

Reis — Vükelâ ekalliyetde kalıyor.

Talat Bey — Efendim, vükelâ heyet-i umûmiyesi itibârıyla kongreye bir madde teklîf edemez. Çünkü vükelâ da İttihad ve Terakki'nin bir a'zâsı sıfatıyla kongrede bir reye, rey-i münferide mâlikdir.

Reis — Doğru efendim. Şimdi vükelâ heyetini teşkîl eden on zât bir teklîf dermiyân...

Talat Bey — Vâki olmuş değildir.

Reis — Böyle tasavvur edelim. Bir teklîf dermiyân edemez mi? A'zâdan on kişi, on beş kişi...

Talat Bey — Tabîî efendim. Fakat kongrede böyle bir şey vükelâ sıfatıyla ve kabine sıfatıyla hiç vâki olmuş değildir.

Reis — Kabine sıfatı ile değil. O heyet-i vükelâ kaç kişiden ibâret ise tabîî beynlerinde bir ittihad var. Bir maddeye lüzûm gördüler, kongreye teklîf etdiler. O teklîf ekseriyetle kabûl olunmadı. Vükelâ kısmı ekalliyetde kaldı. Bunlar heyet-i vükelâ sıfatıyla o meseleyi Meclis-i Mebûsân'a arz etseler Meclis'de müzâkere olunurken İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb olan mebûslar lehinde rey verebilir mi?

Talat Bey — Efendim, vükelâ kongreye karşı mesûl değildir; yalnız Meclis-i Mebûsân'a karşı mesûldür. Bunun için bu, hadd-i zâtında gayr-i vârid bir faraziyedir.

Reis — Hayır, gayr-i vârid demiyelim. Vükelâdan on kişi birleşdiler. Kongreye bir madde koydular. Kongrede ekalliyetde kaldılar. Teklîfleri kabûl olunmadı. Fakat kendileri vükelâdan olmak sıfatıyla o maddeyi Meclis-i Mebûsân'a arz etseler o meselenin lehinde İttihad ve Terakki mebûsları rey verebilir mi? Çünkü kongre kabûl etmiyor.

Talat Bey — Vâki olmuş bir şey değil.

Reis — Olsa verebilir mi?

Talat Bey — Vâki olmuş bir şey değildir. Bendeniz şimdi kongrenin şahs-ı maneviyesi yerine kendimi ikame ederek ictihâdda bulunamam ki... (Sayfa: 109)

Reis — Nizâmnâmeniz, teâmülünüz ne merkezde idi? Kongrede üç kişi, beş kişi...

Talat Bey — Arz ediyorum: Böyle bir şey vâki olmuş değildir. Kongrede iki kişi, beş kişi, ihtimâl ki bendeniz bir fikri, bir maddeyi dermiyân etmiş bulunabilirim. Onu da kongre reddetmiş olabilir. Bununla buyurduğunuz arasında...

Reis — Peki. Şimdi orada sizin de reyiniz reddolunsa mebûs sıfatıyla o reyin lehinde rey verebilir miydiniz?

Talat Bey — Kongrede teâmül ekseriyet kararıyladır. Ekseriyete iktirân eden mevâdd programa geçer.

Reis — Bir İttihad mebûsu şimdi oradaki kararın hilâfında Mebûsân'da rey verebilir mi?

Talat Bey — Mebûs olmadığım için Mebûsân'da bu işlerin ne sûretle cereyân etdiği hakkında bir fikrim yok.

Reis — Merkez-i umûmî a'zâları kongrenin mukarrerâtı ile kanûn şekline konulmuş husûsâtın mevki-i fiile koulup konulmadığını takib ederler miydi, yani kontrol ederler miydi?

Talat Bey — Kontrol etmek hakkı yokdur efendim. Yalnız hangi madde tatbîk edilmemiş ise kongreye beyân-ı malûmât edebilir.

Reis — Fakat takib edilmezse tatbîk edilip edilmediğini nasıl bilir?

Talat Bey — Bu da, en ziyâde merkez-i umûmîye âid bir vazîfe değil. İttihad ve Terakki'nin teşkîlât-ı teşrîiyesine âid bir vazîfedir ki bunu Meclis-i Mebûsân'daki grubumuz takib eder.

Reis — Demek ki merkez-i umûmî takibâtda bulunmaz; Meclis-i Mebûsân'daki Fırka, İttihad ve Terakki Fırkası bulunur.

Talat Bey — Efendim, İttihad ve Terakki Fırkası da, merkez-i umûmî de takib etmek ihtimâli olabilir. Merkez-i umûmî de takib edebilir. Meclis-i Mebûsân'daki grubumuz müessirdir. Tabîî merkez-i umûmî gayr-i müessirdir. Çünkü gayr-i mesûl bir mevkidedir.

Reis — Bendeniz tesîri anlamak istemiyorum, merkez-i umûmî a'zâları istedikleri dâirede, istedikleri takibâtı yapabilirler mi, yoksa merkez-i umûmînin tayîn etdiği devâirde bir ihtisâs peydâ ederek mi takib ederler?

Talat Bey — Efendim. Merkez-i umûmî her hangi şekilde elverse hükûmetin hiçbir sûretde fiilî işine müdâhale etmez...

Reis — Fiilî müdâhale edip etmediğini sormadım.

Talat Bey — Ve gerekse kanûn mâhiyetinde olsun hiçbir sûretde bunu takib edemez.

Reis — Meclis-i umûmî a'zâları kaç kişidir?

Talat Bey — Efendim 329 Kongresi'nde zannederim ki kırk beş, elli kişi kadardı. 332 Kongresi'nde adedi daha ziyâde teksîr edildi. 333'de de şekli büsbütün tagyîr edildi. Ve doğrudan doğruya kabinede dâhil olan İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb olanlar a'zâ-yı tabîiye sûretinde telâkki edilmedi. Onlar da kongre tarafından intihâb sûretiyle meclis-i umûmîye dâhil oldular.

Reis — 333 senesinde mi?

Talat Bey — 333'de efendim.

Reis — Bu a'zâ-yı tabîiyeden olanlar ki merkez-i umûmî a'zâsı, vükelâdan bulunanlar ve bir de Meclis-i Mebûsân'dan intihâb olunanlar. Bunların gayrı bulunanlardan hatırda kimler varsa söyler misiniz?

Talat Bey — 329 senesinde meclis-i umûmî şu sûretle teşekkül etmişdi: Her şeyden evvel şunu arz edeyim ki, a'zâ-yı tabîiye ile a'zâ-yı müntahabe bir imtiyâza, bir mânâ-yı farka delâlet etmez. 329 Kongresi'ndeki meclis-i umûmî, vükelâdan İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb olanlar, kongreye intihâb edilen merkez-i umûmî a'zâları ve bir de bunlar hâricinde ister meclis-i teşrîiyeden, ister hâricden olmak üzere, zannederim, yirmi kişi kadar da intihâb edilmişlerdi. Bundan fazla o vakit bir vekîl-i umûmî kabûl edilmişdi. O vekîl-i umûmînin intihâb etmiş olduğu, kalem-i mahsûs denilen zevât vardı ki onlar da a'zâ meyânında bulunurlardı. Şu

itibârla zannederim ki adedleri elliyi tecâvüz ederdi. 329, 330, 331 senelerinde bundan ibâretdir.

Reis — O a'zâ-yı tabîiyeden hâric olanların hatırınızda kalanlarını söyler misiniz?

Talat Bey — Gazete koleksiyonlarına bakılırsa îcâb eden zevâtın hepsi yazılmışdır efendim.

Reis — Merkez-i umûmînin Teşkîlât-ı Mahsûsa ile hiçbir irtibât ve münâsebeti olmadığını geçende söylemişdiniz.

Talat Bey — Evet efendim.

Reis — Bir iki tane telgraf var okuyacaklar. Bunlar, münâsebet olduğunu gösteriyor. Mütâlaanız nedir?

Talat Bey — Okusunlar, mütâlaamı dermiyân ederim.

[Sûreti bâlâda münderic vesâik tekrar okunur.]

Reis — Görülüyor ya. Merkez-i umûmî ile müzâkere edip yapdıkları işi danışıyorlar.

Talat Bey — Yalnız bir şey istirhâm edeceğim Paşa Hazretleri, daha varsa lûtfen okusunlar. Mütâlaamı heyet-i umûmiyesine şâmil olmak üzere arz edeyim.

Reis — Bunların içinde yok, tesâdüf edince okunur.

Talat Bey — Efendim, bunlar evvel-i emirde hiçbir vakit bir vesîka-i hükmiye mâhiyetinde değildir. Bunlar nihâyet olsa olsa, bendenizin kanâatime göre, birer vesîka-i cemiyet telâkki edilebilir. İttihad ve Terakki her müessese ile mekâtibede, muhâberede bulunduğu gibi Teşkîlât-ı Mahsûsa ile de bir muhâbere yapmış olabilir. Ve İttihad ve Terakki (Sayfa: 110) Fırkası'na istinâd eden bir Dâhiliye nâzırı, bir Harbiye nâzırı kendi fırkasının kavî teşkîlâtından memleketin menfaat-i âliyesi nâmına istifâde etmeği düşünebilir. Hattâ kendi fırkasına mensûb olmasa bile müteazzıv ve kavî her hangi fırka-i siyâsiyeden de, bir fırka-i milliyeden de istifâde etmesi yine o kadar tabîîdir. Bu, böyle olduğu gibi İttihad ve Terakki Fırkası da mevcûdiyetini bit-tabi vatan için addetdiğinden memleketin menâfi-i âliyesi mevzû-i bahsolduğu mesâilde lâ-kayd kalamayacağı yine tabîîdir. Evvelce arz etmiş olduğum vechle İttihad ve Terakki Fırkası seferberlik veyâhûd muhârebe zuhûr eder etmez, bu işlere iştirâk eden kimselerin almış oldukları fiilî hidmetlerden dolayı bir mesûliyet kabûl edemez ve mesûl olmaması

lâzım gelir. Olabilir ki; Teşkîlât-ı Mahsûsa İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsine mürâcaat etmişdir. Siz kendi fırkanız, teşkîlâtınız vâsıtasıyla bize yardım ediniz, demişdir. Tabîîdir ki ister Harbiye nâzırı olsun ister Harbiye Nezâreti nâmına Teşkîlât-ı Mahsûsa olsun, bunların bu sûretle vâki olan mürâcaatına yine memleketin menâfi-i âliyesi nâmına lâ-kayd kalamayan merkez-i umûmî, teşkîlâtından bazılarına ihtimâl Harbiye Nezâreti'nin yâhûd Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın veyâhûd Dâhiliye nâzırının, bir kelime ile, Hükûmet'in nokta-i nazarına muvâfık sûretde hareket etmelerini tavsiye etmişdir. Şu itibârla bunlar benim için katiyyen bir vesîka-i hükmiye mâhiyetini hâiz olamaz.

Reis — Bilmem dikkat etdiniz mi? Bursa'dan soruyorlar ki mücrimîni çıkaralım mı, çıkarmıyalım mı? Dâhiliye Nezâreti'nden aldığımız emirde mücrimînin salıverilmesi emrediliyor. Sizden aldığımız emir de buna muhâlif bulunuyor.

Talat Bey — Bundan da merkez-i umûmînin nokta-i nazarı, böyle her hâlde karışık bir hareket olmadığı anlaşılıyor.

Reis — Yalnız şu anlaşılıyor ki merkez-i umûmî müdâhale ediyor.

Talat Bey — Katiyyen! Merkez-i umûmî hiçbir sûretle müdâhale etmemişdir. İhtimâl hükûmet bunun için kanûnlar da yapmış olabilir. Tabîî mesele daha ziyâde tamîk buyuruldukca hakikat o kadar tezâhür edecekdir.

Reis — Şimdi şurada iki rey-i muhâlif var. Birisini merkez-i umûmî tavsiye etmiş, birisini Dâhiliye Nezâreti tavsiye etmiş. Mâhiyet itibârıyla tedkik etmeyelim de, müdâhale nokta-i nazarından bakacak olursak onlar tarafından müdâhale ediliyor; Bursa murahhasına emir veriyor.

Talat Bey — Efendim, bunlardan merkez-i umûmînin bu işe müdâhale etdiği katiyyen anlaşılmaz.

Reis — Rey veriyor Beyefendi.

Talat Bey — Merkez-i umûmî rey vermiyor, onu tavsiye ediyor, tavsiyede bulunuyor.

Reis — Evvelki emriniz böyle idi, deniliyor.

Talat Bey — Merkez-i umûmî onlara nazaran mâ-fevk bir mevki olduğundan dolayı murahhasımız berâ-yı nezâket böyle bir lisân kullanmış olabilir. Merâsimden başka hiçbir şey değildir.

Reis — Muhârebe bidâyetlerinde sadr-ı esbâk Said Halim Paşa'nın yalısında toplanıldığı zaman zât-ı âlîniz geçen gün demişdiniz ki: "Harb başlangıcı bir emr-i vâki olmuşdu. Said Halim Paşa bunu çevirmek için çalışıyordu." Hatırlıyor musunuz?

Talat Bey — Evet efendim.

Reis — Bu emr-i vâki ne sûretle vukua gelmişdir?

Talat Bey — Bendeniz emr-i vâkiden bahsetdiğimi tahattur etmiyorum. Ancak Ruslar tarafından donanmamıza tecâvüz edilmesinden bahsetmişdim.

Reis — Bir emr-i vâki değil mi?

Talat Bey — Evet efendim.

Reis — Sizce nasıl duyuldu ve nasıl kanâat hâsıl oldu?

Talat Bey — Ruslar tarafından donanmamıza tecâvüz edildiği kanâatini arz etmişdim.

Reis — Said Halim Paşa da hâzırûna bu sûretle mi teblîg etdi?

Talat Bey — Evet efendim, bu sûretle söylemişdir. Bu sûretle tafsîlât vermişdir ve aynı zamanda Hükûmet'in yeni bir tedbîrle bunun önüne geçeceğini ilâve etmişdir.

Reis — Peki gidiniz! (Talat Bey çıkarılır) Ziya Gökalp Bey'i getiriniz. (Ziya Bey gelir)

Reis — Ziya Bey! Bazı murahhas-ı mesûller ve kâtib-i mesûller vilâyetlerde vâlîlere, mutasarrıflara hafî emirler teblîg etmişler, bazı teblîgatda bulunmuşlar. Bunların içinde birtakımları reddetmiş, kabûl eylememiş. Ondan dolayı hemân azlolunmuşlar. Malûmâtınız var mı?

Ziya Gökalp Bey — Hayır efendim.

Reis — Meselâ Ankara vâlîsi Mazhar Bey, Kastamonu vâlîsi Reşid Paşa bu sûretle azlolunmuşlar.

Ziya Bey — Malûmâtım yok.

Reis — Atıf Bey Ankara vâlîsi Mazhar Bey'e hafî birtakım teblîglerde bulunmuş. O teklîfleri reddetdiğinden dolayı o gece azlolunmuş ve ertesi günü Atıf Bey vâlî vekîli olmuş. Duymadınız mı?

Ziya Bey — Hayır, malûmâtım yok.

Reis — Mesmûâtınız da olmadı mı?

Ziya Bey — Hayır efendim.

Reis — Yozgad mutasarrıfı Cemal Bey de bu kabîlden azlolunmuş.

Ziya Bey — Bilmiyorum efendim.

Reis — Bunlar ifâdelerinde öyle söylüyorlar.

Ziya Bey — Dâhiliye Nezâreti'ne âiddir; bilmiyorum.

Reis — Cemiyet'den bazı zevâtın kararıyla müessesât-ı ecnebiyeden, mekâtib-i ecnebiyeden birtakım ebniye işgal edilmiş. Duydunuz mu?

Ziya Bey — Hayır efendim. Bizim şeyimiz tekmîl; Maârif Nezâreti yapdı.

Reis — Meclis-i umûmî rûznâmesini kim tanzîm ederdi? (Sayfa: 111)

Ziya Bey — Reis-i umûmî.

Reis — Reis-i sânî veyâhûd reis vekîli var mı idi?

Ziya Bey — Reis vekîli veyâhûd vekîl-i umûmî vardı.

Reis — Bu müzâkerât ne sûretle zabt olunurdu? Merkez-i umûmîdeki gibi mi?

Ziya Bey — Bir zaman daha mufassal zabt edilirdi. Sonra muhtasar zabt edildi.

Reis — Taht-ı imzâya alınır mı idi?

Ziya Bey — Alınmazdı.

Reis — Bazı arkadaşlarınız alındığı olurdu, diyorlar.

Ziya Bey — Bazân dağılmazlarsa imzâ edilirdi, ictimâ biter bitmez dağılırlarsa imzâ edilmezdi.

Reis — Meclis-i umûmî a'zâları kaç kişi idi?

Ziya Bey — 329 Kongresi'nden sonra elli kişi idi.

Reis — Bunların a'zâ-yı tabîiyeden gayrısını tanıyor musunuz? İsimlerini söyleyebilir misiniz?

Ziya Bey — Hatırlayamıyorum. 329'da, tabîî o zaman gazeteler neşretdi.

Reis — Meclis-i umûmî, a'zânın ne kadarı mevcûd olursa ictimâ edebilirdi?

Ziya Bey — Nısfından fazla olursa.

Reis — Kongrede Heyet-i Vükelâ'yı teşkîl eden zevât bir mesele mevki-i müzâkereye koysalar, ekseriyete iktirân etmese, yani kabûl olunmasa, Heyet-i Vükelâ o meseleyi vükelâ sıfatıyla Meclis-i Mebûsân'a sevk etse, İttihad ve Terakki mebûsları o meselenin lehinde rey verebilirler mi idi?

Ziya Bey — Yani program maddeleri değil mi?

Reis — Her ne olursa olsun. Bir mesele, bir madde.

Ziya Bey — Tabîî kongreden geçmemiş ise...

Reis — Tabîî, kongrede tasvîb edilmemiş, şâyân-ı kabûl görülmemiş, ekalliyetde kalmış, sonra vükelâ o meseleyi kendi sıfatlarıyla Meclis-i Mebûsân'a sevk etmişler. Orada rey toplanırken İttihad ve Terakki mebûsları o meselenin lehinde rey verebilirler mi?

Ziya Bey — Mecbûr değildir, fakat verebilirler.

Reis — Verdikleri takdîrde İttihad ve Terakki programının hilâfında hareket etmiş olarak istifâya mecbûr olurlar mı idi?

Ziya Bey — Tabîî, ikinci kongre onu tedkik ederdi. Belki kongreden sonra esbâb zuhûr etmişdir. Sonra Fırka karar vermiş. Fırka ictimâları vardır. Mebûsân'da mebûslar ictimâ yaparlar, tabîî oranın meclis-i umûmî programını tefsîre hakkı vardır.

Reis — Bazı rüfekânız, bu takdîrde istifâya mecbûrdur, diyorlar.

Ziya Bey — Tabîî, buna dâir nizâmnâmede bir şey tekmîl. Yalnız programın tefsîri hakkı meclis-i umûmîye âiddir. Meclis-i umûmî programın bir maddesini tefsîr ederse kongrenin ictimâı zamanına kadar o tefsîr muteber olur. Öyle bir şey olsa meclis-i umûmîde müzâkere edilmek, program tefsîr edilmek lâzım gelir.

Reis — Arkadaşlarınızdan bazıları, ekseriyetin mukarrerâtı hilâf-ı rey verenlerin istifâ etmesi lâzım gelir, diyorlar.

Ziya Bey — Tabîî mebûslar programa muhâlif bir şey kabûl etmezlerdi.

Reis — Şu hâlde Heyet-i Vükelâ'nın teklîf etmiş olduğu bir madde kabûl edilemez?

Ziya Bey — Edilemez.

Reis — Meclis-i umûmî ne vakit toplanırdı?

Ziya Bey — Ayda bir, iki ayda bir.

Reis — Muntazaman on beş günde bir toplanırdı, diyorlar.

Ziya Bey — Bir zaman ayda bir idi, on beş günde bir idi.

Reis — Muayyen günlerin gayrı günlerde ictimâa lüzûm görülürse a'zâyı kim davet ederdi?

Ziya Bey — Reis-i umûmî davet ederdi.

Reis — Merkez-i umûmî lüzûm görürse?

Ziya Bey — Merkez-i umûmî lüzûm görmezdi. Fakat öyle bir şey olsa bile yine reis-i umûmî davet ederdi.

Reis — Esnâf cemiyetlerinin Şehremâneti'ne merbût olması lâzım geldiğine göre, bunun İstanbul merkezince deruhde edilmiş olması, merkez-i umûmîce ne sûretle telâkki edildi? Nasıl iğmâz-ı ayn edildi?

Ziya Bey — Bu, merkez-i umûmîye âid bir mesele değildi.

Reis — Merkez-i umûmînin taht-ı nezâretinde bulunan İstanbul merkezine böyle bir işi olduğundan dolayı merkez-i umûmî müdâhale etmez mi?

Ziya Bey — İstanbul merkezine de tâbi değildir.

Reis — Kemâl Bey deruhde etmiş. Bütün şuabâtı bu iâşe husûsunda tevzîâtda filân istihdâm etmiş.

Ziya Bey — İstanbul merkezi nâmına değil.

Reis — İstanbul merkezinin bütün şubeleri bu işle iştigal ederse artık merkez karışmıyor, olur mu?

Ziya Bey — Merkez karışmamış, İstanbul merkezi karışmamış.

Reis — Şubeleri karışmış?

Ziya Bey — Şubeleri de karışmamış. Oradaki memûrlardan bazıları istihdâm edilmişdir.

Reis — Bu iş için o gece Şehremâneti'nden para alınmış. Haberiniz var mı?

Ziya Bey — Hayır efendim, hayır yok.

Reis — Said Halim Paşa'nın yalısında muhârebenin bidâyetlerinde bir ictimâ olmuş. Siz orada hâzır mı idiniz?

Ziya Bey — Merkez-i umûmî a'zâlarını davet etmişlerdi.

Reis — Orada muhârebeye sebebiyet verildiği bir emr-i vâki gibi ifâde olunmuş. Bu emr-i vâki ne yolda vukua gelmiş? Ne sûretle telâkki etdiniz, nasıl anladınız? (Sayfa: 112)

Ziya Bey — O zaman anlatdıklarına göre Rus donanması bizim vapurlarımıza tecâvüz etmiş, bu sûretle bir emr-i vâki husûle gelmiş.

Reis — Böyle tahakkuk etdi, yani sizce böyle kanâat hâsıl oldu mu?

Ziya Bey — Tabîî tamîk etmedik. Esâsını bilmiyorum. Hükûmet'in rivâyeti böyle.

Reis — İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsinin Teşkîlât-ı Mahsûsa ile hiç râbıta ve münâsebeti yok demişdiniz. Şimdi bir iki şey okuyacaklar. Bunlar, münâsebeti olduğunu gösteriyor. Ne dersiniz? Okuyunuz.

[Zabıt kâtibi evvelce okunan vesâiki tekrar okur.]

Reis — Gördünüz ya Ziya Bey! Merkez-i umûmî ile murahhaslar beyninde Teşkîlât-ı Mahsûsa hakkında birçok muhâberât cereyân etmiş. Merkez-i umûmîden reyler verilmiş. Hattâ Dâhiliye Nezâreti'yle ihtilâf bile vâki olmuş. Ne dersiniz?

Ziya Bey — Bunlar merkez-i umûmîye yanlış olarak gelmiş. Sonra kâtib-i umûmî âid olduğu yere göndermiş.

Reis — Kâtib-i umûmînin evvelce vermiş olduğu emirlere cevâb veriyor. Dikkat etmediniz. Bir yanlışlık olmasa gerek.

Ziya Bey — Fırka'nın, tabîî, rûh-ı teşekkülü başkadır. Teşkîlât-ı Mahsûsa ise harb zamanında harbe yardım için teşekkül etmişdir. Ona bazı a'zâ şahısları itibârıyla intisâb etmişler. Sonra kâtib-i mesûller, vilâyetlerde, yine oradaki hükûmet-i mahalliyenin talebi üzerine iştirâk etmişler; fakat sırf şahısları itibârıyla karışmışlar. Merkez-i umûmî bu işleri müzâkere etmemiş. Bunlar geldiği zaman okunmadan âid olduğu yere gönderilmiş.

Reis — Şu hâlde kâtib-i umûmî memûriyetinde hilâf-ı emr hareket etmiş demek oluyor.

Ziya Bey — Mâdâmki bir cevâb oluyor, harbe yardım etmek bir vazîfedir.

Reis — Maksadım ûlviyetini mevzû-i bahsetmek değil. Merkez-i umûmî mukarrerâtı hilâfına olarak kâtib-i umûmî o nâmı sû-i istimâl mi etmiş diyeceğiz, yoksa merkez-i umûmînin ictihâdlarını mı, kararlarını mı teblîg ve tebellüg etmiş diyeceğiz?

Ziya Bey — Hayır efendim. Nizâmnâmede bunu mâni bir madde yokdur.

Reis — "İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsi heyet-i muhteremesine" diyor. Şimdi bunu, heyete göstermeden kâtib-i umûmî cevâb verebilir mi?

Ziya Bey — Ona taalluku yok, yanlış gelmiş.

Reis — Cevâb veriyor.

Ziya Bey — Merkez-i umûmîye sorar: Bu, yanlış gelmiş; bunu âid olduğu yere göndereyim mi, der.

Reis — Hayır, göndermek değil; mahalline cevâb veriyor. O cevâb-ı reylerini almadan, kendi ictihâdıyla mı yazıyor, yoksa reylerinizin hulâsasını mı yazıyor?

Ziya Bey — Bilmiyorum, ne sûretle sormuş olduğunu hatırlamıyorum.

Reis — Tabîî sormuşdur. Çünkü kendi kendine böyle bir hareket ihtiyâr edecek kimselerden değil.

Ziya Bey — Tabîî harbin husûle getirdiği fevkalâde bir hâl var. Nizâmnâme menetmediği için o zaman tabîî insan bir mâni görmez. Bu, memlekete bir hidmetdir, harbe bir muâvenetdir diye müstesnâ bir hâlde müstesnâ bir şey yapmış olur. Hâl-i tabîî başka, istisnâ hâlleri başkadır.

Reis — Peki. Gidiniz. (Ziya Bey çıkarılır) Cevad Bey'i getiriniz. (Cevad Bey getirilir)

Reis — Cevad Bey! Bu Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın dâire-i Harbiye'ye merbût olduğunu söylediniz. Masârifâtı da oradan tesviye olunuyordu, dediniz. Hâlbuki Atıf Bey bu masârifâtın tahsîsât-ı mestûreden tesviye olunduğunu söyledi, öyle mi idi? Yoksa levâzımdan mı?

Cevad **Bey** — Doğrudan doğruya Harbiye Nezâreti'nden para alıyordu. İyice tahattur edemiyorum Paşa Hazretleri.

Reis — Muâmele yapılıyor muydu?

Cevad **Bey** — Harbiye Nezâreti'nden para alınıyordu, Paşa Hazretleri. Levâzımdan olmayacak, zannederim. Alınan paraların nereden alındıkları makbûzlarından belli olur.

Reis — Hayır. Meselâ elbise lâzım oldu. Elbiseyi siz kendiniz mi yapdırıyordunuz?

Cevad **Bey** — Hayır; levâzımdan alıyorduk.

Reis — Meselâ erzâk lâzım, onu siz para ile mi alıyordunuz?

Cevad **Bey** — Hayır efendim. Para ile hiçbir şey alındığı yok.

Reis — O hâlde tahsîsât-ı mestûreden alınan paralar nereye gidiyordu?

Cevad **Bey** — Binâ için kira veriliyordu. Oranın bazı masârifâtı var. Sonra giden zevâtın harcırâhları var. Giden taburların sivil bazı adamlarına harcırâh olarak veriliyor. Burada kalan âilelerine diğer askerler gibi maâş tahsîs olunuyor. Ahz-ı askerler vâsıtasıyla onlar da mahallerinden birer ilmühaber tasdîk etdirerek onların da bu sûretle maâşları veriliyordu.

Reis — Tahsîsât-ı mestûreden başka yerden, yani bidâyet-i teşkîlinde vilâyâtdan ve sâireden para alındı mı?

Cevad Bey — Bilmiyorum Paşa Hazretleri; Harbiye Nezâreti'nden alındı. Ve netîcede bu hesâbâtın tasfiyesi yapıldı, zannederim Paşa Hazretleri.

Reis — İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsinden bu iş için para verildi mi?

Cevad Bey — Verildiğini hiç bilmiyorum Paşa Hazretleri. Benim vâsıtamla alındığını hiç hatırlamıyorum. Bendenizin bildiğim yalnız Harbiye Nezâreti nâmına alınan parayı tedvîr etdim.

Reis — Sizden evvel böyle bir şey vâki oldu mu?

Cevad Bey — Hatırlamıyorum. Eğer alınmışsa kasa memûrları bilir Paşa Hazretleri. (Sayfa: 113)

Reis — Sizden evvel Rıza Bey, Trabzon vâlîsinden alındığını söyledi. Sonra Bursa'ya, İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsi kâtib-i umûmîliğinden iâne ile nevâkısın ikmâli tavsiye ediliyor. Böyle karışık sûretde cereyân eden muâmeleyi nasıl tedvîr etdiniz? Bunların hesâbâtını kim verecek?

Cevad Bey — İhtimâl ki Müdâfaa-i Milliye'nin orada da bir şubesi vardır. Bu sûretle oraya da mürâcaat etmiş olacaklar.

Reis — Bir yandan Müdâfaa-i Milliye yardım ediyor, bir yandan vilâyet veriyor, bir yandan tahsîsât-ı mestûreden alınıyor. Bunların birbirinden haberi yok.

Cevad Bey — Müdâfaa-i Milliye'nin mevcûd eşyâlarından ihtimâl ki istifâde etmişlerdir.

Reis — Eşyâ değil, iâne toplayınız deniliyor.

Cevad Bey — Bendeniz bunu bilemem.

Reis — Şu hâlde Teşkîlât-ı Mahsûsa resmiyetden çıkıyor.

Cevad Bey — Resmî bir muâmeledir efendim. Aldığım emirler mûcibince taburlar teşekkül etdi. Üçüncü Ordu emrine sevkediniz, dediler ve bunları sevketdim Paşa Hazretleri. Bunların da üzerlerinde kumandanları var, zâbitleri var. Kafkasya'nın destân-ı şehameti Şeyh Şâmil'in oğlunu, Kâmil Paşa'yı Medine'den getirmişler, hep Dağıstanlı efrâddan olmak üzere gayet Müslümân insanlar intihâb edilmiş; gönderdiler.

Reis — Trabzon'daki teşkîlâtın kumandanı olan Rıza Bey; evvelki isticvâbâtında, ayrıca bir Teşkîlât-ı Mahsûsa daha bulunduğunu söyledi.

Cevad Bey — Bendenizin İstanbul dâhilindeki Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya nezâretim var Paşa Hazretleri. Bunun hâricinde başka bir Teşkîlât-ı Mahsûsa olduğunu bilmiyorum.

Reis — O gibi teşkîlâtın bazı vâlîlerin emri altında hareket etdiklerini söyledi. Meselâ Trabzon vâlîsi Cemal Bey'in emrinde bir teşkîlât var imiş.

Cevad Bey — Bendenizin hâricindeki muâmelâtdan haberim yok Paşa Hazretleri. Ancak vazîfem dâhilinde olan işleri teblîge vakit ve imkân bulabilirim.

Reis — Sizin idârenizde bulunan Teşkîlât-ı Mahsûsa'dan başka hulâsa hiçbir teşkîlât filân olmadığı kanâatinde misiniz?

Cevad Bey — Bendeniz buradaki vazîfemi tedvîr etdim. İstanbul hâricinde vazîfedâr değilim ki hâricde ne gibi muâmele sebkat ediyor, bileyim. Bunlar her hâlde ahz-ı asker devâirinin malûmâtı dâhilinde cereyân etmişdir. Teşkîlât efrâd ile olabilir Paşa Hazretleri, bu efrâdı kim vermiş?

Reis — Cumartesi günü bir buçukda devâm edeceğiz.

Altıncı muhâkemenin sonu

Saat	Dakika
3	15

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa,**
Mîralây Receb Ferdi Bey, a'zâ mülâzımı Mîrlivâ Emin Paşa
Müddeî-i Umûmî: **Başmuâvin Cemil Bey**

YEDİNCİ MUHÂKEME*

Cumartesi, 17 Mayıs [1]335

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Midhat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Talat Bey, Rıza Bey, Atıf Bey, Cevad Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Doktor Nâzım Efendi, Doktor Bahaeddin Şakir Efendi, Doktor Rusuhi Efendi, Aziz Efendi.

* *Takvim-i Vekayi*, 3561, 28 Şaban 1337/29 Mayıs 1335 (ek: s. 115-126).

Birinci Celse

Saat Dakika
4 35

Reis — Midhat Şükrü Bey kalsın, diğerleri gitsin. [Diğer maznûnîn çıkarılır] Merkez-i umûmî a'zâlarından maznûnîn-i hâzıradan başka kimler vardı?

Midhat Şükrü Bey — Doktor Rusuhi Bey, Doktor Nâzım Bey, Doktor Bahaeddin Şakir Bey.

Reis — Onlar zâten maznûn.

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim, bir de Hilmi Bey var.

Reis — Adresleriyle söyleyiniz.

Midhat Şükrü Bey — Hilmi Bey İstanbul'da değil, Erzurum'dadır.

Reis — Erzurum'da memûriyeti var mı?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim. İstifâ etdikden sonra Erzurum'a gitdi.

Reis — Başka yok mu?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim.

Reis — Meclis-i umûmî a'zâlarından geçen gün söylediklerinizden başka kimse hatırınıza gelmedi mi?

Midhat Şükrü Bey — Hüseyin Kadri Bey var, Prens Mehmed Ali Paşa var.

Reis — Onları söylediniz.

Midhat Şükrü Bey — Emir buyurulursa gelecek defa listesini yapıp tamâmını getireyim.

Reis — Çok memnûn olurum.

Midhat Şükrü Bey — Estağfirullah.

Reis — İttihad ve Terakki Kabinesi İtalya Harbi'ni müteâkıb çekildiği zaman onların a'zâları da meclis-i umûmîde a'zâ mı idi?

Midhat Şükrü Bey — İtalya Harbi, Trablusgarb Harbi mi?

Reis — Evet. (Sayfa: 116)

Midhat Şükrü Bey — O vakit meclis-i umûmî yokdu. Yalnız merkez-i umûmî vardı.

Reis — İttihad ve Terakki Kabinesi a'zâları o zaman merkez-i umûmîde a'zâ mı idi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim.

Reis — Değildi, öyle mi?

Midhat Şükrü Bey — Merkez-i umûmî o zaman Selânik'de idi. Zâten a'zâ olamazlardı.

Reis — Merkez-i umûmîce bunların sebeb-i istifâları malûm mu idi?

Midhat Şükrü Bey — Kimlerin?

Reis — Bu Kabine'nin.

Midhat Şükrü Bey — Trablusgarb Muhârebesi'nde mi?

Reis — Evet?

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz o zaman merkez-i umûmîde a'zâ değildim, mebûsdum.

Reis — Bu zamana kadar, yani şimdiki bahsetdiğimiz Kabine'nin istifâsına kadar gelmiş olan İttihad ve Terakki kabinelerinin istifâ edip çekilmeğe mecbûr olmaları İttihad ve Terakki Fırkası'nın Meclis-i Millî'de ekseriyeti kaybetmesinden mi, yoksa efâl ve harekâtı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nce gayr-i muvâfık görüldüğünden midir?

Midhat Şükrü Bey — İttihad ve Terakki Cemiyeti esâsen Selânik'de idi. Binâenaleyh kabine ile hiçbir alâkası yokdu. Tamâmıyla Meclis-i Mebûsân'ın gösterdiği adem-i itimâd üzerine ya resmen veyâhûd gayr-i resmî olarak veyâhûd kendiliklerinden çekilmiş olacak. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi, Said Paşa Kabinesi, Hakkı Paşa Kabinesi, değil mi Paşa Hazretleri? Meclis-i Mebûsân'da görmüş oldukları adem-i itimâd üzerine olacak. Yalnız Balkan Harbi'nden evvel Said Paşa'nın son zamanlarda Meclis-i Mebûsân'dan, itimâd gördüğü hâlde –öyle ya İtalya Muhârebesi'nin sonlarına doğru idi– kendi kendine birden bire istifâ etdiklerini haber aldık ve taaccüb etdik. Zîrâ üç dört gün evvel Meclis'de ekseriyet-i azîme ile itimâd reyi almış iken Halâskâran derler, bir şey derler, bazı şeyler olmuş; onun üzerine kendisi istifâ etmiş.

Reis — İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin müzâheretine mazhar olan kabinelerden hiçbirisi hâricin tesîri veya tehdîdi ile çekilmediği hâlde Gazi Muhtar Paşa Kabinesi'nin İttihad ve Terakki mensûbla-

rı tarafından bit-tazyîk sukut etdirilmesi esbâbı ne idi, biliyor musunuz?

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz de sonradan herkesin haber aldığı gibi biliyorum. Edirne meselesi dediler. Fakat neden yapıldı? İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsinin delâletiyle yapılmış bir şey değildir. Gayr-i muntazam sûretde yapılmışdır ve merkez-i umûmînin kararıyla yapılmış bir mesele olmadığı için sonradan haber aldığımıza göre Enver Paşa ve kendisine yardım edenler tarafından, ihtimâl Talat Paşa da beraber idi, binâenaleyh daha sebât edilsin Bulgarlarla daha muhârebe edilebilir diye Kabine'nin ıskat edildiğini sonradan haber aldık.

Reis — Gerek Kâmil Paşa, gerek Gazi Muhtar Paşa kabinelerini İttihad ve Terakki mensûbîninin Balkan Harbi'ni ilân etmek için tazyîk etmeleri merkez-i umûmîce nasıl telâkki olundu?

Midhat Şükrü Bey — Maat-teessüf Paşa Hazretleri, bendeniz Kâmil Paşa Kabinesi zamanında âilemle Avrupa'da bulunuyordum. İstanbul'da bulunmadım. Âilem hasta idi; bendeniz de râhatsız idim. Avrupa'da bulunduğum zaman, Balkan Harbi ilân edildi. Buraya geldiğim zaman Bulgarlar Çatalca'ya gelmişlerdi. Hiç bulunmadım. Mitingler yapılmış, bir şeyler olmuş. Hep onları Avrupa gazetelerinde gördüm.

Reis — Sonradan da muttali olamadınız mı?

Midhat Şükrü Bey — Bilmiyorum. Tabiî mitingler olmuş, nümâyişler yapılmış. Onları Avrupa gazetelerinde gördüm. Hattâ en son vapurla geldim. Yolda da tehlike vardı. Buraya güç hâl ile gelebildim.

Reis — Bu iki kabineye taarruz edilerek tazyîk ve tehdîd icrâsı merkez-i umûmînin tasvîbiyle vukua gelmiş olduğuna vakaların mürettib ve mütecâsirlerinin içinde İttihad ve Terakki erkânından marûf ve mühim sîmâların bulunmuş olmasıyla hükmediliyor ve bu hükmün teyîdi için İttihad ve Terakki kabinelerinin hiçbirisine hiçbir fırka veya hiçbir şahıs tarafından tazyîk ve taarruz vuku bulmadığı dermiyân olunuyor. Ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey — Arz etdiğim gibi efendim Said Halim Paşa kâtib-i umûmî olduğu zaman bendeniz hiç beraber bulunamadım. Merkez-i umûmîye a'zâ intihâb olundum. Fakat kongreden iki

veyâhûd üç gün sonra pasaportumu alarak Avrupa'ya gitdim ve uzun müddet, birkaç ay Avrupa'da kaldım. Katiyyen burada olandan bitenden haberim tekmîl. Balkan muhârebelerini, birtakım muhâceret mesâilini ve sâireyi Avrupa gazetelerinde gördüm. Hattâ tedâvîmi noksân bırakdım.

Reis — Bunu ifâde buyurdunuz. Yalnız ictihâdınızı anlamak istiyorum. Şimdi bu vakaların mürettib ve müşevvikleri ve mütecâsirleri içerisinde İttihad ve Terakki erkânından mühim sîmâlar bulunduğuna göre merkez-i umûmînin tasvîbine iktirân etmiş olması...

Midhat Şükrü Bey — Zannetmem Paşa Hazretleri. Sonradan haber aldığımıza göre İttihad ve Terakki erkânı esâsen ictimâ etmiyorlarmış. Kulüblerini filân kapatmışlar, ictimâ etmiyorlarmış. Bu, ayrıca husûsî olarak yapılmış bir şey olacak ve zannetmem ki merkez-i umûmîce bir emir verilsin. O şekilde olduğuna hiç inanmıyorum. Bâ-husûs Said Halim Paşa kâtib-i umûmî olduğu hâlde, öyle bir şeyi aklım kabûl etmiyor. Burada bulunmadığım hâlde yine böyle olduğunu zannetmiyorum.

Reis — Bu vakalardan sonra mevki-i iktidâra geçen kabineler bilâ-istisnâ İttihad ve Terakki erkânından ve hattâ meclis-i umûmî a'zâsından bulundukları cihetle bu kabinelerin efâl ve harekâtı tamâmıyla İttihad ve Terakki programına muvâfık bulunduğu ve mezkûr program ise merkez-i umûmînin ihzârâtı ve kongrenin mukarrerâtı (Sayfa: 117) cümlesinden olduğuna binâen makam-ı iddiâ Harb-i Umûmî senelerinde vukua gelen fecâyii İttihad ve Terakki Fırkası'nın şahs-ı manevîsine atfediyor. Ne dersiniz?

Midhat Şükrü Bey — Hiç efendim. Program.. Esâsen eski kabinelerde yine İttihad ve Terakki ekseriyetine istinâd etdikleri için aynı programı takib ediyorlardı ve program da yine her sene kongrelerde dâimâ tebdîl ederdi.

Reis — Hayır. Şimdi söylediğiniz?

Midhat Şükrü Bey — Bütün Gazi Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa kabinelerinden evvelce gelen kabineler Meclis-i Mebûsân'da da, Fırka'da da İttihad ve Terakki'nin ekseriyetinin itimâdını hâizdiler. Binâenaleyh o programı takib ediyorlardı.

Reis — Şübhe yok.

Midhat Şükrü Bey — Harb senelerindeki kabinelerde diğer kabinelerle aynı programları takib etdikleri için mevkilerini muhâfaza etdiler.

Reis — Mevkilerini başka efendim. Şimdi bu kabine erkânı meclis-i umûmî erkânından ve aynı zamanda mukarrerâta iştirâk etmiş zevâtdan olduğu gibi geçen...

Midhat Şükrü Bey — Mukarrerât buyurduğunuz nedir, mukarrerât program mukarrerâtıdır.

Reis — Evet, program mukarrerâtı. Geçen muhâkemede de bahsetdiniz ki kongrenin kabûl etmediği husûsâtı Meclis-i Vükelâ'nın kabûl etdiremeyeceği tahakkuk etdiğinden şu hâlde...

Midhat Şükrü Bey — Program hakkında değil mi efendim? İcrâ ciheti değil, dâimâ program ciheti.

Reis — Şübhesiz program ciheti.

Midhat Şükrü Bey — Matbû olan program...

Reis — Heyet-i Vükelâ'nın kâffe-i icrââtı kongre mukarrerâtı ve meclis-i umûmî ihzârâtıyla teeyyüd etmiş....

Midhat Şükrü Bey — Fakat icrâât iki türlü olur. Bir kanûn icrââtıdır, bir de hiç kongreye taalluk etmeyen icrâât var.

Reis — Kanûnun tatbîki.

Midhat Şükrü Bey — Kabinelerin bir de kongreye taalluk etmeyen birçok işleri, icrââtı var ki...

Reis — Onlar başka.

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim.

Reis — Bilmem iyice anlatabildim mi? Yani harb senelerinde Heyet-i Vükelâ meclis-i umûmî a'zâsından bulunmak ve kongrenin mukarrerâtını meclis-i umûmî ihzâr etmek sûretiyle mevki-i fiile gelen kanûnların ancak İttihad ve Terakki Kongresi'nin tasvîbiyle yapılmış olduğunu...

Midhat Şükrü Bey — Evet, kanûnlar iki türlüdür Paşa Hazretleri, bir, kongrede bahsolunan kanûnlar; bir de hiç kongreye taalluk etmeyerek Meclis-i Vükelâ'nın doğrudan doğruya programa taalluk etmemesi itibârıyla lâyiha-i kanûniyeyi Meclis-i Mebûsân'a göndererek ekseriyet fırkasına kabûl etdirdiği kanûnlardır. Hangilerinden bahsediyorsunuz, onu anlayayım da ona göre cevâb vereyim.

Reis — Şimdi, geçenki muhâkemede Heyet-i Vükelâ'nın kongrenin ekseriyeti ile kabûl edilmeyen hiçbir kanûnu kabûl etdiremeyeceğini...

Midhat Şükrü Bey — Öyle değil Paşa Hazretleri, öyle değil. Bütün Meclis-i Mebûsân'dan geçen kanûn-ı muvakkatlerin hiçbiri kongreden geçmemişdir. Bu kadar kanûn-ı muvakkat, yüzlerce kanûn-ı muvakkat yapılmışdır ki bunların hiçbiri kongreden geçmez. Kongreden geçen kanûnlar esâs hakkındaki şeylerdir. Meselâ; mekâtibde tedrîs, usûl-i tahsîl, tevhîd-i kazâ gibi en mühim şeyler, maddeler kongreden geçer. Böyle iki üç madde yapar.

Reis — Fakat bunlar, bir senelik meclis-i umûmînin mahsûlüdür değil mi?

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim, meclis-i umûmînin gönderdiği iki üç maddeden ibâretdir. Binâenaleyh Kabine'nin bütün kanûnlarının hepsi meclis-i umûmî ve merkez-i umûmî ile müştereken yapılmışdır, derseniz haksızlık etmiş olursunuz. Doğru değildir. Bunlarla hiç münâsebeti tekmîl.

Reis — Şimdi efendim, 330 senesinde veya 331 senesinde mevki-i fiile konulmuş bir kanûn-ı muvakkat eğer meclis-i umûmînin veya kongrenin takib etdiği tarza muvâfık değilse bit-tabi Meclis-i Mebûsân'ca tasdîk edilmemek lâzım gelir.

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim öyle değil. Onun için arz etmek istiyorum. Münâsebeti yok. Kabine'nin yapmış olduğu muvakkat kanûnlardan meclis-i umûmînin malûmâtı bile olmaz.

Reis — Meclis-i Mebûsân başka, o bahs-i diğer. Birine Meclis-i Mebûsân, ötekine kongre diyor...

Midhat Şükrü Bey — Kongre, meclis-i umûmî, Meclis-i Mebûsân. Bunların vazîfeleri bütün bütün ayrıdır.

Reis — Şimdi efendim, vükelânın çıkarmış olduğu muvakkat kanûnlar, İttihad ve Terakki Fırkası mebûslarının tasdîkine iktirân ederse kongrenin programına muvâfıkdır, demek değil mi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim. Hiç programa taalluk etmeyen şeyler de olabilir. Mugayir olmaz. Fakat muvâfık da olmaz. Yani mezkûr değil.

Reis — Yani mugayir olmadığı muhakkakdır.

Midhat Şükrü Bey — Hayır. Hiç mezkûr değil, zikrolunmamış. Kongrede müzâkere edilse belki de kongre a'zâları muvâfakat etmez.

Reis — Peki, bu kanûnlardan mevki-i tatbîke konulup da mazarrat görülenler kongrece veyâhûd meclis-i umûmîce...

Midhat Şükrü Bey — Hiç mevzû-i bahsolmaz.

Reis — Niçin, programa muvâfık değil, demek değil mi?

Midhat Şükrü Bey — Mevzû-i bahsolmaz efendim. Bir sene zarfında kırk, elli kanûn, birçok kanûnlar yapdılar. Meselâ, bendenizin şahsen ictihâdıma muvâfık değildi. (Sayfa: 118)

Reis — İctihâdınıza muvâfık olmayan kanûnları niçin kabûl etdiniz?

Midhat Şükrü Bey — Onların mahall-i tedkiki Meclis-i Mebûsân'dır.

Reis — Evet ama sizin mebûsânınız orada ekseriyeti teşkîl etdiği için...

Midhat Şükrü Bey — Bunlar kongrede bahsolunmaz Paşa Hazretleri.

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb olan mebûsân ekseriyeti teşkîl etdiği için meclis-i umûmî kendi muvâfık görmediği şeyleri onlar vâsıtasıyla kabûl etdirir mi?

Midhat Şükrü Bey — Meclis-i umûmî kime kabûl etdirir?

Reis — Mebûsân'dan merkez-i umûmîde a'zâ bulunan beş zât vâsıtasıyla mebûsâna kendi ictihâdını, kendi kararını teklîf eder, o kanûnu yapdırır.

Midhat Şükrü Bey — Meclis-i umûmî mi yapdırır efendim? Meclis-i umûmî içinde Kabine a'zâları var. Fakat bu gibi mesâil meclis-i umûmîde müzâkere edilmez. Meclis-i umûmîde mevzû-i bahsolmaz. Meclis-i umûmîde müzâkere edilen mesâil programda mevcûd olan maddeler üzerine yapılacak kanûnlar hakkındadır. Onun teferruâtı istişârî bir şekilde müzâkere olunur. Yoksa bu kanûnlar kat'î kanûn şeklinde, karar şeklinde mevzû-i bahsedilmez.

Reis — Onun hâricinde yapılanlar?

Midhat Şükrü Bey — Hiç meclis-i umûmîden geçmez.

Reis — Programınıza, ictihâdınıza muvâfık gelmezse?

Midhat Şükrü Bey — Muvâfık gelmezse bir istîzâh takrîri verir, hükûmeti muâheze ederim. Bunun mahall-i müzâkeresi Meclis-i Mebûsân'dır.

Reis — Mevzû-i müzâkere olmak bahs-i diğer.

Midhat Şükrü Bey — Paşa Hazretleri, her mebûsun ve â'yânın hakkı vardır; yapılan kanûn ictihâdına muvâfık gelmezse istîzâh takrîri verir, istîzâh eder. Niçin bu kanûn-ı muvakkati yapdınız, diye sorar. Gerek Â'yân'da ve gerek Mebûsân'da hakk-ı suâl, hakk-ı istîzâh vardır. Fakat meclis-i umûmî bunların mahall-i müzâkeresi değildir. Aynı zamanda kongre bunların mahall-i müzâkeresi değildir. Onun için mesele karışmasın Paşa Hazretleri.

Reis — Şimdi mahall-i müzâkere neresi demiyorum. Kongrenin veyâhûd İttihad ve Terakki programının kabûl edemeyeceği kavânîni reddetdirmek merkez-i umûmîce kabil değil mi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim. Merkez-i umûmî katiyyen böyle şeylere karışmaz. Yalnız kendi teşkîlât-ı dâhiliye şubeleriyle meşguldür. Ne hakk-ı istîzâh ve ne hakk-ı suâl, hiçbir şeyi yokdur. Bunu, ancak Meclis-i Mebûsân yapabilir ve Meclis-i Mebûsân'da bulunan mebûslar ve â'yân yapar. Sonra mesâil birbirine karışır, içinden çıkılmaz. Efendim, parlamento bu gibi yolsuzlukları ve hilâf-ı kanûn muâmelâtı tenkid ve kontrol eder. Meclis-i Mebûsân'da üç yüz kişi vardır; Â'yân'da da elli kişi vardır. Bunların vazîfeleridir. Yoksa kongre senede bir defa üç gün toplanarak bütün sene zarfında yapılan işlerin mahall-i tedkiki değildir.

Reis — O takibâtı tabîî merkez-i umûmî ihzâr ile onlara teblîg eder.

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim, Merkez-i umûmî öyle şey ihzâr etmez. Merkez-i umûmî programa girecek şeyleri ihzâr eder. Yoksa bir kanûn tenkid etmek veyâhûd...

Reis — Kanûn-ı muvakkatler hakkında da edemez mi?

Midhat Şükrü Bey — Hayır hiç, hiç efendim. Kanûn-ı muvakkatler şimdiye kadar ne meclis-i umûmîden ve ne de merkez-i umûmîden geçmiş ve geçmek ihtimâli de yokdur. Bunun müzâkeresi için geçeceği yer Meclis-i Mebûsân'dır. Vaziyetlere bakacak olursanız birçok şeyler göreceksiniz.

Reis — Buyurdunuz ki vükelâ kendi ictihâdıyla tanzîm edip de kongrede ekseriyeti kazanamadığı mevâddı Meclis-i Mebûsân'da kabûl etdiremez.

Midhat Şükrü Bey — Program meselesi Paşa Hazretleri. Bu, programın bir maddesi ve böyle bir şeyde vâki değildir. Kongre

müzâkeresi gayet açıkdır. Bendeniz şimdiye kadar nazarî olarak arz etdim. Muhbirler, muhâbirler hepsi orada bulunur ve gazeteler sırasıyla her gün onu yazarlar. Binâenaleyh öyle bir şeye müsâdif olamayacaksınız.

Reis — Mesele bir madde üzerine cereyân etmiyor; bir ihtimâl üzerine...

Midhat Şükrü Bey — Olmayan bir şeyi nasıl şey edeyim? İsterseniz hatır için kabûl edeyim.

Reis — Olmak ihtimâli yok buyuruyorsunuz. Olmak ihtimâli olmadığı için tabîîdir ki teklîf de vâki olmamış. Yalnız vâki olsa...

Midhat Şükrü Bey — Belki de olur, belki de olmaz. Olmadığı için ne söyleyebilirim? Bendeniz hükmedemem. Bildiğim, kongrede bu gibi mesâil müzâkere edilmez. Kongrede müzâkereye konulan mesâil program hakkındadır.

Reis — Program da esâsâtı ihtivâ ediyor.

Midhat Şükrü Bey — Program matbûdur. Bir defa okumuş olsanız göreceksiniz ki hiç böyle şeyler yokdur. Tahsîl-i ibtidâî şöyle olacak; tahsîl-i âlî böyle olacak; vergiler şöyle tarh edilecek; aşâr şu sûretle alınacak gibi umûmî prensiblerdir. Fakat bu dört seneden beri birçok kanûnlar yapılmış ve hiçbiri, tabîîdir ki, orada müzâkere edilmemişdir. Kezâlik Hükûmet'in yapmış olduğu icrâât da kongrede tenkid edilmez. Ve şimdiye kadar vâki olmuş da değildir. Ne için bu işi şöyle yapdınız, diye tenkidâtın mahall-i icrâsı Meclis-i Mebûsân'dır ve bütün dünyada da böyledir.

Reis — Meclis-i Â'yân müzâkerâtının birinde mehâkim-i Şeriye'nin Adliye'ye rabtı teklîf olunmuş; bu, kongre mukarrerâtı mıdır?

Midhat Şükrü Bey — Evet efendim, kongrede müzâkere edilmişdir. Yani mehâkim-i Şeriye'nin Meşihat'den alınıp Adliye'ye rabtı esâslı bir meseledir.

Reis — Orada, Şeyhülislâm bulunan zât, mehâkim-i Şeriye'nin (Sayfa: 119) sizden fekk-i irtibâtıyla Adliye'ye rabtı dâire-i celîlelerinin haysiyetini ihlâl etmez mi, tarzında a'zâdan biri tarafından vâki olan suâle müdâfaası esnâsında demiş ki: "Bu bâbda benim mütâlaamı sormayın. Benim mütâlaa dermiyân etmeğe hakkım yok. Çünkü bu, Fırka'nın arzusudur. Fırka böyle istiyor; böyle olacakdır." Demek oluyor ki bu mesele, evvelce Fırka'ca kararlaşdırılmış...

Midhat Şükrü Bey — Evet, kongrede kararlaşdırılmış. Tevhîd-i mehâkim, tevhîd-i kazâ meselesi gayet mühim bir meseledir. O mesele uzun uzadıya meclis-i umûmîde müzâkere edilmiş, tesbît olunmuş, kongre kabûl etmiş; yani Fırka'nın programına girmiş bir şeydir. Binâenaleyh o Fırka'nın programına riâyet edenler o Fırka'nın a'zâsıdır; riâyet etmeyenler o Fırka'nın a'zâsından olamazlar; mebûs olabilirler. Eğer kanâatine muvâfık değil ise kabûl etmemeli idi. Bu tevhîd-i mehâkim meselesini bütün a'zânın kabûl etmesi şart değildir. Kabûl etmeyenler istifâ ederler. Yine mebûsluklarını muhâfaza eylerler. Şeyhülislâm Efendi acabâ söylememiş mi, kendi kanâatine muvâfık değil mi imiş? Eğer kanâatine muvâfık değilse ne için kendi imzâsını koymuş?

Reis — Kendisi: "Benim ictihâdım değil; benim mütâlaamı sormayın. Fırka böyle istiyor ve böyle olacak" demiş.

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz de bunu haber almışdım Paşa Hazretleri. Bundan bir şey çıkmaz. Böyle şey olur mu? İttihad ve Terakki Fırkası'nın programını kabûl ederek a'zâ olmuş ise o programa riâyet etmesi lâzım gelir. Yok, ictihâdına muvâfık değil ise istifâ eder. İctihâdına muvâfık değil ise ne için Şeyhülislâmlığı muhâfaza etdi? Hem ictihâdına muvâfık değil imiş, hem de Şeyhülislâm olarak kalmak istemiş. Şeyhülislâm olarak da kalabilirdi. O vakit bir kabine meselesi olur, belki de olmazdı. Yalnız bendeniz böyle bir şey bilmiyorum. İctihâdına muvâfık değil idi, demek doğru bir mesele değildir. Her hâlde Musa Kâzım Efendi'nin ictihâdına muvâfık olmalı ki kanûnu müdâfaa etmiş.

Reis — Merkez-i umûmî a'zâlarından Doktor Nâzım Bey, Doktor Bahaeddin Şakir, Doktor Rusuhi beyler ve Trabzon'daki Nail Bey, ondan sonra Rıza Bey bu Teşkîlât-ı Mahsûsa işlerinde âmir sıfatıyla...

Midhat Şükrü Bey — Rusuhi Bey Teşkîlât-ı Mahsûsa'da bulunmadı.

Reis — Bazı vilâyâtda bulunmuş.

Midhat Şükrü Bey — Hayır, yanlış olacak. Doktor Rusuhi Bey İstanbul'dan çıkmamışdır.

Reis — Diğerleri olsun. Teşkîlât-ı Mahsûsa'yı İstanbul'dan idâre etmişler; bazı vesîkalar var. Binâenaleyh merkez-i umûmî a'zâları-

nın nısfından ziyâdesi bu fiile iştirâk etmiş. Şu hâlde bunun merkez-i umûmînin mukarrerâtı îcâbından bulunmuş olduğu söyleniyor.

Midhat Şükrü Bey — Nısfından ziyâde değil. Merkez-i umûmî a'zâsı on kişidir.

Reis — Pekâlâ. Bunlar da beş altı kişi oluyor.

Midhat Şükrü Bey — Ruşuhi Bey'in böyle bir şeyde bulunduğunu bilmiyorum. Doktor Nâzım Bey'in de bilmiyorum. Bahaeddin Şakir Bey'in istintâk olunduğum zaman telgrafları okundu. Onun için bir şey diyemem.

Reis — Doktor Nâzım Bey de Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın erkânından.

Midhat Şükrü Bey — Teşkîlât-ı Mahsûsa'da yalnız Doktor Bahaeddin Şakir Bey vardır.

Reis — Atıf Bey?

Midhat Şükrü Bey — O vakit merkez-i umûmîde a'zâ değildi. 332'de mi, 333'de mi geldi?

Reis — Doktor Nâzım Bey bir, Bahaeddin Şakir Bey iki...

Midhat Şükrü Bey — Bahaeddin Şakir Bey arz etdiğim gibi gitdi.

Reis — Fakat merkez-i umûmîde a'zâ değil mi?

Midhat Şükrü Bey — A'zâ.

Reis — Rıza Bey, Nail Bey?

Midhat Şükrü Bey — Nail Bey merkez-i umûmîde a'zâ değildi.

Reis — Murahhas-ı mesûl. Ondan sonra Rıza Bey?

Midhat Şükrü Bey — O hâlde Rıza Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Nâzım Bey ekseriyet-i azîme nasıl olur?

Reis — Rusuhi Bey.

Midhat Şükrü Bey — Hayır, Rusuhi Bey hiçbir sûretle bulunmadı.

Reis — Farz edelim ki bulunmadı. A'zâdan ve erkân-ı mühimmenizden böyle bir kısmının...

Midhat Şükrü Bey — Yani on a'zâdan üçü bulunmuş Paşa Hazretleri. Diğer yedisi bulunmamış.

Reis — Bunun üçünün de iştirâki mühim bir iştirâk değil midir? Bu iştirâkin merkez-i umûmînin bu mukarrerâtı ittihâz etmiş olduğu kanâati hâsıl ediyor, diyorlar.

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz aksini söyleyeceğim. Merkez-i umûmî a'zâsından bir iki kişinin başka bir yerde bulunmasıyla ora-

da yapılan şeylerden mutlaka merkez-i umûmînin alâkadâr olması katiyyen lâzım gelmez. Bâ-husûs üç a'zâ bulunuyor. Hattâ Rıza Bey de bendenizin bildiğime göre Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya memûr olarak gitmedi. Doğrudan doğruya oraya gitdi. Sonra orada Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya memûr etdiklerini bendenize söylemişdi.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya memûr edilmiş.

Midhat Şükrü Bey — Sonra, oraya gitdikden sonra Paşa Hazretleri. Asıl Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya memûr olarak giden yalnız Bahaeddin Şakir Bey'dir.

Reis — Üçüncü Ordu kumandan-ı sâbıkı Vehib Paşa, Ermenilerin tehcîri İttihad ve Terakki kararıyla yapıldığı ve tehcîr edilen Ermenilerin emvâlinden (Sayfa: 120) hâsıl olan mebâliğin birçoğunun İttihad ve Terakki'ye alındığını ifâde-i tahrîriyesinde beyân ediyor. Nasıl olduğunu anlatır mısınız?

Midhat Şükrü Bey — Çok istirhâm ederim Paşa Hazretleri. Vehib Paşa huzûr-ı muhâkemeye gelsin. Bunu nasıl haber aldığını ve nasıl olduğunu söylesin. Çünkü bunu bendeniz vaktiyle gazetelerde gördüm, hayretde kaldım. En büyük mukaddesâtım nâmına kasem ederim ki İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsi sandığına Ermenilerin habbe-i vâhidesi girmemişdir ve girmek ihtimâli de yokdur. Her şey isnâd olunabilir. Fakat merkez-i umûmîsine para girmiş, hisse alınmış... Bunlar birtakım türrehât, orada yapılmış rezâletleri meşrû göstermek için îcâd edilmiş birtakım sözler olacakdır. Bendenize dünyada en ağır gelen söz budur. Bilakis Ermenilere yardım etmişim. Fakat Ermeni emvâlinin, çoluk çocuğu keserek, kadınları keserek üzerinden aldıkları paraların merkez-i umûmî sandığına girmesinin ihtimâli yok Paşa Hazretleri. Arkadaşım Vartkes Efendi vardı. Yolda öldürdüler. Teessürümden Dâhiliye'ye gitdim, dedim ki: Ricâ ederim, katilini filân arayın bulun. Âilesine haber gönderdim, para gönderdim, muâvenetde bulundum, İsviçre'ye gitmek istedi, tashilâtda bulundum. Değil ki Ermenilerden merkez-i umûmîye para alayım. Gelsin Vehib Paşa Hazretleri burada ne sûretle vâki olmuş ise söylesin. Orada birtakım şeyler yapmışlar. Sonra bunu meşrû göstermek için birtakım îcâdât...

Reis — Bu taktîl ve sâir cinâyâtın İttihad ve Terakki'ce tasvîb edildiği şu sûretle de iddiâ olunuyor. Bu efâl-i mezmûmenin fâille-

ri oldukları iddiâ olunan Talat Paşa, Enver, Cemal, Doktor Bahaeddin Şakir ve Rusuhi beylerle sâirenin firârları tahakkuk eylediği hâlde, a'zâ-yı mühimmelerinden bulundukları cümlenin malûmu olan Kabine'nin efkâr ve harekâtından dolayı Meclis-i Millî'de bu firâr meselesinden hiçbir ciddî sûretde bahsolunmaması...

Midhat Şükrü Bey — Hangi kabine Paşa Hazretleri?

Reis — Said Paşa.

Midhat Şükrü Bey — İzzet Paşa Kabinesi.

Reis — Evet, İzzet Paşa Kabinesi hakkında meclis-i umûmîde...

Midhat Şükrü Bey — Meclis-i umûmîde mi efendim? Öyle buyurdunuz...

Reis — Evet, Meclis-i Mebûsân'da. Evet öyle söyledim. Bendeniz onu meclis-i umûmî diye telâkki ediyorum.

Midhat Şükrü Bey — Çok farklı Paşa Hazretleri.

Reis — Mebûsân'dan hiçbir ferdin bir ciddî teşebbüsde bulunmamasından İttihad ve Terakki erkânının firârını tasvîb mânâsı çıkarıyorlar.

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz öyle bir mânâ çıkarmıyorum.

Reis — Bunu herkes duyduğu gibi Hükûmet de duydu. Tabiî o mebûslar da duydu. Ne için ciddî teşebbüsde bulunmadılar?

Midhat Şükrü Bey — Ne gibi teşebbüsâtda bulunsunlar Paşa Hazretleri?

Reis — Beyân-ı teessüf eden bile olmadı.

Midhat Şükrü Bey — Nasıl olmadı efendim? Hepsi oldu.

Reis — Neden kaçırıldı diye...

Midhat Şükrü Bey — Alenî sûretde olmadı. Fakat koridorlarda...

Reis — Bunların kaçırılmasına neden müsâade edildi diye bir suâl sormak veya bir istîzâhda bulunmak vâki olmadı, deniliyor.

Midhat Şükrü Bey — Olabilir. Sormak her mebûsun hakkı idi. Zâten İttihad ve Terakki Fırkası kalmamışdı, a'zâsı dağılmışdı; Teceddüd Fırkası olmuşdu.

Reis — Meclis-i Mebûsân'da, velev ki isimlerini değişdirmiş olsalar bile İttihad ve Terakki mebûsânı vardı.

Midhat Şükrü Bey — Birçok muhâlif mebûslar vardı. Onlar da tasvîb mi etdiler acabâ?

Reis — Onların hakkında bir şey denilmiyor. Fakat İttihad ve Terakki'ye mensûb olan mebûsânın bu firârlar hakkında hiçbir suâl

ve hiçbir teşebbüsde bulunmamalarından onların firârlarını tasvîb etmiş mânâsını çıkarıyorlar.

Midhat Şükrü Bey — Bendeniz hatırlamıyorum. Çünkü aynı zamanda orada muhâlif mebûslar, Ermeni mebûslar, Rum mebûslar bulunduğu hâlde suâl takrîri bile verilmedi. Çünkü bundan bir fâide olamayacak. Beyhûde yere Meclis'i işgal edecek. Çünkü firâr etmiş, Hükûmet oraya gelecek: Ne yapayım, ben her köşe başında bir adam bulunduramam, gece kaçmış, firâr etmiş, ben ne yapayım, diyecek. Netîcede bir fâide olmayacağı için suâl eden olmamışdır, zannediyorum.

Reis — Böyle bir teşebbüs Fırka'ca bu harekâtın çirkin görüldüğünü göstermez miydi?

Midhat Şükrü Bey — Olabilir. Bendeniz o zaman Fırka'dan da değildim. Çünkü çekilmişdim. Toplandılar, müzâkere etdiler mi, etmediler mi, bilmiyorum.

Reis — O vakit merkez-i umûmî yok muydu?

Midhat Şükrü Bey — Hayır efendim yokdu. Kongre başlamışdı. Merkez-i umûmî a'zâları istifâ etmişlerdi. Bendenizin de hiçbir alâkası kalmamışdı.

Reis — Vakit dar olduğu için bu kadar kâfî. Gidiniz!

(Midhat Şükrü Bey çıkarılır) Ziya Bey'i getiriniz. (Ziya Gökalp Bey getirilir)

Reis — Kabine Balkan Harbi'ni müteâkıb çekildiği zaman erkânı İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsi a'zâsından mı idi?

Ziya Gökalp Bey — Çekildikden sonra kongre yapdı; a'zâ oldular.

Reis — Ondan evvel değil mi idiler?

Ziya Bey — Değil idiler.

Reis — Bu zamana kadar mevki-i iktidâra gelmiş olan İttihad ve Terakki'ye mensûb kabinelerin istifâ edip çekilmeleri Meclis-i Mebûsân'da ekseriyet kazanamadıklarından mı, yoksa Cemiyet'ce bunların harekâtı gayr-i muvâfık görüldüğünden midir? (Sayfa: 121)

Ziya Bey — Hayır efendim. Ya Kabine içinde ittihad-ı efkâr husûle gelemez; o vakit Kabine'den birisi içerisindeki adem-i mücânesetden istifâ eder. Yâhûd Meclis-i Mebûsân'a karşı...

Reis — Nasıl olduğunu soruyorum. Bu kabineler, malûm birkaç kabineden ibâret değil mi? Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi, Hak-

kı Paşa Kabinesi, Said Paşa Kabinesi. Bu kabineler Meclis-i Mebûsân'da ekseriyet kazanamadıklarından dolayı mı istifâya mecbûr oldular; yoksa İttihad ve Terakki'ce onların harekâtı muvâfık görülmediğinden mi?

Ziya Bey — İttihad ve Terakki tabîî Meclis-i Mebûsân'da mevcûddur. Kabinedeki a'zâ yine İttihad ve Terakki'dendir. O zaman merkez-i umûmî Selânik'de bulunuyordu. Kabine a'zâları istifâ ediyor etmiyor diye Selânik'de haberi bile olmazdı.

Reis — Yok, harekâtını kendi programına muvâfık görmezse, burada Meclis-i Mebûsân'a talîmât gönderir; ekseriyeti teşkîl etmeyiverirler. O yolda da olabilir.

Ziya Bey — Karışamazdı. Çünkü Meclis-i Mebûsân'ın ayrıca bir de heyet-i idâresi vardı.

Reis — Pekâlâ, merkez-i umûmî buradaki heyet-i idâreye efkârını anlatamaz mı idi?

Ziya Bey — Anlatamaz. Çünkü, onlar müstakildir; müdâhaleye hakkı yokdur.

Reis — Siz o vakit Merkez'de a'zâ mı idiniz?

Ziya Bey — Ben de 26 Eylül'ünden sonra a'zâ oldum.

Reis — İttihad ve Terakki'nin müzâheretine mazhar olan a'zâlardan hiçbirisi çekilmediği hâlde Gazi Muhtar Paşa Kabinesi'nin İttihad ve Terakki mensûbîni tarafından bit-tazyîk sukut etdirilmesi esbâbı ne idi?

Ziya Bey — Öyle bir şey bilmiyorum.

Reis — Bilmiyor musunuz?

Ziya Bey — Hayır.

Reis — O vakit gazeteler filân yazdı.

Ziya Bey — Gazi Muhtar Paşa Kabinesi İttihad ve Terakki'ye istinâd etmiyordu ki.

Reis — İşte, istinâd etmediği için İttihad ve Terakki mensûbîni tarafından bit-tazyîk sukut etdirilmesi esbâbı ne idi?

Ziya Bey — Bilmiyorum. Sukut etdikden sonra onun yerine gelenler sukut etdirmiş olacak. O da, Kâmil Paşa Kabinesi idi. Demek ki onlar tarafından bir tazyîk icrâ edilmişdir.

Reis — Gerek Kâmil Paşa Kabinesi, gerekse Gazi Muhtar Paşa Kabinesi'ni İttihad ve Terakki mensûbîninin Balkan ilân-ı harbi için tazyîk etdikleri merkez-i umûmîce nasıl telâkki olundu?

Ziya Bey — Nasıl telâkki olunur? Anlayamadım.

Reis — Bunların bu harekâtı merkez-i umûmîce nasıl telâkki olundu?

Ziya Bey — Tabîî merkez-i umûmî alâkadâr değildi.

Reis — Alâkadâr olmamak olur mu? İlân-ı harb bu! Harbe bit-tazyîk teşvîk ediyorlar.

Ziya Bey — Kimler teşvîk ediyorlar?

Reis — İttihad ve Terakki mensûbîni.

Ziya Bey — Malûmâtım yok. İttihad ve Terakki mensûbîni tarafından olsa idi o vakit murahhaslar hakkında takibât ve tahkikat yapılırdı. Nasıl bunlar şey yaparlar?

Reis — Gazeteler onu böyle ilân etmediler mi? Merkez-i umûmîce ne yolda telâkki edildiğini söylemek istemiyorsunuz demek.

Ziya Bey — Merkez-i umûmî böyle bir şeyden haberdâr olmamışdır. Bu işe İttihad ve Terakki karışmamışdır.

Reis — Böyle mühim bir işe karışmamış olur mu?

Ziya Bey — Malûmâtım yok.

Reis — Kâmil Paşa Kabinesi'ni sukut etdiren eşhâsın içinde İttihad ve Terakki'nin en mühim sîmâları bulunduğundan dolayı bu harekâtın merkez-i umûmînin malûmâtı tahtında vukua geldiğini iddiâ ediyorlar.

Ziya Bey — Merkez-i umûmî o zaman faâl mevkide değildi. Terk-i faâliyet etmişdi. Dağınık bulunuyordu.

Reis — Fakat a'zâlarının en mühimlerinin o vakada bulunduğunu söylüyorlar. Şu hâlde umûmun tasvîbiyle olmuş.

Ziya Bey — Tabîî, orada bulunanlar ferden bulunmuşlar demekdir.

Reis — Vakayı müteâkıb bu husûsda bir müzâkere cereyân etmedi mi?

Ziya Bey — Tabîî, ne müzâkere cereyân edecek? O zamanki gazeteler umûmiyetle bunu, millî tezâhür addediyorlardı. Efkâr-ı âmme o yolda telâkki ediyordu. Bir merkez-i umûmî ne yapabilir? Hükûmet hakkında takibât yapacak değil ya.

Reis — Merkez-i umûmînin telkinâtı bundan ibâret demek. Efkâr-ı umûmiye karşı bir şey yapamamak öyle mi?

Ziya Bey — Tabîî ona taalluk etmez. Merkez-i umûmînin vazîfesi taşra kulüblerini idâre etmek.

Reis — Fakat kendi arkadaşları ve böyle ileri gelen erkânı öyle mühim bir vakada bulunurlar da alâkadâr olmaz olur mu ya?

Ziya Bey — Onların fevkinde değil ki onları muâheze edebilsin.

Reis — Fevkinde değil ise de arkadaşları. Hep bir noktaya hidmet edilmiyor mu? Ne için böyle oldu; ne sebebe mebnî oldu? Esbâbı hakkında bir kanâat hâsıl etmek için bahsolunmuşdur.

Ziya Bey — Esbâbı hakkında. Edirne'nin terki imzâ edilecekmiş. Ahâlî verilmesin diye gitmişler, mürâcaat etmişler. Sonra galeyânda hükûmet değişmiş.

Reis — Bu vakalardan sonra mevki-i iktidâra gelen hep İttihad ve Terakki kabineleri olduğundan onların efâl ve harekâtı tamâmıyla İttihad ve Terakki programına (Sayfa: 122) muvâfık olduğuna ve bu programda meclis-i umûmîce ihzâr ve kongrenin mukarrerâtı cümlesinden bulunduğuna binâen, makam-ı iddiâ Harb-i Umûmî senelerinde vukua gelen fecâyii İttihad ve Terakki'nin şahs-ı manevîsi nâmına atfediyor, ne dersiniz?

Ziya Bey — Programlardan mütevellid fecâyi varsa İttihad ve Terakki yalnız programdan mesûldür. Çünkü bir fırka demek, bir programı kabûl etmiş ve yalnız o râbıta ile merbût olan efrâdın mecmûu demekdir. Fırkanın a'zâsı için râbıta, dâimâ fırkanın programına rabt-ı kalb etmek ve programın maddelerini kabûl etmekdir. Onlar hâricinde aralarında başka bir irtibât yokdur.

Reis — Fakat kendi meclis-i umûmîsi a'zâsından bulunan Heyet-i Vükelâ'nın efâl ve harekâtı fırkanın programına muvâfık olmazsa, yâhûd meclis-i umûmîce tasvîbe iktirân etmezse tabîîdir ki onu muâheze etmek veya kabineyi mevki-i iktidârdan düşürmek lâzım gelmez mi?

Ziya Bey — Efendim, Heyet-i Vükelâ Dîvân-ı Âlî'ye karşı mesûldür. Onlar, nezâretleri itibârıyla yapdıkları şeylerden orada mesûl olacaklar; fırkaya karşı mesûl değildirler.

Reis — Harekâtı programa muvâfık olmazsa yâhûd programa idhâl edilmemiş bir husûsdan dolayı efkâr ve harekâtı iyi görülmezse, tabîî meclis-i umûmî bu işi takib eder.

Ziya Bey — Meclis-i umûmî nâzırların efâline, yapdıkları fiillere bakmaz. Ne gibi maddelerin programa idhâl olunacağına, program maddelerinin kanûn hâline geçirilip geçirilmediğine bakar.

Reis — İyi ya.

Ziya Bey — Ona bakar. Yalnız programın kuvve-i teşrîiye tarafından taknîn edilmesine, kanûn hâline geçirilmesine nigeh-bân olabilir. Yoksa bir nâzırın veya memûrların efâl-i cürmiyesi fırkaya âid değildir. O, kanûna karşı mesûldür. Devletin mahkemeleri var, kanûnları var, onlara karşı mesûldür. Fırka'nın bir mevzûu var, esâsâtı var, mevzû olan esâsâtdan hârice çıkamaz; Fırka'nın yalnız bir gayesi var: Programını kanûn hâline geçirmek..

Reis — Peki, bir kabine icrââtı ile memleketi birçok zararlara uğratsa, birçok fenâlıklar vücûde getirse yine merkez-i umûmî, kongresi, bilmem nesi, bunlara hiçbir şey yapamaz mı?

Ziya Bey — Onlar Meclis-i Mebûsân'dan Dîvân-ı Âlî'ye verilir.

Reis — Meclis-i Mebûsân hâl-i ictimâda bulunmasa?

Ziya Bey — Tabîî, hükûmeti ancak Meclis-i Mebûsân ıskat edebilir, meclis-i umûmî ıskat edemez ki...

Reis — Peki, bu efâlinden dolayı meclis-i umûmî hiçbir teşebbüsde bulunmaz mı? Hiç olmazsa kongreye bir muhtıra vermez mi?

Ziya Bey — Tabîî, kongrede bütün şeyler reis-i umûmî tarafından îzâh edilirdi. Reis bir rapor okur, evvelki sene zarfında neler vukua gelmiş, ne gibi kanûnlar yapılmış, bunları anlatırdı.

Reis — Tabîî, icrââtında gördüğü fenâlıklardan da bahsederdi.

Ziya Bey — Bu, salâhiyeti hâricinde idi. Çünkü ondan bahsetmek Meclis-i Mebûsân'a âiddir.

Reis — Kabine İttihad ve Terakki'ye mensûb olduğu için onun nâmına hareket ediyor, demekdir. Efâl ve harekâtda gördüğü seyyiâtı tabîî kongreye îzâh etmek lâzımdır.

Ziya Bey — Kongrenin salâhiyeti hâricindedir, kongre orada program için toplanır. Fırka'nın mebûsları bilâhire yine İttihad ve Terakki Kabinesi'nin Dîvân-ı Âlî'ye verilmesi için mürâcaat etdiler, Divaniye mebûsu tarafından bir takrîr verildi. Meclis-i Mebûsân onu kabûl etdi ve tahkikata başlanıldı. Demek oluyor ki Fırka vazîfesini îfâ etmişdir, kuvve-i teşrîiye vazîfesini îfâ etmişdir, vazîfe oraya düşerdi. Fırka'nın ancak zümre-i teşrîiyesi vükelâyı muâheze edebilir. Onlar hakkında istîzâh takrîri verebilir, onları Dîvân-ı Âlî'ye sevk edebilirdi, bunu da yapmışdır. Fakat kongre yapmış olsaydı bir darbe-i hükûmet yapmış olurdu; meclis-i umûmî yapsa

yine bir darbe-i hükûmet olurdu, çünkü kabineyi parlamento hâricinde ıskata çalışmak darbe-i hükûmetdir.

Reis — Meclis-i Â'yân müzâkeresinde, mehâkim-i Şeriye'nin Adliye'ye nakledilmesi bahsi müzâkere olunurken, a'zâdan bazılarının istifsârı üzerine, reis tarafından, Şeyhülislâm Efendi'den "Bu mehâkimin dâire-i Meşihat'den alınıp Adliye'ye verilmesi dâire-i âliyelerinin haysiyetine halel vermez mi?" diye sorulduğu vakit, "Benim mütâlaamı sormayınız, Fırka bunu böyle istiyor, tabîî böyle olacak" demiş. Siz de gazetelerde görmüşsünüzdür. Bundan da istidlâl olunuyor ki Kabine Heyeti Fırka'nın, gerek meclis-i umûmî, gerek kongrenin mukarrerâtı hilâfında hareket edemezmiş.

Ziya Bey — Tabîî, program hâricinde kanûn yapamazlar, kanûn yaparken programa tevfîk-i hareket ve tâbiiyet mecbûriyetindedirler. Tabîî, Şeyhülislâm Efendi de, a'zâ-yı tabîiyedendirler, bu şeye muhâlif olsalardı oraya gelir, îzâh ve iknâ ederlerdi ve kongre o sûretle karar vermezdi.

Reis — Kendisinin reyi hilâfında olarak böyle...

Haydar **Rifat Bey (Dâvâ vekîli)** — Gazete okunsun, Reis Paşa Hazretleri.

Reis — Siz isticvâbât esnâsında karışmayınız! [Ziya Bey'e hitâben] Ne dersiniz?

Ziya Bey — Bendenizin bildiğim, Şeyhülislâm Efendi kongreye gelse idiler, bunun muvâfık olmadığını îzâh etseydiler, kongreyi iknâ edebilirlerdi. Salâhiyet-i ilmiyeleri vardır; bu da, bir ilmî meseledir.

Reis — İşte, iknâ edememiş, kendi fikrini kabûl etdirememiş, Meclis-i Â'yân'da izhâr etmiş, "Bu benim fikrim değil, fakat Fırka böyle istiyor, böyle olacak" demiş.

Ziya Bey — Eğer Fırka'yı iknâ edememiş ise veyâhûd söylememiş (Sayfa: 123) ise, bendeniz, bunun aleyhinde bulunduklarını görmedim, kongrede bunun aleyhinde söz söylediklerini işitmedim. Bendeniz kongrede bulundum, Şeyhülislâm Efendi'nin bu madde aleyhinde söylediğini işitmedim, mâdâmki aleyhinde söylemediler, demek ki aleyhinde değildiler.

Reis — Merkez-i umûmî a'zâlarından mühim zevât Teşkîlât-ı Mahsûsa'da âmir sıfatıyla bulunmuşlar, Doktor Nâzım Bey, Doktor

Bahaeddin Şakir Bey, Rusuhi Bey, Rıza Bey... Böyle meclis-i umûmî a'zâsından mühim zevâtın Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya karışması merkez-i umûmînin mukarrerâtıyla olmuşdur deniliyor, ne dersiniz?

Ziya Bey — Hayır, merkez-i umûmî yalnız harb münâsebetiyle işlerin azalmasından dolayı a'zâdan isteyenlerin hidmet-i vataniyede bulunmalarını muvâfık görmüşdür ve serbestî vermişdir. Atıf Bey, Nail Bey, Rıza Bey gibi mühim zâtların, isteyenlerin hidmet-i vataniyede bulunmalarına serbestî vermişdir. Fakat onların ne sûretle hidmet-i askeriyeye gireceğini tabîî kararlaşdırmamışdır.

Reis — Üçüncü Ordu kumandan-ı sâbıkı Vehib Paşa, Ermenilerin tehcîri İttihad ve Terakki kararıyla yapıldığını ve tehcîr edilen Ermenilerin emvâl-i metrûkesinden bir sülüsünün İttihad ve Terakki'ye alındığını ifâde-i tahrîriyesinde beyân ediyor. Nasıl olduğunu anlatır mısınız?

Ziya Bey — Aslı yokdur, böyle bir şey işitmiş olabilir, eğer delîlleri varsa o delîlleri göstersinler.

Reis — Efâl ve cinâyât-ı malûme İttihad ve Terakki erkân-ı malûmesinin iştirâki dolayısıyla İttihad ve Terakki'nin şahs-ı manevîsine atfediliyor, bunu isbât için de bazı delîller gösteriliyor; bunlardan birisi de İttihad ve Terakki erkânından ve bu efâlin fâillerinden oldukları iddiâ olunan Talat Paşa, Enver, Cemal, Doktor Nâzım, Doktor Rusuhi, Doktor Bahaeddin Şakir beylerin ve sâirenin firârları tahakkuk etdiği hâlde Meclis-i Mebûsân'da ve Â'yân'da İttihad ve Terakki mebûsânından hiç kimse ne bir suâl sormak, ne bir istîzâhda bulunmak, ne de ciddî bir teşebbüsde bulunmamak dolayısıyla İttihad ve Terakki'nin, bunların harekâtını muvâfık gördüğü istidlâl olunuyor, ne dersiniz?

Ziya Bey — Meclis-i Mebûsân'da bunların Dîvân-ı Âlî'ye verilmesi karargîr olmuşdur, sonra mesûliyet-i müştereke...

Reis — Bunların efâlinden dolayı değil, firârlarından dolayı... Bunların firârları mesmû olduğu, teyîd etdiği gibi "Niçin kaçırıldılar?" diye Hükûmet'e bir suâl vâki olmamış.

Ziya Bey — İttihad ve Terakki'den, meclis-i umûmîden istifâ edip de kongre vücûde geldikden, bizim artık Fırka'nın teşkîlâtı ile alâkamız kalmadıkdan sonra bunlar firâr etmişler. O zaman biz münferid ferdlerden ibâret idik.

Reis — Meclis-i Mebûsân'da bulunan İttihad ve Terakki mebûsları da kalkmamışdı ya!

Ziya Bey — Onu mebûslar bilir, bendeniz mebûs değilim.

Reis — Size sormak istediğim bunların böyle harekâtı Merkez'ce tasvîb edilmiş zehâbı anlaşılıyor da onun için.

Ziya Bey — Hayır, efendim, İttihad ve Terakki infisâh etdikden sonra, inhilâl etdikden sonra gitmişler. Ondan sonra Fırka mevcûd değil ki neye gitdiklerini sorsunlar?

Reis — Mebûsân da soramaz mı idi?

Ziya Bey — Mebûsları bilemem.

Reis — Peki gidiniz. (Ziya Bey mahkeme salonundan çıkarılır) Rıza Bey'i getiriniz. (Rıza Bey getirilir)

Reis — Rıza Bey! İttihad ve Terakki Kabinesi İtalya Harbi'ni müteâkıb istifâ etdiği zaman bu kabine a'zâsı merkez-i umûmîde a'zâ mı idi?

Rıza Bey — Bilmiyorum, Paşa Hazretleri, hatırlayamıyorum, kaç senesinde?

Reis — Bunların sebeb-i istifâsı Fırka'ca nasıl telâkki olundu?

Rıza Bey — Kaç senesi idi? Paşam, hatırlayamıyorum. İtalya Harbi'nden sonra, zannederim ki, bendeniz merkez-i umûmîde değildim.

Reis — A'zâ olup olmadıklarını bilmiyor musunuz?

Rıza Bey — Bilmiyorum.

Reis — Bu zamana kadar gelmiş olan İttihad ve Terakki'ye mensûb kabinelerin istifâları, re's-i kârdan çekilmeleri Meclis-i Millî'de ekseriyeti kaybetdiğinden mi, yoksa efâl ve harekâtı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nce gayr-i muvâfık görüldüğünden dolayı mı vukua gelmişdi?

Rıza Bey — Bendeniz 329 senesinden sonra merkez-i umûmî a'zâsı olmuşdum.

Reis — Fakat İttihad ve Terakki'ye mensûb idiniz.

Rıza Bey — Arz edeyim, binlerce, yüz binlerce mensûbîn var. Tabîî, her mensûb olan Hükûmet'in bütün ahvâline vukuf peydâ edemeyecekdir. 329'dan sonra gelen kabinelerde, merkez-i umûmîce öyle bir şey yokdur, zannederim. Ekseriyeti teşkîl edemez, Meclis-i Mebûsân'da itimâdı kazanamaz, yâhûd aralarında imtizâc ola-

maz. Bendenizce bu sûretledir. Merkez-i umûmî ile bir münâsebet yokdur. Bendeniz böyle bir şey hatırlayamıyorum.

Reis — İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin müzâheret etdiği kabinelerden hiçbirisi hâricin tesîr veya tehdîdi ile çekilmediği hâlde Gazi Muhtar Paşa Kabinesi'nin hâricin tesîri ile, İttihad ve Terakki mensûbları tarafından bit-tazyîk sukut etdirilmesi esbâbı ne idi?

Rıza Bey — Bendeniz yok idim, zannediyorum, Paşa Hazretleri, bilmiyorum.

Reis — Gerek Kâmil Paşa, gerekse Gazi Muhtar Paşa kabinelerini Balkan Harbi ilân etmek için tazyîk etmeleri İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsince nasıl telâkki olundu?

Rıza Bey — Bendeniz Trabzon'da İttihad ve Terakki murahhası idim, bilmiyorum Paşa Hazretleri, ben burada değildim, o tarihde Trabzon'da idim, buralarda değildim.

Reis — Orada şubeniz vardı ya! Orada ne sûretle telâkki olundu?

Rıza Bey — Hiç... Kabine değişir, haberi gelir, kabine değişir, haberi gider. (Sayfa: 124)

Reis — Bir vaka-i mühimme olmuş, malûm ya, gazeteler filân yazmışlardı. Size telgraflar elbetde aksetdirmişdir. Oradaki şubece ne sûretle telâkki olunmuşdur?

Rıza Bey — Ne gibi?

Reis — Böyle İttihad ve Terakki erkân-ı mühimmesinden bazı zevât bulunduğu hâlde kabine tazyîk edilir, sukut etdirilir...

Rıza Bey — Bendenizin işitdiğim Edirne'yi terk ediyorlarmış, buna Edirne'yi almak için çalışıyorlardı. Midye-İnöz hattında muâhede yapılıyormuş, bunlar buna razı olmamışlar. Trabzon'da vâki olan bu kadardır.

Reis — Peki, böyle bir tazyîk icrâsı lâzım gelir mi?

Rıza Bey — Gelemez.

Reis — Nasıl telâkki olunur?

Rıza Bey — Onu bilemem ki...

Reis — Nasıl telâkki olundu, yani böyle erkân-ı mühimme-i İttihad'ın bu yolda hareketleri sizin şubenizde –ki mühim bir şubedir– ne yolda tesîr etmişdir? Takdîr mi etdiniz, takbîh mi?

Rıza Bey — Geçmiş zaman, bilmiyorum ki ne sûretle telâkki etdik? Yalnız hatırımda kalan Midye-İnöz hattını kabûl etmedik,

Edirne'ye gitdiğimizi hatırlıyorum. Başka bir şey bilmiyorum. O vakit ki hissiyâtım ne merkezde idi? Şimdi onu takdîrden âcizim, bilmiyorum ki...

Reis — Bu vakalardan sonra gelen kabineler bilâ-istisnâ İttihad ve Terakki erkânından ve hattâ meclis-i umûmî a'zâsından bulundukları cihetle bu kabinelerin efâl ve harekâtı tamâmıyla İttihad ve Terakki programına muvâfık olduğuna ve bu programda merkez-i umûmînin ihzârâtı ve kongrenin mukarrerâtı cümlesinden bulunduğuna binâen, makam-ı iddiâ bu son senelerde vukua gelen fecâyii İttihad ve Terakki'nin şahs-ı manevîsine atfediyor, ne dersiniz?

Rıza Bey — Reis Paşa Hazretleri bir kerre Hükûmet'le Fırka'yı ayırmak lâzım gelir, yapdıkları program diyorsunuz. Bizim programımızı geçenlerde Trabzon tehcîri meselesinde bendeniz takdîm etmişdim. Orada da bir kanûn şekline koymak istediğimiz meseleler var, hükûmet kanûn yapar ve onu Meclis-i Mebûsân'a verir. Oradaki Fırka'ya kabûl etdirir. O, kanûn olur. Sonra Hükûmet bir de icrâ kuvvetini hâizdir. Orada biz karışamayız.

Reis — İşte o kanûnların tatbîkatından tahaddüs etmiş olan bütün efâli İttihad ve Terakki'nin şahs-ı manevîsine atfediyorlar.

Rıza Bey — O kanûnların tatbîkatı değil ki. Daha birtakım elde kanûnlar vardır. Bizim istediğimiz kanûnlardan belki yüzde birini çıkaramamışızdır. Meselâ; dört senedir uğraşıyoruz "Komün" kanûnu var, Nâhiye kanûnu, hâlâ muvaffak olup meydana çıkaramamışdır. Yani İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsinde, yâhûd merkez-i umûmîsinde kanûn yapamaz ki. Kendisi yapmaz ki... Bir program yapar, onu hükûmetine verir. Hükûmet de Meclis-i Mebûsân'dan geçirir.

Reis — O programla hareket eden kabinenin efâl ve harekâtı İttihad ve Terakki'nin şahs-ı manevîsine atfolunuyor?

Rıza Bey — Bendeniz bilmiyorum. Her hâlde mesûliyet sandalyesine oturan zevât oraya âid değildir. Sırf oraya değildir; şahsa âiddir. Bugün her harekât Fırka'ya atfedilmez, bugün her harekât bir addedilmez, Paşa Hazretleri. Çünkü o, mesûliyet sandalyesine oturmuşdur. Artık mesûliyeti deruhde etmişdir. Ona müdâhale edilemez ki.

Reis — Merkez-i umûmî a'zâsından Doktor Nâzım, Doktor Bahaeddin Şakir, Doktor Rusuhi ve Atıf ve Nail beylerle siz vilâyât-

da Teşkîlât-ı Mahsûsa işlerine müdâhale etdiğinizden bu erkân-ı mühimmenin bil-fiil bu işlerde bulunması merkez-i umûmînin de mutlaka tasvîbine iktirân etmiş addolunuyor, ne dersiniz?

Rıza Bey — Paşa Hazretleri, mükerreren arz etdim. Bendeniz Trabzon'a gitdim ve harbe iştirâk etmek emelimdi, gayemdi. Bütün harekâtım burada Trabzon tehcîri meselesinde de tedkik olundu. Arz etmişdim. Bendeniz orada harb etdim ve bu harb maat-teessüf medâr-ı ithâmım oluyor. Avni Paşa da geldi, söyledi. İki erkân-ı harbi de geldi, söyledi. Benim teşkîl etdiğim kıta orada, cephe-i harbde harble meşgul olmuşdur.

Reis — Zât-ı âlînizin harekât-ı husûsiyesini sormuyorum. Şimdi böyle İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsine ve meclis-i umûmîsine mensûb olan zevât-ı mühimmenin Teşkîlât-ı Mahsûsa'da bil-fiil âmir sıfatıyla ve suver-i sâire ile bulunmaları merkez-i umûmînin reyi ile olmuşdur. Bu teşkîlât merkez-i umûmînin tasvîbine iktirân etmişdir, deniliyor?

Rıza Bey — Bendeniz onu arz ediyorum ki şimdi kendi harekâtımdan...

Reis — Siz yalnız kendi harekâtınızı anlatıyorsunuz.

Rıza Bey — Evet, şimdi evvelâ şahsımdan başlıyorum. Kendi harekâtımı arza mecbûrum. Bendenizin harekâtımı ne kadar arzu buyurursanız o kadar tamîk buyurursunuz. Bendenizin ne tehcîr ile, ne taktîl ile bir münâsebetim yokdu. Nail Bey orada kâtib-i mesûl idi. Karışmış, karışmamış; o da heyet-i muhteremelerince icrâ edilen tahkikat netîcesinde tebeyyün etmişdir. Doktor Nâzım Bey ile Teşkîlât-ı Mahsûsa'da bulunuşum bir hidmet-i vataniyedir Paşa Hazretleri. Biz zannetdik ki, harb oluyor; hepimiz gücümüzün yetdiği kadar bu devlete, bu millete, bu vatana hidmet edelim. Herkesin elinden geldiği kadar, aklının erdiği işlere teşebbüs etmişdir. Şimdi bugün ahvâl maalesef öyle bir vaziyete getiriyor ki: Teşkîlât-ı Mahsûsa merkez-i umûmînin emri altında bütün cinâyetleri icrâya vâsıta olmuş. Bendeniz buna cevâb bulup veremeyeceğim Paşa Hazretleri.

Reis — Sizin müdâfaa etdiğiniz cihet, geçende söylediğiniz gibi harb vazîfesiyle mükellef olan Teşkîlât-ı Mahsûsa'dır. Hâlbuki diğer bir Teşkîlât-ı Mahsûsa olduğunu söylemişdiniz. Bizim anlamak istediğimiz ve suâl etdiğimiz bu Teşkîlât-ı Mahsûsa'dır.

Rıza Bey — Efendim, onu da bendeniz o gün hissim olarak arz etdim. Hattâ bendenizin tabîatıyla Trabzon ahvâline vukufum vardır. O noktadan arz etmişdim. Buraya bir jandarma mülâzımı gelmişdi; jandarma alay kumandanından şikâyet ediyordu. Onun burada söylemiş olduğu lâkırdılar (Sayfa: 125) bendenize bu fikri vermişdi. Biliyorsunuz ki (Samaroksa) da mı nerede, Ermeni tehcîri için gitdiği vakit o zaman alay kumandanı tekrar oraya başıbozuklardan adamlar göndermiş. Bendeniz ondan intikal ederek o gün hissimi, fikrimi arz etmişdim.

Reis — İşte bu hikâye etdiğiniz gibi diğer cihetlerde de aynı teşkîlât varmış. Binâenaleyh o teşkîlâtı idâre eden de Doktor Bahaeddin Şakir Bey, buradan Doktor Nâzım Bey ve arkadaşları...

Rıza Bey — Ne sûretle isterseniz yemîn ederim ki buradan kimse müdâhale etmemişdir. Merkez-i umûmînin bu işlerle alâkası yokdur. İstirhâm ederim, tamîk ediniz. Emîn olunuz ki yokdur.

Reis — Tamîke çalışıyoruz. Üçüncü Ordu kumandan-ı sâbıkı Vehib Paşa Ermenilerin tehcîri İttihad ve Terakki'nin kararıyla yapıldığını ve tehcîr edilen Ermenilerden alınan emvâl-i metrûkelerden hâsıl olan mebâliğden bir sülüsünün İttihad ve Terakki'ye alındığını ifâde-i tahrîriyesinde beyân ediyor. Ne dersiniz?

Rıza Bey — Biliyorsunuz ki Paşam...

Reis — Bunu okunduğu vakit neden dinlemediniz?

Rıza Bey — Okunduğu vakit dinledim ve cevâbını o vakit arz etmişdim.

Reis — Şimdi burada tekrar ediniz. Yine söylemeniz lâzım.

Rıza Bey — İttihad ve Terakki hiçbir vakit bir kimsenin mâlına göz dikerek, hayâtını ifnâ ederek sâhib-i servet olmak istemez. Görüyorsunuz bütün muhâkemede de şey ediliyor, esnâf cemiyetleri için İttihad ve Terakki mesûl addediliyor, İttihad ve Terakki ithâm buyuruluyor. Dört yüz bin lira temettu hâsıl olmuş, İttihad ve Terakki bunu cebine, kesesine koymamış Paşa Hazretleri. Tutmuş, bunu vakıf yapmış. İttihad ve Terakki mevcûdu varmış, Teceddüd Fırkası'na devretmiş, cebine koymamış. İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsi ne menâfi-i şahsiyesi için, ne de menâfi-i umûmiyesi için çalışmamış; ancak bu vatana, bu memlekete hidmet etmek emeliyle çalışmışdır. Bunlar bizim hüsn-i niyetimize hamledilmiyor. Maat-te-

essüf geliyor, dolaşıyor, sû-i niyete hamlolunuyor. Vehib Paşa bunu hangi kanâatle söylemiş ise, çok ricâ ederim, ve efendimizden de istirhâm ederim, gelsin, bu kanâatini bize teblîg etsin, anlayalım. Biz, bu mülkün saâdet ve selâmeti için çalışmışız. Bugün bir haydûd ocağı gibi telâkki ediliyor.

Reis — Efâl ve cinâyât-ı malûmenin İttihad ve Terakki şahs-ı manevîsine atfedildiğini isbât için bir delîl daha gösteriyorlar. Bu efâlin fâilleri oldukları iddiâ edilen Talat Paşa, Enver, Cemal ve Doktor Nâzım, Bahaeddin Şakir ve Rusuhi beyler ve sâirenin firâr etdikleri tahakkuk etdiği hâlde Meclis-i Mebûsân'da İttihad ve Terakki'ye mensûb mebûslardan hiçbirisi ne bir suâl, ne bir istîzâhda bulunmadığı cihetle İttihad ve Terakki bunların harekâtını hoşgörmüş, iyi görmüş, tasvîb etmiş gibi telâkki olunuyor; öyle mi?

Rıza Bey — Paşa Hazretleri, iki yüz, üç yüz kişilik bir millet meclisi, bunlar, elli bin kişiye vekâlet etmek üzere ayrılmış, birçok gayretlerle meydana gelmiş mebûslardır. Bu kadar efâl-i cinâiyeyi nasıl olabilir de hoş görürler? Ben bunu bilmiyorum. Bunu bendenizin aklım almıyor.

Reis — Böyle mühim bir vaka için hiç olmazsa bir suâl vâki olmalı değil mi idi?

Rıza Bey — Bilmiyorum. Bendeniz mebûs değildim. Sordular mı, sormadılar mı, müzâkere geçdi mi geçmedi mi bilmiyorum. Bendeniz Meclis-i Mebûsân'da değildim.

Reis — Peki gidiniz. (Rıza Bey götürülür) Talat Bey'i getiriniz. (Talat Bey getirilir)

Reis — Talat Bey! Merkez-i umûmî a'zâsından maznûnîn-i hâzıradan başka kimler vardı?

Talat Bey — Merkez-i umûmî a'zâsından bizimle beraber Bahaeddin Şakir Bey, Doktor Nâzım Bey, Doktor Rusuhi Bey var.

Reis — Bunlar gıyâben muhâkeme ediliyor.

Talat Bey — Evet, başka yok efendim.

Reis — İttihad ve Terakki Kabinesi İtalya Harbi'ni müteâkıb istifâ etdiği zaman bunların erkânı, a'zâları meclis-i umûmîde a'zâ mı idi?

Talat Bey — Efendim bendeniz o vakit İzmir'de idim.

Reis — Bilmiyor musunuz?

Talat Bey — Evet efendim.

Reis — Bu zamana kadar gelmiş olan İttihad ve Terakki kabinelerinin istifâ edip çekilmeleri Meclis-i Millî'de ekseriyeti kaybetmesinden mi; yoksa bunların harekâtı İttihad ve Terakki programına gayr-i muvâfık görüldüğünden mi vâki olmuşdur? Bilmiyor musunuz?

Talat Bey — Efendim Meclis-i Millî'de bulunmadım. Mebûs değildim. Merkez-i umûmîde de a'zâ değildim. Ve İstanbul'da da bulunmadım. Şu itibârla bu hareketler hakkında bir fikrim yok.

Reis — İttihad ve Terakki Fırkası'na veya İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin müzâheretine mazhar olmuş kabinelerden hiçbirisi hâricin tehdîd veya tazyîkiyle çekilmediği hâlde, Gazi Muhtar Paşa Kabinesi'nin İttihad ve Terakki mensûbları tarafından bit-tazyîk sukut etdirilmesi esbâbını biliyor musunuz?

Talat Bey — Anlamadım.

Reis — Gazi Muhtar Paşa Kabinesi'nin bit-tazyîk sukut etdirilmesi esbâbını biliyor musunuz?

Talat Bey — Malûmâtım yok efendim.

Reis — İttihad ve Terakki'ce gerek Gazi Muhtar Paşa, gerekse Kâmil Paşa kabinelerinin Balkan Harbi'ni ilâna icbâr edilmelerinin merkez-i umûmîce nasıl telâkki olunduğunu tabîî bilirsiniz. Söyler misiniz?

Talat Bey — Efendim bendeniz İzmir'de bulunuyordum. Geçen celsede de arz etmişdim. 329 Kongresi'nde İstanbul'a geldim.

Reis — Bu kabinelerden sonra mevki-i iktidâra gelen İttihad ve Terakki kabinelerinin efâl ve harekâtı tamâmıyla İttihad ve Terakki kongresinin ve meclis-i umûmîsinin mukarrerâtına muvâfık olduğundan dolayı bunların harekâtındaki fenâlıkları makam-ı iddiâ İttihad ve Terakki'nin şahs-ı manevîsine atfediyor; ne dersiniz?

Talat Bey — Lûtfen îzâh buyurunuz, anlamadım.

Reis — Yani Kâmil Paşa Kabinesi'nin sukutundan sonra gelen kabineler (Sayfa: 126) hep İttihad ve Terakki'ye mensûb kabineler olduğu için harb senelerinde bu kabinelerin efâl ve harekâtında vukua gelen harekât-ı nâ-lâyıkayı İttihad ve Terakki'nin şahs-ı manevîsine atfediyorlar. İddiânâmede de tabîî dinlediniz idi.

Talat Bey — Efendim İttihad ve Terakki kabineleri Meclis-i Mebûsân'a karşı mesûldür. İttihad ve Terakki Fırkası'nın şahs-ı

manevîsi bu mesûliyete ne derece iştirâk etdiğini tayîn edemem, kabinelerin yolsuzlukları Meclis-i Mebûsân'a karşıdır ve ancak Meclis-i Mebûsân tarafından muâheze edilebilir. İttihad ve Terakki kabineleri de tabîî Fırka'ya istinâd ediyor ve Fırka'nın da Meclis-i Mebûsân'da bir grubu vardır. Esâs itibârıyla de bir Meclis-i Mebûsân vardır. Bit-tabi grubun hâricinde de bazı müstakil veya muhâlif a'zâlar vardır. İttihad ve Terakki kabinelerinin bir kusûru, bir kabâhati, fenâ bir hareketi var ise Meclis-i Mebûsân tarafından tenkid veya muâheze edilmek îcâb eder. Şu itibârla İttihad ve Terakki'nin şahs-ı manevîsi icrâ-yı hükûmet eden kabinelerin harekâtından o kadar mesûl olmamak lâzım gelir. Yalnız mevki-i iktidârda bulunan ve her hangi bir fırkaya istinâd eden hükûmetin icrââtı muvâfık değilse veyâhûd o icrââtında muvaffak olamıyorsa onun en büyük miyârı vicdân-ı âmmedir. O hâlde bu partiler ikinci bir intihâbda mevki-i iktidârı kaybederler. Şu itibârla diğer bir parti mevki-i iktidâra gelir.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa'da İttihad ve Terakki erkân-ı mühimmesinden Doktor Bahaeddin Şakir, Doktor Nâzım, Rusuhi ve Nail ve Atıf beyler bulundukları için bundan Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın merkez-i umûmîce tasvîb edildiğini istinbât ediyorlar. Ne dersiniz?

Talat Bey — Bu, katiyyen gayr-i vâriddir. Geçen defa da arz etmişdim. Devletin menâfi-i âliyesi mevzû-i bahsolmuş, Harbiye Nezâreti'ne merbût bir şube-i askeriye, bir maksad-ı askeriyenin istihsâli için İttihad ve Terakki'nin teşkîlât-ı muntazamasını nazar-ı dikkate almış ve mürâcaat etmiş. Ve aynı zamanda bunun ne kadar meşrû ve âşikâr bir hareket olduğu da Harbiye Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne resmen vuku bulan mürâcaatdan anlaşılıyor. Merkez-i umûmî vatanın selâmeti nâmına kendisine vâki olan bu mürâcaatı isâf etmiş. Kendi teşkîlâtına mensûb olan bazı merkezlere ancak bir delâlet, tavassut mâhiyetinden çıkmayan bir işârda bulunmuş, bazı merkezler de buna göre tevfîk-i hareket etmişler. Hâlbuki İttihad ve Terakki, yine evvelce arz etdim, merkez-i umûmî veyâhûd Fırka hiçbir sûretde kendi nâmına filân veyâhûd falanın bir vazîfe deruhde etmesi hakkında bir karar ittihâz etmiş değildir. Eğer İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb mesûl a'zâdan biri bizim tavsiyemizin hâricinde her hangi bir vazîfe kabûl etdiği müddetce

mugayir-i kanûn veyâhûd herhangi mesûliyet-i kanûniyeyi bihakkın müstelzim bir fiilde bulunmuş ise bu fiilden mütevellid mesûliyet doğrudan doğruya onun şahsına âiddir. Şu îzâhâta nazaran İttihad ve Terakki'nin Devlet'in her hangi bir dâiresiyle teşrîk-i mesâî etdiği farz edilemez.

Reis — Erkân-ı mühimmesi bil-fiil iştirâk etmiş, meselâ merkez-i umûmî a'zâsının dört beş tanesi iştirâk etmiş.

Talat Bey — Merkez-i umûmî a'zâlarından dört beş tanesinin iştirâk etdiğini bilmiyorum. Yalnız merkez-i umûmî a'zâlarından üç kişi vazîfe deruhde etmişler ve tekrar ediyorum, katiyyen merkez-i umûmî, her ne sûretle olursa olsun, onların bir vazîfe deruhde etmeleri hakkında bir karar vermemişdir. Şu hâlde eğer böyle bir karar varsa lûtfen isbât buyurunuz.

Reis — Evrâk meydanda olsa idi belki bulunurdu. Fakat evrâk aşırılmış olduğu için kararları henüz elde edilememiş, yalnız Doktor Nâzım Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Rıza Bey, Atıf Bey bunlar merkez-i umûmîniz a'zâlarından bulunduğu ecelden...

Talat Bey — Efendim aslâ ve kat'â alâkası yokdur. Bunların şahsî hareketleri doğrudan doğruya şahsî sûretle deruhde etdikleri vazîfedir. İttihad ve Terakki ile aslâ ve kat'â alâkası yokdur. Eğer bunlar, şahsî hareketlerinden dolayı mesûliyet-i kanûniyeyi müstelzim bir fiilde bulunmuşlarsa mesûliyetin doğrudan doğruya bunların şahıslarına teveccüh etmesi lâzım gelir.

Reis — İttihad ve Terakki Kabinesi'nin efâl ve harekâtı merkez-i umûmîce, İttihad ve Terakki Cemiyeti Fırkası'nca tasvîb edildiğine bir delîl daha gösteriyorlar. Bu efâlin fâillerinden oldukları iddiâ olunan Talat Paşa, Enver Bey, Cemal Bey, Doktor Nâzım Bey, Bahaeddin Şakir Bey ve sâirenin firâr etdikleri tahakkuk eylediği hâlde, Meclis-i Mebûsân'da İttihad ve Terakki mebûslarından hiçbirinin ne bir suâl ve ne de bir istîzâh sûretiyle hiçbir teşebbüsde bulunmaması, işrâb ediyor ki bunların kararları ve harekâtı İttihad ve Terakki Fırkası'nca hoş görülmüş ve muvâfık addedilmiş.

Talat Bey —Evvel emirde bunların firâr etdikleri zaman merkez-i umûmî yokdu. Çünkü teşekkül eden...

Reis — Merkez-i umûmîyi sormadım. İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb mebûsların...

Talat Bey — İttihad ve Terakki Fırkası'na mensûb mebûsların, eğer bu husûsda bir müsâmahaları varsa, doğrudan doğruya onların şahıslarına teveccüh eder.

Reis — Heyet-i umûmiyeleri Fırka'yı teşkîl etdiği için bu harekât Fırka'ca da tasvîb olunmuşdur, deniliyor.

Talat Bey — İttihad ve Terakki'nin hiçbir sûretle bu hareketi tasvîb etmesi mümkün değildir. Bendeniz onların firârlarını işitdiğim zaman takbîh etdim.

Reis — Vakit dar olduğu için bu kadar kâfî. Pazartesi saat birde.

Muhâkemenin hitâmı

Saat	Dakika
3	30

II. BÖLÜM

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa,**
Mîralây Receb Ferdi Bey, a'zâ mülâzımı **Mîrlivâ Emin Paşa**
Müddeî-i Umûmî Muâvinlerinden: **Feridun Bey**

BİRİNCİ MUHÂKEME*

Salı : 3 Haziran [1]335

Muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Said Halim Paşa, Hayri Efendi, Musa Kâzım Efendi, Halil Bey, Ahmed Nesimi Bey, İsmail Canbolat Bey, Abbas Halim Paşa, İbrahim Bey, Ali Münif Bey, Şükrü Bey, Mustafa Şeref Bey, Kemâl Bey, Haşim Bey, Rifat Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Talat Paşa, Enver Efendi, Cemal Efendi, Doktor Nâzım Bey.

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3571, 11 Ramazan 1337/10 Haziran 1335 (ek: s. 127-140).

Birinci Celse

Saat Dakika
2 10

Reis — [Musa Kâzım Efendi'ye hitâben] Zât-ı âlîniz müsinn bulunduğunuz için kıyâm buyurmadan söz söyleyin. İsm-i âlîniz?

Esbâk Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi — Musa Kâzım.

Reis — Peder-i âlîniz?

Musa Kâzım Efendi — İbrahim.

Reis — Sinn-i âlîniz?

Musa Kâzım Efendi — Elli sekiz.

Reis — Maskat-ı re'siniz?

Musa Kâzım Efendi — Tortum.

Reis — Mahall-i ikametiniz?

Musa Kâzım Efendi — Cerrahpaşa.

Reis — Memûriyet-i hâzıranız?

Musa Kâzım Efendi — Â'yân.

Reis — Memûriyet-i sâbıkanız?

Musa Kâzım Efendi — Şeyhülislâm.

Reis — [Rifat Bey'e hitâben] Zât-ı âlînizin ism-i âlîniz?

Â'yân Reis-i esbâkı Rifat Bey — Rifat.

Reis — Peder-i âlîniz?

Rifat Bey — Hacı Ahmed.

Reis — Sinn-i âlîniz?

Rifat Bey — Altmış iki.

Reis — Maskat-ı re'siniz?

Rifat Bey — Adana.

Reis — Mahall-i ikametiniz?

Rifat Bey — Şişli.

Reis — Derece-i tahsîliniz? (Sayfa: 128)

Rifat Bey — Rüşdiye.

Reis — Memûriyet-i hâliyeniz?

Rifat Bey — Â'yân.

Reis — Memûriyet-i sâbıkanız?

Rifat Bey — Â'yân reisi.

Reis — [Haşim Bey'e hitâben] Zât-ı âlînizin ism-i âlîniz?

Posta, Telgraf ve Telefon nâzır-ı esbâkı Haşim Bey — Hüseyin Haşim.

Reis — Peder-i âlîniz?

Haşim Bey — Mehmed Nasır.

Reis — Sinn-i âlîniz?

Haşim Bey — Kırk beş.

Reis — Maskat-ı re'siniz?

Haşim Bey — İstanbul.

Reis — Mahall-i ikametiniz?

Haşim Bey — Üsküdar, Sultan Tepesi.

Reis — Derece-i tahsîliniz?

Haşim Bey — Mekteb-i Mülkiye'den birinci derecede mezûn.

Reis — Memûriyet-i hâliyeniz?

Haşim Bey — Şimdi memûriyetim yok.

Reis — Memûriyet-i sâbıkanız?

Haşim Bey — Posta ve Telgraf nâzırı.

Reis — [Zabıt kâtibi Şefik Bey'e hitâben] Diğerleri hakkındaki kararı okuyunuz.

Dîvân-ı Harb-i Örfî Riyâset-i Âliyesine

Berâ-yı muhâkeme mâh-ı hâlin yirmi sekizinci Çarşamba günü saat iki buçukda mahkeme-i âliyelerinden celbedilen zevâtın yevm-i mezkûrde İngiliz Kumandanlığı tarafından gönderilen bir binbaşıya teslîm edilmiş olduklarından iktizâ-yı hâlin îfâsını mütevakkıf rey-i âlî-yi riyâset penâhileridir efendim hazretleri.

29 Mayıs 335
İstanbul Muhâfızı
Mîrlivâ Seyyid.

Reis — [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Bir mütâlaanız var mı?

Müddeî-i Umûmî Muâvini Feridun Bey — İngiltere devlet-i fahîmesinin Dersaâdet mümessil-i siyâsileri tarafından habshânede

cinâyetle mevkuf bulunan Said Halim Paşa ve rüfekâ-yı sâiresi alınıp bir semt-i mechûle sevk edilmişdir. Usûl-i muhâkemât-ı cezâiyenin bu bâbdaki sarâhatine tevfîkan onlar hakkındaki dâvânın tefrîkini taleb ederim.

Reis — Müzâkere edeceğiz. (Heyet-i hâkime mahkeme salonunun terk eder.)

* * *

(Heyet-i hâkime mahkeme salonuna avdet eder.)

Reis — [Zabıt kâtibi Şefik Bey'e] Kararı okuyunuz.

Karar

Îcâb-ı keyfiyet müzâkere olundukda maznûn-ı aleyhimden sadr-ı esbâk Said Halim ve Nâfıa nâzır-ı esbâkı Abbas Halim paşalarla esbâk Şeyhülislâm Hayri Efendi, esbâk Hâriciye nâzırı Ahmed Nesimi ve esbâk Adliye ve Hâriciye nâzırı Halil ve esbâk Adliye nâzırı İbrahim ve esbâk Dâhiliye nâzırı İsmail Canbolat ve esbâk Nâfıa nâzırı Ali Münif ve esbâk Maârif nâzırı Şükrü ve esbâk İâşe nâzırı Kemâl beylerin Düvel-i İtilâfiye tarafından mahall-i âhere nakledilmiş olan altmış yedi kişi meyânında götürülmüş oldukları İstanbul Muhâfızlığı'nın işârından anlaşılmış ve binâenaleyh isbât-ı vücûd etmeleri yed-i ihtiyârlarında olmadığı derkâr bulunmuş olduğundan evvelce başlanmış olan muhâkemelerine kaldığı noktadan bed'en ile ikmâl olunmak üzere şimdilik müşâr ve mûmâ-ileyhüme âid muhâkemenin tefrîkine ve esbâk Ticâret ve Zirâat nâzırı Mustafa Şeref Bey'e henüz teblîgat icrâ edilmemiş idüğinden vürûdunda îcâb-ı kanûniyesine bakılmasına müttefikan karar verildi.

Reis — İddianâmeyi okuyunuz.

İddiânâme

İşbu evrâk-ı tahkikiye ve muhteviyâtı mütâlaa ve tedkik olundu.

İttihad ve Terakki Cemiyeti manevî zamîri olan dâiye-i teferrüd ve tagallüb hasebiyle ilân-ı Meşrûtiyet olundukdan sonra dahi ârâ-

yı millete müsteniden umûr-ı devlet ve mesâlih-i milleti yed-i vedâat ve vekâletine alıp idâre etmek üzere fırka-i siyâsiye hâline bir türlü istihâle edemeyip vaziyet-i asliyesi olan cemiyet-i siyâsiye-i hafiye mâhiyetini dâimâ muhâfaza ede gelmişdir ve zâten fırka-i siyâsiye hayâtı fikir ve tahakküm ve tagallüb ile nâ-kabil-i telîf olduğundan mâhiyet-i asliyenin beka ve muhâfazası zarûrî idi. Nâsî her emre münkad ve her hükme râm edebilecek yegâne vâsıta ve çâre ise ilka-yı havf ve dehşetden ibâret olduğuna binâen revâ görünen muâmelât-ı tecâvüzkârâne ve harekât-ı bâgiyâneye karşı Kanûn-ı Esâsî'nin bahşeylediği hürriyet ve hakk-ı kelâma istinâden feth-i dehân itirâz ve tenkide cüret eyleyenler hemân bir şebeke-i hafiyenin tecâvüz ve taaddîsine hedef olup imhâ olunduğu gibi Hükûmet'in muâmelât-ı tenkîliyesiyle de bir devre-i kahr ve tedmîr küşâd edilmiş olmasıyla halk Kanûn-ı Esâsî'nin bahş ve temîn eylediği ve hukuk-ı beşeriyenin en başlıcasını bile tasarruf ve istimâl etmek salâhiyetinden mahrûm ve memnû oldu. Cemiyet istimâl ve tatbîkinden aslâ ihtirâz etmediği vesâit-i cebriye ve tedâbîr-i zecriye ile gaye-i emel olan zimâm-ı idâre-i devleti müstakilen ve münferiden kabza-i teshîre almağa zaferyâb oldukdan ve hukuk-ı milleti keyfemâ-yeşâ tasarruf etmek için her gûnâ mâni ve hâili maddeten olmasa bile kuvvet ve nüfûzdan tecrîd ile manen ref ve izâle etdikden sonra hâkim-i mutlak mevkiini ihrâz eyledi. Fırka-i siyâsiye şekline gelince gerçi bir program ile nizâmnâme-i dâhiliyeye tâbi olan bir merkez-i umûmî ile bir de meclis-i umûmî mevcûd ve beher sene mîâdında kongre inikad eylediği vâki ise de bu bir şekl-i zâhirîden ibâretdir. Fil-vâki merkez-i umûmî intihâb esnâsında Fırka'nın ihrâz-ı ekseriyet edebilmesini istihsâl ve temîne medâr olan esbâb ve vesâile teşebbüs ve mâadâ evkatda şubelerden Fırka umûruna müteferri vürûd eden mesâlihi tesviye etmek ve meclis-i umûmîde muhtâc-ı müzâkere olan husûsâtı tehiyye ve istihzâr eylemek (Sayfa: 129) vazîfesiyle mükellef olduğu ve meclis-i umûmî dahi Fırka'ya müteallik mevâdd ve mesâlihin merci-i tedkik ve halli idi ki ifâde ve nezâretler umûruyla siyâset-i Devlet'e dâhil ve tesîri vâki olduğu red ve inkâr olunmakdadır.

Merkez-i umûmîye terkîb eden kâtib ve murahhası ile a'zâsı bir gûnâ sıfat-ı resmiyeyi hâiz olmadıkdan başka cemiyet-i hafiye

erkânından bulundukları Galatalı Halil nâm kimsenin tecziyesine dâir ittihâz edilmiş olan idâm kararını hâvî elde edilen varakadan müstebân olmakdadır. Meclis-i umûmî ise merkez-i umûmî ve vükelâ ile bazı mebûslardan terekküb ve teşekkül etmekdedir. Her hangi bir meclisin a'zâ-yı mühimmesi cemiyet-i hafiye erkânından olması mâhiyet-i asliyesi neden ibâret bulunduğuna delîl-i kâfîdir. Ve alel-husûs maznûn-ı aleyhimden İsmail Canbolat Bey umûr ve husûsât-ı Hükûmet'den olan mevâdd ve mesâilin merkez-i umûmîde tezekkür edilmesine öteden beri muârız bulunduğuna dâir ifâdesi merkez-i umûmînin idâre-i Devlet'de dahl ve tesîrinin, derece-i nüfûzunu vâzıhâne beyân eylediği gibi nice mesâlih ve mevâddın mahall-i akd ve hâli olduğu hâlde müzâkerât-ı câriye ve mukarrerât-ı müttehizenin cins ve mâhiyetini isbâta medâr olacak sicillât ve kuyûdun ortadan kaldırılarak ketm ve ihfâ edilmiş olmasından merkez ve meclis-i umûmînin ne kabîl umûr ve işler ile tevaggul ve iştigal etmiş olduğu istidlâl ve teyakkun olunabilir kanûn-ı mahsûs hükmüne tevfîkan mahall-i sâireye nakledilmek için çıkarılan kafileler sûret-i mahsûsada teşkîl ve tertîb olunan gürûh-i bâgiye tarafından hedef-i savlet olarak imhâ ve emvâl ve eşyâsı nehb ve garet edilmesinden memleket şûriş ve heyecân içinde pûyân olduğu ve bazı taraf halkınca bir sunûf-ı ahâlînin âkıbet-i vahîmeden siyânetine sa'y ve teşebbüs olunduğu hâlde Hükûmet kıtâl ve garâtın men-i vukûuyla mütecâsirlerinin tedîbine alâkadâr olmadıkdan mâadâ bilakis mesûliyeti deruhde ederek tehcîre lüzûm olmadığını beyân eyleyen bazı vülât ve mutasarrıfını azleylemiş ve bir cemâat halkının bu sûretle katl ve imhâ ve mâllarının garet edilmesi bir cemiyet-i hafiyenin tertîb-kerdesi icrâât-ı hûn-rîzâneden olabilip sergerdeleri ise erkân-ı Cemiyet'den Bahaeddin Şakir ve Doktor Nâzım ve Rıza beylerle Atıf Bey olduğu elde edilen şifre telgrafnâme mahlûlünden müstebân bulunmuş olduğuna göre fie-i bâgiyenin Heyet-i Hükûmet'e hâkim bir vaziyetde ve heyet-i mezkûre ise anın bâzîçe-i âmâl ve maneviyât-ı leîmesi olduğu zâhir ve âşikârdır. Hâl-i harb mülâbesesiyle halkın muhtâc olduğu havâyic-i zarûriyeyi sûret-i muntazamada tedârik ve idâre eyleyip ihtikâr sûretiyle galâ-yi es'âr vukua gelmesini men ve iâşe-i umûmiyeyi temîn etmek uhde-i Hükûmet'e müterettib ehemm-i vezâif cümlesinden iken

vazîfe-i mezkûre bir gûnâ sıfat-ı resmiyeyi hâiz olmayan maznûnlardan Kemâl Bey'in uhdesine bırakılıp nâsa taayyüşü için muhtâc olduğu erzâk ve zahâir ve melbûsâtı değer bahâsıyla ehvence tedârik ve herkesin ihtiyâcı derecesiyle mütenâsib olarak tevzî eyleyip hayât ve sıhhatlerini muhâfaza ve ızrârdan sıyânet edecek yerde mücerred cemiyet ve hîşanının servet-i külliye derc ve iddihârı uğrunda ebnâ-yı sebîlin cân ve mâllarının ifnâsına müsâade olunması Cemiyet'in umûr ve mesâlih-i Devlet'i idârede ne derece âmil ve müessir ve sâhib-i rey ve tedbîr olduğuna başkaca delîl-i kat'îdir. Devlet-i Osmaniye'de Kanûn-ı Esâsî mûcibince müesses olan şekl-i hükûmet ve vükelâ münhasıran kuvve-i teşrîiyenin murâkabesine tâbi olarak rey ve tedbîr-i zâtiyeleriyle siyâset-i devleti tevcîh ve idâre ve her biri nezâretin muâmelâtını tesviye eyleyip zât-ı hazret-i Pâdişâhî ise kuvve-i teşrîiye ve icrâiye beyninde nâzım olmağla kuvâ-yı umûmiye-i Devlet'in muvâzenesini muhâfaza mümkündür. Binâenaleyh bu kuvvetlerin fevkinde her hangi bir âmil-i müessirin dâhil ve nüfûzu şekli meşrû hükûmeti tebdîl ve tagyîr edeceği bedîhîdir. Karadeniz hâdise-i meşûmesinin vukuu üzerine sadr-ı esbâk Said Halim Paşa indinde bu hareket-i bâgiyâneyi tamîr ve netâyic-i muzırrasını men ve izâle etmek meslûb olduğu takdîrde alelâde kabine erkânıyla bil-istişâre takarrür edecek sûret ve vaziyete göre hatt-ı hareket tayîni lâzım iken sâhilhânelerine merkez-i umûmî a'zâsını davet eyleyip onlarla müzâkere ve müşâvere eylediğini hikâye eylemesinden kanûnun makamına bahşetdiği salâhiyeti rey ve ictihâd-ı zâtiyesi vechle istimâle mâni bir kuvvetin mevcûd olduğu istidlâl kılınır. Sadr-ı esbâk İzzet Paşa'nın Harbiye Nezâreti'nden istifâsının keyfiyet-i vukuuna dâir olan ifâdesi dahi umûr-ı devletin idâresinde bir kuvve-i hafiyenin âmil-i müessir ve nâfiz olduğunu teyîd eden delâil cümlesindendir. Kanûn-ı Esâsî hükmüne mugayir olan bir şekl-i acib hükûmet Enver ve Cemal efendileri Harbiye ve Bahriye nezâretlerine getirmekle kuvve-i berriye ve bahriye-i devleti dahi bil-külliye kabza-i teshîre alıp keyfe-mâ-yeşâ istimâl ve tasarrufa kadar oldukdan sonra artık büsbütün izhâr-ı tahakküm ve tehevvür ile kuvâ-yı meşrûa-i Hükûmet'e ihrâzı tevâfuk eyledi.

İttihad ve Terakki komitesi ve anın âmâl-i seyyie ve maneviyât-ı elîmesini akide-i zâtiye ittihâz ve kuvveden fiile îsâline vakf-ı nefs

eyleyen umde-i İttihaddan sadr-ı esbâk Talat ve Enver ve Cemal efendiler ile onlara peyrev ve öteden beri makasid-i Cemiyet'i tervîc ile husûlüne rûhen ve cismen hâdim olan sadr-ı esbâk Said Halim Paşa ve Şeyhülislâm-ı esbâk Hayri Efendi ve Maârif nâzır-ı esbâkı Şükrü ve Adliye nâzır-ı esbâkı Halil ve Şûrâ-yı Devlet Reis-i esbâkı İbrahim ve Hâriciye nâzır-ı esbâkı Ahmed Nesimi ve İâşe nâzır-ı esbâkı Kemâl beylerin mesâî-i müşterekesiyle kuvâ-yı meşrûa-i hükûmetin fevkinde bir kuvvet tesîs eylemiş ve bu ise bâlâda tafsîlen beyân kılındığı üzere nâsa ilka-yı havf ve dehşet ederek cebr ü zor ile şekl-i Hükûmet'i tagyîr maddesinden ibâret bulunmuş olduğundan ve mâ-bih-il-zann olan hareketleri cezâ kanûnnâme-i hümâyûnun elli beşinci madde-i muaddilesinin beşinci fıkrası ve kırk beşinci maddesi hükmüne mümâss efâl-i cenaiyeden bulunduğundan berâ-yı muhâkeme Dîvân-ı Harb-i Örfî'ye sevk ve irsâlleri lüzûmuna ve Şeyhülislâm-ı esbâk Musa Kâzım Efendi'yle Nâfıa nâzır-ı esbâkı Abbas Halim Paşa'nın fiili müddeî-i bahs iştirâkine dâir teyîd-i zanna medâr bir karîne olmayıp Posta ve Telgraf nâzır-ı esbâkı Hüseyin Haşim Bey'le Ali Münif ve Mustafa Şeref beyler eyyâm-ı ahîrede nezâret makamlarını ihrâz etmiş ve İsmail Canbolat Bey tayîn olunduğu vilâyet ve vükelâ mesnedlerinden müdâhalât ve seyyiât-ı vâkıadan teşekkî ederek çekilmiş olduğuna binâen mûmâ-ileyhümün men-i muhâkemelerine ve içlerinden mevkûf olanların ve sebeb-i âher olmadığı takdîrde tahliye-i sebîllerine karar verilmesi taleb olunur. (Sayfa: 130)

22 Mayıs 335

Kararnâme*

Merkezde ve taşralardaki teşkîlât-ı mürettebesiyle taktîl-i nüfûs ve nehb-i emvâl ve ihrâk-ı mebânî ve ecsâd, tahrîb-i kura, hetk-i ırz ve işkence ve ezâ cerâimini îka etmekle maznûn-ı aleyh olan İttihad ve Terakki Cemiyeti a'zâ ve erkânından "Ricat-ı mütehâlife ile lüzûm-ı muhâkemelerine karar verilip 12 Nisan 335 tarihli kararnâme ile Dîvân-ı Harb-i Örfî'ye sevkedilen firârî Talat Paşa ve Cemal ve Enver efendilerle kararnâmede mazbûtül-esâmî rüfekâ-

* *Dîvân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Ceridesi*, s. 130–131.

sının icrâ-yı muhâkemesi esnâsında dîvân-ı müşârün-ileyhce yeni bir cürme kesb-i ıttılâ edilmiş olmak cihetiyle usûl-i muhâkemât-ı cezâiye kanûnunun 311'inci maddesi mûcibince maznûn-ı mûmâ-ileyhümden ve âdî-i firârda bulunanlarla sadr-ı esbâk Said Halim Paşa ve Halil, İbrahim, Kemâl, Ahmed Nesimi, Ahmed Şükrü beylerin muhâkemesinin bit-tefrîk evvelce muhâkemeye sevk edilmemiş olan bil-cümle rüfekâ-yı cürmleri ile birlikde haklarında tevsîan tahkikat icrâsına karar verilmiş ve bu sûret müddeî-i umûmîlik makamınca 3 Mayıs 335 tarihli iddianâme ile taleb ve dâvâ edilmiş olmakdan nâşî icrâ edilen tahkikat ve tedkikatı hâvî işbu isticvâbnâme ve bâlâdaki iddianâme tedkik ve mütâlaa olundu.

İttihad ve Terakki Cemiyeti zâhirde bir fırka-i siyâsiyeye şebiye bir tarzda teşekkül ve bu yolda bir de nizâmnâme vücûde getirmiş olmakla beraber fırka-i siyâsiye teşkîlâtı hâricinde hafî ve celî başkaca teşkîlât ve müessesâtı hâiz olmakdan bir zaman fârig olmamış ve a'zâsıyla en nâfizül-kelim olanlardan Doktor Nâzım ve Atıf, Bahaeddin Şakir ve sâireden mürekkeb olan Teşkîlât-ı Mahsûsa komisyonlarıyla kezâlik merkez-i umûmî a'zâsından Kemâl Bey ve rüfekâsı taraflarından müteşekkil İâşe Komisyonu da bu kabîlden bulunmuşdur.

Mezkûr Cemiyet ve komisyonların faâliyet ve mesâîsi hakkında mezkûr kararnâmede mestûr olup burada tekrarına lüzûm görülmeyen tafsîlât ve muhâberâtdan anlaşıldığına göre İttihad ve Terakki Cemiyeti makasid-i hafiye ve husûsiyesini tervîc etmek ve âmâlîni bilâ-istisnâ bütün efrâd-ı millet için mutâ kılmak hırsıyla her türlü tedâbîr-i cebriye ve zecriyeye tevessül ve hattâ Galatalı Halil ve emsâli gibi makasid ve efkârına muhâlif gördüğü eşhâsın idâmına hükm ve icrâsına yine efrâd ve a'zâsından bazılarını memûr etdiği gibi hâl-i harb sebebiyle memleketde hâdis olan hâl-i husûsîden bil-istifâde cemiyet ve efrâdının cem ve iddihâr-ı servet-i azîme etmesi gayretiyle "Tanîn" gazetesinin 24 Eylül 1332 tarih ve 2809 numaralı nüshasında münderic olan ve kongrede kırâat ve kabûl olunan îzâhnâmede de sarâhaten kabûl ve itirâf oluduğu vechle Cemiyet tarafından hod-be-hod İstanbul'un iâşesi husûsu deruhde olunarak efrâd-ı milletin cümlece malûm sefâlet ve perîşânîsi mukabili bir sene zarfında zâhirde yedi yüz bin lira temettuât ve

iddihârâtda bulunulmuş ve Cemiyet kongresinde mebâliğ-i mezbûre üzerinde tasarruf edilmişdir.

Cemiyet-i mezkûrenin envâ-i faâliyetinden birisi de Tehcîr Kanûnu'nun tatbîkatı sırasındaki harekâtı teşkîl etmekde olup o esnâda Memâlik-i Osmaniye'nin hemân her tarafında cereyân eden vukuâta İttihad ve Terakki murahhas ve kâtib-i mesûllerinin riyâset etdikleri tehcîr menâtıkından başlıcasını teşkîl eden vilâyât-ı şarkiyenin kâffesindeki yeknesak harekâtın İttihad ve Terakki Cemiyeti erkânından müteşekkil olan Teşkîlât-ı Mahsûsa Komisyonu'nca havâlî-yi mezbûre Teşkîlât-ı Mahsûsa'sı riyâsetine tayîn olunduğu kabûl ve itirâf olunan Bahaeddin Şakir Bey tarafından idâre edildiği ve mûmâ-iliyhümün bu uğurda İttihad ve Terakki murahhas-ı mesûl ve müfettişlerini istihdâm eylediği delâiliyle vukua getirilen fecâyiin dahi Cemiyet-i mezkûrece tertîb ve ihzâr olunduğu anlaşılmakdadır.

Bu sûretle kâh efrâd-ı milletden bir zümre ve kâh bilâ-istisnâ bütün millet-i Osmaniye üzerinde karar kılan âmâl ve makasid-i tahrîbkârâneyi bil-fiil deruhde ve îfâ eden İttihad ve Terakki Cemiyeti kuvve-i azîmesine rakib olabilecek yegâne kuvvetin kuvve-i Hükûmet olduğunu derpîş ederek kuvâ-yı resmiye-i hükûmeti mütemâdiyen i'nân-ı idâresinde bulundurmağa ehemmiyet-i azîme ile ihtimâm etmiş ve memleketimizde (324) senesinden beri tevâlî eden vukuât-ı gayr-i mutâde ve bilhâssa Balkan Muhârebesi esnâsındaki vukuât-ı fecîa bu azîm ve hırs cümlesinden bulunmuş olduğu gibi Cemiyet'ce firârî Enver Bey'in Harbiye Nezâreti'ne getirilmesi fikir ve kararını tatbîkan sadr-ı esbâk Ahmed İzzet Paşa hazretlerinin makam-ı Nezâret'den mükerreren istifâya davet ve bu husûsda tehdîd ve tahvîf edilmiş olması ve esnâ-yı tehcîrde vilâyât-ı muhtelife vâlîlerine talîmât-ı mahsûsa vermek cüretinde bulunmuş olan bazı Cemiyet adamlarının âmâl-i husûsiyesine hidmet edebilecek istidâddan mahrûm olanlar ve minel-cümle Yozgad mutasarrıfı Cemal Bey'le Kastamonu vâlîsi Reşid Paşa ve Ankara vâlîsi Mazhar Bey hemân azledilmiş ve Erzurum vâlîsi Tahsin Bey'in ifâdâtı da bu iddiâyı müeyyed bulunmuşdur.

İn'ân-ı idâre-i Hükûmet'i taşralarda bu suver-i cebriye ve tehdîdiye ile yed-i inhisârına almış olan Cemiyet merkez-i Hükûmet'e de bit-tabi uzak durmamış ve bilakis a'zâ-yı nâfizesinden olarak

intihâb etdirdiği Vükelâ-yı Devleti meclis-i umûmîsine idhâl ederek hiçbir sıfat ve salâhiyet-i kanûniyesi olmadığı hâlde umûr-ı idâre-i devlet hakkında icrâ-yı müzâkerâtdan geri durmamışdır. Brest-Litovsk Muâhedesi üzerine meclis-i umûmîde müzâkerât-ı siyâsiyede bulunduğu ve iâşe mesâilinin muntazaman bu meclisde müzâkere ve hattâ murâkabe edildiği ve vaziyet-i harbiye hakkında müdâvele-i efkârda bulunduğu hakkındaki ihbârât bu cümledendir.

Cemiyet, devletin Harb-i Umûmî'ye iştirâk edip etmemesi gibi hayâtî bir meselede dahi kendi nokta-i nazarının tevâfukunu temîn maksadıyla reisinin sâhilhânesinde ictimâ ederek kararlar ittihâz etdiği de maznûn-ı aleyhimin bazılarınca müellen taht-ı itirâf ve tasdîkde bulunmuşdur.

Cemiyet'in zuhûruna kadar memleketimizde görülmemiş ve işidilmemiş vesâit-i muhtelife-i tehdîdiye ile anâsır-ı muhtelife yek diğerinden tebrîd edilmiş ve boykotajlar tertîb etmek ve ahâlî-yi müslime ve gayr-i müslimeyi diyâr diyâr muhâcerete mecbûr kılmak sûretiyle asırlarca kemâl-i sükûnet ve refâhla yaşaya gelmekde olan Anadolu ahâlîsi arasında dahi kerhen buğz ve adâvet husûlüne sebebiyet verildiği ve bu hâli îcâd, icrâ ve tamîm edenlerin Cemiyet adamları olduğu bil-umûm murahhas ve kâtib-i mesûllerin ve onlara merbût olan heyet-i merkeziyenin (Sayfa: 131) icrâât ve mukarrerâtıyla ve bütün efrâd-ı milletin tevâtür derecelerine varan şahâdâtıyla sâbitdir.

Mütâlaât-ı ânifeden anlaşıldığına göre Cemiyet en son vesâite dahi tevessül sûretiyle memleketde mutlaka efkâr ve âmâl-i husûsiyesini tervîc ve tatbîke azmetmiş ve kuvâ-yı hükûmeti dahi kendi âmâlî dâiresinde cereyân etdirmeğe muvaffak olarak kuvâ-yı Hükûmet içinde münferid ve mütegallib bir vaziyet olarak hükûmet içinde bir hükûmet hâlini iktisâb eylemişdir.

Bu sûretde maddî ve manevî tagallüb ve teferrüd muannidânesiyle Hükûmet içinde bir kuvve-i hafiye ve gayr-i mesûle zuhûruna bâis olan işbu Cemiyet bit-tabi anı terkîb eden eşhâsdan mürekkeb olup eşhâs-ı mezbûrenin Cemiyetler Kanûnu ahkâm-ı mahsûsasınca cemiyetleri a'zâsı tarafından yine cemiyet nâm ve hesâbına vukua getirilen cerâim ve cinâyâtdan müteselsilen mesûl olacakları tabîî olmağla bu sıfatla maznûn-ı aleyhim olup berâ-yı muhâkeme Dîvân-ı

Harb'e sevk ve izâmları taleb ve iddiâ olunan Cemiyet-i mezbûre reis-i umûmî vekîli olup vâdî-yi firârda bulunan Talat Paşa ve meclis-i umûmî a'zâsından Enver, Cemal efendilerle mevkufen tahkikatı ikmâl ve icrâ edilen reis-i umûmî-i sâbık Said Halim Paşa ve kezâlik meclis-i umûmî a'zâsından bulunmuş olan Hayri ve Musa Kâzım efendiler hazerâtının ve Kemâl ve Şükrü ve İbrahim beylerin ve Abbas Halim Paşa hazretlerinin mesâî-i müştereke ile kuvâ-yı meşrûa-i Hükûmet'in fevkinde bir kuvvet tesîs eylemek ve bu sûretle nâsa ilka-yı hafv dehşet ederek cebr ü zor ile şekl-i Hükûmet'i tagyîr cürmüyle icrâ-yı muhâkemelerine kâfî delâil bulunmuş olduğundan ol vechle ve ber mûcib-i iddiâ Kanûn-ı Cezâ'nın 45'inci maddesi delâletiyle elli beşinci maddesinin fıkra-i ahîresi hükmüne tevfîkan lüzûm-ı muhâkemelerine ve bunlardan İbrahim Bey'in Cemiyet'deki mevki ve nüfûzunun derece-i sâniyede kalması cihetiyle hakkındaki esbâb-ı muhaffefenin mahkemece takdîrine ve diğer maznûn-ı aleyh Ali Münif Bey'in berâ-yı seyâhat Adana'dan geçerken vilâyet-i mezkûrece tehcîrden istisnâ edilen Ermenilerin de tehcîr edilmeleri hakkında bilâ vazîfe ve sırf cemiyetçilik gayretiyle Dâhiliye Nezâreti'nden keşîde edilip evrâk-ı zâtiyesi meyânında bulunan telgraf da nazar-ı dikkate alınmak üzere aynı mevâdd-ı kanûniye ile lüzûm-ı muhâkemesine ve maznûn-ı aleyhimden Halil ve Ahmed Nesimi beylerden birincisinin esnâ-yı tehcîrde meclis-i umûmîye dâhil olmayıp o esnâdaki fecâyie Avrupa'da bulunmak cihetiyle medhaldâr olamaması ve mebâdî-i harbde Meclis-i Mebûsân reisi olmak cihetiyle Cemiyet'in meclis-i umûmîsine dâhil bulunmadığından o esnâdaki müdâhalâtın Cemiyet'e bîgâne bulunması ve ikincisinin kezâlik o sırada Avrupa'da bulunması haklarında esbâb-ı muhaffefe olarak nazar-ı itibâre alınmak şartıyla kezâ aynı maddelerle lüzûm-ı muhâkemelerine ve eyyâm-ı ahîrede nezâret makamlarını ihrâz etmiş ve tayîn olunduğu vükelâ ve vilâyet mesnedlerinden müdâhalât ve seyyiât-ı vakaya dâimâ muârız ve muhâlif bulunmuş olan İsmail Canbolat ve Hüseyin Haşim ve Mustafa Şeref beylerin men-i muhâkemesine ve hakkında men-i muhâkeme kararı verildiği hâlde makam-ı riyâsetce evrâkının maznûn-ı mûmâ-ileyhümle tevhîdi emrolunan Rifat Bey'in de bil-ittifâk Dîvân-ı Harb'e sevkine karar verildi.

25 Şaban 337/26 Mayıs 335

Maznûnîn-i müşârün-ileyhüm haklarında umûm refîklerine isnâd olunan Hükûmet-i Osmaniye'nin şekl-i kanûnîsini tagyîr cürmü olup bu cürmün müştereken îka edilmiş olduğu iddiâ edilmesine nazaran içlerinden birkaçının men-i muhâkemesi muvâfık olamayacağından cümlesinin birden li-ecl-il muhâkeme Dîvân-ı Harb'e sevki zarûrî görülmüşdür.

Dîvân-ı Harb-i Örfî reisi
Ferîk Nâzım

Men-i muhâkemelerine karar verilen Hüseyin Haşim, Mustafa Şeref ve İsmail Canbolat beyler haklarındaki karar ber-vech-i bâlâ tasdîk-i riyâset-penâhiye iktirân etmemiş olmak cihetiyle mûmâ-ileyhümün dahi tensîb-i riyâset-penâhiye itbâen ve usûl-i muhâkemât-ı cezâiyenin 51'inci maddesinin zeyli hükmüne tevfîkan mahkemeye sevklerine ve Hayri Efendi hazretleri hakkında da gayr-i muvakkat tevkif müzekkeresi ısdârına karar verildi.

27 Mayıs 335

Reis — Ve İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsi a'zâsından bulunmanız sıfatıyla İttihad ve Terakki şahs-ı manevîsine atfolunan cerâime iştirâkiniz bulunduğu ve Hükûmet-i Osmaniye'nin şekl-i kanûnîsini tagyîr etmek cürmüne de mütecâsir olduğunuz iddiâ olunuyor. Bu iddiâ da, Makam-ı İddiâ'dan teşrîh olunacak. Dikkat ediniz.

Müddeî-i Umûmî **Muâvini Feridun Bey** — Bugün rüyet ve intâcıyla mükellef olduğunuz bu tarihî, azîm dâvâ, altı yüz seneden beri pâyidâr olan şevketli Osmanlı saltanatının azîm seyyiât netîcesinde perîşânîsini mûcib olan bir hesâbın tedkikidir; tehcîr ve taktîl dâvâsı değildir. Altı yüz seneden beri pâyidâr olan Osmanlı saltanatının bâis-i felâketi olan silsile-i seyyiâtın tahkik-i hesâbâtıdır. Şu sûretle hâzır bil-meclis bulunan Şeyhülislâm-ı esbâk Musa Kâzım Efendi hazretleriyle Meclis-i Â'yân reis-i esbâkı Rifat Beyefendi hazretleri ve Posta Telgraf nâzır-ı sâbıkı Haşim Beyefendi hazretleriyle hâl-i gaybûbetinde bulunan Enver ve Talat ve Cemal efendilerin mâ-bih-il-ithâmları olan cürm nedir ve muhâkeme-i âliyelerine ne sûretle sevkedilmişdir? Bunu anlamak için Devlet'in teşkîlât-ı idâri-

yesini tedkik edeceğiz. Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin altı yüz bu kadar seneden beri teşkîlât-ı idâriyesi Memâlik-i Osmaniye birçok vilâyetlere taksîm edilmiş, vilâyetler mutasarrıflıklara, mutasarrıflıklar da kazâlara, kazâlar nevâhiye, nevâhi kurâlara taksîm olunmuşdur. Bu sûretle bunlardan vilâyetlerde vâlîler, sancaklarda mutasarrıflar, kazâlarda kaim-makamlar, nevâhide müdîrler, kurada heyet-i ihtiyâriye; umûr-ı mesâlih-i devleti Hükûmet-i seniyyece mazhar-ı tasvîb olmuş kavânîn ve nizâmât ve teâmül dâiresinde idâre etmekde iken Bâbıâlî'ce hiçbir sıfat-ı resmiyeleri olmayan ve idâre-i umûmiye-i vilâyât kanûnlarında kendilerine bir unvân ve bir ism-i mahsûs ile tesâdüf edilemeyen murahhas nâmı altında bazı kesânın gerek Dersaâdet'de, gerek taşralara azîmetle umûr ve mesâlih-i Devlet'e hod-be-hod müdâhale etdikleri ve umûr-ı mesâlih-i Devlet'e müteferri husûsât ile meşgul oldukları görülmüşdür. Şimdi, bu zevâtı kim tayîn etmişdir? Vazîfeleri nedir? Ve ne sûretle sevk olunmuşlardır? Bu murahhas unvânını, yani elçi sıfatını hâiz olan ve Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin memûr tanımadığı bu adamları kim tayîn etmiş? Vazîfe-i memûriyetleri nedir? Bunu anlamak için Devlet'in teşkîlât-ı kanûniyesini tedkik etmek lâzım gelir. Devlet-i Osmaniye'nin teşkîlât-ı kanûniyesinde, malûm-ı âlîniz, kuvâ-yı teşrîiyesi var: Meclis-i Â'yân, Meclis-i Mebûsân. Hükûmet de kuvve-i icrâiyesidir. (Sayfa: 132) Bunların nâzımı da makam-ı muallâ-yı Hilâfet'dir. Bu üç kuvvetden sonra bir dördüncü kuvvet ihdâs olunuyor ki tesîs etdikleri bu dördüncü kuvvet de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis-i umûmîsi ve merkez-i umûmîsi diye yekdiğerine merbûta teşkîl etdikleri ve a'zâ-yı tabîiyesinden bulundukları bu Dârün-nedve'de Devlet'in en mühim mesâil-i hayâtiyesini müzâkere ve o müzâkereyi karara rabt ederler. Ve o karardan nükûlü adîmül-imkân bir şekle ifrâğ etdikden sonra Hükûmet'in Meclis-i Vükelâ'sında noksân a'zâsıyla bunu bil-müzâkere tatbîk ederler. İşte bu dördüncü kuvvet, bu kuvve-i kahhâre, bu kudret-i saltanat-ı Osmaniye'yi bugünkü vaziyete getirmişdir. Sıfat-ı şerîfe-i insaniyeye hürriyetden gayrı bir şekl-i siyâsî lâyık olmadığını iddiâ ve ilân eden İttihad ve Terakki Cemiyeti nihâyet insanların fikir ve hayâlinde kalıp hâricde bir sûretle vücûde iktirân edemeyen tasavvurâtı müstelzim cezâ-yı cürm addetmiş, o dakikadan itibâren kitâbları, ilimleri, meslekleri, prensibleri velhâ-

sıl her şeyi çiğneyerek Şeref Sokağı'nda tesîs eylediği karargâhına milleti mutâ, memleketi fedâ etmişdir. On senelik mezâlimi tedkik etmeğe lûzum yokdur efendim. Son beş sene zarfındaki muhârebe en büyük sebeb-i felâketdir. Tabîîdir ki Meclis-i Âlî'nizin ve mevki-i memûriyetimizin siyâsetle alâkası yokdur. Mâdâmki Dersaâdet'de İngiltere devlet-i fehîmesinin mümessil-i siyâsîleri mevkûflara vaz-ı yed edip sevkediyorlar, şu hâlde bu cemiyetimizin, bu meclis-i âlînizin de bu işlerle alâka ve münâsebeti olduğu anlaşılıyor. Bunun için kanûn ile hiçbir alâka ve irtibâtı olmayan siyâsetden biz-zarûr bahse mecbûr oluyorum.

Devlet-i Osmaniye'nin hudûdundan pek uzak olan Avusturya ve Macaristan hükûmeti hânedân-ı imparatorîsinden iki kimse Sırbistan'da katl olunuyor. Bunun üzerine Avusturya imparatorluğu Sırb hükûmetinden birçok metâlib ve müddeayâta kıyâm ediyor. Bu mütâlaât ve müddeayât içinde "Narodna Bernada" Cemiyeti'nin de kökünden istihsâl edilmesini taleb ediyor. Hâlbuki Avusturya-Macaristan hükûmetinin bu talebi, Sırbistan Kralı'nın dahi dâhil olduğu o cemiyetin, tarîf vechle, inhilâli mümkün olmadığı için Avusturya hükûmeti, Sırbistan hükûmetini dünyadan kaldırmağa kıyâm etdi. Tabîîdir ki şevketli bir imparatorluğun küçük bir hükûmete savleti üzerine büyük hükûmetler de o küçüğü himâyeye başladılar. İşte 1855, 1877 tarihlerinde İngiltere devlet-i fehîmesi Devlet-i Osmaniye'nin tamâmiyet-i mülkiye ve istiklâl-i âlîsini iki mühim muhâtaradan kurtarmış ve Fransa devlet-i fehîmesi Devlet-i Âliye-i Osmaniye'ye küçük yaşımızdan beri işitdiğimiz vechle mütemâdiyen ikrâzâtda bulunarak bizim âlem-i imkândaki insâlimizi dahi infâk ve iâşe eylemişdir. Bu iki devletin nasâyih ve irşâdât-ı hakîmânelerine adem-i iltifât ile –ittifâklarına davet değil Paşa Hazretleri– nasâyih-i hakîmânelerine, bir muhârebeye girmemek husûsundaki irşâdâtlarına adem-i iltifât ile otuz altı bankadan yedi milyon lira istikrâz edemeyen ve birçok senelerden beri dünyadaki müessir kadîmeyi, birçok bilâd ve kasabât-ı mamûreleri yıkmak üzere çalışmış Alman devletinin mukadderât ve haşiyânesine rabt-ı tâli etdiler. Ve nihâyet memleketimizi de bu felâkete sürüklediler. Çünkü efendim harbin meşrû olması için, muzafferiyetle netîcelenmesi için meşrû esâslara iktirân etmesi îcâb ediyor. Tedkikat-ı tarihiye böyle göste-

riyor. Avusturya-Macaristan'da vuku bulan Avusturya hânedân-ı imparatorîsinden ikisinin katli hâdisesinin Devlet-i Âliye ile hem bir münâsebet ve irtibâtı yokdur ve hem de bütün kitâblar, ilimler, fenler de bunun böyle olduğunu söylemiş idi.

Şimdi efendim; bu hâdise netîcesinde, bu harb netîcesinde; nüfûs, mülk, sevk edilen asker nokta-i nazarından zâyiâtımız pek azîmdir. Paşa Hazretleri pek güzel biliyorsunuz ki top, tüfenk gibi vesâit-i tahrîbiyenin remâda kalb eylediği eczâ-yı Memâlik-i Osmaniye'den ayrılan parçalar da ve kalan parçalar da insanların tarîfâtı dâiresinde çalışılırsa meh-mâ-emken bir hayât tesîsi mümkündür. Fakat insan yavrusu denilen çocuk ne Afrika'dan, ne Asya'dan ve ne de Amerika'dan, hiçbir yerden mübâyaa edilemez.

Eğer, rivâyât-ı tarihiye sahîh ise, Cenâb-ı Hakk, Hazret-i Âdem Aleyhisselâm'ı toprakdan halk buyurmuşlardır. Âdem Aleyhisselâm'ı toprakdan halk buyurdukları için toprak kalmamışdır ki Hazret-i Havva'yı Âdem Aleyhisselâm'ın eğe kemiğinden halka mecbûr olmuşlardır. O hâlde kâinâtda insan imâl olunan toprak yokdur. Demek bu insan yavrusu denilen çocuk bir erkek ile bir kadının ictimâından dünyaya gelir. Sûret-i âherle tedârikini bugün medeniyet henüz keşfe müfîddâr olamamışdır. Bunu arz etmekden maksadım bu çocuk denilen insan yavrusundan altmış bin kişi vefât etmiş. Bugün Sıhhiye Müdîriyet-i Umûmiyesi bu bâbda istatistikler tanzîm ediyor. Tabîî dünyada bir insan çıkacakdır; kendi ben-i nevî arasında, bütün şekerleri müsâdere edecekdir, o küçük çocukları da şekersizlikden öldürecekdir, diye vaz-ı kanûn ne böyle bir mücrim düşünebilir ve ne de böyle bir mücrim için Kanûn-ı Cezâ'sına bir bend vaz edebilir.

Bunlardan maksadım evvel emirde zâyiâtı arz etmekdir. Çünkü efendim, mevâlîd-i selâse-i hayât üç kısma ayrılır Paşa Hazretleri. "Matyer Notratif Karbonyer", "Matyer Notratif Azotye", "Matyer Notratif Garasyöz", yani mevâdd-ı mağdiye, şeker yağlar, balıklar ve sâir birçok mevâdd... Bir insan bunları yemezse yaşayamıyor. İşte bu Cemiyet'in meclis-i umûmî ve merkez-i umûmîsi a'zâ-yı tabîiyesinden biri çıkmış, şekerleri zabtetmiş ve o sûretle elli bin çocuk hâk-i helâke serilmişdir. Bunları bit-tabi bir adam yapamayacakdı. Fakat o dördüncü kudret, bu kuvâ-yı selâse-i Hükûmet'in

fevkinde bir dördüncü kuvve-i kahhâre teşkîliyle şekil ve usûl-i hükûmeti tagyîr ederek saltanat-ı seniyyeyi bugünkü müşkilât-ı hâzıra içine koymuşdur. Bu noktadan hâzır-ı bil-meclis olan zevât-ı müşârün-ileyhüm hazerâtıyla hâl-i firârda olan Talat, Cemal ve Enver efendilerin muhâkemesinin icrâsını taleb ediyorum.

Reis — Nâzım Bey de var.

Müddeî-i Umûmî — Evet Doktor Nâzım ve rüfekâ-yı sâiresi de dâhil.

Reis — Efendi hazretleri Ali Haydar Bey'i tevkîl buyurdunuz mu?

Musa Kâzım Efendi — Evet efendim. (Sayfa: 133)

Reis — Haşim Beyefendi! Siz de tevkîl buyurdunuz mu?

Haşim Bey — Evet efendim.

Reis — Rifat Beyefendi! Zât-ı âlîniz de tevkîl buyurdunuz mu?

Rifat Bey — Efendim bendenizin vekîle ihtiyâcım yokdur. Çünkü benim vekîlim Allah'dır. Reis Paşa Hazretleri! Bilmiyorum, bendenizin o kadar kavânîn-i Adliye'ye vukufum yokdur. Eğer kanûnen bir vekîle ihtiyâc varsa ictimâ-yı âtîde tutarım.

Reis — Rey-i alînize kalmışdır. Kendiniz de müdâfaa edebilirsiniz, vekîl de tutabilirsiniz. Eğer sonradan arzu buyurulursa yine tayîn olunabilir.

Reis — Musa Kâzım Efendi kalsın, diğerleri götürülsün.

(Musa Kâzım Efendi'den mâadâsı çıkarılır)

Reis — Makam-ı Meşihat'e ne vakit tayîn buyuruldunuz ve ne vakit infisâl etdiniz?

Musa Kâzım Efendi — Efendim makam-ı Meşihat'e iki defa tayîn buyuruldum. Evvelkini bilmiyorum, tarihini unutdum. İkinci tayînim, 1332 senesi Mayıs yirmi altısı mı, yoksa Nisan yirmi altısı mı idi? İyi bilmiyorum ya Nisan 26, ya Mayıs 26'dır.

Reis — Ne vakit infisâl buyuruldu?

Musa Kâzım Efendi — Mütâreke'den az evvel. Yani Teşrîn-i evvel on üçde infisâl etdim.

Reis — O vakte kadar evvelce de teşrîf buyuruldu mu idi?

Musa Kâzım Efendi — Nereye efendim?

Reis — Makam-ı Meşihat'e bir daha gelmiş mi idiniz?

Musa Kâzım Efendi — Hayır efendim. Birinci tayînim, Balkan Muhârebesi'nden evvel idi.

Reis — Hîn-i intihâbda muvâfakat-ı âliyeniz alındı mı, yoksa emr-i vâki karşısında mı kaldınız?

Musa Kâzım Efendi — Hangi intihâb efendim?

Reis — Meşihat'e intihâb buyurulduğunuz zaman.

Musa Kâzım Efendi — Bu yakında mı?

Reis — Evet.

Musa Kâzım Efendi — Tabîî efendim reyimi aldılar; reyim verildi. Bendeniz köşkde oturuyordum efendim, râhatsız idim. Sekiz seneden beri tasallüb-i şerâyînden çok muztaribim. Köşkde oturuyordum, geldiler, dediler ki: Hayri Efendi istifâ etdi, siz tensîb olunuyorsunuz. Nasıl olur, hastayım, ben böyle şeyleri yapamam, dedim. Reddetdim. Biraz aşağı, yukarı konuşduk. Seni üzmeyiz, evvelki gibi olmaz, dediler. Yalnız orada oturursun, bir yere gitmezsin, seni bir yere karışdırmayız, filân dediler. Sonra düşüneyim, dedim. Birkaç gün sonra bir gün mü, iki gün mü sonra Mabeyn'den bir kâtib geldi, bizi Mabeyn'e götürdü. Orada bize meşihatimiz teblîg olundu. Biz de kabûl etdik. Yani Mabeyn'e gitdik, orada teblîg buyuruldu. Biz de kabûl etdik. Yani evvelce böyle bir istimzâc vâki oldu. Sonra Mabeyn'e gitdik, orada teblîg buyuruldu. Biz de kabûl etdik.

Reis — 1329 senesi İttihad ve Terakki Kongresi'nde Heyet-i Vükelâ'ya dâhil olacak zevâtın meclis-i umûmî a'zâ-yı tabîiyesinden bulunması kararlaşdırılmış.

Musa Kâzım Efendi — Kongrede değil mi efendim?

Reis — Evet. Şu sûretle o tarihden Mütâreke zamanına kadar güzerân eden eyyâmda vükelâlık eden zevâtın meclis-i umûmînin a'zâ-yı tabîiyesinden bulundukları iddiâ olunuyor, böyle mi?

Musa Kâzım Efendi — Efendim o sene, 29 senesi fil-vâki o şekilde intihâb edildi. Yani o şekil kararlaşdırılmış idi. Vükelâdan olan zevât a'zâ-yı tabîiyeden madûd idi. Bu, böyle devâm etdi. 1332 Eylül'üne kadar devâm etdi. 332 Eylül'ünde kongre tekrar ictimâ etmiş idi. O zaman a'zâların hepsi intihâb sûretiyle oldu. Yani burada a'zâ ikiye ayrılmamışdı; fakat adedi tenkis olunmuşdu. Evvelce elli kişiye yakın bir şeydi. O zaman yirmi mi, on sekiz mi oldu. Bendeniz o intihâblarda filân bulunmadım. Sonra mesmûât olarak işidiyordum. Zannederim, yirmi iki a'zâdır ve onlar hep müntahabdır. A'zâ-yı müntahabeden vükelâlık mevkiinde bulunanlar da yine

a'zâ-yı tabîiyeden olabilir. Maa-mâfîh hepsi de intihâbla olmuşdur. Sonradan dâhil olanlar olursa o a'zâ-yı tabîiye sırasına geçiyor. Yani kongre zamanında mevcûd olmayıp da sonradan girenler a'zâ-yı tabîiye idâdına geçiyor. Fakat o zaman mevcûd olan a'zâ, artık a'zâ-yı tabîiyeden değil, a'zâ-yı müntahabedendir.

Reis — İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin nizâmnâmesi vükelânın a'zâ-yı tabîiyeden olduğunu söylüyor.

Musa Kâzım Efendi — İşte o, 329 senesinde yapılan intihâb olsa gerek. O vakit öyle idi. Benim bildiğim bu. Yanlış varsa tashîh ederim. Hepsi müntahabdır, intihâb sûretiyle olmuşdur. Öyle zannediyorum. Maa-mâfîh yanlış varsa tashîh ederiz.

Reis — Zât-ı âlîniz vükelâ olmadan evvel de Cemiyet'e intisâbınız var mı?

Musa Kâzım Efendi — Efendim, Cemiyet'e intisâbım ilân-ı Meşrûtiyet'den sonradır. Cemiyet'in bir İlmiye Şubesi vardı. O vakit dâîniz de o İlmiye Şubesi'nde bulunuyordum. Manastırlı İsmail Hoca merhûm, şimdiki Â'yân reisi Mustafa Asım Efendi; birkaç kişi o İlmiye Şubesi'nde bulunuyorduk. Meşrûtiyet'in menâfiinden, fevâidinden ve şer-i şerîfe muvâfakatinden bahsediyorduk. Yani bu yolda talîmât ve telkinâtda bulunuyorduk. Çünkü biz memleketimizin terakki ve teâlîsi ancak Meşrûtiyet'in tesîsi ve tatbîki ile olacağına kani bulunuyorduk. O nokta-i nazardan çalışdık. O vakit birkaç sene çalışdık. Bütün kuvvetimizle uğraşdık. Meşrûtiyet meşrûadır, şerîatımız emretmişdir, nehy etmemişdir. Meşrûtiyet usûl-i meşveret (Sayfa: 134) demekdir. Usûl-i meşveret âyât ve ahâdîsde şöyle zikrolunmuşdur, böyle buyurulmuşdur, diye anlatdık durduk. Hürriyetin mânâsı budur, uhuvvetin mânâsı budur. İşte adâlet şuna derler, buna derler. Müsâvât buna derler. Ve müsâvât şuralardadır ve bunlar birçok kuyûd ile mukayyeddir. Meselâ ahkâm-ı dîniye ile mukayyeddir, örf ve âdet ile mukayyeddir ve daha birçok kuyûd ile mukayyeddir. Bunu halka anlatmak istiyorduk. Yani Avrupa'nın meşrûtiyetini aynen tatbîk etmesinler, diye uğraşdık. Kitâblar yazdık, risâleler, makaleler neşretdik. Maksadımız, şer-i şerîf dâiresinde memleketimizde bir usûl-i meşveretin tesîsi idi. Bilhâssa bendeniz fırkaların aleyhinde çok bulundum ve İslâm'da fırka olmaz dedim. İslâm bir fırkadır. Çünkü Kurân-ı Kerîm Müslümânların kardeş olduğunu

beyân ediyor. Fırkalardan ise husûmet tevellüd ediyor, binâenaleyh fırka olmaz, diye bendeniz çok bağırdım. Sonra bana, cânım, bir yerde Meşrûtiyet oldu mu mutlaka fırkalar olacakdır, dediler. Ben de böyle Meşrûtiyet'e aklım ermedi ve ermiyor, dedim ve ondan sonra doğrusu o kadar çalışmadım. Sonra böyle Avrupa'nın meşrûtiyetini aynen tatbîke kalkışınca nizâ ve nifâk meydan aldı. Bunu tabîî ben isteyemezdim. Müslümânlar yekdiğerinin adüvv-i ekberi oldu. Bunu tabîî istemezdim. Bu, ne mesleğime, ne makamıma, ne de şahsıma yakışmazdı. Binâenaleyh artık o işlerden vazgeçdim. Kendim, kendi hâlimde uğraşmağa başladım. Fakat Fırka, bizi böyle ara sıra mevkie getirdi. Gelmeye idik, suâl-i mukadderi tevcîh eder. Hidmet eyleyeyim, diye geldim. Çalışdım ve zannediyorum ki hidmet de eyledim. Yani ben, bulunduğum zamanlarda, memûriyet mevkiinde vazîfemde kusûr etmedim. Ben usûl-i meşrûayı şer-i şerîfe muvâfık bir sûretde tatbîke çalışdım. Buna delîlimiz vardır ve tahkik buyurabilirsiniz. Ben hiçbir zaman muvâfık, muhâlif meselesini mevzû-i bahsetmedim. Filân muvâfıkdır, filân muhâlifdir sözünü katiyyen söylemedim ve onu düşünmedim. Fetvâhânede İttihad ve Terakki'ye mensûb beş, altı kişi yâhûd sekiz kişi var, üst tarafı seksen kişiye karîbdir ki hepsi muhâlifdir. Ben hiçbir tanesini azletmedim. Mâdâmki sizin İttihad ve Terakki'ye intisâbınız yok, buradan defolun diye hiçbirini koğmadım ve hepsi hakkında siyyân muâmele etdim ve hepsini lâyık olduğu mertebeye îsâl etdim.

Daha açık bir misâl, meşhûr Rasim Efendi. Rasim Efendi'yi herkes bilir. Otuz Bir Mart hâdise-i irticâiyesinin... –Biz ona irticâ diyoruz. Siz ne derseniz deyin– Otuz Bir Mart hâdisesinin kahramanı Rasim Hoca. Dîvân-ı Harb-i Örfî onu o zaman müebbed küreğe mahkûm etmişdi. Bilmem nereye nefy etmişlerdi. Malûm-ı devletiniz, Kâmil Paşa Kabinesi zamanında aff-ı umûmî çıkdı. O vakit Rasim Hoca da affolunmuşdu. Oradan Mısır'a gitmiş, Mısır'da oturmuş. Bidâyet-i harbde buraya gelmiş. Galibâ harbin birinci senesi idi. Köşke gelmiş. Bendeniz yine o zaman hasta, köşkde oturuyordum. Ben buraya geldim, dedi. Çünkü beynimizde eskiden beri bir hukuk var. Ben onun hocasıyım. Benden ders okumuş, yani aramızda talîm ve taallüm, hukuk-ı talîmiye ve taallümiye vardır. Tabîî bize mürâcaat etmeyip kime gitsin. Geldi. Ben geldim,

şimdi ben ne yapacağım; benim maâşım da kesilmiş, maâşımı da vermiyorlar, ben ne yapacağım dedi. Vallah, elimde bir şey yok; ben burada menkûb oturuyorum; elimden bir şey gelmez. Resmen mürâcaat edersin; olmazsa, bakalım, elimden gelen şeyi yaparım, dedim. Yani yapsam yapsam şahsen muâvenet yaparım, başka bir şey yapamam. Sonra muvaffak olamadı, maâşını istirdâda muvaffak olamadı, kaldı. Aradan iki sene geçdi. Biz tekrar makam-ı Meşihat'e geldik. Geldik, işte siz makama geldiniz; ben maâşım için geldim, dedi. Maâşını iâde etdik. Sahn medresesinden iki bin kuruş maâşla bir ders verdik. Hâlâ orada müderrisdir. Bundan dolayı bir tarafdan bir tenkide de uğramadım; bana niçin yapdın, demediler. Eğer ben öyle muhâlif filân meseleleri takib etseydim Rasim Hoca'ya ne ders verebilirdim ve ne de maâşını iâde edebilirdim. Ben bunu yapmışımdır, bu meydandadır. İşte görülüyor ki bendeniz katiyyen ve katbeten muhâlif, muvâfakat meselesini nazar-ı itibâre almış bir adam değilim ve benim bütün meşguliyetim dînî ve ilmîdir. Ben başka bir şeye katiyyen karışmamışımdır ve karışmam da. Mesele bundan ibâretdir.

Reis — Meclis-i umûmî a'zâsı bulunmak itibârıyla mukarrerâtı kabûl etmek mecbûriyeti varmış öyle mi?

Musa Kâzım Efendi — Efendim o yanlış, doğrusunu tabîî söylemeğe mecbûrum. Esâsen doğrudan başka bir şey söyleyemem. O benim sıfatıma uymaz.

Reis — Tabîî.

Musa Kâzım Efendi — Meclis-i umûmî nizâmnâmesi manzûr-ı devletiniz olmuşdur...

Reis — Evet.

Musa Kâzım Efendi — Kongre için çalışmışlar. Sonra bir de kongre....

Reis — Yorulmayınız. Bu husûs malûm.

Musa Kâzım Efendi — Evet. Kongreden çıkan bir şey olursa, programın bazı maddesini tadîl lâzım gelirse tadîl eder, nizâmnâmeyi ihzâr eder.

Reis — Bendenizin istîzâh etdiğim husûsât, meclis-i umûmînin mukarrerâtında bulunmayanlar da o mukarrerâta mutâvaate mecbûr imişler.

Musa Kâzım Efendi — Hayır efendim, öyle bir şey yokdur. O, doğru değildir. Onlar, birer teklîfden başka bir şey değildir. Mukarrerât-ı sahîhe ve mutebere Meclis-i Mebûsân'da ittihâz edilir...

Reis — Meclis-i Mebûsân başka efendim. Şimdi meclis-i umûmîde bir şey müzâkere edilir. Ekseriyetle karar verildiği gibi o mukarrer olan husûs, meclis a'zâlarının kâffesince şâyân-ı vüsûk imiş.

Musa Kâzım Efendi — Zannetmem. Öyle şey görmedim. Ekseriyetle olur.

Reis — Evet ekseriyetle; yani o mukarrer olan maddeye riâyet etmeğe a'zâlar mecbûr imiş. (Sayfa: 135)

Musa Kâzım Efendi — Mecbûr değildir efendim. Niçin mecbûr olsun? İsterse, kendi ictihâdına muhâlif ise oraya kendisi gitmez.

Reis — O vakit istifâ etmesi lâzım gelir, diyorlar.

Musa Kâzım Efendi — İstifâ eder, gitmez.

Reis — Evet, istifâ etmediği hâlde kabûl etmiş addolunur; değil mi efendim?

Musa Kâzım Efendi — Efendim malûm-ı âlîniz Meşrûtiyet'de bunlar vârid değildir. Meşhûr "Gladston" ben otuz sene parlamentolarda bulundum, hiçbir zaman kendi fikrime muvâfık rey veremedim, demiş. Ekalliyet dâimâ öyledir, ekalliyetde kalır, fakat yine itbâ eder. Ekalliyetin ekseriyete itbâı zarûrîdir. Ya o partiden çıkar, gider veyâhûd kendi reyinin hilâfı olur. O mümkün değil.

Reis — İşte bundan dolayı meclis-i umûmîye atfolunan cerâim de, müzâkeresinde bulunmayanların dahi ekseriyetle verilen karara mutâvaata mecbûriyetinden dolayı, medhaldâr olduğunu iddiâ ediyorlar.

Musa Kâzım Efendi — Hayır efendim, katiyyen dünyada öyle bir kanûn yok efendim. O ne akla sığar ne de ...

Reis — Arkadaşlarınız, o mukarrerâtı kabûl etmek mecbûrî olduğu için kabûl etmeyenler istifâ edip çekilmek lâzımdır, dedi.

Musa Kâzım Efendi — Kabûl etmezse istifâ eder. Ne gibi karar anlamıyorum ki efendim.

Reis — Her ne husûs hakkında olursa olsun.

Musa Kâzım Efendi — Efendimiz, bu meclis-i umûmî hakikaten zannolunduğu gibi değil ki! Ne diyeyim, size nasıl anlatayım, meclis-i umûmî vallahi masharalıkdır. Hattâ bir gün hatırımdadır, 329

senesinde idi. Hüseyin Cahid: Cânım efendim, bunun vazîfesi yok, işi yok, gücü yok. Nedir bu? Bu, ne yapıyor? Bunun işi yok. Bunu lağvedin. Bu masharalık, demişdi. Katiyyen hatırımda. Hakikaten de öyle idi. Bunlar hiç...

Reis — Fakat öyle olmadığını bazı vekayi hatıra getiriyor.

Musa **Kâzım Efendi** — Paşam benim bildiğim budur.

Reis — Meselâ Harb-i Umûmî'nin bidâyetinde meclis-i umûmî reisi olan, Heyet-i Vükelâ reisi bulunan Said Halim Paşa Hazretleri meclis-i umûmî a'zâlarıyla vükelâyı teşkîl eden zevâtı yalısına davet etmiş...

Musa **Kâzım Efendi** — Meclis-i umûmî a'zâsını değil Paşam; merkez-i umûmî a'zâsını davet etmişdir.

Reis — Evet. Merkez-i umûmî ile vükelâyı davet etmiş. Orada muhârebenin mazaratından edillle-i adîde ile bahsetmiş. Devlet-i Âliye-i Osmaniye için bîtaraf kalmak en iyi bir vaziyet olduğunu dermiyân etmiş.

Musa **Kâzım Efendi** — Evet, öyle diyorlar.

Reis — Ve pek çok çalışdığım hâlde merkez-i umûmî a'zâlarını iknâa muvaffak olamadım, diyorlar. Şu hâlde reis-i hükûmet olan, kabine reisi olan zât merkez-i umûmî a'zâlarını iknâa kendisinde bir mecbûriyet görmüş. Onları iknâ edemediğinden dolayı hâh nâ hâh muhârebeyi kabûl etdim, diyor.

Musa **Kâzım Efendi** — İstifâ ede idi.

Reis — Merkez-i umûmîyi iknâ edemedim, diyor.

Musa **Kâzım Efendi** — Saçma şey, bu söz değil.

Reis — Sonra zât-ı âlîlerine Â'yân müzâkeresinde mehâkim-i Şeriye'nin Adliye Nezâreti'ne nakli husûsu müzâkere olunduğu sırada makam-ı riyâsetden bir suâl tevcîh olunmuş. O suâl de mehâkim-i Şeriye'nin makam-ı sâmîlerinden ayrılması haysiyete de halel getirmez mi, tarzında vâki oluyor ve zât-ı âlîniz de benim reyimi sormayınız, fırka böyle istiyor, fırkacılıkdır, bu böyle olacakdır, buyurmuşsunuz. Şu hâlde...

Musa **Kâzım Efendi** — Evet hatırıma geldi.

Reis — Kendi ictihâdınızı ber-taraf ederek fırkanın arzusunu icrâya rızâ göstermiş oluyorsunuz.

Musa Kâzım Efendi — Bitdi mi efendim?

Reis — Evet.

Musa Kâzım Efendi — Paşam, şimdi şu meseleyi meydana koyduğunuzdan dolayı zât-ı devletinize bilhâssa teşekkür ederim.

Reis —Estağfirullah!

Musa Kâzım Efendi — Çünkü o benim derûnumda bir derddir. Şimdi onu arz edeyim. Deminden demişdim ki köşke bazı zevât geldi. Ben beyân-ı mazeret etdim. Fakat iki, üç gün sonra Mabeyn'e çağrıldım. Kâtib geldi. Beni Mabeyn'e götürdü. Bize Meşihat tevcîh olunduğunu teblîg etdi. Ben de kabûle mecbûr oldum, kabûl etdim, demişdim. O vakit makam-ı Meşihat'i kabûl etdiğim zaman vükelâdan olan arkadaşlara dedim ki: Arkadaşlar, benim başıma bu meseleyi doladınız. Fakat ortada bir şey dönüyor, bir şâyia var; gûyâ Hayri Efendi'ye mehâkim-i Şeriye'nin Adliye'ye nakli meselesi teklîf edilmiş ve kabûl etmediğinden dolayı istifâ etmiş. Eğer bu meseleyi bana teklîf edecek iseniz ben katiyyen kabûl edemem. Çünkü Hayri Efendi kabûl etmeyince ben katiyyen kabûl edemem. Cevâben bize, Hayri Efendi'nin istifâsının sebebi başkadır; hiç bu mesele ile alâkası yokdur, dediler. Nedir dedim? Onu îzâh etmediler. Nedir dedim ise o, dursun, dediler, îzâh etmediler. Fakat katiyyen emîn ol ki bu mesele ile alâkadâr değildir, dediler. Arası, zannederim, dört ay kadar geçdi. Bizi ziyârete gelen zevât bu meseleyi soruyorlar. Ben, aslı yok, bunlar nereden çıkdı, diyorum. Hâlbuki dört ay sonra bize bunu teklîf etdiler. Mehâkim-i Şeriye'yi Adliye'ye vereceksin, dediler. Ben, bunu yapamam. Siz de yapamazsınız, dedim. Ne ben ve ne de siz yapamazsınız. Bu, milletin hakkıdır. Bu, altı yüz senelik bir ananedir. Bunu kaldırmak sekiz kişinin işi değildir. Millet isterse ona kim ne diyebilir? Siz de bir şey diyemezsiniz; biz de bir şey (Sayfa: 136) diyemeyiz. Fakat sizin arzunuz ile buna imkân yokdur, dedim. Ama biz, buna vaktiyle karar verdik; öyle duruyordu; şimdi zamanı gelmişdir; bunu, tatbîk edeceğiz, dediler. Öyle ise bir şeyhülislâm bulursunuz, tatbîk edersiniz, dedim. O, hiç olamaz, dediler. Öyle ise bu da olamaz; buna çâre düşünün, dedim. Ben bunu yapamam, siz de yapmayınız, çünkü hakkınız yokdur. Bilmiyorum, eğer memleketde Meşrûtiyet varsa, yapamazsınız, dedim. Eğer varsa, bunu ne siz ve ne de ben yapamayız. Bu, sırf millete âid bir hakdır. Yolu da malûm. Evvelâ kongreyi çağırırsınız.

Onlar programa koyarlar. O maddeyi, Meclis-i Mebûsân'a teklîf edersiniz. Meclis-i Mebûsân da kabûl ederse o zaman kimsenin bir diyeceği kalmaz. Ben de o zaman ya istifâ ederim veyâhûd kalırım. Kongre ve Meclis-i Mebûsân'ın kararı olmadan ben bu işi yapamam. Böyle şey olmaz ve siz de yapmayın, dedim. Dediler ki geçen sene ve evvelki sene kongre olmadı ve sebebi de muhârebe olması idi. Bu sene ise, muhârebenin daha şiddetli bir zamanı binâenaleyh hiç olamaz. Ben de: Olamazsa bu mesele de durur; muhârebe biter sulh olur. Sulh oldukdan sonra bu meseleyi mevzû-i bahsedersiniz; Meclis-i Mebûsân kabûl ederse pekâlâ, dedim. Ama bunun tehîre meydanı, tahammülü yok, dediler. Bu kadar acelesi nedir? Tehîre tahammülü neden olmasın, dedim. Onlar da tevhîd-i mehâkim olmayınca ecnebî imtiyâzâtını kaldıramayacağız. Onun için tevhîd-i mehâkim elzemdir, gibi şöyle böyle birtakım şeyler söylediler. Ben de tevhîd lâzım ise çağırın kongreyi, bu işi millet yapsın, siz karışmayın, dedim. Bakdılar ki bu işde ben haklıyım. Kongreyi davete mecbûr oldular ve kongre davet olundu, geldi. Ve buna karar verdi. Vâkıa biz, mebûsları epeyce tenvîr etdik –çünkü, kongrede mebûslar da dâhildir– onlar da bağırdılar, çağırdılar, fakat anlatamadılar. Öbür taraf gelebe çaldı. Ben o zaman yine pek hasta idim. Kongreye gitmedim. Gitse idim ihtimâl ki orada yıkılıp kalacakdım. Galeyân gelecek; fenâ bir şey olacak; onun için gitmedim. Yalnız mebûslara birçok telkinâtda bulundum; onlar da söylediler; fakat ekalliyetde kaldılar; ekseriyet, mehâkim-i Şeriye'nin Adliye'ye nakline karar verdi. Bunun üzerine geldiler, dediler ki: İşte dediğin oldu. Kongreyi getirdik, kongre de buna karar verdi. Daha bir diyeceğin var mı? Var, dedim. Kongreden sonra bir de Meclis-i Mebûsân var, çünkü kongrenin kararları teklîfden gayrı bir şey değildir. Kongre kanûn yapamaz, o, yalnız teklîf eder. Onun için bir kerre Meclis-i Mebûsân'a gitsin, o da müzâkere etsin, dedim. Nâfile uğraşma, bunu Meclis-i Mebûsân da kabûl edecekdir. Bu makuldür, şöyledir, böyledir, dediler. Sonra Meclis-i Mebûsân'a geldi, fırkaya koydular; müzâkere etdiler; onlar da pekâlâ; tevhîd-i mehâkim hakikaten lâzımdır, diye karar verdiler ve hiçbir tane muhâlif çıkmıyordu. Biz, o zaman düşündük. Bunu da kongre kabûl etdi; Meclis-i Mebûsân kabûl etdi; şimdi istifâ etmek ciheti kaldı; fakat

ben o zaman birçok işlerle meşguldüm. Meselâ, medâris ve Dâ-rü'l-Hikmetü'l-İslâmiye teşkîlâtı ile uğraşıyordum. Evkaf için bazı maksadım vardı. Evkaf'ı, bir müdîriyet-i umûmiye şeklinde, Meşi-hat'e rabtetmek istiyordum. Çünkü Evkaf içinde birtakım kil ü kal başladı. Evkaf'ı da dağıtacaklarmış, şöyle imiş, böyle imiş diye bir-takım sözler deverân ediyordu. Çünkü ben, Evkaf'ı bir müdîriyet-i umûmiye şeklinde makam-ı Meşihat'e rabtetmek emelinde idim. Eğer bunda muvaffak olursam büyük bir hidmet addederim, diyor-dum. Kendi kendime düşündüm. İstifâ edeyim çekileyim, dedim. Bundan ne çıkacak? Ben istifâ etdikden sonra Meclis-i Mebûsân'ın kararları geri mi kalacak? Musa Kâzım giderse, Ahmed Nâzım ge-lir, bundan ne çıkar? Ben çekilirsem şu işler de kalır. Bârî şu işleri olsun yapayım, dedim. Her türlü ithâmâtı göze aldırarak yapayım, dedim. Hakikaten bir ithâm altında kaldım. Medârisin teşkîlâtını itmâm ve Evkaf'ı da böyle bir müdîriyete kalb ile Meşihat'e rab-tetmek maksadıyla istifâ etmedim. Mesele bundan ibâretdir. Fakat kalbimde öyle bir ukde kaldı. Sonra o dediğimiz teşkîlâtı ve encü-meni de yapdık. Evkaf meselesi mevzû-i bahsoldu ve şâyi olduğu vechle bir kısmı Şehremâneti'ne, bir kısmı Sıhhiye idâresine ve bir kısmı da, bilmem nereye, verilecekdi. Artık ona dehşetli sûretde karşı geldim. Ne olursa olsun bunu yapmayacağım, dedim. Hulâsa Evkaf'ı muhâfaza etdik. İşte, o zaman istifâ etmediğimin fâidesi bu oldu. Mesele budur Paşa Hazretleri.

Reis — Bugün bu kadar elverir. Zât-ı âlînizi ziyâde yormayayım. Götürün. (Musa Kâzım Efendi gider) Rifat Bey'i getirin. (Rifat Bey getirilir)

Reis — Oturunuz efendim. Zât-ı âlîniz Mâliye Nezâreti'ni 329 senesinin hangi tarihinde deruhde buyurdunuz?

Rifat Bey — İstifâm mı, tayînim mi? Çünkü tayînim 328 sene-sindedir.

Reis — Hangi ayında?

Rifat Bey — Kanûn-ı evvel'inde.

Reis — İnfisâliniz?

Rifat Bey — 329 Şubat'ında.

Reis — Oturunuz efendim, râhatsız olmayın. 329 senesi kongre-sinde, İttihad ve Terakki Kongresi'nde vükelâdan bulunan zevâtın

meclis-i umûmî a'zâ-yı tabîiyesinden addolunmalarına karar verilmiş. Malûmâtınız var mı?

Rifat Bey — Bendeniz hiçbir kongrede bulunmadım. Zâten İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil bulunmadığım için hiçbir kongrede bulunmadım ve katiyyen malûmâtım yokdur. Yalnız son senelerde, eğer kongrenin ictimâı senenin nihâyetlerine doğru ise –Bendenizin o vakte kadar istifâlarımı kabûl etmediler– o vakit kabûl etdiler. Demek ondan dolayı kabûl etmişlerdir. Bendenizin ne kongreden ve ne de karardan malûmâtım yokdur.

Reis — Kongre Eylül'de akdolunmuş.

Rifat Bey — Bilmiyorum, malûmâtım yokdur. (Sayfa: 137)

Reis — Meclis-i umûmîde hiç bulunmadınız mı?

Rifat Bey — Hayır efendim.

Reis — Zât-ı âlîniz Â'yân reisi bulunduğunuz zaman mehâkim-i Şeriye'nin Adliye Nezâreti'ne nakli müzâkere edilmiş. O vakit a'zâdan bazı zevâtın talebi üzerine taraf-ı âlînizden Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi hazretlerine mehâkim-i Şeriye'nin makam-ı Meşihat'den fekk-i irtibâtı haysiyete halel getirir mi, getirmez mi, diye mütâlaa sorulmuş. O vakit Musa Kâzım Efendi, benim reyimi sormayınız; Fırka böyle istiyor; fırkacılıkdır; bu, böyle olacak. Başka şey bilmiyorum, demiş. Hatır-ı âlînize geliyor mu?

Rifat Bey — Zabıtlarda vardır efendim.

Reis — Evet, zabıtlarda vardır. Fakat şu hâle göre İttihad ve Terakki'ce kararlaşdırılmış olan bir husûs heyet-i Hükûmet'ce mecbûrü'l-icrâ bir şekle girmiş. Tabîî bunu zât-ı âlîleri de derk buyurmuşlardır.

Rifat Bey — Hayır efendim, o vakit kuvve-i icrâiyede değildim.

Reis — Makam-ı teşrîin riyâsetinde bulunduğunuz hâlde Musa Kâzım Efendi'nin mütâlaasına karşı hiçbir gûnâ müdâfaada bulunulmamış.

Rifat Bey — Orada bir şahsı şey etmez. Orada bir heyet kabûl veya reddeder. Bendeniz onu menedemem. A'zâdan birisine söyleme veya söyle, diyemem.

Reis — A'zânın istîzâhı üzerine zât-ı âlîniz idâre ve suâl buyurmuşsunuz. Böyle bir cevâb alındığı gibi o cevâba karşı bir müdâfaada bulunmak lâzım gelmez mi? Mâdâmki İttihad ve Terakki'den

olmadığınız ve meclis-i umûmî mukarrerâtına itbâa kendinizi mecbûr görmediğiniz hâlde hukuk nokta-i nazarından bir tecâvüz addederek müdâfaa etmekliğiniz lâzım gelmez mi idi?

Rifat Bey — Efendim, tabîî Â'yân'a müteallik bir şeyden, Kanûn-ı Esâsî'ye muhâlif olarak, burada bahsetmeği tecvîz buyurmazsınız. Yalnız şunu arz edeyim ki, Â'yân'ın nizâmnâme-i dâhilîsi mütâlaa buyurulursa reisin hiçbir şeysi yokdur. Reis hiçbir vakit müzâkereye karışamaz. Yani müzâkerede rey beyân edemez. Nasıl müdâhale ederim?

Reis — Bendeniz anlatamamış olduğumu anlıyorum. Maksad, Â'yân müzâkeresinin tarz-ı cereyânı değildir. Zât-ı âlîniz İttihad ve Terakki'den olmadığınızı ve meclis-i umûmî a'zâlığında bulunmadığınızı dermiyân ediyorsunuz. Hâlbuki Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, İttihad ve Terakki Fırkası'nın kabûl etmiş olduğundan dolayı mehâkim-i Şeriye'nin Adliye'ye naklolacakdır. Fırka bunu, böyle istiyor. Bu, böyle olacakdır. Benim reyimi sormayınız, demiş. Â'yân'ın müzâkeresinde kabûl edilip edilmediğinden bahsetmiyorum. Fırka'nın Hükûmet'e tagallübünü tabîî şu keyfiyetden derk buyurmuşuzdur. Bunu, müdâfaa buyurmamış olduğunuzu soruyorum.

Rifat Bey — Bendeniz de nasıl müdâfaa ederdim, diyorum. Çünkü bize usûl dâiresinde bir kanûn gelmiş, mevki-i müzâkereye konulmuş, usûlü dâiresinde müzâkere cereyân ediyor. Usûlü dâiresinde bir karara iktirân etmiş. Müzâkere esnâsında a'zânın söylediği sözler üzerine usûlü dâiresinde mi gelmiş, yoksa eğer açıkdan bir kanûn gelmiş de Heyet-i Â'yân'a tevdî olunmuşsa o vakit şey edilebilir. Meclis-i Mebûsân'da karar verilmiş, kanûn mûcibince Â'yân'a gelmiş, bunu, Hükûmet'in Meclis-i Mebûsân'a ne sûretle teklîf etdiğini aramağa lüzûm yokdur. Çünkü bize Hükûmet teklîf etmiyor; Â'yân'a Meclis-i Mebûsân teklîf ediyor. Hükûmet'in teklîfi ortada yok. Hükûmet Meclis-i Mebûsân'a teklîf etmiş, ne şekilde teklîf etmiş, Fırka'nın ısrârıyla mı teklîf etmiş, yoksa kendiliğinden mi teklîf etmiş? Orası cây-i bahs değil. Meclis-i Mebûsân müzâkere etmiş, karar vermiş ve kabûl ederek Â'yân'a sevketmiş.

Reis — Mesele yine anlaşılamadı. Ben ne Meclis-i Mebûsân'ın ve ne de Hükûmet'in sevketdiğini aramıyorum. Musa Kâzım Efendi hazretlerinin cevâblarından Fırka'nın Hükûmet'e tagallübü an-

laşıldığına göre zât-ı âlîniz, kendi ictihâdınızla bir müdâfaada bulunmadığınız gibi sonra da bir teşebbüsde bulunmamışsınız, yani bu fiili kabûl etmiş oluyorsunuz.

Rifat Bey — Bunun Â'yân'a, Â'yân riyâsetine taalluku yok.

Reis — Hükûmet-i icrâiyeye...

Rifat Bey — Bilmem, bu Hükûmet'in şeyi. Â'yân reisinin Hükûmet'e doğrudan doğruya şahsen murâkabesi de yokdur. Ve malûm-ı devletiniz â'yânın hakk-ı istîzâhı da yokdur. Hakk-ı suâli bile var mı yok mu? Burası da takarrür etmiş değildir. Bunun için Â'yân reisi nasıl şey edebilir?

Reis — Sebeb-i istifânızı îzâh eder misiniz? Sebeb-i istifânız bu gibi bir husûsdan dolayı mı yoksa başka bir sebebden dolayı mı?

Rifat Bey — Hayır efendim. Zâten râhatsızdım. Daha evvel de birçok defalar teklîf etdikleri hâlde kabûl etmemişdim. Mâliye Nezâreti'ni öyle bir zamanda teklîf etdiler ki düşman gelmiş; Çatalca'yı, İstanbul'u tehdîd ediyordu. Asker aç idi; para yok. Böyle bir vakitde bendenize vuku bulan bir teklîfi reddetmek kabil değildi. Hattâ o gün bir çöpçülük teklîf etselerdi yine maal-memnûniye kabûl ederdim. Çünkü askeri o hâlde görmüşdüm. Bunun için kabûl etdim. Müzâyakanın derecesini, zannederim Paşa Hazretleri, pekâlâ biliyorsunuz. Hazîne o kadar tahammül-fersâ bir müzâyaka içinde idi ki onun için dâimâ istifâ etdikce Mâliye Nezâreti'ni kabûl edecek kimse yokdur. Senin çekilmek şey olacak, diye hâkan-ı sâbık merhûm ısrâr ederdi. Çekilmemekliğim için vükelâda söylüyorlardı. En sonra biraz ortalık değişdi. Hattâ hâkan-ı sâbık-ı merhûmu bir defa ortalık bir parça genişlerse çekilirim, dediğim zaman taaccûb etmişlerdi. Çünkü şimdi Mâliye Nezâreti'ni kabûl edecek kimse yok, fakat bir parça genişlerse o vakit kabûl edecek çok kimse bulunur; ben çekilirim, demişdim. Sonra ben istifâmı tekrar etdim. O vakit kabûl edildi. Cavid Bey'i getirdiler. Mâliye nâzırı Cavid Bey oldu. Bendeniz belki yirmi, (Sayfa: 138) yirmi beş defa istifâ etdim. Tehlike ber-taraf oldukdan sonra da müzâyaka hâlâ berdevâm idi; fakat râhatsızlık beni pek ziyâde şey etmişdi. 25 Şubat'da istifâmı kabûl etdiler; bendeniz de çekildim. Sonra da â'yânlık verdiler.

Reis — Şu hâlde sebeb-i istifâ Cemiyet'in hükûmet-i icrâiyeye tekabülünden veyâhûd nüfûzundan münbais değil.

Rifat Bey — Öyle bir şey bilmiyorum ki efendim.

Reis — Rüfekâ-yı âlîniz meclis-i umûmîye devâm etmiyorlar mı idi? On beş günde bir ictimâ etmek mutâd imiş.

Rifat Bey — Hiç, katiyyen bilmiyorum, Paşa Hazretleri.

Reis — Hiçbir bahsolmaz mı idi?

Rifat Bey — Olur efendim. Cemiyet'e gidiyorlar, diye şey ediyorlar. Bendeniz hiç gitmedim.

Reis — Zât-ı âlînize niye gelmiyorsunuz, diye itirâz etmezler miydi?

Rifat Bey — Ben bîtarafım. Nasıl kabûl edeceksiniz, dedim. Hattâ Mahmud Şevket Paşa merhûm ben de bîtarafım dedi. Onun üzerine ben de Mâliye Nezâreti'ni kabûl etmişdim. Ben bîtaraf olarak devâm edeceğim, dedim. Ve meclise gel gelme, diye hiçbir şey söylemediler. O vakit herkes bilir ki gece sabâha kadar düşünmekle ve sabâhdan akşama kadar çalışmakla vakit geçiriyordum. Bir rub' maâş verebildiğim günleri en mesûd gün addediyordum. İşte benim Mâliye Nâzırlığı'nı yapdığım günler öyle bir zamanda idi. Sonra bir parça ortalık genişledi. İstikrâz imkânları hâsıl oldu. O vakit kim isterse gelsin, dedim, çekildim. Bendenizin öyle bir karardan malûmâtım yok ve hiçbir vakit meclis-i umûmîlerine de gitmedim. Merkez-i umûmîlerinde de bulunmadım. Katiyyen malûmâtım yokdur.

Reis — Teşrîf ediniz. (Rifat Bey çıkarılır) Haşim Bey'i getiriniz. (Haşim Bey getirilir)

Reis — Beyefendi! Posta ve Telgraf Nezâreti'ni hangi tarihde deruhde buyurdunuz?

Haşim Bey — 5 Eylül sene 333 tarihinde efendim.

Reis — Ne vakit infisâl etdiniz?

Haşim Bey — 10 Teşrîn-i evvel sene 334 tarihinde.

Reis — 1329 senesi İttihad ve Terakki Kongresi'nde Heyet-i Vükelâ'ya dâhil olacak zevâtın meclis-i umûmî a'zâ-yı tabîiyesinden olmaları takarrür etmiş. O tarihden Mütâreke'ye kadar güzerân olan müddet zarfında Heyet-i Vükelâ'nın meclis-i umûmî a'zâ-yı tabîiyesinden bulundukları o karardan ve İttihad ve Terakki Cemiyeti nizâmnâmesinin altıncı maddesinden anlaşılıyor. Şu hâle göre makam-ı iddiâdan İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsiyle merkez-i

umûmîsi a'zâları hakkında dermiyân olunan iddiâ hakk-ı âlînizde de dermiyân ediliyor. Ne dersiniz?

Haşim Bey — Efendim, bendeniz vâkıa Nezâret'e geldikden sonra ya dört veyâhûd beş defa meclis-i umûmî ictimâı için davetnâme aldım. Öyle hatırımda kaldı. Bu davetnâmelerden üçüne icâbet edebildim. Çünkü bendeniz Üsküdar'da oturduğumu demin de arz etmişdim. İctimâlar ekseriyâ gece oluyordu. Avdet etmek kabil değildi. Zâten Fırka teşkîlâtıyla de pek alâkadâr değildim. Fırka muâmelât-ı dâhiliyesiyle iştigal etmedim. Hattâ teşkîlâtını lâyıkıyla bilmem. Onun için iki üç ictimâda bulundum. O da nihâyetine kadar değil. Bendeniz Nezâret'de pek meşgul idim. Ekseriyâ gece geç vakte kadar kalır, son vapurla giderdim. Pek yorulurdum. Daha fazla şeye de ahvâl-i umûmiyem pek müsâid değildi. İki, üç ictimâda bulundum efendim.

Reis — Bu meclisin mukarrerâtı ekseriyetle karargîr oldukdan sonra umûm a'zânın kararı kabûl etmek mecbûriyetinde olduğunu diğer a'zâ ifâdelerinde söylediler. Şu hâle göre meclis-i umûmî ictimâlarında bulunmamış olmakla beraber mukarrerâtına iştirâk etmiş olmanız lâzım.

Haşim Bey — Bendeniz üç ictimâda bulundum. Hiçbir karar ittihâz olunduğunu bilmiyorum. Hiçbir karar ittihâz olunmadı. Esâsen bu meclis, ertesi sene ictimâ edecek olan kongreye program hâzırlamakla mükellef idi. Ya merkez-i umûmî heyeti bir lâyiha verecek veyâhûd a'zâdan birisi tarafından programın tadîli, ıslâhı veyâhûd tevsîi zımnında bir lâyiha verilecek. Onunla iştigal edecek. O, müzâkere edilecek. Hakikaten de programın iktisâdiyât kısmını daha ziyâde tevsî için bir teklîf vardı. Bendeniz ilk ictimâda bulundum. Rûznâmede o vardı. Son gitdiğim üçüncü ictimâda hâlâ rûznâmede duruyordu. Yani onun üzerine bir karar verilmiş değildi.

Reis — Asıl iddiâ olunan husûs, Hükûmet'in şekl-i kanûnîsi hâricinde İttihad ve Terakki'nin müessir bir kuvvet, hükûmet-i icrâiye üzerine tegallüb etmiş bir kuvvet olduğu iddiâ olunuyor. Bunun meclis-i umûmîsi mukarrerâtına iştirâk etmek etmemek müsâvî addolunuyordu. Yalnız bu şekli kabûl etmek ve bu şekli kabûl ederek meclis-i umûmî a'zâlığı ile vükelâlığı cem eylemek

husûsundan dolayı maznûn bulunuyorsunuz. Bu nokta-i nazardan mütâlaanızı söyleyiniz.

Haşim Bey — İşte onu arz ediyorum efendim. Yani bendeniz bir kerre meclis-i umûmîde bulunduğum müddet zarfında üç ictimâda bulundum. Katiyyen umûr-ı devlete âid bir müzâkere cereyân etmedi. Buna bir kerre meclis-i umûmînin, nizâmnâmesi mûcibince, salâhiyeti yok. Bir karar ittihâz olunmadı ve sonra da karar ittihâz olunursa teblîg olunacak meclis-i umûmî böyle bir karar ittihâz etdi. Siz bulunmadınız ama ekseriyetle ittihâz olunmuş bir karar var, siz de buna itbâ edeceksiniz, diye öyle bir müdâhale teklîfi bendeniz Nezâret'de iken katiyyen vâki olmamışdır.

Reis — Nezâretlere teblîg olunduğu vâki olmayabilir. Fakat umûr-ı hükûmete müdâhale etdikleri şimdi tadâd edilecek bazı vakayi ile teeyyüd ediyor, sâbit oluyor. Meselâ mehâkim-i Şeriye'nin Adliye Nezâreti'ne devri ve nakli meselesi mevki-i müzâkereye konulduğu vakit Â'yân Meclisi'nde (Sayfa: 139) a'zâdan bazılarının itirâzı üzerine makam-ı riyâsetden Musa Kâzım Efendi hazretlerine mehâkim-i Şeriye'nin Meşihat'den fekk-i râbıta etmesi haysiyete dokunur mu, dokunmaz mı, diye suâl olunmuş. O vakit cevâb olarak demişler ki: Benim reyimi sormayınız; Fırka bunu böyle istedi; bu, fırkacılıkdır; böyle olacak. Bir diğer defa da Meclis-i Vükelâ ve aynı zamanda meclis-i umûmî reisi Said Halim Paşa Hazretleri muhârebenin başlangıcında merkez-i umûmî a'zâlarıyla vükelâyı yalılarına davet etmişler. Onda da muhârebenin bizim için pek muzırr olduğunu ve en iyi vaziyet müsellâh bîtaraflık olacağını edille-i adîde ile beyân etmişler. Ve pek çok çalışdığım hâlde iknâa muvaffak olamadım, diyorlar. Yani reis-i vükelâ kendi ictihâdını merkez-i umûmîye kabûl etdiremediğinden dolayı muhârebeyi kabûle mecbûr olduğunu itirâf ediyor. Şu hâlde dolayısıyla İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Hükûmet üzerine tesîr eden bir dördüncü kuvvet ihdâs etdiği iddiâ olunuyor.

Haşim Bey — Efendim bu, bendenizin bilmediğim bir şey. Bulunduğum zamana taalluk etmiyor ki...

Reis — Sonra efendim, yine İâşe nâzırı Kemâl Bey İttihad ve Terakki Kongresi'nde İâşe Nezâreti'nden dolayı hesâb veriyor. Mukarrerât ittihâz olunuyor. Tedkik-i hesâbâtı için Kongre tarafından

heyetler tayîn olunuyor. O heyetler raporlarını kongreye arz ediyorlar. Tekrar mukarrerât ittihâz olunuyor. Şu da gösteriyor ki: İttihad ve Terakki Cemiyeti hükûmet-i icrâiyeye bil-fiil müdâhale ediyor ve kararlar ittihâz eyliyor.

Haşim Bey — Onu da bilmiyorum. Bendeniz o kongrede bulunmadım.

Reis — İşte bu gibi edille var. Dördüncü kuvveti teşkîl eden İttihad ve Terakki'nin meclis-i umûmî a'zâlığını nasıl kabûl etdiniz?

Haşim Bey — Bendeniz meclis-i umûmî a'zâlığını kabûl etmedim. Nezâret'de bulunmak itibârıyla meclis-i umûmî ictimâı için davetnâme aldım. Çünkü meclis-i umûmî a'zâsı iki kısımdır. Vükelâ olanların hepsi meclis-i umûmîde bendeniz gibi a'zâ olarak bulunmuyor. Bir kısmı kongrece müntahab olarak bulunuyorlar. Yani meclis-i umûmînin a'zâ-yı asliyesi onlardır. Diğer kongrece müntahab olmayıp da vükelâlık makamında bulunanların meclis-i umûmîde bulunabilmek hakları vardır. Bendeniz meclis-i umûmî a'zâlığına girmedim. Kendi arzum ve istirhâmlarıma ve mutâd itizârlarıma rağmen Posta ve Telgraf Nezâreti'ne getirildim ve Posta ve Telgraf Nezâreti'ne getirilmekliğim dolayısıyla da meclis-i umûmî ictimâında bulundum. Meclis-i umûmî a'zâlığını kabûl etmedim.

Reis — İşte, vükelâlık a'zâlık ile mukayyed olduğuna göre meclis-i umûmî a'zâlığını kabûl eylemiş gibi telâkki olunuyor.

Haşim Bey — Bendeniz bilmiyorum. Yani kongrece ittihâz olunmuş mukarrerât üzerine vükelânın meclis-i umûmî a'zâ-yı tabîiyesinden olacağını bilmiyorum. Çünkü bendeniz kongrede a'zâ değilim. Öyle bir hakkım yok. Ne kongrede bulunmuş, ne de bu teşkîlâtı takib etmişim.

Reis — Zât-ı âlînize gelen davet tezkeresinde ne diye yazılı idi?

Haşim Bey — Nâzır diye. Bendenizin şahsıma, sıfat-ı memûriyetime...

Reis — Yani ne şekilde?

Haşim Bey — Posta Telgraf Nezâreti'ne.

Reis — Ne şekilde davet edilirdi?

Haşim Bey — Meclis-i umûmî filân zaman ictimâ edeceğinden hâzır bulunmanız...

Reis — Ne mecbûriyetle mutâvaat buyurdunuz?

Haşim Bey — Mecbûriyet yok. Gitdim. Bir davete icâbet. Nitekim ki arz etdiğim gibi beş davet vuku buldu; üçünde bulundum; ikisine icâbet etmedim. Yani bir mecbûriyet yok. Birinci gidişimde gördüğüm birçok arkadaşlarımı ikinci gidişimde bulamadım. Başkaları gelmişlerdi.

Reis — Peki. Arkadaşlarınız beyninde demediniz mi ki bu davet neden îcâb ediyor, bizim orada ne vazîfemiz var, diye sorup anlamadınız mı?

Haşim Bey — Vazîfe bu efendim. Fırka'nın programa âid olan tadîlât ve tevsîâta müteallik şeylere orada bakılacak.

Reis — Peki zât-ı âlîniz İttihad ve Terakki'ye mensûb olmadığınız ve meclis-i umûmî a'zâlığını da kabûl etmediğinize göre o tefsîrâta ıttılâ hâsıl etmeğe ne mecbûriyet vardı?

Haşim Bey — Hayır efendim. Arz etdiğim gibi mecbûriyet yok. Hiçbir mecbûriyet yok. Yalnız vükelâlık makamında bulunanlar meclis-i umûmînin a'zâ-yı tabîiyesinden addolunuyordu. Onun üzerine davetnâme geliyor. Bu davetlerin de arz etdiğim gibi ikisine gitmedim. Üçünde bulundum ve bulunduğum zaman umûr-ı Hükûmet'e dâir ne bir şey müzâkere olundu, ne de bir karar ittihâz olundu. Olmadı ve olmanın imkânı yok. Ne sıfatla umûr-ı Hükûmet'e müdâhale edilecek ve kime teblîg ve icrâ etdirilecek?

Reis — İâşe Nezâreti'nin Kemâl Bey'e ihâle edildiği zaman zât-ı âlîniz Heyet-i Vükelâ'ya dâhil mi idiniz?

Haşim Bey — Heyet-i Vükelâ'da idim.

Reis — Böyle gayr-i mesûl kimselere, bâ-husûs Cemiyet'in merkez-i umûmîsine merbût olan bir zâta İâşe Nezâreti'ni vermekden maksad ne idi?

Haşim Bey — Vallah maksadı bilmem. Malûm-ı âlîniz sadrazam rüfekâsını intihâb ediyor. Bizim ile müzâkere etmedi. İâşe Nezâreti'ne kendisi intihâ etmiş, arz etmiş, irâde-i seniyyesini almış, vâkıa meşrûtî memleketlerde sadrazam arkadaşlarıyla konuşur. Fakat bizim memleketimizde yapılmamış. Yani bu sûretle reyimizi sormadı.

Reis — Peki, Kemâl Bey'in nâzır olmadan iâşe umûruyla iştigal etdiğine muttali değil mi idiniz?

Haşim Bey — Bendeniz Nezâret'de bulunduğum zaman Kemâl Bey meşgul (Sayfa: 140) değildi. İâşe umûru doğrudan doğruya

İâşe Müdîriyet-i Umûmiyesi nâmı altında Harbiye Nezâreti'ne merbût Müdîriyet-i Umûmiye'ye tevdî edilmişdi ki Levâzım reisi olan adam, aynı zamanda İâşe müdîr-i umûmîsi idi.

Reis — Zât-ı âlîniz Nezâret'e geldiğiniz zaman İâşe Nezâreti Harbiye Nezâreti'ne merbût idi, öyle mi?

Haşim Bey — Evet efendim, bendeniz Nezâret'de bulunduğum vakit Harbiye Nezâreti'ne devrolunmuş buldum. Hattâ iki üç ay evvel Harbiye Nezâreti'ne geçmişdi.

Reis — Peki gidiniz. Perşembe günü inşâallah saat birde.

Muhâkemenin hitâmı

Saat	Dakika
4	30

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa,**
Mîralây Receb Ferdi Bey, a'zâ mülâzımı Mîrlivâ Emin Paşa
Müddeî-i Umûmî: Muâvinlerden **Feridun Bey**

İKİNCİ MUHÂKEME*

Salı: 3 Haziran [1]335

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Esbâk Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Hüseyin Haşim Bey, esbâk Â'yân reisi Rifat Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Esbâk Sadrazam Talat Paşa, esbâk Harbiye nâzırı Enver Efendi, esbâk Bahriye nâzırı Cemal Efendi, esbâk Maârif nâzırı Doktor Nâzım Bey.

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3573, 13 Ramazan 1337/12 Haziran 1335 (ek: s. 141-148).

Birinci Celse

Saat Dakika
2 30

Müddeî-i Umûmî Muâvini Feridun Bey — Geçen celse-i muhâkemede teşrîh-i dâvâ esnâsında zikretdiğim bir fıkrayı gazeteciler eğer "rivâyât-ı tarihiye sahîh ise" sûretinde neşretmişler. Hâlbuki bizim matlûbumuz böyle "rivâyât-ı tarihiye sahîh ise" demek değil idi; "sahîh olan rivâyât-ı tarihiye" demişdik; bu sûretle tashîh olunsun.

Reis — Bademâ bu sûretle tashîhâta mahall kalmamak için ifâde-i âliyelerinizi serdetdiğiniz vakit dikkat buyurunuz.

Dâvâ vekîli Ali Haydar Bey — Müsâade buyurulur mu Paşa Hazretleri? Musa Kâzım Efendi hazretleri ile Haşim Beyefendi nâmına vazîfe hakkında bazı mütâlaâtda bulunacağım.

Reis — Vazîfe meselesi hakkında dermiyân edilen husûsâtı biliyoruz.

Dâvâ vekîli Ali Haydar Bey — Bu, büsbütün ayrı Paşa Hazretleri. Çünkü bu defaki cürm taklîb-i idâre cürmüdür. Evvelki büsbütün başka idi. Müsâade buyurunuz, kendileri de bütün milletin ve heyet-i muhteremelerinin hürmetini kazanmış, bir zât-ı muhteremdir. Onun için istirhâm ederim, dinleyiniz. Mahkeme-i âliyeleri yine kararını vermekde tamâmen müstakildir. Gerek kararnâmede gerek geçen celsede müvekkillerim Musa Kâzım Efendi hazretlerine ve Haşim Beyefendi'ye tevcîh edilen suâllerden anlaşıldığına göre müvekkillerimin mahkeme-i âliyeleri huzûrunda muhâkemelerini îcâb eden nokta sırf İttihad ve Terakki Cemiyeti merkez-i umûmîsi a'zâsından bulunmaları değil, belki vükelâlık sıfatının inzimâm etmesi hasebiyle meclis-i umûmînin a'zâ-yı tabîiyesinden bulunmaları meselesinden ibâretdir. Eğer müvekkillerim Vükelâ-yı Devlet'den olmaları dolayısıyla a'zâ-yı tabîiye-i meclis-i umûmîden olmasalardı bendeniz emînim ki mahkeme-i âliyeleri onları isticvâb

etmeyecekdi. Çünkü meclis-i umûmînin Vükelâ-yı Devlet'den mâadâ mebûsândan ve diğer zevâtdan mürekkeb bir (Sayfa: 142) takım a'zâ-yı müntahabesi de vardı; onlar hakkında şimdiye kadar hiçbir vechle tahkikat icrâ edilmemişdir. Yalnız müvekkillerim Musa Kâzım Efendi hazretleriyle Haşim Beyefendi hazretleri Mâliye nâzırı-ı esbâkı Rifat Beyefendi hazretleri ve Mustafa Şeref Beyefendi ile diğer vükelâlıkda bulunmuş olan zâtlar hakkında tahkikat icrâ edilmişdir ve o zamanlarda az veya çok müddet vükelâlıkda bulunmuş olan zevât hakkında heyet-i tahkikiyenin elân tahkikat icrâ etmesi şu arz etdiğim noktayı isbâta kâfîdir.

Şimdi, Reis Paşa Hazretleri, meclis-i umûmînin kavânîn ve nizâmât-ı Devlet'e tamâmen münâfî ve oraya a'zâ olmak kezâlik tamâmıyla ahkâm-ı nizâmiye-i esâsiyeye mugayir ve binâenaleyh bu tarz idârenin kuvâ-yı selâse-i Hükûmet'in yanı başında dördüncü bir kuvve-i hafiye olduğu kabûl edilse bile bundan hâsıl olacak netîce ikiden hâlî olamaz: Müvekkillerim Musa Kâzım Efendi hazretleriyle Haşim Beyefendi hazretleri ya bunu böyle bilmiyorlardı, kendi kanâatleri ve ictihâdları: "Mâdâmki meclis-i umûmînin nizâmnâmesi Hükûmet tarafından tasdîk edilmişdir. Şekl-i makuldedir, binâenaleyh buraya a'zâ olmak tamâmıyla kanûnî bir meseledir. Böyle bir heyetde bulunmak, oraya devâm etmek, katiyyen bir cürm teşkîl edemez, onların kararı bizim için makbûldür" sûretinde idi ve böyle olduğu takdîrde meclis-i umûmî tamâmıyla bir meclis-i istişâre mâhiyetinde kalır; meclis-i istişâre mâhiyetinde kalmak dolayısıyla kendilerinin vükelâlık sıfatını kendi makam-ı nezâretlerinde îfâ etmiş olmaları sırf kendi kanâat-ı şahsiyeleri netîcesi olmak lâzım gelir; çünkü onun kendilerine, telâkkileri itibârıyla, hiçbir sûretle bir tesîri yokdur. Böyle ise, yani bu tarz kabûl olunduğu takdîrde vükelânın kendi kanâatleri, kendi ictihâdları dâhilinde olan fiillerinden dolayı eğer muhâkemesi îcâb ediyorsa, Dîvân-ı Âlî'ye gider. Eğer böyle değil de vükelâ-yı fihâm hazerâtı bu tarzın tamâmıyla Kanûn-ı Esâsî'ye ve hükûmetimizin teşkîlâtına mugayir olduğunu bilip, oraya devâm etmenin gayr-i kanûnî olduğunu tasdîk ediyor ve verilen kararların da ahkâm-ı esâsiye-i nizâmiyeye muvâfık olmadığını takdîr ediyor ve fakat li-sebeb minel-esbâb susuyorlar veya susduruluyorlar veyâhûd bir kuvve-i mecbûrenin

taht-ı tesîrinde –ki şu cereyân eden muhâkemâtdan ona kuvve-i hafiye demek lâzım gelir– bir kuvve-i hafiyenin taht-ı tesîrinde o kararları ittihâz ediyorlar idiyse haklarında bir şekil vâriddir. Bu şekil de: Kendileri nüfûz ve vazîfe-i memûrelerini sû-i istimâl etmiş olmakdır. Memûrîn-i devletin nüfûz-ı memûriyet-i devletlerini sû-i istimâl etmeleri neye tâbi ise vükelâ-yı fihâm hazerâtının da vazîfelerini sû-i istimâl etmeleri ve sû-i tefsîr etmeleri de tamâmıyla Dîvân-ı Âlî'ye âiddir. Rüyeti anın cümle-i vezâifindendir. Paşa Hazretleri meseleyi başka bir nokta-i nazardan muhâkeme etsek, meclis-i umûmî arz etdiğim gibi sırf bir meclis-i istişârîdir, bunun topu, tüfengi, memûrleri, polis ve sâiresi yok; bir kuvve-i icrâiyesi yok. Meclis-i umûmî, olsa olsa, kendisinin kuvve-i icrâiyeliği olmadığından dolayı ve Vükelâ-yı Devlet en büyük devlet mümessilleri olduğu için, onlarla istişâre ediyor ve diyor ki: Şunları yapınız; Vükelâ-yı Devlet yâhûd Meclis-i Vükelâ da bunu îfâ ediyorlar, bu sûretle telâkki edilmek lâzım gelirse şu hâlde vükelâ-yı fihâm hazerâtı kendi nüfûz ve kudretlerini, kendi kuvve-i icrâiye sıfatlarını meclis-i umûmî-i Cemiyet'e naklediyorlar, ciro ediyorlar. Kendi vazîfelerini vekâletde değil, makam-ı nezâretde değil, telâkki mucîbince gayr-i meşrû olan bir cemiyete nakl ile sû-i istimâl etmiş oluyorlar ki işbu meselenin tedkiki her vechle Dîvân-ı Âlî'ye âiddir. Kanûn-ı Esâsî'nin otuz üçüncü maddesine nazaran Vükelâ-yı Devlet'in sırf zâtlarına âid olmayan mesâilden dolayı muhâkemeleri Dîvân-ı Âlî'ye âiddir. Makam-ı İddiâ'nın dermiyân etmiş olduğu iddiâya ve mahkeme-i celîlelerinin anlayabildiğim tarz-ı telâkkisine göre şu mesele katiyyen zât ile alâkadâr bir mesele değil, eğer müvekkillerim Vükelâ-yı Devlet'den olmasalardı katiyyen buraya gelmeyeceklerdi. Kendilerinin Vükelâ-yı Devlet'den olmaları a'zâ-yı tabîiyeden olmalarını îcâb etdirmişdir. A'zâ-yı tabîiyeden olmaları ise buraya gelmelerini îcâb etdirmişdir. Binâenaleyh Vükelâ-yı Devlet'den ve a'zâ-yı tabîiyeden olmasalardı katiyyen buraya gelmeyeceklerdi. Şu hâlde onların muhâkemelerini îcâb etdiren hâl ve sıfat vükelâlık sıfatıdır. Gerek o vükelâlık sıfatının inzimâmıyla ve gerek ondan sonra husûle gelecek vaziyetleri Kanûn-ı Esâsî'nin madde-i mahsûsasının ahkâmına tâbidir. Bunu başka sûretle telâkkiye imkân-ı kanûnî ve imkân-ı hukukî yokdur. Kanûn-ı Esâsî'nin doksan ikinci maddesi-

nin fıkra-i ahîresinde gerek Zât-ı Şâhâne'nin hukuku aleyhinde ve gerek Devlet'i muhâtaraya ilka edecek cerâime tasaddî edenlerin mücâzâtı Dîvân-ı Âlî'de görülür, deniliyor. Bir kerre kuvâ-yı selâse-i Hükûmet'in yanı başında ahkâm-ı esâsiye-i siyâsiye ile kabil-i telîf olmayacak sûretde dördüncü bir kuvvet, bir kuvve-i hafiye koymak ve bunu büsbütün başka ve hafî sûretde idâre etmek, şübhesiz bütün kuvâ-yı selâsenin ve bütün memleketimizin nâzım-ı azamı olan Pâdişâhımızın hukukuna tamâmen tecâvüz oluyor. Bundan mâadâ taklîb-i hükûmet büyük büyük muhâtaraları, dâhilî ve hâricî muhâtarayı îcâb etdiren bir cinâyetdir. Mâdâmki işbu maddenin sarâhati şu cerâimi Dîvân-ı Âlî'nin dâhil-i dâire-i salâhiyetine naklediyor, şu hâlde bu cürm tamâmıyla Kanûn-ı Cezâ'nın 55'inci maddesinin fıkra-i ahîresinde münderic olan cürmdür. Devlet ve milleti muhâtaraya ilka edebilecek bir cürmdür; şu hâlde Dîvân-ı Âlî'ye âiddir. Eğer bu sarâhat şu yolda cârîdir; bu, efrâd hakkında cârî değildir; Vükelâ-yı Devlet hakkında cârîdir veyâhûd şu ve şu meselede şu kadar cârîdir veya değildir, diye mahkeme-i âliyelerince bir telâkkide, bir tefsîrde bulunmak îcâb etse o zaman tefsîri sırf Dîvân-ı Âlî'ye âid olan bir maddenin tefsîrine kendilerini salâhiyetdâr görmüş olur ki bunu, Kanûn-ı Esâsî'nin diğer sarâhatlerine nazaran bendeniz kabûl etmek istemem.

Dördüncü madde Reis Paşa Hazretleri aff-ı umûmînin ilânıdır. Malûm-ı âlîleri olduğu üzere culûs-ı hümâyûnu müteâkıb 23 Kanûn-ı evvel 334 tarihinde cerâim-i siyâsî afvolunmuşdur. İşbu kararnâmenin birinci maddesinin son fıkrasında ne gibi cerâimin afv-ı umûmîden istisnâ edildikleri katiyyen îzâh edilmişdir. Bunlar da üçdür. Birincisi bazı anâsırın tehcîrinden dolayı (Sayfa: 143) kanûnen mesûl olmaları îcâb edenler. Müvekkillerim bundan dolayı katiyyen huzûr-ı âlîlerine gelmiş değildir. Diğer vükelâ-yı fihâm hazerâtı bu meseleden dolayı da isticvâb edilmişlerdir. İkincisi, makasid-i siyâsiyeye binâen anâsırdan bir kısmının diğeri aleyhindeki cerâiminden nâşî mahkûm ve efâl-i mezkûreye iştirâk etmiş olanlardır. Müvekkillerimin kezâlik bu mesele ile de alâkaları mevzû-i bahsolamaz. Üçüncüsü, düşman ordusuna iltihâk veya düşmana muâvenet edenler. Bunlar, afv-ı umûmîden istisnâ edilmişdir. Bunlardan mâadâ bil-cümle cerâim-i siyâsiye eshâbı afv-ı umûmiye dâ-

hildir. Bunu şu arz etdiğim fıkranın sarâhati isbâta kâfî olduğu gibi vaka esnâsındaki ahvâl-i siyâsiye-i malûme dahi işbu kanûnun müvekkillerime de şâmil olduğunu isbâta kâfîdir. Çünkü işbu kanûnu mevki-i icrâya, mevki-i tedvîne vaz edeceği zaman Hükûmet-i hâzıramız ve onun siyâsetini takib eden bir hükûmet mevki-i iktidârda bulunuyordu. O zaman Mahmud Şevket Paşa hazretlerinin hâdise-i katlinde nefyedilen, mahkûm edilenlerle sâirenin böyle ecnebî memleketde kalması ve kanûnen mahkûm sıfatıyla memleketimize ayak basamamaları katiyyen tecvîz edilmedi. Bunları Hükûmet bir kararnâme-i mahsûs ile afvetmek istedi. Bu afv-ı umûmî kararnâmesinin birinci maddesiyle kimleri afvetdiğini tamâmıyla gösterdi; fakat Hükûmetimiz o zaman düşündü. Memleketin böyle bir hâle gelmesinde dört senelik harbin ve o harb esnâsında îka edilen birtakım cerâimin büyük bir dahl ve tesîri olduğunu derk etdi. Düşündü ve o telâkki ile ihtimâl bu kanûn başka türlü tefsîr olunur da tehcîr ve taktîlden dolayı muhâkemeleri lâzım gelenlerde afva uğrarlar diye bu ikinci maddeyi de tasrîh etdi. Şu birinci maddenin birinci fıkrasıyla ikinci fıkrasında eğer Hükûmetimizce, o zaman, bu cürmlerden mâadâ cürmlerin muhâkeme edilemeyeceği mevzû-i bahsolsaydı, düşünülseydi başka türlü bir ifâde kullanırlardı. Veyâhûd da derlerdi ki: "Hayır, harb esnâsında her ne ki işlenilmiş olursa olsun, bu cürmlerin hepsi cerâim-i siyâsiye değildir, afva lâyık değildir"; mâdâmki bunu dediler, o hâlde vaz-ı kanûnun maksadı bu iki noktaya münhasırdır. Bu cürm ise bir cürm-i siyâsîdir, ki taklîb-i hükûmetdir. Binâenaleyh Dîvân-ı Âlî'ye gider, bu cürm, bütün dünyada bir cürm-i siyâsî addolunmuşdur, onda dâhildir. Hâl-i firârda bulunan veyâhûd Düvel-i Mütelife mümessilleri tarafından götürülen zevât hakkındaki iddiâlarda, kendilerinin taktîl ve tehcîr cürmüyle de alâkadâr oldukları iddiâ ediliyordu. Bu afv-ı umûmî ilânının, kararnâmesinin onlara şümûlü var mı, yok mu? Bunun bendenize taalluku olmadığı, o meseleyi bendenize âid bir müdâfaa görmediğim için mevzû-i bahsetmeyeceğim, fakat müvekkillerim taklîb-i hükûmet cürmünden geliyorlar; eğer mahkeme-i âliyeleri başka bir lüzûm görmüyorsa bu cürm şu nokta-i nazardan, afv-ı umûmî kararnâmesiyle afvedilmiş olduğundan dolayı mahkeme-i celîlelerince de afvedilmek lâzım gelir. Bir nokta-i mühimmeye nazar-ı dikkat-

lerini celbetmek istiyorum: Afv-ı umûmî cürmü cülûs-ı hümâyûn-ı Pâdişâhî tarihi olan 3 Temmuz 334 tarihi ne kadar olan cerâimi afvetmişdir. Müvekkillerimden Musa Kâzım Efendi Hazretleri'nin Meşihat makamını işgalleri bu afv-ı umûmî kararnâmesinin ilânından sonradır; kezâlik müvekkilim Haşim Beyefendi yine bu afv-ı umûmî kararnâmesinden sonra biraz makam-ı Nezâret'de bulunmuşlardır. Ondan sonra meclis-i umûmîye, meclis-i idâreye devâm etdiler mi, etmediler mi; meselesini bendeniz mevzû-i bahsetmek istemiyorum ve diyorum ki esâsen bu afv-ı umûmî kararnâmesinin tatbîkinden sonra müvekkillerim meclis-i umûmînin mevcûdiyetini velev ki kitâb üzerinde olsun kabûl etmişlerdi, binâenaleyh cerâim tamâmıyla tekrar ve temâdî etmişdir. Cerâim-i mütemâdiye ise, cerâimin temâdîsi ise en son cürmün hitâm bulduğu dakikada biter, o hâlde bunların cürmleri Teşrîn-i evvel 334 tarihinde başlar. Binâenaleyh haklarında da tamâmıyla mücrim addolunarak, afv-ı umûmî kararnâmesi ahkâmı tatbîk olunmak lâzım gelir. Bu, pek mühim bir noktadır. Yalnız, ziyâde ehemiyetine mebnî aynen yazdığım bir kâğıdı ifâde esnâsında belki iyi söyleyememekden korkarak aynen okuyacağım:

"Üç yüz milyon Müslümânın halîfesi ve Osmanlı saltanatının hâkimi bulunan Pâdişâh-ı azîmperver efendimiz hazretlerinin cülûs-ı hümâyûnlarıyla bütün umûr ve muâmelâtın şekl-i tabîiyesine rücû etdiğine ve makam-ı muallâ-yı saltanatın şer'-i mübîn ve Kanûn-ı Esâsî dâiresindeki hukukuna tamâmıyla sâhib bulunarak veliahd-ı saltanat hazretleriyle erkân-ı hükûmet-i hâzırasının ecnebî ve yerli matbûâtındaki mülâkatlerinde söyledikleri vechle artık mugayir-i kanûn-ı hafî küçük büyük teşkîlâtın mahv ve münadim bulunduğuna ve teşkîlât-ı hafiye cürmünün cülûs-ı hümâyûn cenâb-ı Pâdişâhî tarihinde tamâmen kesilmiş idüğine îmân ve itikad etmeyen hiçbir Osmanlı hâkim ve ferd tasavvur edemem. Hiçbir kimsenin hatır ve hayâlinden bile geçirmediği aksi hâli kabûl bütün esâsât-ı saltanatın zîr ü zeber olduğu ve sertâc-ı ibtihâc-ı Müslimîn ve Osmaniyân bulunan Pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin cülûslarından sonra dahi nüfûz ve salâhiyet-i mukaddese-i asliyelerine sâhib bulunmadığını kabûl etmek demek olur ki nâm-ı nâmî-yi şehriyârîlerine izâfetle icrâ-yı adâlete memûr olan heyet-i muhtere-

melerinin böyle bir ihtimâli bütün kuvvetiyle red buyuracağından bir ân bile şübhe etmek istemem. Tafsîlât-ı marûza müvekkillerim Musa Kâzım Efendi hazretleriyle Haşim Beyefendi hakkındaki hukuk-ı umûmiye dâvâsının tedkiki mahkeme-i âliyeleri vazîfesinden hâric olduğunu isbâta kâfî idüğinden o sûretle karar îfâ buyurulmasını istirhâm eylerim."

İşte şu dört nokta-i nazardan dolayı –diğer tarafları karışdırmak istemem, çünkü salâhiyetim değildir, vazîfem değildir– müvekkillerim hakkındaki cürm sırf taklîb-i hükûmet cürmüdür. Binâenaleyh mahkeme-i âliyelerince dâvânın vazîfe hâricî olduğundan dolayı reddine karar verilmesini istirhâm ederim.

Müddeî-i Umûmî muâvinlerinden Feridun Bey — Hukuk-ı cezâiye nazariyâtı ile dimâğları meşbû olan mütefekkirîn hukuk ve dâvâ vekîlleri efendiler ikide birde mahkeme-i devletinizde vazîfe ve salâhiyete dâir beyânâtda bulunuyorlar. (Sayfa: 144) Hâlbuki vekîl efendilerin burada istinâd etdikleri nokta usûl-i muhâkemât-ı cezâiye ile ihtiyâcât-ı ictimâiyemizi hiçbir zaman kâfil olmayan Kanûn-ı Cezâ'nın eskimiş maddeleri ve kezâlik usûl-i muhâkemâtında birçok merâsim-i kadîmesidir. Yalnız mahkeme-i devletinizin esbâb-ı teşekkülünü ve istisnâî vaziyetini hiç nazara almıyorlar. Vazîfeye mütedâir olan beyânâtları reddolunsa vekîl efendiler için tarîk-i kanûniye mesdûddur. Mehâkim-i nizâmiyede olduğu gibi mahkeme-i devletinizde de bu tarîk mesdûddur. Şu hâlde bu gibi vazîfe ve salâhiyete mütedâir beyânâtda bir fâide-i kanûniye hâsıl olmadığı gibi evvelce mahkeme-i âliyenizce ittihâz-ı karar buyurulmuş, vazîfe ve salâhiyet-i kazanız da taht-ı temîne alınmışdır. Binâenaleyh mûmâ-ileyh tarafından dermiyân edilen mütâlaâtın reddine karar verilmesini taleb ederim.

Reis — Buyurunuz. (Heyet-i Hâkime müzâkere odasına çekilir)

Birinci celsenin hitâmı

Saat Dakika
2 55

İkinci Celse

Saat Dakika
4 45

Reis: **Ferîk Mustafa** Nâzım **Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa,**
Mîrlivâ Ali Nâzım **Paşa, Mîralây Receb Ferdi** Bey.
Müddeî-i Umûmî: Muâvinlerden **Feridun** Bey

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] Okuyunuz!

[Zabıt kâtibi okur]

Karar

Îcâb-ı keyfiyet müzâkere olundukda: (İşbu dâvâ evvelce ibtidâr olunmuş olan bir dâvâdan tefrîk edilmiş olduğuna göre vazîfe hakkındaki karar-ı evvel üzerine tekrar karar ittihâzına mahall olmamakla beraber) İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsi a'zâları haklarında bilâ-istisnâ takibât-ı kanûniye îfâ edilmekde bulunmuş ve bazılarının tahkikatı tehîr etmesi İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne âid evrâkın ortadan kaldırılarak aşırılmış bulunduğundan nâşî şahısları haber alınamamakdan münbais bulunmuş olduğundan bu bâbda dermiyân edilen esbâb gayr-i vâriddir. Evvelki kararda dahi zikrolunduğu vechle hâzır-ı bil-muhâkeme bulunan zevât vükelâ olduklarından dolayı muhâkeme edilmeyip mücerred İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsi a'zâsından kuvâ-yı meşrûa-i selâse hâricinde dördüncü bir kuvveti teşkîl eden kesân ile teşrîk-i mesâî etmiş oldukları iddiâsından dolayı muhâkeme edilmekdedirler ve zâten müşârün-ileyhümün meclis-i umûmî a'zâlığını kabûlleri kanûnen mecbûr oldukları bir keyfiyet olmayıp sırf bir ihtiyârî kabûl-i şahsîdir.

Afv-ı umûmîden istifâde edip edememeleri keyfiyetine gelince 23 Kanûn-ı evvel 334 tarihli kararnâmenin birinci maddesinde musarrahan muharrer olduğu vechle: 3 Temmuz 334 tarihine kadar cerâim-i siyâsiyeden dolayı maznûn olup da haklarında tevkif müzekkeresi ısdâr edilmiş veyâhûd mahkûm olmuş bulunanlar ile tevkifi veya mahkûmiyeti intâc eden cürme iştirâk etmiş olanlar afvedilmiş olup mezkûr maddede gösterilen müstesnâlar hâric bulunduğu gibi selefüz-zikr üç sûret-i musarraha hâricinde kalanların afv-ı âlîden müstefîd olmayacakları nümâyân olmasına ve bu dâvâda mevzû-i bahsolan cürm-i mezkûr kararnâme tarihinden mukaddem gayr-i mahsûs bulunduğu gibi o tarihden sonra da temâdî etmiş bulunduğuna binâen itirâzât-ı vâkıanın reddine ve idâre-i örfiye kararnâmesinin dördüncü ve on birinci maddelerine tatbîkan devâm-ı muhâkemeye müttefikan karar verildi.

5 Haziran 335

Reis — Haşim Beyefendi!

Haşim Bey — Efendim.

Reis — Dîvân-ı Harb'de cereyân eden muhâkemât-ı aleniyede Trabzon'da, Yozgad'da, Boğazlıyan'da tehcîr muâmelâtında İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsi marifetiyle icrâ etdirilen taktîl ve nehb ve garet ve nefy ve tagrîb ve cerâim-i sâirenin sübût bulduğu bit-tabi zât-ı âlîlerince de malûmdur. Bu gibi mezâlimle şâibedâr olan merkez-i umûmî ve meclis-i umûmî a'zâları ile teşrîk-i mesâî etmeğe mecbûriyet istilzâm eden vükelâlığı ne sebebe mebnî kabûl etdiniz?

Haşim Bey — Efendim vükelâlığı kabûlüm hakkındaki muâmeleyi heyet-i âliyenize nakledeyim mi?

Reis — Evet.

Haşim Bey — Bir kerre bu kıtâlden bendeniz haberdâr değilim ve bilmiyorum. Bendeniz o vakit Dîvân-ı Muhâsebât reis-i sânîsi idim. Taşralarda Ermenilerle Müslümânlar arasında kıtâl vuku bulduğunu haber alıyordum. Fakat bu kıtâl ne sûretle oluyordu? Birçokları vilâyât-ı Şarkiye'den gelen bazı İslâm arkadaşlarım vardı ki onlar ve kaim-makamlar bu kıtâle Ermenilerin sebebiyet verdiklerini söylüyorlardı. Bazıları da hayır, öyle değil, şu şekilde vuku

buldu, diyorlar. Yani nazar-ı Hükûmet'de bil-muhâkeme tahakkuk etmiş bir şey değildir. Olmuş bir şey! Fakat ne şekilde olmuş? Sebebiyet veren kimdir? Merkez-i umûmî ve meclis-i umûmî bunda alâkadâr mıdır? Bendeniz ne merkez-i umûmî ve ne de meclis-i umûmî ile o zamana kadar münâsebetdâr olmadığım ve her ikisinde de bulunmadığım için bilmiyorum. Bendeniz o vakit Berlin'de idim, Berlin'de bulunduğum zaman Hakkı Paşa bendenizi çağırdı. Bendenize bir telgrafnâme gösterdi. O telgrafnâme Sadrazam'ın bendenizi Posta ve Telgraf Nezâreti'ne tayîn etdiğini ve kabûl eder isem arzolunmak üzere cevâba muntazır bulunduğunu bildiriyordu. Hattâ Hakkı Paşa'nın meclisinde elyevm Meclis-i Vükelâ'ya memûr olan Abdurrahman Şeref Bey de vardı ve Hakkı Paşa merhûmun damadı, Mîralây Cemal Bey de orada idi. Sonra bendenizle beraber Almanca mütercimi olarak Almanya'ya gitmiş olan Kemâl Derviş Bey de beraberdi. Bendeniz dedim ki: Bu vazîfeyi kabûl etmem ve edemem; hattâ bundan evvel bulunduğum memûriyetleri de istemedim. Ondan evvel Defter-i Hâkanî memûriyetine getirilmişdim. Bendeniz iki ay sonra orasını da istemedim. Tekrar Şûrâ-yı Devlet a'zâlığını istedim, Şûrâ-yı Devlet a'zâlığına tahvîlimi ricâ etdim ve geçdim. Zâten re'sen memûriyete öteden beri tarafdâr değilim. Kezâlik Rifat Beyefendi hazretleri Mâliye Nezâreti'nde bulundukları sırada Mâliye müsteşârlığını müteaddid defalar teklîf etdiler. Re'sen memûriyet arzu etmedim. Paşa'ya dedim ki: Bendeniz bunu kabûlde mazûrum. Dedi ki: Yok ama beni dinle – Hakkı Paşa'nın kendisi (Sayfa: 145) vefât etdi ama diğerleri mevcûddur. "Niçin tereddüd ediyorsun? Devlet harbe girmiş, iyi etmiş, fenâ etmiş; o bahis başka. O, mevzû-i bahis değil, harbe gireli üç sene olmuş; zâten netîcelenmek üzere, binâenaleyh harbin sana taalluk eden ciheti yok. Sonra Ermeni tehcîri, Suriye tehcîri mesâili, bunlar da geçdi. Artık Clamanso [Clemenceau] devri geldi. Buradan haber alıyoruz ki Arabların bir kısmı filân yerlerine sevk ediliyor. Mesele, yalnız bir Posta ve Telgraf Nezâreti muâmelâtı ile işgal etmek kalıyor. Bu Nezâret dört seneden beri vekâleten idâre olunuyor ve tabiî bir zât iki işi deruhde ederse her ikisine yetişemez. Mâdâmki bu sûretle sana bir teklîf vuku buluyor ve çalışma zamanıdır; eğer beni dinlersen kabûl et."

Abdurrahman Efendi de hemân aynı mütâlaada bulundu ve ona rağmen bendeniz bunu yine kabûl etmedim. Ve ahvâl-i sıhhiyemin müsâid olmadığını, bu Nezâret vazîfe-i müşkilesini îfâ ve katiyyen kabûl edemeyeceğimi kendisine yazdım. O şifreler elbetde Hâriciye Nezâreti'nde vardır. Berlin sefâretinde de vardır. Üç beş gün geçdi. Bir telgraf aldım: "Mazeretiniz şâyân-ı kabûl değildir. İlk vâsıta ile İstanbul'a gelin" deniliyordu. Bendenize bu telgrafı Cuma günü teblîg etdiler. Ertesi Cumartesi günü de Balkan treni var. İlk vâsıta bu idi. Hakkı Paşa beni çağırdı: "Seni istiyorlar" dedi. "Evet gördüm" dedim. "Yok, ondan başka bana da telgraf var. Be-heme-hâl ilk vâsıta ile kendisini İstanbul'a sevk et" diyorlar. "Pekâlâ yarın tren var; eğer yarınki trende yatak bulabilirseniz gideyim" dedim. Bulamadılar, ertesi trene kaldık. Kalkdım İstanbul'a geldim; kendisini görmedim; hem birkaç gün tehîr etdim. Kendisiyle daha ziyâde münâsebetdâr olan bazı adamlara mürâcaat edeyim de vazgeçireyim tasavvurunda idim. O, tekrar beni çağırdı. Bâbıâlî'ye gitdim. Harbiye nâzırı da yanında oturuyor idi. Dedi ki: "Niçin kabûl etmiyorsun?" Dedim ki: "Efendim bir defa bendeniz Posta ve Telgraf umûrunda mütehassıs bir adam değilim." "İdâre memûrluğunda ihtisâs aranmaz" dedi. "Bence aranır ya, fakat aransın aranmasın, bu vazîfeyi deruhde etmeğe ahvâl-i sıhhiyem müsâid değil" dedim. "Mümkün olduğu kadar çalışınız" dedi. "Onu hiç yapamam, sonra ben asabî bir adamım; zannediyorum ki sizin cânınızı sıkarım. Siz de memnûn olmasınız; binâenaleyh beni bırakınız, ricâ ederim. Zâten Dîvân-ı Muhâsebât'da vazîfem var. O vazîfeyi îfâ ediyorum ve memnûnum" dedim. Sonra Harbiye nâzırı dedi ki: "Evet ama burası sinegûr gibi bir şeydir. Yani işi olmayan bir vazîfedir. Vatan uğrunda herkes siperler içerisinde çalışdığı bir zamanda sizin, böyle tevdî olunan bir vazîfeden dolayı kaçmanızı muvâfık görmüyorum. Sizin sinninizde bulunanlar bugün siperde düşman karşısında çalışıyorlar" dedi. Ben de, "Eğer iktidârım olsa gider orada da çalışırım, fakat ona da kudretim yok. Hattâ, bu vazîfeyi bile îfâ edebilecek kudretim yok" dedim ve nihâyet kendilerinden yirmi dört saatlik bir müsâade taleb etdim. Onu dahi vermediler. Velhâsıl Sadrazam dedi ki: "Ben zâten onu yazdım, teblîg ediyorum." Ben de dedim ki: "O hâlde ne için beni çağırdınız?"

Bu meselede, yalnız Posta ve Telgraf Nezâreti meselesi var. Bunda ne meclis-i umûmî ve ne de başka bir şey var. Ama efendimiz geçende buyurdunuz ki meclis-i umûmî a'zâlığı vükelâlıkla beraber değil mi idi, bilmiyor musunuz? Ber-bil-kabe bilmiyordum. Çünkü onu bilmek için her sene kongrede bulunmak veyâhûd kongre müzâkerâtını takib etmek lâzım geliyor. Ondan sonra bir davetnâme aldım ve o davetnâme üzerine gitdim. Geçen gün de arz etdiğim vechle orada bulunmakda bir beis görmedim. Hâkezâ devâmda da bir fâide görmedim. Onun için iki üç defa gitdim ve birkaçına da devâm etmedim. Orada bulunmakda bir beis görmediğimi arz etdim. Çünkü orada idâre-i devlete müdâhale tarzında, Makam-ı İddiâ'nın tasvîr eylediği gibi, hiçbir müzâkere cereyân etmiyor; hiçbir karar ittihâz olunmuyor, Paşa Hazretleri.

Bendeniz bu makama geldikden sonra da birkaç defa istifâ etdim. İstifâlarım da resmîdir. Yani bulunduğum makamlara evvelce tâlib olmadığım gibi, dokuz on ay kadar bulunduğum Nezâret'e de hiçbir zaman râgıb olmadım.

Reis — Posta ve Telgraf Nezâreti'nde bulunduğunuz zaman muhâberât-ı telgrafiye esâslarının ihrâk edilmesi ve ortadan kaldırılması hakkında bir emr-i umûmî ısdâr edilmiş olduğu, Çatalca memûrunun esnâ-yı isticvâbında lecel-müdâfaa dermiyân etdiği ifâdâtdan müstebân olmuş olduğundan ne lüzûm üzerine bu emrin verildiği hatırınızda mıdır?

Haşim Bey — Bendenizin zamanımda mı?

Reis — Zaman-ı âlînize tesâdüf ediyor.

Haşim Bey — Kaç tarihinde acabâ?

Reis —Tarihi hatırımda değil.

Haşim Bey — Hiç hatırlayamıyorum. Fakat efendim esâsen muhâberât-ı askeriyenin düşman eline geçmemesi için Karargâh-ı Umûmî'nin bir teblîgatı vardı; onun üzerine yapıyorlardı. Bu da, o cümleden olacak. Hattâ bir kısmını, bazı telgrafnâmeleri yakmamışlar da parçalamışlar, satmışlar. Bendeniz, Nezâret'e memûr olmadan iki üç gün evvel idi. Nezâret bunu yapan muhâsebe memûrunu Dîvân-ı Harb'e tevdî ediyordu ve be-heme-hâl yakılsın diyorlardı. İhtimâl ki o münâsebetledir. Bendeniz hatırlamıyorum.

Reis — Yalnız muhâberât-ı askeriyeye mahsûs değil mi efendim?

Haşim Bey — Evet efendim, muhâberât-ı askeriyeye mahsûsdur, başka yokdur. Askerî muhâberât, hem karargâhlar muhâberâtı.

Reis — 329 senesi kongresinde İstanbul murahhas-ı mesûlü Kemâl Bey'in iâşe hakkında kırâat etdiği rapor mündericâtından Hükûmet'e âid iâşe husûsâtını gayr-i mesûl İttihad ve Terakki murahhaslarının ve bâ-husûs İstanbul merkezinin deruhde etmiş olduğu sarâhaten anlaşılıyor. Bu işlerde temettu nâmıyla ahkâm-ı Mecelle'ye mugayir fâhiş bedellerden istihsâl edilen ve Hükûmet (Sayfa: 146) tarafından alınan müsâadâta müsteniden ticârete tahsîs olunan vesâit-i nakliyenin hemân kâmilen heyet-i ticâriye-i Cemiyet'e hasredilmesi sûretiyle vücûde getirilen ihtikârdan bil-cümle ahâlînin varını yoğunu elinden alarak hâsıl olan milyonlarca mebâliğin havas-ı mahdûdeye ve bazı cemiyat ve şirketlere sermâye teşkîl etmek gibi, milyonlarca Osmanlıların mutazarrır ve malûl kalmalarına ve birçoklarının terk-i hayât etmelerine ve bin-netîce Devlet'in kuvâ-yı müdâfaasının tenkizine mütecâsir oldukları elbet de zât-ı âlîlerince de takdîr buyurulmuş olacağına göre, bu gibi husûsâta göz kapayan, daha doğrusu meydan veren bir Kabine'ye ne maksadla dâhil olduğunuzu beyân eder misiniz?

Haşim Bey — Bendeniz Kabine'ye ne sûretle girdiğimi arz etmişdim ya efendim. Ve Kabine'ye girdikden sonra bendeniz bilhâssa bu iâşe meselesiyle meşgul oldum ve bir İâşe Nezâreti teşkîline tarafdârdım. Fakat o İâşe Nezâreti hakkıyla teşekkül edip de vazîfesini hakkıyla îfâ edemedi, o başka.

Efendim, bu iâşede bulunan fenâlık, ihtikâr muâmelâtı öyle bir veya iki kişinin veyâhûd iki, üç şirketin mahsûlü değildir. İttihâz olunan tedâbîr nâkısdır. Nâkıs tedbîrlerden birtakım adamlar istifâde etmişler. Gitdikce onun sâhası büyümüş. Birtakımları istifâde edince diğerleri de aynı sûretle istifâde hevesine düşerek bir tarafdan vagon ticâreti başlamış, diğer tarafdan başka sûretle muâmelât-ı ihtikâriye meydan almışdı. Binâenaleyh bendenizce bütün bu muâmelâtla iştigal edecek bir merci-i mahsûs lâzım. Meselâ İâşe Müdîriyeti'nden maksad, İstanbul'a ekmek veren bir heyetdir; bundan başka bir şeyle iştigal etdiği yokdu ve Harbiye Nezâreti'ne merbûtdu. Sonra İdhâlât ve İhrâcât Heyeti Ticâret ve Zirâat Nezâ-

reti'ne merbût. Nakliye muâmelâtının bazıları vilâyetlere, bazıları da buradaki Karargâh-ı Umûmî'ye merbût. Bazısı da Levâzım İdâresi'nde. Hâlbuki bendeniz Almanya'da öyle gördüm ki bütün bunlar birbirine merbût şeylerdir. İâşe muâmelâtını tanzîm edebilmek için bir kerre nakliyât-ı iâşeyi tanzîm edecek adamların emri altında bulunmalı. Sonra idhâlât ve ihrâcât meselesi var. Onu da bu adam tanzîm etmeli. Bu, böyle olursa iyi olur.

Reis — İstizâh etdiğim mesele bu vezâifin bu sûretle, yâhûd başka sûretle tedvîr edilip edilmemesi hakkında vükelâca ittihâz olunan mukarrerât hakkında değil. Zât-ı âlînizin ifâdesinden de anlaşılıyor ki bu iâşe muâmelâtı fenâ cereyân etmiş.

Haşim Bey — Bozuk efendim.

Reis — Evet, bozuk cereyân etmiş. Şurada tadâd etdiğim mazarrat tahaddüs etmiş. Bu gibi fenâlıklara göz kapayan, daha doğrusu müsâmahakârâne muâmelede bulunan bir Kabine'ye ne sûretle dâhil oldunuz?

Haşim Bey — Bendeniz de onu söyledim. Pekâlâ, bunları ıslâh edelim, dedim. Maksad budur.

Reis — İâşe husûsu hakkında kongrede kırâat olunan rapor mündericâtına göre cihet-i askeriyeden milyonlarca kilo buğday ve unun, heyet-i ticâriye-i müteşebbiseye bir muâvenet olmak üzere verildiği anlaşılıyor. Devlet'in büdcesinden mâvaz lehnin (?) gayrıya akçe sarfetmek ve almak, alan ve verenler için mûcib-i mesûliyet olacağı cümlenin malûmu bulunduğuna göre İstanbul merkezinin bu harekât-ı gayr-i meşrûasına karşı meclis-i umûmîde olsun bir itirâzda bulunulmamasının esbâbı nedir?

Haşim Bey — Bendeniz bilmiyorum. Bendeniz meclis-i umûmîye girmeden iki, üç sene evvel olacak. İki, üç sene evvel olan şeyler; bunlar 329'da filân olmuş şeyler.

Reis — Hayır, İstanbul merkezinin muâmelâtı 332 senesine kadar temâdî etmiş.

Haşim Bey — Ben bilmiyorum. Yani bu, esnâf cemiyetleri denilen muâmelât olacak. Bendeniz hiç onları bilmiyorum.

Reis — Peki oturunuz.

Reis — Musa Kâzım Efendi hazretleri! Geçenki beyânâtınızda İttihad ve Terakki Cemiyeti Kongresi'nin mukarrerâtına muârız

bulunduğunuzu ve ekserisinden malûmâtınız olmadığını iddiâ buyuruyorsunuz. Şu hâle göre Meşihat'den çekilmekde gördüğünüz mahzûr gibi Cemiyet'den bil-istifâ külliyen kat' ve alâka etmemekde de bir mahzûr var mı idi?

Musa Kâzım Efendi — Yok, niçin mahzûr olsun?

Reis — Çekilmeğe lüzûm mu görülmedi?

Musa Kâzım Efendi — Lüzûm görmedim. Efendim, malûm-ı âlîniz, bunlar telâkkiye, ictihâda tabi şeylerdir. İttihad ve Terakki'ye isnâd olunan seyyiâtı yine İttihad ve Terakki mevki-i iktidârdan çekildikden sonra işitdim. İttihad ve Terakki mevki-i iktidârda iken kendisine isnâd edildiğini ne işitdim, ne gördüm.

Paşa Hazretleri! Ben dînî ve ilmî bir adamım. Ve şimdiye kadar ahlâkıma zerre kadar halel getirmedim. Beni tanıyanlar bunu bilirler. Ben, bir heyetde bulunayım da ve o heyet seyyiât yapsın da, ben orda kalayım; bu, benim için muhâldir. Eğer ben böyle bir şey hissetmiş olsaydım derhâl oradan çıkardım ve yüz bin kerre lânet okuyarak çıkardım. Bunu vicdânen söylüyorum, buna inanın.

Reis — Tabîî.

Musa Kâzım Efendi — Buna Allah şâhiddir. Bendeniz İttihad ve Terakki memlekete hidmet etmiş, fikrinde bulunuyordum. Ama siz bu cihetle bana ister ahmak deyin, ister büdalâ deyin, ne derseniz deyin; çünkü ben başka türlü bir şey işitmiyordum. Evet, bazı şeyler işidiyordum. Meselâ Anadolu'daki kıtâller, onları işitdik. Resmen değil. Fakat gayr-i resmî olarak işitdik. Hattâ matbûât da yazmıyordu. Ağızdan, şundan bundan işitdik; fakat yalnız Müslümânlar kıtâl yapıyor, diye işitmiyorduk. Ermeniler Müslümânları katlediyorlar, orduyu, ordunun menzillerini tehdîd ediyorlar, orduyu iki ateş altında bırakıyorlar. Eşyâyı nehb ve garet (Sayfa: 147) ediyorlar. Ve lâ-yuadd ve lâ-yuhsâ Müslümân köylerini yakıyorlar, diye işidiyorduk. Ve bunu müteâkıb de tehcîrin başladığını işidiyorduk. İşte Müslümânları kurtarmak, orduyu kurtarmak için bu tehcîri yapıyorlarmış. Bizim mesmûâtımız bu idi. Yoksa, durup dururken Ermeni tebaasına zulmedilmiş, vazîfe-i tâbiyeti mükemmel yapdıkları hâlde Müslümânlar kalkmışlar da Ermenileri katletmişler! Ben böyle bir şey işitmedim ve işitmiş olsaydım o hükûmete de, cemiyete de, bilmem nesine de lânet okuyarak çıkar, giderdim. İşte size

Allah'ı işhâd ederek söylüyorum ki benim bildiğim bu kabîlden idi. Ben, makam-ı Meşihat'e nasıl geldiğimi –dün mü idi, evvelki gün mü idi– arz etmişdim. Hasta olarak geldim, hâlâ da hastayım. Vazîfem sırf ilmî ve dînîdir. Ve biliyorsunuz ki makam-ı Meşihat böyle, bu gibi şeylerden âzâdedir. Daha tabîr-i sahîh ile bu gibi şeylerle alâkadâr olması da doğru değildir. Ve orada şerîatı muhâfaza neye mütevakkıf ise, o esbâba tevessül edecekdir. Başka bir şeye bakamaz. O ve onun mevkii, makamı buna müsâid değildir. Bâbıâlî'ye neye gidiyordun, neye geliyordun, denilirse ictihâdımca Bâbıâlî'ye de gitmemelidir. Başkasının ictihâdı başka olabilir. Benim kendi ictihâdımca Şeyhülislâm hiçbir zaman Bâbıâlî'ye gitmemelidir. Çünkü işi yokdur. Orada, Bâbıâlî'de hiçbir zaman Meşihat'in işi yokdur. Bâbıâlî'ye hiçbir evrâk götürdüğümü bilmiyorum. Dört buçuk sene Meşihat'de bulundum, benim Bâbıâlî'de hiçbir işim olmadı. Yalnız sinni altmışı tecâvüz eden müftilerin tekrar ibkası veyâhûd değişmesi veya tekaüde sevki meselelerinden dolayı kâğıd yazılır, Bâbıâlî'ye gider. Sonra Meşihat'e âid kanûnlar tanzîm edilir. O kanûnlar Bâbıâlî'ye gider. Benim işim onları götürüp, okumak, okutmakdır. Orada dört sene, dört buçuk sene bulundum. Makam-ı Meşihat'in Bâbıâlî'de başka türlü bir işini görmedim, her şeyden bîgânedir, Evkaf nâzırıyla Şeyhülislâm'ın taalluku yokdur. Bunun doğrusu bu! Binâenaleyh ben vazîfemde kusûr etmemeğe çalışdım ve zannediyorum ki çalışdığım kadar da muvaffak olabildim. Yalnız mehâkim-i Şeriye meselesini istisnâ edersek başka husûslarda muvaffakıyet vardır. Şeyhülislâm mesûl olmaz mı? Olur. Müftilerinden, müderrislerinden, eimmesinden, hutebâsından ve sâireden mesûl olur. Eğer öyle bir kusûr varsa, vâki olmuşsa o kusûrdan dolayı Şeyhülislâm'ı mesûl tutmakdır. Yoksa böyle siyâsî fırkalara filân giremez. Sizi niçin intihâb etmişler derseniz, evet 329 senesinde bizi intihâb etmişler. Arkadaşlar bilirler. Ben orada bulunmadım. Ben kongreye filân gitmem. Yalnız ibtidâsında giderdim; beyânnâme okunurdu; o beyânnâmede ne var diye dinlemeğe giderdim. Ondan sonra bir daha gitmezdim. 332 senesindeki kongreye hiç gitmedim. Bu sene yine kongre oldu. Yine hiç gitmedim; lüzûmu yok. Orada benim işim yok. Niçin gideyim? İntihâb etmişler. İntihâbdan ne çıkar. Bir fırka-i siyâsiyeye vaktiyle biz de dâhil olmuşuz.

Kimbilir ne düşünüyorlar? Bize hüsn-i zann ediyorlar? Kim bilir ne düşünüyorlar da intihâb ediyorlar? Bize haber geliyor. Sizi intihâb etdik, diyorlar. Pekâlâ, diyoruz. Fakat arz etdiğim gibi o intihâb edildiğim meclisde fenâ bir şey yapılacağını hissedersem, görürsem, azıcık anlarsam ben onu elbetde derhâl terk ederim. Fakat öyle bir şey hissetmedim, hiç öyle bir şey görmedim Paşa Hazretleri. Allah buna şâhiddir. Bunun aksini isbât ederlerse, evet orada böyle şeyler vâki olmuş, sen de orada imişsin, bulunmuşsun, görmüşsün diye delâil gösterilirse bundan dolayı terettüb eden cezâya elbet de ben razı olurum. Fakat ne öyle bir şey vâki olmuşdur ve ne de ben öyle bir şey hissetmişimdir. Ben hissetdiğim hâlde de bulunmuş muyum? Hâşâ, ben böyle bir şey kabûl etmem. Böyle şey olmaz.

Reis — Meşihat'i kabûl etmek için kasr-ı âlîlerine gelen ve teklîfde bulunan ve ısrâr edenler kimlerdi?

Musa Kâzım Efendi — Efendim, arkadaşlar geldiler, ısrâr etmediler. Israr değil. Yanlış anlaşılmasın. Talat Paşa bana iki zât göndermişdi. Talat Paşa tarafından geldiler.

Reis — Kimlerdi, hatır-ı âlînizde midir?

Musa Kâzım Efendi — Birisi merkez-i umûmî kâtib-i mesûlü Midhat Bey yok mu; o idi. Öbürü başka bir arkadaşı idi. Geldiler, bana teklîf etdiler. Ben hasta olduğumu beyân etdim. Hastalığın buna zararı yok filân dediler. Ben bir düşüneyim, dedim. Aşağı yukarı konuşuldu. Ben bir kerre düşüneyim, dedim. Doğrusu cevâb-ı kat'î vermedim. "Olacağı odur, başka kimi bulacağız" dediler, sonra gitdiler. Bir iki gün sonra mı idi, ne idi; arz etdiğim gibi Mabeyn-i Hümâyûn'dan araba ile bir kâtib geldi. Bizi götürdüler. Mabeyn'de teklîf etdiler. Biz artık kabûl etdik. Teklîf-i Şâhâne'yi tabîî reddedemedik. Kabûl etdik. Böyle oldu.

Reis — Zât-ı âlîniz geçen defa İttihad ve Terakki Fırkası'nda dînî ve ilmî husûsâtı idâre buyurmuş olduğunuzu söylemişdiniz?

Musa Kâzım Efendi — Evet efendim. Onu yapdık.

Reis — Haşim Beyefendi'ye demin îrâd etdiğim suâllerde zikretdiğim gayr-i meşrû ve gayr-i kanûnî harekâtdan dolayı İttihad ve Terakki merkezine bir gûnâ ihtârâtda ve vesâyâda bulundunuz mu?

Musa Kâzım Efendi — Efendim, İttihad ve Terakki'nin İlmiye Şubesi'nde bulunduğumu arz etmişdim. Ne sûretle dâhil olduğumu

suâl buyurdunuz da ben de şu sûretle, onların bir İlmiye Şubesi vardı, onların İlmiye Şubesi'ne dâhil olduk, dedim. Çünkü Meşrûtiyet ilân olunmuş idi. Kim alkışlamadı? Herkes alkışladı. Şu memlekette Meşrûtiyet'i alkışlamayan hiç kimse kalmamışdı. Biz de o zaman alkışlayıverdik. Ve itikad ediyorduk ki, memleket Meşrûtiyet sâyesinde şöyle terakki edecek, böyle teâlî eyleyecek, diye birtakım hülyâlar, tasavvurât takib ediyorduk. Bu şube-i âliye teşekkül edince biz de dâhil olduk. Arz etdiğim gibi Manastırlı Hoca, şimdiki Â'yân reisi Mustafa Asım Efendi, şimdiki Evkaf nâzırı Hamdi (Sayfa: 148) Efendi, şimdiki Şeyhülislâm Sabri Efendi'den ibâret bir heyet-i ilmiye teşekkül etmişdi. Orada çalışıyorduk. Meşrûtiyet'in fevâidinden bahsediyorduk. Meşrûtiyet'in şeriye muhâlif olmayıp muvâfık şer-i şerîf olduğuna dâir risâleler yapıyorduk; kitâblar tertîb ediyorduk; makaleler neşreyliyorduk. Yapdığımız herkesin bildiği ve meydanda olan şeylerdir. Yani o zaman biz orada çalışırken hilâf-ı akıl, hilâf-ı fikr, hilâf-ı şerîat gibi şeyler vâki olduğuna dâir bir şey görmüyorduk; ama sonra muhâlifler zuhûr etdi de onlar atdılar, tutdular. Biz, kendimizce diyorduk ki bu, her memleketde böyle imiş. Muhâlifler, hükûmeti ellerinde tutan adamlara atar tutarlarmış. Âdet böyle imiş, her tarafda böyle yapılırmış. Biz öyle şeylere inanmadık ki... Bütün dünyada yekdiğeri aleyhinde tenkidâtlar, filânlar bilmem neler yapılıyor. Yani biz, orada cinâyet yapılıyor, diye bilerek katiyyen durmuş değiliz. Yani, biz bunu, bir cinâyet diye telâkki ederek orada kasden bulunmadık. Yine tekrar ediyorum Paşa Hazretleri, İttihad ve Terakki'ye isnâd olunan o fecâyie, mezâlime, ihtikâra, bilmem neye katiyyen ihtimâl vermiyorduk. Böyle bir şeye katiyyen zihnimiz gitmiyordu. Böyle fecâyi olmadı mı? Evet, oldu. Aç kalınmadı mı? Evet, kalındı. İnsanlar ölmedi mi? Öldü. Fakat biz bunları bütün Harb-i Umûmî'nin netâyic-i tabîiyesinden olmak üzere kabûl ediyorduk. Ve öyle inanıyorduk ve öyle idi. Bunları Harb-i Umûmî intâc etdi. Çünkü dört sene devâm eden harb esnâsında her şeyden mahrûm, bütün etrâfı muhâsara edilmiş bir memleket, esâsen kendi mahsûlü kendisini idâre etmeyen bir memleket elbetde böyle olacak. Başka ne olacak? Filân şöyle yapmış, filân böyle yapmış... Harb-i Umûmî'nin netîce-i zarûriyesi diyorduk. Yani doğrusu, kimseye sû-i zann edemiyorduk.

Reis — Mustafa Paşa Hazretleri suâl buyuruyorlar ki Ermeniler hakkında yapılan muâmelâtı başka sûretle işitmiş olduklarını söylediler. Acabâ Şam'da, Musul'da, Bağdad'da ve sâir bu gibi vilâyâtda birçok âilelerin sürüldüğü, nefy edildiği ve asıldığı ve mücâzât edildiği hakkında işidilen şeyleri de başka sûretle mi telâkki etdiler?

Musa Kâzım Efendi — Şam'da vâki olan bazı idâmlar mı?

Reis — Evet.

Musa Kâzım Efendi — Onları işitdik, bunlara itirâz etdik. Buna razı olmadık. "Bu, nasıl şey! Bu adama bu salâhiyeti kim verdi?" diye Said Halim Paşa'ya söylemişdim. Bunun "Şimdi sırası mıdır?" demişdim. Said Halim Paşa da: "Bundan benim de haberim yok. Bu herif, bu deli herif kendi kendine yapmış. Fakat bir kerre olmuş bitmiş; ne yapalım. Vâki olan bir şey. Bu deli herif bunları yapmış. Ben de vâkıf olamadım, vâki oldukdan sonra haber aldım. Bunlardan benim de haberim yok. Vâki oldukdan sonra malûmâtım oluyor. Harb, işte böyle herkesi deli yapdı; kimsenin ne yapdığını bildiği yok" dedi. Birçok zaman sonra da bu âilelerin tehcîr olunduğu, nefy olunduğunu, şuraya buraya sevk olunduğunu işitdim. Ama resmen değil; bunları gayr-i resmî olarak hâricden, şuradan, buradan işidiyorduk. O vakit "Bu, zarûrîdir; bir kerre bu adam orada birkaç kişiyi asmış; evet hatâ etmiş; bunda şübhe yok. Şimdi bunun tabîî akrabâsı, akrabâsının akrabâsı filân var. Onlar da râhat durmazlar. Mevki nâzik, zaman nâzik, orada birçok adamların râhat durmayacakları muhakkak. Anlaşılan bunu hissetdi. Ordunun selâmeti, memleketin selâmeti için bunları buradan kaldırdı. Şuraya buraya gönderdi, bu da zarûrî idi. Başka çâre yokdu" diye sorduğumuz zaman cevâb verdiler. Tabîî bunları işitdikce sormak vazîfem idi. Böyle denilince bizim için başka bir şey söylemeğe mahall kalmıyordu. Hükûmet böyle düşünüyorsa, bu gibi tedbîrleri makul ve muvâfık görüyorsa ben ne diyebilirim? Tabîî bir şey diyemezdim.

Bir şey arz edeyim Paşa Hazretleri: Şerîatımız da mesûliyet-i ferdiyeyi nazar-ı itibâre alır. Başka mesûliyet takib etmez. Nitekim "Velâ teziru vâziretun vizra uhrâ"* ayet-i kerîmesi buna bürhândır. Binâenaleyh Kanûn-ı Esâsî de der ki: Her nâzırın kendisine âid

* Zümer Sûresi, 7. Âyet: "Hiçbir günahkâr diğerinin günahını yüklenemez."

muâmelâtdan mesûldür, Devlet'in siyâset-i umûmiyesinden müştereken mesûldür. O siyâset-i umûmiye ilân-ı harb gibi falan şeylerdir; binâenaleyh Dâhiliye Nezâreti'ne âid olan işden elbet de Şeyhülislâm mesûl değildir. Hâriciye Nezâreti'ne âid olan bir işden elbetde Şeyhülislâm mesûl değildir. Harbiye Nezâreti'ne âid olan bir işden elbet de Şeyhülislâm katiyyen mesûl değildir. Nitekim Meşihat'e âid olan işlerden diğer nuzzâr katiyyen mesûl olamaz. Filân yerde filân müfti böyle yapmış, şöyle yapmış; filân yerde filân müderris böyle yapmış diye hiçbir yerde hiçbir mahkeme Dâhiliye nâzırını muâheze edemez. Şeyhülislâm'ı muâheze eder. Benim bildiğim bu. Binâenaleyh eğer ben kendi vazîfemde kusûr etmiş isem ben cezâma razıyım. Tayîn buyurursanız, o kusûrumu meydana koyarsınız. Ben cezâma razıyım.

Reis — Efendi hazretleri. Zâten vükelâlık husûsundan dolayı muhâkeme etmeyeceğimizden demin de bahsetmişdik.

Musa Kâzım Efendi — Başka bir şey kalmıyor.

Reis — Suâl buyurdukları husûs, bu fecâyie muttali olup da şahsî teşebbüsde bulunulup bulunulmadığıdır.

Musa Kâzım Efendi — Bulunduk efendim. Bunları söyledik. O kadar efendim. Bizim için başka bir şey yok ki, ne diyelim biz?

Reis — Vakit geç oldu. Pazar günü saat birde.

Muhâkemenin hitâmı

Saat	Dakika
5	25

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa,**
Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey
Müddeî-i Umûmî: Muâvinlerden **Feridun Bey**

ÜÇÜNCÜ MUHÂKEME*

Pazartesi, 9 Haziran 1335

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Esbâk Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Hüseyin Haşim Bey, esbâk Â'yân reisi Rifat Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Esbâk Sadrazam Talat Paşa, esbâk Harbiye nâzırı Enver Efendi, esbâk Bahriye nâzırı Cemal Efendi, esbâk Maârif nâzırı Doktor Nâzım Bey.

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3575, 16 Ramazan 1337/15 Haziran 1335 (ek: s. 149-153).

Birinci Celse

Saat Dakika
2 30

Reis — Rifat Beyefendi! İttihad ve Terakki'ye mensûb olmadığınızı geçen gün söylemiş idiniz; hâlbuki Kanûn-ı Esâsî'de kabinelerin sukutu ve tarz-ı teşkîli musarrah olduğuna göre Bâbıâlî vaka-i malûmesiyle cebren sukut etdirilen Kâmil Paşa Kabinesi'nin yerine teşekkül eden Kabine'ye dâhil olmakla Kanûn-ı Esâsî'ye mugayir olan o hareketi tasvîb ve İttihad ve Terakki'ye şiddet-i merbûtiyetinizi izhâr eylemiş olduğunuz için adem-i mensûbiyetiniz hakkındaki ifâde-i âliyeleri kâfî görülemiyor, edille-i sâire dermiyân buyurulur mu?

Rifat Bey — Geçen gün de arz etmişdim; Bulgar, buraya gelmişdi. İstanbul tehdîd ediliyordu, İstanbul gidiyordu, o vakit gidiyordu. Askerler açdı, her tarafda idâresizlikden dolayı mağlûb olduk, diye herkes bağırıyordu. Bu hâlde iken bana bir hidmet teklîf etdiler; geçen gün de söyledim, bana hidmet için ne teklîf etseler kabûl ederdim. Çünkü düşündüğüm yalnız vatan, yalnız memleket idi, yalnız pâyitaht idi. Ben onu düşünüyordum. O gün bana teklîf etseler, geçen gün de söylediğim gibi, bir çöpçülük de teklîf etseler kabûl ederdim. Öyle bir zamanda, ben, Paşa Hazretleri, böyle bir hidmeti reddedemem!.. Benim vatanperverliğim, hamiyetim nerede kalır? Paşa Hazretleri! Ben öyle bir zamanda bir hidmet reddedebilir miyim? Bu, mümkün mü? Hanginiz reddedebilirdiniz? Hangi hamiyetli, hangi vicdân sâhibi onu reddedebilir? Mümkün müdür ki onu ben reddedebileyim? Düşman gelmiş, İstanbul tehdîd altında! O zaman mümkün mü ki ben hidmet reddedeyim? O sûretle kabûl etdim.

Reis — Zât-ı âlîleri o tehlikenin mevcûdiyetine kani mi idi, diye suâl buyuruluyor.

A'zâdan Zeki Paşa — Yani sizi bu kanâate sevkeden o tehlike hakikaten mevcûd mu idi? Sizi öyle bir mecbûriyete ilka eden o muhâtara mevcûd mu idi? (Sayfa: 150)

Rifat Bey — Efendim, bendeniz Dîvân-ı Muhâsebât reisi idim, bugün Dîvân-ı Muhâsebât'ın karşısındaki bir evde birtakım hastalar, yani yaralılar getirdiler. Yaralıları bizzât gitdim, gördüm. Hâl-i ihtizârda ve yağmur yağarken onlar dışarıda idiler; içeride de bir şey yok. Böyle bir hâlde bunları oraya koydular; eve haber gönderdim, evde ne kadar yatak varsa gönderiniz, dedim. Epey şey topladım, görüyordum ki hakikaten idâresizlik pek fenâ idi; düşman da Çatalca'ya geliyordu; bunları artık düşünmeğe, filân mahall yokdu ki... Ben asker değilim ki şurayı yâhûd burayı kırıp gelecekler mi, gelmeyecekler mi, bileyim.. Fakat zâhir hâli görüp de bunu anlamamak, düşünmemek kabil değildi.

Zeki Paşa — Buyurduğunuz o husûs, memleketde, her türlü vesâitin, hastagânın hüsn-i tedâvîsi için lâzım gelen mevâddın, malzemenin, memûrînin tamâmen mevcûd bulunmasıyla mümkündür. Yalnız Kabine'nin, Heyet-i Vükelâ'nın değişmesi, tabîî değil midir ki o vesâiti yeniden tedârik imkânını temîn edemezdi...

Rifat Bey — Arz edemedim...

Zeki Paşa — Hamiyetiniz şâyân-ı takdîr, şâyân-ı teşekkürdür. Yalnız Kabine'nin tebdîl etmesi buyurduğunuz noksânı itmâma kâfî mi idi, değil miydi?

Rifat Bey — İşte, bendeniz de, onu arz etdim, elimden geldiği kadar buna çalışdım, dedim ve o sûretle girdim. İşde bir idâresizlik gördüm ve düşmanı da kapının önünde gördüm; onun için elimden gelirse ben buna çalışırım, bunu yapabilirim, elimden geldiği kadar buna çalışırım, dedim ve o sûretle girdim. Şâhid olarak evvelâ (Reis Paşa'yı işâretle) Paşa Hazretlerini gösteririm ki, ben Mâliye Nezâreti'nde bulunduğum zaman nasıl çalışdım. Buna şâhid olarak evvelâ Paşa Hazretlerini gösteririm, vicdânları temizdir, onu bilirim; ben o sûretle çalışırsam belki bir hidmet edebilirim ümîdinde idim. Benim vicdânım müsterîhdir, hamdolsun, o zamanki memûriyetimden dolayı vicdânım müsterîhdir ve bu vicdânımın istirâhâtine yine tekrar ederim ki Paşa Hazretlerini şâhid gösteririm ve vicdânlarına mürâcaat ederim. Ben Mâliye Nezâreti'nde nasıl çalışdım, nasıl hidmet etdim? Bunu hâricden kimse bilmeyecek olursa –hâricden şâhid getirmeğe de hâcet yok– yalnız vicdânlarının temiz olduğunu kendilerinin de bunu bildiğini ve ketmetmeyeceklerini de bildiğim için Paşa Hazretlerine hitâb ediyorum.

Reis — Musa Kâzım Efendi kalsın da zât-ı âlîleri teşrîf buyurunuz. (Rifat Bey ile Haşim Bey mahkeme salonundan çıkarlar)

Reis — 329 senesi kongresinde İstanbul murahhas-ı mesûlü Kemâl Bey'in bir sene üç aylık iâşe muâmelatı hakkında kırâat eylediği raporda Hükûmet ve Şehremâneti'ne İstanbul merkezince bil-müdâhale vaz-ı yed eylemiş olduğu anlaşılması üzerine bunların bu hareketi mûcib-i muâheze görülecek iken maat-takdîr kabûl edilmiş olduğu kongrenin zabıtlarından anlaşılıyor. Esbâbı nedir?

Musa **Kâzım** Efendi — Hangi sene, efendim?

Reis — 329 senesi kongresinde. O zaman zât-ı âlîleri makam-ı Meşihat'de değildiniz, fakat kongrenin ictimâatında bulunduğunuzu ifâde buyurmuşdunuz.

Musa **Kâzım** Efendi — Paşa Hazretleri, 329 senesinde iâşe meselesi yokdu.

Reis — İkinci kongrede, 332 senesinde olmasın?

Musa **Kâzım** Efendi — 332 senesi Eylül'ünde olacak.

Reis — Evet öyle olacak, yanlış söyledim.

Musa **Kâzım** Efendi — Geçen defa da arz etmişdim, Paşa Hazretleri o seneki kongreye gitmedim. –Mehâkim-i Şeriye meselesi geçende geçmişdi ya– ondan bahsederken bunu da söylemişdim. Kongrede bulunmadım, iâşe işi filân gibi şeyleri anlamam, Paşa Hazretleri. Böyle müzâkerelerde bulunsam bile hiç anlamam.

Reis — Hayır, müsâade buyurunuz, maksad teferruâtına girişmek değil. İttihad ve Terakki Fırkası'nın Hükûmet işlerine karışmadığı makam-ı iddiâda söyleniliyordu. Hâlbuki Kemâl Bey'in raporunda bu işlere yani Hükûmet'in ve Şehremâneti'nin işlerine vaz-ı yed etdik, bir sene üç ay şu sûretle idâre etdik, diye açıkdan açığa söyleniliyor.

Musa **Kâzım** Efendi — Evet efendim, doğrudur. Fakat bendeniz o kongreye gitmedim. Arz edeyim: İşitdim ki Kemâl Bey'den istîzâh etmişler, oradaki kongre a'zâsından bazıları sormuşlar, o da îzâhât vermiş, rapor okumuş, filân etmiş. Sonra onlar kendisini takdîr etmişler, onu da işitdim. Fakat kendim bulunmadım, gitmedim. Doğrusu budur. Ben gitmedim.

Reis — İstanbul merkezince iâşe işlerine memûr edilen bilâhire memûriyeti meclis-i umûmî ve kongrede kabûl ve tasdîk olunan

murahhas Kemâl Bey'in teşkîl etmiş olduğu evvelâ bir heyet-i ticâriye ve bilâhire bazı şirketler ve cemiyetlerle muâmelât-ı ticâriyeyi yed-i inhisârına alarak halkın varını, yoğunu ellerinden almış olmalarından mütehassıl milyonlarca liradan setr-i seyyiât için yedi, sekiz yüz bin lira bit-tefrîk kongrenin kararıyla gûyâ umûr-ı hayriyeye vakfetmiş oldukları rivâyet ediliyor. Cemiyet'in Umûr-ı Dîniye Şubesi'ni idâre buyurduğunuzu söylemiş idiniz. Bu sûretle yapılan vakfın câiz olup olmayacağı hakkında ne rey vermiş idiniz? Ve böyle ihtikâr ile halkın servetini mahvederek eşhâs-ı mahdûdeye sermâye cem ve iddihârı câiz mi idi? Bunların kongrede kabûl edilmesine ne buyuruyorsunuz?

Musa Kâzım Efendi — Efendimiz, o vakıf muâmelesini işitdim; fakat dâînize resmen mürâcaat vâki olmuş değildir. Hâricden işitdim ki bir mikdâr para hâsıl olmuş. Kemâl Bey bunu vakfedecekmiş. Bunu, (Sayfa: 151) hâricden işitdim. Kemâl Bey bana mürâcaat etmedi. Ben böyle bir vakıf yapacağım, nasıl olacak, diye bana mürâcaat etmedi. Sonra işitdim ki Mustafa Efendi'yi, Zileli Mustafa Efendi'yi çağırmışlar, onunla müzâkere etmişler, Zileli Mustafa Efendi ki elyevm Mahkeme-i Temyîz-i Şeriye'de a'zâ bulunuyor. O zâtı çağırmışlar, onunla müzâkere etmişler. Daha başka bilmem kimleri çağırmışlar. Yalnız o değil, daha başkaları var. Ben yalnız onu işitdim. Vakıf muâmelesini ber nehc-i şerî tanzîm etmişler. Bendeniz o tanzîm olunan vakıfnâmeyi de görmedim, kendim de rey vermedim. Bunu, tahkik buyurabilirsiniz. Bu işi Kemâl Bey yapmışdır. Yani vakıf muâmelesini o yapmışdır. Makam-ı Meşihat'e mürâcaat ederek yapmış değildir.

Reis — Makam-ı Meşihat'e değil. Zât-ı âlîniz buyurdunuz ki ben Fırka'da Umûr-ı Dîniye ve Şeriye Şubesi'yle meşgulüm.

Musa Kâzım Efendi — Evet efendim. O, bidâyet-i Meşrûtiyet'de idi. Bir sene öyle çalışıldı idi; o başka. Sonra biz onu bırakdık. Îcâb etdikce yine ben risâleler, makaleler yazardım. Fakat artık o propaganda şeklinde değil. Onu evvelce yapdık. Sonra ondan sarf-ı nazar etdik. Ben dâimâ telîfâtla meşgul bir adamım, bilirsiniz. Yazdığım şeyleri tabîî okumuşsunuzdur. Veyâhûd işitmişsinizdir. Kemâl Bey'in vakıf meselesini suâl buyuruyorsunuz. İşte ona cevâb veriyorum. Bendeniz o vakit Meşihat'de idim. Bana mürâcaat vâki

olmuş değildir. Bu vakıfnâmeyi ben ne tanzîm etdirmişimdir ve ne de işitmişimdir. Hattâ görmemişim. Bunu dediğim gibi Zıleli Mustafa Efendi'ye sormuşlar; onun reyini almışlar. Daha bilmem kimler varmış. İşte birtakım adamlarla müzâkere edilmiş, vakıfnâme yazılmış. Fakat o vakıfnâmenin şekli nedir, nasıl yazılmışdır ve nereye istinâd edilmişdir; hangi kaide-i meşrûaya istinâd edilmişdir? Onları bendeniz bilmiyorum.

Reis — Kongredeki mukarrerâta, bu mebâliğin vakfedilmesi hakkındaki kararlara vâkıf değil misiniz?

Musa **Kâzım Efendi** — İşitdim, onu da işitdim. Kongrede karar vermişler ve hattâ rüfekâ da takdîr etmişler; onu da işitdim.

Reis — Rüfekânıza bu yolsuzluğu ihtâr buyurmadınız mı?

Musa **Kâzım Efendi** — Efendim, demin de arz etdim. Bendeniz bu gibi şeyleri bilmem, anlamam. Takdîr etmişler, alkışlamışlar. Evvelâ Kemâl Bey'e hücûm etmişler, sonra Kemâl Bey îzâhât verince alkışlamışlar, ne büyük bir hidmet, demişler.

Reis — Şekil itibârıyla, mukarrerât itibârıyla zât-ı âlîlerinin...

Musa **Kâzım Efendi** — Şeklini de bilmiyorum Paşa Hazretleri. Para nasıl iddihâr edilmiş? Kim vakfediyor? Benim bildiğim vakıf da vâkıf muayyen olmalıdır. Bir kimse kendi mâlını vakfedebilir, başkasının mâlını vakfedemez. Vâkıf kimdir? Mâl kimindir?

Reis — Bir de böyle sûret-i gayr-i meşrûada...

Musa **Kâzım Efendi** — Sûret-i gayr-i meşrûada mıdır? Onu da bilmiyorum. Kazanmışlar. Nasıl kazanmışlar? Dâîniz doğrusu onu da bilmiyorum. Çünkü herkes o zaman böyle söylemiyordu ki! Herkes o vakit iyi yapılıyor, diyordu. Biz de böyle işidiyorduk. Aksini de işitdiğimiz vardı. Fakat bu gibi şeyler telâkkiye, ictihâda tâbidir. Meselâ bin kişi iyi oldu, diyor. Öte yandan yüz kişi de fenâ oldu, diyor. Bilmem ki hangisi doğrudur?

Reis — Malûm-ı âlîniz âsârı meydanda olan husûsât için rivâyâtın itibârı olmaz. Bu teşkîl olunan cemiyetlerin, şirketlerin hesâbâtı her sene neşrediliyordu ve orada da yüz kuruş sermâyeye seksen kuruş, yüz kuruş, yüz yirmi kuruşa kadar temettu tevzî ediyorlardı. Şu hâl gösteriyordu ki bu meşrû bir kazanç değil, gayr-i meşrûydu.

Musa **Kâzım Efendi** — Paşa Hazretleri bendeniz anlıyorum ki zât-ı devletleri bendenizi bilmiyorsunuz. Bendeniz bir okka pirin-

cin hesâbını bilmem, evime şimdiye kadar bir okka pirinç almış adam değilim.

Reis — Hayır. Mesele siz almışsınız, almamışsınız değil; ihtimâl ki gazetelerde filân okumuşsunuzdur.

Musa Kâzım Efendi — Hayır Paşa Hazretleri.

Reis — Tabîîdir ki gazeteleri mütâlaa buyuruyorsunuz.

Musa Kâzım Efendi — Okumam Paşa Hazretleri. O gibi hesâbları okumam. Allah'ı işhâd ederek söylüyorum ki ben böyle şeyleri ne okur ve ne de düşünürüm. Benim zihnim külliyât ile meşguldür; cüziyâtla meşgul olamam. Doğrusu bu.

Reis — Yalnız bir şey var Efendi Hazretleri. Meclis-i umûmî a'zâ-yı sâiresini burada geçenlerde isticvâb eylediğimiz sırada, onlar, meclis-i umûmî mukarrerâtının ekseriyete tâbi olduğunu ve ekseriyetle verilen kararların umûm tarafından kabûlü mecbûrî olduğunu söylediler. Böyle mi idi efendim?

Musa Kâzım Efendi — Böyle ne için olsun efendim? Öyle şey olur mu hiç? Orada kim mevcûd ise onlar rey verirler. Onların reyi muteberdir. Hâricde olanların reyi neden muteber olsun?

Reis — Kabûl etmeyenlerin Cemiyet'den istifâ etmeleri lâzım gelir, dediler.

Musa Kâzım Efendi — Hayır efendim, öyle şey yok. Geçende arz etdiğim gibi meclis-i umûmînin o kadar ehemmiyeti yokdur. Meclis-i umûmî kongreye nizâmnâmeler filânlar ihzâr eder. Yani Meclis-i Mebûsân'ı ihzâr etmek için, ekseriyeti elde tutmak için birtakım mesâîde bulunur, bir heyetden ibâretdir. Ve bendeniz öyle biliyorum ve öyle gördüm. Bütün şuabât umûra karışmış; şöyle etmiş gibi şeyleri bendeniz bilmiyorum. Allah vekîl, ben bunun böyle olduğunu bilmem ve zannetmem.

Reis — Arzu buyurulursa Tanîn gazetesinde bu bâbdaki müzâkerâtın zabtı var. Eğer itmînân hâsıl olmuyorsa okunsun. (Sayfa: 152)

Musa Kâzım Efendi — Yani, ben görmedim Paşa Hazretleri. Belki de arasıra öyle şeyler olmuşdur. Yalnız meclis-i umûmînin ne gibi işler ile meşgul olduğuna dâir, meclis-i umûmînin vazîfesi ne olduğuna dâir bir nizâmnâme var. O nizâmnâmeyi bize tevdî etdiler. Okuduğum zaman bunda bir istisnâ yok; ara sıra giderim; olmazsa

gitmem, dedim. 29 senesinde bir defa gitdim. O zaman râhatsız değildim. Sonra râhatsızlığım artdı; nöbet geliyordu; bir meclisde bir saat oturamıyordum. Meclis-i Vükelâ'dan bile çok defalar çıkdığım olurdu. Pek çok defalar kalkıp gitmişimdir. Uzun uzadıya oturamam Paşa Hazretleri. Nöbet gelir. Nefesim tıkanır. Bırakır, giderim. Arkadaşlara sorarsanız size söylerler. Yarı müzâkerede iken bırakmış gitmişimdir. Duramam ki kalayım. Bendeniz öyle şeylerle uğraşmam ki...

Reis — İddianâmede ve kararnâmede ber-tafsîl beyân edilmiş olduğu vechle İttihad ve Terakki merkezinden tayîn olunan Kemâl Bey'in teşkîl eylediği ve meclis-i umûmî ve kongrede kabûl etdirdiği esnâf cemiyetleri ve şirketler nâmlarıyla vücûde getirdikleri vesâit-i ihtikâriye marifetiyle servet-i umûmîyi mahvetmekle beraber milyonlarca Osmanlıların malûl kalmalarına ve hattâ vefâtlarına sebebiyet vermiş olduklarından dolayı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şahs-ı manevîsi ve onu temsîl eden meclis-i umûmî a'zâları ithâm olunuyorlar. Zât-ı âlîniz de onlar meyânında bulunuyorsunuz. Bu bâbda ne dersiniz?

Musa Kâzım Efendi —— Efendim demin arz etdiğim cevâb buna da cevâb olur; bendeniz iddiâ ediyorum ki meclis-i umûmînin Kemâl Bey'i öyle şeye memûr etdiğini bilmiyorum. Benim işitdiğim Talat Paşa –ki şimdi beydir– Kemâl Bey'i bu işe memûr etmiş. Bir komisyon mu teşkîl etmiş, ne yapmış. Bu da onların yanında bulunmuş, çalışmış, bir şeyler yapmışlar. Bu mesele, hattâ Â'yân'a da geldi. Ahmed Rıza Bey bu bâbda bir takrîr vermişdi. Bilmem o zaman o mu geldi, yoksa Şehremini mi geldi idi? Â'yân encümeninde uzun uzadıya konuşuldu, tedkikat yapıldı, bir şey çıkmadı. Çünkü evvelce de arz etdiğim vechle esâsen memleketin hâsılatı kâfî değil. Malûm-ı devletiniz memlekete Odessa'dan, Amerika'dan, Romanya'dan erzâk gelmezse biz burada aç kalırız. Memleketi idâre eden hâric idi. Bizim hiçbir zaman kendi erzâkımızla idâre olunduğumuzu ben bilmiyorum ve Harb-i Umûmî çıkıp ortalık kapanınca ve üç milyon müstahsil de hudûdlara sevkedilince ve o nisbetde âlât ve edevât da halkdan alınıp da ordulara verilince çoluk, çocuk aç kalacak. Bunlar nasıl idâre edilecek? Bu, artık malûm bir şey; bu çekilen meşakkatler, sıkıntılar olacak –pek aklım ermezse

de– kendi ictihâdımca diyordum ki bunlar olacak. Çünkü bizim hâsılatımız esâsen bize kâfî değildi. Muhârebe ilân olunduğu zaman ortalık kapanmış, elbet de bu yüzden sıkıntı olacak ve maâz-allah Allah muhâfaza etsin, belki de birçok halk kırılacak diye telâş ediyor idim. Bendeniz esâsen muhârebenin aleyhinde idim ve sonra bu muhârebenin böyle dört sene devâm edeceğini farz etmiyordum. Bir sene zarfında bizim taraf mağlûb olur, itikadında bulunuyordum ve bu bir sene zarfında bizim memleket ne yapacak? Aç kalacak; çünkü dâhilde bir şey yok ve olan şey de lâ-şey mesâbesindedir. Halk acından kırılacakdır diye telâş ediyordum. Muhârebe başladı, başlangıcında Almanların her tarafda muzafferiyetleri görüldü ve o zaman biz kazananacağız diye müteselli oluyorduk ve muhârebe, bir sene yerine iki sene, üç sene devâm etdi. Dördüncü senede iş değişdi. Aksi zuhûr etmeğe başladı. Vaktâ ki Amerika işin içerisine girdi; tabîî vaziyet değişdi. Herkes bunu bilir ki Amerika işin içine girinceye kadar Almanların galebe çalacağına herkes kani idi. Biz de o zaman kani olmuşduk. Artık ümîdimiz ber-kemâl idi. Fakat Amerika işin içerisine girmesiyle vaziyet ve iş değişdi. Ne ise şimdi orası lâzım değil. Esâsen bendeniz erzâkın kifâyetine kani değildim. Ama ihtimâl ki ben bunda hatâ ediyorum, ihtimâl ki etmiyorum. Fakat siz hatâ etdiğimi farz ediniz. Yalnız benim kanâatim şu ki Kemâl Bey değil, bilmem kim olsa bu memleket aç kalacakdır. Bu yüzden birçok felâket meydana gelecekdir. Buna kanidim Paşam ve nitekim öyle oldu.

Reis — Asıl istîzâh edilen mesele, Kemâl Bey'in tarz-ı hareketi yani ihtikâr sûretiyle halkı tazyîk ve ızrâr etmesidir. Bu, Cemiyet'in şahs-ı manevîsine atfediliyor.

Musa Kâzım Efendi — İşte orasını bilmiyorum Paşa Hazretleri. Acabâ öyle midir, değil midir? Onu bilmiyorum. Öyle değil de diyorlardı. Kemâl Bey de kongrede îzâhât verdi. Kongre bunu kabûl etdi. Kongrede îzâhât verince ekseriyetle iyi, dediler.

Reis — Ekseriyet müstefîd olmuş da onun için.

Musa Kâzım Efendi — Vallah bilmem, belki de öyledir. Yalnız bu gibi şeyler bütün Dâhiliye Nezâreti'ne âid meselelerdir. Makam-ı Meşihat'in bu gibi şeylerle alâkası yokdur. Makam-ı Meşihat böyle şeylerden müteâlîdir.

Reis — Malûm-ı âlîniz deminki okuduğum suâl de meclis-i umûmî a'zâsı olmanız sıfatıyla suâl ediliyor, demişdim.

Musa Kâzım Efendi — Evet o itibâr ile; fakat şahsım yine odur. Başka bir şahıs değildir.

Reis — Umûr-ı Meşihat'de arzu-yı âlîleri vechle hüsn-i hidmet buyurulmuş olduğu geçende ifâde buyurulmuşdu. Hâlbuki Cemiyet'in murahhası memûrîn müdîri Bahri Efendi zât-ı âlîleri üzerinde sâhib-i nüfûz olarak memûrîn intihâbâtında Cemiyet'in âmâlîne muvaffak olmak için hod-be-hod hareket edermiş. Bu, sahîh midir?

Musa Kâzım Efendi — Bu, doğru değildir. Bunu kabûl etmem. Bahri Efendi evvelce Hayri Bey ile beraber çalışmış, daha evvel Nesib Efendi ile de çalışmışlar. Sonra dâîniz de gitdim orada memûrîn müdîri olarak buldum. Fakat memûrîn müdîri intihâbda yalnız değildir. Orada bir komisyon vardır. O komisyon müzâkere eder, karar verirler. Meselâ (Sayfa: 153) müsteşâr o komisyonun reisidir. Onlar karar verirler; tensîb ederler; bize gelir. Biz de mûcib, deriz. Bazân muvâfık bulmazsak reddederiz. Göstersinler, hangi memûru öyle bigayr-i hak tayîn etmişim. Öyle bir madde göstersinler.

Reis — Hattâ o komisyon Bahri Efendi'nin bu gibi yolsuzluğundan dolayı istifâ etmiş.

Musa Kâzım Efendi — Benden evvel vâki olmuş ise bilmiyorum. Müsteşâr Efendi ile beraber onlar çalışırlardı. Ötekiler, diğerleri bazân devâm ederler, bazân devâm etmezler. Asıl Müsteşâr Efendi'yi tanırım. Bahri Efendi evvelden sâhib-i nüfûz idi. Sebebi de o, bütün memûrları bilirdi. Onun kadar memûrların ahvâline vâkıf kimse yokdu. Herkesin tercüme-i hâline vâkıf, herkesi bilir bir adam idi. Benden evvelki şeyhülislâmların zamanında da orada idi. Biz de kullandık. Maa-hazâ zannetmem ki, hatırıma hiç gelmiyor ki öyle hod-be-hod bir adam tayîn etsin, benim marzîm hilâfına bir iş yapsın. Bu, hatırıma gelmiyor, yapamaz efendim.

Reis — Bu husûsdan dolayı Müsteşâr Ebül'ulâ Efendi varmış...

Musa Kâzım Efendi — Ha! Onu da arz edeyim, bakınız. Bunlar esâsen münâsebetsiz şeyler. Hayri Bey zamanında Bahri Efendi hiç kimseyi karışdırmamış; belki, ihtimâl aldığı emir üzerine olacak; doğrudan doğruya kendisi inhâ edermiş. Müsteşâr Efendi karışmazmış. Sonra bendeniz oraya geldiğim zaman Müsteşâr Efendi

bana geldi: Selefiniz zamanında bizi intihâb işine karışdırmadılar. Hâlbuki hilâf-ı kanûndur. Siz de kanûn-perver, meşrûtiyet-perversiniz. İşte size bunu haber veriyorum. Bademâ bunu şekl-i kanûnîsine ircâ edelim. Bu şekl-i kanûnîden çıkdı, dedi. Doğrudur, dedim. Evet öyle yapalım. Niçin yalnız memûrîn müdîrinin reyi olsun, sizin de reyiniz olsun. Zâten öyle değil miydi? Benim bildiğim de öyle idi, dedim. Fakat bir müddetden beri hiç bize sormuyorlar; ikisi yapıyorlar, dedi. Pekâlâ öyle olsun; sonra memûrîn müdîrini çağırdık ve: Bundan sonra böyle yapacaksınız, dedik. Zâten de bunun şekl-i kanûnîsi böyledir. Düşündü. Pekiyi düşüneyim; bana biraz müsâade edin, dedi. Pekâlâ, dedim. Çıkıp, gitdi. Bu, biraz müddet sonra mühür elinde geldi: Ben istifâ ediyorum, al mührü, kime verirsen ver, dedi. Neye, dedim. Ben arkadaş ile iş yapılmasını elbetde isterim. Fakat arkadaş muvâfık olmak şartdır. Aramızda zıddiyet var. Evet, Ebül'ulâ Efendi iyi adamdır, zekidir, nâmûsludur, malûmâtlıdır. Ahlâken aramızda zıddiyet var. Ben onunla iş göremem, dedi. Sordum. Ebül'ulâ Efendi ile ahlâken ne gibi şey olabilir. İşte öyle, dedi. Pek iyi, zeki adamdır. Fakat işte öyle zıddiyet vardır. Pekiyi adamdır. Pek zeki ve müstâkim, ehliyetli bir zâtdır. Maa-mâfîh bizim ahlâklarımız birbirine uymaz, bir memûr intihâb edeceksiniz. İyi mi, fenâ mı? Âh işde öyle olacak, şöyle diyecek, böyle diyecek. Konuşulacak, şöyle olacak. Hulâsa ben bunu yapmam, dedi. Sonra gitdi. Düşündük, şimdi bunu ne yapalım? Memûrîn müdîri bulmak da pek kolay bir şey değil. Sonra bu, orada mütehassıs bir adam. İstiyorum ki bunlar barışsınlar ve bu işi beraber yapsınlar. Bizim arkadaşlardan biri vardı. O, gelmişdi. Bunlarla iyi görüşür. Aman bunların bir parça beyinlerini bulun da bunlar beraber çalışsınlar. Bizi müşkil mevkie koymasınlar, dedim. Galibâ görüşmüşler. Biz, Bahri Efendi'ye bir ay kadar izin verdik. Bir ay gelmesin, dedik. Müsteşâr Efendi devâm ediyor. Bir ay sonra geldi. Biz bunları ıslâha çalışırken Müsteşâr Efendi istifâ etdi. Ben de bunu istemem, dedi. O da mührü getirdi. Aman zaman, dedik. Etme, eyleme, dedik. Dinletemedik. Mührü bırakdı, gitdi. Sonra Meclis-i Mebûsân reisi Hacı Adil Bey'i çağırdım. O müsteşârın kaynıdır. Ona dedim ki: İstifâsını ben kabûl etmedim. İstifâsını geri alsın. Her hâlde gelsin. Cevâben: Uğraşayım ama, o

bir parça tuhafdır, gelmez. Mâdâmki arada zıddiyet var, zıdlaşmışlar, artık bunlar bir yerde olmaz, dedi. Teessüf ederim. Bu, maslahatdır; bunda şahsiyet olmamalıdır, dedim. Maslahat-ı âmmeye riâyet lâzımdır. Böyle şeylerde şahsî mesele başka. Birbirini şahsen severmiş, sevmezmiş; o başka mesele. Maslahat-ı âmme bunu böyle îcâb eder. Kanûn da böyledir. İkisi beraber çalışacaklar. Ebül'ulâ Bey'in buradan istifâ etmesini istemem, dedim. Sen, bunun gönlünü yap gelsin, dedim. Çalışayım ama, gelmez, ne yapayım, dedi. Çalışdı. Fakat gelmedi. O, gelmeyince biz de başkasını müsteşâr yapdık. Kâmil Efendi vardı. Yemen'de Tedkik-i Vesâik-i Şeriye memûru idi. Orada güzel bir sît bırakmışdı; büyük bir şöhrete sâhib olmuşdu. Bunu müsteşâr yapdım. İşte böyle oldu. Sonra Kâmil Efendi ile beraber yaparlardı. Mesele böyledir.

Reis — Teşrîf ediniz. (Musa Kâzım Efendi mahkeme salonundan çıkarılır) Haşim Bey'i çağırınız. (Haşim Bey getirilir)

Reis — Beyefendi! 332 senesi kongresinde İstanbul murahhas-ı mesûlü Kemâl Bey'in bir sene üç aylık iâşe muâmelâtı hakkında kırâat eylediği rapordan Hükûmet ve Şehremâneti'ne âid vezâife İstanbul merkezince bil-müdâhale vaz-ı yed eylemiş olduğu anlaşılması üzerine bunların bu hareketi mûcib-i muâheze görülecek yerde, maat-takdîr kabûl edilmiş olduğu kongrenin zabıtlarından anlaşılıyor. Esbâbı ne idi?

Haşim Bey — Paşa Hazretleri geçende de arz etdiğim vechle bendeniz hiçbir kongrede bulunmadım. Bendeniz 333 senesi Eylül'ünün beşinci günü Nezâret'e geldim. Ondan sonra bir kongre oldu. Oraya da çağırmamışlardı. O kongreden sonra beş davetnâme aldım. Geçende de arz eylediğim vechle ancak üçüne iştirâk etdim. Bendeniz; geçen günkü ifâdât-ı âcizânemden sonra evrâk-ı havâdise dikkat etdim. Onlardan bazıları 331 ve bazıları da 332 senesinde Kabine'ye iştirâk etdiğimi yazmışlardı. Zabt-ı resmîde de yanlış mı diye tereddüd etdim. Bendeniz 333 senesi Eylül'ünün beşinci günü (Sayfa: 154) Kabine'ye iştirâk etdim. Teşrîfât kaydında vardır; irâde-i seniyye kaydında da tabîî mevcûddur. Onun için bendeniz bit-tabîî bilemem.

Reis — Hayır, vükelâlıkda bulunduğunuz zaman âid olmayarak...

Haşim Bey — Hayır bilmiyorum. İştirâk etmedim ve kongreye gitmek için de bir sıfatım yokdu. Çünkü kongreye gitmek için ya heyet-i teşrîiyeden olacak veya murahhaslardan olacak. Onun için yalnız 332 Kongresi'ne değil, hiçbir kongreye gitmedim.

Reis — İstanbul merkezince iâşe işlerine memûr edilen ve bilâhire memûriyeti meclis-i umûmîde ve kongrede kabûl ve tasdîk edilen murahhas Kemâl Bey'in teşkîl eylemiş olduğu bir heyet-i ticâriye ve bilâhire bazı şirketler ve cemiyetlerle muâmelât-ı ticâriyeyi yed-i inhisârına alarak halkın varını yoğunu ellerinden almış olmalarından mütehassıl milyonlarca liradan setr-i seyyiât için idi, sekiz yüz bin lirasını bit-tefrîk kongrenin kararıyla gûyâ umûr-ı hayriyeye vakfetmiş oldukları rivâyet ediliyor. Bu bâbdaki fikr-i âlîniz nedir?

Haşim Bey — Hiç bilmiyorum efendim. Arz etdim. Bulunmadım ki bileyim. Ne yapmış bilmiyorum.

Reis — Zât-ı âlîniz kongre mukarrerâtını gazetelerde görmüyor mu idiniz? Tanîn gazetesinde bu sûretle yazılıyor.

Haşim Bey — Görüyordum. İşin içinde bulunmadım ki Paşa Hazretleri. Çünkü leh ve aleyhinde birçok kimseler vardır. Sûret-i husûsiyede birçok zevâtdan bir şeyler işitdim. Yani esnâf cemiyetleri meselesi olacak. Bir kısmı bu esnâf cemiyetlerinin memleketde ihtikârı tevlîd etdiğini söylüyorlardı. Hattâ â'yân müzâkerâtında da mevzû-i bahsoldu; söylenildi; gazetelerde gördüm. Bir kısım da: Hayır, öyle değildir; bilakis bazı muhtekirler daha fazla ihtikâr yapmak istediler; bunlar, onlara mâni olmak için bazı teşebbüsâtda bulundular. Ondan şahsen mutazarrır olanlar böyle söylüyorlar, denildi. Leh ve aleyhinde söyleniliyordu. Fakat bendenizin bir hakkım yok ki onu tedkik edeyim. Hangisi doğrudur? Yapılan muâmele nedir; netîce ne olmuşdur? Bunu bileyim.

Reis — Öyle ama muahharen vükelâ sıfatıyla dâhil oldukdan sonra tedkikatda bulunabilirdiniz değil mi efendim?

Haşim Bey — Hayır bulunmadım efendim. Arz etdim ki bendeniz zâten o meclis-i umûmî denilen meclise üç defa gitdim.

Reis — Yani bil-iltizâm yapılan şu fenâlıklara tabîî zât-ı âlîniz muttali olmuşsunuzdur. Yüz kuruşa yüz kuruş, seksen kuruş gibi faiz, temettu tevzî etmişler.

Haşim Bey — Temettuun mikdârına da dikkat etmedim. Fakat zannetmem ki öyle yüzde yüz olsun. Bendeniz görmedim. Bendeniz bir defa gazetelerde gördümdü: O da Millî Mahsûlât Şirketi idi. Yüzde altmış bir temettu tevzî edeceğini ilân etmişdi. Tabîî alâkam olmadığı için...

Reis — Yüzde altmış da gabn-ı fâhiş değil mi efendim? Mecelle'nin ahkâmına bakılırsa yüzde beşdir.

Haşim Bey — Fakat diğer şirketler de öyle Paşa Hazretleri. Harb zamanında bir tuhaf oldu.

Reis — Tabîî biri birine bakdılar.

Haşim Bey — Evet biri birine bakdılar; artdırdılar. Kendime taalluku olmadığı için bunlarla meşgul olmadım. Bir ferd sıfatıyla bunlara bendeniz de muttali oldum. Bir sıfatım yokdu.

Reis — Vâkıa zât-ı âlîniz Heyet-i Vükelâ'da dâhil olmadığınız için meclisin a'zâsından değildiniz. Fakat bilâhire meclise a'zâ intihâb edildiğiniz zaman bu gibi husûsâtı takib edebilirdiniz.

Haşim Bey — Aman Paşa Hazretleri! Bendeniz vazîfe-i asliyem olan Nezâret'in umûruna yetişemiyordum. Geçen defa da arz etdim ki gece geç vakit bendehânemize gidebiliyordum. Sonra meclis-i umûmî a'zâlığı vazîfesini de kendime mâl etmedim zâten. Gitdim, bir iki defa bakdım. Bunların meşgul bulunduğu şeyler bir program meselesi, iktisâdiyâta âid bir mesele, yani "Etatist" mi olsun "Liberte şanjist" mi olsun gibi nazarî birtakım şeyler... Bendenizi alâkadâr etmedi. Harb zamanında bunların sırası olmadığı için kendime mâl etmedim. Sonra bir kongre yapılmış. Bu iş olmuş, bitmiş, kapanmış. Bendenize bir alâkası yok ki...

Reis — Fakat devâm etmiş. İddianâme ve kararnâmede diyorlar ki: İttihad ve Terakki merkezinden tayîn olunan Kemâl Bey'in teşkîl eylediği ve meclis-i umûmî ve kongrenin kabûl eylediği esnâf cemiyetleri ve şirketler nâmlarıyla vücûde getirdikleri vesâit-i ihtikâriye marifetiyle servet-i umûmiyeyi mahvetmekle beraber milyonlarca Osmanlıların malûl kalmalarına ve hattâ vefâtlarına sebebiyet vermiş olduklarından dolayı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şahs-ı manevîsi ve onu temsîl eden meclis-i umûmî a'zâsı ithâm olunuyor. Zât-ı âlîleri de onların meyânında bulunuyorsunuz.

Haşim Bey — Bendeniz Kabine'ye geldiğim zaman esnâf cemiyetleri büsbütün bitmiş, şirketler teşekkül etmiş. Sonra bu hâsıl

olan temettu için de kongrede müzâkere cereyân etmiş, haklı haksız, bilmiyorum, ne sıfatla ve ne şekilde ise, bunu vakfedelim, demişler. O da vakfolunmuş. Malûm-ı âlîniz şirketler zâten Ticâret ve Zirâat Nezâreti'nin nezâreti altındadır. Her sene bunların bir meclis-i umûmîsi olur. Hesâblar tedkik ve teftîş olunur. Yani muâmelesi açıkdır ve Ticâret ve Zirâat Nezâreti'nden gelen komiser de bunları teftîş eder; bir yolsuzluk bulursa bit-tabi onu ıslâh eder. Lâzım gelen muâmele-i kanûniyeyi îfâ eder. Bir defa şirket şu sûretle teşekkül etdikden sonra bendenizce vükelâda birinin veyâhûd diğerinin müdâhaleye hakkı yokdur. Artık kanûnî bir şirketdir. Anonim şirketlerde Hükûmet'in nasıl bir hakk-ı murâkabesi varsa bu şirketlerde de o sûretle hakk-ı murâkabe istimâl olunur. Buyurduğunuz, olsa olsa, esnâf cemiyetleri zamanına âid olacakdır ki onda bendeniz hiç bulunmadım. Zâten 332'den evvel bitmiş, yapılmış. Ne olduğunu da bilmiyorum. (Sayfa: 155)

Reis — Bu şirketler, zât-ı âlîniz Nezâret'e geldiğiniz zaman mı dağıdıldı idi?

Haşim Bey — Hayır, şirketler mevcûd idi ama efendim, anonim şirketler nizâmnâmesine tevfîkan teşükkül etmiş, irâde-i seniyyeye iktirân etmiş birer şirket olarak mevcûd idi. Elyevm de o şirketler mevcûd.

Reis — Peki, şirket şekline girmiş olduğu farz edilse bile böyle ihtikâr ile ahâlînin varını yoğunu elinden alması nazar-ı dikkati celbetmez mi?

Haşim Bey — Şirketlerin değil ki Paşa Hazretleri, esnâf cemiyetlerinin. Bütün esnâf cemiyetleri meselesi. Şirket teşekkül etdikden sonra ihtikâr yapmak imkânı yok. Çünkü karşısında rakibi var.

Reis — Efendim, şimdi Tedkik-i ihtikâr komisyonları var. Bu şirketlerin hesâblarını tedkik ediyorlar. Daha henüz tedkikatın ibtidâsında anlaşılıyor ki meselâ şekeri üç kuruşa almışlar, yüz kuruşa satmışlar. Altı kuruşu şirkete îrâd kaydetmişler. Doksan bir kuruş da Cemiyet'e almışlar.

Haşim Bey — Hiç bilmiyorum, hiç malûmâtım yok. Yani bendeniz meşgul olmadım ve olamazdım ve vaktim müsâid değildi. Devlet, bir nizâmnâme-i mahsûs ile şirketlerin umûr-ı murâkabesini Ticâret Nezâreti'ne vermiş. Bendeniz o şirketle ne diye meşgul

olayım? Hilâf-ı salâhiyet bile addederim. Ticâret nâzırının müdâhale edeceği bir iş. Posta nâzırı bir şirketin muâmelât-ı umûmiyesini nasıl, ne sıfat ve salâhiyetle mürakabe eder?

Reis — Yok, zâten biz de Posta nâzırı sıfatıyla sormuyoruz. Meclis-i umûmîye dâhil olduğunuz...

Haşim **Bey** — Meclis-i umûmî meselesi bitmiş efendim. Şirket teessüs etmiş, hissedârân üzerine bir anonim şirket teessüs etmiş. Artık ne meclis-i umûmî kalmış ve ne de başka bir şey kalmış.

Reis — Bu şirketlerin malûmâtı mâdâmki tedkik edilmiyor, niçin raporlarını kongrede kırâat ediyorlar?

Haşim **Bey** — Onu da bilmiyorum.

Reis — Kırâat etmekden maksad teftîş etmek ve netîcesinden malûmât almak değil mi efendim?

Haşim **Bey** — Bilmiyorum ki efendim. Bendeniz o kongrelerde bulunmadım. Arz etdiğim gibi kongreye gitmedim ki, hiç bilmiyorum. Bendenizin bunlardan hiç malûmâtım yok.

Reis — Peki perşembe günü saat bir de devâm ederiz.

Muhâkemenin Hitâmı

Saat Dakika
5 25

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa, Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey**
Müddeî-i Umûmî: Muâvinlerden **Feridun Bey**

DÖRDÜNCÜ MUHÂKEME*

Perşembe, 12 Haziran 1335

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Esbâk Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, esbâk Şeyhülislâm Esad Efendi, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Hüseyin Haşim Bey, esbâk Â'yân reisi Rifat Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Sadr-ı esbâk Talat Paşa, esbâk Harbiye nâzırı Enver Efendi, esbâk Bahriye nâzırı Cemal Efendi, esbâk Maârif nâzırı Doktor Nâzım Bey, esbâk Ticâret ve Zirâat nâzırı Süleyman el-Büstanî Efendi, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Oskan Efendi.

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3577, 18 Ramazan 1337/17 Haziran 1335 (ek: s. 157 – 159).

Birinci Celse

Saat Dakika
4 40

Reis — [Esbâk Şeyhülislâm Esad Efendi'ye hitâben] İsm-i âlîniz, efendim? Efendi Hazretleri ism-i âlîniz efendim?

Esad Efendi — Yakından şey edeyim.

Reis — Yakına teşrîf buyurunuz. İsm-i âlîniz efendim?

Esad Efendi — Lebbeyk!

Reis — İsm-i âlîniz efendim?

Esad Efendi — Mehmed Esad.

Reis — Peder-i âlînizin ismi?

Esad Efendi — Lebbeyk!

Reis — Peder-i âlînizin ismi?

Esad Efendi — Hoca Numan Efendi.

Reis — Sinn-i âlîniz?

Esad Efendi — Benim; bizim velâdetimiz, benim evvelden bildiğim 59 tarihinde idi. Sonra kayın peder merhûm –Biz kayın peder merhûmun elinde doğduk, büyüdük– 63 yapdırmış. Hattâ kayıdlar o yolda tashîh edilmiş; yani sene-i şemsiye 1263; mebde-i velâdet budur. Siz ondan hesâb edin.

Reis — Maskat-ı re'siniz?

Esad Efendi — Lebbeyk!

Reis — [Mübaşire hitâben] Söylediklerimi Efendi hazretlerine tekrar ediniz. Nerelisiniz?

Esad Efendi — İstanbulluyum, burada doğdum.

Reis — İkametgâh-ı âlîniz nerede?

Esad Efendi — Göztepe'de. Şimdiki oturduğum yer Göztepe'de.

Reis — Memûriyet-i hâliyeniz?

Esad Efendi — Bir memûriyetimiz yok. Meşihat'den infisâl ettik. Mazûliyet maâşı alıyoruz. (Sayfa: 158)

Reis — Kararnâme okunacak, istimâ buyurunuz.

(Kâtib Şefik Bey kararnâmeyi okur)

Kararnâme

Hükûmet içinde bir hükûmet vaziyeti iktisâb ederek kuvve-i vâsiasına istinâden fecâyi-i azîme irtikâbâtında bulunan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umûmîsi a'zâsından oldukları iddiâsıyla maznûn-ı aleyhim bulunan bâlâda evsâf ve hüviyetleri mazbût sadr-ı esbâk Ahmed İzzet ve esbâk Nâfıa nâzırı Çürüksulu Mahmud ve Osman Nizami paşalar ile Şeyhülislâm-ı esbâk Esad Efendi hazretleri ve haklarında istâr edilen ihzâr-ı mezkûrelerinin infâz olunamamasından firârî oldukları anlaşılan Posta nâzır-ı esbâkı Oskan ve Zirâat nâzır-ı esbâkı Süleyman el-Büstanî efendiler ve Mâliye nâzır-ı esbâkı Cavid ve merkez-i umûmî a'zâsından Maârif nâzır-ı esbâkı Doktor Nâzım beyler haklarında icrâ ve ikmâl edilmiş olan işbu tahkikat ve bâlâdaki iddianâme tedkik ve mütâlaa olundu.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin teşkîlâtı ve memleketin her tarafında istihdâm etdiği memûrîn-i müteselsilesiyle kâh vezâif-i hükûmeti hod-be-hod îfâ ve kâh hâiz olduğu kuvve-i azîme ile teşkîlât-ı hükûmete vâsi mikyâsda tazyîkat icrâ ederek siyâset ve icrâât-ı Devlet'i kendi arzu ve âmâlî mecrâsına sevk ve imâleye mecbûr etmesi ve telkinât-ı hod-serânesini îfâ etmemiş rüesâ ve memûrîn-i Devlet'i azl ve tekaüde sevketdirmesi ve Pâyitaht'daki merkez ve meclis-i umûmîleri ile taşralardaki heyât-ı merkeziye ve murahhas-ı mesûlleriyle mecâlis ve memûrîn-i hükûmet-i mahalliye üzerinde bit-tehdîd ve bil-fiil âmir ve nâzım vaziyetini iktisâb ederek fecâyi-i müteaddide irtikâb ve âheng-i umûmîyi ve ananât-ı Devlet'i ihlâl etmek sûretleriyle hükûmet içinde bir hükûmet şekil ve vaziyetini iktisâb etdiği ve bu sûretle kuvâ-yı resmiye-i Hükûmet'in fevkinde gayr-i mesûl bir kuvvet hâlini alarak şekl-i muayyen Hükûmet'in tebdîl ve tagyîrine bâdî olduğu 28 Mayıs 335 tarih ve bir numaralı kararnâmede mufassalan bast ve temhîd edilmiş olmağla tafsîlât-ı mezkûrenin tekrarından sarf-ı nazar olunmuş ve maznûn-ı aleyhimden cerâim-i mezkûrenin müretteb ve mürettibi olmağla maznûn-ı aleyh bulunan ve Cemiyet'in meclis-i umûmîsi a'zâlığında bulunmuş oldukları meclis-i mezkûr kâtib-i umûmîsinin ihbârından ve Heyet-i Vükelâ'ya dâhil eşhâsın meclis-i mezkûr a'zâ-yı tabîiyesinden olacaklarına dâir olan kongre kararından

anlaşılıp aksi sâbit oluncaya kadar kabûlü zarûrî görülmüş olan Posta ve Telgraf nâzır-ı esbâkı Oskan ve Zirâat ve Ticâret nâzır-ı esbâkı Süleyman el-Büstanî efendiler ile Cemiyet-i mezkûre meclis ve merkez-i umûmîlerinde bil-fiil a'zâlık eden Maârif nâzır-ı esbâkı Doktor Nâzım Bey'in ve kezâ meclis-i mezkûrde bil-fiil a'zâlık etdiğini kabûl ve itirâf eden Şeyhülislâm-ı esbâk Esad Efendi'nin mazbût ifâdesinden anlaşıldığına göre meclis-i umûmîye iki defa celbolunması ve müzâkerâtın ise intihâbât hâzırlıklarına münhasır kalıp Meclis'in başkaca müzâkerât ve mukarrerâtından haberdâr olmaması ve Cemiyet'e dâimâ muteriz bir vaziyetde bulunmuş olmasından dolayı makam-ı Meşihat'den istifâya mecbûr tutulması hakkında esbâb-ı muhaffefe olarak nazar-ı itibâre alınmak şartıyla mazbût itirâfâtı vechle Cemiyet-i mezkûrenin ânifül-beyân icrâât ve efâl ve harekâtında âmil ve medhaldâr olanlarla ne dereceye kadar teşrîk-i mesâî etmiş olduğu Dîvân-ı Harb-i Örfî'ce takdîr olunmak üzere mezkûr bir numaralı kararnâmede münderic esbâb ve delâile tevfîkan Kanûn-ı Cezâ'nın kırk beşinci maddesi delâletiyle elli beşinci maddesinin fıkra-i ahîresi hükmüne tevfîkan lüzûm-ı muhâkemelerine ve haklarında ahz ü girift müzekkireleri tastîrine ve diğer maznûnîn-i aleyhimden Ahmed İzzet Paşa hazretlerinin meclis-i mezkûrde veya Cemiyet'in başka bir heyet ve meclisinde iştirâki anlaşılamadığı gibi Harbiye Nezâreti'nde bulunduğu sırada meclis-i umûmînin a'zâ-yı tabîiyesinden olması muktezî ise de o sırada müşârün-ileyhümün Başkumandanlık Vekâleti'yle Babaeski'de ordunun başında bulunup Edirne'nin istihlâsı muhârebâtıyla meşgul bulunması bilâhire de Harbiye Nezâreti'nden istifâya davet ve bu husûsda tehdîd ve tahvîf edilmiş olması Cemiyet-i mezkûrenin âmâl-i husûsiyesine hidmet etmeyecek ve belki icrââtına fiilen mâni olabilecek bir mevkide görülmüş olduğuna delâlet etmesi ve kezâ maznûn-ı aleyhimden Osman Nizami Paşa hazretleri hakkında dahi Müddeî-i Umûmîlik'in tefrîk-i dâvâya dâir olan taleb-i vakanın tervîcine lüzûm görülemediğinden reddine ve müşârün-ileyhin esâsen İttihad ve Terakki Fırka ve Cemiyeti'ne dâhil bulunmadığından Cemiyet nizâmnâmesinde Vükelâ-yı Devlet'in Cemiyet meclis-i umûmîsi a'zâ-yı tabîiyesinden olacaklarına dâir olan kararın kendisine şümûlü olamaması ve bil-fiil meclis-i mezkûre iştirâki de

tezâhür edememekle beraber Avrupa'da bulunduğu bir zamanda tayîn edildiği Nâfıa Nezâreti'ne kısa bir müddet devâm edip tekrar Avrupa'ya azîmet etmek sûretiyle de kongrede verilen mukarrerâtdan uzak ve bîhaber kalması gibi ahvâlden Ahmed İzzet ve Osman Nizami paşalar hazerâtının Cemiyet-i mezkûre ile alâkaları ve Cemiyet'in icrââtına iştirâkleri anlaşılamamış ve mahkemeye sevkleri için kâfî derecede delîl mefkud bulunmuş olduğundan müşârün-ileyhümânın Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiye Kanûnu'nun 123'üncü maddesi ahkâmı mûcibince men-i muhâkemelerine, diğer maznûn-ı aleyhimâ Çürüksulu Mahmud Paşa hazretleri ile Mâliye nâzır-ı sâbıkı Cavid Bey hakkındaki tahkikat henüz ikmâl edilememiş olmasına binâen ber-mûcib-i taleb müşârün-ileyh ile Cavid Bey'e âid dâvânın tefrîkine bil-ittifâk karar verildi.

13 Ramazan 337/12 Haziran 335

İşbu kararın men-i muhâkemeye dâir olan mevâddı tasdîk olunur.

Sâ minhü
Dîvân-ı Harb-i Örfî reisi
Ferîk Nâzım

Reis — Efendi hazretleri, Müddeî-i Umûmî iddiâsını teşrîh edecek dikkat buyurunuz.

Müddeî-i Umûmî muâvinlerden Feridun Bey — Süleyman el-Büstanî ve Oskan efendilerle rüfekâsı hakkındaki dâvânın muâmele-i gıyâbiye icrâ olunmak üzere tefrîkini ve hâzır-ı bil-meclis bulunan Şeyhülislâm-ı esbâk Esad Efendi hazretlerinin, mukaddemâ dermiyân olunan taleb ve mütâlaât dâiresinde, tevhîdiyle icrâ-yı muhâkemesini taleb ederim. (Sayfa: 159)

Reis — Müzâkere edelim. (Heyet-i hâkime müzâkere odasına çekilir)

* * *

(Heyet-i hâkime muhâkeme salonuna avdet eder)

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] Okuyunuz.

[Zabıt kâtibi Şefik Bey okur]

Karar

Maznûn-ı aleyhimden esbâk Şeyhülislâm Esad Efendi'nin hâl ve şanından muhtâc-ı muâyene olduğu anlaşıldığından müşârün-ileyh hakkındaki dâvânın tevhîdi bilâhire nazar-ı teemmüle alınmak üzere evvel emirde muâyene etdirilmesine ve Süleyman el-Büstanî ve Oskan efendilere âid olan dâvânın tevhîdi ile mûmâ-ileyhümânın da hâl-i firârda oldukları anlaşıldığından haklarında muâmele-i gıyâbiye icrâsına müttefikan karar verildi.

Reis — Vaktin adem-i müsâadesine binâen yevm-i âhere talîk ediyoruz.

Muhâkemenin hitâmı

Saat Dakika
5 20

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa,**
Mîrlivâ Nâzım Paşa, Mîralây Receb Bey
Müddeî-i Umûmî: Muâvinlerden **Reşad Bey**

BEŞİNCİ MUHÂKEME*

Salı : 24 Haziran 1335

Vicâhen muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Esbâk Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, esbâk Şeyhülislâm Esad Efendi, esbâk Â'yân reisi Rifat Bey, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Hüseyin Haşim Bey.

Gıyâben muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Sadr-ı esbâk Talat Paşa, esbâk Harbiye nâzırı Enver Efendi, esbâk Bahriye nâzırı Cemal Efendi, esbâk Maârif nâzırı Doktor Nâzım Bey, esbâk Mâliye nâzırı Cavid Bey, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Oskan Efendi, esbâk Ticâret ve Zirâat nâzırı Süleyman el-Büstanî Efendi, esbâk Ticâret ve Zirâat nâzırı Mustafa Şeref Bey.

* *Takvim-i Vekayi*, 3593, 10 Şevval 1337/9 Temmuz 1335 (ek: s. 177-183).

Birinci Celse

Saat Dakika
3 00

Rifat Bey — Geçen celselerden birinde Meclis-i Â'yân'da mehâkim-i Şeriye'nin Adliye'ye rabtı kanûnu müzâkere edilirken makam-ı riyâsetden bu mesele hakkında Musa Kâzım Efendi hazretlerine bir suâl îrâd olunup olunmadığı sorulmuşdu. Bendeniz bunu, Â'yân'dan biri tarafından îrâd edilmiş olmak üzere telâkki etdim. Bilâhire Takvim-i Vekayi'de gördüm ki o müzâkerede riyâsetde bendeniz bulunmuşum ve o suâli bendeniz sormuşum gibi taraf-ı âlînizden îrâd-ı suâl buyurulmuş. Hâlbuki zabıtlara nazaran bu suâl makam-ı riyâsetden îrâd olunmamışdır. A'zâdan bazılarının itirâzen vuku bulan mütâlaaları üzerine Â'yân'dan bir zât tarafından îrâd olunmuşdur. Hattâ o celsede bendeniz riyâset de etmemişim.

Reis — Nâm-ı âlînize olarak söylenilmemiş. A'zâdan bazılarının suâli üzerine riyâset tarafından istîzâh edilmiş diye sorulmuşdu.

Rifat Bey — A'zâ kendileri suâl ederler.

Reis — Pekâlâ. Musa Kâzım Efendi hazretleri! Müddet-i medîde Evkaf Nezâreti'ni de uhde-i âlînizde cem etmiş olduğunuzdan Harem-i Şerîf-i Nebevî'de bazı hürmetsizlikler vukua getirilmiş ve Hücre-i Saâdet'den bazı emânâtın kaldırılmış olduğu rivâyet edilmekde bulunduğu cihetle bunlar hakkındaki malûmât ve teşebbüsâtınızı beyân buyurunuz.

Musa Kâzım Efendi — Efendim, Evkaf Nezâreti'nde bil-vekâle îfâ-yı vazîfe etdim ve bizim bu vazîfeyi îfâ etdiğimiz sırada Harem-i Şerîf'de ne gibi yolsuzluklar olduğunu bilmiyorum. Evvelce işitdiğime göre orada birtakım binâlar yıkılmış, sokaklar açılmış, birçok şeyler yapılmış. Hattâ bazı yerleri de İbrahim Bey yıkdırmış.

Reis — İbrahim Bey bu iş için mi gitmiş?

Musa Kâzım Efendi — İbrahim Bey o vakit nâzırdı. Orada (Sayfa: 178) yıkılan yerlerden mâadâ kendisince münâsib olan

yerleri de yıkdırmış. Sonra İbrahim Bey İstanbul'a avdet etmeden yolda iken Said Halim Paşa istifâ etmiş, yerine Talat Paşa Kabinesi gelmişdi ki biz de o vakit Evkaf nâzırı vekîli olduk. O zamana kadar tahrîbât, yıkıntı ne varsa hepsi bitmişdi. Sonra Medine-i Münevvere tehlike altında bulunuyordu ve urbân da her tarafdan hücûm ediyordu. Orada bulunan Emânât-ı Mukaddese'nin buraya getirilmesi tensîb olunmuş. Zannediyorum, o da yine İbrahim Bey tarafından tensîb olunmuşdu. Hatırımda öyle kalmış. Haber geldi ki emânât geliyor. Gelsin, dedik. Geldi. Bendeniz o vakit vekîl bulunuyordum. Emânetler için lâzım gelen teşebbüsât yapıldı. Topkapı Sarayı'nda mahall-i mahsûsa vedîa kılındı, orada muhâfaza olundu. Sonra gitdik, açdık. Harem-i Şerîf Şeyhi Ziver Bey de geldi. Onun ve vükelânın ve Mabeyn-i Hümâyûn'dan bazı zevâtın huzûruyla o emânetler açıldı. Defterler mukabele edildi. Bir defter de oradan gelmişdi. Oradan gelen defterle buradaki defter de mukabele edildi; eşyâ birer birer bakıldı, sayıldı, yeniden yazıldı. Sonra içlerinde muhtâc-ı tamîr olanlar vardı. Emânât-ı Mukaddese içinde fersûdelenmiş, kirlenmiş, paslanmış birçok mücevherât vardı. Onların da tamîri münâsib olur, dedik. Onlar da tamîr olundu, güzelce yapıldı. Yine yerlerine konuldu ve tamîr de orada yapıldı, yerinden çıkarılmadı. Ustalar geldiler, orada çalışdılar. Sonra İzzet Bey zamanında öyle bir şeyler söylemişler. Bazı emânâta zâyi olmuş diye bir şey işidilmiş. Zannederim Meclis-i Mebûsân'da da birisi bir takrîr mi vermiş, ne yapmış. Onun üzerine İzzet Bey, gelsin de onun huzûruyla açalım; bakalım zâyiât var mı, yok mu diye bize haber göndermişdi. Onun huzûruyla toplanalım, bakalım, aslı var mı? Böyle rivâyetler vâki oluyor diye bize bir tezkere geldi. Biz de gitdik, bir komisyon yapıldı. O komisyon marifetiyle tekrar muâyene edildi ve eşyâ-yı mübâreke tabiî noksân çıkmadı. Ne noksân ve ne de zâid, oradan geldiği gibi zuhûr etdi. Tekrar yine yazıldı. Onun üzerine mesele bitdi. Yani onun bir erâcîfden ibâret olduğu anlaşılıyor. Zâyi olmuş, şöyle imiş, böyle gitmiş gibi sözlerin erâcîfden ibâret olduğu anlaşıldı.

Reis — Oradan muvazzaf memûrîn de var mı idi?

Musa Kâzım Efendi — Nereden efendim?

Reis — Harem-i Şerîf'den.

Musa Kâzım Efendi — Harem-i Şerîf'den beş, on kadar ağalar da vardı. Şeyhü'l-Harem'le beraber onlar da gelmişdi.

Reis — Muâyenede onlar da bulunuyorlar mı idi?

Musa Kâzım Efendi — Efendim onlar da bulunuyorlardı.

Reis — Cemiyet'in İlmî ve Dînî Şubesi'ni idâre etdiğinizi ve bu husûsu tamâmî-i îfâya hasr-ı vücûd eylediğinizi ifâde buyurmuşdunuz. Akvâm-ı İslâmiye arasında âheng ve vifâkın temîni, yani uhuvvet-i İslâmiye'nin idâmesi her husûsda dînî ve mezhebî ihtilâfâtın ahsen-i tarîk ile refîne çalışılması îcâb ederken Cemiyet tarafından tertîb edilen bazı mevizelerde ve bâ-husûs Şeyh Ubeydullah Efendi'nin neşreylediği "Kavm-i Cedîd Kitâbü'l-Mevaiz" nâm eserinde akvâm-ı İslâmiye arasında nifâkı mûcib ve hiçbir vechle bahsi câiz olmayan mebâhis ve mesâilin bulunması üzerine ne yapdınız?

Musa Kâzım Efendi — Efendim Şeyh Afganî Rûmeli muhârebesini müteâkıb Edirne taraflarından buraya gelmiş. Zannederim; o Edirne taraflarında filân ikamet ediyormuş. Oralar istîlâ altına alınınca çoluğu, çocuğu almış buraya gelmiş. Bir yerde, bilmem nerede oturuyormuş. Bir Ramazan idi, Ayasofya Camii'nde Afganî bir hoca vaaz ediyor, dediler. İşte şöyle vaaz ediyor, böyle vaaz ediyor diye birtakım şeyler söylediler. Kendi kendine birtakım ahkâm çıkarıyor: Bunu bir kerre görseniz, dinleseniz, dediler. Hâlbuki ben o vakit Ramazan'da râhatsızdım, evimde oturuyordum. Camiilere gidip de öyle uzun uzadıya gezmek iktidârını hâiz değildim. Bir gün gitdim, bakdım hakikaten bir cemm-i gafîr ayakda başına toplanmış. Merâk etdim. Bakayım, ne türlü, ne söylüyor, dedim. Gitdim: Bir kalabalık, bir cemm-i gafîr oraya toplanmış, kürsiye çıkmış, ayakda birtakım şeyler söylüyor. Kâh söylüyor, kâh bağırıyor, eğiliyor, bir şeyler bağırıyor. Elinde bir kitâb var. O kitâbdan bir şeyler okuyor. Dikkat etdim, bakdım, Buhârî-i Şerîf okuyor. Bir hadîs okuyor. Ona bir mânâ veriyor. Buhârî'den bir hadîs okuyor. Sonra o hâdise mânâ veriyor. Evet, mânâda bir fesâd yok, güzel mânâ veriyor. Fakat onu îzâh ederken bazân saçmalıyor. Bırakdım, gitdim. Sordular: Bu adamın vaazını nasıl buldunuz? dediler. Bu adamın vaazı fenâ değil. Fakat bu adam söylemeyi bilmiyor. Benim gördüğüm vaazda bir hadîs üzerine bahsediyordu. Fakat bu adam söylemeyi bilmiyor. İlmi var; fakat söylemeyi bilmiyor. Birtakım

saçma, sapan şeyler söylüyor. Hoşuma gitmedi, bırakdım, dedim. Sonra, kitâb yazmış, dediler. Kitâbını da görmedim. Malûm-ı âlîniz bu gibi vazîfeler Hükûmet'e âiddir. Makam-ı Meşihat'de bulunacak zât, bunu tahkik ve tedkik edecekdi. Eğer dâîniz o zaman makam-ı Meşihat'de bulunsaydım bunu takib ederdim, o zaman îcâbına bakardım. Tabîî hasta dahi olsam bir îcâbına bakılırdı. Fakat o sırada ben gayr-i resmî bir adam idim. Hattâ gördüğüm gün, arz etdiğim gibi, okuduğu hadîs doğru, îzâhâtında bazı hatâlar var. Lisanı fenâ olduğundan –ben öyle zannetdim– îzâhâtında hatâlar vardı. Fakat hatâ ne idi? Onu unutdum. Vakit geçdi. İşte o zaman sorulduğu zaman öyle söylemişdim. Bu adam anlamıyor değil. Bu hadîsleri iyi anlıyor ve iyi hadîsler intihâb ediyor. Fakat söylemeği bilmiyor. Îzâhât vereyim, derken kendini göstermek istiyor. Bir müctehid kafâsıyla kendini göstermek istiyor. Binâenaleyh hatâ ediyordu. Şimdi hatırımda kalan bu. Gayr-i resmî bir adam ne yapabilir? O kadar. Çünkü yed-i iktidârımda değil. Sonra "Kavm-i Cedîd" nâmında bir kitâb yazmış. Onu görmedim. Öyle bir şey işitdik. (Sayfa: 179)

Reis — Bu mevizeler Cemiyet tarafından tertîb olunurmuş.

Musa Kâzım Efendi — O mevizeler başka efendim. Onların içinde fenâ bir şey görmedim. O adam tarafından yazılmış mevize değil. O adam tarafından yapılmış mevizeler görmedim. Yalnız dinledim, o kadar. Ayasofya Camii'nde ayakda vaaz ediyordu. Bir şeyler söylüyordu. Kitâbını filân hiç görmedim.

Reis — Bundan sonraki suâller her üçünüze de şâmildir. Cemiyet memûrlarından birtakımının ananât ve âdât-ı Osmaniye'ye riâyetsizlik ve alenen veya hafiyen îka-yı cerâim ve cinâyât ve envâ-i irtikâbât ve ihtikâratda bulundukları tevâtüren şâyi olduğu hâlde bu gibi eşhâsı, efrâdı meyânında tutan Cemiyet'e intisâbınızı muhâfaza ve temâdî etdirmenizden maksad ve mecbûriyetiniz ne idi?

Musa Kâzım Efendi — Efendim, affınıza mağrûren bir şey söyleyeceğim. Bu gibi zevât vardır. Bu gibi zevâtdan dünya hâlî değildir. Şimdi elhamdülillâh hepimiz Müslümânız. Müslümânlar içinde türlü türlü adamlar vardır. Katil de vardır, cânî de vardır. Bunların içinde türlü türlü adamlar vardır. Yani fenâ adamlar çokdur. Katil de vardır, cânî de vardır, hırsız da vardır, dinsiz de vardır,

her türlü adamlar vardır. Binâenaleyh fenâ adamlar vardır diye biz bu cemiyetin içinden çıkalım mı? Ne yapalım? Tabîî çıkmayız. Bu, herkesin kendi nefsine âid şeylerdir. Bu, bir cemiyet-i siyâsiye idi. Bu cemiyet-i siyâsiyeye milletin kısm-ı azamı iltihâk etdi. Bu milletin ekserisi intisâb etdi. Bunu hepimiz biliriz. Yani buna intisâb etmeyen zevât pek az kaldı. Bunu, hepimiz biliriz. Ekseriyet oraya iltihâk etdi. Bu, neden böyle oldu? Onu hepimiz biliyoruz. Herkes hürriyete susamışdı. İyi olacak zannolundu. Hürriyet gelmiş, adâlet gelmiş, müsâvât gelmiş, binâenaleyh millet kurtulmuş; zannı ile ekseriyet buna iltihâk etdi. Ve arz etdiğim gibi bunun içinde her türlü adam bulunması da tabîîdir. Şimdi filân adam böyle yapmış, binâenaleyh buradan çıkalım, demek de bir mesleksizlikdir. Biz, bunu bir mesleksizlik zannediyorduk. Ben kendi hesâbıma zannediyordum ki bu gibi şeyler, evet böyle kötü adamlar vardır. Bunların seyyiesi de kendisine âiddir. Orta yerde bir program vardır. Bu program tatbîk edilirse elbet de iyi olacakdır. Bu programı tatbîke çalışırız. Muvaffak olursak ne alâ, muvaffak olamazsak, ne yapalım, çekilir gideriz. Bu programı da tatbîk edemedik ve olunamadı. O hâlde neye orada durduk? Çıkmalı idik, denilebilir. Evet, bizim için bir medâr-ı tesellî vardı. Çünkü buhrân buhrânı velyediyordu, buhrân buhrân üzerine geliyordu. Binâenaleyh programı tatbîke vakit kalmıyordu. Yani Cemiyet'in şahs-ı manevîsi bu programı yalandan ortaya koymuş, bunu tatbîk etmeyecekdir, diye bize kanâat gelseydi bir dakika duranın Allah belâsını versin. Fakat buhrân buhrânı velyediyor. Malûm-ı âlîniz Balkan Muhârebesi, daha ondan evvel birçok gavâil, maat-teessüf bir muhârebe-i umûmiye hepsini bozdu. Muhârebe-i umûmiye çıkınca herkes ne yapacağını şaşırdı. Yani Mebûsân da vazîfesini îfâ edemedi; Â'yân da vazîfesini îfâ edemedi. Bu suâl-i âlîniz yalnız burada bulunan zevâta âid olmaz. Bütün Mebûsân'a, Â'yân'a, bütün ricâl-i Devlet'e âid bir şeydir. Eğer öyle bir suâle hakikaten marûz kalmak lâzım geliyorsa bütün memûrîn-i Devlet de bundan mesûldür. Siz gördünüz ki bu adamlar bunu yapıyor neye istifâ etmediniz, suâli onlara da vârid olur. Fakat herkes kendisi için bir medâr-ı tesellî bulur. Tabîîdir. Ben kendim için medâr-ı tesellî olarak bunu söylüyorum. Bu gibi gavâil, fevkalâde ahvâl her hâlde zâil olur. Elbet de fenâlık yapanlar cezâsını görür,

iyilik yapanlar maksadına nâil olur, itikadında bulunuyordum. İşte onun için Cemiyet'de kaldım; mesele bundan ibâretdir.

Reis — Deminki teşbîh-i âlînizi kabûlde mazûrum. Çünkü Fırka'dan çıkmak dîn-i mübîn-i İslâm'dan ayrılmağa teşbîh olunamaz.

Musa Kâzım Efendi — Fakat bu, bir misâldir. Maksadım her heyetin içinde iyisi de vardır, kötüsü de vardır. Kötüden iyiler mesûl olamaz, demekdir.

Reis — Fakat o heyetin içinden çıkmak maâz-allah dîn-i mübîn-i İslâm'dan çıkmak ile teşbîh olunabilir mi? Hadd-i efkârda İslâm'ı terk etmek kadar...

Musa Kâzım Efendi — Bu, bir teşbîhdir. Teşbîhde müşebbeh müşebbehün-bihin aynı olmak lâzım gelmez. Yani bu, benzetmekdir.

Reis — [Rifat Bey'e hitâben] Beyefendi hazretleri bir şey buyuracaklar mı?

Rifat Bey — İçine girmedim ki çıkayım.

Haşim Bey — Efendim, arz etmişdim ya! Esâsen bendeniz İttihad ve Terakki Fırka-i siyâsiyesinin o zamanki programını memleketin idâresi nokta-i nazarından mevcûd olan programların ehveni bulduğum için o program dâiresinde hareketi kabûl etmiş idim. Ve bulunduğum memûriyetlerin hepsinde gerek Defter-i Hâkanî emânetinde ve gerek Posta Nezâreti'nde ve ondan evvel Mâliye Nezâreti'nde birçok memûriyetlerde, hattâ Meşrûtiyet'in ilânından evvel bulunduğum memûriyetlerde vazîfesini sû-i istimâl etmiş olanları bilâ merhameten ezmişimdir. Bu, kayden, resmen sâbitdir. Binâenaleyh öyle vazîfesini sû-i istimâl etmiş olan adamları himâye etmişim, yâhûd hoş görmüşüm. Buna imkân yokdur. Ortada bir program var. Mesele o programı tatbîk etmekdir. Yoksa bendeniz bir kulübde ve teşkîlât-ı dâhiliyesinde hiçbir sûretle bulunmadım. Cemiyetlerin ilân edilmiş birtakım programları var. Memleketin idâresi hakkındaki programlar. O programlardan İttihad ve Terakki Fırka-i siyâsiyesinin programını o zamanki hâle göre kendi fikrimce muvâfık bulmuşdum. O programın sû-i istimâlde bulunduğu yok ki, o program irtişâda bulunmuyor, irtikâb etmiyor. O program zulmetmiyor, o program adam öldürmüyor ki o programı beğendiğim hakkındaki kanâatim tezelzül etsin. Buyurduğunuz Cemiyet'in memûrları olsa olsa Cemiyet'in umûr ve teşkîlât-ı dâhiliyesiyle meşgul olanlardır. Onların bendenize bir taalluku yok.

Reis — Bu itibârla Cemiyet'e intisâbınız... (Sayfa: 180)

Haşim Bey — Programı kabûl etmek sûretiyledir.

Reis — Bu programa riâyet olunmadığı tezâhür etdikden sonra...

Haşim Bey — Programa riâyet edecek değil. Program nedir Paşa Hazretleri? Program mebûsâna âid bir programdır. Mebûsân o program dâiresinde hareket edecekler.

Reis — Mebûsân ciheti başka efendim, program başka. Zât-ı âlîniz İttihad ve Terakki ile teşrîk-i mesâî etdiniz mi?

Haşim Bey — Katiyyen ve katıbeten hiçbir zaman...

Reis — İttihad ve Terakki Cemiyet-i münfesihasının şahs-ı manevîsine atf ve isnâd olunan cerâim hamse-i âtiyeden dolayı bu Cemiyet'i temsîl eden meclis-i umûmî ve merkez-i umûmî a'zâları ithâm olunuyor. Zât-ı âlîleri de meclis-i umûmîsi a'zâ-yı tabîiyesinden bulundukları için husûsât-ı mebhûsenin fâili olmakla mücrimiyetiniz taleb ediliyor.

Husûsât-ı hamseden birisi: Burada muhâkemeleri icrâ edilerek tahakkuk eden Trabzon, Boğazlıyan, Yozgad cinâyâtı İttihad ve Terakki erkânı tarafından tertîb ve memûrîn-i Hükûmet'den birtakımları teşrîk edilmek sûretiyle icrâ etdirilmiş olan tehcîr esnâsındaki taktîl ve nehb garât efâl-i cinâiyesi.

İkincisi: Sadr-ı esbâk Said Halim Paşa'nın harbin bidâyetinde yalısına merkez-i umûmî a'zâlarını davet ederek harbin mazarratlarını delâil-i kâfiye ile irâe ve isbât edip Devlet'in bîtaraf kalmak için çok çalışdığı hâlde iknâa muvaffak olamadığından Devlet'in muhârebe-i umûmiyeye iştirâke mecbûr kaldığını beyân etmesi ve İttihad ve Terakki murahhaslarından Rıza Bey'in Trabzon'da teşkîl olunan çetelerden ilân-ı harbi beklemeksizin Rusya memâliki dâhiline sevketdiği eşhâs vâsıtasıyla tecâvüzâtda bulunduğunu itirâf eylemesi İttihad ve Terakki'ce harbe iştirâkin musammem ve mültezem olduğunu göstermesi de Devlet umûruna müdâhale edilmiş demek olacağı.

Üçüncüsü: 332 senesi kongresinde İstanbul murahhas-ı mesûlü Kemâl Bey'in kırâat olunup kemâl-i takdîr ile kabûl edilen İâşe Raporu'nda musarrahan beyân edildiği vechle Hükûmet'in iâşe vazîfesine doğrudan doğruya Cemiyet'in vaz-ı yed eylemesi ile teşkîl olunan esnâf cemiyetleri ve şirketleri marifetleriyle ahâlînin havâ-

yic-i zarûriyelerini taht-ı inhisâra aldırmak ve servet-i umûmiyeyi eşhâs-ı madûdeye ve birkaç esnâf heyetlerine intikal etdirmek yüzünden milyonlarca Osmanlıların noksân-ı tagaddîden ya malûl kalmalarına veya vefâtlarına sebebiyet verdirilmiş olması.

Dördüncüsü: Esbâk Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi hazretlerinin mehâkim-i Şeriye'nin Adliye Nezâreti'ne nakli müzâkere olunduğu sırada Meclis-i Â'yân'da vârid olan bir suâle cevâben: "Benim reyimi suâl etmeyiniz. Bunu Fırka böyle istiyor, böyle olacak" demiş olmaları ve esnâ-yı muhâkemede de tavzîh ve tasdîk eylemeleri Fırka'nın Devlet umûruna müdâhalesinin derecesini göstermesi.

Beşincisi: Sadr-ı esbâk Ahmed İzzet Paşa hazretlerinin Harbiye Nezâreti'nden Cemiyet'in teklîfâtına serfürû etmeyerek hâsıl olan ihtilâf ve müdâhale üzerine istifâya mecbûr olmalarının ifâdât-ı istintâkiyelerinden anlaşılması.

İşte bu tadâd olunan beş maddeye tevâtüren şâyi ve netâyici ile teeyyüd eyleyen husûsât-ı sâireden umûr-ı Devlet'in, vükelâ-yı Devlet'in rey ve ictihâdlarıyla temşiyet edilmesine meydan verilmeyerek bil-müdâhale Cemiyet'in âmâl ve makasidine göre sevkedilmiş ve netâyic-i elîme-i hâzıra vücûde getirilmiş olmasına sebeb olanlar meyânında bulunduğunuz iddiâ olunuyor. Ne diyeceksiniz?

Musa Kâzım Efendi — Efendim, bu suâl-i âlîniz evvelce de îrâd buyuruldu.

Reis — Evet, şimdi telhîs ederek tekrar soruyoruz.

Musa Kâzım Efendi — Bu, şimdi evvelce îrâd olunan suâllerin hulâsası oluyor efendim. Onlara da cevâblar verilmişdir. Şimdi bendeniz bunu şöyle hulâsa ediyorum ki İttihad ve Terakki'nin meclis-i umûmîsi Hükûmet aleyhinde, Hükûmet'in icrââtı aleyhinde kararlar vermiş ve bu kararlar tatbîk edilmiş ve bu yüzden de memleket harâb olmuş ve bu kararların içinde biz de bulunmuşuz. Böyle hulâsa etmek hatırıma geliyor. Birkaç celsede de arz etdiğim vechle meclis-i umûmînin bu gibi kararlar ittihâz etdiğine dâir benim malûmâtım yokdur ve bunu aklen de muhâl görürüm. Çünkü bu kararları meclis-i umûmî verecek. Bu kararlar kimin aleyhindedir? Hükûmet'in aleyhinde. Hâlbuki Hükûmet'in kendisi orada mevcûddur. Dünyada öyle bir hükûmet tasavvur edilebilir mi ki kendi kendisi aleyhine birtakım kararlar versin, kendi kuvvetini kendi

aleyhinde istimâl etsin? Böyle bir hükûmet tasavvur edemiyorum. Meclis-i umûmînin a'zâ-yı mühimmesi, hep hükûmet erkânıdır. Top da ellerinde, tüfenk de ellerinde, süngü de ellerinde, bütün kuvvet ellerinde. Geri kalan a'zâ kim oluyor ki onlar Hükûmet'in aleyhinde bir karar versin, Hükûmet'in icrââtına müdâhale etsin? Buna büsbütün aklım ermiyor Paşam. Buna benim aklım ermiyor, bir türlü bunu aklıma sığdıramıyorum. Sonra ikincisi, 329 senesinden 332 senesine kadar bu meclisin a'zâsı elli kişiden ibâret idi. Böyle fenâ kararları zannederim ki elli kişi yapamaz. Elli kişi ile böyle kararlar olamaz. Olsa olsa hafî olabilir. Farz edelim ki bir heyet vardır, mühîn-i vatandır, hâin-i vatandır. Bunlar memleketde böyle birtakım icrâât-ı elîme meydana getirmek için bir yerde toplanıyorlar, karar veriyorlar. Ve bunu da tatbîk etdiriyorlar. Ve bu da nihâyet üç kişiden fazla olamaz ve böyle mühim bir cinâyeti nihâyet olsa olsa üç dört kişi müzâkere edebilir. O da birbirinden gayet emîn, birbirine gayet itimâdkâr üç dört kişi. Hattâ dört kişi de olamaz, benim itikadımca üç kişiden fazla olamaz. Böyle cinâyât-ı elîmeyi îka için elli kişi toplanacak bir yere! Böyle bir cemiyetin içerisinde ulemâsı, fuzalâsı, askeri, şürefâsı yani her cinsden anâsır-ı muhtelifesi bulunacak! Böyle kararlar verilecek! Buna benim hiç aklım ermiyor! Sonra geçende arz etdiğim vechle benim hâlimi (Sayfa: 181) görüyorsunuz, ben öyle yerlerde bulunup da uzun uzadıya münâkaşa edecek bir hâlde değilim, sonra benim ne şahsıma, ne tabîatıma, ne ahlâkıma, ne mesleğime, ne de bulunduğum makamlara bunların katiyyen münâsebeti olamaz. Nasıl tasavvur edebilirsiniz, nasıl olabilir Paşam? Siz inanır mısınız Paşam? Bu da orada bulundu, böyle kararlar verildi, derlerse, sizin vicdânınıza havâle ediyorum, siz buna inanır mısınız? Benim şahsımdan benim mesleğimden, benim hâlimden, ahlâkımdan böyle bir şey umar mısınız? Zannetmem ki ummazsınız. Binâenaleyh ben bu gibi suâllere malûmâtım yokdur, tarzında cevâb vermekden başka bir şey diyemem ve olamaz; benim malûmâtım olamaz. Çünkü olduğu takdîrde ben de kendime âid vazîfeyi elbet de takdîr ederim. Yazdığım bütün âsâr şâhiddir, neşretdiğim âsâr meydandadır. Tenezzülen, lûtfen onları mütâlaa buyurunuz. Ben ne kıbâlde bir adamımdır, ben neyi takib etmişimdir, şimdiye kadar ne meslek takib etmişimdir? Meydandadır. Ben

nasıl giderim de memleketin yanmasına dâir kararlar ittihâzına iştirâk ederim? Nasıl olur? Ve başka arkadaşlar da iştirâk edemezler. Bunu muhâl görüyorum. Bu fenâlıklar olmuşdur. Şübhe yok olmuşdur, bunlar olmamış değildir. Bunların fâillerini pekâlâ bulursunuz; Hükûmet âciz değildir, Hükûmet bir şeyden âciz değildir. Fâillerini pekâlâ bulur. Ve birer birer tecziye eder ve biz de bunu isteriz. Bu fâiller kim ise, bunlar bulunsun, bunlar tecziye edilsin, cezâ-yı sezâlarını bulsunlar, başka bir diyeceğim yok Paşam.

Reis — Zât-ı âlîniz buyurdunuz ki meclisin erkân-ı mühimmesi vükelâdır. Diğerleri kim oluyor ki onlara muhâlefet edebilsin?

Musa Kâzım Efendi — Benim mütâlaam böyle...

Reis — Malûm-ı âlîniz, her vakit meclisde büyük zevât, erkân vükelâdan olmaz. O meclisde diğer kabinelerde de vükelâlık etmiş a'zâ da ve sâir mühim zevât da vardır; binâenaleyh bir meclisde a'zânın ufağı, büyüğü olmaz, herkes reyinde müstakildir, değil mi?

Musa Kâzım Efendi — Evet efendim, fakat bu meclis, Hükûmet'in...

Reis — Sonra, zât-ı âlînizin bu gibi malûmâtı olmadığı kararları kabûl etmediğinizi beyân buyuruyorsunuz. Hâlbuki sizin gibi zevâtın o meclise sebeb-i idhâli, enzâr-ı umûmiyede meclisin mukarrerâtı nâfi ve devlet ve milletin menâfiini düşünür, sûretinde göstermek olduğu için –devâm buyurulsun, buyurulmasın– sizin orada bulunmanız herkesin kalbine itmînân verecek bir şekil telâkki edilir.

Musa Kâzım Efendi — Orasını bilmem, ben kendi fikrimi, ictihâdımı arz etdim.

Reis — Yani zât-ı âlîlerinin bu a'zâlığı kabûl buyurmaları o meclisi enzâr-ı umûmiyede bütün Osmanlılar nezdinde tezkiye demekdir. Şu itibârla bu gibi fenâlıkları haber aldıkca devâm buyurulmaması, istifâ buyurulması daha muvâfık olacakdı.

Musa Kâzım Efendi — Efendim, hiç öyle bir fenâlık işitmedim ki... Ben diyorum ya, öyle bir şey müzâkere edilemez; çünkü neden bahsolunmayacağına dâir nizâmnâme-i mahsûsu var. Hulâsa, bu, kongre için birtakım şeyler ihzâr edecek, gördüğümüz, bildiğimiz şey bu. Oraya gelinip de münâsebetsiz kararlar ittihâz edilmesine, vallahi aklım ermiyor.

Reis — Şimdi tadâd etdiğimiz bu beş madde ile sâir husûsâtdan da Cemiyet'in Hükûmet'in işine müdâhale etdiği ve binâena-

leyh Hükûmet'in şekl-i kanûnîsinin tagyîr olunduğu iddiâ ediliyor. Cerâimin yegân yegân fâillerini aramak, bulmak başka meseledir. Asıl hakk-ı âlîlerinde iddiâ olunan cürm, şu beş maddeden ve sâir husûsâtdan anlaşıldığına göre, İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsi ve merkez-i umûmîsi a'zâları Hükûmet işine müdâhale etmiş ve şekl-i Hükûmet'i tagyîr etmiş diye vâki olan iddiâdır.

Musa Kâzım Efendi — Doğru efendim. Ben de arz ediyorum ki bir kerre, erkân-ı Hükûmet orada mevcûd bulunmuş olduğu hâlde nasıl oluyor da, bu Hükûmet oraya giderek kendi aleyhine birtakım adamlarla karar veriyor? Buna aklım ermiyor, Paşam. Acabâ böyle bir şey olur mu, diye düşünüyorum. Sonra da nasıl olur, herkes deli midir, diyorum. Benim böyle şeylerden malûmâtım yok. Bizim, bidâyetde ara sıra gitdiğimiz vardı. Sonra râhatsızlığımız devâm etdi. Harb esnâsında, ben zannediyordum ki, meclis-i umûmî hiç ictimâ etmemiş. Sonra işitdim ki ara sıra ictimâ etmiş. Paşam, buyurduğunuz şeylerden benim haberim olamaz ve emîn olabilirsiniz ki ben bu gibi şeylere lâ-kayd kalamam. Ben bütün kâinâta hakayık-ı dîniyeyi neşr ile meşgul iken diğer tarafda bazı şeyler yapılsın, ben de orada a'zâ bulunayım ve ben de orada sükût edeyim... Böyle bir şey olamaz.

Reis — [Rifat Bey'e hitâben] Zât-ı âlîleri ne buyuruyorsunuz?

Rifat Bey — Bendenize ne taalluku var? Bilmiyorum. Merkez-i umûmîde bulunmadım, meclis-i umûmîde de bulunmadım, Kabine'de de bulunmadım.

Reis — [Haşim Bey'e hitâben] Zât-ı âlîniz?

Haşim Bey — Efendim, bu beş maddeyi dinledim. Evvelce de arz etdim: Bendenizin tarih-i memûriyetim tahattur buyurulursa mesâil-i hamsenin hiçbirinin bendenize taalluk eder bir ciheti görülemez, ben göremiyorum. Geçen defa da arz etdim: Nâzır oldukdan sonra bir iki defa bulundum, Fırka programına müteallik mevâddan başka hiçbir şeyden bahsolunmadı.. Mevki-i müzâkereye başka bir şey konulmadı; zâten vukuât da gösteriyor ya... 333 senesi Eylül'ünden sonra memleketde ne tehcîr var, ne taktîl var, ne de fazla mikdârda bir ihtikâr var. Zâten ihtikâr hadd-i azamını bulmuş, o ihtikârı tadîl edecek esbâb ve vesâilin istikmâliyle iştigal olurdu. Bendenizin bulunduğum zaman bunların hiçbiri de olmamışdı.

Reis — Fakat, bu mevâdd-ı hamse vâki olmuş, geçmişdi.

Haşim Bey — Evet, geçmişdi, bendeniz bulunduğum vakit olmadı.

Reis — İttihad ve Terakki'nin müdâhalesini gösteriyor.

Haşim Bey — Bendeniz bilmiyorum, evvelce de arz etdim. (Sayfa: 182)

Reis — Vukuundan da haberdâr değil misiniz?

Haşim Bey — Hayır, efendim, ne vukuundan haberdârım, ne de biliyorum. Geçende de arz etdim, Paşa Hazretleri. İttihad ve Terakki meclis-i umûmîsinin 330 senesi kararı mûcibince iki türlü a'zâsı vardı: Bir a'zâ-yı tabîiyesi, bir de a'zâ-yı müntahabesi vardı. Bendeniz ne a'zâ-yı tabîiyedenim, ne de a'zâ-yı müntahabedenim. A'zâ-yı tabîiyesi merkez-i umûmî a'zâsı, a'zâ-yı müntahabesi de kongrenin intihâb edeceği a'zâlardır. Ne kongre bendenizi a'zâlığa intihâb etmiş, daha doğrusu kendisine mâl etmişdir, ne de merkez-i umûmî a'zâsından olmak itibârıyla a'zâ-yı tabîiyedenim. Yalnız programın, nizâmnâmenin alt taraflarında bir fıkra vardır. Onda deniyor ki: "Yalnız vükelâlık makamında bulunanlar o makamı muhâfaza etdikce meclis-i umûmîde bulunabilirler." Şu kayddan dolayı iki üç defa bana davetnâme yazıldı, bendeniz de bir, iki defa icâbet etmişim. Arz edebiliyor muyum, efendim? Meclis-i umûmînin şekli de bu, Şûrâ-yı Devlet'ce tedkik ve kabûl edilmiş olan nizâmnâmenin meclis-i umûmîye âid olan faslı da bu... Ve onda meclis-i umûmînin vezâifi de var. Ne gibi vezâifle iştigal edeceği, intihâbâta müteallik husûsâtla eyleyeceği musarrah. Hâlbuki o zaman intihâb yok idi, olmadı. Hâl-i harb sebebiyle intihâbât yokdu. Sonra program meselesi var, 334 senesine yetişdirmek üzere program ihzârıyla meşgul oldu. Onu da ikmâl edemedi.

Reis — Programdaki vezâif zâhirî bir şey!

Haşim Bey — Bendeniz bâtınîsini hiç görmedim, Paşa Hazretleri ve olamazdı. Bendeniz Musa Kâzım Efendi hazretlerinin bir fikrine, bir nokta-i nazarına iştirâk ediyorum ve tasavvur edemiyorum ki Hükûmet oraya kalsın, orada toplansın. Ve bütün muâmelât-ı Devlet'i dûş-i mesûliyetine alsın. Orada gayr-i resmî birtakım adamlar var, onları da oraya iştirâk etdirsin, fakat onlar, mesûliyetden tamâmıyla tearrî ve teberrî etsinler. Onların, gayr-i mesûl adamların is-

tediklerini kendi mesûliyetleri altında icrâ etdirsinler. Öyle büdalâ adamlar varsa bilmem, bendeniz tasavvur edemiyorum. Öyle bir büdalâ adam varsa herhâlde bendeniz değilim.

Reis — Fakat bu gibi husûsât mesmû olur ve bazı vukuâtda netâyicinden olarak görülürse?

Haşim Bey — Eğer bilseydim, o sırada bulunsa idim, o vakit düşünürdüm. Sonra bir de bendeniz dikkat ediyorum. Merkez-i umûmî ile meclis-i umûmî, ikisinin de sonlarında bir umûmî sıfatı var diye bunlar beraberce gibi geliyor. Öteki başka, beriki başka, merkez-i umûmî bir "büro"dur. O, dâimî sûretde fırka-i siyâsiyenin bir "büro"sudur. Murahhasları var, memûrları var. Onlarla muhâbere eder. Muâmele yapar. O, dâimî sûretde bir "büro"dur. Öteki, meclis-i umûmî, bir şekil, gûyâ ayda bir kerre toplanacak.

Reis — On beş günde bir muntazaman ictimâ ediyor.

Haşim Bey — Hiç toplanmadı Paşa Hazretleri. On bir aylık nezâretim zamanında beş defa davetnâme aldım. Onun da ikisinde, üçünde bulundum. Onda da dediğim şeylerden başka bir şey müzâkere olunmadı. Ancak programın o kısmı müzâkere olundu. Çünkü intihâbât yok ki intihâbâta mütedâir müzâkere cereyân etsin. Hâl-i harb devâm ediyor. Memleketin âtîsinin ne olacağı malûm değil ki daha esâslı sûretde programın idâre-i dâhiliye, idâre-i vilâyât hakkındaki maddelerine dâir beyân-ı mütâlaât edilsin. Yalnız bir şekil muhâfazası kabîlinden olmak üzere iki üç defa toplandı. Ondan mâadâ bir şey yapılmadı. Bu mesâil-i hamseye gelince, hiç onlardan haberim yok. Ve olamazdı.

Müddeî-i Umûmî Muâvini Reşad Bey — Reis Paşa hazretleri müsâade buyurursanız bir cihetin tahkikini taleb edeceğim. Musa Kâzım Efendi hazretleri buyurdular ki: İttihad ve Terakki Cemiyeti meclis-i umûmîsinde bu sûretle koca bir milletin imhâsı yolunda mukarrerât ittihâz edildiğini haber alsaydım tabîî ben de böyle bir şeye razı olmaz ve çekilirdim. Buna benim şahsım ve mesleğim ve sıfatım kâfil ve zâmindir. Tabîî biz de kendilerini böyle biliyoruz. Fakat şu vekayiden evvel, Meşrûtiyet ilânından sonra ilk Meclis-i Mebûsân'da Ahmed Rıza Bey'in riyâset etdiği zaman da birtakım gayr-i kanûnî ahvâl cereyân etmişdi. Orada muhâlefet eden zevâta söz verilmez. Ekseriyet hâsıl olmadığı hâlde cem-i ârâda, ekseriyet

olmuşdur, diye beyân olunur. Sonra birtakım muhâlif gazete muharrirleri alenen katl ve idâm etdirilir. Ahmed Samim, Hasan Fehmi gibi Makriköyü'nde Zeki Bey alenen katl ve itlâf edilir ve şu mahkemede onun muhâkemesi de icrâ olunmuşdur. İşte bu gibi efâl-i cinâiyeyi irtikâb edenlerin şahsiyet-i maneviyesine izâfetle bu cinâyâtın irtikâb olunduğu şu mahkeme salonunda, burada Zeki Bey'in vekîlleri tarafından uzun uzadıya serd-i mütâlaât ve müdâfaât olunarak o cinâyetle Cemiyet'in şahs-ı manevîsine hücûm edildiği tabîî gazetelerde manzûr-ı âlîleri olmuşdur. Şu hâlde bu sûretle Cemiyet'in şahsiyet-i maneviyesi şâibedâr oldukdan sonra hâlâ o program, hâlâ Cemiyet'in o mukaddes programı tatbîk edilecekdir, diye niçin Cemiyet'le teşrîk-i mesâî eylediler? Lûtfen bu ciheti biraz tenvîr buyursunlar.

Reis — Ne buyuruyorsunuz?

Musa Kâzım Efendi — Evet efendim. Evvelâ Meclis-i Mebûsân'da cereyân eden müzâkereleri takib etmek benim hiç de vazîfem değildir. Çünkü katiyyen ve katıbeten Meclis-i Mebûsân'ı takib etmeyiz. Bizim vazîfemiz; oradan çıkan kanûnları müzâkere ve tedkik ederek muvâfık görürsek tasdîk etmek, muvâfık bulmazsak ya reddetmek veya tadîlen iâde eylemek. Bizim vazîfemiz budur. Beyefendi zannediyorlar ki bu gibi şeyleri hakikaten merâk eder ve takib eylerim. Hayır, zâten Â'yân'ın vazîfesi de bu değildir. Ben Meclis-i Mebûsân'ın müzâkerelerini dinlemeğe pek nâdir olarak çıkardım. Bazı, ara sıra istîzâh olduğu zamanlar çıkar da yukardan dinlerdim. Sâir (Sayfa: 183) vakit de katiyyen Meclis-i Mebûsân'ın müzâkerâtını takib etmem. Niçin beyhûde yere başımı ağrıtayım? Hulâsası bize gelecekdir. Orada lâzım gelen vazîfemizi, üzerimize âid olan vazîfemizi îfâ edeceğiz.

Reis — Zannederim ki îzâhı istenilen husûs bu değildir.

Müddeî-i Umûmî Muâvini Reşad Bey — Evet efendim.

Musa Kâzım Efendi — Arz edeceğim efendim. Bir defa öyle dediler ya. Bu yolsuzluklar Cemiyet'in şahs-ı manevîsine âid, dediler. Bunu anladım. Buna cevâb veriyorum, diyorum ki: Bir kerre, Meclis-i Mebûsân'ın müzâkerâtını takib etmem. Çünkü bana âid bir vazîfe değil. Oradan Meclis-i Â'yân'a kanûnlar gelir, müzâkere yapılır. Vazîfem ne ise onu îfâ ederim; o kadar. Benim kafâm o kadar şeylere müsâid değildir; uğraşamam. Sonra birtakım katillerden

bahsetdiler ki bunu katiyyen kabûl etmem. Her memleketde katl olur, adam vurulur, bir yerde bir adam vurulur. Acabâ bunu kim öldürdü? Onu bulmak Hükûmet'e âiddir. Bu, Hükûmet'e âid bir vazîfedir. Katili bulur, cezâsını verir. Falan yerde bir adam öldürmüşler. Binâenaleyh ben, bu adamın katlinden bu cemiyetin şahs-ı manevîsi mesûldür, iddiâsında değilim. Bir cemiyetin yüz binlerce efrâdı vardır. O yüz binlerce efrâdın içinde kimbilir ne adamlar var? Bu, bana âid bir vazîfe değildir. İtikadımca bundan dolayı da hemân şahs-ı manevîye hücûm etmek doğru değildir. Çünkü öyle olsa dünyada hiçbir fırka-i siyâsiye devâm edemez. O fırka-i siyâsiye efrâdından birisi bir cinâyet yapdı mı bu, cinâyet yapdı, diye hepimizin çıkıp dağılması lâzım gelmez. Bu, dünyanın bir tarafında görülmüş bir şey değildir. Binâenaleyh bu, insandır, beşerdir. Bunlar, gayet tabîîdir. O cinâyetin fâili cezâsını görür ve ondan dolayı da bir müessesenin dağılması lâzım gelmez. Dünyada öyle bir kaide yokdur. Binâenaleyh Beyefendi'nin afvlarına mağrûren kendilerine bu yolda cevâb veriyorum. Ve zannediyorum ki bu cevâb doğrudur. Çünkü falan adam bir cinâyet yapmış, o adam da o heyete mensûbmuş, sen de o heyete mensûbsun, sen neye o herifle durdun? Yine tekrar ediyorum. Eğer böyle bir heyete mensûb olan bir adamın îka etdiği cinâyetden dolayı o heyet efrâdının istifâ etmesi lâzım gelse idi dünyada bir tane fırka-i siyâsiye kalmazdı. Çünkü hiçbir fırka-i siyâsiye olamaz ki efrâdından biri tarafından bir cinâyet îka edilmiş olmasın. Bu, doğru bir muhâkeme değil Paşa Hazretleri. Ben geçende de bil-münâsebe arz etdim. Ben vazîfemde kusûr etmemişimdir. Tahkik buyurun. Senelerce makam-ı Meşihat'de bulundum. Meşrûtiyet'in hilâfına zerre kadar hareket etmedim. Kimseye fenâlık etmemişim; kimseye zulmüm, kimseye fenâlığım olmamışdır. Benim nazarımda muvâfık ve muhâlif birdir, siyyândır. Hiçbirisi diğerine katiyyen râci değildir. Binâenaleyh bundan dolayı vicdânen müsterîhim. Ama başka arkadaşlar vazîfesinde kusûr etmiş, bana neye atfolunuyor? Eğer ben kendi vazîfemde kusûr etmiş olsaydım vicdânen muazzeb olurdum. Hattâ maddeten de cezâmı taleb ederdim.

Reis — Mahkemenin tahkikatı hitâm...

Müddeî-i Umûmî Muâvini Reşad Bey — Müsâadenizle bir şey daha arz edeyim. Çünkü muhâkeme hitâm bulmak üzeredir. Şim-

di bendeniz demek istiyorum ki, bu nokta hakkında kendilerinden istîzâh etmek istiyorum, bendeniz bir cemiyet-i siyâsiyenin herhangi bir müntesibi tarafından îka edilen bir cürm-i adîden dolayı o cemiyetin şahs-ı manevîsi mesûldür ve efrâdı da o cinâyâtdan şâibedârdır, mesûldür ve efrâdı da o cinâyete iştirâk eder, demiyorum. Şimdi pekâlâ hatırlardadır ki Zeki Bey'in katili olmak üzere maznûnen ve müttehem olarak burada muhâkemeleri icrâ edilmiş olan adamlar Ahmed ve Nâzım, Zeki Bey'i ne tanırlar, ne de bilirlerdi. Ahmed, Siroz sancağından gelmiş, burada o Cemiyet'in kuvve-i hafiyesi marifetiyle Makriköyü'nde Zeki Bey'i itlâf etmişdi. Şimdi ben kendilerinden şu cevâbı bekliyordum: Evet, böyle bir kuvve-i hafiye marifetiyle böyle bir cinâyet-i azîme îka edilmiş olabilir. Fakat bundan Cemiyet'in şekl-i zahîrisine ve programına merbût ve o Cemiyet'de mukayyed bulunan eşhâs ve zevât mesûl olamaz, demelerine intizâr ediyordum. Yoksa o Cemiyet'in şahsiyet-i maneviyesi lekedâr olmaz, binâenaleyh şahsiyet-i maneviyesi lekedâr olmayınca bit-tabi efrâdı da lekedâr olmaz, cevâbına zât-ı âlîlerinden intizâr etmiyordum. Bu sûretle îka olunan cinâyetler Cemiyet'in kuvâ-yı hafiyesi vâsıtasıyla idi. Bu, âşikârdır ve bit-tabi o Cemiyet'in şahsiyet-i maneviyesi müttehimdir, taht-ı ithâmdadır. Bugün bu gayr-i kabil-i inkârdır. Fakat o kuvâ-yı hafiyeye kendileri mensûb mudurlar ki Cemiyet'in şahsiyet-i maneviyesi taht-ı ithâmda bulunduğunu kabûl etmiyorlar? Bu ciheti söylesinler. Çünkü muhâkemenin son safhasıdır, bu ciheti tenvîr etsinler.

Musa Kâzım Efendi — Şimdi efendim. Beyefendi'nin buyurdukları kendi ictihâdlarınca doğrudur. Bizim de verdiğimiz cevâblar bizim ictihâdımızca doğrudur. Çünkü, hakikaten ben vicdânen o kanâatdeyim, ben yalan söyleyemem ki. Kabil değil. Hakikaten vicdânen kanâatim odur. Hakikaten öyle cinâyetler olur; bu, her yerde vâki olabilir. Mesûliyeti de, bu cinâyetleri yapanlara âid olur. Binâenaleyh bundan yüz binlerce adam lekedâr olamaz itikadındayım. İhtimâl ki bunda hatâ ediyorum. Hatâ olur. İhtimâl ki hatâdır bu, fakat kanâatim budur Paşam, ihtimâl ki hatâ ediyorum.

Reis — Tahkikat hitâm buldu. Perşembe günü sabâhleyin on bir de Müddeî-i Umûmî'nin iddiâsını istimâ edeceğiz. Akşam üstü de müdâfaa vekîli beyefendinin müdâfaasını dinleriz.

Dâvâ vekîli Ali Haydar Bey — Müsâade buyurulur mu? İddiânâmenin istimâı Çarşamba olsa da Perşembe'ye kadar müdâfaanâmemizi tertîb edebilsek.

Reis — [Müddeî-i Umûmî Muâvini'ne hitâben] Bu bâbdaki mütâlaanız?

Müddeî-i Umûmî Muâvini Reşad Bey — Yarın öğleden sonraya yetişdiririm.

Reis — Yarın üçde Beyefendi'nin iddianâmesini dinleriz. Perşembe günü de saat birde [Dâvâ vekîline hitâben] sizi dinleriz.

Birinci muhâkemenin hitâmı

Saat	Dakika
4	05

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa,**
Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey
Müddeî-i Umûmî: Muâvinlerden **Reşad Bey**

ALTINCI MUHÂKEME*

Çarşamba, 25 Haziran 1335

Vicâhen muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Esbâk Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, esbâk Şeyhülislâm Esad Efendi, esbâk Â'yân reisi Rifat Bey, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Hüseyin Haşim Bey.

Gıyâben muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Sadr-ı esbâk Talat Paşa, esbâk Harbiye nâzırı Enver Efendi, esbâk Bahriye nâzırı Cemal Efendi, esbâk Maârif nâzırı Doktor Nâzım Bey, esbâk Mâliye nâzırı Cavid Bey, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Oskan Efendi, esbâk Ticâret ve Zirâat nâzırı Süleyman el-Büstanî Efendi, esbâk Ticâret ve Zırâat nâzırı Mustafa Şeref Bey.

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3594, 11 Şevval 1337/10 Temmuz 1335 (ek: s. 185-193).

Birinci Celse

Saat Dakika
3 00

Reis — [Maznûnîne hitâben] Buyurunuz, oturunuz. [Müddeî-i Umûmî Muâvini'ne hitâben] Buyurunuz.

Müddeî-i Umûmî Muâvini Reşad Bey — İdâre-i örfiye cârî olan mahallerde teşekkül eden dîvân-ı harb-i örfîler, sûret-i dâime ve muttaridede usûl ve kanûn esâslarında yürüyen mehâkim-i Adliye makamına kaim ve onlara da usûl ve kavânîn-i Adliye tamâmen hâkimdir. Binâenaleyh hukuk-ı umûmiyenin muhâfız ve hâmîsi olan memûriyetimiz, kendisine müterettib vazîfe-i kanûniyeyi lâyıkıyla îfâ ve efkâr-ı umûmiyeyi bihakkın tenvîr edebilmek için vicdânına hâkim bulunan heyet-i muhtereme-i hâkimelerine hukuk-ı umûmiye ile alâkadâr olan muâmelâtın ahkâm-ı kanûniye ile sûret-i telîf ve tatbîkini arz edecekdir. Dört buçuk senelik, geçen harb-i meşûmun bu millet-i masûme üzerinde hâsıl etdiği tesîrât bugün efkâr-ı umûmiye-i milleti yorgun ve durgun bir hâle getirmiş ve heyet-i umûmiye-i millet üzerinde bugün bu ıztırâbâtın tehvînini ancak tevzî ve icrâ-yı adâletde bulunacağı ümîdiyle heyet-i celîlelerinin icrâât-ı adâletkârânesine nigeh-bân olmakda bulunmuşdur. Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin itâ edeceği hükümler kat'î ve lâ-yetegayyerdir. Elimizdeki kanûnlar bu hükümlerin kabiliyet-i istînâfiye ve temyîziyesi olmadığını gösteriyor. İşte bundan dolayıdır ki bu şekildeki mahkemelerin vaziyeti pek mühimdir. Efkâr ve vicdân-ı umûmî-i millet bu gibi mukarrerâtın merci-i tedkiki ve tarih-i adlî ise bu hükümlerin ahlâka vâsıta-i nakl ve teblîgi olduğundan bu ehemmiyet-i fevkalâde bir mâhiyet kesbeder. Dâvâ-yı hâzıra tarihî ve muzam bir hakkın ihkak ve intâcı ve sinîn-i vefîreden beri temâdî eden silsile-i fecâyi ve seyyiâtın vesîle-i hitâmı olmak üzere telâkki edildiğinden dâvâ-yı sâire tarzından bu noktada dahi farklıdır. Nitekim; ahkâm ve nazariyât-ı cezâmız, tayîn-i cezâdan maksûdu: Ancak "ibret-i müessire"

ve "tehzîb-i ahlâk" ve "şahsen mutazarrır" olanların ahz-ı sârî olmak üzere üç esâsa hasr etmişdir. Fakat bu azametli vazîfe, bugün o esâsâtı da değişdirmiş (Sayfa: 186) ve ona bir dördüncü sebeb daha ilâve etmişdir ki o da "itibâr ve nâmûs-ı milliyenin tamâmî-i iâdesi" emr-i mübeccelidir.

Hâdis olan bu kaziye Türk mefkûresiyle yetişmiş olan Osmanlı milletinin harbin bütün safahât-ı elîme ve fecîasının tevlîd eylediği ıztırâbâtı afv ile yalnız nâsıye-i pâkîne sürülmek istenilen o siyah lekeyi izâle edecek yegâne vâsıta-i adâletkârâneye iltica etmesinin netîce-i mantıkiye ve tabîiyesidir.

İşte şu iltica ve arz-ı iftikâr dolayısıyla Dîvân-ı Harb-i Örfî heyet-i kirâmı tamîk-i tedkikatla tevzî-i adâlet emr-i mühimminde tarih-i millîmizi ve memûrîn-i Adliye ise bundan başka tarih-i adlîlerini muvaffakıyât-ı kanûniye ile tetvîc etmek mecbûriyetindedirler. Binâenaleyh müddeayât ve îzâhât-ı âtiyenin kemâl-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınmasını bilhâssa istirhâm ederim.

Hâkan-ı esbâk Sultan Abdülhamid Hân-ı sânî hazretlerinin asrın îcâbâtiyle telîf kabûl etmeyecek bir sûretde imtidâd eden otuz üç senelik saltanatıyla her ân ve safahâtında gençliğin dimâğında bırakdığı tesîrât-ı elîme ile aksül-ameller husûle getirerek âdetâ kendi saltanatlarına nihâyet verecek bir inkılâb-ı siyâsînin tahaddüsü esbâbını bizzât istikmâl etmiş ve nihâyet izhâr olunan taleb-i umûmîyi lâyık olduğu ehemmiyetle telâkki ve kabûl ederek Kanûn-ı Esâsî'nin iâdeten meriyetine ısdâr-ı irâde buyurmuşdur.

İstihsâl-i Meşrûtiyet emeliyle teşekkül etmiş olan İttihad ve Terakki Cemiyeti bidâyeten pek ulvî bir maksad-ı vatanperverâne ile istihsâl-i Meşrûtiyet metâlib ve harekâtında pîşvâ olmuş ve o vakte kadar bir mevki-i iktidâr sâhibi olmayan zimâm-dârân Cemiyet'in hüsn-i niyetine ve hulûs ve hamiyetine bütün millet kani ve mutmain bulunmuş idi. Hasta adam sıfatıyla tevsîm edilen Hükûmet-i Osmaniye'nin beyned-düvel hükümnâme-i inhilâli hâzırlanırken husûle gelen bu hareket-i ahrârâne, İngiltere ve Fransa gibi hürriyet ve adâletin masdar ve penâhî olan memleketlerde hakkımızda büyük bir teveccüh-i umûmî husûlüne hâdim olmuşdu. Meşrûtiyet'in akib-i ilânında Rûmeli'ndeki murâkabe-i ecnebiye ref edildi. Millet ve memleket bütün hayr-hâhlarımızın nazarında mütebessim

ve beşûş bir istikbâle nâmzed addolundu. Hâkan-ı müşârün-ileyh hazretleri zamanında Alman siyâsetine hâdim ve meclûb gibi farz edilen Hükûmet-i Osmaniye'nin bademâ yalnız hür fikirli, hür düşünceli devlet ve milletlerle teşrîk-i menâfi ve mesâî edeceği şübhesiz sayıldı... Vâh esefâ ki Devlet'e başdan başa hâkim olan İttihad ve Terakki zimâm-dârânı bir müddet sonra seciyelerini değişdirerek komitecilik zihniyetiyle mutlakıyet-i idâreyi tekrar ikame ve tesîs emeline düşdüler. Komitecilikle hükûmetciliğin, çetecilik ile idâre-i memleket kabiliyetinin yekdiğerinden ayrı şeyler olduğunu düşünmeyerek birincileri ikincilerin temînine âlet addetdiler. Almanya'nın en büyük müttefiki bulunan Avusturya Devleti'nin Bosna-Hersek'in fiilen ve tamâmen ilhâkını ilân eylemesi devletimizin tamâmiyet-i mülkiyesine, Meşrûtiyet-i idâreyi kabûl etdikden sonra riâyet edilemeyeceğini göstermiş ve pek muzırr bir sû-i misâl teşkîl ederek Bulgaristan'a da ilân-ı istiklâl cüretini vermiş iken evvel-i emirde mevki-i sadâreti işgal etmesi himâyet-i maneviyesine ve muâvenetine pek ziyâde muhtâc olduğumuz İngiltere Hükûmet-i fehîmesinin kralı tarafından sûret-i mahsûsada şâyân-ı takdîr görülen ve tavsiye edilen ve nâm-ı muhteremi tarihimizde ebediyen tebcîl ile yâd edilecek olan Kâmil Paşa merhûmun umûr-ı Hükûmet'e müdâhalâta meydan vermemek istemesi üzerine Cemiyet'in en büyük nâfiz a'zâsından bulunan İzmir vâlî-yi esbâkı Rahmi Bey vâsıtasıyla her türlü âdâb ve ananâta-ı milliye ve ictimâiye hilâfında saray-ı hûmayûna giderek hâkan-ı müşârün-ileyh hazretlerine "Kâmil Paşa'yı istemeyiz" terâne-i tafra-furûşânesiyle haber göndermeğe ve bil-vesîle Kâmil Paşa'yı ıskata cüretleri, hayr-hâhlarımızın nazarında ilk ve mühim sukut-ı hayâle sebebiyet verdi. Yerli ve ecnebî bütün hayr-hâhân memleket ve dûr-endîş efrâd-ı millet nazarında millet-i Osmaniye'nin yeni bir uçuruma doğru sürüklenmekde olduğu anlaşılmağa başladı.

Bu mülk ve diyârı ecdâdının feth ve istîlâsına, ecdâdının seyf-i celâdetine medyûn olan ve altı yüz bu kadar senelik muazzam ve şanlı bir tarihe mâlik bir âile-i necîbenin bil-irs vel-istihkak vârisi bulunan Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî hazretlerinin mutlakıyet idâresine ancak 33 sene tahammül eden millet-i Osmaniye'ye hiçbir mâzî-i siyâsîsi olmayan ve ekseriyeti sunûf-ı tabakat-ı ictimâiyenin

alt tarafına mensûb bulunan birtakım eşhâsın tegallüb ve tahakkümü şübhesiz ki uzun müddet devâm edemezdi. Birtakım ahvâl-i fevkalâdenin, evet hâdis olan ve ihdâs edilen birtakım ahvâl-i fevkalâdenin inzimâmı sâyesindedir ki on sene devâm eden ve tarih-i Osmanî'nin en muzlim ve müellem sahîfelerini işgal edecek olan bu devr-i şeâmetin hulâsa-i vakayiini maznûnîn-i müşârün-ileyhümün derecât-ı cürmiyelerinin tayînine taalluk-ı azîmî hasebiyle hulâsaten arza mecbûriyet hissediyorum. Kanûn-ı Esâsî'sine riâyetkâr olmayan memleket ve milletlerde ne Meşrûtiyet'den, ne intizâm-ı idâre ve adâletden bahse hâcet görülemez. İttihad ve Terakki tahrîbâtına en evvel Kanûn-ı Esâsî'ye tecâvüzle başladı. Kanûn-ı Esâsî'ye vurulan ilk darbe ile Kâmil Paşa merhûmun ıskatından sonra teşekkül eden kabinelerde zimâm-ı idâreyi büsbütün kendi intihâb-gerdelerinin eline verip ve gûyâ Meşrûtiyet'i yalnız kendileri için istihsâl etmişler gibi câhilâne bir sûretde muâmelât-ı umûmiye-i Devlet'i her cihetden çığrından çıkararak, memleketin her tarafında yer yer kıyâmlar, ihtilâller zuhûruna meydan verdiler. Mahzâ idâre-i seyyieleri ve seyyiât-ı idâriyeleri netîcesi olarak zuhûra gelen "31 Mart" isyân-ı askerîsini gûyâ pâdişâh tarafından tertîb edilmiş gibi göstererek bütün milleti izlâl ve iğfâl ile pâdişâhın hal'i fetvâsını istihsâl etmekle bu ana kadar teâkub eden silsile-i mahâzîr-i siyâsiyenin en büyüğünü irtikâb etmiş oldular. Bundaki maksadları da şübhe yok ki serbestî-i hareketlerine mümânaat edebilecek yegâne kuvveti hâiz gördükleri pâdişâh-ı mağfûrun şahsını ortadan kaldırarak memlekete hâkim-i mutlak kesilmek idi.

Cennet-mekân Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis hazretlerinin tab'an meftûr oldukları hilm ve mülâyemetlerini nâdîde ve nâ-şinîde bir tavr-ı küstâhânede sû-i istimâl ile (Sayfa: 187) ve koskoca imparatorluğu kendi mâlikâneleri gibi mütegallibâne ve mütecebbirâne bir meslek-i anûd ittihâz ederek idâre etmek istediklerini gören ve bunun netâyic ve avâkıb-ı elîmesini derk ve teyakkun eden bir kısım mebûsân Meclis-i Mebûsân'da hizibler teşkîli ile tarîk-i muhâlefete sülûke mecbûr oldular. Bir tarafdan Meclis-i Mebûsân'da muhâlefet izhâr eden zevâta İttihad ve Terakki vükelâsı Meclis-i Millî kürsüsünde kelimât-ı galîze ile hakaret ve bu hakaret-i lâfziyeye bazân bir mebûs-ı fâzılı Ayastefanos istasyonundan itibâren tevkif

zımnında memûrîn-i hafiye ile takib etdirerek Meclis-i Mebûsân binâsına ilticâya mecbûr edecek kadar fiilî şekiller verilirken, diğer tarafdan vesâit ve kuvâ-yı hafiyesi vâsıtasıyla da pâyitaht sokaklarında muhâlif gazete muharrirleri alenen katl ve itlâf etdiriliyor ve bütün bu cinâyâtın fâilleri mechûl, daha doğrusu erbâb-ı ibtisâra malûm olan katiller mücâzâtsız bırakılıyordu.

Yirminci asrın envâr-ı feyz ve medeniyeti her tarafda şaşaa-pâş olurken memâlik-i mütemeddinede âdetâ esâtîrî hurâfât cümlesinden madûd olan "Engizisyon" devri Türkiye'de yeniden başlamış ve her hak ve hakikate göz kapamış mürekkeb bir cehl ve inâd kitlesi memleketi uçuruma doğru sürüklemeğe başlamışdır.

Senelerce Balkanlar'da anâsır-ı muhtelife arasında karakolluk vazîfesi gören ve Saltanat ve Hilâfet-i Osmaniye'ye derece-i sadâkat ve irtibâtları, zât-ı hümâyûnları hakkında pek vehhâm olan Sultan Hamid Hân-ı Sânî hazretlerinin muhâfaza-i hayâtlarını bile anlara tevdî eylemeleri ile sâbit olan, Arnavudluk'da takib edilen harekât-ı sakime, kıta-i mezkûrede ihtilâl ve iğtişâş zuhûruna sebeb olmuşdur. O vakte kadar yekdiğeriyle kardeş gibi yaşayan iki unsur-ı İslâm arasında böyle tohum-ı fesâd atılarak mukatelâta meydan verilmesi bu sûriş-i dâimîden istifâde etmek isteyen Balkan devletlerinin Devlet-i Osmaniye aleyhine bir ittifâk-ı askerî vücûde getirmelerine sebebiyet verdi. Böyle tehlike âver bir zamanda İttihad ve Terakki Hükûmet ve Cemiyeti Devlet'in hayâtını tehdîd eden düşmanlarının harekâtından bîhaber ve gafil bir hâlde Meclis-i Mebûsân'daki tezâhürât-ı muhâlefetkârânenin imhâsıyla meşgul olarak, kürsi-i milletde efkârı tenvîm edici müretteb beyânât ve temînât ile dem-güzâr oluyor ve huvvân-ı yağma addetdikleri tahsîsât-ı mestûreden yüz binlerce liralar sarfıyla gönderdikleri nâzırlarının muvaffakıyet telgrafnâmeleri Meclis-i Millî kürsüsünde okunurken telgraf telleri patlayan top ve bombaları ihbâr ediyor ve bundan zimâm-dârân-ı idâre maalesef zerre kadar bir eser-i hicâb bile hissetmiyorlardı. Meclis-i Mebûsân'daki muhâliflerin imhâsı için neler, neler yapılmadı? Bugün hâlâ şu zavallı milletin hayâtıyla oynamakdan hicâb etmeyenler, memleketin geçirmekde olduğu buhrânlı zamanlarda bile ihtirâsât-ı şahsiyelerini tatmîn için siyâset yapmakla meşgul olanlar, o zamanlar da kürsü-i muallâ-yı riyâset-

den muhâlifleri ezmek, muhâlefeti öldürmek için neler yapmadı? Kanûnun mebûslara bahşetdiği hukuk-ı mütesâviyeyi çiğneyerek İttihad ve Terakki'ye mensûb mebûslara fazla imtiyâzlar verildi. Muhâliflerin söylememelerini temîn için onlara söz verilmedi. Cem-i ârâda ekseriyet hâsıl olmadığı hâlde "Ekseriyet hâsıl olmuşdur" denilerek istediği gibi rey toplandı. Kanûn-ı Esâsî ayaklar altında ezildi. Nihâyet büyük vatanperverin hidmet-i vatanperverânesinin mükâfâtı verildi. Heyet-i Â'yân'a geçdikden sonra makam-ı riyâseti elde edememekden mütevellid bir hırs-ı pîrî ile izhâr-ı muhâlefet olundu. Bununla hem eski kabâhatleri setredilmiş olacak ve hem de eski arkadaşlar bütün esrâr ve cinâyâtı ifşâ etmekden mütevellid bir tehdîd-i manevîye marûz bırakılarak o göz kamaştırıcı Â'yân riyâseti elde edilmiş olacakdı. Şimdiye kadar, evet şimdiye kadar bir sabr-ı Eyyubî ile mütevekkil bulunan zavallı milleti iğfâl etdim, zannedenler gafildirler. İdârî yolsuzluklarının Arnavudlar üzerinde bırakdığı tesîrât-ı azîmeyi gûyâ izâle maksadıyla halkın makam-ı akdes-i Hilâfet'e olan hürmet ve muhabbetlerinden istifâdeye kalkışılarak Pâdişâh'a kadar seyâhat yapdırıldı. Birçok efâl-i cinâiyenin mürtekibleri takibât-ı kanûniyeden afvolundu. Gûyâ Arnavudlar hakkında mevcûd münâfereti izâle maksadıyla kan dâvâlarının halli için mebâliğ-i azîme tahsîs edilmek sûretiyle pek çok fedâkârlıklar ihtiyâr olundu. Her şey yapıldı, yalnız Arnavudların kalbini kazanacak bir cihet bulunamadı. Memleket ânbeân mütezâyid bir süratle uçurumların derin hufrelerine doğru yuvarlanıyordu. Artık nazar-ı Cemiyet'de vatan, milliyet, dîn mefhûmları, vatanperestî ve milliyetperverlik gibi birtakım evsâf-ı âliye hep gaye-i menfaatkârâneleri için hep birer vâsıtadan ibâret add ve telâkki olunuyordu. Merkez ve vilâyâtın idâre-i umûmiyesi o kadar teşevvüşe uğramış ve siyâset-i umûmiye-i Devlet o derece hatara marûz kalmışdır ki İttihad ve Terakki Hükûmeti'nin mevki-i iktidârda kalması Devlet'in büsbütün izmihlâline sebebiyet vereceğini anlayan mebûslar, grub grub Fırka'dan ayrılarak nihâyet kendileri Meclis-i Mebûsân'da hizb-i kalîl derecesine inmişlerdir. İşte bu sırada Devlet'in başındaki gavâil-i azîme kâfî gelmiyormuş gibi bir de yeniden intihâb gaile-i azîmesi ihdâs etmekden çekinmeyerek, emellerine muvâfık rey verecek mebûs tayîn etdirmek için Meclis'i feshetdirdiler. İkin-

ci defa icrâ olunan intihâbâtda milletin ne dereceye kadar sâhib-i rey olduğu ve kimlerin mebûs intihâb edildiği cümlece malûmdur. Maa-mâfîh siyâset tasavvur olunmaz bir şekilde sakim bir mecrâya girdiğinden Hükûmet hiçbir zaman ârâ-yı umûmiye-i milleti temsîl etmeyen bu Meclis'i feshe mecbûr oldu. O vakitler Balkan Harbi bitmiş, düşman Çatalca'ya kadar gelmiş, mütâreke şartlarının tesbîtine çalışılıyordu. Devlet'in bir tâli-i netîcesi olacak ki muhâsımlar arasına giren nifâkdan bil-istifâde tekrar Edirne'ye kadar gidilebilmiş, fakat pek büyük fâide temîni kabil olan bu sâhada dahi pek mahdûd bir muvaffakıyet ile kalmışlardır. Bu ahvâle takaddüm eden günlerden 328 senesi Kânûn-ı sânî'sinin üçüncü günü tarafdârânı ile müsellâhan Bâbıâlî'yi basarak Harbiye nâzırı Nâzım Paşa ile yâverini ve Bâbıâlî serkomiserini katl ve Heyet-i Vükelâ'yı mevkilerinde habs ile kendilerinden vücûde getirdikleri bir Heyet-i Vükelâ ikame ederek idâre-i (Sayfa: 188) hükûmeti zabt ve gasb etdiler. Meşrûtî bir memleketde bu Bâbıâlî baskınına verilecek en hafif tabîr şekavetdir. Hattâ kendileri o kadar cüretkârâne bir tavr-ı şekavet almışlardır ki baskını müteâkıb adamlarından biri, Polis müdîri Azmi Bey doğru Polis Müdîriyeti'ne gidiyor ve diğeri de Beyoğlu Mutasarrıflığı makamına gidiyor ve derhâl o makamları işgal ile işe başlıyor ve alel-usûl bir irâde-i seniyye istihsâline bile lüzûm görülmüyor. Kanûn-ı Esâsî, hukuk-ı saltanat, hukuk-ı şahsiye ve milliye hep, hep lâfz-ı bîmânâ hükmünde kalmışdı. Bilhâssa o baskın gününden itibâren İttihad ve Terakki'nin hiçbir veche meşrûiyeti kalmamış, mevcûdiyeti bütün efâl ve harekâtı gayr-i meşrû bir eser-i şekavet şekline münkalib olmuşdu. Şekavetle başlayan, şekavetle devâm eden bu hizb-i kalîl eshâb-ı şekaveti cezâdan kurtarmak için siyâsî afv-ı umûmîler ilân ediyordu.

Dünyanın her tarafında ve bütün ulemâ-yı hukuk nezdinde taayyün etmiş ve kabûl olunmuşdur ki siyâsî cerâim ancak bir maksad-ı siyâsî ile icrâ olunan cerâimdir. Bir memleketde mutlakıyeti izâle ile yerine meşrûtî veya cumhûrî bir idâre ikame veya bunun aksi için irtikâb edilen bir cürm, bir cürm-i siyâsîdir. Yoksa vükelâlığı elde etmek için Bâbıâlî'yi basmakda bir vech-i siyâsî tasavvuru imkânı yokdur. İşte bu sûretle cinâyât-ı âdiye eshâbı olan efrâd ve mensûbîn-i Cemiyet bu afv-ı umûmîden istifâde etdirilmek istenil-

miş ve o yolda muâmeleler îfâ edilmiş olmasına rağmen, Mahmud Şevket Paşa'nın katlinden sonra siyâsetlerine muhâlif gördükleri birçok zevât hakkında "Eski muhâliflerdendir" denilerek yine takibâtda bulunmaları, memleketi kanûn nâmına herc ü merc etmekde idi. Mahmud Şevket Paşa'nın katli kendileri için muhâlifleri imhâya meşûm bir vesîle oldu. Vücûdunu, kendilerine yakından ve uzakdan muzırr gördükleri zevâtı bu katlde medhaldâr görerek ve göstererek cümlesini darağacına çekmek sûretiyle hem mevcûdları imhâ, hem de âtîyen muhâlefet imkânını izâleye çalışmışlardır. İşte bu vechle ve derin bir kin ve ihtirâs ile dâhildeki muhâlefetleri imhâya çalışan İttihad ve Terakki Hükûmet ve Cemiyeti hâricde cereyân eden hâdisât-ı siyâsiyeden tamâmen bîhaber bir hâlde icrâ-yı hükûmet ederken Harb-i Umûmî'yi intâc eden ahvâl hissedilmeğe başlanılmışdı. Memleket ve hükûmet idâresinde İttihad ve Terakki Hükûmet ve Cemiyeti mensûblarının irfân-ı siyâsiyeden o derecede mahrûm, idrâkât-ı siyâsiyeden o derecede gafil idiler ki hakayık ve hâdisâtı ihâta edemeyen bir Heyet-i Hükûmet, Almanya ile Fransa arasında tekevvün edecek bir harbin dâire-i şümûlü ne derece tevsî edeceğini ve âkıbetin neye müncerr olacağını teferrüs edememekden mütevellid cehl-i siyâsî sevkiyle Devlet'in istihdâf edeceği gayeyi tayîn edemediler. Girdikleri cidâl-i azîmede üzerlerine alacakları külfetlerin derecesine göre menâfi-i azîme temîn etmeksizin ve alel-husûs iâde-i Meşrûtiyet'den sonra devlet ve milletin uğradığı sademât-ı dâhiliye ve hâriciye üzerine artık yeni bir ârıza ile mevcûdiyetini sarsacak şedâide karşı kuvve-i mukavemeti kalmadığını teemmül etmeksizin milletin böyle seneler sürecek bir kıtâl-ı umûmiye sevkedilmiş olması bütün memleket ve millet için pek izânsûz fecâyiin vukuuna sebeb oldu.

Reis Paşa Hazretleri, bu noktada biraz tevakkuf etmek ve pek umûmî bir tabîr ile olmak üzere söylediğim bu fecâyiin nelerden ibâret olduğunu –velev muhtasaran olsun– şerh etmek îcâb eder. Bu fecâyiden maksadım harb cephelerinde düşman kurşunuyle şehîd olan evlâd-ı vatan değildir. Harbe girdikden sonra, esnâ-yı muhârebede elbetde telefât vuku bulacakdır. Sebebsiz ve vakitsiz olarak girilen ve hattâ elde mevcûd vesâike nazaran girilmesine hiçbir lüzûm olmayan bu meşûm harbe duhûlden sonra Osmanlı te-

baası hakkında icrâ olunan fecâyiden bahsetmek isterim. Tebaa-yı Osmaniye'den bulunan Arablar hakkında revâ görülen muâmelât-ı itisâfkârâne tüyleri ürpertecek derecede müdhişdir. Bahriye nâzır-ı esbâkı olup o sırada Dördüncü Ordu Kumandanı bulunan Cemal Bey "Aliye"de teşkîl etdiği bir Dîvân-ı Harb-i Örfî'de birtakım bîçâregânı isnâdât-ı vâhiye ile katl ve itlâf etdirmişdir. Dördüncü Ordu Kumandanı, mürtekibi bulunduğu sâir cinâyât-ı azîme gibi keşke bu bîçâregânı da doğrudan doğruya rey-i hoduyla katl ve itlâf etdirseydi... Bu sûretle yapılan mezâlim, hiç olmazsa, adâletle istihzâyı tazammun etmezdi. Hâlbuki mahkeme tarzında bir heyet-i cânîye teşkîl ederek her hangi bir sebeb ve arzu sevkiyle evvelce verilen bir karar üzerine bîgünâhları mahkûm etmek insaniyetin mâbih-il-kıvâmı olan tatbîk-i adâlet kaziyesini tezyîf etmek demekdir ki artık ismet-i kanûn ve adâleti bu derece lekelemek bir cemiyetin en büyük izmihlâlidir. Arabların o tarihden evvel teşkîl etdikleri birtakım cemiyetlerde bazı âmâl-i istiklâlkârâne perverde edilmiş olduğu serrişte edilerek teşkîl etdiği Dîvân-ı Harb-i Örfî'den o cemiyetlerin a'zâsından bazılarının idâmlarını, kararlarını istihsâl etmişdir. Bunun bir hakikat-i katiye olduğu farz ve kabûl olunsa bile, yani Arabların böyle âmâl-i istiklâlkârâne perverde etdikleri bir hakikat-i mahzâ olmak üzere kabûl edilmiş olsa dahi, ricâl-i Arabın Paris'de akdetdikleri mütemerden sonra o cemiyetlerin a'zâ-yı nâfizesinden bulunan maslûbînden Abdülhamid Zöhravi Efendi Â'yân a'zâlığına, evvelce Şam mebûsu olup sonra Meclis-i Mebûsân'ın feshi üzerine ikinci mebûsân intihâbâtında mebûs olmayan Şükrü el-Aslî Efendi Mülkiye müfettişliğine ve Abdülvahab İngilizî ve yine diğer bazıları da devlet memûriyetlerine tayîn ve idhâl edilerek Hükûmet ile beynlerindeki nifâk hemân zevâl bulmuş bir hâlde olduğu ve alel-husûs Harb-i Umûmî'ye dâhil oldukdan sonra Arablarla mesele ihdâs etmekden tamâmen tevakki olunarak onların muâvenetlerine mürâcaatla kendilerinden istifâde etmek derece-i vücûbda bulunduğu hâlde, bu hareket-i akılâne ve mütebassırânenin tamâmen aksi ihtiyâr edilmiş ve bütün Arabların rencîde-i kulûbuna sebebiyet verildikden mâadâ etrâfa havf ve dehşet ilka olunarak daha pek çok mezâlim irtikâb olunmuş ve ez-cümle senelerce oralarda mütemekkin bulunan Arablar cebren mahall-i âhare

sevk ve bu sûretle birçok bîçâregânın helâkına sebebiyet verilmişdir. Bu fecâyiin bir kısmının canlı bir şâhidi olmak üzere "Aliye" Dîvân-ı Harb-i (Sayfa: 189) Örfîsi'nde rüyet olunan mesele-i siyâsiye hakkında îzâhât nâmı altında mûmâ-ileyh Cemal Bey tarafından neşredilmiş olan şu kitâbı Dîvân-ı âliyelerine takdîm ediyorum.

Ermenilere gelince, bu meselenin esbâb-ı evveliye ve safahât-ı mütekaddimesi tedkik olunmadıkca hakkında bir hükm-i sahîh vermek doğru olamaz. Ve binâenaleyh biraz mâzîye ircâ-ı nazar etmek ve meseleyi o sûretle tedkik ve tetebbu etmek îcâb eder. İlk temenniyât-ı tehdîdkârânesini Berlin Kongresi'nde izhâr eden Ermeni cemâati Fransa İnkılâb-ı Kebîri'nin tehyîc etdiği akvâm arasına evvelâ fikren ve emelen, bilâhire dahi fiilen iştirâk eylemişdir. "Mora" şeb-i ceziresindeki isyân ile ibtidâ eden ihtilâllerle inkılâblara Ermeniler uzakdan seyirci kalmakla iktifâ etmediler; her tarafda ve bilhâssa "Venedik"deki "Mehitarist" mektebi ile şuabâtında Ermenilere bir fikr-i millî telkin ediliyor ve bu fikir her vâsıta ile taammüm ve tenmiye olunuyordu. Fikr-i millîyi hiçbir vicdân takbîh edemez. Cemiyetlerin köhne vesâit-i müdâfaasıyla milletleri ıskat ve râm etmek artık kabil değildir. Fakat Ermeniler istiklâl arkasında koşarken düşünmek istemediler ki Memâlik-i Osmaniye'nin hiçbir yerinde ekseriyeti teşkîl edemezler ve her yerde anâsır-ı İslâmiye nüfûsuna karşı daha zaîf, daha dûn bir nüfûsa sâhibdirler. İşte bu mânia-yı tabîiyeyi gayr-i tabîî bir vâsıta ile izâle etmek teşebbüsünde bulundular. İşte bu maksadla Memâlik-i Osmaniye'nin bazı taraflarında ötesinde berisinde iğtişâşlar îka ederek Avrupa'nın müdâhalesini davet ve bu sûretle maksad-ı millîye temîn-i müzâheret eylemek programlarının esâs ve rûhu oldu. Hâkan-ı esbâk hazretlerinin zaman-ı saltanatlarında Bâbıâlî'yi ve Galata'daki Bank-ı Osmanî'yi basan, pâyitaht sokaklarından Van vilâyetinin en kuytu, en izbe yerlerine kadar kanlı ihtilâller çıkaran, selâmlık resm-i âlîsinde Pâdişâh'a icrâ edilmek istenilen sû-i kasd ile birçok bîgünâhın kanına giren Ermeniler hakkı ve muhâlâtı cinâyetlerle pâ-mâl ve ref etmek sûretiyle takib-i maksad etmek fikrinde bulunduklarını fiilen gösterdiler. Hâkan-ı esbâk hazretlerinin zaman-ı saltanatlarını en ziyâde Ermeni mesâiliyle şâibedâr göstermek isteyenlerin ve bu husûsda milletimizi lekelemek haksızlığında bulunanların zehâbını

tashîh için bu meselenin meşîme-yi tahaddüsünden zamanımıza kadar olan safahât ve eşkâlini tedkik ve irâe etmek îcâb eder.

Meşrûtiyet'in dokuzuncu ayında serzede-yi zuhûr olan Adana hâdisesi de Ermenilerin teheyyücât-ı ifrâtkârânelerinden neşet etmiş bir vaka-i fecîadır.

Harb-i Umûmî'nin tahaddüsü üzerine maktûl olduğu henüz mechûl olan Rusya Çarı'nın davet ve teşvîkine kapılan Ermeniler evvelen çete hâlinde Van ve Bitlis vilâyetlerinde iğtişâş hâzırlıklarına başlamışlardır. Hükûmet-i Osmaniye'nin harbe duhûlünden sonra Hükûmet'i dâhilen îka olunacak iğtişâşât ile işgal ve harekât-ı askeriyeyi teşvîş maksadıyla çarlığın resmî beyânnâmeleriyle hükûmet-i metbûaları aleyhine isyâna teşvîk olunan Ermenilerden bir kısm-ı mühimmi silâhlarıyla firâr ederek Rus ordusuna iltihâk etdikleri gibi, dâhilde kalanlar da zamanında alınan fotoğrafilerle tesbît olunduğu vechle evvelce ihzâr etmiş bulundukları esliha-i nâriye ve mevâdd-ı infilâkiyenin istimâli sırası gelmiş kanâatiyle yer yer ihtilâl emârelerini göstermeğe ve ahâlî-yi İslâmiye'yi itisâfkârâne bir sûretde heder ve itlâfa başlamışlardır. Bilâhire muntazam kuvvetler ve fırkalar teşkîl ederek ordu-yu hümâyûnu arkadan tehdîd etdikleri gibi Bastırmacıyan, Vahan, Papasyan, Arşak, Nazret ve emsâli ihtilâlcilerin çeteleri hem askerimizle muhârebe ve hem de Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetlerinde kadın, çocuk, ihtiyâr bilâ-istisnâ yüz binlerce nüfûs-ı İslâmiye'yi bilâ rehm ve insâf katl-i âmm etmişlerdir. Ve Ermeni komitecilerinin Ermeni milletine gönderdikleri tamîmnâmelerde artık bir Ermenistan'ın teşekkülü ân-ı mesûdunun hulûl etdiği zikrolunarak cümlesi fedâkârlığa davet olunmuşlardır. Bunlara âid vesâik-i resmiye ki –içlerinde bîtaraf ve hâiz-i vüsûk birçok ecânibin raporları da mevcûddur– Bâbıâlî'nin ve Harbiye Nezâreti'nin hazâin-i evrâkında mevcûd olduğu gibi, bu fecâyii gösterir sinema filimleri de ahzolunmuşdur. İşte bu vechle ordu-yu hümâyûnun arkadan tehdîdi üzerine ordu kumandanlarına cephe arkasındaki ahâlînin münferiden veya müctemian içeri taraflara tebîdine salâhiyet veren Tehcîr Kanûnu'nun tanzîmine mecbûriyet hâsıl olmuşdur. Bu kanûnun esnâ-yı tatbîkinde Ermenilerin daha evvel İslâmlar hakkındaki taaddiyâtına ve alel-husûs Osmanlı ülkesini parçalamak arzusu gibi bugünkü mevcûdiyet-i milliyeleri, asırlar-

dan beri mazhar oldukları müsâadâtın en bâriz şeklini göstermekde iken hilâf-ı sadâkat Devlet'in en buhrânlı zamanında mevcûdiyetine kasdetmelerinden mütehassıl teessür ile mezkûr Tehcîr Kanûnu'nun sûret-i tatbîki sû-i istimâl edilerek, âdetâ Hükûmet-i Osmaniye'yi kendi tebaasından intikam alır gibi bir vaziyetde göstererek, medenî bir devlete yakışmayacak ve ancak ferdlerin ve hattâ basît fikirli adamların göstereceği zaaf ile hasmâne muâmeleler icrâsını tasvîb siyâsetine tevessül kılınmışdır. Hâlbuki hükûmetlerin tebaasına karşı her türlü hissiyât-ı intikam-perverâneden mütecerrid olarak tedâbîr icrâsı mukteză-yı hükûmet ve siyâset iken bunların ferdî hissiyâta kapıları nüfûz-ı resmîlerini, şahsî mefkûreleri uğrunda istimâl ile cephe-i harbe baîd olan vilâyetlerde dahi tehcîre kıyâm ve bu sırada birtakım fecâyi ve mezâlim îka edilmiş olması, işte bugün maalesef Hükûmet-i Osmaniye'yi âlem-i medeniyete karşı muhtâc-ı müdâfaa bir mevkie düşürmüşdür. İttihad ve Terakki'nin bidâyet-i Meşrûtiyet'de dâhilî ve hâricî o kadar müsâid bir muhîte rağmen memleketi bir şehrâh-ı refâh ve saâdete sevkedeceğine tamâmen makûs bir uçuruma sürüklemesi ve ilk fırsatın fevti üzerine mütenebbih olması lâzım gelirken, her hareket-i câhilânelerinin cezâsız kaldığını gören bu zevât tarih-i milelde bir misli daha görülmemiş ve binlerce asırlar bir daha elde edilmesi gayr-i kabil bulunmuş olan Harb-i Umûmî fırsatını kaçırmışlardır. Avrupa'da zuhûruna şübhesiz tarih-i medeniyetin lânetlerle yâd edeceği bu umûmî bâdirenin zuhûr ve tahakkukundan sonra Hükûmet-i Osmaniye müstakim ve menâfi-i mülk ve millete muvâfık bir meslek ihtiyâr etseydi, bugün memleketi (Sayfa: 190) başdan başa istîlâ eden elvâh-ı felâket ve fecâate mukabil mülk-i Osmanî reşk-âver-i cinân bir hâl-i saâdetde bulunacak ve harbin ve hastalığın ve envâ-i mesâibin aramızdan alıp götürmesiyle artık tütmeyen ve bademâ da tütmeyecek olan ocakların etrâfında bugün ademe karışmış üç milyon efrâd-ı millet müctemi bulunacakdı. Bir edîb-i muazzammamızın gazetesinde yazdığı gibi, gençliğin hülyâ ve rüyâlarına uzun seneler karışmış olan Meşrûtiyet bizim için ne kadar iğfâlkâr ve ne kadar mühlik oldu! Bize âb-ı hayâtı câm-ı mesmûm ile sundular. Vazîfe-i murâkabeyi îfâya memûr olan mebûslar ve â'yân kabinelerin şaşkın ve miskîn birer hâdim-i ihtirâsı oldular. İçlerinde hüsn-i niyet ve

hulûs-i hamiyet eshâbı yok değildi. Fakat bunların en fedâkârları göz önünde haşr ü neşrolan sû-i harekât ve mesâvîye karşı sükût etmekden ziyâde bir eser-i gayret ve hamiyet göstermediler. Muarrız-ı hâcetde sükût-ı beyân olduğu gibi, huzûr-ı vazîfede hareketsizlik de hamiyetsizlik ve sû-i istimâldir. Itmâ edilerek susdurulan bir mebûsun haysiyeti ile, tehdîd olunan sesi boğazına tıkışdırılmış olan bir millet vekîlinin nâmûsu aynı dereke-yi pestî içinde çırpınır, vilâyetler biribirini takiben düşman eline geçerken ve ordu zâbitân ve efrâdını, hem de yüzde seksen nisbetinde, şehîd verdikden sonra yine birbirini takiben erirken mebûslarımız alkışladılar, alkışladılar. Kanûn-ı Esâsî'nin değil, artık hiçbir kanûnun cây-i kabûl ve itibârı kalmayan Memâlik-i Osmaniye'de cemiyet hâl-i harbin tevlîd etdiği vaziyet ve vesâitden de kuvvet alarak bir devr-i tedhîş ve ihtikâr açmış ve Meclis-i Mebûsân binâsına getirdikleri şimdiki arz etdiğim mensûbînin müzâheret-i abîdâne ve müteassıbânesine müzâheret-i milliye süsü vererek irtikâb olunmadık mezâlim bırakılmamışdır. Ez-cümle seferberliğin ilânını müteâkıb tekâlîf-i harbiye nâmı altındaki yağma-gerliklerle tasrîhi memûriyetimizin lisân-ı nezâketine yakışmayacak eşyâya vaz-ı yed edildiği gibi, askerin mekûlât ve melbûsât ve levâzım-ı harbiyesini celbe inhisâr etmesi lâzım gelen vesâit-i umûmiye-i nakliyeyi kendi menfaatlerine hasrederek ve tarih-i âlemde bir misli daha görülmemiş resmî bir devr-i ihtikâr açarak maîşet-i umûmiye-i memleketi ânbeân mühlik bir hâle getirmişler ve harb cephelerinde envâ-i mahrûmiyetler içinde fedâ-yı cân etmekde olan milyonlarca vatandaşın evlâd ü ıyâlini şekavetden daha şenî bir sûretde soyarak, yüz binlerce yetîm ve bîkes fukarâ-yı halkın açlık ve sefâletle helâkına sebebiyet vermişlerdir. Mefsûh Meclis-i Mebûsân'ın Beşinci Şube'sinde vükelâ-yı maznûneden bazılarının ifâdât-ı mesûlelerine ve Mâliye nâzır-ı esbâkı Cavid Bey'in pek kat'î delâil ve berâhîne müstenid beyânâtına nazaran, Düvel-i İtilâfiye ile bâb-ı muhâsamayı ve Türklük'ün muhâtabına ilka edebildiği râst-gûluğu ve tarihî ciddiyeti ile gayr-i mütenâsib bir tarz-ı iğfâlkârânede küşâd etdikden sonra, memleketin bütün menâbi-i servetini mass ve bel' edecek bîrahmâne bir şekilde gûnâ-gûn yağma-gerlikler îkaiyle bünyân-ı Devlet'i sademât-ı harbiyeye mukavemet edemeyecek bir sûretde tâ esâsından rahne-dâr eylemişlerdir.

Milletin en zinde ve mukavim kuvvetleri kısmen Kafkas dağlarında karlar içinde ve kısmen de cehennemî çöllerin kızgın kumları üzerinde açlık ve sefâlet yüzünden yüz binlerle terk-i hayât ederken, kendileri tamâmıyla lâ-kayd bir hâlde imrâr-ı hayât ediyorlar ve mesûliyet-i maddiye ve maneviyesini yüklendikleri bu harbin memleketi nasıl bir uçuruma sürüklediğini bir ân bile düşünmüyorlardı. Vatan; tâ cân-gâhından yaralanmış, millet; hâl-i ihtizâra gelmiş iken zimâm-dârân ve mensûbîn yekdiğeriyle müsâbaka edercesine iddihâr-ı servete çalışıyorlardı. Nazarlarında, memleket mâlikâneleri ve efrâd-ı millet de memlûkleri addediliyor ve hattâ mülk ve millete o kadar ehemmiyet bile izâfe edilmiyordu. Bir nâzır ve kumandanları: "Mısır gazeteleri benim ezvâk ve sefahatle dem-güzâr olduğumu yazmışlar. Daha ciddî işlerle meşgul olduğumu görsünler" türrehâtıyla Arabistan'da birtakım mazlûmîni darağacına asarken, pâyitahtda heyet-i merkeziyeleri fukarâya çamurdan verdikleri ekmekden çaldıkları yüz binlerce liranın hesâbını gûyâ, plançolarla, müftehiren ilân ediyorlardı.

Hâsılı Kanûn-ı Esâsî'nin 10, 12, 15, 21, 22, 23, 26, 36, 39, 86 ve 119'uncu maddelerinin temîn etdiği hukuk-ı şahsiye ve siyâsiye sarâhaten pây-mâl edilmiş ve hatır ve hayâle gelmeyen mezâlim ve cinâyât irtikâb olunmuşdur.

Şu îzâhâtdan sonra her ne kadar heyet-i tahkikiyece icrâ kılınan tahkikat netîcesinde, ber mûcib-i iddiâ müttehimlere isnâd olunan fiil, fırka-i siyâsiye şeklini iktisâb edemeyen ve cemiyet-i hafiye esâsını ve komitecilik icrââtını sûret-i dâimede muhâfaza eyleyen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin muâmelât-ı resmiyeye harekât-ı keyfiye ve ferdiyeyi mezc ve kuvâ-yı selâse-i Devlet'e dördüncü bir kuvvet daha ilâvesiyle bil-cümle husûsât ve muâmelât-ı umûmiye-i Devlet'i işbu kuvvete mutâ ve münkad kılmak sûretleriyle şekl-i hâzır-ı hükûmeti tagyîr sûretinde tavsîf edilmekde bulunmuş ise de şimdiye kadar Dîvân-ı âlîlerinde icrâ kılınan muhâkeme netîcesinde mâhiyet-i fiiilin ihdâs edilen bir kuvve-i hafiye-i râbia ile doğrudan doğruya tagyîr olmayıp, belki Kanûn-ı Esâsî'nin "Memâlik-i Devlet-i Osmaniye ve tebaa-yı Devlet'in hukuk-ı umûmiyesi ve vükelâ ve memûrîn-i Devlet ve mecâlis-i umûmiye ve mehâkim ve dîvân-ı âlî ve umûr-ı mâliye ile vilâyâtın tarz-ı idâresinden" bahis Devlet-i

Âliye-i Osmaniye'nin sûret ve şekl-i idâresine mütedâir ahkâmını külliyen ilga ve ibtâl edecek ahkâm-ı gayr-i kanûniye ve keyfiye vaz ve tatbîki sûretiyle tagyîr ve tahrîf etmekden ibâret bulunmuşdur.

Ol bâbdaki nizâmnâme-i dâhilîsi mûcibince ibtidâen bir şekl-i siyâsîde teşekkül eden ve efkâr-ı müttehidesiyle takib etdiği programını menâfi-i mülk ve millet için halâskâr bir vaz ile tatbîke sâ'î bulunan ve Avrupa fırak-ı siyâsiyesine şebîh bir şekil ahzeden İttihad ve Terakki Fırkası'nın işbu şekl-i zâhirisiyle bunun tevlîd etdiği icrâât ve harekâtı hiçbir sûretle bir cürm-i kanûnî addetmek doğru değildir. Bu gibi husûsât ancak fırak-ı siyâsiyenin ictihâdındaki hatîât kabîlinden addolunabilir.

Ez-cümle Fırka'nın 329 ve 332 senesi ile anı takib eden senelerde akdetdiği kongrelerinde programına idhâl edilip tatbîkine sâ'î bulunduğu ve kısm-ı siyâsî ve iktisâdî ve idârî ve maârif gibi fusûl (Sayfa: 191) tahtında telhîs edilen programıyla teşkîlâtdan ve meclis-i umûmî ve kâtib-i umûmî ve merkez-i umûmîsinin vezâifinden ve kongre reis ve a'zâsının intihâb ve tayîninden ve teşkîlât-ı hâriciyesiyle kâtib-i mesûl ve heyet-i merkeziyelerinin vezâifinden ve sancak merkezleriyle mülhakatdaki teşkîlâtdan ve muhâbirlerin vezâifinden ve Cemiyet'e duhûl ve intisâbdan ve kongrelerin sûret-i teşekkül ve vezâifinden ve İstanbul teşkîlâtı ile müfettişlerinden ve sûret-i inzibâtdan ve Cemiyet'in muâmelât ve vâridât-ı mâliyesinden ve kulüblerden ve teşkîlât-ı merbûteden bahis bulunan nizâmnâmesi kâmilen Fırka'nın şekl-i siyâsî-i hâriciyesini göstermekdedir ki, bunların sûret-i tatbîk ve icrâsı bin-netîce bazı mahâzîr tevlîd edebilir. İşte bu gibi mahâzîr bir fırka-i siyâsiye mensûbîninin hiçbir zaman muâhezesini îcâb etdirmeyip kavânîn-i cezâiyede, bu gibi efâle karşı sâkit ve sâmit bir hâlde bulunmakdadır. Fakat fırak-ı siyâsiye, pek sarîh ve âşikâr olarak bildirdiği programı hâricinde bazı âmâl perverde ederek icrâât-ı hafiye ve müdâhalât-ı gayr-i kanûniyeye de cüret eylediği zaman işbu efâl, programın tatbîkinden ibâret olmayıp belki andan büsbütün başka mâhiyetde şekil ve idâre-i Hükûmet'e müdâhale vaziyetini izhâr ederse, işte o zaman şîrâze-i idâre-i Devlet muhtell ve nizâm ve intizâm-ı mülk ve millet dahi haleldâr olur ve artık hukuk-ı umûmiyeyi alâkadâr eden işbu muâmelât-ı kanûnun eşhâs-ı ferdiyeye karşı kabûl etdiği cezâ tehdîdi altındaki menhiyâtı

idâdına dâhil bir cürm-i âdî şekline girer. İşte on senelik tecârib ve hulâsaten arz eylediğim cerâim-i âdiye ve cinâyât-ı azîme-i siyâsiyeden bazı efâl ve icrâât, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şu şekl-i zâhir-i siyâsiyesinden büsbütün başka bir şekl-i hafî ile de meşgul ve mayûb olduğu husûsunda efkâr-ı umûmiyede elîm ve ezelî bir kanâat husûle getirmişdir. İşte kavânîn-i cezâiyenin sûret-i tefsîrindeki muvaffakıyet ve ahkâm-ı kanûniyenin bihakkın tatbîkindeki madelet bu esâsât-ı mantıkiye ve nazariyât-ı cezâiyenin şu sûretle tefsîr ve tavzîhi ile kabil olabilir. Binâenaleyh pek mukaddes olan ve ictihâd-ı zâtî mahsûlü bulunan zâhirî programlara hürmetle beraber icrâât-ı hafiyeye âlet olan kuvvetlere karşı da mücâhedât-ı kanûniyede bulunarak nâm-ı mübeccel-i adlîyi yükseltmeği memûriyetimiz kendine mütehattim bir vazîfe addeder.

Reis Paşa Hazretleri şu tarihî ve muazzam muhâkemede nazar-ı dikkat ve itibâre alınacak en mühim nokta, maznûnlar meyânında Fırka'nın şekl-i zâhirî ile alâkadâr olanlarla mukaddesât-ı millet ve memleketi bugünkü hâl-i perîşâniye marûz bırakan kuvve-i hafiyeye merbût ve mensûb bulunanları yekdiğerinden tefrîk etmek emr-i azîmîdir. Dîvân-ı âlîleri işte şimdiye kadar vâki olan tedkikat ve muhâkemâtıyla işbu emr-i mühimmi îfâ etmiş ve kısmen elde edilen delâil ve emârât-ı kanûniye ile efkâr-ı umûmiyeye ayn-ı tercümân olan kanûna karşı mücrim mevkiinde bulunanlarla masûm olanları pek âşikâr bir sûretde meydana çıkarmışdır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin cerâidle ilân eylediği kongre programlarıyla alınıp götürülen ve yalnız bazı aksâmı elde edilebilen ve muâmelât-ı resmiyeye komite icrâât-ı hafiyesinin müdâhalâtını pek açık olarak irâe eden evrâk-ı dâvâ arasındaki şifreli ve şifresiz telgraflar ve muhâbere evrâkı ile alel-usûl ilân-ı Meşrûtiyet'i müteâkıb gazetelerde gördüğümüz bazı esrârengiz vekayi ve cinâyât ki –şu mahkeme salonu komitenin kurbanı olan Zeki Bey'in muhâkemesine şâhid olmuşdur– enzâr-ı hakîmânelerine arz olununca marûzâtım kanâat-bahş bir hâl arz eder. Bu vechle program tahtında icrâ-yı faâliyetle mülk ve millete menâfi-i azîme temînine hâdim fırak-ı siyâsiyelerin mevki ve vaziyetini teşrîh etdikden sonra, o kuvve-i hafiyenin mürtekibi bulunduğu cerâim-i vakanın Kanûn-ı Cezâ'ya da derece-i tetâbukunu taharrî etmek îcâb eder. Kanûn-ı Esâsî'nin yüz yirminci mad-

desi aynen: "Kanûn-ı mahsûsa tabiyet şartıyla Osmanlılar hakk-ı ictimâa mâlikdirler. Devlet-i Osmaniye'nin tamâmiyet-i mülkiyesini ihlâl ve şekl-i meşrûtiyeti ve hükûmeti tagyîr ve Kanûn-ı Esâsî ahkâmı hilâfında hareket ve anâsır-ı Osmaniye'yi siyâseten tefrîk etmek maksadlarından birine hâdim veya ahlâk ve âdâb-ı umûmiyeye mugayir cemiyetler teşkîli memnû olduğu gibi alel-ıtlak hafî cemiyetler teşkîli de memnûdur" diye musarrah olduğu gibi, 29 Receb 327 ve 3 Ağustos 325 tarihli Cemiyetler Kanûnu'nun üçüncü maddesinde aynen "Ahkâm-ı kavânîne ve âdâb-ı umûmiyeye mugayir bir esâs-ı gayr-i meşrûa veya âsâyiş-i memleket ve tamâmiyet-i mülkiye-i devleti ihlâl ve şekl-i hâzır hükûmeti tagyîr ve anâsır-ı muhtelife-i Osmaniye'yi siyâseten tefrîk maksadına müstenid olmak üzere cemiyetler teşkîli câiz değildir." Ve kanûn-ı mezkûrun on ikinci maddesinin son fıkrasında aynen: "İşbu cemiyetler üçüncü maddede muharrer ve Cezâ Kanûnu'nda musarrah bulunan makasid-i muzırra ve memnûadan biri için teşkîl edilmiş olduğu sûretde kanûn-ı mahsûsa tevfîkan terettüb edecek cezâ başkaca hükmolunur" diye musarrah olmasına nazaran, mevâdd-ı mezkûre cemiyet-i hafiye teşkîlinin sûret-i katiyede memnûiyeti ve efrâdının eşhâs-ı ferdiye gibi tecrîm edileceğini gösterir. Binâenaleyh İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kısm-ı hafîsinin harekât-ı kanûn-şikenâne ve cürmiyesi mûcib-i muhâkeme ve muâheze görüldüğünden o kısmın icrââtını tedkik etmek îcâb ediyor. Komitenin ibtidâ-yı teşekkülünden zaman-ı infisâhına kadar muâmelâtını tedkik etdiğimizde görüyoruz ki efkâr-ı muhâlefeye karşı kemâl-i şiddet takib eden ve mukadderât-ı milleti kendi arzularına bâzîçe ittihâz eyleyen ve arzu-yı umûmî hilâfında ilân-ı harb ve beynel-anâsır nifâk ve şikak husûsuna hâdim icrâât ve milletin infâk ve iâşesi dolayısıyla bazı menâfi-i gayr-i meşrûa ile elde edilen servetleri husûsî menâfi temîn eden şirketlere hasretmek gibi husûsât bu hafî kuvvetin tevlîd etdiği başlıca efâlidir ki bugün muâhezeyi îcâb etdiren ve mahkûmiyeti intâc etdirmesi lâzım gelen harekâtı teşkîl eden işte bunlar telhîs edildiği takdîrde, Kanûn-ı Cezâ'nın elli beşinci maddesinin son fıkrasında aynen "Kanûn-ı Esâsî'yi ve hükûmetin şekil ve heyeti veya saltanat-ı seniyyenin usûl-i verâsetini tagyîr ve tebdîl veya imhâya cebren teşebbüsü sâbit olan şahıs idâm olunur" diye mu-

sarrah olan ve vaz-ı kanûnun maksûdu bulunan Kanûn-ı Esâsî'nin esâs ve rûhunu tagyîr eden efâl-i cürmiyenin mevzû-i bahsedilmek istenildiği tebeyyün eder. Hulâsa olarak tekrar arz etmek isterim ki bu noktanın kemâl-i ehemmiyeti vardır, Paşa Hazretleri. Bu dâvâyı mahkeme-i muhteremelerine sevketdiğimiz zaman cürmün Hükûmet'in (Sayfa: 192) şekil ve heyetini tagyîr ve tebdîl olduğunu arz etmişdik. Hâlbuki icrâ olunan tedkikat ve muhâkemâtdan sonra hâsıl olan kanâate nazaran cerâim-i vâkıa şekl-i hükûmeti tagyîr değil, belki Kanûn-ı Esâsî ile muayyen olan idâre-i hükûmeti tebdîl ve tagyîrdir ki bu da, Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâm-ı mevzûasını tagyîr demekdir. Zîrâ bu harekât-ı cürmiye ile şekl-i hükûmet tagayyür etmemiş, idâre-i devlet tagayyür etmişdir. İdâre-i devlet ise Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâm-ı sarîhasıyla muayyendir. Şu hâlde Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâm-ı sarîhası tagayyür etmişdir. Esâsen vaz-ı kanûnun bu maddede "Kanûn-ı Esâsî" cümlesini vaz etmiş olması, Kanûn-ı Esâsî'nin şu sûretle tagyîr ve tebdîlini kasdetmiş bulunmasından mütevelliddir. Yoksa salâhiyetdâr olan mecâlisde, Meclis-i Mebûsân ve Â'yân'da Kanûn-ı Esâsî'nin kuvve-i cebriye istimâliyle kahren tebdîl etdirilemeyeceği âşikârdır.

Derece-i mutâbakat fiili dahi şu vechle taayyün etdikden sonra fâil-i cürm olanların taharrî ve tefrîki îcâb eder. Şimdiye kadar vâki olan marûzâtım gösteriyor ki efâl-i cürmiyeden addetdiğiniz husûsât cemiyet-i hafiye erkânının icrââtı ve mücrim de anın a'zâ-yı faâlesidir. Şu hâlde bu dâvâda tecrîm emrinde aranılacak ve tahlîl edilecek nokta cemiyet-i hafiye mensûblarının taabbînî keyfiyetidir. Mustantik kararnâmelerinde mufassalan mevzû-i bahsedilen ve komitenin kendilerince mühim addetdikleri muâmelât Hükûmet'le irtibâtını pek ayân bir hâlde gösteren esbâb ve delâile ve alel-husûs kuvve-i icrâiyede mühim bir mevki tutan maznûn-ı aleyhimden bazılarının kezâlik maznûn-ı aleyh olup elyevm hâl-i firârda bulunan Mâliye nâzır-ı esbâkı Cavid Bey'in, ilân-ı harbin tarih-i ilânından zaman-ı isticvâbına değin muhârebe esnâsında cereyân eden ve bütün safahât ve vukuâtı irâe eder tarzdaki mefsûh Meclis-i Mebûsân Beşinci Şube'sinde sebk edip esbâb-ı sübûtiyeden olmak üzere Dîvân-ı Harb-i âlîlerine takdîm etdiğimiz mufassal ifâdâtını hâkî matbû zabıtnâmeler mündericâtı ve kezâlik o sırada Bahriye nâzırı olan Çürüksulu

Mahmud Paşa Hazretleri ile yine o Kabine'de a'zâ bulunan Adliye nâzırı İbrahim Bey'in ifâdâtı muhteviyâtına göre son beş senelik silsile-i seyyiâtden mesûl olmaları îcâb eden maznûn-ı aleyhimden sadr-ı esbâk firârî Talat Paşa ile Bahriye ve Harbiye nâzırları olup rütbeleri ref edilmiş olan Enver ve Cemal beylerle o kuvve-i hafiyeyi âdetâ ihdâs etmiş bulunan Doktor Nâzım Bey'in Harb-i Umûmî'nin ilânından mütârekenin akdine kadar mevki-i mesûliyeti ve Cemiyet'in program hâricindeki icrâ'âtiyle meşgul olan kuvve-i hafiyesiyle alâka-i hafiyelerini muhâfaza ve o kuvve-i hafiyeye minel-kadîm intisâbla birçok cerâim ve cinâyâta iştirâk ve kuvvetin kendilerine bahşetdiği cüret ve cesâretin tevlîd eylediği hareket-i ferdiye ve şahsiyeleriyle Memâlik-i Osmaniye'nin tarz-ı idâresi taht-ı tekeffülünde bulundurulan ve Devlet-i Osmaniye'nin mevcûdiyet-i siyâsiyesini temîne hâdim olan Kanûn-ı Esâsî'nin sâlifül-arz ahkâm-ı sarîhasını bil-fiil tagyîr etdikleri tahakkuk ve tebeyyün eylemişdir. Binâenaleyh mûmâ-ileyhüm Talat Paşa ile Enver, Cemal ve Doktor Nâzım beylerin Kanûn-ı Esâsî'nin yüz yirminci maddesi ahkâmı hilâfında hareketle ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şekl-i zâhirîsinden büsbütün başka bir şekil ve mâhiyetde bir cemiyet-i hafiye teşkîli sûretiyle Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâm-ı sarîhasını tagyîr etmek fiilinin fâili oldukları tebeyyün etmekle mûmâ-ileyhümün mücremiyetlerine ve hareketlerine tevâfuk eden Cemiyetler Kanûnu'nun üçüncü ve on ikinci maddeleriyle bu maddelerin matûfün aleyhi olan Kanûn-ı Cezâ'nın elli beşinci maddesinin son fıkrasına tevfîkan tayîn-i cezâlarına ve diğer maznûnînden olup hâl-i firâr ve ihtifâda bulunan Mâliye Nâzır-ı sâbıkı Cavid ve Ticâret ve Zirâat nâzırı Mustafa Şeref beylerden, mûmâ-ileyh Mustafa Şeref Bey memleketimizin nâdiren yetişdirdiği erbâb-ı kemâlden olup Avrupa'da ciddî sûretde tahsîlini bil-ikmâl memleketine avdetinde müktesebât-ı âliyesini menâfi-i âliye-i memleket uğrunda sarf ve istimâle hasreylemiş ve bu maksadla kabûl eylediği makam-ı Nezâret'de dahi hiçbir nüfûzun taht-ı tesîrinde olmayarak çalışmış ve harbin son senelerinde kabûl eylediği zaman-ı Nezâret'inde harbin tevlîd eylediği ahvâl cümlesinden olmak üzere teşkîl edilen İhrâcât Komisyonu riyâseti dolayısıyla hâiz olduğu salâhiyet-i vâsiayı tamâmen hüsn-i istimâl etmiş ve diğer birtakımları gibi ihrâz etdiği mevki menâfi-i şahsiyesine âlet etmek küçüklüğünü

göstermemişdir. Tahkikat-ı istintâkiye sırasında sebk eden ifâdâtı kâmilen bu cihâtı müeyyed olduğu gibi, icrâ-yı muhâkeme ile de aksini müsbet hiçbir delîl ve emâre-i kanûniyeye dest-res olunamamışdır.

Mâliye nâzır-ı esbâkı Cavid Bey'e gelince: Müşârün-ileyh Devlet'in menâfi-i âliyesini derk ve teyakkun ederek harbe adem-i duhûl için pek çok ibrâz-ı mesâî eylemiş olması ve buna muvaffak olamayınca istifâ etmiş bulunması, kendisinin o kuvve-i râbianın taht-ı nüfûz ve tesîrinde îfâ-yı memûriyet eylemediği pek bâriz delâilden olup, esâsen Devlet-i Âliye-i Osmaniye'yi şu hâl-i felâkete ilka eden esbâbın en birincisi Harb-i Umûmî'ye duhûl olduğu teemmül olur ve müşârün-ileyhin Meclis-i Mebûsân-ı mefsûhun Beşinci Şube'sindeki beyânâtı tedkik ve mütâlaa buyurulursa görülür ki Cavid Bey hiçbir zaman kuvâ-yı hâriciye ve hafiyenin taht-ı emr ve nüfûzunda kalmamışdır ve dâimâ menâfi-i mülk ve milleti sıyânet ve müdâfaa ile menfaat-i şahsiye endişelerini katiyyen reddetmişdir. Müşârün-ileyhin Harb-i Umûmî'nin zuhûrundan evvel ve badel-istifâ son senelerde tekrar Kabine'de bulunması dahi, takib etmekde olduğumuz nokta-i nazara göre mûcib-i muâheze ise de, şu kadar ki müşârün-ileyhin İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meclis-i umûmîsi a'zâ-yı tabîiyesinden olması dolayısıyla ne istifâsından evvel ve ne de badel-istifâ tekrar Mâliye Nezâreti'ne geldikden sonra o meclis-i umûmîde bulunduğuna ve müzâkerâta iştirâk etdiğine dâir elimizde pek ufak bir delîl mevcûd olmayıp, bilakis vükelâlık mesnedini terkeylemesi ve Harb-i Umûmî'ye o kuvve-i hafiyenin arzu ve muvaffakıyâtıyla dâhil olduğu hakkında sadr-ı esbâk Said Halim Paşa'nın Meclis-i Mebûsân'da Beşinci Şube'sindeki beyânâtı evvel ve âhir o kuvve-i râbiaya, o kuvve-i hafiyeye adem-i inkıyâd ve mutâvaatına en büyük bürhândır. Zekâ-yı hârikûlâdesiyle belâgat ve talâkat-ı müstesnâsıyla bir şahsiyet-i mümtâze olan Cavid Bey Avrupa ricâl-i siyâsiye ve mâliyesi arasında şâyân-ı iftihâr bir mevki kazanmışdır. Binâenaleyh bir nezâret mevkiini muhâfaza etmek için birtakım kesânın müdâhalâtına marûz olmağa tahammül edeceğine vicdânım hiçbir vechle kail olmadı.

Alacağı maâşın pek fazlasını Avrupa'da bir müessese-i mâliyede çalışmağla kazanabileceğine şahsiyeti en büyük kâfil ve zâmindir. Son defa Talat Paşa Kabinesi'nde Mâliye Nezâreti teklîf olunduğu

vakit Berlin'den Talat Paşa'ya (Sayfa: 193) verdiği cevâb-ı reddin sûreti Dîvân-ı âlîlerine takdîm etdiğim mefsûh Meclis-i Mebûsân'daki beyânâtı arasında mevcûd olduğu gibi, bilâhire Cahid Bey tarafından nezâreti kabûl etmesi için çekilen telgraf üzerine ne gibi şerâit dâiresinde teklîf-i vâkii kabûl eylediği de muharrerdir. Arz etdiğim o beyânât-ı mufassala ve telgraf cevâbları kendisinin öyle bazı hafî kuvvetlere serfürû etmediğine en kat'î delâildendir. Cavid Bey hakkında vaktiyle pek çok şeyler söylenmiş ve işidilmişdir. Ez-cümle yapmış olduğu istikrâzlardan verilmesi âdet olan komisyonları alarak mebâliğ-i azîme cem ve derc etdiği şâyi olmuşdur. Fakat bu şâyia cüzi, küllî hiçbir delîl ile teyîd etmemişdir ve kendisinin tarz-ı maîşeti ve güzâriş-i hayâtı bilakis öyle eshâb-ı servet ve sâmândan bulunmadığını irâe eylemekdedir. Mûmâ-ileyh hakkında tahkikat icrâsını mûcib yeni veya eski bir cürme muttali olduğumuz takdîrde hemân hakkında takibât-ı kanûniye icrâ edeceğimiz şübhesizdir.

Şeyhülislâm-ı esbâk Musa Kâzım Efendi hazretlerine gelince: Müşârün-ileyh memleketin ilim ve irfânı nâmına bir mühim mevki sâhibi oldukdan başka, bugün birer mevki-i bülend tutan müntesibîn-i hukukun kendisinin rahle-i tedrîsinden senelerce feyz aldığı bir sîmâ-yı muhteremdir. Böyle bir mevki ve mefkûreye sâhib olan müşârün-ileyhin hasîs ve nâ-meşrû âmâl ile meşguliyetini hiçbir akl-ı selîm ve sâhib-i izân kabûl edemez. Esnâ-yı muhâkemede tahassul eden kanâat ve îrâd olunan esileye verdiği cevâblardaki sâfiyet-i kalbiyenin tercümânı olan vaz ve etvâr müşârün-ileyhin nezâhet-i ahlâkiye ve vicdâniyesine en bâhir delîldir. Binâenaleyh bugün Türk gençliğinin kendisine bütün kuvvetiyle ve mevcûdiyetiyle merbût bulunduğu muhterem muallimleri yukarıdan beri arz ve tafsîl etdiğim fecâyi ve cinâyâtla hiçbir zaman şâibedâr olmamışdır. Ve buna da imkân-ı maddî yokdur. Bihakkın işgal etdiği Makam-ı Muallâ-yı Meşihat her zaman için müşârün-ileyhin ilim ve fazlı dolayısıyla kendisinin bir mevki-i tabîiyesidir.

Posta ve Telgraf ve Telefon nâzır-ı esbâkı Haşim Beyefendi'ye gelince: Müşârün-ileyh dahi bütün hayât-ı memûriyetini pek afîf ve vicdânına hâkim olarak imrâr ile hiçbir zaman Fırka'nın icrââtına iştirâk etmemiş ve harb-i meşûmun son senelerinde kendisine teklîf edilen Posta ve Telgraf Nezâreti'ni de ahvâlin tevlîd etdiği zarû-

ret ilcââtı ve hidmet-i vataniye ümniyesiyle kabûl etmiş olduğu bu memûriyetinde katiyyen kendisini lekedâr edecek şekilde kuvve-i hafiyenin evâmirine itâat ve inkıyâd etmemiş ve bütün harekâtıyla ictihâd-ı zâtisine hâkim ve nezâhet ve kanâat-i vicdâniyesine sâhib olduğu ve pek yüksek bir nâmûsa mâlik oldukları hâlde îfâ-yı vazîfe eylemişdir. Müşârün-ileyh hakkındaki tahkikat ve Dîvân-ı âlîlerince cereyân eden muhâkemâtda da kendisinin kezâlik mahkûmiyetini mûcib hiçbir emâre-i kanûniye tahassul edememişdir.

Â'yân reis-i esbâkı Â'yân'dan Rifat Beyefendi'ye gelince: Müşârün-ileyh seferberlikden mukaddem yani 329 senesi Şubat'ı evâhirinde mukaddemâ Balkan Harbi'nin bu millet-i masûmeyi ilka etdiği felâketli anlarda bir mecbûriyet-i vicdâniye ile mecbûren kabûl etdiği Mâliye Nezâreti mevkiinden istifâ ile çekilerek kuvve-i teşrîiye meyânına dâhil ve Heyet-i Â'yân'a a'zâ tayîn olunmuşlardır. Pek asîl ve necîb bir âileye mensûb olan ve bütün hayât-ı memûreleri nâmûskârâne muvaffakıyât ile mâlî bulunan Rifat Beyefendi, Harb-i Umûmî'nin devâm etdiği müddet zarfında Devlet'in mukadderâtı üzerinde mühim tahavvülât ve teşevvüşât husûle geldiği sıralarda Â'yân riyâsetinde bulunarak Kanûn-ı Esâsî'nin 64'üncü maddesinin ahkâm-ı sarîhası dâiresinde Heyet-i Mebûsân'dan verilen kavânîn ve muvâzene lâyihaları üzerinde Heyet-i Â'yân'ca icrâ kılınmış olan tedkikat dolayısıyla îcâb eden muâmelâtı tertîb ve müzâkerâtı idâre ve tanzîm ile meşgul olarak, hiçbir vechle o şerzime-i kalîlenin tervîc-i âmâl ve efkârına hidmet etmemiş, vezâif-i sâire-i riyâseti kemâl-i nâmûs ve bîtarafî ile îfâ eylemişdir. Binâenaleyh kendilerinin diğer zevât gibi bu kuvâ-yı hafiyeye iştirâk eylediklerine dâir hiçbir delîl ve emâre yokdur. Elyevm Dîvân-ı Harb-i Örfî, Dîvân-ı âlîlerinde mevzû-i bahsolan Kanûn-ı Esâsî'nin ahkâm-ı münderecesini tagyîr ve bu gibi âmâl ve makasid-i cürmiye ile meşgul olduğunu beyân etdiğimiz maznûnların efâl ve harekât-ı cürmiyelerine gerek doğrudan doğruya hem-fiil olarak ve gerekse tahrîkât ve cürmün vesâit-i icrâiyesini tedârik ve madde-i cürmiyeyi idâd veya teshîl sûretleriyle feran zî-medhal olarak iştirâk eylediklerine ve hattâ bir kısım mücrimînin harekât-ı cürmiyelerini tervîc ve umûr-ı memûrelerinde âmil olmak üzere bu ciheti temîn etmek sûretiyle bir cürm-i ahlâkî ile de maznûn bulunduklarına dâir kanâat-

bahş olacak hiçbir gûnâ delîl ve emâre-i kanûniye tahassul edemediğinden müşârün-ileyhüm Musa Kâzım Efendi Hazretleriyle Rifat, Haşim ve Cavid ve Mustafa Şeref beyefendilerin berâetlerine karar itâsı ile lâzıme-i muâdeletin îfâsını taleb ve Hükûmet'in Harb-i Umûmî'ye duhûlü üzerine Kabine'den çekilen ve cebren Avrupa'ya gönderilen Süleyman el-Büstanî ve Oskan efendiler, haklarındaki bu maznûniyetden haberdâr olsa idiler ve İstanbul'a gelmelerine imkân bulunsa idi belki şu davete icâbet ederlerdi. Fakat dâire-i kanûna tevfîkan teblîgat îfâ edilmiş olmakla beraber bu taharrî ve teblîgatdan kendilerinin haberdâr olduklarına vicdânen hiçbir vechle kani değilim. Binâenaleyh müşârün-ileyhümâ haklarındaki dâvânın tefrîki mukteza-yı hakkaniyet ve adâletden bulunduğundan müşârün-ileyhümâ ile henüz vaziyet-i sıhhiyesi taayyün edemeyen Ahmed Esad Efendi Hazretleri hakkındaki dâvânın tefrîkini istirhâm ederim. Son bir söz olmak üzere şunu da ilâve edeyim ki müddeayât ve marûzâtım ancak bütün efkâr ve efâl ve âmâlîne kanûnî ve anın hüsn-i tatbîkini nokta-i nazar edinmiş olan memûriyetimizin mahsûl-i ictihâdı ve kanâat-i vicdâniyemizin netîce-i ilhâmâtıdır.

Reis — [Müddeî-i Umûmî Muâvini'ne hitâben] Mazeret-i meşrûanızı isbât etmeksizin huzûr-ı mahkemede alenen nakz-ı sıyâm etdiğiniz için sizi tevbîh ediyorum.

Müddeî-i Umûmî Muâvini **Reşad Bey** — Nakz-ı sıyâm etmedim, dudaklarımı ıslatdım.

Reis — [Müdâfaa vekîli Ali Haydar Bey'e hitâben] Yarın da sizin müdâfaanızı dinleriz.

Muhâkemenin Hitâmı

Saat	Dakika
4	20

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa, Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey**
Müddeî-i Umûmî: Muâvinlerden **Reşad Bey**

YEDİNCİ MUHÂKEME*

Perşembe, 26 Haziran 1335

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Esbâk Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, esbâk Şeyhülislâm Esad Efendi, esbâk Â'yân reisi Rifat Bey, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Hüseyin Haşim Bey.

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Sadr-ı esbâk Talat Paşa, esbâk Harbiye nâzırı Enver Efendi, esbâk Bahriye nâzırı Cemal Efendi, esbâk Maârif nâzırı Doktor Nâzım Bey, esbâk Mâliye nâzırı Cavid Bey, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Oskan Efendi, esbâk Ticâret ve Zirâat nâzırı Süleyman el-Büstanî Efendi, esbâk Ticâret ve Zirâat nâzırı Mustafa Şeref Bey.

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3594, 11 Şevval 1337/10 Temmuz 1335 (ek: s. 185-193).

Birinci Celse

Saat Dakika
4 15

Reis — [Maznûnîn müdâfaa vekîli Ali Haydar Bey'e hitâben] Buyurun.

Müdâfaa vekîli Ali Haydar Bey — Reis Paşa Hazretleri, heyet-i celîleniz esbâk Kabine erkânını muhâkeme etdikleri esnâda yani 4 Mayıs 335 tarihli kararında aynen şöyle demişdi: "Hiçbir nüfûz ve tarafgîrîye katiyyen müncezib olmaksızın mahâfet-ullah ile meşhûn olan kalblerimizin darabânından başka sadâya kulaklarımız sâmit olduğu hâlde kudret-i beşeriyenin yetdiği mertebede tatbîk-i adâlete cezm ü kasdetdik." O günden düne kadar bir hayli zaman geçdi. Şu sıralarda oturan zevâtdan bir kısmını, kemmân ve keyfen pek büyük bir kısmını başka yerlere götürdüler ve şimdi heyet-i celîleniz esâsen bir cürm işlememiş olan ve şahsiyetleri ve bulundukları makam-ı nezâreti zaman-ı işgal hasebiyle her türlü mesûliyet-i cezâiyeden zâten beri bulunan müvekkillerim esbâk Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi hazretleriyle müvekkilim Posta nâzır-ı esbâkı Haşim Beyefendi'yi muhâkeme ve hükmünü verecek. Bendeniz bu kararın mahkûmiyet kararı olacağına bir türlü ihtimâl veremiyorum. Çünkü bir tarafdan Allah korkusu diye ifâde etmek istediğiniz o büyük manevî kuvvet, diğer tarafdan tarihin, nesl-i müstakbelin sizin omuzlarınıza, mukaddes formaları taşıdığınız omuzlarınıza tahmîl etdiği mesûliyet o kadar büyük, o kadar ağırdır ki bunlardan teberrî ancak ve ancak şimdi aynen okuduğum ve sizleri öldükden sonra da ebediyen yaşatacak olan bu mûcez kelâmın ahkâmına riâyet ile mümkündür. Öyle olursa –ki buna bütün mevcûdiyetimle emînim– müvekkillerim tamâmen müsterîhdirler. Siz, kararlarınızı verirken her türlü siyâsî efkârdan ve siyâsî cereyânlardan tamâmıyla münezzeh ve yalnız asîl bir fikr-i adâletle hareket edeceksiniz. Ben buna bütün mevcûdiyetimle emînim. Ben Musa Kâzım Efendi Hazretle-

ri'yle Haşim Beyefendi'yi müdâfaa ederken kendimi kanûn-ı cezânın, usûl-i muhâkemât-ı cezâiyenin her müttehimi müdâfaa için bulundurmağa mecbûr gösterdiği müdâfaa vekîllerinden add (Sayfa: 196) etmiyorum, aynı zamanda Musa Kâzım Efendi Hazretleri ile Haşim Beyefendi'nin o büyük şahsiyet-i ilmiyelerini ve tarihe geçmiş olan hayât-ı memûre ve siyâsiyelerini, nâmûslarını, nâmûs-ı millîyi lekeleyecek en ufak bir hareketde bile bulunmadıklarına îmânım da var. İşte böyle kat'î bir îmânladır ki huzûr-ı âlîlerinizde bu iki zâtı müdâfaa ediyorum.

Makam-ı İddiâ dünkü iddianâmesinde mâ-bih-il-tatbîk olmak üzere gösterdiği maddenin ismini biraz tefsîr veya başka türlü tevsîm etmesine rağmen, zât-ı madde İttihad ve Terakki Cemiyeti meclis-i umûmîsinin dördüncü bir kuvvet şeklinde umûr-ı Hükûmet'e, muâmelât-ı Hükûmet'e müdâhale ile şekl-i hükûmeti tebdîl eylemesi maddesinden ibâret bulunuyordu. Veyâhûd da müvekkillerim hakkındaki isnâd yalnız bundan ibâret idi. Binâenaleyh müdâfaâtım –yalnız silâhım nazariyât-ı cezâiye olduğu hâlde– lüzûmsuz sözlerden sarf-ı nazar ederek şu noktalara inhisâr edecekdir: Birincisi, İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Teşkîlâtı. İkincisi, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyâsî bir fırka hâline inkılâbı. Üçüncüsü, meclis-i umûmî a'zâsı, vezâifi, mâhiyeti. Dördüncüsü, İngiltere fırak-ı siyâsiye teşkîlâtı ve Hürriyet İtilâf Fırkası teşkîlâtı; cürm-i mutasavver olabilir mi? Beşincisi, bazı mütâlaât-ı husûsiye. Altıncısı, dâhil ve iştirâk cürmü. Yedincisi, Musa Kâzım Efendi Hazretleri'yle Haşim Beyefendi'nin husûsiyet-i hâlleri. Sekizincisi, kararnâmede iddiâ edilen elli beşinci maddenin zât-ı maddeye adem-i tetâbuku. Dokuzuncusu, hâtimedir.

Cemiyet denilince, Reis Paşa Hazretleri, ilk hatıra gelen mefhûm meşrûtiyet-i idâredir. Çünkü cemiyetleri doğuran meşrûtiyet-i idârelerdir. İstibdâd tarz-ı idâresi ağızlara kilid takdığı iki, üç zâtı muayyen bir gayenin istihsâli için bir araya gelmekden meneylediği hâlde meşrûtiyet, cemiyetler teşkîline müsâade etmek sûretiyle en esâsî bir hak olan hakk-ı ictimâî, hakk-ı meşvereti bahşediyor. Aynı zamanda muâvenet, hüsn-i muâşeret esâslarının tesîsine yardım eden müessesâtdan en mühimleri de cemiyetlerdir. İşte bu esâslara binâendir ki bütün medenî memleketlerde, meşrûtiyetle idâre olunan her yerde

cemiyetlere müsâade edilmişdir. Yalnız cemiyet teşkîli hakkı diğer her nevî hak gibi gayr-i mahdûd değildir. Onun da birtakım kuyûd ve şurûtu vardır. Bilhâssa bu kuyûd ve şurût bizim Kanûn-ı Esâsî'mizin tadîl ve ıslâhı sırasında Cemiyetler Nizâmnâmesi'ne birtakım mevâdd konulmak sûretiyle de nazar-ı itibâre alınmışdır. İttihad ve Terakki Cemiyeti gerek Kanûn-ı Esâsî'de bulunan sarâhate ve gerek Cemiyetler Nizâmnâmesi'nde mevcûd bulunan kuyûd ve şurûta tamâmıyla muvâfık olarak teşekkül etmiş ve menâfi-i umûmiyeye hâdim olduğu Şûrâ-yı Devlet'ce ve Hükûmet'ce resmen tasdîk edilmiş bulunduğu cihetle artık Cemiyet'in teşekkülünün mugayîr-i kanûn olduğunu düşünmeğe de mahall yokdur zannediyorum. Esâsen Cemiyet'in Meşrûtiyet'den sonra bu tarzda teşekkülüne hiçbir kimse itirâz etmediği gibi oraya a'zâ tayîn olunabilen bir zâtın bir mücrim olabileceğini kimse hatıra getiremiyor.

Nasıl getirebilir ki o zamanlar; Meşrûtiyet'in ilânını müteâkıb, başda sevgili pâdişâhımız bulunduğu hâlde bütün efrâd-ı millet, münevver denilen bütün tabakat-ı Osmaniye bu Cemiyet'e ya dâhil olmuş veyâhûd ona müzâheretde bulunmuşdur. Bu mesele hakkında tabiî fazla îzâhâta lüzûm görmüyorum. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti, siyâsî fırka hâline inkılâbı olan 329 senesine kadar bir cemiyet hâlinde idi, onun ayrıca Fırka ile temâsını temîn etmek üzere bir de taşra teşkîlâtı vardı. O zaman tamâmıyla ictimâî bir cemiyet hâlinde olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis-i Mebûsân'daki fırka-i siyâsiyesiyle mevcûd olan münâsebetini bendeniz şu sûretle hulâsa ediyorum:

Merkez-i umûmî; efkâr-ı umûmiye ile fırkasında devâmı elzem olan âheng ve irtibâtın muhâfazası için memleketin ahvâl-i umûmiyesi hakkında edineceği malûmâtdan temîn-i menâfi-i vataniye için muvâfık gördüklerini Fırka'ya teblîg eder, Fırka da teşebbüsâtının netâyicinden merkez-i umûmîyi haberdâr eyler. "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Nizâmnâmesi, madde: 22"

Merkez-i umûmî Devlet'in siyâset-i umûmiyesi hakkında Fırka'dan alacağı malûmâta ibtinâ ederek münâsib göreceği vesâit ile efkâr-ı umûmiyeyi tenvîre sa'y eder. "Madde: 23"

Siyâset-i Devlet'in mesûliyeti Meclis-i Mebûsân'ın ekseriyetine istinâd eden hükûmete âid olduğundan merkez-i umûmî efkâr-ı

umûmiye ile Fırkası'nın arasında, sûret-i muharrere vechle, vâsıta-i tenvîr ve tebellüg olmakdan başka sûretle umûr-ı siyâsiye-i devletle iştigal etmez. "Madde: 24"

Cemiyet, mevize-i dîniye, müessesât-ı ilmiyesiyle, neşriyât ve teşebbüsât-ı müfîdesiyle milletin terbiye-i siyâsiye ve ictimâiyesine hidmetde ve intihâbâtda efkâr-ı umûmiyeye rehberlikde devâm eder. "Madde: 25"

Reis — Bunlar 329 senesinden evvel olan husûsât, ki biz onları muhâkemede nazar-ı dikkate almadık; binâenaleyh müdâfaâtınızı 329 senesinden sonra olan vukuâta hasrediniz. Bunların hepsi malûm şeyler. Nizâmnâmeler ortada.

Müdâfaa vekîli Ali Haydar Bey — Peki efendim. 329 senesinden sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni, Reis Paşa Hazretleri, bir fırka-i siyâsiye hâline inkılâb etmiş görüyoruz. İttihad ve Terakki Fırkası cemiyet iken Meşrûtiyet'in verdiği tecârib ile kendisinde bir rüşd-i siyâsî görerek Cemiyet'i fırka hâline geçirmeğe lüzûm görmüş ve Avrupa'daki fırak-ı siyâsiye teşkîlâtından ve bilhâssa İngiltere fırak-ı siyâsiyesi teşkîlâtından mülhem olarak 329 senesinden sonra nizâmnâmelerini tedvîn eylemişdir. Meclis-i umûmînin 332, 333 senelerindeki nizâmnâmeleri tedkik buyurulacak olursa üç nevî a'zâdan mürekkeb olduğu görülür.

Birincisi, a'zâ-yı tabîiye. İkincisi, a'zâ-yı müntahabe, üçüncüsü de a'zâ-yı mülhaka.

Meclis-i umûmî 24 a'zâdan mürekkeb olup, a'zâ-yı tabîiye ve müntahabeden mürekkebdir. A'zâ-yı tabîiye, merkez-i umûmî a'zâlarıyla reis ve kâtib-i umûmîden, a'zâ-yı müntahabe lâ-akall sülüsânı heyet-i teşrîiyeden olmak üzere kongrece intihâb olunur. "Madde: 15" (Sayfa: 197)

333 senesi nizâmnâmesinin altıncı maddesine göre: Fırka mevki-i hükûmetde bulunduğu takdîrde meclis-i umûmîye dâhil olmayarak kabine a'zâlığına intihâb olunan Fırka'ya mensûb zevât a'zâ sıfatıyla meclis-i umûmîde bulunur ki bendeniz bunu a'zâ-yı mülhaka olarak tasvîr etdim. Şu iki maddeden müstefâd buyurulacağı üzere, Reis Paşa Hazretleri, meclis-i umûmîde a'zâ-yı tabîiye veya müntahabe sıfatıyla bulunmayan Meclis-i Vükelâ heyeti a'zâ-yı mülhakadandır. Yani bunların meclis-i umûmîye irtibâtları gayet hafif ve sırf

fırkacılık nokta-i nazarından inzibât ve intizâm-ı siyâsî temîni maksadından münbaisdir. Meclis-i umûmînin vezâifi ise, bilhâssa nazar-ı dikkatinizi celbederim, İttihad ve Terakki Fırkası programının tefsîr ve tatbîkine nezâret ve Fırka'nın idâresine müteallik mevâdd-ı umûmiye hakkında ittihâz-ı mukarrerât etmek. Reis-i umûmî tarafından verilen ve nizâmnâmeye, programa zabt ü rabta ve intihâbâta müteallik bulunan meseleler hakkında beyân-ı mütâlaa eylemek. Fırka'nın Meclis-i Mebûsân'da ve hâricdeki teşkîlâta aynı istikamet ve cereyânlar verilmesini temîn için propaganda yapılacak husûsâtı tayîn etmek. Fırak-ı siyâsiye ile ledel-iktizâ müzâkere ve itilâf etmek. Mebûs nâmzedlerini takarrür etdirmek. Reis Paşa Hazretleri, sırf meclis-i umûmî teşkîl etmek, şu maddelerden de görülüyor ki, katiyyen bir cürm teşkîl etmez. Oraya gerek bil-intihâb ve gerek bit-tabiiye ve gerek bil-ilhâk a'zâ bulunmak hadd-i zâtında bir cürm teşkîl etse bütün medenî milletlerin teşkîlâtında böyle şeyler bulunmaması ve onların kanûnlarının bunları meneylemesi lâzım gelir. Hâlbuki mesele tamâmıyla aksidir. Bilhâssa İttihad ve Terakki Fırka-i siyâsiyesinin teşkîli esnâsında nazar-ı dikkate alınan mesele, tamâmıyla İngiltere fırkalarının teşkîlâtı olmuşdur. Hattâ birçok yerleri İngiltere fırak-ı siyâsiyeṣi teşkîlâtından noksândır.

Bunu Kont Ostrovski'nin "La démocratie et les partis politiques" nâm eseri tamâmıyla îzâh eder ve arzu buyurulduğu takdîrde de mahkeme-i muhteremlerine aynen takdîm etmeğe hâzır olduğum kitâbın bazı noktalarını arz ve îzâh etmek istiyorum.

[Sahîfe 51... ilâh... "Bill" reformunu takib eden ilk senelerde merkez fırkası teşkîlâtı meydana gelmişdir. İşbu teşkîlâtın merkezi Londra'da olup her tarafa buradan intişâr eylemişdir. İlk cemiyet, muhâfazakârların tesîs eyledikleri "Karlton Kulub/Carlton Club" olmuşdur.

İngiltere'de siyâsî fırkalar evvelce de yok değildi. Bunların esâsı aranacak olursa on yedinci asra kadar çıkılır, fakat bu teşkîlât, esâslı bir mâhiyetde siyâsî ve tam bir mevcûdiyete mâlik olmayıp âdetâ kahve ve meyhânelerde vuku bulan ve siyâsiyâtdan bahsedilen ibtidâî toplanışlardan ibâret idi. Esâslı teşkîlâta ve bazı bir usûl dâiresinde kayd ve kabûl edilen a'zâya mâlik cemiyetleri ancak on dokuzuncu asırda görebiliyoruz. Müşterek hissiyât ve mübâşeret

ihtiyâcâtını tatmîn ve yekdiğere muâvenet esbâbını istihsâl için teşkîl edilmiş olan cemiyetler bilâhire siyâsiyûn için bir mahall-i faâliyet olup kalmışlardır.

"Bill" reformunun en harâretli zamanında, gerek "Birmingham" ve gerek diğer yerlerde "İttihad-ı siyâsî/Unions politiques"ler teşkîl edildiği sırada (Tori)ler dahi el ele vermek ihtiyâcını hissetmişler ve 1831 senesinde "Karlton Kulüb"i teşkîl eylemişlerdir. Bu, bir ictimâ merkezi olup siyâsiyâta dâir konuşulurdu. Cemiyet planında muvaffak olmuşdu. Gerek Meclis-i Mebûsân ve gerek Â'yân a'zâsı "Karlton Kulüb"de bulunurlar, yapacakları işleri kararlaşdırırlar, îcâb eden emirleri alırlar verirlerdi. A'zâ-yı mütehayyize-i mahalliye ile fırkanın erkân-ı mühimmesini görmek üzere taşradan Londra'ya gelen a'zâ, kendilerini "Karlton Kulüb"de göreceklerinden emîn idiler. Ancak oradadır ki müsâvât ve samîmiyet emellerinin husûl-pezîr olduğunu görürlerdi. Bu sûretle kendiliğinden doğan münâsebât ve bunun netîcesi husûl bulan nüfûz ve tesîrât kulübe mukayyed a'zâyı yekdiğerine pek samîmî bir sûretde takrîb ediyordu.

Cemiyetin sînesinde teşkîl edilmiş olan "Siyâsî bir komite/Un comité politique" a'zâ-yı mukayyede ile meclis mümessillerinin (murahhaslar) münâsebât-ı müstakbelesini tanzîm ve idâre ediyordu. Liberaller "Karlton Kulüb"ün bu büyük rolünü görerek 1836 senesinde "Reform Kulüb/Reform Club"i açmışlardır. Bu kulüb biraz zaman sonra Liberallerin karargâh-ı umûmîsi olmuşdur. Bunun da "Karlton Kulüb"in aynı vezâifle meşgul bir komitesi vardı.]

Sahîfe 59–60... ilâh.

[Bunun üzerine radikal a'zâdan "K. Harry M. Harris" yeni bir teşkîlât planı teklîf eylemişdir. Bu plan mûcibince bütün tarafdârları fırkaya istinâd eden hükûmete nüfûz edebileceklerdi; her mahallenin liberalleri toplanarak "Fırkanın Meclis-i Umûmîsi/L'assemblée Représentative du Parti" için îcâb eden murahhasları intihâb edecekler, bu murahhaslar doğrudan doğruya ahâlî tarafından intihâb edildikleri ve onlarla dâimâ temâs ve münâsebâtda bulundukları için efkâr-ı umûmiyeye bihakkın tercümân olabilecekler, günün mühim ve gayr-i mühim bütün mesâiline dâir tarafdârlarına malûmât ve îzâhât verecekler, intihâb esnâsında nâmzedleri hakkında da sûret-i husûsiyede propagandada bulunacaklardı. İşbu plan mahalle

mahalle, miting miting propaganda edilerek tamâm kabûl edilmişdi.] Sahîfe 81... ilâh.

[Bu muvaffakıyetden cesâret alan "Kokos", inân ve hattâ tâziyâne-i idâreyi eline aldı. Hükûmet, Meclis-i Mebûsân veya Â'yân'da mukavemete veya tezâhürât-ı husûmetkârâneye marûz kaldığı zaman heyet-i merkeziye kulübleri ayaklandırır, mitinge teşvîk eder, Meclis-i Mebûsân'a nâ-mütenâhî mürâcaatlerde bulundurur, protesto veya adem-i memnûniyet mektûbları yağdırır, mebûslara doğrudan doğruya emirler bile verdirirdi. "Birmingham"dan çekilen ufacık bir telgrafnâme, taşra kulüblerini harekete getirmeğe kâfî idi. Artık planın millî, zaman ve siyâsete göre, meserretden veya hiddetden haykırır, inler köpürürdü. Gayet muntazam bir sûretde yapılan işbu tahrîkât, mukarrerât, beyânnâmeler ve sâire üç dört kimseden çıkıyordu. Bu kimselerin arkasında veya onlarla beraber "Çemberleyn"ın [Chamberlain] (Sayfa: 198) bulunduğu hükûmetin menâfii ve müdâfaası için bütün teşkîlâtı onun idâre etdiğine şübhe yokdu.

"Birmingham Federasyonu/La Fédération de Birmingham" liberallerin yegâne teşkîlât-ı merkeziyeleri değildi. "Vip" teşkîlâtıyla taşra şubelerinden sarf-ı nazar, "Mançester"de dâhil olduğu hâlde fikr-i umûmî için ayrıca bir de teşkîlât-ı milliye mevcûddu. Bu millî teşkîlât "Teceddüd ve İttihad-ı Millî/National Reform Union" nâmını taşıyordu. Bir aralık millî ittihad söner gibi olmuşdu. Liberal teşkîlâtı "Birmingham"dan idâre olunmağa başlar başlamaz diğer şehirlerin bir hayli liberalleri dahi, Hubûbât Kanûnu'nun esnâ-yı müzâkerâtındaki münâkaşât ve müşâtemâta rağmen merkez-i sıkletin "Birmingham"a nakledildiğini gördüler. Bunun üzerine diğer liberaller Teceddüd ve İttihad-ı Millî'yi ihyâya lüzûm görerek planın mevki-i tatbîke îsâlini "Jan Briç" e havâle eylediler. "Jan Briç", ittihad fikrini pek muvâfık bulmakla beraber program olarak bir noktanın, ıslâhât icrâsı noktasının kabûlünde ısrâr ederek araziye müteallik kanûnların ıslâhını tavsiye eylemişdir. Bunun üzerine "Mançester"de bütün kulüb ve şehir murahhaslarından mürekkeb büyük bir kongre akdedilerek esâslı bir program tanzîm ve kabûl edilmişdir. O dakikadan itibâren "İttihad-ı Millî"nin vazîfe-i esâsiyesini kütüb ve resâil-i mütenevvia neşr ve tevzî memleketin aksâm-ı muhtelifesine konferanscılar izâm, ictimâlar tanzîm sûretiyle propaganda ve temîn-i muvaffakıyet teşkîl eyliyordu.

"Birmingham Federasyonu" intihâb ve Meclis-i Mebûsân ve Â'yân hâricinde hayât-ı siyâsiye ile iştigal etdiği için sonraları amir-i küll olup kalmışdı. Memleketde her ne hareket olursa ondan çıkıyordu. Günün en mühim mesâil-i siyâsiyesinde tezâhürâtda bulunmak için vesâil ihzâr eyliyordu. "Konfederasyon Liberal Nasyonal" yalnız fırka nüfûzuyla kalmıyor; belki kuvve-i icrâiyelik salâhiyetini de kendisinde görüyordu.]

Sahîfe 159... ilâh.

["Kokos"da iki şahsiyet vardır ki teşkîlâtın diğeri mesâbesindedirler. Bunlar da kâtib-i umûmî ile cemiyet reisidir. Kâtib-i umûmî heyet-i icrâiye tarafından müntahab ve onun talîmâtı dâiresinde îfâ-yı vazîfe ile mükellef olup salâhiyeti pek vâsidir.

"Şube kâtibler/Les secrétaires de quartiers"ini idâre eden, talîmât-ı lâzımeyi veren, teftîş eyleyen kendisi olup mitinglerde kâtiblerin "Yüzler/Centaines"e iyi murahhaslar, faâl unsurlar intihâbına çalışır.

Mahalle mahalle, şube şube gezerek ictimâlarda hâzır bulunur, îcâb edenleri teşcî eder, cemiyetce lâzım gelen malûmât ve vesâiki ihzâr ile fırkasının temîn-i muvaffakıyeti için intihâb listelerinin tanzîm ve tasdîkine muâvenet eder, fırkanın bir kanûn veya meseledeki nokta-i nazarını kabûl etdirmek için ictimâlar, mitingler tertîb eyler.

Cemiyetin reisi denilebilir ki bir gösteriş adamıdır. Onun hürmet-i âmmeye mazhar olmuş olması, şehirde marûf ve sâhib-i nüfûz bulunması, zengin ve hiç olmazsa müreffeh yaşayacak derecede sâhib-i vâridât olması lâzımdır.

Reis, her fırsat zuhûrunda, senevî ictimâlarda fırkanın menâfii nâmına nutuklar verir...

Cemiyetin bütün a'zâsının, masârif-i dâime mukabili olmak üzere, muayyen âidât vermeleri lâzımdır.

Bilhâssa Reis Paşa Hazretleri şimdi okuyacağım birkaç fıkraya nazar-ı dikkat-i devletlerini celbederim.]

Sahîfe 277... ilâh.

[Eğer İngiltere arazisi daha müstevî, daha demokratik olsa idi, "Kokos" teşkîlâtı kolay kolay tevkif edilemezdi. İngiltere'nin en büyük müstemlekelerinden birisi olan ve anavatanın ananât-ı ictimâiyesini taşımayan ve demokrasi zihniyetini daha ilk günlerin-

de esâs ittihâz edinen Avustralya, bu müddeâmıza bir delîldir. En muntazam teşkîlâta mâlik, en kavî fırka olan Amele Fırkası orada "Kokos" esâsâtı üzerine binâ edilmişdir, fırka mevki-i iktidârda bulunduğu zaman, gerek fırkanın erkânı ve gerek kabine a'zâsı, "Kokos"un elinde fonoğrafdan başka bir şey değildirler, müttehid nezâret, istiklâl ve mesûliyetden tamâmen tecrîd edilmişdir. Meclis-i Mebûsân'da cereyân eden münâkaşât bir şekilden ibâret olup herşey evvelden "Kokos"ca taht-ı karara alınmış. "Kokos" tarafından kabûl edilmiş olan kanûn lâyihalarına (Bill) kuvve-i teşrîiyece kabûl ve tasdîk edilmiş nazarıyla bakılabilir.

Les chefs du parti et le cabinet, quand le parti est au pouvoir, ne sont que, un "phonographe du caucus " le ministére fédéral a été complétement déppouillé de son independance et de sa responsabilité. La discussion au parlement n'est qu'une formalité; tout est décidé d'avance dans le caucus; le bill qu' il a approuvé peut être considéré comme déja adopté par le parlement.

İngiltere'de hâkimiyet-i milliye ve fırkacılık hissiyâtının maat-teessüf henüz bu derecesine çıkılamadığını beyân ederek müellif-i eser diyor ki:

"İngiliz Kokos'u nüfûzunu Meclis-i Mebûsân ve Â'yân'ın zengin a'zâsına kabûl etdiremediği için zımnen onların nüfûz ve hâkimiyetini kabûle mecbûr oluyor. Binâenaleyh a'zâ-yı mezkûre teşkîlâtın rükn-i esâsîsi olup kalmışlardır."]

[Sahîfe 294... ilâh. İki fırka arasındaki rekabet maat-teessüf iki ticârethâne arasındaki rekabet gibi meşrû telâkki edilemeyecek dereceyi bulmuş, intihâb reylerinin çalınmasına kadar varılmışdır. Bu meyl İngiltere'nin bütün fırkalarında elân bile mevcûddur. Bilhâssa "Liberal Fırkası"nın en mühim zenbereğini böyle meyiller teşkîl etdiği gibi keyfiyet Muhâfazakârân Fırkası'nda daha câlib-i dikkat bir şekil almakdadır.]

[Sahîfe 299... ilâh. Fırkalar, yeniden tanzîm ve teşkîl edilmiş olan parlamentoya yeni bir hâl getirmişlerdir. Meclis-i Mebûsân'a intihâb edilen mebûslar eskiden olduğu gibi artık müntahiblerinin mümessilleri değildirler. Unsur-ı şahsî ve mevziî, artık bir gûnâ ehemmiyeti hâiz değildir. Nâmzed ekseriyâ devâir-i intihâbiye teşkîlâtına yabancıdır, kendisinde evsâf-ı şahsiye aranmaz, matlûb

olan (Sayfa: 199) nokta, bilâ kayd ü şart sadâkat, fırkanın programına merbûtiyet, müdîrânına ve onlar tarafından verilmiş ve verilecek bütün evâmire harfiyen itâatdir. Nâmzedlerin gerek sarâhaten ve gerek zımnen deruhde etdiği vezâif sadâkat ve merbûtiyeti tamâmen îfâ edip etmediğini anlamak için husûsî bir heyet vardır. Şu tafsîlâta göre artık mebûs, mebûs ve mümessillikden çıkıp talîmât-ı mahsûsa ile hareket eden murahhaslık mevkiine düşüyor.]

Reis Paşa Hazretleri, İngiltere fırak-ı siyâsîsi teşkîlâtı hakkında hulâsaten zikretdiğim misâller de gösteriyor ki İttihad ve Terakki Fırkası teşkîlâtı hemân tamâmen İngiltere fırka teşkîlâtından alınmışdır. Binâenaleyh fırka teşkîlâtında ve betarîkül-evveliye meclis-i umûmînin teşkîlinde cürm aramak, Meşrûtiyet ve demokrasi esâsâtıyla gayr-i kabil-i telîfdir. Bunlar her memleketin siyâsî fırka teşkîlâtında mevcûd olan şeylerden yani siyâsetçilik ve fırkacılıkdan ibâretdir, bizde fırkacılık hayâtı pek yeni olduğu ve buna alışılmadığı için biraz garîb görünüyorsa da bu gibi teşkîlâtın îcâbât-ı Meşrûtiyet'den olduğu düşünülürse garabet kendiliğinden zâil olur.

Paşa Hazretleri, bu umûmî mütâlaâtdan husûsa intikal edersek diyebiliriz ki aynı siyâset, aynı hâl bizim memleketimizdeki fırak-ı siyâsiyede de mevcûddur. "Millî Ahrar" gibi "Sulh ve Selâmet" gibi yeni teşekkül etmiş bulunan fırkalardan sarf-ı nazar, önümüzde bugün tamâmıyla yeni ve teşkîlâtına henüz sâhib olmuş bir fırka vardır ki o da bugün zimâm-ı Hükûmet'i elinde tutan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'dır. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın da tamâmıyla İttihad ve Terakki Fırkası gibi meclis-i umûmîsi, kâtib-i umûmîsi, reis, şube kâtibleri ve sâiresi vardır.

Madde: 7 – Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın merkez-i umûmîsi Dersaâdet'de olacakdır. "Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nizâmnâmesi".

Madde: 8 – Hürriyet [ve] İtilâf Fırkası'nın merkez-i umûmîsinde bir reis ve iki reis-i sânî ile on dört a'zâdan mürekkeb bir meclis idâresi bulunacakdır.

Madde: 13 – Her sene Teşrîn-i sânî on beşinde Fırka'ya mensûb Â'yân ve Mebûsân ile Fırka müessislerinden ve merkez-i umûmî a'zâlarından ve taşra şuabât-ı merkeziye kongreleriyle İstanbul şubelerinin her birinin heyet-i umûmiyesinden müntahab murahhaslardan mürekkeb umûmî bir kongre inikad edecekdir.

Kabine'yi teşkîl eden zevâtdan bir kısmı merkez-i umûmî a'zâsından oldukları gibi reis-i vükelânın ve diğer nâzırların her gün merkez-i umûmîye giderek fırka erkânıyla istişâre ve bir hayli kararlar ittihâz etdiklerini gazetelerde görüyor ve okuyoruz. Bunlardan ayrıca bir koleksiyon yapıp takdîm etmeği bedîhiyâtdan bulunduğu için lüzûmsuz addetdim.

Eğer Reis Paşa Hazretleri başkaca bir maddî cürme isnâd etmeyerek mücerred bir fırkanın merkez-i umûmî teşkîlâtı, meclis-i umûmî teşkîlâtı cürm teşkîl ediyor ise Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiye Kanûnu'nun 26 ve 27'nci maddeleri mûcibince ben, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın dahi bu nev teşkîlâta mâlik bulunduğunu, müvekkillerimi maznûn diye mahkemeye sevk eden ve kararnâmeye vaz-ı imzâ eyleyen Müddeî-i Umûmî'ye alenen ihbâr ediyorum. Derhâl mezkûr fırka merkez-i umûmî a'zâsı aleyhinde de takibâtda bulunsun. Fakat Reis Paşa Hazretleri böyle bir şey olamaz ve yapılamaz. Çünkü yanlışdır. Bu, meşrûtî memleketlerde bir hakk-ı tabîîdir. Bu hakk-ı tabîiye kimse mâni olamaz. Nasıl ki Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın merkez-i umûmî a'zâsı hakkında bu nev takibâtda bulunulamaz ve bulunulması yanlış ise işte müvekkillerime de başkaca bir cürm-i maddî isnâd ve isbât etmeyerek, siz orada bir defa a'zâyı tabîiyeden olarak bulundunuz veyâhûd bulunabilirdiniz, Haşim Bey bir defa davetnâme aldığınız için bulundunuz, diyerek ve başkaca bir cürm isnâd etmeyerek mahkeme-i âliyelerinde takibâtda bulunmak da yanlışdır, aynı sûretde muvâfık-ı kanûn bir hareket değildir. Reis Paşa Hazretleri, bütün dünyaca kabûl edilmiş bazı esâsât-ı cezâiye vardır ki bunlardan birincisi berâet-i zimmetin asıl olduğudur. Müvekkillerime öyle maddî bir cürm isnâd edilmedikce, meclis-i umûmîye devâmla şu veya bu kararı memleketin menâfiine muvâfık olmayarak verdiklerini ve onu icrâ eylediklerini isbât eylemedikçe, onlar berî-üz-zimmedirler. Müvekkillerime esnâ-yı muhâkemede niçin meclis-i umûmî a'zâlığı kabûl etdiniz? Niçin fenâlıklar eden zulme ile teşrîk-i mesâî eylediniz, suâllerini sordunuz.

Reis — Suâller öyle değildi.

Müdâfaa vekîli Haydar Bey — Bu makamı, Meclis-i Vükelâ a'zâlığını ne için kabûl etdiniz? Zulme ile teşrîk-i mesâî eylediniz, deniliyordu. Ve sonra diğer suâller de vükelâ meclis-i umûmînin de

a'zâ-yı tabîiyyesinden demekdir. İşte bu sûretle sormakla netîcede o çıkıyordu; binâenaleyh siz bile idiniz, kabûl etmeyebilirdiniz...

Reis — "Zulme" tabîri kullanmadığımı iyi biliyorum.

Müdâfaa vekîli Haydar Bey — O hâlde bendeniz hatâ ediyorum. Maa-mâfîh zabıtlarda vardır. Musa Kâzım Efendi Hazretleri Makam-ı Meşihat'i ne sûretle kabûl buyurduklarını kemâl-i sâfiyetle, kendilerine mahsûs olan o husûsiyet hâlleriyle ifâde etdiler ve kezâlik ne gibi kuyûd ve şurût tahtında ve ne kadar müşkilât ile kabûl buyurduklarını söylediler. Reis Paşa Hazretleri, bendeniz onlarla yek-zebân olarak diyorum ki o zaman kendilerinin teşrîk-i mesâî etdikleri kimselerin cânî olduklarına dâir bir kanûn, bir nizâmnâme, kesb-i katiyyet etmiş bir hüküm yokdu. Bugün şu dakikada yine aleyhlerinde kanûnen kesb-i katiyyet etmiş ve kendilerine cânî demeğe müsâade vermiş bir hükm-i kat'î yok. O zaman henüz cânî oldukları sâbit olmayan kimselerle teşrîk-i mesâî etmek nasıl olur da cinâyâta iştirâk sûretiyle tefsîr olunabilir? Eğer onlar o zaman cânî idi iseler ve onlarla teşrîk-i mesâî hıyânet ise ve hıyânete iştirâk ise o zaman o cânî nâzırların tayîn etmiş oldukları vâlîler, onların teşkîl etmiş oldukları muhâkeme a'zâları ve onların vermiş oldukları kumandanlıkları da aynı sûretle cinâyâta iştirâk sûretinde telâkki etmek lâzım (Sayfa: 200) gelir. Çünkü onlar da, Meclis-i Vükelâ gibi doğrudan doğruya birinci derecede mesûl değillerse de, her hâlde ikinci, üçüncü derecede mesûllerdir.

Dünkü iddiâlardan dolayı Makam-ı İddiâ'ya teşekkür etmeği meslek ve ilm-i hukuk nâmına bir vazîfe addediyorum. Paşa Hazretleri, bu husûsdaki bütün itirâzâtım evvelce mahkeme-i âlîlerine gönderilen lüzûm-ı muhâkeme kararnâmesine âiddir. Acabâ lüzûm-ı muhâkeme kararnâmesini kabûl eden Müddeî-i Umûmî bütün memûrîn-i hükûmeti aslen veya feran, zımnen veyâhûd fiilen, manen veyâhûd maddeten mücrimdir, diyerek üçüncü, beşinci derecede mahkeme-i âliyelerine mi sürükleyecek? Reis Paşa Hazretleri, o zamanki memûrları, nâzırları cânî telâkki edersek iştirâk, mesâî-yi cinâyet görürsek netîce itibârıyla onların yapdıkları bütün muâmelâtın gayr-i kanûnî olduğuna hükm etmek lâzım gelir. Şu hâlde mahkemelerin dört beş senelik vermiş oldukları hükümler tamâmıyla keen-lem-yekün olur. Nâm-ı nâmî-yi hükûmete, nâm-ı

nâmî-yi pâdişâhiye izâfetle icrâ-yı adâlet etmiş olan, icrâ-yı vazîfe eylemiş bulunan kumandanların vermiş oldukları emirlerin de hep sıfıra müncerr olması lâzım gelir. Reis Paşa Hazretleri, buna kimse mütecâsir olamaz. Böyle bir şey talebi bütün on senelik muâmelât-ı devleti alt üst etmek demekdir. Kimse böyle bir şey taleb etmeğe muktedir olamaz.

Şu umûmî îzâhâtdan sonra, cezâ nazariyâtı esâsâtına girişmek üzere bazı misâller söylemek istiyorum. Bir kimse memûrîn-i hükûmetden izin ve icâzet almayarak, bir gûne sıfat-ı resmiyyeyi hâiz olmayarak bir hükûmet memûru elbisesini giyer ise acabâ ne muâmele icrâ olunur? Kanûn-ı Cezâ'nın yüz otuzuncu maddesi sarîhdir. Cezâ-yı sezâsını görmesi lâzım gelir. Fakat o âdem der ise ki: Ben bunu hükûmetin memûr-ı resmîsi sıfatıyla bulunmak ve o nüfûzdan istifâde maksadıyla giymedim. Belki tiyatro vardı. Tiyatroda oyun oynamak için giydim derse, ne yapılacak? Reis Paşa Hazretleri bilhâssa cerâimde kasd lâzımdır. Eğer kasd olmazsa bir kimseye mücrim denilemez. Bu misâlde olduğu gibi müvekkillerim Musa Kâzım Efendi Hazretleri'yle Haşim Beyefendi meclis-i umûmîyi hafî bir teşkîlât olduğunu bilerek kabûl etdiler ve ona o sûretle bilerek girdiler, müzâhir oldular, diye isbât edilmedikce kendilerinde, sırf hasbel-vazîfe ve fırkacılık nokta-i nazarından orada bir iki defa bulunmuş olduklarından dolayı, bir şemme-i cürm hissedilemez.

Sonra Reis Paşa Hazretleri, bendeniz bu dördüncü kuvvetin mânâsını bir türlü anlayamıyorum, ona ilimce, hukukca bir tabîr arıyorum. Bir türlü bulamıyorum. Bu dördüncü kuvvet denilen şey, acabâ kuvve-i icrâiye mi? Değil. Kuvve-i teşrîiye mi? O da değil. Kuvve-i adliye mi? O hiç değil. Şu hâlde bunun tabîr-i fennî ve ilmiyesi nedir? Olsa olsa öyle bir meclis hesâb olabilir ki hükûmet kendi fırkası erkânıyla istişârelerde bulunabilsin, onlara umûr-ı muâmelâtdan malûmât verebilsin. Fırkasıyla hükûmetin icrââtı arasında âhengi muhâfaza edebilsin. Eğer şu nokta-i nazar kabûl edilirse, çünkü arz etdiğim gibi meclis-i hesâb, yani meclis-i istişâre mâhiyetinde Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın da merkez-i umûmîsi vardır. Şunlardan sonra bazı mütâlaât-ı husûsiyede bulunmak istiyorum. Deniliyor ki meclis-i umûmî hafî bir kuvvet idi. Reis Paşa Hazretleri, cerâimde en ziyâde aranacak bir hâssa-i mümtâze cürmün hafîliği-

dir; eğer cürm hafî yapılırsa, hafîliği ne kadar iyi muhâfaza edilirse o kadar emîn bir sûretde icrâ olunur. Hükûmet erkânı bazân yirmi dokuz, otuz zâtı, bazân elli zâtı bir araya toplayarak bir cürm îka etmek veyâhûd bunu toplamağı bir cürm kasdıyla yapmak gibi cürmün şerâit-i mümtâzesinden bulunan hafîlik burada mevzû-i bahs değil. Daha sonra, o zamanın Talat'ları, Enver'leri acabâ istediklerini yapmağa muktedir değiller miydi ki meclis-i umûmî gibi şeklî bir toplanış usûlünü kabûl etsinler ve oradan bir müzâheret beklesinler? Daha sonra, Reis Paşa Hazretleri acabâ mutasavver miydi ki Meclis-i Vükelâ'ya dâhil olan bu zevât gayr-i mesûl olan kimselerin verebilecekleri bir kararı icrâdan mütevellid bir mesûliyeti sırf kendi üzerlerine alsınlar? Acabâ mümkün müdür ki okumak, yazmak bilmeyen bir kimse –vükelâda okuma yazma bilmeyeni tasavvur edemiyorum– bu kadar ağır bir mesûliyeti kendi dahl ve tesîri olmadığı hâlde kabûl ve tahammül etsin? Kararnâmede: Müvekkillerimin efâl-i vâkıada dahl ve iştirâki bulunduğundan dolayı o sûretle tevhîd-i muhâkemeleri lâzım gelir, denildi. Bütün erbâb-ı cezâ ve hukuk-ı cezâ mütehassısları müttefikdir ki iştirâk ve dahl-i cürmîde iki şart lâzımdır: Birincisi, kasddır. Kasdsız cürm olamaz. Meselâ bir kimse, bir silâhcı dükkânında parasıyla silâh satsa ve o silâhla da başka bir adamın öldürüleceğini bilse –çünkü silâh esâsen ya tehlikeden tahaffuz için, yâhûd adam öldürmek için satılır– bunu mücerred satmasıyla acabâ şerîk-i cürm olabilir mi? Hayır. Hattâ iştirâk-i cürmîde ve bil-umûm cerâimde kasd o kadar matlûb ve mültezimdir ki aynı katl fiilinde katilin maksadı taammüd olduğuna göre cezâsı başka, tehevvür olduğuna göre cezâsı başka, teseyyüb olduğuna göre cezâsı başka, müdâfaa-i meşrûa için olduğuna göre cezâsı yine başkadır. Acabâ müvekkillerim Musa Kâzım Efendi Hazretleri'yle Haşim Beyefendi'nin meclis-i umûmîye girmeleri bir kasd tahtında mıdır? Yani cürm olduğunu bildiler, cürm işlemek için mi girdiler? Bunu kim isbât edebilecek? Cereyân eden muhâkemât gösterdi ki katiyyen böyle bir şey mutasavver de değildir.

İştirak-i cürmîde ikinci şart, fiilin müsbet bir fiil olması lâzımdır. Müsbet olmadıkca, menfî fiiller, tesâmuhlar, adem-i icrâlar ve sâireler dahl ve iştirâk-i cürmîye esâs olamaz. Meselâ bir yerden istifâ etmek lâzım gelirken menfî bir sûretde istifâ etmemek, burada vuku

bulmuş bir cürmü müddeî-i umûmîliğe haber vermek lâzım gelirken müsâmaha ederek vermemek iştirâk-i cürmîye katiyyen esâs olamaz. Kezâlik, henüz o zaman bile fenâlıkları kanûnen sâbit olmamış kimselerle teşrîk-i mesâî etmemek iyi (Sayfa : 201) olabilirdi, ama "Niçin istifâ etmediniz?" suâli üzerine "İstifâ etmedik, çünkü memlekete hidmet etmek emeli karşısında idik" demeleri şu müsbet fiil nazariyesine göre dahl ve iştirâk-i cürmîye esâs teşkîl edemez.

Reis Paşa Hazretleri, her maznûn mücrim değildir. Bu, böyle olmakla beraber bugün müvekkillerim töhmet altında bulunuyorlar. Hem de bu, alelâde bir töhmet değil, vazîfeleri itibârıyla hukuk-ı dîniye ve salâhiyet-i kudsiyesini herkesden ziyâde muhâfazaya dînen, siyâseten, aklen ve mantıken mecbûr bulundukları halîfelerinin, sultanlarının hukuk-ı mukaddeselerine tecâvüz, onun nâzım-ı azamı bulunduğu hükûmetin şekl-i idâresini tebdîl cürmüdür. Ben zannetmem ki başka bir cürmden dolayı idâmları dahi kendilerinin bu kadar basît ve az bir müddet olsun bu töhmetle müttehim olmalarından hissedecekleri azâb kadar ağır ve tahrîbkâr olamaz. Mahkeme-i muhteremenizin berâet kararı vermek sûretiyle muvakkat bir zaman için taht-ı şübheye girmiş bulunan şahsiyet-i ilmiye ve nâmûslarını kanûnen ve bir lisân-ı salâhiyetkârâne ile iâde buyuracağından katiyyen emin olmakla beraber, bir kerre de ben birisinin talebesi bulunmak, diğerinin tâ eski zamandan beri arkadaşı olmak hasebiyle kendilerinin her türlü lekeden tamâmıyla münezzeh olduklarını evvelâ vicdân-ı müşterekiniz huzûrunda ve sâniyen efkâr-ı umûmiye-i millet huzûrunda alenen beyân etmek istiyorum.

Reis Paşa Hazretleri, mehâkim-i cinâiyede alelâde mücrimlerin bile süngüsüz girdikleri şu sıralara süngülerle giren Musa Kâzım Efendi Hazretleri'nin öyle cürmler, fırkacılıklar ve sâireler gibi umûr ve husûsât ile iştigal etmeyecek derecede ulvî, münezzeh ihtisâsâtla mütehassis olduğunu bütün ulûmu câmi olan "Safvetü'l-beyân fî Tefsîrü'l-Kurân" nâm eser-i celîli, vahdet ve isrâr-ı nübüvvet esâsına âid "Sûre-i Alâk ve İhlâs ve Sûre-i Kehf" tefsîrleri, tasavvufa dâir "Vahdet-i Vücûd" risâlesinin tefsîri, mebde ve meâde dâir olup pek çok mesâil-i hikmiye ve tasavvufiyeyi muhtevî bulunan "Havrâ ve Zevrâ" nâm eserin tevsîan tercümesi, "Vâridât-ı Bedreddin" risâlesinin tevsîan tercümesi, ulemâ-yı mesîheden "Emir Hân" nâm zâtın Kurân-ı

Kerîm'e itirâzen yazdığı bir esere reddiye olan ve Hakayık-ı Kurâniye ve nice mesâil-i dîniyeyi yâr ve ağyâre karşı isbât için hakikaten bâis-i mefharet bulunan "Redd-i Ebâtıl"ı, İbnü'r-Rüşd ve İmam Gazali'nin mesâil-i kelâmiye ve felsefiyenin en gamız mebâhisine âid münâzaralarını hâvî olan "Tehâfütü'l-Felâsife"nin tercümesi, ilm-i kelâmdan ihtiyâcât-ı asırla mütenâsib ve fünûn-ı hâzıranın esrâr-ı hilkate âid olan aksâmını muhtevî, "Akdü'l-Hakayık" eseri, "İslâm'da Cihâd" nâm eser-i dînî ve ilmiyesi, "İslâm'da Usûl-i Meşveret"i, birçok makalât-ı hikmiye, felsefiye ve ictimâiyeyi muhtevî "Külliyât"ı huzûr-ı âlîlerinde evvelden isbât etmemiş ise sorduğunuz suâllere uykudan uyanır gibi kendi âlem-i lâhûtîsinden inerek kemâl-i sâfiyetle vermiş olduğu o cevâblar da isbât etmedi mi? Musa Kâzım Hoca ismini işiden ve kendisinde ufacık bir eser-i izân bulunan herkes, her Osmanlı bu zâta medyûn-ı şükrândır. Bu zâtın, böyle yüksek hislerle mütehassis, kudsî emeller peşinde koşan böyle bir zâtın fırkacılık gibi zamanın dedikodularına, oyuncaklarına, hasîs işlerine alâkadâr olamayacağını ve böyle şeylerle uğraşamayacağını, böyle şeylerin betarîkün-nefsiye tamâmıyla münâdim bulunduğunu acabâ heyet-i celîleniz takdîr buyuramıyor mu? Ben, Efendi Hazretleri'nin nevî cinsine münhasır bulunan bu husûsiyetinden kat'-ı nazar ederek işgal etmiş olduğu makam itibârıyla biraz tedkik-i keyfiyet etmek istersem meselenin daha şümûlü bir nokta olduğunu görüyorum. Musa Kâzım Efendi Hazretleri şeyhülislâm idiler. Ve mahkeme-i muhteremeniz bugün o şeyhülislâmı, bu kaç defa makam-ı iftâyı ihrâz etmiş olan bir zâtı, Pâdişâhımız Efendimiz Hazretleri'nin hilâfet sıfatlarını kendi üzerlerinde temsîl etdirdiği bir şeyhülislâmı muhâkeme ediyor. Vazîfenizin yalnız buraya değil, tâ Aksâ-yı Şark'a kadar nasıl bir mâhiyeti hâiz olduğunu zannediyorum ki her hâlde bendenizden daha çok takdîr buyurursunuz. Şeyhülislâmın muhâkemesi, mahkûmiyeti yalnız bizi alâkadâr etmiyor. Tarihde bunu ilk defa görüyoruz. Mutlakıyet-i idârenin tamâmıyla hüküm-fermâ olduğu sıralarda pâdişâhlarımız gazaba gelerek sadrazamların başını kopardıkları sırada şeyhülislâmları evlerine gönderiyorlardı. Paşa Hazretleri, üç yüz milyonluk âlem-i İslâm'ın mukadderâtı mevzû-i bahsolduğu şu sıralarda tâ Aksâ-yı Şark'dan yükselen, sadâ-yı tevhîd ve îmânın tesîr-i maddî ve manevîsi mukadderâtımızın tayîni sırasında en büyük âmil bulunduğu şu sıra-

larda bir şeyhülislâmı muhâkeme veyâhûd mahkûm etmenin, şeyhülislâmlar siyâsete âlet olmuşlar veya âlet olabilirler, fikrinin husûlüne, muvakkat bir zaman için olsa dahi, meydan vermenin ne büyük bir tesîr-i tahrîbkâr husûle getireceğinin takdîrini fazla söz söylemeyerek mahkeme-i âliyelerine tevdî ederim.

Haşim Beyefendi'ye gelince; ben Makam-ı İddiâ'nın kendi haklarında dün okumuş olduğu vesîka-i hakikate bir şey ilâve edecek değilim. Ben bütün mevcûdiyetimle emînim ve diğerlerinin de emîn olduklarına da emînim ki Haşim Beyefendi makam-ı Nezâret'i katiyyen istemiyorlardı. Esâsen bin müşkilâtla ve bilhâssa hidmet edebilmek ümîdiyle bu makamı işgal eylemişlerdi. Kendilerinin bid-defaât o makamdan bile istifâ eyledikleri ve öyle re's-i kârda bulunmak hırslarının, emellerinin arkasından koşmadığı, parlak lekesiz bir nâsıyeye mâlik bulunduğu teemmül buyurulursa onun hakkında da kat'î ve müsbet bir berâet kararının verileceğini tabîî görüyorum.

Lüzûm-ı muhâkeme kararnâmesinde, Reis Paşa Hazretleri, tatbîk ve iddiâ edilen maddenin elli beşinci madde olduğunu söylediler. Makam-ı İddiâ'nın "Köhne nazariyât ile iştigal edenler" diyerek doğrudan doğruya şahsımı veya meslek-i celîl-i hukuku ve erbâb-ı cezâyı istihfâf tarzındaki itirâz ve hücûmunu hoş görsem bile, Makam-ı İddiâ'nın o eski iddianâmesinde mevzû-i bahsolan maddenin, elli beşinci maddenin fıkra-i ahîresine temâs etdiğini işitdiğimden dolayı bütün erbâb-ı hukuk gibi benim de mütehayyir olduğumu söylemekden kendimi alamıyorum. Çünkü o maddedeki sarâhatlar iyice tedkik edilse idi ve o kanûn o maddesinin ne gibi şerâit tahtında vaz edildiği düşünülmüş (Sayfa: 202) olsa idi emînim ki katiyyen böyle bir talebde bulunulmayacak idi. Bendeniz o maddeyi aynen bir defa daha okuyacağım:

"Kanûn-ı Esâsî'yi ve hükûmetin şekil ve heyetini veya saltanat-ı seniyyenin usûl-i verâsetini tagyîr ve tebdîl veya imhâya cebren teşebbüsü sâbit olan şahıs idâm olunur."

Reis Paşa Hazretleri pek güzel bilirsiniz ki, bir madde-i cezâiyenin tefsîr ve telâkkisi emrinde itbâ edilmesi lâzım gelen bazı esâsât-ı katiye-i cezâiye vardır. Onlardan birincisi, maddedeki kelimelerin tamâmıyla mânâ-yı lûgavî ve mantıkiyelerini kasdetmek, ikincisi, yeniden hükümler, tefsîrlerle, telâkkiler, cürmler, vakalar ihdâs et-

memek ve eğer bir şübhe husûle geliyorsa mümkün olduğu kadar mücrimîn lehine tefsîr etmekdir. Eğer o fıkradaki kaydları birer birer tedkik edersek bunların katiyyen mevzû-i bahsolmadığını görürüz. Birinci kısmında "Kanûn-ı Esâsî'yi cebren tebdîle teşebbüs eden şahıs" deniliyor. Her kanûn gibi Kanûn-ı Esâsî de tebdîl ve tagyîr ve tadîl olunabilir. Fakat bunun için Kanûn-ı Esâsî'nin 116'ncı maddesindeki sarâhat mûcibince hükûmet tarafından teklîfi ve kuvve-i teşrîiyenin her iki meclisince sülüsân-ı ekseriyetle kabûlü lâzım gelir. Yoksa üç, beş zât bir araya toplanıp da bir Kanûn-ı Esâsî teşkîl etdik. Geliniz, şuradaki Kanûn-ı Esâsî'den gayrı şekilde biz burada bir toplanış yapalım ve bununla da Kanûn-ı Esâsî'yi tebdîl etmiş bulunalım, deseler bunda katiyyen cürm olmaz. Çünkü bu, sırf kavl-i mücerredden ibâret kalır. Hâlbuki son kelime mûcibince bütün kuvve-i müsellâha ile hücûm, isyân ve sâire gibi cebir lâzımdır. Daha sonra "tagyîr ve tebdîl-i şekil ve idâre-i hükûmet" deniliyor. Kelimenin mânâ-yı ilmîsini alacak olursak şekl-i hükûmet üçdür. Meşrûtiyet, Cumhûriyet, Mutlaka. Şu hâlde tebdîl-i şekl-i hükûmet olsa olsa hükûmetin şekli olan Meşrûtiyet'i Mutlaka'ya veya Cumhûriyet'e tebdîl olabilir. İttihad ve Terakki Fırkası'nın meclis-i umûmîsinde bulunan zevât veyâhûd o fırka, o cemiyet, memleketde Meşrûtiyet ilân etmiş olduğu için onların Mutlaka'ya avdet etmek istediklerini söylemek gayet mantıksız bir hareketdir. Kezâlik İttihad ve Terakki Fırkası'nın mebûsları ve onu temsîl eden hükûmet Meşrûtiyet'den sonra Kanûn-ı Esâsî'de vukua gelmiş olan bazı tadîlâtı biraz ifrâtkâr buldular. Onu hâkimiyet ve hilâfet saltanatın daha ziyâde takviyesi noktasından muhtâc-ı tebdîl gördüler ve tebdîl etdiler. Binâenaleyh böyle bir cemiyete Cumhûriyet istiyor, demek de gayet gayr-i tabîî bir hâldir. Reis Paşa Hazretleri, bilhâssa "cebir" kelimesine nazar-ı dikkatinizi celbederim. "Cebir", bizim Kanûn-ı Cezâ'mızın tabîr-i mahsûsu mûcibince el ayak bağlamak, kapı ve pencere kırmak, silâhla ve süngü ile hücûm etmek gibi bir sûretle olabilir. İddiânâmede İttihad ve Terakki Cemiyeti halka nüfûz ve dehşet ilka etdi, deniliyor. İttihad ve Terakki Cemiyeti halka nüfûz ve dehşet ilka edebilir. Fakat bununla meclis-i umûmî teşkîlâtı arasında ne münâsebet var? Sonra Paşa Hazretleri "cebir" kelimesinin konulmasındaki maksad-ı kanûniyi biraz ted-

kik buyuracak olursanız, görürsünüz ki büsbütün başka maksadla konulmuşdur. Bu maddeyi ihtivâ eden elli beşinci madde diğer mevâddla beraber Kanûn-ı Cezâ'nın bazı mevâddının tadîli 327 senesinde hükûmete teklîf edilmiş ve 22 Mayıs 327 tarihinde de hükûmetce kabûl edilmişdir. O zaman hükûmetin gözünün önünde bir vaka vardı. O vakada 31 Mart Hâdisesi idi. 31 Mart Hâdisesi'nde birtakım kıtaât-ı askeriye süngüleriyle, kasaturalarıyla Meclis-i Mebûsân'a hücûm etmişler, Meclis-i Mebûsân'ı kapatmışlar, bazı mebûsları öldürmüşler, şekl-i hükûmeti tebdîle cebren teşebbüs etmişlerdir. İşte o hükûmet bunu nazar-ı dikkate alarak bu gibi fâillerin dûçâr-ı mücâzât edilmesini düşündü ve onun için o maddeyi koydu. Şu îzâhâta göre meclis-i umûmî teşkîlâtı ve a'zâsı bulunmak, şekl-i hükûmet veya Kanûn-ı Esâsî'yi tebdîl meseleleriyle katiyyen alâkadâr olamaz. Sözlerim bitiyor Reis Paşa Hazretleri. İsnâd olunan fiil ve hareket hakkındaki mütâlaât-ı mesrûdemi hulâsa ederek:

1 – İttihad ve Terakki Cemiyeti nizâmı dâiresinde teşkîl edilmiş ve menâfi-i umûmiyeye hâdim bulunmuş olduğu cihetle oraya dâhil olmak cürm olmadığına,

2 – Meclis-i umûmî teşkîlâtını muhtevî muahhar nizâmnâmelerde Şûrâ-yı Devlet'in kararına iktirân etmiş olmak itibârıyla teşkîli kanûnen tasvîb edilmiş olmasına,

3 – Her medenî memleketde böyle teşkîlât mevcûd olduğu gibi memleketimizdeki fırak-ı siyâsiye teşkîlâtı da aynı mâhiyetde bulunmasına ve bu da îcâbât-ı Meşrûtiyet'den olduğuna,

4 – Müvekkillerimin meclis-i umûmîde a'zâlıkları âdetâ yok denecek derecede zaîf olup mukarrerâtda bir gûnâ dahl ve tesîrleri olmadığı tahakkuk etmesine,

5 – Meclis-i umûmînin nizâmnâme-i mahsûsu mûcibince, iştigal edeceği mevâdd cürm teşkîl etmediğine ve zâten meclis-i mezkûr vazîfesi olmayan şeklî bir toplanmadan ibâret bulunmasına,

6 – Müvekkillerime bir gûnâ maddî cürm isnâd ve isbât edilemediğine,

7 – Bir fiile cürm denebilmek için muktezî erkân-ı selâseden hiçbirisi bulunmamak hasebiyle, müvekkillerim bir cürm işlemişler denilmediğine ve denilemeyeceğine,

8 – O zaman fenâlıkları kanûnen ve hükmen sâbit olmayan zevât ile teşrîk-i mesâî eylemeleri cürm teşkîl eylemeyeceği gibi

vezâif-i mezkûreyi bir hayli kuyûd ve şurût tahtında kabûl ve imkân-ı müsâadesi tesbîtinde îfâ eylemiş bulunduklarına,

9 – Dahl ve iştirâk cürmü için kanûnen muktezî "kasd" ve "müsbet fiil" keyfiyetlerinin adem-i mevcûdiyeti hasebiyle iddiâ olunan efâl-i cinâiyede iştirâklerine de hüküm edilemeyeceğine,

10 – Kendilerinin cürm îka edecek kimselerden olmadıklarına husûsiyet hâlleri zâmin ve kâfil olduğuna,

11 – Kararnâmede bahsedilen 55'inci maddenin fıkra-i ahîresinin mesele ile bir gûnâ alâkası bulunmamasına,

12 – Eğer vazîfe-i memûriyetlerinden dolayı şâyân-ı muâheze bir hâlleri varsa bunun tedkiki de Dîvân-ı Âlî'ye âid olduğuna ve,

13 – Zâten Makam-ı İddiâ'ca da berâetleri taleb edilmiş bulunmasına binâen her ikisinin de berâetlerine hüküm verilmesini istirhâm eylerim.

İki, üç cümleden ibâret olan bir söze de müsâade buyurun Paşa Hazretleri; bu meselede vereceğiniz hüküm yalnız bizi değil, evvelâ İstanbul'u, ikinci derecede Memâlik-i Osmaniye'yi, üçüncü derecede âlem-i İslâm'ı ve dördüncü derecede Avrupa erbâb-ı hukukunu alâkadâr eden bir meseledir. Avrupalılar dâimâ: Türkler ihkak-ı hakk kabilinden mahrûmdur. (Sayfa: 203) "Kapitülasyon"lar onların başında topuz gibi durmalıdır; çünkü onlar zamana, zemîne, îcâb-ı hâl ve maslahata göre hüküm verir, diyorlar. Ve maat-teessüf bunda ısrâr ediyorlar. Siz hükmünüzü vereceğiniz zaman, bilhâssa Avrupa erbâb-ı hukukunu da düşününüz. Onlar, hükümleriniz eğer esbâb-ı mûcibeye istinâd etmemiş ise âlem-i hukuk nokta-i nazarından yegân yegân tedkik eyleyecekler ve eğer menfî bir netîceye vâsıl olacak olurlarsa aleyhimizde verecekleri hüküm pek tahrîbkâr olacakdır. Binâenaleyh elinizi tâ vicdânlarınıza, gözlerinizi Kurân-ı Kerîm'in emr etmiş olduğu tamâmî-i icrâ-yı adâlet ahkâm-ı şerîfesine ve diğer tarafdan Kanûn-ı Cezâ'ya ve kavâid-i cezâiyeye koyarak hüküm vermenizi istirhâm ederim.

Reis — [Rifat Bey'e hitâben] Bir mütâlaanız var mı?

Rifat Bey — Bendeniz İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil olduğum farz edilerek taht-ı tevkife alındım. Heyet-i istintâkiyece icrâ olunan tahkikat-ı amîka üzerine mezkûr cemiyete dâhil olmadığım anlaşıldı, men-i muhâkeme kararı verildi. Her ne kadar o esbâb-ı

evrâk-ı istintâkiye ve muhâkeme evrâk-ı meyânına idhâl olunmuş ise de kararnâmeye lüzûm-ı muhâkemeye dâir bir kelime bile konulmamışdır. Makam-ı İddiâ'nın ithâmnâmesinde nâm-ı âcizânem mezkûr olmadığı gibi teşrîh-i dâvâda da ismim zikrolunmadı. Müddeî-i Umûmî Beyefendi, dünkü beyânât-ı nihâiyesinde de berâetime karar verilmesini taleb etmişdi. Heyet-i celîleniz bit-tabi müddeî olamayacağından şu hâlde hakk-ı âcizânemde ne bir müddeâ ne de bir dâvâ vardır. Binâenaleyh bu nokta hakkında heyet-i âliyenizin nazar-ı dikkatinizi celb ile nezâhetine emîn olduğum vicdân-ı âlîlerinin vereceği berâet kararına kemâl-i itmînânla intizâr ederim.

Müddeî-i Umûmî Muâvini Reşad Bey — Yalnız bir nokta hakkında bir şey arz edeceğim. Müdâfaa Vekîli Bey müvekkillerine âid müdâfaâtın son kırâat etdikleri fıkarâtında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kanûnen ve nizâmen lâzım gelen bir sûretde teşekkül etdiğini ve bu cemiyetin menâfi-i umûmiyeye hâdim olduğunu beyân buyurdular. Cemiyet'in şahsiyet-i maneviyesinin vekâletini hâiz olmadıkları cihetle evvelâ, burada Cemiyet'in menâfi-i umûmiyeye hâdim olup olmadığı hakkında söz söylemeğe salâhiyetdâr değildirler. Sâniyen Cemiyet'in menâfi-i umûmiyeye hâdim olmadığı da âsârıyla zâhirdir. Yani bu husûsdaki müdâfaaları lağvdır ve zannederim ki pek de ciddiyetle söylememişlerdir. Başka bir mütâlaam yokdur.

Reis — [Musa Kâzım Efendi'ye hitâben] Zât-ı âlîleri bir şey buyuracaklar mı?

Musa Kâzım Efendi — Efendim, dün Makam-ı İddiâ'dan vâki olan talebe ve bugün vekîlimiz Haydar Bey tarafından serd edilen müdâfaaya ilâve olunacak hiçbir sözüm yokdur. Binâenaleyh bu bâbda îcâb eden kararın itâsını vicdân-ı âlîlerine havâle ederim.

Reis — [Haşim Bey'e hitâben] Siz bir şey söyleyecek misiniz?

Haşim Bey — Hayır efendim, bir şey söyleyecek değilim.

Reis — Tarafeynin iddiâ ve müdâfaalarını tedkik etdikden sonra kararımızı teblîg ederiz.

Muhâkemenin hitâmı

Saat Dakika
5 10

III. BÖLÜM

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa, Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey**
Müddeî-i Umûmî: Muâvinlerden **Feridun Bey**

BİRİNCİ MUHÂKEME*

Cumartesi, 21 Haziran 1335

Muhâkemesi icrâ edilen maznûnînin esâmisi:
İttihad ve Terakki Cemiyeti Bursa kâtib-i mesûlü Doktor Ahmed Midhat Bey, Eskişehir kâtib-i mesûlü Doktor Besim Zühdî Bey, Manisa İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü Avni Bey, Edirne İttihad ve Terakki müfettişi Abdülgani Bey, Teceddüd Fırkası Beyoğlu kâtib-i mesûlü Salahaddin Bey, İttihad ve Terakki Cemiyeti Mirgün Şubesi kâtib vekîli Hüseyin Cevdet Bey, Haleb kâtib-i mesûlü Mehmed Cemal Bey.

* *Takvim-i Vekayi*, 3586, 29 Ramazan 1337/28 Haziran 1335 (ek: s. 161-164).

Birinci Celse

Saat Dakika
4 40

Reis — [Doktor Ahmed Midhat Bey'e hitâben] İsminiz?
Midhat Bey — Doktor Ahmed Midhat.
Reis — Pederinizin ismi?
Midhat Bey — Hacı Hasan.
Reis — Nerelisiniz?
Midhat Bey — Kayserili.
Reis — Mahall-i ikametiniz neresidir?
Midhat Bey — Bursa.
Reis — Memûriyet-i hâliyeniz?
Midhat Bey — İttihad ve Terakki Bursa kâtib-i mesûlüyüm.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
Midhat Bey — Tahsîl-i âlî.
Reis — Sinn-i âlîniz?
Midhat Bey — Otuz dört.
Reis — Bir gûnâ mahkûmiyetiniz var mı?
Midhat Bey — Silk-i askerîden nisbet-i askeriyemin kat'ı dolayısıyla Dîvân-ı Harb'ce mahkûm oldum.
Reis — Ne sebeble?
Midhat Bey — İkinci devre-i intihâbiyede Van mebûsu idim. Hakk-ı istifâya mâlik değildim. Siyâsetle iştigalimden dolayı Dîvân-ı Harb nisbet-i askeriyemi kat' etdi.
Reis — [Besim Zühdî Bey'e hitâben] İsminiz?
Besim Bey — Besim Zühdî.
Reis — Peder-i âlîniz?
Besim Bey — Zühdî.
Reis — Sinniniz? (Sayfa: 162)
Besim Bey — Kırk üç.
Reis — Maskat-ı re'siniz?

Besim Bey — Ödemiş.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Besim Bey — Eskişehir.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
Besim Bey — Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den mezûnum.
Reis — Memûriyet-i hâzıranız?
Besim Bey — Eskişehir murahhas-ı mesûlü.
Reis — Müteehhil misiniz?
Besim Bey — Müteehhilim.
Reis — Mahkûmiyet-i sâbıkanız var mı?
Besim Bey — Yokdur.
Reis — Oturunuz. [Avni Bey'e hitâben] İsminiz?
Avni Bey — Avni.
Reis — Pederinizin ismi?
Avni Bey — Tevfik.
Reis — Sinniniz?
Avni Bey — Otuz sekiz.
Reis — Maskat-ı re'siniz?
Avni Bey — Kavala.
Reis — Mahall-i ikametiniz?
Avni Bey — Manisa.
Reis — Derece-i tahsîliniz?
Avni Bey — Âlî.
Reis — Müteehhil misiniz?
Avni Bey — Değilim.
Reis — Memûriyet-i hâliyeniz?
Avni Bey — Sâbık Manisa İttihad ve Terakki murahhası.
Reis — Oturunuz. [Abdülgani Bey'e hitâben] İsminiz?
Abdülgani Bey — Abdülgani.
Reis — Pederiniz?
Abdülgani Bey — Hacı Hasan.
Reis — Sinniniz?
Abdülgani Bey — Kırk.
Reis — Maskat-ı re'siniz?
Abdülgani Bey — Erzincan.
Reis — Mahall-i ikametiniz?

Abdülgani Bey — Kadıköyü'nde Cevizlik'de oturuyorum.

Reis — Derece-i tahsîliniz?

Abdülgani Bey — Âlî.

Reis — Bir gûnâ mahkûmiyetiniz var mı?

Abdülgani Bey — Hayır efendim.

Reis — Memûriyet-i hâzıranız?

Abdülgani Bey — Şimdi bir memûriyetim yok efendim. Evvelce İttihad ve Terakki murahhası idim.

Reis — Sâbıka-i memûriyetiniz?

Abdülgani Bey — Asker idim. Mülazım-ı evvellikden mütekaidim.

Reis — [Hasan Salahaddin Bey'e hitâben] İsminiz?

Salahaddin Bey — Hasan Salahaddin.

Reis — Pederiniz?

Salahaddin Bey — Mehmed Nâsır.

Reis — Sinniniz?

Salahaddin Bey — Otuz yedi.

Reis — Maskat-ı re'siniz?

Salahaddin Bey — İstanbul.

Reis — Mahall-i ikametiniz?

Salahaddin Bey — Üsküdar.

Reis — Derece-i tahsîliniz?

Salahaddin Bey — Âlî.

Reis — Bir gûnâ mahkûmiyetiniz var mı?

Salahaddin Bey — Yok efendim.

Reis — Memûriyet-i hâzıranız?

Salahaddin Bey — Teceddüd Fırkası Beyoğlu kâtib-i mesûlü.

Reis — [Hüseyin Cevdet Bey'e hitâben] İsminiz?

Hüseyin Cevdet Bey — Hüseyin Cevdet.

Reis — Pederiniz?

Hüseyin Cevdet Bey — Ali.

Reis — Sinniniz?

Hüseyin Cevdet Bey — Kırk yedi.

Reis — Maskat-ı re'siniz?

Hüseyin Cevdet Bey — Siroz.

Reis — Mahall-i ikametiniz?

Hüseyin Cevdet Bey — Mirgün.

Reis — Derece-i tahsîliniz?

Hüseyin Cevdet Bey — Rüşdî.

Reis — Müteehhil misiniz?

Hüseyin Cevdet Bey — Evet.

Reis — Memûriyet-i hâzıranız?

Hüseyin Cevdet Bey — Mirgün Şubesi Müdâfaa-i Milliye reisi ve İttihad ve Terakki kâtib vekîli idim. (Sayfa: 163)

Reis — Memûriyet-i sâbıkanız?

Hüseyin Cevdet Bey — Memûriyet-i sâbıkam yokdur.

Reis — Hükûmet memûriyetinde bulunmadınız mı?

Hüseyin Cevdet Bey — Hayır efendim. Zirâatle meşguldüm.

Reis — Bir gûnâ mahkûmiyetiniz var mı?

Hüseyin Cevdet Bey — Hayır.

Reis — Oturunuz. [Zabıt kâtibine hitâben] Okuyunuz.

Dîvân-ı Harb-i Örfî Riyâset-i Âliyesine

Bugün saat 3,35'de li-ecl-il muhâkeme Dîvân-ı Harb'e istenilen yedi efendiden Cemal Bey'in Gümüşsuyu Hastahânesi'nde taht-ı tedâvîde olmakla bit-tabi gönderilemediği marûzdur.

21.6.35

Tevkifhâne müdîri

Kaim-makam Ali

Reis — [Müddeî-i Umûmî Muâvinine hitâben] Mütâlaanız? Efendilerin bir tanesi Gümüşsuyu Hastahânesi'nde hasta imiş.

Müddeî-i Umûmî Muâvini Feridun Bey — Tefrîkini taleb ederim.

Reis — Tefrîkine karar verdik. [Zabıt kâtibine hitâben] Okuyunuz.

Kararnâme

Emniyet-i dâhiliyeyi ihlâl maddesinden dolayı maznûn-ı aleyhim olup tevârîh-i muhtelifede taht-ı tevkife alınan Manisa İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü Avni ve Teceddüd Fırkası Beyoğlu kâtibi Hasan Salahaddin ve Ankara mebûs-ı sâbıkı Hilmi ve Bolu kâtib-i

mesûlü Midhat ve Eskişehir kâtib-i mesûlü Besim Zühdî ve Haleb İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü Mehmed Cemal ve Karahisar mebûs-ı sâbıkı Ağaoğlu Ahmed ve Bursa kâtib-i mesûlü Kayserili Doktor Midhat ve süvârî kaim-makamlığından mütekaid Mümtaz ve Sinop mebûs-ı sâbıkı Hasan Fehmi ve Saruhan mebûs-ı sâbıkı ve Teceddüd Fırkası a'zâsından Sabri ve Mirgün Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti reisi İttihad ve Terakki kâtib-i mesûl vekîli Cevdet ve İstanbul mebûs-ı sâbıkı Salahaddin Cimcoz ve Erzurum mebûs-ı sâbıkı Millî Ajans müdîri Hüseyin Tosun ve Perye Bankası Dersaâdet vekîli ve mukaddemâ Selânik İttihad ve Terakki kâtib-i mesûllüğünde bulunmuş olan İhsan Namık ve Bursa kâtib-i mesûlü Ali Rıza ve Konya İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü murahhas vekîli Abdülkadir ve Konya vâlî-yi esbâkı Samih Rifat ve Konya Polis müdîr-i esbâkı Saadeddin ve Konya İttihad ve Terakki murahhas-ı sâbık-ı hamallar kahyâsı Ferid ve Akşehir Cihanbeyli nâhiyesi müdîri Fehmi ve Akşehir Belediye reisi Müftizâde Kâmil ve Akşehir komiser muâvin-i esbâkı Isparta habshânesinde mevkûf Hasan Basri ve Adapazarı İttihad ve Terakki murahhası Hamid ve Haleb havâlîsi çete reisi Kırâathâneci Hüseyin Necati ve Sivas İttihad ve Terakki murahhası Gani ve Bolvadin İttihad ve Terakki murahhası müfti Mehmed Ali ve Hacı Ata ve Karakadı Hasan Hüseyin ve Edirne İttihad ve Terakki murahhası Abdülgani beyler ile Harbiye nâzır-ı esbâkı Enver Efendi'nin pederi Hacı Ahmed Paşa haklarında verilen 10 Haziran 335 tarihli kararnâmenin bazı cihâtının istikmâli zımnında cânib-i âlî-yi riyâset-penâhîden irâde buyurulması ve Makam-ı İddiâ'dan dahi ol vechle iddianâme tanzîm ve evrâk-ı müteferriasıyla maan tevdî olunması üzerine riyâset-i müşârün-ileyhânın emr-i tahrîrîsine imtisâlen icrâ kılınan tahkikat-ı mütemmime netîcesinde maznûn-ı aleyhimden Avni Bey Manisa'da bulunduğu sıralarda her dem ve İsmail ve Çerkes Mehmed ve Hacı Hüsnü nâm kesânı istikrâz tahvîlâtı almak için darb ve tazyîk etdikden başka 1330 senesi Temmuz'undan itibâren kâtib-i mesûl sınıfında bulunduğu ve 332 ve 333 ve 334 seneleri zarfında inikad eden kongrelere bil-fiil iştirâk eylediği ve Haleb kâtib-i mesûlü Cemal Bey'in dahi ilân-ı Meşrûtiyet'i müteâkıb intisâb etmiş olduğu Cemiyet'in Konya ve Haleb kâtib-i mesûllüklerini ve Hasan Salahahddin Bey'in

dahi 329 senesinden itibâren Cemiyet-i mezkûre İstanbul kâtib-i mesûlü Kemâl Bey'in dâire-i kitâbetini îfâ ve Cevdet Bey'in dahi Mirgün Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti riyâsetinde bulunduğu sıralarda Mirgün kâtib-i mesûlü olan Ferid Bey'in gaybûbeti esnâsında ve müddet-i medîde mîr-i mûmâ-ileyhe vekâlet ve Besim Zühdî Bey'in 330 senesi zarfında Afyonkarahisar'ı ve üç sene sonra dahi Eskişehir kâtib-i mesûllüklerinde îfâ-yı hidmet ve Midhat Bey'in ise Balkan Harbi'ni müteâkıb Bolu kâtib-i mesûllüğüne bit-tayîn 331 senesi nihâyetine değin memûriyet-i mezkûrede devâm ve bilâhire de Bursa kâtib-i mesûlü İbrahim Bey'in yerine tayîn edilen Nesimi Bey'i istihlâf ve Abdülgani Bey'in ise Meşrûtiyet'in ilânından mukaddem intisâb eylediği mezkûr Cemiyet'in Edirne müfettişliğini deruhde eyleyerek ilân-ı infisâha kadar işbu vazîfeyi îfâ eylemek sûretleriyle dâiye-i teferrüd ve tagallüb maksadıyla ilân-ı Meşrûtiyet'i müteâkıb yed-i vekâlet ve vedâatine aldığı idâre-i Hükûmet üzerinde fırka-i siyâsiye hâlinden çıkamayan ve vaziyet-i asliyesi olan şekl-i malûmu muhâfaza eden ve binâenaleyh icrâât-ı umûmiyesi itibârıyla idâre-i devlete küllî dahl ve tesîr ve icrâ-yı nüfûz eyleyen ve mesâil-i mühimme-i Devlet'in mahall-i akd ve halli olan merkez-i umûmîsinin ittihâz eylediği karara teb'an tanzîm edilen kanûn-ı mahsûsa tevfîkan mahall-i âhere nakledilen kafilelerin imhâ ve eşyâ ve emvâllerinin nehb ve garet edilmesi zımnında tertîb ve teşkîl olunan gürûh-i bâgiyenin emr-i teşkîl ve tertîbinde medhaldâr olan ve hâl-i harb mülâbesesiyle halkın muhtâc olduğu havâyic-i zarûriye üzerinde bazı âmâl-i hasîse dolayısıyla icrâ-yı ihtikâr ve derc ve iddihâr-ı servet maksadıyla işbu harekâtı muâmelât-ı resmiye ile mezc ve hulâsa bu kabîl muâmelât-ı keyfiyeye husûsât-ı resmiyeyi âlet ve vâsıta ittihâz ve binâenaleyh Devlet-i Osmaniye'de Kanûn-ı Esâsî mûcibince mukarrer ve müesses olan şekl-i idâre-i hükûmeti tagyîr eder mâhiyetde bir kuvve-i hafiye ihdâs eyleyen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin erkân-ı mahsûsasının vilâyât-ı Osmaniye'de vâsıta-i icrââtı olmak üzere ihdâs edilen teşkîlât-ı hâriciyesi meyânında murahhas ve kâtib-i mesûl nâmları tahtında icrâ-yı faâliyet etdikleri ve bin-netîce mebhûs-ün-anh 10 Haziran tarihli kararnâmede îzâh olunduğu vechle işbu hareketleriyle fâil-i asıl olup da elyevm haklarında ittihâz-ı karar olunmuş bulunan mütte-

himlerin harekâtını ibtidâen idâd ve teshîl ve intihâen dahi ikmâl eyleyerek işbu efâlde feran zî-medhal oldukları tahkikat-ı istintâkiye sırasında vâzıhan sebk eden ikrâr ve itirâfları ve evrâk-ı tahkikiye mündericâtı gibi delâil ile anlaşılmış ve hareketleri Kanûn-ı Cezâ'nın (Sayfa: 164) kırk beşinci maddesi delâletiyle elli beşinci maddesinin son fıkrası hükmünü müstelzim efâl-i cinâiyeden madûd bulunmuş olduğundan mûmâ-ileyhümün ol vechle Dîvân-ı Harb-i Örfî'de icrâ-yı muhâkemeleri lüzûmuna ve Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiye Kanûnu'nun seksen dokuz ve iki yüz dördüncü maddeleri mûcibince haklarında gayr-i muvakkat tevkif müzekkeresi tastîrine, diğer maznûnîn-i aleyhime gelince bunlardan Hamid Bey'in ilân-ı Meşrûtiyet'i müteâkıb Fırka'ya intisâb ile İzmit müfettişi olan İsmail Hakkı Bey'e Adapazarı mensûbîninin muhassasât-ı şehriyesini tahsîle vekâlet ve Kırâathâneci Necati Efendi'nin de Teşkîlât-ı Mahsûsa'da îfâ-yı hidmet ve Bâbıâlî hâdisesinde dahi isbât-ı vücûd ve İhsan Namık Bey'in 1329 senesi Nisan'ına kadar Selânik İttihad ve Terakki mektebi müdîriyetini ve Fırka'nın Selânik murahhaslığını îfâ eyledikleri ve tarih-i mezkûreden itibâren Perye Bankası vekâletine geçerek bankanın nizâmnâme-i dâhiliyesi mûcibince Cemiyet'e olan irtibâtını muhâfaza ile beraber bil-fiil îfâ-yı hidmetde bulunmadığı ve Hilmi Bey'in dahi 330 senesinde Ankara mebûsluğuna intihâb ve ticâretle iştigal etdikleri nümâyân olup sâlifüz-zikr şekil ve mâhiyetde bir sıfat ve memûriyet tahtında Cemiyet'in âmâlîne hidmet eyledikleri anlaşılamamış ve binâenaleyh mûmâ-ileyhüm hakkındaki tahkikatın işbu tahkikat evrâkı ile icrâ-yı tevhîdine bir gûnâ sebeb-i kanûnî bulunamamış olduğundan ahîren tahassul eden esbâb dolayısıyla tahkikatın ahkâm-ı kanûniyeyi muhâfazaten ve maslahatı teshîlen mûmâ-ileyhüme âid olan kısmın tefrîkine ve Konya Vâlî-yi esbâkı Rifat Samih ve Konya Polis müdîr-i esbâkı Saadeddin beylerle Zirâat müdîri Todoraki ve Akşehir Cihanbeyli nâhiyesi müdîri Fehmi ve Akşehir Belediye reisi Müftizâde Kâmil ve Isparta habshânesinde mevkûf komiser muâvin-i esbâkı Hasan Basri efendilere isnâd olunan cerâimin hadd-i zâtında bazı kesânın esnâ-yı tehcîrde eşyâ ve emvâl ve nukudunu ahz ve gasb ve sû-i muâmele ile beraber vefâta sebebiyet vermekden ibâret olarak ol bâbdaki evrâk-ı tahkikiye Konya heyet-i tahkikiye-

since şûreka-yı cürmlerinden olup Dersaâdet tevkifhâne-i askeriyesinde mevkûf bulunan vilâyet-i mezkûre İttihad ve Terakki murahhası Ferid Bey'in evrâkıyla birleşdirilmek üzere irsâl kılınmış olup mûmâ-ileyh Ferid Bey'in İtilâf Heyeti tarafından tevkifhâneden alınmış olması sebeb-i tevhîdi ber-taraf eylemiş olacağından mûmâ-ileyhüm haklarındaki evrâk-ı tahkikiyenin dahi işbu sebebe binâen tahkikat-ı hâzıradan tefrîkiyle muâmelât-ı müteâkıbe-i kanûniyelerinin münferiden icrâsına ve diğer maznûn-ı aleyhimden Konya'da İttihad ve Terakki Cemiyeti himâyesindeki Millî Müze ve Kütübhâne müdîri Abdülkadir ve üç yüz otuz bir senesine kadar Cemiyet'e mensûb bulunan Bolvadin müftisi Mehmed Ali ve Kasab Hasan ve Hüseyin ve Meşrûtiyet'i müteâkıben Cemiyet'e dâhil olup bilâhire Donanma ve Müdâfaa-i Milliye şubelerine hasr-ı hidmet etmiş olan Hacı Ata efendilere gelince maznûnîn mûmâ-ileyhümün İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensûbiyet sâbıkaları olup ancak birer sûretle Cemiyet-i mezkûreden fekk-i alâka ederek Cemiyet'le elyevm bir gûnâ nisbet ve merbûtiyetleri bulunmadığından dolayı men-i muhâkemelerine karar verilmesi Müddeî-i Umûmîlik'den taleb ve iddiâ olunmakda ise de maznûnîn-i mûmâ-ileyhüme âid evrâk-ı tahkikiyenin "Heyetimizce derdest-i tahkik ve sevk bulunan murahhas ve kâtib-i mesûllere âid evrâka mûmâ-ileyhümün sıfat-ı mesrûdeleri hasebiyle" berâ-yı tevhîd birinci heyet-i tahkikiyeden tevdî ve isra olunması cihetiyle alelâde muâmele-i tevhîdeye bil-îfâ-yı umûm sırasında lüzûm-ı muhâkeme ile sevk olunmasına ve ancak maznûnîn-i mûmâ-ileyhüm haklarında ber-mûcib-i taleb bir karar ittihâzından evvel Cemiyet'le irtibât ve mensûbiyet-i mebhûseleriyle sûret-i infikâk ve vaziyet-i hâzıralarının bil-etrâf anlaşılması muhtâc-ı tedkik mevâddan bulunmasına binâen bu husûsda tamîk-i tahkikat olundukdan sonra îcâbât-ı kanûniyesi îfâ olunmak üzere anlar hakkındaki tahkikatın dahi tefrîkine ve bit-taharrî Kuvâ-yı İtilâfiye tarafından tevkifhâneden alındıkları mezkûr tevkifhâne müdîriyetinden mevrud müzekkire meâlinden anlaşılan Bolu kâtib-i mesûlü Midhat ve Karahisar mebûs-ı sâbıkı Ağaoğlu Ahmed Agayef ve süvârî kaim-makamlığından mütekaid Mümtaz ve Sinop mebûs-ı sâbıkı Hasan Fehmi ve Saruhan mebûs-ı sâbıkı Sabri, İstanbul mebûs-ı sâbıkı Salahaddin Cimcoz ve Erzurum me-

bûs-ı sâbıkı Hüseyin Tosun ve Bursa mebûs-ı sâbıkı Ali Rıza ve Konya murahhası Ferid ve Sivas murahhası Abdülgani beylerle Enver Efendi'nin pederi Hacı Ahmed Paşa haklarındaki tahkikatın dahi işâr-ı ahîre kadar tehîri îcâb etmekle ol vechle mûmâ-ileyhüme âid tahkikat kısmının dahi bu sûretle tefrîkine karar verildi.

19 Haziran 335

Reis — [Maznûnîne hitâben] İttihad ve Terakki merkez ve meclis-i umûmîsi a'zâlarına atfolunan cerâim ve cinâyâtda alâkadâr olduğunuz iddiâ olunuyor. Şimdi Müddeî-i Umûmîlik tarafından bu iddiâ teşrîh edilecek. Dikkat ediniz.

Müddeî-i Umûmî Muâvini Feridun Bey — Efendim, hâzır-ı bil-muhâkeme zevât-ı müşârün-ileyhüm hazretleri İttihad ve Terakki Cemiyeti'nce vilâyetlere, sancaklara tevdî ve taksîm olunan memûr-ı mahsûslardır. Bu zevât orada İttihad ve Terakki Hükûmeti'nden şifâhî veya tahrîrî telâkki eyledikleri evâmir mûcibince umûr ve mesâlih-i devlete müteallik husûsâta müdâhale etmişlerdir. Maznûn-ı mûmâ-ileyhümün mâ-bih-il-ithâmları olan cürm kuvâ-yı meşrûa-i Devlet'i tagyîr ve tahrîf etmekle müttehim bulunan Talat Paşa ve rüfekâ-yı sâirenin hareketlerinde dahl ve iştirâkleri olup bunun da derecesi icrâ kılınacak muhâkemât ile anlaşılacağından o noktadan icrâ-yı muhâkemelerini taleb ederim.

Reis — [Maznûnîne hitâben] Vekîl-i müdafileriniz var mı?

Avni Bey — Efendim henüz ihzâr etmedik.

Reis — Evvelce haber göndermişdik. Söylememişler mi?

Avni Bey — Hayır söylemediler, malûmâtımız yok.

Salahaddin Bey — Bugün muttali olduk Paşa Hazretleri. Yarım saat evvel muhâkememizin icrâ olunacağı teblîg olundu. Binâenaleyh vekîl tayîn edeceğiz.

Reis — Pazar ertesi günü saat bire talîk ediyoruz. O güne kadar hâzırlayınız.

Muhâkemenin hitâmı

Saat	Dakika
1	00

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa,**
Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey
Müddeî-i Umûmî: Muâvinlerden **Feridun Bey**

İKİNCİ MUHÂKEME*

Pazartesi : 23 Haziran 1335

Muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
İttihad ve Terakki Cemiyeti Bursa kâtib-i mesûlü Doktor Ahmed Midhat Bey, Eskişehir kâtib-i mesûlü Doktor Besim Zühdî Bey, Manisa İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü Avni Bey, Edirne İttihad ve Terakki müfettişi Abdülgani Bey, Teceddüd Fırkası Beyoğlu kâtib-i mesûlü Salahaddin Bey, İttihad ve Terakki Cemiyeti Mirgün Şubesi kâtib vekîli Hüseyin Cevdet Bey, Haleb kâtib-i mesûlü Mehmed Cemal Bey.

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3589, 6 Şevval 1337/5 Temmuz 1335 (ek: s. 165-175).

Birinci Celse

Saat Dakika
3 30

Reis — [Maznûnîne hitâben] Efendileri müştereken tevkîl etdiniz mi?

Maznûnîn — Evet efendim.

Reis — Salahaddin Bey kalsın, diğerlerini götürünüz. (Salahaddin Bey mahkeme salonunda kalır, diğerleri çıkarılır)

Reis — Salahaddin Bey!

Sabahaddin Bey — Efendim.

Reis — İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne ne vakit intisâb etdiniz?

Salahaddin Bey — Efendim, İttihad ve Terakki Cemiyeti 329 senesi Teşrîn-i evvel evâsıtına doğru, bir fırka-i siyâsiye hâline inkılâb etmişdi; nizâmnâmesi, programı Hükûmet'in tasvîb-i resmîsine iktirân eylemişdi. Onun üzerine bendeniz de memûriyetim olan Mâliye Nezâreti kalem-i mahsûs Türkçe kitâbeti ve meclis-i müdîrân kitâbetinden istifâ etdim. Ve badel-istifâ Cemiyet'e dâhil oldum. Fırka-i siyâsiyeye, İttihad ve Terakki Fırka-i siyâsiyesine.

Reis — İstanbul merkezine ne vakit intihâb olundunuz?

Salahaddin Bey — Merkezine mi efendim?

Reis — Evet.

Salahaddin Bey — İntihâb olunmadım. İstanbul murahhaslığını Kemâl Bey deruhde etmiş idi; murahhas idi. Programımız, nizâmnâmemiz mûcibince İstanbul teşkîlâtı ayrı idi. Nizâmnâme îcâbınca her dâire dâhilinde birer kulüb bulunacakdı. Bu kulüb de bir kâtib tarafından idâre olunacakdı. Bendeniz de bu sûretle kulüb kâtibi olarak, iltihâk etdim.

Reis — Ne vakte kadar bu vazîfede kaldınız?

Salahaddin Bey — Efendim. İâşe birinci mıntıka merkez heyeti teşekkül edinceye kadar orada kaldım. O da tahmînen ya 333 veya 332 senesindedir. İyi hatırlayamıyorum. Tahniye Müdîriyeti

teşekkül etmişdi. İstanbul Erzâk Merkezi Müdîriyeti. O müdîriyete tayîn olundum, memûriyet-i resmiyeye geçdim bu sûretle o zamana kadar... (Sayfa: 166)

Reis — Teceddüd Fırkası'na intisâbınız ne zamandır?

Salahaddin Bey — İâşe Nezâreti teşekkül etmişdi. Oranın da Tahniye Müdîriyeti'ni bendenize teklîf etmişlerdi. O Nezâret'in Tahniye Müdîriyeti'ni de deruhde etmişdim. Oradan Celal Muhtar Bey'in zamanında istifâ etdim. Badel-istifâ bir müddet boşda kaldıkdan sonra Teceddüd Fırkası heyet-i idâresinden arkadaşlarımdan Hayri Bey vardı, bendenize teklîf etdi, kabûl eder misiniz, dedi. Hay hay kabûl ederim, dedim. O zaman kabûl etdim. Bir on beş gün, yirmi gün kadar o vazîfe ile iştigal etdim.

Reis — Ondan sonra çekildiniz?

Salahaddin Bey — Hayır, tevkif olundum.

Reis — Elyevm Teceddüd Fırkası'na mı mensûbsunuz, yoksa başka bir fırka ile münâsebetiniz var mı?

Salahaddin Bey — Hayır efendim, Teceddüd Fırkası esâsen yokdur Paşa Hazretleri. Hiçbir yere mensûb değilim.

Reis — İstanbul merkezine merbût olduğunuz zaman iâşe işleriyle meşgul oldunuz mu?

Salahaddin Bey — Cemiyet'e mensûbiyetimiz varken umûr-ı resmiye ile iştigal edemezdim. Binâenaleyh iâşe meselesiyle iştigal etmedim.

Reis — 1332 senesi kongresinde iâşe husûsâtı hakkında Kemâl Bey tarafından kırâat olunan rapor mündericâtına nazaran iâşeyi bir sene üç ay kadar İstanbul merkezi idâre etmiş.

Salahaddin Bey — İstanbul merkezi idâre etmişdi Paşa Hazretleri, harbin ilânı üzerine Boğazlar kapanmışdı, esâsen ahvâl-i tabîiyede buğday mahsûlü malûm-ı ihsânınız, memleketin ihtiyâcâtına tekabül edemiyor. Bu ihtiyâcât ahvâl-i tabîiyede Marsilya'dan, Romanya'dan, diğer memâlik-i ecnebiyeden vuku bulan idhâlât ile temîn olunuyordu. Harbin ilânı üzerine tabîî bu mevâridât inkıtâ buldu. Mevâridâtın inkıtâı burada ahâlînin ekmek ihtiyâcâtını tazyîk etmeğe başladı. Onun üzerine fırınlara tehâcüm, ihtiyâcât tezâuf ve tezâyüd etdi. Ekmek fîâtı yükseliyordu. Ahvâl-i tabîiyede 60, 70, 90 kuruşa kadar satılan bir çuval un seferberliğin ilânın-

dan cüzi bir zaman sonra üç dört yüz kuruşa kadar çıkdı. Hâlbuki Anadolu'da buğday fîâtı sâbitdi. Böyle olduğu hâlde İstanbul'da un fîâtı tereffu ediyordu. Dâhiliye Nezâreti Kemâl Bey'i bu işe memûr etdi, Kemâl Bey bu vazîfeyi kabûl etdi. Ve Kemâl Bey bu vazîfeyi İttihad ve Terakki murahhası olmak sıfatıyla kabûl etmedi. Ve İstanbul teşkîlâtı katiyyen bu işe müdâhale etmedi. Kemâl Bey bu işi bizzât kendisi deruhde etdi. Ve bir heyet-i mahsûsa-i ticâriye vücûde getirdi. Bir sene üç ay, on beş ay bu işlerle iştigal etdi, netîcede ticârî mâhiyeti hâiz olan bu muâmeleden bir temettu hâsıl oldu. Bu temettuu ne yapalım, diye kongreye arz etdi. Kongre de bunun vakfedilmesi ve umûr-ı hayriyede istimâl edilmesini kararlaşdırdı. Bendenizin bildiğim bu kadar.

Reis — Kongrede bulundunuz mu?

Salahaddin Bey — 333 Kongresi'nde bulundum efendim.

Reis — Kemâl Bey, raporda, Şehremâneti ve Hükûmet bu iâşe işini hüsn-i îfâ edemediğinden dolayı İstanbul merkezince iâşeye vaz-ı yed edilmeğe mecbûriyet hâsıl oldu, diyor. Eğer o kongrede kırâat olunan rapor resmî bir mâhiyeti hâiz değil ise, yanlış yazılmış ise tekzîb edilmek lâzım gelirdi. Tanîn gazetesinde neşrolunan sûretde böyle muharrerdir.

Salahaddin Bey — Efendim, Kemâl Bey orada arkadaşlarına hesâb veriyor.

Reis — Hesâb vermeden evvel vaz-ı yed edilmesi esbâbını dermiyân ediyor ve netîcesinde böyle diyor.

Salahaddin Bey — Bendenizin bildiğim Paşa Hazretleri –vaz-ı yed filân bilmiyorum– bendenizin bildiğim malûmât bundan ibâretdir. Bu iş böyle oluyor, ahâlînin ihtiyâcâtı günden güne tezâyüd tezâuf ediyor. Buna bir çâre aramak lâzımdır, yolunda birtakım müzâkerât cereyân etmiş. Onun üzerine Kemâl Bey bu işi deruhde etdi, yoksa hod-be-hod Kemâl Bey'in...

Reis — Kemâl Bey'in deruhde etmiş olduğu görülüyor. Fakat demin de dermiyân etdiğiniz vechle haftada yirmi altı bin çuval kadar un gelirken yedi, sekiz bin çuvala indi, iâşe işi kesb-i suûbet etdi, Şehremâneti'nce ve Hükûmet'ce de çâre bulunamadı, İstanbul merkezinin iâşe husûsâtına vaz-ı yed etmesine mecbûriyet hâsıl oldu, diyor.

Salahaddin Bey — Bendenizin malûmâtım yok.

Reis — Peki. Her ne sûretle olursa olsun o zaman Kemâl Bey veya İstanbul merkezi tarafından idâre olunan iâşe husûsâtında bir vazîfeniz var mı idi?

Salahaddin Bey — Hayır efendim. O bir sene üç ay zarfından yokdu.

Reis — Sonraki deruhde etdiğiniz vazîfede maâş verirler miydi?

Salahaddin Bey — Hangisi efendim, Tahniye Müdîriyeti mi?

Reis — Evet, Tahniye Müdîriyeti.

Salahaddin Bey — Hayır efendim. Çünkü Kemâl Bey almıyordu.

Reis — Kemâl Bey'in alıp almadığı bahs-i diğer; siz fahrî olarak mı hidmet ediyordunuz?

Salahaddin Bey — Fahrî olarak efendim.

Reis — Nereye merbût idi?

Salahaddin Bey — O vakit bir nizâmnâme var idi, İâşe Merkez Heyeti vardı. Dâhiliye nâzırı heyetin reisi idi. Mösyö "Mayer" nâmında bir Alman var idi. Şimdi İhtikâr Komisyonu'nun bulunduğu dâirede idi. Sonra buraya geldi. Bu iâşe nizâmnâme-i mahsûsu mûcibince Memâlik-i Osmaniye beş mıntıkaya taksîm olunmuşdu. Birinci mıntıka İstanbul ve civârı idi. Bazı vilâyât da bunun içinde dâhildi. (Sayfa: 167)

Reis — Bunların muhassasât-ı resmiyesi yokdu öyle mi?

Salahaddin Bey — Kimlerin efendim?

Reis — Memûrların.

Salahaddin Bey — Memûrînin hepsinin muhassasâtı vardı. Bekçi, kapıcı gibi şeyler de ücretli idi. Müstahdemînin bir kısmı maâşlı idi. Değirmen memûrları vardı. Bunlar tabiî bidâyeten memûr olmadıkları için bunlara ücret verirdik. Bekçi, kapıcı gibi kimseler de ücretli idi. Hattâ bendenizin muhâsebecim vardı, Donanma Cemiyeti muhâsebecisi, eski Hazîne-i Hâssa muhâsebecisi idi. O, maâşsız idi, diğerleri hep maâşlı idi.

Reis — Peki, bu maâşât ve ücûrât nereden veriliyordu?

Salahaddin Bey — Muvâzene-i umûmiyeden.

Reis — Peki, bu, bir aralık Hükûmet'den Şehremâneti'ne intikal etmiş.

Salahaddin Bey — Evet efendim, zannederim, 333 senesi Ağustos'u içinde Emânet deruhde etmek istedi, Emânet'e devrolundu.

Reis — Devretdiğiniz zaman temettu filân bir şey var mıydı?

Salahaddin Bey — O zaman temettu, filân yokdu. Resmî bir muâmele idi, temettu yokdu.

Reis — Bu hâsıl olan temettular o idârenin teşekkülünden evvel mi?

Salahaddin Bey — On beş aylık müddet zarfında bir mâhiyet-i ticâriyeyi hâizdi, ondan sonra resmiyet kesbetdi.

Reis — Peki, Şehremâneti'nde İâşe-i Umûmiye nâmına bazı mübâyaâtda bulunmuş, sonra iâde etmiş.

Salahaddin Bey — Bilmiyorum. Bizim Şehremâneti'ne devretdikden sonra o işle meşgul olamazdık; orada ne yapılıyor, ne ediliyor? Malûmâtım olmaz. Tabîî, takib etmek de vazîfem değildi.

Reis — Siz, bazı kontratlar, bazı mukaveleler devretmediniz mi?

Salahaddin Bey — Etdik, efendim. Esâsen Emânet Tahniye İdâresi teessüs etmişdi. O, değirmencilerle birtakım mukavelâta girişmişdi, onlar aynen Şehremâneti'ne devrolunmuşdu; kezâlik, birinci mıntıkanın teşekkülünü müteâkıb o mukavelât ve uhûd kâmilen bize teslîm olundu. İkinci defa Şehremâneti'ne devrolunduğu zaman yine oraya devredildi.

Reis — Siz, yalnız...

Salahaddin Bey — Değirmen işleriyle iştigal ederdim.

Reis — Yalnız Tahniye İdâresi'ne âid olan muâmeleyi mi söylüyorsunuz?

Salahaddin Bey — Evet Tahniye İdâresi'ne âid olanları söylüyorum. Birinci mıntıka nâmına gerek Anadolu'dan, gerekse memâlik-i ecnebiyeden, Romanya'dan ve sâireden o zaman mâl gelirdi, mevâridât münkatı olmamışdı. İâşe Merkez Heyeti'nin Sirkeci ve Haydarpaşa'da birer tesellüm memûru vardı, mâlları o kabzederdi; cihet-i askeriyeye âid olanı cihet-i askeriyeye verir, mevâridâtın mikdârına nazaran birinci mıntıkada bulunan ahâlînin ihtiyâcâtına mahsûs olanı da bendenize verirdi. Tahniye'nin orada tesellüm memûru Birinci İâşe Merkez Heyeti'nin memûru tarafından birinci mıntıka memûru nâmına verilen mâlı tesellüm eder, idâreden tebellüg edeceği emir dâiresinde îcâbı kadar buğdayı değirmenlere gönderir. Onlar da un hâline ifrâğ ederdi. Bu sûretle tahniyâta başlanarak un hâline ifrâğ edildikden sonra fırınlara tevzîât yapılırdı.

Reis — Peki, gidiniz. (Salahaddin Bey muhâkeme salonundan çıkarılır) Edirne İttihad ve Terakki müfettişi Abdülgani Bey'i çağırınız. (Abdülgani Bey getirilir) İttihad ve Terakki'ye ne vakit intisâb etdiniz?

Abdülgani Bey — Meşrûtiyet'den evvel, efendim.

Reis — Nerede?

Abdülgani Bey — Zannederim, Paşa Hazretleri, Vodine'de... İyi tahattur edemiyorum.

Reis — Edirne'ye ne vakit geldiniz?

Abdülgani Bey — 330 senesinde, Paşa Hazretleri.

Reis — Ne vakit kâtib-i mesûl intihâb olundunuz?

Abdülgani Bey — 327'de, efendim.

Reis — Edirne kâtib-i mesûlü mü?

Abdülgani Bey — Hayır, efendim. Bendeniz bidayetde Mamûretü'l-Azîz'de bulundum, orada murahhas olarak bulunuyordum, orada müfettiş oldum. Zâbit idim; sonra istifâ etdim; Balkan Harbi'nde silâh altına alındım, Edirne'ye sevkedildim. Edirne Muhârebesi'nde bulundum ve vuruldum, tekrar tekaüd edildim. Bulgaristan'a götürdüler, esaretden avdetimde geldim; tekrar burada tedâvî edildim; 330 senesinde Bursa'ya gitdim, bir vazîfem yokdu, tedâvî için gitdim, oradan avdetimde Edirne'ye gitdim.

Reis — Bu vazîfeyi ne vakit deruhde etdiniz?

Abdülgani Bey — İttihad ve Terakki müfettişliğini mi, Paşa Hazretleri?

Reis — Müfettiş mi idiniz?

Abdülgani Bey — Evet, müfettiş idim, Paşa Hazretleri.

Reis — Edirne'de mi?

Abdülgani Bey — 330 senesinde Paşam.

Reis — Vazîfeniz ne idi?

Abdülgani Bey — Vazîfemiz nizâmnâmede musarrahdır Paşa Hazretleri. Fakat biz Edirne vilâyetinde bir şey yapamadık; çünkü Edirne vilâyeti, malûm-ı âlînizdir ki, istîlâya uğramışdı, biz teşkîlât ile meşgul olamadık, ancak orada eski efrâd-ı Cemiyet'i, muhâcirînden gelenleri toplamak, sebt-i defter etmek, defterlerini, kulüblerini tanzîm etmek ile meşgul oldum, Paşa Hazretleri.

Reis — Ne kadar zevât vardı?

Abdülgani Bey — Hatırımda değildir, Paşa Hazretleri, defterde vardır. (Sayfa: 168)

Reis — Elyevm bir fırkaya intisâbınız var mı?

Abdülgani Bey — Şimdi mi, Paşa Hazretleri? Hayır, yokdur, şimdi hiçbir fırkaya intisâbım yokdur, Paşa Hazretleri. Mevkufum.

Reis — Tevkif edilmeden, yani mevkûf bulunmazdan evvel başka bir fırkaya intihâb olundunuz mu?

Abdülgani Bey — Evet, Teceddüd Fırkası'nın bir ay kadar şeyini yapdım, ondan sonra bırakdım, İstanbul'a geldim.

Reis — Edirne'den mi?

Abdülgani Bey — Evet, efendim.

Reis — Edirne'de tehcîr yapıldı mı?

Abdülgani Bey — Efendim, Edirne'de Ermeni tehcîri yapıldı, evet, Paşa Hazretleri.

Reis — Nasıl cereyân etdi?

Abdülgani Bey — Haberimiz yok, Paşa Hazretleri. Bendeniz, bir gün sabâhleyin erkenden yatarken, tanıdığım ve kendileriyle görüşdüğüm bazı Ermeniler geldiler: "Böyle böyle oluyor, bizden bir kısmını gönderdiler, diğerlerini de gönderecekler" dediler ve benden istimdâd etdiler, ben de kendilerinden Bulgar istîlâsı zamanında iyilik görmüşdüm. Kendilerine dedim ki "Mümkün mertebe vilâyetden hakkınızda ricâ edeceğim" ve beraber gitdik, yani onlarla beraberce vilâyete gitdik, bunların komitecilikle alâkadâr olmadıklarını ve kendilerinin bîgünâh olduğunu söyledim ve istisnâ edilmelerini ricâ etdim; Vâlî Bey dedi ki: "Bunlar için ben de müteessirim fakat aldığım emir umûmî ve kat'îdir, şimdi çalışıyorum, elbet bir şey yaparım." Ben de bunu kendilerine aynı vechle söyledim, sonra bunlar gitmediler, Paşa Hazretleri ve niçin gitmediklerini de bilmiyorum.

Reis — Peki, zât-ı âlînize Ermeniler mürâcaat etmeden evvel bu iş hakkında hiçbir şey duymadınız mı?

Abdülgani Bey — Hiçbir malûmâtım yokdu, Paşa Hazretleri.

Reis — Ondan evvel yapılmamış mıydı?

Abdülgani Bey – Hayır, Paşa Hazretleri.

Reis — Hiç kimse gitmemiş mi idi?

Abdülgani Bey – Hayır, Paşa Hazretleri.

Reis — Muttali oldukdan sonra oradaki İttihad ve Terakki Şubesi'nce bir teşebbüsde bulundunuz mu?

Abdülgani Bey — Hayır, Paşam. Hiçbir teşebbüsde bulunmadık.

Reis — İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden olan şubeler, meclisler yalnız Müslümân unsuru için değil, umûm anâsır için teşekkül etmiş, bir vazîfe-i hayriye için çalışan...

Abdülgani Bey — Zâten ismi "Osmanlı"dır, Paşa Hazretleri, yalnız İttihad ve Terakki değil...

Reis — O hâlde, orada tehcîr olunan Ermeniler hakkında bir sahâbetde nasıl oldu da bulunmadınız?

Abdülgani Bey — Paşa Hazretleri, kanûnla yapılıyordu, Hükûmet'in kanûnuna karşı nasıl muhâlefet edilir?

Reis — Kanûnda sarâhat var.

Abdülgani Bey — Tehcîr Kanûnu diyorlar, tatbîk ediyorlardı. Vilâyetin vâlîsi tatbîk ediyordu, Paşa Hazretleri ve polisi ile, jandarmasıyla tatbîk ediyordu, biz ne diye teşebbüs edelim? Kanûn var, jandarma var.

Reis — Kanûnda cihet-i askeriyenin lüzûm göstereceği mahallerde tehcîr yapılacak, deniliyor. Orada cihet-i askeriyenin lüzûm göstereceği esbâb olup olmadığını görüyordunuz, bîlüzûm olarak bu tehcîr ne için yapılıyor diye teşebbüs etmek veyâhûd beyninizde tezekkür etmek lâzım gelmez mi idi?

Abdülgani Bey — Paşa Hazretleri, cihet-i askeriyenin lüzûm gösterip göstermediğini bilmeyiz ki ona karşı bir şey yapalım. Vâlî de vilâyetin bir vâlîsidir, hükûmetin bir mümessilidir. Ona karşı "Haksızlık ediyorsun, etmiyorsun" diye kanûn dâiresinde olan bir şey hakkında ne söyleyebilirim?

Reis — Vâlî de emir almış, fakat kendisi de bu emrin yolsuzluğunu hissederse o da mürâcaat edebilir.

Abdülgani Bey — Bize böyle bir şey söylemedi. "Siz söyleyiniz, merkezinize yazınız, bunu durdurunuz" diye bir şey söylemedi, vâlî söylese belki yazardık. Bendeniz "Bunu yolsuz görmedim" demiyorum, Paşa Hazretleri. Hakikaten o Ermeniler, çok nâmûslu adamlardı, birçok zâbitân âilelerini Bulgarların zulmünden muhâfaza etdiler; onları biz gayet iyi gördük, tabîî Edirne'nin fecî bir sûretle sukutu esnâsında birçok fecâyie marûz kalındı Paşa Hazretleri, bendeniz hastahânede idim, yatıyordum, mecrûhdum.

Reis — Peki, bu kadar vukuf hâsıl etdikden sonra şahsen mürâcaat edeceğinize, meclisinizde müzâkere edip meclisinizce müctemian mürâcaat...

Abdülgani Bey — Paşa Hazretleri meclisimiz böyle şeyleri müzâkere etmez ve ben de Vâlî'ye zâten İttihad ve Terakki murahhası sıfatıyla gitmedim. O adamların nâmûskâr olduğunu bilerek bir ferd sıfatıyla gitdim.

Reis — Peki ama, anâsır-ı Osmaniye'den birinin mazlûmiyetini duyar da bir teşebbüsde bulunmaz mısınız?

Abdülgani Bey — Bu, bizim meclisimize âid değildir. Bu, umûm Osmanlılara tevcîh edilebilecek bir suâldir. Bunu ne için bendenize tevcîh ediyorsunuz?

Reis — Umûm Osmanlılara değil, dârü'l-harekât içinde kumandanların lüzûm göstereceği mevâkie münhasır bir tehcîrdir.

Abdülgani Bey — Bendenizin kumandanlarla bir münâsebetim yok ki.

Reis — Var, demiyorum. Siz bilmiyor musunuz ki Edirne'deki Ermenilerin ordu ile ve harekât-ı askeriye ile bir münâsebetleri yok? (Sayfa: 169)

Abdülgani Bey — Paşa Hazretleri Edirne bir kerre dârü'l-harb idi.

Reis — Hepsi dârü'l-harb idi.

Abdülgani Bey — Hem Gelibolu itibârıyla en müdhiş bir dârü'l-harb olduğu için biz hiçbir şeye karışmamağa şey ediyorduk.

Reis — Edirne'den tehcîr olunanların ekserisi Tekfurdağı'na gitdi, öyle değil mi?

Abdülgani Bey — Tabîî, bunu Hükûmet biliyor Paşa Hazretleri.

Reis — Siz de biliyorsunuz ya?

Abdülgani Bey — Bendeniz de biliyorum. İzmit'den çevirdiler Paşa Hazretleri, bir kısm-ı mühimmi de Tekfurdağı'na gitdi.

Reis — Edirne'den kaldırılıp da Tekfurdağı'na gönderilmek maksadı temîn eder mi?

Abdülgani Bey — Onu artık Vâlî bilir Paşa Hazretleri.

Reis — Pekâlâ Vâlî'nin yanlış yapdığı bir şeyi de ihtâr etmek lâzım gelmez mi?

Abdülgani Bey — Bendeniz için mi Paşa Hazretleri?

Reis — Cemiyetiniz için.

Abdülgani Bey — Cemiyetimiz için lâzım gelmez Paşa Hazretleri; Cemiyetimiz hiç [bir] zaman vâlînin işine karışmaz ve karışmak için de bir şeyi yokdur ancak bir şey görürse ricâ eder ve ricâ tarîkiyle söyleyebilir. Bütün cemiyetlerde böyledir Paşa Hazretleri.

Reis — Emir tarîkiyle demedim. Mustafa Paşa suâl buyuruyorlar: Alel-umûm İslâmların menfaati için demekden maksad nedir?

Abdülgani Bey — Hangi alel-umûm İslâmların Paşa Hazretleri?

Reis — Demin söylediğiniz...

Abdülgani Bey — Öyle bir şey söylemedim Paşa Hazretleri. İttihad ve Terakki dediniz de bendeniz de bil-cümle anâsırı gözeterek ismi Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'dir, dedim Paşa Hazretleri. Alel-umûm Osmanlılar dedim.

Reis — Bu yapılan muâmelenin haksızlığı sizce tezâhür etmedi mi?

Abdülgani Bey — Hangi muâmele?

Reis — Edirne'deki tehcîr muâmelesi.

Abdülgani Bey — Paşa Hazretleri bir kerre bendeniz Edirne'de bununla meşgul olmadığım için kim haklı ve kim haksız bilmiyorum. Paşa Hazretleri giden Ermenilerin içinde ne dereceye kadar komitecilik yapacak ve harekât-ı askeriyeyi sektedâr edecek insanların mevcûd olup olmadığını bendeniz bilmiyordum. Bilmediğim için bu bâbda bir mütâlaa dermiyân edemem. Malûm-ı âlîniz bendeniz Edirneli değilim Paşa Hazretleri. Edirne'de muhâsara zamanında bulundum. Ve mecrûhen bulundum. Ahâlî ile temâs etmedim ki iyisi kimdir, fenâsı kimdir bileyim. Yalnız bildiğim birkaç nâmûsluları var ki onlar da yattığım hastahânede müteahhid edilir. Taahhüdleri dolayısıyla gelip gidiyorlardı. Bulgarlar Edirne'ye girdikleri vakit Bulgar zulmüne, şenâatine karşı onlar gerek zâbitânımızın ve gerekse etibbâ-yı askeriyenin âilelerini, evlerini muhâfaza etdiler. O vakit anladım ki bu adamlar gayet nâmûslu ve iyi bir Osmanlıdırlar. Çünkü Bulgar bayrağı asılmış; birçok insanlar, birçok Hıristiyan vatandaşlarımız Bulgarlardan ziyâde İslâm ırzına, nâmûsuna saldırıyorlardı. Fakat bu tanıdığım adamların hiçbirisi böyle bir şey yapmadılar. Ve ben bildiğimi o zaman gitdim, Vâlî Bey'e söyledim. Onun hakikaten haksızlık yapıp yapmadığını an-

cak Polis müdîri bilir Paşa Hazretleri. Çünkü inzibâtla hiç meşgul olmadım Paşa Hazretleri.

Reis — Paşa Hazretleri'ne cevâb veriniz.

A'zâ Mîrlivâ Zeki Paşa — Bu muâmelenin yolsuz olup olmadığını anlamak için size parlak bir misâl: Erbâb-ı nâmûsdan bildiğiniz zevâtın tehcîrine teşebbüs olunmuş.

Abdülgani Bey — Efendim ona teşebbüs edildiğini de bilmiyorum Paşa Hazretleri. Noksân söylemişim. Diğerlerinin gelip bana söylemesi benim de Vâlî'ye mürâcaatımdan ibâretdir. Ondan sonra zâten tehcîr vâki olmadı Paşa Hazretleri. Acabâ benim söylediğim iki kişi için mi hepsi kaldı? Onu bilmiyorum.

Zeki Paşa — Yani size tehcîr muâmelesini gayr-i makul göstermek, makbûl göstermemek için şu muâmele kâfî değil midir?

Abdülgani Bey — Bendeniz için mi Paşam? Bendenizce bu muâmele kâfî değildir. O iki kişi zâten gitmemişdir.

Zeki Paşa — Erbâb-ı nâmûsdan iki kişi...

Abdülgani Bey — Evet efendim.

Zeki Paşa — Erbâb-ı nâmûsdan olan eşhâsın tehcîrine teşebbüs olunması haksız bir muâmeledir.

Abdülgani Bey — İhtimâldir Paşam.

Zeki Paşa — Mâdâmki haksız bir muâmeledir. Haksız olduğu için iki kişi hakkında da haksız olabilir. Binâenaleyh cemiyetiniz, bu gibi Hükûmet'in gayr-i kanûnî olan muâmelâtını ya ihtâr sûretiyle veyâhûd bilmem ne sûretiyle reddedebilirdi.

Abdülgani Bey — Paşa Hazretleri bir kerre Edirne'de tehcîr umûmî değildir. Edirne'yi diğer vilâyetlerden tefrîk buyurmanızı ricâ ederim. Tehcîr gayet husûsîdir ve sonra Hükûmet bir Tehcîr Kanûnu yapmışdır. Demek ki Merkez-i Hükûmet, Vükelâ bunu tasvîb etmiş ve niçin tasvîb etmiş olduğunu Edirne İttihad ve Terakki Cemiyeti düşünmez ve düşünemez, Paşa Hazretleri. Malûm-ı âlîleridir ki bizim programımız mûcibince oradaki heyet-i merkeziyeler ancak oranın intihâbâtıyla ve bu gibi ufak, tefek umûr-ı âdiye ile iştigal edebilir. Gerek tahsîlleri ve gerek görgüleri ancak buna müsâiddir Paşa Hazretleri. Sonra Hükûmet-i Merkeziye'nin yapmış olduğu bir kanûnun iyi olup olmadığını görecek seviye-i irfânda adam, içlerinde pek azdır Paşa Hazretleri. Değil yalnız Edirne vilâ-

yeti heyet-i merkeziyesinde, bütün vilâyetlerde bunu takdîr edecek insanlar azdır. Bu, bizim takdîrimize (Sayfa: 170) kalırsa memleket anarşiye gider. Paşa Hazretleri bu kanûnların kötülüğünü en ziyâde Meclis-i Mebûsân şey etmeli, onlar, ayırmalı, onlar iyidir demeli, onlar kötüdür demeli.

Reis — Bu tehcîr edilenler, öteye beriye gidenler hakkında malûmât alınıyor mu idi?

Abdülgani Bey — Akrabâlarına mektûblar geliyormuş. İşitiyordum.

Reis — Bazıları öldürülmüş, deniliyor.

Abdülgani Bey — Bizim vilâyetde mi Paşa Hazretleri?

Reis — Evet.

Abdülgani Bey — Hayır Paşa Hazretleri. Hiçbir kimseye tokat bile vurulmamışdır.

Reis — Vilâyet dâhilinde değil, gitdikleri yerlerde.

Abdülgani Bey — Bilmiyorum Paşa Hazretleri. Bizim vilâyetden öldürülmüş kimse yok. Hepsi de avdet etmişdir.

Reis — Bunların terketdikleri emvâl nehb ve garet edilmiş veya sû-i istimâle uğratılmış. Bunları biliyor musunuz?

Abdülgani Bey — Paşa Hazretleri bizim vilâyetde hiçbir emvâl nehb ve garet edilmemişdir. Defterdâr, reis olmak üzere birtakım memûrîn-i Adliye'den ve jandarmadan, polisden ve vilâyetin diğer memûrîninden mürekkeb bir komisyon yapmışlar. Tehcîr edilen Ermenilerin emlâkını mühürlemişler ve sonra sebt-i defter etdiler, götürdüler. Harâc mezâd ederek satdılar. Ve nâmlarına kaydederek hazîneye yatırdılar. Bugün avdet edenler hep paralarını alıyorlar Paşa Hazretleri. Bizim vilâyetimizde böyle ne sû-i istimâlât ve ne de nehb ve garet vâki olmamışdır. Bendeniz işitmedim. Yalnız bendeniz değil, Edirne vilâyetinde kimse işitmemişdir.

Reis — Fakat bu satılan eşyâların birçokları memûrîn tarafından takdîr olunan dûn bedeller ile alınmış olduğunu söylüyorlar.

Abdülgani Bey — Hayır Paşa Hazretleri. Zannetmem ki memûrîn eşyâ almış olsun. Her sınıf ahâlî eşyâ aldı. Hattâ orada kalan Ermeniler de eşyâ aldı Paşa Hazretleri; çünkü alenen ve müzâyede ile Rüstempaşa Hanı'nda ve iki kapılı handa satılıyordu.

Reis — Öyle satılanlar da olmakla beraber, birçok eşyâ da dediğim gibi alınmış diyorlar.

Abdülgani Bey — Ne gibi Paşa Hazretleri? Böyle fîât takdîriyle mi?

Reis — Evet, takdîr olunan fîâtlarla.

Abdülgani Bey — Bilmiyorum Paşa Hazretleri.

Reis — Bir mağaza eşyâsı veya bir hâne eşyâsı böyle ufak bedellerle verilmiş.

Abdülgani Bey — Bilmiyorum Paşa Hazretleri ve zannetmiyorum. Onu en ziyâde defterdâr bilir. Çünkü komisyonun reisi idi.

Reis — Sizin için fevkalâde nüfûz sâhibi idi, şuabât-ı Devlet'in her birinde icrâ-yı tesîr yapardı, diyorlar. Sahîh mi?

Abdülgani Bey — Paşa Hazretleri bendenizin ne gibi nüfûzum olabilir? Ne gibi fevkalâde nüfûz sâhibi olabilirim?

Reis — Bazı yüksek makamâtdan telâkki etdiğiniz kuvvet ile.

Abdülgani Bey — Hayır Paşa Hazretleri. Bunu iddiâ edenler gelirler, Mahkeme-i âliyenizde söylerler. Bendenizin Edirne vilâyetinde bulunduğum zaman orada bulunan bütün memûrîni buraya çağırır ve kendilerine sorarsınız. Ne bir nüfûz, ne bir tesîr yapmış ve ne de gayr-i kanûnî bir hareketde bulunmuşumdur. Ne de şunu şuradan kaldırın, buraya koyun demişimdir. Kırk senelik hayâtımın pek nâmûskârâne olduğunu görmekle iftihâr ederim. Paşa Hazretleri, bendeniz müddet-i hayâtımda vazîfemden başka hiçbir şeye karışmış bir adam değilim ve bunu, ricâ ederim, jandarma nüfûzundan tutunuz da Vâlî'ye kadar buraya getiriniz ve her hangisi söylerse ki benim vazîfeme şu kadar müdâhale etdi; o vakit, istediğiniz gibi yalancı bir insan sıfatı ile muhâkeme ediniz Paşa Hazretleri.

Reis — Şubenizde mukayyed olanlardan ve sâir husûsâtdan ne kadar vâridât hâsıl oluyordu?

Abdülgani Bey — Paşa Hazretleri bidâyetde, zannediyorum, mâhiye beş altı bin kuruş kadar oluyordu. Sonra seferberlik üzerine gitdikce tenâkus etdi. Bizim defterlerimiz kâmilen Edirne'de hükûmetdedir. Kim bir para vermiş ise orada mukayyeddir. Ve hepsinin dip koçanı vardır. Defterler pek muntazamdır. Eğer arzu buyurursanız telgraf vererek buraya getirir ve görürsünüz. Tabîî hatırımda kalmaz Paşa Hazretleri.

Reis — Bu vâridâtın ne kadarını merkeze gönderirdiniz?

Abdülgani Bey — Nizâmnâme mûcibince biz kendi kulübümüzü idâre etdikden sonra kalan vâridâtın rub'ını merkeze gönderirdik. Eğer o rub'dan fazla paramız olursa sene nihâyetinde bildiririz. Şu kadar fazla paramız vardır, deriz ve ihtiyât akçesi olarak saklarız. Eğer vâridâtımız yetişmezse hiç göndermeyiz.

Reis — Demek hâsılat-ı sâfîyeden veriyorsunuz?

Abdülgani Bey — Evvelâ kendi kulübümüzün masrafı çıkacak, mütebâkisinin rub'ını göndereceğiz. Nizâmnâmemiz böyledir. Ve öteden beri kaidemiz de budur.

Reis — Müfettiş olmak itibârıyla mülhakata da çıkar mı idiniz?

Abdülgani Bey — Bendeniz Edirne'de kâtib-i mesûllük vazîfesini yapıyordum. Bunun vezâifi de nizâmnâmemizde musarrahdır. Edirne'nin istîlâya uğraması itibârıyla bendeniz dâimâ merkezde, Edirne'de bulunuyordum. Ve orada kaldım. Kâtib-i mesûl vazîfesini yapıyordum. En ziyâde merkezde bulunuyordum. Zâten ben sakat bir adam olduğumdan teftîşâtda bulunamıyordum. Bendeniz sakatım. Hayvana binemem. Onun için Anadolu'da filân teftîşât yapamadığım için yalnız Rûmeli'de, Edirne'de kaldım.

Reis — İstanbul'da bulunduğunuz vakit merkez-i umûmîye devâm eder mi idiniz? (Sayfa: 171)

Abdülgani Bey — Müfettiş olmak itibârıyla İstanbul'da merkez-i umûmîde kalacakdım. Ve nizâmnâme mûcibince teftîşâta lüzûm gösterilecek yerlere sevk edeceklerdi. Diğer Mâliye ve Mülkiye müfettişleri gibi orada bir oda var, orada oturacakdım. Meselâ şurada bir sû-i istimâl yapılmış. Yâhûd filân kâtib-i mesûlün hesâbına bakılacak, böyle olacak, git hesâba bak, diye bir teftîş îcâb etdiği zaman gidilecek. Fakat bendeniz hiçbir zaman gelemedim ve gidemedim. Dâimâ Edirne'de kaldım.

Reis — Peki gidiniz. (Abdülgani Bey götürülür) Eskişehir İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü Zühdî Bey'i getiriniz. (Zühdî Bey getirilir)

Reis — Zühdî Bey İttihad ve Terakki'ye ne zaman intisâb etdiniz?

Zühdî Bey — Paşa Hazretleri 323 senesinde.

Reis — İnkılâbdan evvel mi? Tekrar ediniz.

Zühdî Bey — Evet.

Reis — Nerede intisâb etdiniz?

Zühdî Bey — Siroz'da efendim.

Reis — Eskişehir İttihad ve Terakki kâtib-i mesûllüğüne ne vakit tayîn olundunuz?

Zühdî Bey — 333 senesinde efendim.

Reis — Orada mı ikamet ediyor idiniz?

Zühdî Bey — Evet Paşam.

Reis — Kâtib-i mesûllük vazîfesini hulâsaten söyler misiniz?

Zühdî Bey — Kâtib-i mesûllük vazîfesi; a'zâ-yı Cemiyet'le dâimâ temâsda bulunmak, merkez-i umûmîye ora cemiyetinin ve oranın vaziyet-i tarz-ı sa'y ve faâliyeti hakkında rapor tanzîm etmek; mülhakata çıkarmak, orada teşkîlâta nezâret etmek, onları tenvîr ve irşâd eylemek gibi vezâifle iştigal etmekdir.

Reis — O şubeleri cem etmek, müzâkereleri tanzîm ve idâre etmek kâtib-i mesûle mi âiddir?

Zühdî Bey — Hayır Paşa Hazretleri. Bizim mülhakatda falan kulüblerimiz yokdur.

Reis — Merkezdeki heyeti siz mi toplar, idâre edersiniz?

Zühdî Bey — Evet Paşam.

Reis — Eskişehir'de tehcîr yapıldı mı?

Zühdî Bey — Yapılmış, fakat bendenizin haberim yok Paşa Hazretleri.

Reis — Siz bulunmadınız mı?

Zühdî Bey — Hayır.

Reis — Âsârını görmediniz mi, işitmediniz mi?

Zühdî Bey — Ne gibi Paşa Hazretleri?

Reis — Yani tehcîrden şöyle olmuş, böyle olmuş, böyle gitmiş, bazıları öldürülmüş, bazılarına işkence yapılmış, emvâlleri gasbedilmiş. Böyle şeyler işitmediniz mi?

Zühdî Bey — Bunlardan hiçbir malûmâtım yok Paşa Hazretleri.

Reis — Eskişehir'de vâki olmamış mı?

Zühdî Bey — Olmamış Paşa Hazretleri.

Reis — Emvâl-i metrûke hakkında yapılan muâmelâta muttali olmadınız mı?

Zühdî Bey — Emvâl-i metrûkenin muâmelâtına husûsî bir komisyon bakıyordu. Onun için meşgul olmadım.

Reis — Eskişehir kâtib-i mesûllüğünden evvel bir vazîfeniz var mı idi?

Zühdî Bey — Karahisar'da bulundum Paşa Hazretleri.

Reis — Karahisar'da yine kâtib-i mesûl mü idiniz?

Zühdî Bey — Evet efendim.

Reis — Orada tehcîr olmadı mı?

Zühdî Bey — Oldu efendim.

Reis — Nasıl cereyân etdi?

Zühdî Bey — Hükûmet tehcîr yapılması için emir almış, tehcîri yapdı.

Reis — Fakat çok yolsuzluklar olmuş.

Zühdî Bey — Bendeniz işitmedim Paşa Hazretleri.

Reis — Karahisar'a âid bir dosya var; oradan muttali oluyoruz.

Zühdî Bey — Bendeniz Karahisar hakkında böyle bir yolsuzluk olduğunu zannetmiyorum. Çünkü bendeniz orada bulunuyordum. Herkes memnûndu.

Reis — Sizin bulunduğunuz Karahisar-ı Şarkî değil mi?

Zühdî Bey — Hayır efendim, Afyonkarahisarı.

Reis — Eskişehir'de emvâl-i metrûke komisyonundan evvel birçok yolsuz muâmeleler olmuş. Siz nasıl oluyor da duymuyorsunuz?

Zühdî Bey — Bendenizin zamanımda tesâdüf etmedi. Belki daha evvel olmuşdur.

Reis — Şubenizde ne kadar mukayyed zevât vardı; biliyor musunuz?

Zühdî Bey — Tamâmen hatırlayamıyorum Paşa Hazretleri.

Reis — Hâsılatın yekûnunu der-hatır ediyor musunuz? Hâsılat-ı seneviye ne kadar oluyordu?

Zühdî Bey — Öyle pek çok hâsılat olmazdı Paşa Hazretleri. Yalnız kulübümüzün masârif ve sâiresine kifâyet edecek bir derecede.

Reis — Bundan merkeze bir şey gönderir mi idiniz?

Zühdî Bey — Fazla olursa gönderilirdi Paşa Hazretleri.

Reis — Elyevm başka bir fırka-i siyâsiyeye intisâbınız var mı?

Zühdî Bey — Teceddüd Fırkası, beyânnâmesiyle meydana çıkdığı vakit reisi bendenize mürâcaat etdi. Ve beyânnâmelerini câzib ve kendi ictihâd ve kanâatime muvâfık buldum. Çünkü tasfiye yapıldığını ve birçok ihtikâr ve sâireden dolayı mücrim olanların Teceddüd Fırkası'na dâhil olamayacaklarını ilân etdikleri için ve bendeniz de bu fikirde bulunduğumdan böyle tasfiye görmüş bir

fırkada bulunmayı fikr-i âcizâneme muvâfık bularak teklîflerini kabûl etdim. (Sayfa: 172)

Reis — Orada bir vazîfe deruhde etdiniz mi?

Zühdî Bey — Efendim, Teceddüd Fırkası şu sûretle teessüs etmişdi. Hükûmet'e beyânnâme verdik.

Reis — Kâtib-i mesûllüğü oraya nakletmediniz mi? Yani Teceddüd Fırkası'nda kâtib-i mesûllüğün var mı idi?

Zühdî Bey — Vardı Paşa Hazretleri.

Reis — Siz de o vazîfe ile mükellef mi idiniz?

Zühdî Bey — Bendeniz o vazîfe ile mükellef idim.

Reis — Size hangi tarafdan teblîg olundu idi?

Zühdî Bey — Meclis-i idâresinden.

Reis — İstanbul'dan mı?

Zühdî Bey — Evet.

Reis — Peki, siz de şubenizde tasfiye yapdınız da mı kanâat hâsıl etdiniz?

Zühdî Bey — Paşa Hazretleri malûm-ı âlîniz Teceddüd Fırkası beyânnâmesini gazetelerle neşretdi.

Reis — Onu gördük. Şubenizce o tasfiyeyi fiile çıkardınız mı?

Zühdî Bey — Arz edeyim Paşa Hazretleri. Hükûmet'e beyânnâmesini verdik ve bu sûretle bir Teceddüd Fırkası Şubesi burada teşekkül etmişdir, dedik. Sonra artık faâliyetde bulunmadık.

Reis — Tasfiye sözde mi kaldı, yoksa yapıldı mı?

Zühdî Bey — Zâten İttihad ve Terakki kendi kendine yapdı. İnfisâhını ilân edince İttihad ve Terakki memleketde kalmamış demekdi. Yeniden a'zâ kaydı ve sâire ile artık meşgul olmadık.

Reis — Yalnız şahsen mi Teceddüd Fırkası'na intisâb etdiniz, yoksa şubenizle mi?

Zühdî Bey — Arkadaşlarımla yani heyet-i idâre ile Teceddüd Fırkası'nın meclis-i idâresinden gönderilen beyânnâmeyi okuduk ve siz de biliyorsunuz ki bu sûretle tasfiyeyi hepimiz arzu ederiz. Ve böyle tasfiye görmüş ihtikâr ve sâire ile meşgul olmayı arzu etmeyenleri ve diğer cürmlerle tecziye edilmiş ve edilecek olanları istemeyen bir fırka çıkıyor. Bunu kabûl eder misiniz, dedik. Onlar da muvâfık buldular.

Reis — Şubenize âid olan evrâk?

Zühdî Bey — Onları Hükûmet'e teslîm etdik Paşa Hazretleri.

Reis — Şu hâlde Eskişehir İttihad ve Terakki Şubesi tamâmıyla Teceddüd Fırkası'nın nâmını taşıyor, öyle mi?

Zühdî Bey — İttihad ve Terakki infisâh etdikden sonra İttihad ve Terakki nâmıyla bir şey kalmadı Paşa Hazretleri.

Reis — Yani fırkanız Teceddüd Fırkası'na kalbolundu mu?

Zühdî Bey — Teceddüd Fırkası'na kalbolundu, fakat faâliyetde bulunmadı.

Reis — Kimseyi kaydetmediniz mi?

Zühdî Bey — Hayır Paşa Hazretleri.

Reis — Eskiden mukayyed olanlar bâki kaldılar mı?

Zühdî Bey — Hiçbir mürâcaat olmadı efendimiz.

Reis — Tehcîr yapıldığı zaman Karahisar'da bulunduğunuzu söylediniz. İstanbul'dan bir gûnâ emir almadınız mı?

Zühdî Bey — Katiyyen.

Reis — Tehcîr hakkında hiçbir muâmele yapılmadı mı?

Zühdî Bey — Hayır Paşa Hazretleri.

Reis — Oralara müfettiş de gelmedi mi?

Zühdî Bey — Hayır efendim, gelmedi.

Reis — Başka yerlere gitmiş. Sizin oralara niçin gelmedi?

Zühdî Bey — Bilmiyorum.

Reis — Peki gidiniz. (Zühdî Bey götürülür) Bursa kâtib-i mesûlü Midhat Bey'i getiriniz. (Midhat Bey getirilir) Midhat Bey! Siz İttihad ve Terakki'ye ne vakit intisâb etdiniz?

Midhat Bey — İnkılâbı müteâkıb.

Reis — Nerede idiniz?

Midhat Bey — İstanbul'da idim.

Reis — Bursa kâtib-i mesûllüğüne ne vakit tayîn olundunuz?

Midhat Bey — 332 senesinde.

Reis — Ne vakte kadar bu hidmetde kaldınız?

Midhat Bey — Son zamana kadar.

Reis — Tehcîr zamanında orada mı idiniz?

Midhat Bey — Hayır Paşam.

Reis — Kim vardı?

Midhat Bey — Bendenizden evvel Müfettiş İbrahim Bey vardı.

Reis — O emvâl-i metrûkeden bazı mebâliğ almış. O muâmelâtı biliyor musunuz?

Midhat Bey — Bendeniz, yokdum Paşa Hazretleri, bir sene sonra gitdim. Yalnız müfettişler gelmişlerdi. Onu tahkik etmişler. Onun sâbit olduğunu anladıkdan sonra İbrahim Bey'i teşkîlâtdan çıkarmışlardı. Yalnız buna vâkıf oldum.

Reis — Emvâl-i metrûke iâde olundu mu?

Midhat Bey — İâde olunmuşdu efendim.

Reis — Parası şubeden mi tesviye edildi?

Midhat Bey — Parasının nereden verildiğini bilmiyorum. Yalnız evleri emvâl-i metrûkeye iâde etmişlerdi efendim.

Reis — Bir muâmele-i resmiye ile mi, yoksa gayr-i resmî mi?

Midhat Bey — Bir muâmele-i resmiyenin geçdiğini zannediyorum.

Reis — Bursa'da icrâ olunan tehcîrde bazı yolsuzluklar olmuş, muttali oldunuz mu? (Sayfa: 173)

Midhat Bey — Yalnız efvâh-ı nâsda bazı şâyiât mevcûd idi. O kadar. Sonra Hükûmet tarafından bir heyet-i tahkikiye gönderilmiş, tahkikatını yapmış. Bendeniz bunlara sonradan muttali oldum.

Reis — Bursa kâtib-i mesûllüğünden evvel başka bir vazîfeniz var mı idi?

Midhat Bey — Bolu'da kâtib-i mesûl idim.

Reis — Orada tehcîr yapıldı mı?

Midhat Bey — Hayır Paşa Hazretleri.

Reis — Hiç yapılmadı mı?

Midhat Bey — Hayır.

Reis — Şimdi bir fırkaya intisâbınız var mı?

Midhat Bey — Teceddüd Fırkası kâtib-i mesûllüğünü kabûl etmişdim.

Reis — Teklîf olunmuş mu idi?

Midhat Bey — Kongre akdolundukdan sonra Teceddüd Fırkası bir beyânnâme neşretmişdi. Bu beyânnâmeyi bendenize de göndermişlerdi. Bendeniz bunu tedkik etdim ve bu, kanâat-ı siyâsiyeme muvâfık geldiği için kâtib-i mesûllüğü kabûl etmişdim.

Reis — Ferden mi kabûl etdiniz, yoksa heyetce mi?

Midhat Bey — Bendeniz ferden kabûl etdim.

Reis — Yine bir vazîfe kabûl etdiniz mi?

Midhat Bey — Teceddüd Fırkası'nın kâtib-i mesûlü idim.

Reis — Şubeniz?

Midhat Bey — Şubemiz de vardı.

Reis — Şubeniz de ona tahavvül etdi mi?

Midhat Bey — Hayır Paşam. Yalnız nizâmnâmeyi bazı arkadaşlarımıza gösterdik, teşrîh etdik, îzâh etdik. Teceddüd Fırkası'nın programını kabûl edenlerden bazıları Teceddüd Fırkası'na dâhil oldular ki bunlar da kırk beş, elli kişi kadar idiler.

Reis — Kâtib-i mesûllerin vazîfesi neden ibâretdir?

Midhat Bey — Kâtib-i mesûllerin vazîfe-i siyâsiyesi intihâbât esnâsında İttihad ve Terakki programını takib edecek mebûslar intihâbına çalışmakdır. Vazîfe-i esâsiyesi, vazîfe-i siyâsiyesi budur. İntihâbâtın hârr zamanlarında vazîfe-i intihâbiye ile iştigal ederler. Sâir zamanlardaki vazîfe-i ictimâiyeleri de halkın tenvîrine, irşâdına, ihtiyâcâtına, herkesin mesleğine göre ihtiyâcât-ı sıhhiyelerinin ve sâirelerinin temîn ve tehvînine çalışmakdır.

Reis — Kâtib-i mesûller mülhakatı gezmez mi?

Midhat Bey — Bendeniz pek nâdir olarak gezdim. Çünkü faâliyet-i siyâsiyede bulunmadığımız için vazîfemiz sırf merkezde idi. Merkezde bulunurduk.

Reis — Kazâlarda şubeleriniz yok mu?

Midhat Bey — Taşralarda şubelerimiz yokdur. Yalnız sancak merkezlerinde İttihad ve Terakki'nin birer şubeleri, kulübleri vardır. Kazâlarda yokdur.

Reis — Oralara hiç gitmediniz mi?

Midhat Bey — Pek nâdir giderdim.

Reis — Tehcîr olmuş yerlere hiç tesâdüf etmediniz mi?

Midhat Bey — Hayır Paşa Hazretleri, Bursa vilâyetinde yokdu.

Reis — Hâsılat-ı seneviyeniz ne kadar olduğunu tahattur ediyor musunuz?

Midhat Bey — İlk zamanlarda bazân dört bin kuruşa kadar olurdu. Fakat hâl-i harb münâsebetiyle tabîî efrâdın kısm-ı azamı askere gitmişlerdi. Bir kısmı da maîşet ve zıyyık-ı maîşet dolayısıyla son zamanlarda tesviye edemiyorlardı. Onun için iki bin, üç bin kuruşa kadar tenzîl etmişdi.

Reis — Bu hâsılatdan merkeze ne gönderiyordunuz?

Midhat Bey — Esâsen nizâmnâmemizde hâsılatın rub'ının merkeze gönderilmesi musarrahdır; fakat masârifât-ı mahalliyeyi temîn

etmek şartıyla. Binâenaleyh masârif-i mahalliyeyi temîn etdikden sonra fazla kalmazsa gönderilmiyordu. Fazla kaldığı takdîrde gönderiliyordu.

Reis — Tehcîr husûsunda İstanbul'dan bir emir aldınız mı?

Midhat Bey — Hayır Paşa Hazretleri.

Reis — Bursa'da tehcîr olunanlar hiçbir şikâyetde bulunmadılar mı?

Midhat Bey — Tehcîr oldukdan bir sene sonra Bursa'ya gitdiğim için bu mesele bitmişdi. Binâenaleyh hiç kimsenin şikâyetine muttali olmadım.

Reis — Avdet edenlerden hiçbir şey işitmediniz mi?

Midhat Bey — Avdet edenler son günlerde gelmişlerdi ki o zaman da bendeniz yokdum.

Reis — Emvâl-i metrûkelerinde birçok sû-i istimâlât yapılmış, diyorlar.

Midhat Bey — İşidiyordum Paşa Hazretleri. Fakat bit-tabi vâkıf değildim, çünkü o zaman bulunmamışdım.

Reis — Fakat emvâl-i metrûke hayli zaman devâm etdi. Belki sizin bulunduğunuz zamanlarda da...

Midhat Bey — Emvâl-i metrûke Hükûmet'in resmî memûrlarının taht-ı murâkabesinde ve taht-ı idâresinde idi. Bit-tabi bir sû-i istimâl yapılmışsa memûrîne âid olması lâzım gelir.

Reis — Memûrîn tarafından olsun, sâirleri tarafından olsun tehcîr olunanların mağdûriyeti tebeyyün ve tahakkuk edince bir gûnâ teşebbüsâtda bulunulmadı mı?

Midhat Bey — Bendeniz bunlarla meşgul olmadım Paşa Hazretleri. Çünkü bir şikâyet, bir hitâb karşısında kalmadığım için bu mesele ile meşgul olmadım. (Sayfa: 174)

Reis — Peki gidiniz. (Midhat Bey mahkeme salonundan çıkarılır) Mirgün kâtib-i mesûlü Cevdet Bey'i getiriniz. (Cevdet Bey getirilir) İsminiz?

Cevdet Bey — Cevdet.

Reis — Cevdet Bey, İttihad ve Terakki'ye ne vakit intisâb etdiniz?

Cevdet Bey — 324 tarihinde, inkılâb sırasında, Siroz'da.

Reis — Siroz'da mı intisâb etdiniz?

Cevdet Bey — Evet.

Reis — Mirgün kâtib-i mesûllüğünü ne vakit deruhde etdiniz?

Cevdet Bey — 331 tarihinden sonra.

Reis — Mirgün'de mi ikamet ediyordunuz?

Cevdet Bey — Evet, bendeniz 329'da mâ-âile İstanbul'a geldim. O vakitden beri İstanbul'da oturuyorum.

Reis — İstanbul'da tehcîr yapıldı mı?

Cevdet Bey — Büyükdere'de bir nakl-i hâne meselesi yapıldı efendim.

Reis — Büyükdere de sizin dâireniz dâhilinde mi?

Cevdet Bey — Dâire-i belediye itibârıyladır. Yeniköy dâire-i belediyesi dâhilinde nereleri varsa oraları. Büyükdere de oraya dâhildir.

Reis — Orada birtakım yolsuzluklar olmuş. Geçende burada muhâkemesi icrâ edildi. Siz o vakit muttali olabildiniz mi?

Cevdet Bey — Hayır efendim, cereyân eden yolsuzlukları esnâ-yı muhâkemede gazetelerde gördüm.

Reis — Büyükdere'de şubeniz yok mu idi?

Cevdet Bey — Büyükdere'de şubemiz yokdur; yalnız muhâbirimiz vardı. Şükrü Efendi.

Reis — O tehcîr esnâsında orada mı idi?

Cevdet Bey — Hayır efendim, vefât etmişdi Paşam.

Reis — Şubenizin hâsılatı ne kadardı?

Cevdet Bey — Efendim bendeniz...

Reis — Sesinizi çıkarın işitemiyorlar.

Cevdet Bey — 331 tarihinden sonra kâtib Ferid Bey'in vuku bulan teklîfi üzerine bendeniz gayr-i resmî ve fahrî olarak onun gaybûbeti zamanında vekâleti kabûl etdim. İstanbul'a gideceğim günlerde ve benim bulunmadığım zamanlarda bana vekâlet et, dedi.

Reis — Ne kadar müddet vekâlet etdiniz?

Cevdet Bey — Kendisi İstanbul'da idi; ara sıra gelirdi.

Reis — Siz orada a'zâ mı idiniz?

Cevdet Bey — Müdâfaa-i Milliye reisi idim. Çünkü Müdâfaa-i Milliye de orada idi.

Reis — İttihad ve Terakki ile o şubenin bir münâsebeti var mı idi?

Cevdet Bey — Hayır efendim yokdur. Bendeniz Müdâfaa-i Milliye'de idim.

Reis — A'zâdan birini tevkîl etmeyip de sizi nasıl tevkîl ediyor?

Cevdet Bey — Bendeniz ne a'zâlarını biliyorum ne hiçbir şey. Onu kendisine sorunuz.

Reis — Bilmediğiniz işde nasıl îfâ-yı vazîfe ederdiniz?

Cevdet Bey — Zâten bendenizin bir vazîfe îfâ etdiğim yokdu.

Reis — Siz ne sene vekâlet etdiniz?

Cevdet Bey — Ferid Bey bulunmadığı zaman mürâcaat eden birisi olursa onun mürâcaatını Ferid Bey'e îsâl ederdim. Falanca kimse seni aradı derdim.

Reis — O hâlde ona vekâlet demeyiniz.

Cevdet Bey — Resmî bir vekâleti hâiz değildim.

Reis — İş görmedikden sonra öyle vekâlet mi olur?

Cevdet Bey — Zâten görülecek bir iş de yokdu Paşam.

Reis — Ne ise bir memûriyet, bir vazîfe imiş.

Cevdet Bey — Bendeniz fahrî olarak onun gaybûbeti esnâsında orada bulundum. Resmî vekîl değildim.

Reis — Muâmelâtına ıttılâ hâsıl etmediniz mi?

Cevdet Bey — Hayır efendim, bendeniz muâmelât ile hiç iştigal etmedim. İştigal edecek bir muâmele yokdu.

Reis — [Zabıt kâtibine hitâben] İfâde-i evveliyesini okuyunuz. [Zabıt kâtibi okur] "Elyevm Emirgân'da Muvakkıthâne Caddesi'ndeki hânede müsteciren sâkinim. Tahsîl-i ibtidâîmi Drama'da ikmâl etdikden sonra ehl-i zürrâadan bulunmaklığım hasebiyle orada ziraâtle tevaggul ederdim. Balkan'da bir münâsebetle istîlâya marûz kaldığımız için İstanbul'a hicret etdim ve Mirgün'de ihtiyâr-ı ikamet eyledim. Son zamanlarda –ki Harb-i Umûmî içindedir– Mirgün Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti riyâsetine tayîn olunmuşdum. Bu tayîn münâsebetiyle fahriyen Cemiyet'in işleriyle tevaggul etdim. Aynı zamanda Mirgün İttihad ve Terakki Cemiyeti kâtibi Ferid Bey ekseriyâ vazîfesi başında bulunamadığından ona da vekâlet ederdim."

Reis — Peki gidiniz. (Çıkarılır) Manisa kâtib-i mesûlü Avni Bey'i getiriniz. (Avni Bey getirilir) İttihad ve Terakki'ye ne vakit intisâb etdiniz?

Avni Bey — 323 senesinde.

Reis — Manisa kâtib-i mesûllüğünü ne vakit deruhde etdiniz?

Avni Bey — 330 evâsıtında.

Reis — Ondan evvel başka vazîfeniz var mı idi?

Avni Bey — Evet efendim.

Reis — Kâtib-i mesûllük vazîfesi nedir?

Avni Bey — Sulh zamanlarında Fırka'nın faâliyet-i siyâsiyesini temîn idi. Harb içinde de faâliyet-i ictimâiyede bulunuyorduk.

Reis — Ne gibi işlerde? (Sayfa: 175)

Avni Bey — Umûr-ı hayriyeye, mekteblere muâvenet etmek, hastahânelere yardım etmek, evlâd-ı şühedâya yardım etmek, yetimhânelere yardım etmek, muhâcirlere muâvenet etmek ve daha bu gibi mesâil.

Reis — Manisa'da tehcîr vâki oldu mu?

Avni Bey — Hayır efendim, hiç olmadı.

Reis — Şubeleriniz var mı idi?

Avni Bey — Teşkîlâtımız sancak üzerinedir.

Reis — Muhâbir var mı idi?

Avni Bey — Fahrî muhâbir mi? Evet efendim, vardı.

Reis — Kazanızda tehcîr vâki oldu mu?

Avni Bey — Hayır efendim, hiç olmadı.

Reis — Şimdi bir başka fırkaya intisâbınız var mı?

Avni Bey — Tevkifime kadar Teceddüd Fırkası'na intisâbım var.

Reis — Ne sûretle intisâb etdiniz?

Avni Bey — Beyânnâmesini neşretmişlerdi. İctihâdıma muvâfık buldum. Kabûl etdim.

Reis — Ferden mi yoksa heyetce mi?

Avni Bey — Ferden.

Reis — Heyetiniz de dâhil oldu mu?

Avni Bey — Bir kısmı dâhil oldu, bir kısmı dâhil olmadı.

Reis — O vazîfeyi yine orada da îfâ ediyor mu idiniz?

Avni Bey — Ediyorduk. Fakat henüz beyânnâme vermişdik.

Reis — Size kâtib-i mesûl unvânını verdiler mi?

Avni Bey — Tabîî.

Reis — Ne sûretle ictihâdınıza tevâfuk etdi? Hangi şeyleri muvâfık gördünüz?

Avni Bey — Birtakım mâlî ve ictimâî mevâddı ihtivâ ediyordu. Memlekete nâfi buldum, kabûl etdim.

Reis — İttihad ve Terakki müntesibîni için tasfiye yapılacağına dâir îzâhât var mı idi?

Avni Bey — Yapıldığını söylüyordu.

Reis — Şubenizde öyle bir tasfiye yapdınız mı?

Avni Bey — Hayır efendim, daha mutasavver idi. Daha faâliyete gelmemiş idi.

Reis — Mutasavver idi demek?

Avni Bey — Mevzû-i bahsolmadı, düşünmeğe vakit kalmadı.

Reis — Zât-ı âlîniz tasfiye olunmuş nazarıyla değil, tasfiye olunacak diye girdiniz.

Avni Bey — İstanbul'daki merkez-i umûmî de tasfiye olunduğundan bahsolunuyordu.

Reis — Merkez de tasfiye olunmuş, siz de orada yapacağınızı ümîd ederek...

Avni Bey — Orasını düşünmedim efendim.

Reis — Şubenizin hâsılat-ı seneviyesi ne kadar idi?

Avni Bey — Senesine göre efendim.

Reis — Muntazam defter tutar mı idiniz?

Avni Bey — Tabîî efendim.

Reis — Hâsılat sarfiyâta kifâyet eder miydi?

Avni Bey — Ancak efendim.

Reis — Merkeze bir şey gönderebilir miydiniz?

Avni Bey — Hayır efendim. Fazla kalmadığı için gönderemiyorduk. Evrâkımız, defterlerimiz hepsi mahfûzdur. Matbûdur. Mahallî hükûmetine bâ-ilmühaber teslîm etdim efendim.

Reis — Orada tehcîr olmadığına göre emvâl-i metrûke de yokdur.

Avni Bey — Evet efendim. Yokdur.

Reis — Komisyon teşekkül etmemiş miydi?

Avni Bey — Hayır efendim.

Reis — Perşembe günü saat birde, inşâallah devâm ederiz.

Muhâkemenin hitâmı

Saat Dakika
4 45

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa, Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey**
Müddeî-i Umûmî: Muâvinlerden **Sakıb Bey**

ÜÇÜNCÜ MUHÂKEME*

Cumartesi, 28 Haziran [1]335

Muhâkemesi icrâ edilen maznûnînin esâmisi:
İttihad ve Terakki Cemiyeti Bursa kâtib-i mesûlü Doktor Ahmed Midhat Bey, Eskişehir kâtib-i mesûlü Doktor Besim Zühdî Bey, Manisa İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü Avni Bey, Edirne İttihad ve Terakki Müfettişi Abdülgani Bey, Teceddüd Fırkası Beyoğlu kâtib-i mesûlü Salahaddin Bey, İttihad ve Terakki Cemiyeti Mirgün Şubesi kâtib vekîli Hüseyin Cevdet Bey.

* *Takvim-i Vekayi*, 3596, 17 Şevval 1337/13 Temmuz 1335 (ek: s. 206-215).

Birinci Celse

Saat Dakika
4 15

Reis — Gani Bey kalsın da diğerlerini götürünüz. (Gani Bey'den mâadâ maznûnlar mahkeme salonundan çıkarılır) [Zabıt kâtibi Şefik Bey'e hitâben] Bir telgrafnâme vardı, onu okuyunuz. [Okur]

Deraliye'de Dîvân-ı Harb Riyâset-i Âliyesine

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Edirne murahhası Abdülgani Bey'in müdâfaası gazetelerde görüldü. Mûmâ-ileyhin ifâdesi külliyen hilâf-ı hakikatdir. Zîrâ Edirne'deki Ermenilerin tehcîrinde zî-medhal olduğuna birçok delâil mevcûddur. Ez-cümle tehcîr edilenlerin emvâllerinden ketm ve sirkat edilenlerden mâadâsı gerçi satılmış ise de kıymetlerinin ancak yüzde iki üçü nisbetinde olup bunların ekserisi adamlarına satılmışdır. Zâyiâtımız lâ-yuadd ve lâ-yuhsâdır. Avdet edenler ise yüzde otuz nisbetindedir. Mûmâ-ileyhin tehcîr meselesindeki nüfûzu cümlece malûmdur. Marûzâtımız bir heyet-i âdilenin Edirne'ye gönderilmesi ile sâbit olacağından mukteza-yı adâletin icrâsı müsterhamdır.

Leon Merametciyan, Karabet Yazıcıyan, Armenak Gürciyan, Altunyan, Aleksan Sarrafiyan, Hayk Kürkciyan, Nagadur Bugarciyan, Tatyus Kuralyan, Pozant Temigalyan, Dikran Esmeryan, Kirkor Çakıryan, Artin Ohanyan, Artin Terziyan, Şanurk Avadikyan, Haçik Kazaryan.

Reis — Bu telgrafa ne diyorsunuz?

Gani Bey — Ne söyleyim? Bu, millî bir garazkârlıkdır. Herkes istediği gibi söylebilir, maa-mâfîh herkes söylediğini isbâta mecbûrdur değil mi Paşa Hazretleri? Binâenaleyh benim ne gibi müdâhalâtda bulunduğumu ve ne vechle tesîr ve nüfûz icrâ etdiğimi gelip mah-

keme-i âliyelerinde isbât etmeleri lâzım gelir. Şimdiye kadar onların mütemâdiyen böyle müzevvir şâhidleri ikame etdikleri mahkeme-i âliyelerinde sâbit olmuş şeylerdir. Gelir, bunu da isbât ederler Paşa Hazretleri. Ve her vakit söylüyorum; her zaman iddiâ etdiğim bir hakikat var. Katiyyen ne tehcîr ile alâkam vardır, ne de bugün birisine icrâ-yı nüfûz etmişimdir, ne de mâl almışımdır, ne de bir sû-i istimâlim olmuşdur. Onların yazmış oldukları telgraf esâsen bendeniz hakkında değildir, milletim hakkındadır Paşa Hazretleri. Çünkü beni ve dolayısıyla milletimi mahkûm etmek isterler. (Sayfa: 205)

Reis — Siz bu tehcîr zamanında Edirne'de mi bulundunuz?

Gani Bey — Evet, Edirne'de bulundum Paşa Hazretleri.

Reis — Sûret-i dâimede orada mı idiniz?

Gani Bey — Bazân İstanbul'a geliyordum.

Reis — İstanbul'a niçin geliyordunuz?

Gani Bey — İzin alıyordum, âilem buradadır, akrabâ ve taallukatım buradadır.

Reis — Tehcîr ne kadar zaman sürdü?

Gani Bey — Vallah onun farkında değilim Paşam. Çünkü bendeniz hakikaten söylüyorum ki tehcîr ile meşgul olmuyordum. Hâlbuki, Edirne'nin vâlîsinden, polis müdîrinden, jandarmalarından, heyet-i memûrîninden suâl buyurulursa bu hakikatler zâhire çıkacakdır Paşa Hazretleri. Bütün Edirne'den tahkik heyeti istiyorlar. Bendeniz de istiyorum. Nâmûslu, bîtaraf bir tahkik heyeti gitsin, o tahkik heyeti bendenizi çok yükseltecekdir, Paşa Hazretleri.

Reis — [Müddeî-i Umûmî'ye hitâben] Bu telgraf hakkında bir mütâlaanız var mı?

Müddeî-i Umûmî Muâvini Sakıb Bey — Hayır Paşa Hazretleri, heyet-i tahkikiyece şâyân-ı tezekkür bir cihet yok.

Reis — Tehcîr Edirne'de pek çok sürmemiş, o müddet-i kalîle zarfında İstanbul'a birkaç defa gelip gitmenizi...

Gani Bey — Yok efendim, bilmiyorum onu şey etmeyiniz, bendeniz bilmiyorum, gelip gitdiğimi de bilmiyorum. Paşa Hazretleri, bir kerre müsâade buyurursanız vaziyeti arz edeyim, cereyân eden ahvâli ben gazetelerde okuyorum, ben mahkemelerde görüyorum, diğer yerlerde tehcîr edilen eşhâsa günler tayîn ederler, on gün, on beş gün sonra gideceksiniz, derlerdi. Şöyle hâzırlanınız, böyle hâzır-

lanınız derlerdi. Edirne'de böyle şeyler olmamışdır Paşa Hazretleri. Evvelki isticvâbımda da arz etdiğim vechle bir sabâhleyin tehcîrin vâki olduğunu gördük Paşa Hazretleri. Çünkü bugün Edirne'de hudûd, bazı mahallâtın hemân kırk, elli metrusundan geçiyor Paşa Hazretleri. Hudûd kavm-i mahalleden elli metrudur Paşa Hazretleri. Onun için öte tarafa, bu tarafa birçok firârîler oluyor. Bu tehcîr de bunlara meydan verilmemek için imiş. Bunu da anladık. Gece gitmişlerdi. Sabâhleyin haberdâr olduk Paşa Hazretleri. Böyle aylarca sürmüş bir şey yokdur Paşa Hazretleri. Bir gecede vâki olmuş. O gün Edirne'de idim Paşam. Bunu inkâr etmiyorum Paşa Hazretleri. Tehcîr esnâsında Edirne'de bulunmak bir cürm ise Edirne'nin bütün sükkânı da bu cürmde müşterekdir.

Reis — Edirne'de bulunmak cürm olur mu? Tehcîr esnâsında birçok fenâlıklar yapılmış, bunu bilmiyorum, diye saklıyorsunuz.

Gani Bey — Hayır Paşam, bilmediğim bir şeyi nasıl söylerim Paşa Hazretleri?

Reis — Bakınız, tehcîrin yapıldığına muttali olmuşsunuz da yapılan sû-i istimâller hakkında ne için adem-i malûmât beyân ediyorsunuz?

Gani Bey — Paşa Hazretleri, eğer Edirne'de her kim bulunsa idi, bu tehcîre muttali olacakdı. Bendeniz burada isticvâb ediliyorum, bunu arz ediyorum. Edirne'de, Ermeni murahhası efendiyi getirseler aynı cevâbı verecekdir. Sonra efendim mahalleden Kahveci Hüsnü Ağa gelse o da aynı cevâbı verecekdir Paşa Hazretleri. Vâki olan böyledir de onun için bunu arz ediyorum. Sonra sû-i istimâlât diyorlar; bu kadar Mâliye müfettişleri geldi, bunları teftîş etdi Paşa Hazretleri. Edirne'de umûr ve muâmelât-ı hükûmet elân cereyân ediyor. Bugün de cereyân eden muâmelât-ı hükûmet tabîî bu sû-i istimâlâtı meydana çıkarmışdır. Fakat böyle garazkârâne bir telgrafnâmeye bendeniz ne diyebilirim? Eğer hükûmetin tahkikatıyla sâbit olmuş bir cürm var ve ben de onda zî-medhal isem, Paşa Hazretleri, bir diyeceğim kalmaz tabîî, değil mi? Edirne İstanbul'a gayet yakın bir yerdir. Hattâ Edirne'de ne cereyân etmiş ise İstanbul bunu işitmişdir.

Reis — Edirne'deki tehcîr sâir yerlerdeki tehcîrler gibi olmamış değil mi? Edirne'de tehcîr, yalnız Ermenilere teşmîl edilmemiş, Rumlara da teşmîl edilmişdir.

Gani Bey — Edirne tehcîri mi Paşam? Hayır Paşam, öyle bir şey yok.

Reis — Bunlar, topdan mı tehcîr olundu?

Gani Bey — Efendim, Edirne'nin –zannediyorum, iyi hatırımda değil– Istranca Balkanlar'ı cihetinde sâhildeki Rumları başka taraflara kaldırmışlar. Onu ben mesmûât olarak işidiyorum.

Reis — Edirne'den yalnız Ermenileri mi kaldırmışlar?

Gani Bey — Edirne'den yalnız Ermeniler, o da kısmen, kâmilen değil.

Reis — Sonra Edirne için tehîr mi olundu, sarf-ı nazar mı olundu?

Gani Bey — Onu da bilmiyorum Paşam.

Reis — Siz ara sıra İstanbul'a geldiğiniz zaman Cemiyet'den, yani merkez-i umûmîden talîmât alırmışsınız, diyorlar.

Gani Bey — Nasıl talîmât?

Reis — Bâ-husûs bu tehcîr esnâsında.

Gani Bey — Tehcîr esnâsında, Paşam, bendeniz senede bir iki kerre İstanbul'a gelirdim. Tehcîr olduğu sene Eylül'de geldim Paşa Hazretleri ki o vakit kongre mevsimi idi. Kongreye gelmişdim, hattâ âilemi de getirmişdim. Mezûniyet alarak üç ay kadar İstanbul'da kaldım. Böyle tehcîre âid bir talîmât falan almadım. Merkez-i umûmîden ben tehcîre âid yalnız bir kâğıd almışımdır ki o da bir umûmdu Paşa Hazretleri. Belki bütün arkadaşlarım da almışlardır. Çünkü, umûm olarak yazılıyordu, Bursa müfettişi İbrahim Bey'in ev aldığına ve diğer kâtiblerden –ismini hatırlayamıyorum– böyle şeyler vâki olduğuna göre onları teşkîlâtımızdan çıkardık; zinhâr bir kimse bir mâl almasın diye bir emir gelmişdi. Başka türlü hiçbir talîmât falan, hiçbir şey almadım Paşam.

Reis — Orada müfettiş mi idiniz?

Gani Bey — Müfettiş idim Paşam. (Sayfa: 207)

Reis — Ne vakte kadar müfettiş kaldınız?

Gani Bey — Son güne kadar.

Reis — Sizin şubenizde İslâm'ın gayrı a'zâ var mı idi?

Gani Bey — Vardı Paşam ama heyet-i merkeziyede değildi.

Reis — Nerede?

Gani Bey — Efrâd arasında vardı Paşam.

Reis — Hangi milletden?

Gani Bey — Musevîlerden vardı Paşam, diğer milletlerden de vardı.

Reis — Ermenilerden de var mı idi?

Gani Bey — Vardı zannederim, fakat hatırlayamıyorum. Çok esâmî vardı Paşa Hazretleri. Kalabalık, bin beş yüzden fazla, hatırlayamıyorum ki. Sonra idâre-i örfiye olduğu için malûm-ı âlîniz ictimâlar da vâki olmuyordu. Efrâdın hemân ekserisini tanımam, kimdir, kim değildir, bilmem.

Reis — Bu Ermeni mensûbîninden size mürâcaat eden olmadı mı? Tehcîrden dolayı şikâyeti hâvî bir şey, bir teşebbüs...

Gani Bey — Efendim; geldiler, mürâcaat etdiler, kendilerinin gitmemesi için mürâcaat etdik. Ve bunu ilk şeyimde de cereyân etdiği gibi arz etmişdim. Başka mürâcaat eden olmadı Paşam. Şahsî olarak Cemiyet'e dâhil olmayan Ermenilerden bendenize böyle çok gelmişdir.

Reis — Şikâyet eden olmadı mı?

Gani Bey — Hayır Paşa Hazretleri; şimdiye kadar hiçbir şikâyet vâki olmamışdır.

Reis — Bir Edirne murahhası varmış, Tekfurdağı'na tehcîr edilmiş, tanıyor musunuz?

Gani Bey — Evet Paşa Hazretleri, tanıyorum.

Reis — Bu, o vakit mi tehcîr olundu?

Gani Bey — Evet Paşam.

Reis — Âilesi ile tehcîr edilmiş.

Gani Bey — Zannediyorum Paşam.

Reis — Onun emvâli, eşyâsı yağma edilmiş, satılmış, pek ziyâde sû- i istimâl olunmuş.

Gani Bey — Yağmadan haberim yok Paşa Hazretleri. Fakat gidenlerin umûmiyetle eşyâsı satıldı. Yağma yapıldığını katiyyen zannetmiyorum Paşa Hazretleri. Bendeniz ondan sonra üç sene daha oturdum, o vakitler yağma duymadık da bugün yağma çıkıyor. Ve o yağma da, zannederim ki Paşa Hazretleri tamîk buyurulursa, onların kavlinde kalacak.

Reis — Kavlinde kalacağı husûsunu bilmem. Fakat istidâsında diyor ki: "Kerîmem asker âilesi olduğu hâlde kimsesiz olarak buraya gönderildi. Evimizin tekmîl eşyâsı satılmış. Kendim de mü-

sinn ve memûrîn-i rûhaniyeden olduğum için hiçbir sûretle medâr-ı maîşetim yokdu. Vâlî'ye ve sâir lâzım gelenlere mürâcaat etdiğim hâlde hiçbir semere hâsıl olmadı. Nihâyet açlıkdan kızım öldü." Bir ihtiyâr papaz senelerce Tekfurdağı'nda medâr-ı maîşetden mahrûm olarak kalmış.

Gani Bey — Bundan bana ne Paşa Hazretleri?

Reis — Hayır, tabîî tanıyorsunuz ya, size de böyle bir mürâcaatda bulundu mu?

Gani Bey — Hayır, bulunmadı.

Reis — Memûrîn-i sâireye mürâcaatda bulunmuş; size de böyle bir mürâcaatda bulundu mu?

Gani Bey — Hayır bulunmadı Paşa Hazretleri.

Reis — Böyleleri hakkında muâvenetde bulunmak lâzım gelmez mi?

Gani Bey — Bilmediğim bir şeye nasıl muâvenet edeyim Paşam? Birisi bana gelir de ben muhtâc-ı muâvenetim, bana muâvenet et, der, ben de kesem müsâid ise ona muâvenet edebilirim. Yâhûd merhametim müsâid ise.

Reis — Nakden muâvenet değil böyle magdûrîni kurtarmak yâhûd kurtarmağa muâvenet etmek. Peki gidiniz. (Gani Bey çıkarılır) Mirgün Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti reisi Hüseyin Cevdet Bey'i getiriniz. (Cevdet Bey getirilir) Cevdet Bey!

Cevdet Bey — Efendim.

Reis — Siz Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti reisi idiniz öyle mi?

Cevdet Bey — Evet efendim.

Reis — Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ile İttihad ve Terakki beynindeki münâsebeti îzâh eder misiniz?

Cevdet Bey — İttihad ve Terakki Cemiyeti bir fırka-i siyâsiyedir.

Reis — Münâsebetlerini îzâh ediniz.

Cevdet Bey — Hayır efendim, hiçbir münâsebet yok. Müdâfaa-i Milliye'nin bir münâsebeti yok. Biri millî bir cemiyet, diğeri bir fırka-i siyâsiye.

Reis — Siz öyle ise ne münâsebetle, nasıl şube reisinin vekâletini deruhde etdiniz?

Cevdet Bey — Müdâfaa-i Milliye'nin mi efendim?

Reis — Hayır.

Cevdet Bey — Bendeniz, evvelce de arz etdim Paşa Hazretleri, Müdâfaa-i Milliye reisi idim, zâten kulübde bulunuyordum, Müdâfaa-i Milliye de kulüb dâhilinde idi, kira vermemek için kulüb derûnunda Müdâfaa-i Milliye'ye de bir oda verilmişdi.

Reis — Onda bir beis yok. Fakat siz geçen gün vekâleti deruhde etdim dediniz.

Cevdet Bey — Evet efendim. Arz etdiğim gibi bendenizin deruhde etdiğim vekâlet resmî bir sûretde değildi.

Reis — Siz Cemiyet'in o şubesinin a'zâsından mı idiniz?

Cevdet Bey — Hayır. (Sayfa: 208)

Reis — A'zâlar durur iken açıkdan olan bir kimseye vekâlet verilir mi?

Cevdet Bey — Onu kâtibe sorunuz efendim. Bunu bendenize tevdî etdi. Ben bulunmadığım zaman sen bulun, dedi.

Reis — Mensûb olmadığınız bir şubenin nasıl vekâletini alırsınız?

Cevdet Bey — Bendeniz İttihad ve Terakki'ye mensûbum; bir ferdiyim.

Reis — O hâlde şubenin de a'zâsındansınız.

Cevdet Bey — Hayır, değilim Paşam.

Reis — İâşe işlerinde sizin çok müdâhaleniz olduğunu söylüyorlar. Ne gibi vazîfe deruhde etdiniz ve nasıl yapdınız? Bunu, ber-tafsîl anlatınız.

Cevdet Bey — Efendim; İttihad ve Terakki bir fırkadır. İâşe onun gayrıdır. Dâhiliye Nezâreti Kemâl Bey'e İstanbul'un iâşesini, vesîka ile tevzîâtı teklîf etdi. Kemâl Bey de bunu kabûl etdi. Ricâ ederim heyât-ı ihtiyâriye tevzîâtı yapacakdır. Siz de tevzîâtın intizâmını muhâfazaten murâkabe ediniz, dedi. Bendeniz de bir hidmet-i vataniye olmak üzere onu kabûl etdim.

Reis — Peki, hidmet-i vataniye olarak bunu deruhde etdiniz. Vekâleti de öyle deruhde etdiniz. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nde muvazzaf mı idiniz?

Cevdet Bey — Hayır efendim, hiçbirinin maâşı yokdur.

Reis — O hâlde hep fahrî olarak böyle vazîfeler deruhde etmek?...

Cevdet Bey — Bendenizin geçineceğim yerinde olduğu için bir şeye ihtiyâcım yok.

Reis — Fakat birçok sû-i istimâlât olmuş.

Cevdet Bey — Ne gibi sû-i istimâlât olmuş?

Reis — İdârenizdeki tevzîâtda.

Cevdet Bey — Hayır efendim, sû-i istimâlât olmamışdır. Eğer sû-i istimâlât olup noksânü'l-vezn ekmek zuhûr etmiş ise Belediye'ye malûmât verildi, fâilleri tecziye edildi.

Reis — Siroz'da iken Cemiyet'e intisâbınız var mı idi?

Cevdet Bey — Hayır efendim, zirâatle meşgul idim.

Reis — Muhârebe esnâsında Cemiyet'ce yapılan İttihad ve Terakki teşkîlâtında bir vazîfeniz var mı idi?

Cevdet Bey — Hayır efendim.

Reis — Mirgün'de de teşkîlâta yazılanlar var mı?

Cevdet Bey — Hayır efendim, malûmâtım yok.

Reis — Malûmâtınız yok başka; yazılanlar var mı?

Cevdet Bey — Hayır efendim, bilmiyorum.

Reis — İâşe işlerini deruhde etdiğiniz zaman men-i ihtikâr işlerinde de vazîfeniz var mı idi?

Cevdet Bey — Hayır, yokdu Paşam.

Reis — O vazîfeye kim bakıyordu?

Cevdet Bey — Men-i ihtikârın ne komisyonu var, ne başka bir şeyi var.

Reis — Öyle ama İstanbul'a gelip giderken?

Cevdet Bey — Hayır efendim. Hattâ nerede olduğunu da bilmem.

Reis — Ticâretle iştigaliniz var mı?

Cevdet Bey — Hayır efendim, zirâatle iştigal ederim. Edremid'de zeytinliklerim var.

Reis — Mirgün ve devâirindeki sû-i istimâlât hakkında şehâdet edecekler var. Onlar şehâdet etmeden cereyân eden husûsâtı anlatırsanız daha iyi olur.

Cevdet Bey — Ne olmuş, nerede ne gibi sû-i istimâlât olmuş?

Reis — Ekmek tevzîâtında; birçoklarının hakları verilmemiş, satılmış.

Cevdet Bey — Bendeniz hangisini haber aldım ise tevzî memûrlarına o ekmekleri verdirtdim. Haber almadıklarımı tevzî memûrlarına bildiremeyeceğim gibi tabîî bir şey de diyemem.

Reis — Hiç böyle memûrları tecziye etdiniz mi?

Cevdet Bey — Evet efendim.. Kâtib Ferid Bey gelmişdi, Sarıyar'daki ekmekciler ve memûrlar bir sirkat yapmışdı. Zâbıtaya malûmât verdik. Zâbıta da onları mahkemeye verdi. Mahkeme de birçok seneye mahkûm etdi.

Reis — Kendinize devlet memûru süsü vererek bu işlere ne için karışdınız?

Cevdet Bey — Efendim, Dâhiliye nâzırının teklîfi üzerine Kemâl Bey resmen kabûl etmiş. Tabîî bu, Hükûmet'in malûmâtı tahtındadır. Bendenizin de memûriyetim Hükûmet'in malûmâtı tahtında.

Reis — Resmî memûriyetler için teblîgat yapılır.

Cevdet Bey — Bendenize şifâhen teblîgat yapıldı.

Reis — Kim yapdı?

Cevdet Bey — Ferid Bey.

Reis — Ferid Bey memûr-ı resmî midir?

Cevdet Bey — Ferid Bey memûr-ı resmî değil. Kemâl Bey memûr-ı resmîdir. Bendeniz de tekrar Kemâl Bey'e gitdim. Ferid Bey böyle bir haber getirdi, dedim. Kemâl Bey de evet, dedi. Bunun üzerine ben de kabûl etdim.

Reis — Siz, kongrenin ilân olunan mukarrerâtını okumaz mı idiniz?

Cevdet Bey — Hayır efendim.

Reis — Gazetelerde görmez mi idiniz?

Cevdet Bey — Hayır efendim, görmedim. Ne gibi mukarrerât?

Reis — İâşe husûsunda. (Sayfa: 209)

Cevdet Bey — Bendeniz bir vakit Burdur murahhası olarak kongrede bulundum. Hangi sene olduğu hatırımda değil. Zâten kongrenin bir celsesinde bulundum. Sonra da râhatsız oldum, gidemedim. Bendenizin bulunduğum celsede Maârif'e, Nâfıa'ya, umûr-ı Belediye'ye âid müzâkerât cereyân etdi. Ondan sonra ne oldu bilmem.

Reis — 332 senesi kongresinin mukarrerâtını gazetelerde okumadınız mı?

Cevdet Bey — Vallah Paşa Hazretleri okumadım.

Reis — Burdur mebûsu olduğunuzu söylediniz.

Cevdet Bey — Burdur murahhası. Nizâmnâmede hangi sancak mebûs intihâb ederse kongreye de murahhas intihâb eder. Bendenizi de malûmâtım hâricinde intihâb etmişler. Tezkereyi aldım. Sonra bulundum.

Reis — Ne münâsebetle sizi intihâb etmişler?

Cevdet Bey — Onu ben ne bileyim? İntihâb edene sorunuz.

Reis — Tabîî, size sormuşlardır.

Cevdet Bey — Hayır efendim. Bendenize tezkere geldi.

Reis — Peki orada Burdur'a âid bir şey söylemedikden sonra...

Cevdet Bey — Efendim bendeniz bir celsede bulundum. Ondan sonra râhatsız oldum, gidemedim.

Reis — Hayır, bulunduğunuzu sormuyorum. Mensûb olduğunuz bir memlekete âid olmayan bir işi nasıl îfâ edersiniz?

Cevdet Bey — Her yer benim vatanımdır. İstanbul da benim vatanımdır.

Reis — Öyle ise her tarafdan mebûs veya murahhas gelmeğe ne lüzûm var? Burada toplayıverirler. Bundan maksad, herkes bulunduğu memleket ahvâli hakkında malûmât verecek.

Cevdet Bey — Kongre devâm etdikce tabîî îzâhât verebilirdim. Burdurlularla görüşebilirdim. Memleketin ihtiyâcâtını anladıkdan sonra tabîî orada bir şey yapardım. Fakat bendenizin malûmâtı olmadan gitdim.

Reis — Böyle kongreye gidecekleri tezkere ile mi çağırırlardı?

Cevdet Bey — Bendenizi tezkere ile çağırdılar. Tabîî tezkere ile çağırırlar. Bazı murahhaslar mahallinden tayîn olunur, gönderilir.

Reis — Peki gidiniz. (Cevdet Bey çıkarılır) Eskişehir kâtib-i mesûlü Zühdî Bey'i getiriniz. (Zühdî Bey getirilir) Zühdî Bey! Teşkîlât-ı Mahsûsa Eskişehir'de de var mı idi?

Zühdî Bey — Yokdu efendim.

Reis — Hiçbir vakit yapılmadı mı?

Zühdî Bey — Hayır.

Reis — Tehcîr esnâsında, orası güzergâh olmak münâsebetiyle ne gibi manzaralara müsâdif oldunuz? Ne gibi şikâyetler dinlediniz?

Zühdî Bey — Tehcîr esnâsında evvelce arz etdiğim gibi bendeniz Eskişehir'de bulunmuyordum. O vakit Afyonkarahisarı'nda bulunuyordum. Binâenaleyh Eskişehir güzergâh olmak dolayısıyla oralarda neler cereyân etdiğinden haberdâr değilim.

Reis — Sonra geldiğiniz zaman muttali oldunuz mu?

Zühdî Bey — Bendeniz 333'de geldim. Tehcîr hakkında bir şey işitmedim.

Reis — Esâsen Eskişehir'de tehcîr yapılmış mı idi?

Zühdî Bey — Yapılmış.

Reis — Tabîî bunun eserlerini görmüşsünüzdür.

Zühdî Bey — Ne gibi eserler Paşam?

Reis — Kimisinin mağazası kapanmış, kimisinin evinin eşyâsı satılmış, kimisinin evini işgal etmişler.

Zühdî Bey — Her tarafda vâkidir efendim. Orada bir komisyon-ı mahsûs, şübhesiz aldığı emir üzerine, gelen muhâcirîni tehcîr olunanların evlerine yerleşdirirlerdi. O sûretle onlara mukabil bir şey alıyorlar mı idi, bilmiyorum.

Reis — Onlar hakkında ne fikirde idiniz? Yapılan muâmelât doğru mudur?

Zühdî Bey — Bendenizin vazîfem değil Paşa Hazretleri. Meşgul olmadım.

Reis — Vazîfeniz memleketin umûm sekenesi hakkında yapılan muâmeleyi tedkik etmek değil mi?

Zühdî Bey — Paşa Hazretleri, bendeniz ictimâî husûsâtla meşgul oluyordum.

Reis — Bu da ictimâiyâta taalluk etmez mi?

Zühdî Bey — Bunlar Hükûmet'e âid vezâifdir.

Reis — Bir şey yapdınız mı, demiyorum. O gördüğünüz, işitdiğiniz ahvâlden sizde ne fikir hâsıl oldu, yapılan işleri tasvîb mi etdiniz veyâhûd gayr-i muvâfık mı buldunuz?

Zühdî Bey — Şübhesiz gayr-i muvâfık gördüm.

Reis — O hâlde bir raporla, yâhûd şifâhî bir ifâde ile kendi mâ-fevkiniz olan merkez-i umûmîye yâhûd vilâyete mürâcaat etdiniz mi, malûmât verdiniz mi?

Zühdî Bey — Bu vesîle ile bendenize vuku bulmuş bir mürâcaat yokdur. Bendeniz, alel-umûm tehcîr hakkındaki fikr-i âcizimi soruyorsunuz zannetdim.

Reis — Tehcîr hakkındaki fikrinizi de söylerseniz daha iyi olur. Bilhâssa mensûb olduğunuz memleketin tehcîri hakkında, memleketde yapılan yolsuzluklar hakkında ne gibi teşebbüsâtda bulundunuz?

Zühdî Bey — Bendenize bu gibi husûsâtda vazîfedârsın, demediler Paşa Hazretleri. Binâenaleyh bendeniz o bâbda bir şey söyleyemem.

Reis — Vazîfe-i resmiye değil; vazîfe-i vataniye, vazîfe-i ictimâiye îcâbâtından olarak suâl ediyorum.

Zühdî Bey — Bendeniz bir murahhas-ı mesûlüm Paşa Hazretleri. Murahhas-ı (Sayfa: 210) mesûlün vazîfesi bu kadar yüksek değildir. Bu gibi husûsât ile meşgul olacak olanlar kuvve-i teşrîiyedir. Kuvve-i teşrîiye Mebûsân ve Â'yân'dan ibâretdir.

Reis — Kuvve-i teşrîiyede sizin vâsıtanızla malûmâtdâr olacaklar. Yalnız intihâb edip bırakmak doğru değildir.

Zühdî Bey — Bendeniz, kuvve-i teşrîiyenin bizim vâsıtamızla malûmâtdâr olacağını bilmiyorum.

Reis — Bilinmeyecek bir şey zannetmiyorum. Kuvve-i teşrîiyeyi teşkîl eden mebûsların intihâbına iştirâk ediyorsunuz.

Zühdî Bey — Şübhesiz.

Reis — İntihâb etdikden sonra mebûslara muâvenet etmek de onun teminâtındandır.

Zühdî Bey — Bizim vazîfemiz yalnız onlara çok rey kazandırmakdır, meşrûtiyet onu îcâb etdirir.

Reis — Şimdi onların hüsn-i îfâ-yı vazîfe edip etmemelerinden mütevellid mahcûbiyet yâhûd fahrın, müşevviklere âid olması lâzım gelmez mi? Şu adam mebûs olmağa lâyıkdır, diye siz millete zımnen bir nevî teveccüh ediyorsunuz. O hâlde bu adamın hüsn-i îfâ-yı vazîfe etmesi için mahallinden de lâzım gelen teşebbüsâtı icrâ etmek îcâb etmez mi? Bu sûretle hiç olmazsa intihâb etdirdiğiniz mebûslara olsun ufacık bir malûmât verip de onların da bu gibiler hakkında şefâatde ve yardımda bulunması zannediyorum ki iyi bir şey olurdu. Öyle bir şey yapıldı mı?

Zühdî Bey — Hayır efendim.

Reis — Nitekim, bakınız. Öyle iddiâ ediyorlar ki İttihad ve Terakki'den bazı erkânın teşebbüs etmiş oldukları tehcîr dolayısıyla vukua gelen taktîlde, eğer şubeler yardım etmemiş olsa idiler, bu derece fenâlık zuhûra gelmezdi. Binâenaleyh bu işlerde şubeler de feran zî-medhaldir, diyorlar. Şubelerin mesûliyetini de murahhaslara, kâtib-i mesûllere tahmîl etmek istiyorlar; ne dersiniz?

Zühdî Bey — Bendenizin bulunduğum yerlerde tehcîr dolayısıyla bir vukuât olduğunu zannetmiyorum ve hatırlayamıyorum.

Reis — Tehcîr vukuâtı olabilir ki sizin bulunduğunuz mahallde olmamışdır. Fakat suâli iyi anlatamadım zannediyorum. Şimdi tehcîrin esnâ-yı tatbîkinde birçok taktîller nehb ve garât olmuş deniliyor ve burada cereyân eden birkaç muhâkeme ile de tahakkuk etdi. Şimdi, bu fenâlıklar, eğer şubeler müttefikan muâvenetde bulunmasa idiler pek mahdûd bir mikdârda kalırdı ve mütecâsirleri de cezâlarını görürdü. Ve bu iş de sürüklenip gitmezdi, diyorlar. Siz de şube murahhası ve kâtib-i mesûlü olmak, itibârıyla feran zî-medhal addolunuyorsunuz. Ne dersiniz?

Zühdî Bey — Paşa Hazretleri. Beyânât-ı sâmîlerinden istihrâc etdiğim mânâ tehcîr dolayısıyla birçok taktîl ve sâire olmuş, bunlar şubeler tarafından teşvîk edilmiş...

Reis — Yâhûd yardım edilmiş.

Zühdî Bey — Evet, yâhûd yardım olunmuş. Öyle anlıyorum. Şu hâlde anlaşılıyor ki bizim mıntıkadaki tehcîrde katl ve diğer sû-i muâmelât olunmadığından dolayı bendenizin bu sûretde hiçbir dahl ve tesîrim olmadığı da tezâhür ediyor.

Reis — Demin de suâl etdim ki Eskişehir'de gördüğünüz, işitdiğiniz fenâlıklar hakkında bir şikâyetde, protestoda bulunmadınız mı? Onu yapmadığınızı söylediniz.

Zühdî Bey — Yapmadım.

Reis — Sizin gibi murahhaslar, kâtib-i mesûller yapmış olsa idiler bu işin tevsî etmeyeceği derkâr idi. Niçin teşebbüsde bulunmadınız? Bulunmadığınızdan dolayı sizi de feran zî-medhal addediyorlar.

Zühdî Bey — Bendeniz bir kâtib-i mesûlün memleketin umûr-ı idâresinden mesûl ve muâteb olacağını zannetmiyorum.

Reis — Memleketin sû-i idâresinden değil, İttihad ve Terakki'nin teşkîlâtında vukua getirilmiş olan fenâlıklardan dolayı.

Zühdî Bey — İttihad ve Terakki teşkîlâtı bunu yapmamışdır. Hükûmet yapmışdır.

Reis — Hükûmet böyle fenâlıklar yapar mı? Bu fenâlıklar Hükûmet'in hangi şeyiyle yapılır?

Zühdî Bey — Tehcîr Kanûnu'yla yapıldı.

Reis — Kanûndan dolayı kimseyi mesûl etmiyoruz. Tehcîr yapıyoruz diye taktîl yapılmış. Tehcîr olunanların mâlları yağma, nehb ve garet edilmiş. Bunlardan dolayı mesûl tutulursunuz.

Zühdî Bey — Bendenizin mıntıkamda olsa idi, vicdânımın sünûhâtını mâ-fevkime arz ederdim. Fakat böyle bir şekil karşısında kalmadım.

Reis — Eskişehir'e geldiğiniz vakit meşhûdâtınız sizi müteessir etmedi mi?

Zühdî Bey — Hâl-i tabîî avdet etmişdi. Bendeniz 333'de geldim.

Reis — Peki gidiniz. (Zühdî Bey çıkarılır) Teceddüd Fırkası Beyoğlu kâtibi Salahaddin Bey. (Salahaddin Bey getirilir)

Reis — Salahaddin Bey!

Salahaddin Bey — Efendim.

Reis — Şirket-i ticâriyede bir vazîfeniz var mı idi?

Salahaddin Bey — Hayır efendim, İttihad ve Terakki Nizâmnâmesi'nin 64 veya 61'inci maddesine nazaran merkez-i umûmî a'zâları, murahhas-ı mesûller ve kâtibler ticâret ile iştigal edemezler. Heyet-i ticâriye bir mâhiyet-i ticâriyeyi hâiz olmak itibârıyla bit-tab bendenizin bir vazîfem olamazdı.

Reis — İzzet Bey'in taht-ı riyâsetinde olan heyetin muâmelâtına ıttılâınız var mı idi?

Salahaddin Bey — Hayır efendim, İzzet Bey o heyet-i ticâriyenin emr-i idâresinde bulunuyordu. Üç kişiden mürekkeb bir de heyet-i hesâbiyesi (Sayfa: 211) vardı, Rıza Bey Millî Banka'ya veznedâr olmuşdu. Bir de efendim Celal Bey'den mürekkeb bir heyet-i hesâbiyesi vardı.

Reis — Celal Bey kim?

Salahaddin Bey — Celal Bey Kantâriye Şirketi muhâsebecisi. Hesâbâta bunlar bakarlardı. İdâre ciheti de Kemâl Bey ile İzzet Bey'e âiddi.

Reis — Doğrudan doğruya idâre Kemâl Bey'e mi, İzzet Bey'e mi âid idi?

Salahaddin Bey — İzzet Bey'e âid idi.

Reis — Bidâyet-i teessünde Harbiye Nezâreti'nden bir milyon yedi yüz bin kilo kadar buğday, yetmiş bin çuval kadar da dakik verilmiş. Bunu siz mi tesellüm etdiniz?

Salahaddin Bey — Hayır efendim. Kemâl Bey doğrudan doğruya bir müteahhid sıfatıyla gelmişdi. Doğrudan doğruya müteahhid sıfatında idi. Kemâl Bey tâcir sıfatında idi. Avans olarak Şehremâneti'nden para alınmışdı. Aldığı bu para ile buğday mübâyaa edip İstanbul'a getiriyordu. O heyet değirmenleri istîcâr etmişlerdi. Değirmenler de tahn ediliyor, tevzîât yapılıyordu. O muâmelede bendeniz yokdum. Bilâhire erzâk merkezine merbût olmak üzere bir Tahniye İdâresi teşekkül etdi. Oranın müdîriyetinde bendeniz bulundum. Resmî memûr idim.

Reis — Şehremâneti'nden alınan yüz on bin lira kime teslîm olundu?

Salahaddin Bey — Onları bilmem Paşam. Yalnız bendeniz birinci mıntıkanın riyâsetini deruhde etdiğim zamanki ekmek işi ile Şehremâneti iştigal ediyordu. Şehremâneti bendenize değirmenleri ve değirmenlerde mevcûd olan mathûn ve gayr-i mathûn zahâiri teslîm etdi. Ondan sonra bendenizin vazîfem, mıntıka nâmına gelen zahâiri âid olduğu değirmenlere sevk ve tahn etdirerek tevzî etmekdi.

Reis — Yani siz, devlet memûru idiniz.

Salahaddin Bey — Evet efendim, devlet memûru idim.

Reis — Peki, ne için tahsîsât almadınız?

Salahaddin Bey — Fahriyen yapdım. İkinci Nezâret zamanında maâşım var idi. Beş bin kuruş maâş aldım.

Reis — Bu Tahniye İdâresi kime âid idi?

Salahaddin Bey — Hangi tahniye?

Reis — Sizin idâre etdiğiniz?

Salahaddin Bey — Devletin efendim, devletin büdcesinde dâhildir.

Reis — Bundan kimseye para verilmez miydi?

Salahaddin Bey — Katiyyen. Yalnız masârife verirdik. Değirmenlerin mukavelenâmeleri vardı. Tahn olunan yüz kilo buğdaya mukabil on kuruş ücret-i tahniye verirdik. Masârif-i nakliye ve memûrîn-i idâre maâşâtını verirdik. Bu kadar.

Reis — İzzet Bey'in idâresi zamanında büyük bir mikdârı heyet-i hesâbiye tarafından alınıyormuş. Sizde de temettu var mı idi?

Salahaddin Bey — Hayır efendim, bizde temettu falan yokdu. Biz yalnız zarar olmamasını temîn etmeğe gayret ediyorduk. Mih-

ran Efendi bir defa mürâcaat etmişdi. O zaman bendeniz orada değildim. İdârede muhâsebeci Muhyiddin Bey vardı, ona mürâcaat etmiş, çünkü biz zarar edecek olursak hâsıl olacak zararı Hazîne-i Devlet tazmîn edecekdi. Zarar var mı, yok mu, diye tedkik etmişler ve bize yüz paraya buğdayı mâl ediyorlardı. Rûmeli'den gelen ve devletce mübâyaa edilmiş olan buğday, zannederim, yüz paraya, mısır ve arpa iki kuruş veya doksan paraya mâl oluyordu. Biz yüz kiloya on kuruş tahn ücreti veriyorduk. Beş kuruş da masârif-i nakliye ve memûrîn-i idâre maâşâtını hesâb ediyorduk. O itibârla zarar hâsıl olmaması cihetini iltizâm ve ihtiyâr ediyorduk. Netîce-i hesâbda zarar olup olmadığını bilmiyorum. Şehremâneti'nden sonra bir Müdîriyet-i Umûmiye teşekkül etdi. İsmail Hakkı Paşa'yı müdîr yapdılar. Biz de oraya devretdik. 333 senesi Ağustos'unun on dokuzunda bütün mevcûdumuzu ve değirmenleri tesellüm memûrlarına teslîm etdik. Ne var ne yok aldılar. İki mazbata yapıldı, biz birini aldık. Tarafeyn tasdîk etdi.

Reis — Orada nakid var mı idi?

Salahaddin Bey — Muhâsebeciye âid vardı. Ayniyât, mevcûdât velhâsıl her ne varsa cümlesini devretdik. Sonra İâşe Nezâreti teşekkül etdiği zaman, İâşe Müdîriyet-i Umûmiyesi Nezâreti'ne değirmenleri ve Ayvansaray, Cibali değirmenlerini de teslîm etmek üzere idik. Nâzır tebeddül etdi, Celaleddin Muhtar Bey geldi. Aramızda bir ihtilâf hâsıl oldu. Bendenize değirmenleri cihet-i askeriyeye iâde et, dedi. Buna kararnâmenin ahkâmı mugayirdir. Hilâf-ı kanûn bir muâmeledir yapamam, ben mesûl olamam, dedim. Mesûliyeti bana âiddir yap, dedi. Yapamam, dedim. İstifâ ediyorum, deyip istifâ etdim.

Reis — Bu Tahniye Müdîriyeti'ne geçmeden evvel İstanbul merkezinde vazîfeniz ne idi?

Salahaddin Bey — Kâtiblik, muhtelif dâirelerde bulundum. Bidâyeten Samatya kulübünde bulundum. Esâsen bir dâire-i belediye dâhilinde iki kulüb olması nizâmnâmeye muvâfık değildi. Fakat Samatya'daki kulüb ibka edilmişdi. Orada bir müddet bulundum. Sonra onun lağvı üzerine Anadolu Hisarı'na ve Beyoğlu'na gitdim. Buralarda da bulundum.

Reis — Merkezde bulunmadınız mı?

Salahaddin Bey — Merkezde bulunmadım. Kâtiblerin işi yokdur.

Reis — İstanbul merkezinde kimler vardı?

Salahaddin Bey — Merhûm Seyyid Haşim Bey vardı. Bağdad mebûsu olan Hamdi Bey vardı. Bunlar her sene değişiyordu. Diğerlerini iyice hatırlayamıyorum. Hüsnü Bey vardı. Ferid Bey vardı.

Reis — Bu, iâşe işine vaz-ı yed etdikleri vakit.

Salahaddin Bey — Hangi vaz-ı yed? (Sayfa: 212)

Reis — İâşe meselesine vaz-ı yed etdi, deniliyor ya.

Salahaddin Bey — Arz edeyim efendim. Bu iâşe meselesi o zaman resmî bir mâhiyeti iktisâb etmemişdi. Malûm-ı ihsânınız ekmek yapmak hidemât-ı umûmiye-i devlet meyânına dâhil değildir; hidemât-ı husûsiyedendir. Kemâl Bey'e bu işi yapın, dediler. O da yapdı. Bunda vaz-ı yed edilecek bir şey yok. Bendenize geçen sefer de suâl buyurmuşdunuz. Düşündüm, düşündüm: Vaz-ı yede taalluk eder bir şey değil. Çünkü bir kimsenin elinde değil ki Paşa Hazretleri.

Reis — Raporda öyle yazılı.

Salahaddin Bey — Bendeniz raporu sonra okudum, müdâhaleye mecbûr oldum, diyor. Zannedersem orada kasdolunan mânâ budur: Çünkü ticâretle meşgul olmak memnû idi ya, mâhiyet-i ticâriyede bulunan bir şeye girmesi tabîî muvâfık değildi, fakat sen bu işi yapacaksın, kabûl edeceksin, denildi ve o da memleketini sever bir adamdı, herkes memleketini sever, bâ-husûs Harb-i Umûmî sırasında herkese bir vazîfe teveccüh etmişdir. Elinden geldiği kadar, istitâatı yetdiği kadar memleketinin fevâidine hasr-ı hidmet etmek için o sûretle iştirâk etmişdi. Yani bir ticâret hâsıl oluyor, bin-netîce muâmele-i ticâriyede bulunmuş oluyordu. Bin-netîce "Mecbûr oldum" kaydı var, bilmiyorum ya yine kendisi bilir.

Reis — Bu teklîfât ne tarafdan vâki oldu?

Salahaddin Bey — Bunu Dâhiliye Nezâreti teklîf etdi.

Reis — Devlet işi demek. Dâhiliye Nezâreti'ne âid olan bir iş devlet işi demekdir. O hâlde ticârî bir mâhiyetde göstermek olamaz.

Salahaddin Bey — Ekmek tedârik ve tevzîi idârî bir mesele değildir.

Reis — Şehremâneti'nin vazîfesi.

Salahaddin Bey — Şehremâneti'nin hakk-ı murâkabesi var. Yine hakk-ı murâkabesi bâki idi.

Reis — Hakk-ı murâkebe değil, gelecek defa okuyayım. Göreceksiniz ki Şehremâneti bu işi idâre edemediğinden dolayı merkez müdâhaleye mecbûr oldu, diyor. Esnâ-yı muhârebede, seferberlik esnâsında yapılan Teşkîlât-ı Mahsûsa'da İstanbul'ca ne gibi şeyler yapıldı?

Salahaddin Bey — Hangisinde efendim?

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa yok mu? Muhârebe olan yerlerde falan, İstanbul'da da yapılmış.

Salahaddin Bey — Hayır efendim. Malûmâtım yok.

Reis — Nasıl olur da İstanbul merkezinin malûmâtı olmaz?

Salahaddin Bey — Bir mecbûriyet mi var efendim?

Reis — Öyle ya.

Salahaddin Bey — Bendenizin malûmâtım yok.

Reis — Hiç malûmâtınız yok mu?

Salahaddin Bey — Hayır.

Reis — Bir zamandan beri muhâkemâtda söylenip gidiyor; Doktor Nâzım Bey, Atıf Bey, Merkez Kumandanı... İstanbul'da Teşkîlât-ı Mahsûsa yapmışlar, deniliyor.

Salahaddin Bey — İstanbul'da böyle muhârebeye taalluk eden teşkîlât...

Reis — Atıf Bey...

Salahaddin Bey — Onları bilmem.

Reis — Merkez Kumandanı Cevad Bey'in idâresinde.

Salahaddin Bey — Bilmem.

Reis — Hiç duymadınız mı?

Salahaddin Bey — Hayır efendim. Teşkîlât-ı Mahsûsa ile bendenizin bir alâkam olamaz tabîî.

Reis — Olamaz başka, İstanbul merkezince tabîî yardım edilmişdir, şubeler...

Salahaddin Bey — Duymadım. Hayır katiyyen duymadım.

Reis — Men-i İhtikâr Komisyonu'nda vazîfeniz var mı idi?

Salahaddin Bey — Hayır efendim.

Reis — Bâbıâlî Baskını vukua gelmiş. O vakitler İttihad ve Terakki erkânından bazıları bulunmuş. Siz de bulundunuz mu?

Salahaddin Bey — Hayır, o vakit bendeniz memûrdum. Kâmil Paşa zamanında, Fırka'ya mensûb olanlar mevcûd ise bu nisbetle-

rini kat' etsinler diye sened almışlardı. O vakit sened vermişdim. Hattâ istifâ ederken istifânâmemde, bademâ Fırka mesâiliyle iştigal edeceğim cihetle hidmet-i hâzıra-i resmiyeme nihâyet vermek mecbûriyetinde bulunduğum kaydını ilâve etmişdim. Ondan sonra başlamışdım.

Reis — Hangi tarihde?

Salahaddin Bey — 329'da Paşam.

Reis — Peki gidiniz. (Salahaddin Bey götürülür) Bursa kâtib-i mesûlü Doktor Midhat Bey'i çağırınız. (Midhat Bey getirilir)

Reis — Bolu tehcîrinde bulundunuz mu?

Midhat Bey — Bolu'da tehcîr olmamışdır, Paşa Hazretleri.

Reis — Olmamış mı?

Midhat Bey — Hayır, yalnız Hükûmet'in emriyle birkaç hâne civâr nâhiye ve kazâlara gönderilmişdi, zannediyorum.

Reis — Demek ki bir yolsuzluk olmadı.

Midhat Bey — Hayır. Hiçbir şey olmadı.

Reis — Oraya tehcîr olunarak gelenler oldu mu?

Midhat Bey — Hayır, hiç kimse gelmedi Paşa Hazretleri.

Reis — Niçin Bolu'dan tahvîl-i vazîfe etdiniz?

Midhat Bey — Bendeniz merkez-i umûmînin emriyle Bursa'ya nakletdim. Bursa müfettişi İbrahim Bey'in teşkîlâtından hârice çıkarılması üzerine yerine Nesimi Bey gönderilmişdi. Nesimi Bey'in ârıza-ı vücûdiyesine binâen onun yerine beni gönderdiler. (Sayfa: 213)

Reis — Sizin için terfi mi idi?

Midhat Bey — Hayır Paşa Hazretleri, aynı vazîfe idi.

Reis — Fakat Bursa'da tehcîr yapılmış, bazı fenâlıklar da olmuş.

Midhat Bey — Evet.

Reis — Onlara muttali oldunuz mu?

Midhat Bey — Bendeniz bir sene sonra gitmişdim Paşa Hazretleri.

Reis — Peki, bir sene sonra olsun. Hiçbir şey duymadınız mı?

Midhat Bey — O müddet zarfında hükûmet-i merkeziye heyet-i tahkikiye göndermiş, tahkikatını ikmâl etmiş. Binâenaleyh tehcîre âid hiçbir mesele mevzû-i bahsolmamışdır. Orada bulunduğum müddetce hiçbir şikâyet, hiçbir fenâlık vukuuna karşı şikâyet karşısında kalmadım.

Reis — Buyuruyorlar ki Bursa'da tehcîr olunan Ermenilere âid mebânînin harâbiyeti pek görülüyordu.

Midhat Bey — Evet.

Reis — Siz niçin görmediniz?

Midhat Bey — Paşa Hazretleri Ermenilere âid emvâl-i metrûke emlâk-ı emîriye memûrlarının taht-ı murâkabe ve idâresinde ve muhâfazasında idi, binâenaleyh bunun bize bir taalluku yokdur. Muhâcirîn de iskân edilmişdi, eğer tahrîbât vuku bulmuş ise muhâcirîn tarafından vâki olmuşdur. Bunun memûr-ı mesûlleri, bekçileri ve sâireleri vardı. Bununla alâkadâr olanlar onlardır.

Reis — Memleketin hayât-ı umûmiyesine ve mamûriyetine taalluk eden bu gibi husûsâtda İttihad ve Terakki, mâdâmki bir hidmet-i vataniye deruhde etmişdir, büsbütün bîgâne kalmamalıydı.

Midhat Bey — İttihad ve Terakki murahhaslarının hiçbir sıfat-ı mesûlesi yokdur. Binâenaleyh hiçbir hidmete...

Reis — İcrâ kısmında öyle, fakat mâ-fevkine malûmât vermek ve ileride kongreye bir şey hâzırlatmak için bu gibi şeyler yapılabilirdi.

Midhat Bey — Kongreye âid mesâil ile bendeniz meşgul olmadım, Paşa Hazretleri.

Reis — Hiçbir teşebbüsde bulunmadınız mı?

Midhat Bey — Hayır Paşa Hazretleri.

Reis — İşte onun için iddianâmede: Eğer İttihad ve Terakki Şubesi'nde bulunan murahhaslar bu gibi fenâlıkları vakit ve zamanıyla mâ-fevklerine bildirip meni esbâbına tevessül etmiş olsalardı, bu taktîl mesâili bu kadar tevessü etmez ve bu fenâlıklar da hiç olmazsa kısmen yapılmazdı. Böyle yapmadıklarından dolayı İttihad ve Terakki erkânından bazılarının seyyiât-ı ahvâli olarak vukua gelen fecâyi ve fecâyie kâtib-i mesûller feran medhaldâr oldular, diyorlar.

Midhat Bey — Paşa Hazretleri, bendeniz bir kâtib-i mesûlüm, şahsen hiçbir vakit âherin cürmüne iştirâk etmekliğim îcâb etmez. Binâenaleyh hiçbir şikâyet karşısında kalmadım, kâtib-i mesûllerin kuvve-i teyîdiyesi de yokdur. Eğer bu tehcîrde, emvâl-i metrûkede sû-i istimâl olmuş ise, veyâhûd emvâl-i metrûkede sû-i istimâl varsa onların memûr-ı mesûl ve murahhas-ı mesûlleri vardır, onların tecziye edilmesi lâzım gelir. Binâenaleyh kâtib-i mesûller bu gibi husûsâta alâkadâr olmaz. Bendeniz kendi hesâbıma alâkadâr olmadım.

Reis — Kâtib-i mesûller o şubenin muâmelâtını tanzîm ve tedvîr edenler değil mi?

Midhat Bey — Hangi şubenin Paşa Hazretleri?

Reis — Meselâ Bursa'daki İttihad ve Terakki Şubesi'nin. Bu şubenin bir merkezi var, onun da bir reisi var, a'zâsı var. Onların umûrunu tedvîr eden kâtib-i mesûller değil midir?

Midhat Bey — Tedvîr eder, fakat vezâif-i esâsiyesi Hükûmet'e müdâhale değildir.

Reis — Hükûmet'e müdâhale etmediniz, diye sormuyorum. Yalnız bu gibi fenâlıklar olmuş, gerek bulunduğunuz yerde, gerek diğer yerlerde, bunların hakkında hiçbir gûnâ teşebbüsâtda bulunmamış olduğunuz için müteşebbislere gayret vermişsiniz, yapdıkları fenâlıkları tevessü etdirmek için meydan bırakmışsınız, diyorlar.

Midhat Bey — Bendeniz şahsen muttali olmuş olsaydım belki teşebbüs ederdim, fakat Paşa Hazretleri, hiçbir fenâlığa muttali olmadığım için bit-tabi bu gibi teşebbüsâtım da sebkat etmemişdir.

Reis — Hiçbir şeye muttali olmasanız bile Bursa'da harâb olmuş evleri görmüşsünüzdür.

Midhat Bey — Emvâl-i metrûkeye muhâcirîn oturtulmuş. Muhâcirîn Müdîriyeti var, Hükûmet'in bir vâlîsi var, binâenaleyh eğer tahrîbât vâki olmuş ise muhâcirler tarafından vâki olmuşdur. Bu gibileri muhâcirîn idâresinin tecziye etmesi lâzım gelir.

Reis — Fakat sorduğum suâle cevâb vermiyorsunuz. Harâb olan evleri görmediniz mi?

Midhat Bey — Gördüm Paşa Hazretleri.

Reis — Peki gördüğünüze göre hiç olmazsa vâlîye, hiç olmazsa Muhâcirîn Müdîriyeti'ne ne için mürâcaatda bulunmadınız? Bunların hukuku yok mu?

Midhat Bey — Şahsım alâkadâr değildir; vazîfeten alâkadâr değilim.

Reis — Vazîfeniz memleketin her türlü husûsâtını, muttali olduğunuz iyiliği fenâlığı mâ-fevkinize bildirmek değil mi?

Midhat Bey — Bildirmekdir. Fakat Paşa Hazretleri bu mesâil ile şahsen alâkadâr olmadım.

Reis — Demek oluyor ki yapmak istemediniz?

Midhat Bey — Fenâlığa muttali olsa idim menederdim, fakat muttali olamadığım için tabîî... (Sayfa: 214)

Reis — O gördüğünüz harâb evler fenâlık değil mi?

Midhat Bey — Alâkadâr memûr-ı mesûlleri vardı Paşa Hazretleri.

Reis — Bursa'dan Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya birtakım kimseler gönderilmiş. Onların ne maksadla toplandığını, ne şerâitle sevkedildiğini biliyor musunuz?

Midhat Bey — Hayır bilmiyorum Paşa Hazretleri, bendeniz 332 senesinde Bursa'ya gelmişdim.

Reis — Hiçbir muâmele cereyân etmiyor muydu?

Midhat Bey — Hayır, bendenizin zamanımda hiçbir muâmele sebk etmemişdir.

Reis — Eslâfınızdan intikal eden dosyalar elinizde yok mu, orada muâmelâta tesâdüf etdiniz mi?

Midhat Bey — Buna âid hiçbir muâmeleye, hiçbir dosyaya tesâdüf etmedim. Yalnız hîn-i muhâkemede gazetelerde okudum.

Reis — Mesmûâtınız da yok mu?

Midhat Bey — Hayır Paşa Hazretleri. Yalnız burada hîn-i muhâkemede okudum Paşa Hazretleri.

Reis — Ondan evvel bilmiyordunuz, değil mi?

Midhat Bey — Hayır bilmiyordum Paşa Hazretleri.

Reis — İstanbul'a ne vakitleri geliyordunuz?

Midhat Bey — Bursa'da iken mi Paşa Hazretleri?

Reis — Evet.

Midhat Bey — Kongre zamanlarında geliyordum.

Reis — Kangırılı Cemal Bey'i tanıyor musunuz?

Midhat Bey — Tanırım Paşa Hazretleri.

Reis — Bu zât kimdir?

Midhat Bey — 331 senesinde Kangırı'da kâtib-i mesûl idi.

Reis — Siz oraya gitdiniz mi?

Midhat Bey — Evet, kâtib-i mesûl Cemal Bey'in tahkikatı için gitmişdim.

Reis — Ne tahkikatı?

Midhat Bey — Bu zât hakkında birçok şikâyât vâki oldu. Orada bir dernek teşkîl etmiş, asker âilelerine yardım ediyormuş. Bu dernek için birçok iâneler topluyormuş. Bunun derecinde birçok sû-i istimâlât olduğuna dâir mahallî mutasarrıfı Dâhiliye Nezâreti'ne, yâhûd Kastamonu vâlîsine şikâyet etmiş, bu şikâyet üzerine

Dâhiliye bir Mülkiye müfettişi, merkez-i umûmî de bendenizi bu meselenin tahkiki için göndermişlerdi.

Reis — Ne netîce hâsıl etdiniz?

Midhat Bey — Bu meselede kâtib-i mesûl Cemal Bey'in sû-i istimâlâtına şâhid olmadım. Fakat istihdâm etdiği kimselerin bazı yolsuz muâmelâtına ve kâtib-i mesûlün iktidârsızlığına muttali oldum. Merkez-i umûmîye vâki olan işârım üzerine teşkîlâtdan ihrâc etdiler. Bu husûsa âid Mülkiye Müfettişi'nin yapdığı tahkikat evrâkı heyet-i teftîşeye verilmişdir.

Reis — Peki, Cemal Bey'in harekâtı nizâmnâmeye muvâfık mı idi?

Midhat Bey — Hangisi? Bu dernek teşkîli mi? Bu dernek teşkîli nizâmnâmede yokdur. Fakat harbin en müthiş zamanlarında Kastamonu ile Ankara ile nakliyât-ı askeriyeye yardım etmek ve ondan sonra birçok zuafâ ve fukarâ-yı Osmaniye âilelerine yardım etmek için bir dernek teşkîl etmiş. Onlara çorap ördürtüyor, onlara zahîre toplatdırıyor. Onlara muâvenet için çalışıyordu. Nizâmnâmede yok. Fakat bir hidmet-i vataniye olarak kabûl etdiğine o vakit vâkıf olmuşdum. Bunu kendi şubesi nâmına yapıyordu.

Reis — Bunu kendi şubesi nâmına mı yapıyordu, yoksa kendi şahsına mı?

Midhat Bey — Anlayamadım Paşa Hazretleri.

Reis — Kendinin orada şubesi yok mu?

Midhat Bey — Var, İttihad ve Terakki Şubesi var.

Reis — Şube nâmına mı, şahıs nâmına mı?

Midhat Bey — Hayır, şahıs nâmına. Cihet-i askeriyeden a'zâlar da vardı. Belediyeden ve sâireden bir komisyon teşkîl etmişler, o komisyona kendisi memûr edilmiş. Binâenaleyh kendisi o gibi husûsât ile, bu gibi iânât ile meşgul oluyordu.

Reis — İânât tarhı veya tahsîli kanûnî bir şey midir?

Midhat Bey — Sırf asker âileleri için, halkın muâvenetine mürâcaat etmiş. Arzu edenler buğday veriyordu. Kimisi yapağı veriyordu. Bu gibi muâvenetlerle yâhûd bunları satdırmak sûretiyle hidmet ediyordu.

Reis — Bunun kontrolünü kim yapıyordu?

Midhat Bey — Hükûmet'in resmî memûrları olduğuna göre Hükûmet'ce de bu işe muâvenet ediliyordu. İçerisinde gerek mec-

lis-i idâreden, gerek meclis-i Belediye'den a'zâ zevât da var, zannederim.

Reis — Bu işin cesâmeti hakkında fikriniz nedir? Yani ne mikdârda bir iş?

Midhat Bey — Vallahi zannediyorum ki dört, beş bin liralık kadar bir işdi.

Reis — Tebeyyün etdirdiğiniz sû-i istimâlât ne kadardı?

Midhat Bey — Bazı kazâlarda Cemal Bey'in değil, fakat istihdâm etdiği memûrların bazı yolsuz harekâtına muttali oldum. Cemal Bey'in şahsına değil.

Reis — Büyük bir fenâlık var mı idi?

Midhat Bey — Hayır Paşa Hazretleri, öyle yüksek mikdârda değil.

Reis — Mülkiye müfettişinin ismini biliyor musunuz?

Midhat Bey — Dimitraki olacak galibâ Paşa Hazretleri.

Reis — Peki gidiniz. (Midhat Bey muhâkeme salonundan çıkarılır) Manisa kâtib-i mesûlü Avni Bey'i getiriniz. (Avni Bey getirilir)

Reis — Manisa'da Teşkîlât-ı Mahsûsa yapıldı mı?

Avni Bey — Hayır efendim, öyle bir şeyden malûmâtım yok.

Reis — Teşkîlât-ı Mahsûsa yapılmışdır, deniliyor.

Avni Bey — Haberim yok efendim. Böyle bir şey yok ve ihtimâl veremem.

Reis — Sizin Manisa'da tehcîr edilenler yok mu, oraya muhâceretle gelenler var mı?

Avni Bey — Hayır efendim, yok.

Reis — Manisa'da bir İttihad ve Terakki mektebi varmış, kim yapdı? (Sayfa: 215)

Avni Bey — Bendeniz bilmiyorum. Eslâfımız tarafından yapılmış. Bendeniz öyle buldum efendim.

Reis — Ahâlînin muâvenetiyle mi, yoksa merkezin emriyle mi?

Avni Bey — Ahâlînin muâvenetiyle yapılmışdır. Teferruâtını bilemiyorum. Çok eskidir, yedi senelikdir.

Reis — O mektebin idâresini siz mi temîn ediyordunuz?

Avni Bey — Efendim?

Reis — O mektebi siz mi idâre ediyordunuz?

Avni Bey — Hayır efendim, komisyon-ı mahsûsu vardı efendim.

Reis — Kime merbûtdu?

Avni Bey — Müstakil efendim.

Reis — Belediyeye mi, mutasarrıflığa mı?

Avni Bey — Hayır efendim. Müteşebbislerinden ibâret.

Reis — Husûsî bir mekteb mi?

Avni Bey — Evet efendim, husûsî bir mekteb idi. Beş senelik idâdî mektebi idi.

Reis — Demek Maârif Nezâreti'nce resmiyeti kabûl edilmiş?

Avni Bey — Evet efendim, şübhesiz.

Reis — Talebesi ücretle mi alınıyordu?

Avni Bey — Her husûsî mektebde olduğu gibi mutedil bir ücreti var idi. Fukarâ kısmından almıyorlardı, vakit ve hâli müsâid olanlardan münâsib bir ücret alıyorlardı.

Reis — Bu mektebin idâresine medâr olmak üzere bir sinema yapdınız, diyorlar.

Avni Bey — Hayır efendim. Bendeniz sinemayı hâzır buldum. Sinema da eskiden müessesdir.

Reis — Bu da ahâlînin muâvenetiyle mi olmuş, mekteb için mi yapılmışdır?

Avni Bey — Evet efendim.

Reis — Bu da muâvenet-i mahsûsa ile mi yapılmışdır?

Avni Bey — Bazı eşhâsın muâvenetiyle olmuş, umûm ahâlînin iştirâkiyle değil efendim. Erbâb-ı Maârif'in muâvenetiyle olmuş.

Reis — Buna da bir komisyon mu bakıyordu?

Avni Bey — Evet efendim.

Reis — Vâridâtı idâresine kifâyet ediyor mu idi?

Avni Bey — Bazân idâre ediyordu efendim.

Reis — İstanbul'da merkez-i umûmîden bazı evâmir-i hafiye gelir mi idi?

Avni Bey — Hayır efendim.

Reis — Siz buraya gelir, görüşür mü idiniz?

Avni Bey — Hayır efendim, senede bir kerre kongre için gelirdim.

Reis — Cemiyet'in münfesih olduğu zaman Manisa kulübü Teceddüd Fırkası'na kalbolundu mu?

Avni Bey — Kulüb zâten kiralıkdı. Kendi mâlımız değildi.

Reis — Muâmelesi yapıldı mı?

Avni Bey — Tabîî efendim, muâmelesi yapıldı. Sonra vaz-ı yed edildi.

Reis — Para var mı idi?

Avni Bey — Evet, var idi efendim.

Reis — Ne kadardı?

Avni Bey — İki yüz lira kadar vardı, aldılar efendim.

Reis — Evrâkı teslîm etdiniz mi?

Avni Bey — Şübhesiz efendim.

Reis — Nasıl teslîm etdiniz?

Avni Bey — Bir liste tanzîm etdik, o liste mûcibince teslîm etdik. Listenin bir sûretini ben aldım.

Reis — O liste yanınızda mı?

Avni Bey — Yanımda yok efendim. Mevkufen acele getirildik. Şimdi âilem de oradan hicret etdi.

Reis — Şimdi buradalar mı?

Avni Bey — Evet efendim.

Reis — Liste yanlarında değil mi?

Avni Bey — Kendi eşyâmızı bile kurtaramadık.

Reis — Teslîm etdiğiniz evrâk orada mı kaldı?

Avni Bey — Bir sûreti Hükûmet'de vardı.

Reis — Hükûmet'e verdiğiniz listeyi siz kendiniz mi imzâ etdiniz?

Avni Bey — Efendim Hükûmet'den heyet geldi, müştereken ve mütekabilen imzâ etdik. Bir nüshası bendenize kaldı. Diğer bir nüshasını onlar aldılar.

Reis — Gerek mekteb için ve gerek sâir husûsât için ahâlîden alınan iânât için makbûz verir mi idiniz? Sened verilir miydi?

Avni Bey — Tabîî efendim, matbû makbûzları vardı. Dip koçanları da Hükûmet'e devretdiğimiz evrâk meyânındadır. Kasa defteri vardır. Onlar da musaddak, hepsini Mâliye'ye devretdik.

Reis — Manisa epeyce kalabalık ve mamûr ve zengin yatağı olduğu için hâsılatı epeyce bir para olmak ihtimâli olurdu.

Avni Bey — Hayır efendim, bendeniz harb içinde gitdiğim için herkes fakir idi, hâl-i zarûretde idi, sia-i hâlleri müsâid değildi.

Reis — Vâridâtın fazlasını ne yapıyordunuz?

Avni Bey — Ancak idâre edilebiliyordu. Fazla vâridât olmuyordu. Sâir levâzıma sarfolunuyordu.

Reis — İttihad ve Terakki erkânından bazıları esnâ-yı muhârebede tehcîr işlerine karışmış, taktîl filân olmuş. Bu gibi fenâlıklara muttali oldunuz mu?

Avni Bey — Bendeniz muttali değilim Paşa Hazretleri.

Reis — Hiç mesmûunuz olmadı mı?

Avni Bey — Malûm-ı âlîniz Manisa'da tehcîr olmadı. Mıntıkamda esâsen tehcîr olmadı. Muhâcirîn de ilticâ etmedi. Haberim yok.

Reis — Muhâkemeye inşâallah gelecek hafta, Cumartesi günü saat birde devâm ederiz.

Muhâkemenin hitâmı

Saat	Dakika
5	30

KARARLAR

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa, Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey**

Vicâhen muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Esbâk Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, esbâk Şeyhülislâm Esad Efendi, esbâk Â'yân reisi Rifat Bey, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Hüseyin Haşim Bey

Gıyâben muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Sadr-ı esbâk Talat Paşa, esbâk Harbiye nâzırı Enver Efendi, esbâk Bahriye nâzırı Cemal Efendi, esbâk Maârif nâzırı Doktor Nâzım Bey, esbâk Mâliye nâzırı Cavid Bey, esbâk Posta ve Telgraf ve Telefon nâzırı Oskan Efendi, esbâk Ticâret ve Zirâat nâzırı Mustafa Şeref Bey

Karar Sûreti*

Muhâkemât-ı câriye vechle tarafeynin iddiâ ve ifâdât ve müdâfaâtının istimâından ve bil-cümle evrâk-ı dâvânın serâpâ mütâlaa ve tedkikinden sonra îcâb-ı keyfiyet müzâkere olundukda gerçi maznûnîn ve vekîl-i müdâfaaları inkâr-ı töhmet ve taleb-i berâet etmekde iseler de Makam-ı İddiâ'nın 3, 20, 22 Mayıs 35 ve 9 ve 10 ve 25 Haziran 35 tarihli iddianâmelerinde İttihad ve Terakki Cemiyet-i münfesihasının şahs-ı manevîsi efâl ve cinâyât-ı adîde ile maznûn gösterilerek mücremiyeti ve mezkûr şahs-ı manevîyi temsîl eden meclis-i umûmî a'zâlarının cerâim-i mebhûse fâilleri olmak üzere muhâkemelerinin icrâsı ve cezâlarının tayîni taleb olunmuş olduğundan evvel-i emirde Cemiyet-i mezkûre hakkındaki dâvânın tedkiki îcâb-ı maslahatdan görüldüğüne binâen Cemiyet-i mebhûsenin teessüsünden beri sebkat eden efâl ve harekât-ı sencîde-i mîzân tedkik edildikde kablel-inkılâb bazı zevâtın hissiyât-ı vatanperverâneye müstenid niyyât ve tertîbâtı elyevm dahi mestûr kalmakla yalnız badel-inkılâb meydanda cereyân eyleyen harekât ve icrâât ber-vech-i zîr telhîs olunur:

Hürriyet ve adâlete susamış olan Osmanlılar üç yüz yirmi dört senesi Temmuz'unun dokuzuncu günü Resne dağlarından feverân eden galeyân-ı âb-ı zülâl-i hürriyet ve bir dârû-yı semâvî gibi telâkki ederek zülm ve itisâf yaralarını tedâvî için yegâne devâ-yı şifâ-bahşâ olduğuna kanâat-i kâmile ile itikad edip bir azm-i tesliyetkârâne ile seyl-i hurûşânının cereyân-ı tabiî almasına intizâren nüfûz ve istîlâsına katiyyen mümânaat etmeksizin her istediği tarafa meyl ve cereyânını serbest bırakarak kemâl-i samîmiyet ve mutâvaatle kâffe-i harekâtını teshîle çalışmış ve cereyân-ı tabiî aldıkdan sonra memâlik-i vesîa-yı Osmaniye'nin her tarafına adâlet ve hürriyeti îsâl edeceğini ümîd ederek bu cereyândan ara sıra mahsûs olan sadâ-yı

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3604, 23 Şevval 1337/22 Temmuz 1335 (ek: s. 217-220).

hoş elhân ile kuvve-i tahammüliyesi takviye olunmuş ve güzerân eden müddet esnâsında irtikâb olunan hatâyâ-yı siyâsiye netâyicinden olarak Memâlik-i Osmaniye'nin müteaddid kıtaları birer vesîle ile elden çıkarılması devr-i sâbık seyyiâtı olmak üzere gösterilmek sûretiyle tesîrât-ı umûmiyenin tadîline gayret edilmiş ise de tevâlî eden zararlar ve İtalya ve Balkan harblerinin netâyic-i elîmesi artık iâde-i hürriyetden sonra pek çok zaman geçdiği hâlde memleketin hüsn-i idâresi için bir meslek tayîn ve takib olunmadığına ve felâkât-ı mütetâbia müsebbiblerinin meydana çıkarılmasına ciddî bir teşebbüsde bulunulmadığına şübhe bırakmadığından ümîd ve intizârlarının aksi zuhûr etmesi teşnegân-ı hürriyeti müteellim ve endîşnâk kılmış olduğu gibi husûl-i emel-i milliye çalışdıkları zann ve itikad olunan müteşebbislerden birtakımları makasid-i ihtirâskârâneye kapılarak bütün bütün yanlış yollara sapmış, milletin âb-ı zülâl-i hürriyet telâkki etdiği harekât-ı acîbe memleketin bazı aksâmını seylâbdan harâb ve bazı yerlerini de kuraklıkdan serâb-i hâl-i esef istimâline getirmiş bulundukları ve bunlar meyânında fikr-i teferrüdle türeyip meydan alan düşüncesizler idâre-i Hükûmet'i çığrından çıkarıp zâhirî kanûnperestlik göstererek arkadan arkaya iğfâl ve izlâl edebildikleri kesândan bir heyet-i faâle vücûde getirmiş olduklarından gerek bunlar, gerekse vilâyâtdaki cüzler bit-tedrîc Hükûmet'i ele almağa teşmîr-i sâk ihtimâm-ı birle en nihâyet heyet-i mesûle-i vükelâyı dahi kendi rey ve kararlarına mutâ kılmak üzere meclis-i umûmîlerine idhâl etmekle maksad-ı mebhûslarına tamâmıyla muvaffak olmuş bulundukları ve Mâliye nâzırı Cavid Bey'in Meclis-i Mebûsân Beşinci Şubesi'nin fî 24-26 Teşrîn-i sânî 334 tarihli zabıtnâmesinde münderic ifâdât-ı vakasında vâzıhan (Sayfa: 218) beyân eylemiş olduğuna göre İttihad ve Terakki heyet-i faâlesi mukadderât-ı millet ve memleketi tayîn ve takrîr husûsunda o kadar lâ-yuhtîlik ve cüretkârlık göstermiş ki hükümdârların bile hod-be-hod rey ve irâdelerini itâ etmedikleri ilân-ı harb kararını Meclis-i Vükelâ'nın arasına vaz etmeği bîlüzûm görmüş oldukları ve şu sûretle idâre-i umûrdan netâyic-i hasene çıkmayacağı herkesce anlaşılması üzerine ol zamana kadar muhâlifînin bile hürmet eylediği Cemiyet'in harekâtı nezd-i ulül-ebsârda, şâyân-ı muâheze görülmesine ve ibtidâ-yı inkılâbda biz-zarûr ilân edilen İdâre-i Örfi-

ye'nin hemân bilâ-fâsıla temâdî etdirilmesi ve Bâbıâlî'ye Cemiyet'in erkânı taraflarından idâre olunan bir gürûhun müctemian hücûmıyla Harbiye nâzırı Nâzım Paşa ve yâverinin itlâfı ve Kâmil Paşa Kabinesi ıskat edilerek bir İttihad ve Terakki Kabinesi teşkîli ve bunu müteâkıb kabineler zamanında tecrübekâr ve sâhib-i nâmûs ve iktidâr memûrlar çıkarılarak yerlerine mensûbîn-i Cemiyet'den bulunanların getirilmesi gibi husûslardan dolayı devr-i mutlakıyeti aratdıracak derecede hükûm-fermâ olan keyfî idâre ve istibdâddan herkesin bihakkın şikâyetde bulunmasına ve hele anâsır-ı gayr-i müslimenin daha ziyâde hoşnûdsuzluk izhâr eylemelerine ve bâ-husûs Ermeni milletinin Meşrûtiyet-i mübeccelemizin temîn-i âsâyiş ve adâlet edeceği hakkındaki kanâatlerinin adem-i isâbetini anlayarak kanâat-i sâbıkaları dâiresinde âmâl-i milliyelerinin teyessür-i nemâ-yı husûl olabilmesine fırsatcû bir vaziyet almalarına sebebiyet verilmiş ve anâsır beynlerine ve hattâ Müslümânların arasına bile kavmiyet ve milliyet mesâili ihdâsıyla tefrika ve bürûdet ilka edilip vahdet-i Osmaniye haleldâr edilmiş bulunduğu icrâ olunan tahkikat ve tedkikatdan ve sâlifüz-zikr iddianâmeler mündericâtından müstebân olduğuna ve ber-vech-i âtî zikrolunan Dîvân-ı Harb'imizce tahakkuk etdirilen mevâdd-ı hamsenin red ve cerhine veyâhûd iddiâ-yı ademine imkân bulunamadığından heyet-i faâle-i mezkûrenin İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şahs-ı manevîsine atf ve isnâd olunan cinâyât-ı şahsiye-i mebhûseyi Cemiyet-i mezbûrenin nâmını şâibedâr edecek sûretde vukua getirmiş bulunduğuna cümlemizce kanâat-i vicdâniye hâsıl olmuşdur.

İmdi böylece vukua getirilmiş olan cinâyât-ı mezkûre efâli bil-cümle efrâd-ı Cemiyet'e atf ve isnâd olunamayıp cinâyât-ı mezkûrede alâka ve iştirâkleri bulunanların tebeyyün edecek derece-i iştirâklerine göre haklarında îcâbât-ı kanûniye îfâsı muktezayât-ı madeletden görülmüşdür.

Müdâfaa vekîlinin müdâfaa sırasında siyâsî fırkaların mevcûdiyetini muktezâ-yı Meşrûtiyet'den göstermesi ve elyevm memleketimizde dahi diğer fırkaların daha bulunduğunu ve ez-cümle Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın da İttihad ve Terakki gibi merkez ve meclis-i umûmîleri ve şubeleri olup vükelâdan fırka mensûbu olan zevâtı meclislerine davet etdiklerini beyân etmesi üzerine cereyân

eden müzâkere netîcesinde fil-hakika meşrûtiyetle idâre edilen hükûmetlerde fırkaların ve partilerin vücûdu lâzım ve lâbüdd ise de bunlar hükûmet-i icrâiyeye âid vezâife katiyyen müdâhale edemeyip mecâlis-i milliyelerdeki ekseriyeti temîne matûf olan maksadları husûl buldukdan sonra mazhar-ı itimâdları olacak kabineyi rey ve ictihâdlarına tamâmen serbest bırakıp yalnız tanzîm olunacak kanûnların kendi programlarına muvâfık sûretde vücûde getirilmesine çalışmakdan başka işlere karışamayacakları ve hareketlerini muvâfık görmedikleri kabineleri tehdîd ile değil, belki adem-i itimâd izhârıyla terk-i mevki eylemelerine sarf-ı gayret edebilecekleri emr-i tabîî olup, memleketimizdeki fırkalara gelince, Meclis-i Millî-i Osmanî küşâd edilinceye kadar ekseriyeti ihrâz eyleyecek fırka taayyün edemeyeceği bedîhî olmağla beraber heyet-i icrâiye-i hükûmete icrâ-yı nüfûz ve tesîr veyâhûd icrââta müdâhale gibi Kanûn-ı Esâsî'ye mugayir harekâta veya hükûmetin şekl-i kanûnîsini tagyîre mücâseret edecek her heyetin aynı âkıbete dûçâr olacağı derkâr bulunduğundan işbu muhâkemenin safahâtına nazaran vekîl-i mûmâ-ileyhin ifâdât-ı mezkûresi müdâfaa sadedinde hiçbir mâhiyeti hâiz görülememişdir. Ânifen beyân olunan mevâdd-ı hamse şunlardır:

Birincisi – Dîvân-ı Harb'de rüyet olunan muhâkemât netîcesinde tahakkuk eden Trabzon, Yozgad, Boğazlayan taktîl cinâyâtının İttihad ve Terakki erkânından bulunanlar tarafından tertîb ve icrâ etdirildiği ve esnâ-yı müdâfaada dermiyân olunduğu gibi, mezkûr cinâyâtın vukuundan sonra haberdâr olanlar bulunduğu farz olunsa bile ıttılâdan sonra dahi men-i tekerrürü ve evvelkilerin mütecâsirleri hakkında bir gûnâ teşebbüsâtda bulunulmamış olması.

İkincisi – Reis-i Umûmî Sadr-ı esbâk Said Halim Paşa, seferberliğin bidâyetinde sâhilhânesine davet eylediği merkez-i umûmî a'zâlarına harbe iştirâk etmek pek muhâtaralı olduğu ve devlet için en iyi vaziyet bîtaraflık olacağı hakkında îzâhât itâ ve edille irâe eylemiş olduğu hâlde kabûl etdiremediğinden harbe iştirâk edilmiş olduğunu Meclis-i Mebûsân'da itâ eylemiş olduğu ifâdât-ı mazbûtası mündericâtından anlaşılması ve İttihad ve Terakki murahhas-ı

mesûllerinden Rıza Bey'in esnâ-yı muhâkemesinde Trabzon'da teşkîl olunan çetelerden ilân-ı harbi beklemeksizin Rusya memâliki dâhiline sevk etdiği eşhâs vâsıtasıyla tecâvüzâtda bulunduğunu itirâf etmesi ve harbin Meclis-i Vükelâ'ca taht-ı karara alınmaksızın ilân etdirilmesi üzerine ol zaman Mâliye Nezâreti'nde bulunan Cavid Bey'le Nâfıa nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa ve Posta ve Telgraf nâzırı Oskan ve Ticâret nâzırı Süleyman el-Büstanî efendilerin istifâları delâletleriyle harbin heyet-i mesûle-i vükelânın kararlarıyla ilân edilmeyip İttihad ve Terakki'ce mültezem ve musammem olması hasebiyle ihtiyâr olunmuş idüği.

Üçüncüsü – Sadr-ı esbâk Ahmed İzzet Paşa Hazretleri'nin ifâdât-ı mazbûtalarından istinbât olunduğu üzere müşârün-ileyhin Harbiye Nezâreti'nden istifâ eylemelerinin Fırka'nın müdâhalesi üzerine hâsıl olan ihtilâfdan münbais bulunması.

Dördüncüsü – İttihad ve Terakki İstanbul merkezince iâşe işlerine memûr edilen ve bilâhire memûriyeti meclis-i umûmî ve kongrede kabûl olunan İstanbul murahhası Kemâl Bey'in teşkîl etmiş olduğu evvelen bir heyet-i ticâriye ve badehû bazı şirketler ve cemiyetlerle muâmelât-ı ticâriyeyi yed-i inhisârlarına alarak (Sayfa: 219) halkın varını yoğunu ellerinden almış olmalarından servet-i umûmiyenin eşhâs-ı madûdeye ve sâlifü'z-zikr şirketlere intikal etdirilmesi hem birçok Osmanlıların noksân-ı tagaddîden ya malûl kalmalarına veyâhûd vefâtlarına ve bin-netîce kuvâ-yı müdâfaa-i Devlet'in tenâkusuna sebebiyet verilmiş olduğu ve aynı zamanda hükûmete âid vezâife İttihad ve Terakki İstanbul merkezinin müdâhale etdirilmiş bulunduğu 332 senesi kongresinde kırâat olunup maa't-takdîr kabûl olunan lâyiha mündericâtından ve bu husûs hakkındaki istîzâha cevâben Şehremâneti'nden mevrûd tezkere-i cevâbiye melfûfâtından müstebân olduğu.

Beşincisi – Şeyhülislâm-ı esbâk Musa Kâzım Efendi'nin Meclis-i Â'yân'da Mehâkim-i Şeriye'nin Adliye Nezâreti'ne nakli müzâkere olunduğu sırada îrâd olunan suâle cevâben "Benim reyimi suâl etmeyiniz. Bunu Fırka böyle istiyor, böyle olacak" demiş olması

ve esnâ-yı muhâkemede husûs-ı mezkûru tavzîh ve tasdîk eylemesi dahi Fırka'nın Devlet umûruna müdâhalesini gösterdiği. İşte bâlâda tadâd olunan mevâdd-ı hamse ve tevâtüren şâyi olan ve netâyiciyle tahakkuk eyleyen husûsât-ı sâireden Devlet'in umûrundan bir kısm-ı mühimmini Vükelâ-yı Devlet'in rey ve ictihâdlarıyla temşiyet eylemelerine meydan verilmeyerek, âmâl ve makasid-i husûsiyeye göre bil-müdâhale sevk edilmiş olmaları tahakkuk eylediğine binâen Hükûmet-i Osmaniye'nin şekl-i kanûnîsini vücûde getiren kuvâ-yı selâse fevkinde dördüncü bir kuvve-i tehdîdiye vücûde getirilmek sûretiyle tagyîr edilmiş olduğu tezâhür eylemekle cerâim-i mebhûseden dolayı İttihad ve Terakki şahs-ı manevîsini temsîl eden meclis-i umûmî a'zâlarından ve hâl-i firârda bulunanlardan esbâk Sadrazam Talat Paşa ile esbâk Harbiye nâzırı silk-i askerîden matrûd Enver ve esbâk Bahriye nâzırı kezâlik silk-i askerîden matrûd Cemal ve Maârif nâzır-ı esbâkı Doktor Nâzım efendilerin fâil-i asıl olmak üzere mücremiyetlerine ve meclis-i mezkûr a'zâsından olup kezâlik hâl-i firârda bulunan esbâk Mâliye nâzırı Cavid ve Ticâret ve Zirâat nâzırı Mustafa Şeref beylerin dahi feran zî-medhal oldukları anlaşılmakla, olvechle mücremiyetlerine müttefikan ve yine meclis-i umûmîyi mezkûr a'zâsından hâzır bil-muhâkeme esbâk Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin her ne kadar Müdâfaa vekîli ve Müddeî-i Umûmî'nin beyânâtında erbâb-ı fazl ve kemâlden ve ekmelîn-i ricâl-i ilmiyeden olmaları ve evsâf-ı mümtâzeleri hasebiyle cinâyât-ı mezkûreye iştirâkleri tasavvur edilemeyeceği dermiyân edilmiş ise de bidâyet-i inkılâbdan beri Cemiyet-i mezbûrenin erkân-ı mühimme ve nâfizesinden bulunması Müddeî-i Umûmî ve vekîl-i mûmâ-ileyhümâ gibi tahsîl-i âlî görmüş zevâtı bile hüsn-i zanna mecbûr etdiği hâlde, tahsîli derece-i kâfiyede olmayanlarla cühelâ-yı halk arasında Cemiyet'in icrââtını makul ve meşrû göstererek tashîh-i zu'm ve zehâb eylemelerine mâni olacak bir âmil olmuş olması ve indel-muhâkeme İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Şube-i İlmiye ve Dîniyesi'ni idâre etdiğini beyân etdiği hâlde muhteviyâtı mugayir-i şer-i şerîf bulunan bazı âsâr ve mevizeler hakkında îrâd olunan suâle âsârı görmediğini beyân edip ancak bulunduğu mevizede bahsolunan husûsâtı muvâfık bulmadığını ifâde eylediği hâlde husûsât-ı mezkûrenin meni için hiçbir teşeb-

büsde bulunmadığını itirâf eylemesi ve yine esnâ-yı muhâkemede İttihad ve Terakki'den çıkmağı İslâmiyet'den çıkmağa teşbîh etmesi mervî olan fazl ve kemâliyle tevfîk olunamayacak bir zihniyete mâlik olduğuna delâlet etmesi esbâb-ı müşeddideden bile addolunabilir ise de isticvâbât ve tahkikat-ı vâkıadan müşârün-ileyhin fiil-hâl Cemiyet'in Şube-i İlmiyesi ile ziyâdece meşgul olmasından dolayı cinâyât-ı mebhûse mürettib-i aslîleri meyânında bulunmayıp feran zî-medhal görülmüş olmağla olvechle mücrimiyetine, cürmün sübûtunda ittifâk ve vasfında ekseriyet-i sülüsân-ı ârâ ile ve Meclis-i Â'yân Reis-i sâbıkı Rifat Bey'in İttihad ve Terakki'ye intisâbı sâbit olamadığından ve efâl ve cinâyât-ı mebhûseye iştirâk etmediği anlaşıldığından berâetine ve sebeb-i âhere mebnî mevkuf olmadığı takdîrde tahliye-i sebîline ittifâkla ve esbâk Posta ve Telgraf nâzırı Haşim Bey'in Berlin'de bulunduğu zaman rızâsı alınmadan intihâb edilmiş ve İstanbul'a avdetinde itizârına rağmen tayîn olunmuş ve zaman-ı nezâreti İttihad Kabinesi'nin son senelerine müsâdif olduğundan davet-i vakıa üzerine ancak üç defa bulunduğu meclis-i umûmîde nizâmnâme hâricinde müzâkere cereyân etmemiş ve bizzât müzâkereye iştirâk etmeyip sâmi olarak kalmış olduğu hakkındaki ifâdesi tahkikatla müeyyed bulunduğuna binâen berâetine ve anın dahi sebeb-i âherden dolayı mevkuf olmadığı hâlde tahliye-i sebîline ekseriyet-i ârâ ile karar verildikden sonra, tayîn-i cezâları müzâkere olundukda merkumûndan Talat ve Enver ve Cemal ve Doktor Nâzım'ın hareketleri azam-ı cürmlerinden dolayı Mülkiye Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun kırk beşinci maddesinin birinci fıkrası ve Cavid ve Mustafa Şeref ve Musa Kâzım'ın mezkûr maddenin fıkra-i sâniyesi delâletleriyle kanûn-ı hümâyûn-ı mezkûrun elli beşinci maddesinin fıkra-i ahîresine muvâfık ve fıkarât-ı mezkûrede "Eşhâs-ı müteaddide bir cinâyet veya cünhayı müttehiden îka eder veyâhûd efâl-i müteaddideden mürekkeb olan bir cinâyet veya cünhada birtakım eşhâsdan her biri cürmün husûlü maksadıyla efâl-i mezbûreden birini veya birkaçını icrâ eylerse eşhâs-ı mezkûreye hem-fiil denir ve cümlesi fâil-i müstakil gibi mücâzât olunur." "Kanûn-ı Esâsî'yi ve Hükûmet'in şekl ve heyetini veya saltanat-ı seniyyenin usûl-i verâsetini tagyîr ve tebdîl veya imhâya cebren teşebbüsü sâbit olan şahıs idâm olunur."

"Bir cinâyet veya cünhanın îkasında feran zî-medhal olanlar kanûnun sarâhati olmayan yerlerde ber-vech-i âtî mücâzâta dûçâr olurlar eğer fâil-i aslî idâm veya müebbed kürek cezâlarını müstelzem ise feran zî-medhal olanlar hakkında on seneden aşağı olmamak üzere muvakkat kürek... cezâsı hükmolunur" ibârâtını nâtık olduğundan işbu fıkarât-ı kanûniye ahkâmına tevfîkan bunlardan Talat ve Enver ve Cemal ve Doktor Nâzım'ın idâmlarına ve Cavid ve Mustafa Şeref ve Musa Kâzım'ın on beşer sene müddetle küreğe konulmalarına ve firârîlerin hukuk-ı medeniyeden bil-ıskat emvâl-i mahcûzelerinin usûl-i dâiresinde idâre etdirilmesine ve müşârün-ileyhümâ Rifat ve Haşim beylerin haklarındaki müttehiz berâet kararının umûr-ı memûrelerine âid husûsâtdan dolayı ileride Dîvân-ı Âlî'de icrâ-yı muhâkemelerine mâni teşkîl edememesine ve esbâk Posta ve Telgraf nâzırı Oskan ve esbâk Ticâret nâzırı Süleyman el-Büstanî efendilerin birçok zaman evvel Avrupa'ya azîmet etmiş oldukları tahkikat-ı vâkıadan anlaşıldığı cihetle ahvâl-i hâzıradan nâşî davet edildiklerinin kendilerince malûm olamaması ve mesmûaları olsa bile buraya avdet edebilmeğe kadîr olamamaları muhtemel idüğinden (Sayfa: 220) tefrîk-i dâvâlarına, Talat ve Enver ve Cemal ve Doktor Nâzım ve Cavid ve Mustafa Şeref ile Oskan ve Süleyman el-Büstanî efendilerin gıyâblarında ve Rifat ve Haşim beylerle Musa Kâzım'ın vicâhlarında müttefikan karar verildi.

6 Şevval 337 ve 5 Temmuz 335

Dîvân-ı Harb-i Örfî a'zâsından
Erkân-ı Harbiye mîrlivâlarından
Ali Nâzım

Dîvân-ı Harb-i Örfî reisi
Erkân-ı Harbiye ferîkanından Mustafa Nâzım bin Ahmed

Dîvân-ı Harb-i Örfî a'zâsından
Piyade mîralâylarından Receb Ferdi bin Mehmed Ali

İşbu karara iştirâkle beraber delâil-i mevcûdeye ve kendi itirâfına nazaran maznûn-ı aleyhimden Haşim Bey'in dahi feran zî-medhal olmak üzere mücrimiyeti reyindeyim.

Dîvân-ı Harb-i Örfî a'zâsından
Erkân-ı Harbiye mîrlivâlarından
Mehmed Zeki

Musa Kâzım Efendi'nin itirâfât-ı vâkıasına nazaran husûsât-ı mesrûdede merkez-i umûmînin cinâyât îkaında berâet kanâatinde olduğu gibi vezâif-i ilmiye ve dîniyesini bile merkez-i mezkûrun setr-i seyyiâtına hâdim kılarak hiçbir fenâlığa mümânaat etmemiş ve terk-i makam eylememiş olduğundan kendisinin fâil-i asıl olduğuna ve Haşim Bey'in dahi kendi itirâfâtına göre merkez-i umûmîye kalben merbût ve sâdık olarak zamanında veya evvel vuku bulmuş fenâlıkların, cinâyâtın hiçbirisine karşı itirâzda bulunmamış ve muhâkeme günlerine kadar da merkez-i mezkûrun cinâyâtından beri idüğine kani bulunmuş olduğundan, feran zî-medhal idüğine tarafdârım.

Dîvân-ı Harb-i Örfî a'zâsından
Erkân-ı Harbiye mîrlivâlarından
Mustafa bin Aziz
Süleymaniye

İşbu mazbata-i hükmiye zîrinde mevzû mühürlerin Dîvân-ı Harb-i Örfî a'zâsının mühr-i zâtîleri olduğu tasdîk olunur.

5 Temmuz 335
Dîvân-ı Harb-i Örfî
Nâzım

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa,**
Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey

TRABZON TEHCÎR VE TAKTÎLİ MUHÂKEMESİ*

Vicâhen muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Trabzon Rüsûmât müdîri Mehmed Ali Bey,
Trabzon Polis müdîri Nuri Bey, Trabzon'da acente Mustafa Efendi,
Trabzon Jandarma müfettiş muâvini Kaim-makam Talat Bey,
Trabzon'da Niyazi Efendi, Trabzon Sıhhiye müdîri Ali Saib Bey

Gıyâben muhâkemesi icrâ edilen maznûnun esâmisi:
Trabzon vâlîsi Cemal Azmi Bey

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3616, 8 Zilkade 1337/6 Ağustos 1335 (ek: s. 1-3).

Karar Sûreti

Muhâkemât-ı câriye vechle tarafeynin iddiâ ve ifâdât ve müdâfaâtının istimâından ve bil-cümle evrâk-ı dâvânın serâpâ mütâlaa ve tedkikinden sonra îcâb-ı keyfiyet müzâkere olundukda gerçi maznûnîn ve vekîl-i müdâfaaları inkâr-ı töhmet ve taleb-i berâet eylemekde iseler de ahkâm-ı celîle-i İslâmiye ve kavânîn-i müdevvene-i Osmaniye'nin emr ve ityânına tebean bil-umûm anâsır-ı Osmaniye'yi yekdiğerinden tefrîk etmeyerek muhâfaza-i ırz ve cân ve mâllarının temîni ve hukuk-ı âmmenin hatır ve halelden vikayesi kâffe-i memûrîn-i Devlet'in akdem-i vezâifinden bulunduğu hâlde mücrimiyetleri taleb olunan eşhâsdan esbâk Trabzon vâlîsi Cemal Azmi Bey'in hafiyen teblîg eylediği evâmire tevfîk-i hareket ve Trabzon İttihad ve Terakki kâtib-i mesûlü Nail Bey'in de aldığı evâmir-i hafiyeye imtisâlen kendisiyle müşâreketde bulunmasından ahz-ı kuvvet ederek zâhiren Tehcîr Kanûnu'nu tatbîk etmek ve hakikatde evâmir-i mübellige-i hafiye mûcibince Ermenileri taktîl ve ifnâ eylemek üzere lâzım gelen tertîbâtı kararlaşdırıp birtakım ahlâk-ı redîe ve cerâim-i mükerrere eshâbından ve bunlarla teşrîk-i mesâî edebilecek jandarma efrâdından teşkîl eyledikleri kafile muhâfızları vâsıtasıyla li-ecl-it-tehcîr sevk etdirdikleri esbâb-ı müdâfaadan mahrûm bırakılmış Ermenilerin şehirden uzaklaşınca hecrî ve enzârdan oldukca mestûr mevâkide zükûr ve inâsı birbirinden badet-tefrîk yine o makule kimselerden müretteb haydûd çeteleri marifetiyle üzerlerinde bulunan eşyâ nehb ve garet edildikden sonra envâ-i mezâlim ile katl ve ifnâ etdirdikleri âcize kadınları dahi mahall-i sâireye götürerek kezâlik huliyyât ve nukuddan ve ekserisini üzerlerinde bulunan elbise ve eşyâ-yı sâirelerinden bit-tecrîd birçoklarının ırzlarına dahi tecâvüz eyledikden sonra mâşiyen aylarca yollarda sürüklenme derecesinde yol yürütüp bîtâb ve tüvân kalmış ve birçokları açlıkdan ve susuzlukdan ve meşâkk-ı sefe-

riyeden terk-i hayât etmiş oldukları hâlde Erzincan tarîkiyle mahall-i baîdeye sevk etdirdikleri ve Trabzon'da alıkoydurdukları bir kısım nisvân ile baba evlerine ve hastahânelere gûyâ muhâfaza maksadıyla tevzî etdirdikleri zükûr ve inâs çocukları dahi perâkende sûretiyle bahren mevâki-i sâireye sevk ediliyor şeklinde mavna ve kayıklarla sevk etdirerek denize açıldıkdan ve gözden nihân oldukdan sonra bahre ilka etmekle boğdurup mahv etdirdikleri ve ancak taktîl ve nehb ve garet fiilleri Trabzon şehri dâhilinde vukua getirilmiş olmayıp hemân kâmilen hâricde ve müretteb bir sûretde icrâ edilmiş olduğu bütün muhâkemâtın sefâhatinden nümâyân olmuş ve cümlemizce kanâat husûle gelmişdir. Maznûnîn-i mûmâ-ileyhimden Rüsûmât müdîri Mehmed Ali Efendi'nin münâsebet-i kadîmesi bulunduğu Vâlî Cemal Azmi Bey'in emriyle emvâl-i metrûke, mücevherât, tekâlîf-i harbiye, inşâât-ı askeriye, imâlât-ı harbiye komisyonlarına ve askerî telefon memûrluğuna ve girip çıkanların pasaportlarını tedkik için kapı memûrluğuna ve Hilâl-i Ahmer Hastahânesi hanımlar mümessilliğine dâhil bulunduğundan vâlî-yi mûmâ-ileyhin makasid-i ihtirâskârânesiyle vukua gelmiş olan sû-i istimâlât ve yolsuzluklara hidmet etmiş ve maksad-ı insaniyetkârâne ile teessüs etmiş olan mezkûr hastahânede gûyâ bir vazîfe-i vataniye olmak üzere Ermeni kadınlarıyla kızlarının orada ve babalık mahallerinde li-ecl-il-muhâfaza toplatdırılarak şunun bunun tezevvüc veya hidmet maksadlarıyla hânelerine almak arzusunda bulunanlara merkumeleri tevzî ve teslîm etmekle izâle-i bikr veyahûd suver-i sâire ile dûçâr-ı sefâlet ve perîşânî olmalarına sebebiyet vermiş ve mahall-i mezkûreye girenlerin biraz zamanda çıkarılması ve mezkûr hastahânede izâle-i bikr edilmiş olması hakkındaki şahâdât husûsât-ı (Sayfa: 2) mezkûreyi müeyyed bulunmuş ve kendisinin fevkinde bir rüsûmât memûru olan Rüsûmât müfettişi tarafından tahrîren ve şifâhen vâki olan vesâyâya ve vazîfesi hâricindeki yolsuz işlere müdâhalenin âkıbeti vehim olacağına dâir ihtârâtına katiyyen ehemmiyet vermeyerek mûmâ-ileyh Cemal Azmi Bey'in şehir dâhilinde icrâ etdirdiği elem-âlûd efâlin hemân kâffesine bilerek muâvenetde bulunduğu ve Polis müdîri Nuri Efendi'nin şehrin inzibâtına memûr olanlar meyânında olduğu gibi tahliye ve taharrî ve mücevherât komisyonlarına dahi memûr edilmiş bulun-

duğu hâlde eshâb-ı tehcîr olunduklarından dolayı sâhibsiz kalmış olan hânelerin derûnlarındaki eşyânın hüsn-i muhâfaza ve zayâından vikayeleri için ciddî tedâbîr-i inzibâtiye ve idâriye ittihâz edememiş olması ve hattâ mezkûr hânelerden depo ittihâz edilen mahallere sevk olunan eşyânın evvel-i emirde birer deftere zabtedilerek emîn adamlar vâsıtalarıyla nakillerine sarf-ı himmet etmemiş bulunması hasebiyle eşhâsın müteheccirenin emvâl-i metrûkelerinin sirkat edilmesine ve zayâa uğradılmasına meydan vererek vazîfesini hüsn-i îfâ etmemiş bulunduğu gibi her ne kadar emvâl-i metrûkeden eşyâ aşıran bazı zâbıta memûrlarını Dîvân-ı Harb'e sevk etmiş ise de idâre-i örfiye bahânesiyle geceleri sokaklarda gezilmesi memnûiyetinden bil-istifâde Vâlî Cemal Azmi Bey'in ve bendegânının gasb eyledikleri eşyânın polisler ve jandarmalar marifetleriyle kaçırıldığını ve denize atılmak üzere şehir dâhilinde kalan kadın ve çocukların kayıklara polisler ve jandarmalar ve sâir kesân vâsıtalarıyla naklolunduklarını gözleri önünde görüp bildiği hâlde meni için hiçbir teşebbüs-i resmî ve gayr-i resmîde bulunmamış ve sûret-i ifâdesine nazaran şâhidi olduğu vekayi-i müteessifeden bazı kere fevkalâde müteessir olup odasına kapanarak ibrâz-ı acz ve teessürle taşraya bile çıkmamış olduğundan Vâlî'nin husûl-i âmâlîne göz kapamakla beraber bu gibi fezâyihin vuku ve temâdîsine belki mâni olabilecek bir halefe terk-i mevki etmek hamiyetini bile izhâr edememiş idüği ve Acente Mustafa Bey'in bir nefer sıfatıyla asker olduğu hâlde öteden beri Vâlî Cemal Azmi Bey'in teveccühünü kazanmış ve pek sıkı münâsebetde bulunmuş olmasına binâen iskele ve sevk memûrluğu gibi vezâif-i mühimme-i askeriye kendisine tevdî edilmiş ve mûmâ-ileyh Cemal Azmi Bey'in ordu kumandanlığından ve merkez-i hükûmetden iktisâb eylediği kuvvete binâen memûriyeti temâdî etmiş ve yedinde bulunan askere âid vesâit-i nakliye-i bahriyeyi gerek Vâlî'nin gerekse mûmâ-ileyhin iltizâm eylediği bendegânının gasb eyledikleri eşyâ-yı metrûke ve husûsiyeyi nakletmek husûslarında kullanmak sûretiyle memûriyetini sû-i istimâl etmiş ve gerçi Vâlî ile temâsda bulunduğundan ve sâhib-i nüfûz olduğundan nâşî bazı Ermeniler tehcîrden kurtarılmış ve servet-i zâtiye sâhibi eşrâf-ı beldeden bulunduğuna ve lehinde şehâdet edenlerin ifâdâtına göre istifâde-i şahsiyesi için nâmûsunu

fedâ edeceğine ihtimâl verilecek vaziyetde görülmemiş ise de yedine tevdî edilen bir çekmece derûnunda bulunduğu şübhesiz olan huliyyât ve nukudun Vâlî Cemal Azmi Bey'in yed-i ihtirâsına bilâ-tadâd bırakmak sûretiyle zayâa uğramasına sebebiyet vermiş bulunduğu istimâ olunan şühûdun kanâat-bahş ifâdâtı ve kendilerinin müevvel itirâfâtı ile anlaşılmış ve mûmâ-ileyhüm Nuri ve Mehmed Ali ve Acente Mustafa efendilerle müdâfaa vekîlleri tarafından delâil-i mebsûta ve berâhîn-i kat'iye-i mevcûdeye karşı dermiyân edilmiş olan bu bâbdaki müdâfaât külliyen bâtıl görülmüş olmağla Vâlî Cemal Azmi ve murahhas-ı mesûl Nail beylerle Mehmed Ali Efendi'nin Mülkiye Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun kırk beşinci maddesi mûcibince mücrimiyetlerine ve Polis müdîri Nuri Efendi ile Acente Mustafa Bey'in vazîfe-i memûriyetlerini sû-i istimâl etmek fiilinin fâilleri olduklarına müttefikan karar verildikden sonra tayîn-i cezâ hakkında cereyân eden müzâkere netîcesinde mücrimîn-i merkumeden Cemal Azmi ve Nail'in mezkûr kırk beşinci maddenin bi-ibâretihâ [Eşhâs-ı müteaddide bir cinâyet veya cünhayı müttehiden îka eder veyâhûd efâl-i müteaddideden mürekkeb olan bir cinâyet veya cünhayı birtakım eşhâsdan her biri cürmün husûlü maksadıyla efâl-i mezkûreden birini veya birkaçını icrâ eylerse eşhâs-ı mezkûreye hem-fiil denir ve cümlesi fâil-i müstakil gibi mücâzât olunur] deyü muharrer olan birinci fıkrası mûcibince hem-fiil ve binâenaleyh her biri fâil-i müstakil ve Mehmed Ali'nin dahi mezkûr maddenin bi-ibâretihâ [Âher kimseyi hediye ve nukud itâsı veya tehdîd veya hîle ve desîse icrâ ve imâlî veyâhûd nüfûz îkaı veya hükm-i memûriyetinin sû-i istimâli sûretleriyle bir cinâyet veyâhûd cünha îkaına tahrîk edenler ve bir cinâyet veyâhûd cünhanın îka edileceğine vâkıf olarak husûlüne hâdim-i tarîfâtda bulunanlar ve bir cinâyet ve cünha îkaına medâr olacak esliha ve âlât ve vesâit-i sâireyi bilerek tedârik edenler ve bir cinâyet veya cünhayı idâd veya teshîl veya ikmâle sebeb olan efâlde bilerek fâil-i asliye muâvenetde bulunanlar ol cinâyet veya cünhanın feran zî-medhali addolunur] deyü musarrah olan üçüncü fıkrası mantûkunca feran zî-medhal addolunmaları lâzım geldiğinden ve merkumûndan Cemal Azmi ve Nail'in hareketleri Askerî Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz yetmiş birinci ve Mülkiye Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyû-

nu'nun yüz yetmişinci maddelerine mutâbık ve mezkûr yüz yetmiş birinci madde [Gerek müsellâh ve gerek gayr-i müsellâh alenen tehâcüm ile ve gerek kesr-i sûr ve ebvâb ile ve gerek eşhâs ile üzerine icrâ-yı tazyîk ile müctemian zahîre ve erzâk ve emtia veya eşyâyı yağma ve tahrîb etmek.... idâm] ve yüz yetmişinci madde dahi [Taammüden bir şahsı katleden veya âbâ ve ecdâd ve ümmehât ve ceddâtından birini velev min gayr-i taammüd kasden katleyleyen kimse idâm olunur] ibârâtını nâtık olduğundan merkumân Cemal Azmi ve Nail'in maddeteyn-i mezkûreteyn ahkâmına tevfîkan idâmlarına ve hukuk-ı medeniyeden bil-ıskat emvâl-i mahcûzelerinin usûl-i dâiresinde idâre etdirilmesine ve Mehmed Ali'nin dahi sâlifüz-zikr kırk beşinci madde-i kanûniyenin [Bir cinâyet ve cünhanın îkaında feran zî-medhal olanlar kanûnun sarâhati olmayan yerlerde ber-vech-i âtî mücâzâta dûçâr olurlar eğer fiil-i aslî idâm ve müebbed kürek cezâlarını müstelzim ise feran zî-medhal olanlar hakkında on seneden aşağı olmamak üzere muvakkat kürek cezâsı hükmolur] deyü muharrer olan fıkra-i sâniyesine tatbîkan ve bidâyet-i tevkifinden itibâren on sene müddetle küreğe konulmasına ve Acente Mustafa ve Nuri efendilerin hareketleri Mülkiye Cezâ (Sayfa: 3) Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz yetmiş ikinci maddesinin birinci zeyline muvâfık ve zeyl-i mezkûrde [Kanûnda musarrah olan ahvâlden mâadâ her ne suretle olursa olsun vazîfe-i memûriyetini sû-i istimâl eden memûr derecesine göre üç mâhdan üç seneye kadar habs olunur, esbâb-ı muhaffife hâlinde on beş günden akall olmamak üzere habs veya beş liradan yüz liraya kadar cezâ-yı nakdî ile mücâzât olunur ve her hâlde müebbeden veya muvakkaten rütbe ve memûriyetden mahrûm edilir] ibâresini nâtık olduğundan işbu maddeye tevfîkan birer sene müddetle habs edilmelerine ve ikişer sene müddetle memûriyetden mahrûmiyetlerine ve maznûn-ı aleyhümden Niyazi Efendi'nin denizden toplatdırılan seyyâr torpilleri Dersaâdet'e nakletmek üzere motorla iki defa İstanbul'a azîmet ve burada motorunu badet-tamîr Trabzon'a avdeti tehcîr zamanına tesâdüf eylemediği vesâik-i resmiyeden anlaşılmış olmasına binâen taktîl efâline iştirâki tahakkuk etmediği gibi nehb ve garet ve gasb-ı emvâl husûsâtına mücâsereti sâbit olamamış ve ancak bazı emvâl-i metrûke müzâyedelerine Cemal Azmi Bey tarafından müdâhale

olunarak ehven sûretde mûmâ-ileyhe ihâle olunduğu müstebân oluyor ise de kendisi tarafından rüşvet itâsı veya menâfi irâesi sûretiyle ifsâd edilmeyerek Vâlî Cemal Azmi'nin serserî torpilleri mükerreren Dersaâdet'e îsâl etmek cesâretini izhâr eylemesi üzerine hâsıl olan teveccühünün sevkiyle cereyân-ı müzâyedeyi kat' etdirerek ihâle etmiş bulunmasından ibâret olmağla beraber mübâyaa eylediği emvâlin derece-i ehveniyeti bombardıman zamanına ve harbin en tehlikeli devrine müsâdif olmasından dolayı bihakkın takdîr olunamayan fiil-i mezkûrun bir cürm-i kanûnî teşkîl edemeyeceğine binâen taktîl ve nehb ve garet efâlinden berâetine ve husûsât-ı sâireden de adem-i mesûliyetine ve Kaim-makam Talat Bey'in dahi efâl ve cinâyât-ı mebhûseye iştirâk etmemiş olduğu tebeyyün edip bazı şühûdun ifâdâtına göre Tekâlîf-i Harbiye Komisyonu'ndaki vezâifini hüsn-i îfâ edip etmediği tezâhür etmemiş ise de işbu dâvânın hâricinde bulunduğundan efâl ve cinâyât-ı mezkûreden berâetine ve husûs-ı mezkûrun dâire-i âidesince tedkik etdirilmesine ve Niyazi Efendi'yle Talat Bey'in sebeb-i âhere mebnî mevkuf olmadıkları takdîrde tahliye-i sebîllerine ve diğer maznûn-ı aleyh Sıhhiye müdîri Ali Saib Bey'e gelince muhtâc-ı tavzîh görülen bazı husûsâtın tamîk ve inkişâfı için anın hakkındaki muhâkemenin tefrîkine Cemal Azmi ve Nail'in gıyâblarında ve diğerlerinin vicâhlarında kezâlik müttefikan karar verildi.

Sâ 21 Şubat 337 ve Sâ 22 Mayıs 335

Receb Ferdi Ali Nâzım Mustafa Zeki Nâzım

Reis: **Ferîk Mustafa Nâzım Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa, Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey**

YOZGAD TEHCÎR ve TAKTÎLİ MUHÂKEMESİ*

Vicâhen muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Yozgad Mutasarrıf vekîli ve Boğazlıyan Kaim-makamı Kemâl Bey, Yozgad Jandarma Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey

* *Takvim-i Vekayi*, 3617, 9 Zilkade 1337/7 Ağustos 1335 (ek: s. 1-2).

Karar Sûreti

Muhâkemât-ı câriye vechle tarafeynin iddiâ ve ifâdât ve müdâfaâtının istimâından ve bil-cümle evrâk ve dâvânın serâpâ mütâlaa ve tedkikinden sonra îcâb-ı keyfiyet müzâkere olundukda gerçi maznûnîn ve vekîl-i müdâfaaları inkâr-ı töhmet ve taleb-i berâet etmekde iseler de ahkâm-ı celîle-i İslâmiye ve kavânîn-i mevzûa-yı Osmaniye'nin emr ve ityânına tebean bil-umûm anâsırı yekdiğerinden tefrîk etmeyerek muhâfaza-i ırz ve cân ve mâllarının temîni ve hukuk-ı âmmenin her gûne hatar ve halelden vikayesi kâffe-i memûrîn-i devletin akd-i vezâifinden bulunduğu hâlde mücremiyetleri taleb olunan Boğazlıyan Kaim-makamı ve Yozgad Mutasarrıf vekîli Kemâl ve Yozgad Livâsı Jandarma Kumandanı Binbaşı Tevfik beyler dâire-i memûriyetlerinde tehcîri emrolunan, Ermeniyan'ın âcize kadınlarına ve sagîr ve sagîre çocuklarına varıncaya kadar evâmir-i mübellige-i resmiyedeki istisnâları bile gözetmeksizin li-ecl-it-tehcîr sevk eyledikleri kafileleri teşkîl edenlerin kâffesini nukud ve zî-kıymet eşyâlarından badet-tecrîd hukuk-ı şahsiyelerini nazar-ı itibâre almaksızın mücerred ihtirâsât-ı zâtiyelerinin sevkiyle bazı eşhâs-ı leîmenin teblîgat ve telkinât-ı hafiye-i gayr-i meşrûalarını bil-kabûl merkumların müreffehen ve sâlimen mahall-i muayyeneye îsâl edilebilmeleri için ittihâzı lâzım gelen tedâbîri katiyyen ve kasden nazar-ı itibâre almamak ve emr-i muhâfazalarını taht-ı temîne almakdıkdan başka bil-külliye müdâfaa imkânlarını selb için zükûrun kollarını bağlayarak tasmîm ve tarz-ı tatbîki tayîn edilen fecâyiin îkaına meydan vermek ve hattâ fecâyi-i mezkûreyi bil-istıhbâr mükerreren istîzâh eyleyen emrine karşı ketm-i hakikatle vukuâtın menine sed çekmek ve eşhâs-ı gayr-i mesûleyi mesûl olan memûr ve muhâfızlar üzerine âmir olarak bil-izâm makasid-i elîmenin husûlünü teyîd ve teshîl eylemek sûretleriyle hissiyât-ı insaniye ve medeniye ile vechen min-el-vücûh kabil-i telîf olamayan ve tahsîs-i indel-İslâm kebâir-i cinâyâtdan madûd olan envâ-i

kıtâl ve nehb ve garete sebebiyet vermiş oldukları istimâ olunan şühûdun aled-derecât vâki olan kanâat-bahş şahâdâtından ve bazı memûrîn-i askeriye beynlerinde teâtî edilen muhâberât-ı resmiye-i telgrafiye mündericâtından ve maznûnîn-i mûmâ-ileyhümânın red ve cerhi tazammun etmeyen ecvibe-i adîdeleri tedkikatından ve tehcîr kafilelerindeki sigar ve nisvânı velî ve mukarreblerinden tefrîk etdirilmeleri efâl-i mebsûtadaki maneviyât ve makasidlerini izhâr eylediğinden ve en nihâyet müdâfaa vekîllerinin ve maznûnların istimâ olunan son müdâfaalarından dârü'l-harekâtda ve bâ-husûs düşman ülkâsında ve taht-ı işgalinde bulunan mahallerinde bazı sebük-mağzân komitecilerin teşvîk ve teşcîlerine kapılarak düşman tarafına teveccüh ve harekât-ı ihtilâliyeye iştirâk ve kıyâm eylemeleri Memâlik-i Osmaniye'nin diğer taraflarında bulunan milletdaşlarının efkâr-ı faside-i mezbûreyi mürevvic olmalarına delîl olamayacağı, zaman zaman zuhûr eden bu gibi teşebbüsât-ı mefsedetkârâneye Ermeni milletinin bir cüzi iştirâk eylemiş ve mütebâkisinin suver-i adîde ile isbât-ı sadâkat ve merbûtiyet etmiş olmalarıyla müberhen ve her memûrun bâlâda muharrer olduğu vechle hissiyât-ı milliye ve agrâz-ı şahsiyeden nefsini tecrîd ederek bi-haseb-il-memûriye yed-i emânetine mevdû ahâlînin bilâ-tefrîk-i cins ve mezheb peder-i müşfikleri gibi muhâfaza-i hayât ve hukuklarına hasr-ı vücûd etmesi bir emr-i mutlak olduğu hâlde, mûmâ-ileyh Kemâl Bey'in müdâfaâtında dermiyân etdiği gibi Van ve Erzurum ve Bitlis cihetlerindeki Ermenilerin Müslümânlara karşı revâ gördükleri mezâlimin mesûliyetini şâyân-ı ehemmiyet harekât-ı ihtilâliyede bulunmadıkları anlaşılan Yozgad'da mütevattın Ermenilere tahmîle hiçbir cevâz-ı kanûnî ve vicdânî bulunamadığı hâlde, merkumûn haklarında hiss-i intikam ve agrâz-ı şahsiye izhârı ve hattâ yalnız zîr-i idâresinde bulunan sancak ahâlî-yi İslâmiyesi'ni değil bil-umûm İslâmların millet-i merkume aleyhine bil-mukabele taktîl fikr-i sakiminde bulunmalarını tabiî ve âdetâ lâzım görmesi evrâk-ı mevcûde meyânında bulunan ve mündericâtı üç şahs-ı gayr-i mesûlün memûr-ı resmî üzerine âmir ve her gûne emirlerine itâate kafile (Sayfa: 2) muhâfızlarını mecbûr kılmış olan hatt-ı destiyle muharrer vesîkanın irsâlinden maksadı kafile eşhâsının taktîli olduğunda şübhe ve tereddüd bırakmadığından, delâil-i mebsûta ve berâhîn-i katıa-ı mezkûreye karşı maznûnân-ı mûmâ-ileyhümâ ile müdâfaa

vekîllerinin dermiyân etmiş oldukları müdâfaât külliyen bâtıl görülmüş ve Müddeî-i Umûmîliğin Mülkiye Cezâ Kanûnnâmesi'nin 56'ncı maddesinin tatbîki yolundaki talebi dahi gayr-i muvâfık bulunmuş olmağla, mûmâ-ileyhümâ Kemâl ve Tevfik beylerin Mülkiye Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun 45'inci maddesi mûcibince mücrimiyetlerine müttefikan karar verildikden sonra tayîn-i cezâları hakkında cereyân eden müzâkere netîcesinde irtikâb eyledikleri efâl-i cezâiye mezkûr kırk beşinci maddede zikrolunduğu vechle hem-fiil addolunarak mücrimîn-i merkumînin her biri fâil-i müstakil addî ve ancak Kemâl Bey'in mezkûr sancağın en büyük Mülkiye memûru olduğu hâlde taktîl ve nehb ve garât efâl-i cinâiyesinin tarz-ı icrâsını tertîb ve birtakım gayr-i mesûl eşhâsı tehcîr kafilelerine terfîk etmek ve merâtibe riâyet eylemeğe bile lüzûm görmeyerek doğrudan doğruya kafile memûr-ı resmîsi Şükrü Çavuş'u eşhâs-ı merkumenin emrine itâate sevk etmesi hasebiyle fâil-i aslî ve merkum Tevfik Bey'in de feran zî-medhal olduğuna kanâat-ı tâmme-i vicdâniye hâsıl olmağla, taktîl ve nehb ve garâtdan tahaddüs eden efâl-i mezkûre ber-vech-i bâlâ kırk beşinci maddeye tatbîkan hem-fiil olup Askerî Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz yetmiş birinci ve Mülkiye Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz yetmişinci maddelerine mutâbık ve mezkûr yüz yetmiş birinci madde ise [Gerek müsellâh ve gerek gayr-i müsellâh alenen tehâcüm ile ve gerek kesr-i sûr ve ebvâbla ve gerek eşhâs üzerine icrâ-yı tazyîkle müctemian zahîre ve erzâk ve emtia ve eşyâyı yağma ve tahrîb etmek..... idâm] ve Mülkiye Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz yetmişinci madde-i kaimesi dahi [Taammüden bir şahsı katleden veya âbâ ve ecdâd ve ümmehât ceddâtında birini velev min gayr-i taammüd kasden katleyleyen kimse idâm olur] bi-ibâretihâ nâtık bulunduğundan mücrimân-ı merkumândan Kemâl'in idâm ve sâlifü'z-zikr kırk beşinci maddenin fıkra-i sâniyesi dahi [Eğer fâil-i aslî idâm veya müebbed kürek cezâlarını müstelzem ise feran zî-medhal olanlar hakkında on seneden aşağı olmamak üzere muvakkat kürek] deyü muharrer bulunduğuna binâen Tevfik'in dahi on beş sene muvakkat kürek cezâlarıyla tecziyelerine müttefikan karar verildi.

6 Receb 337/8 Nisan 335

Receb Ferdi Ali Nâzım Mustafa Zeki Nâzım

Reis: Mustafa Nâzım Paşa
A'zâ: **Mîrlivâ Zeki Paşa, Mîrlivâ Mustafa Paşa, Mîrlivâ Ali Nâzım Paşa, Mîralây Receb Ferdi Bey**

BÜYÜKDERE TEHCÎRİ MUHÂKEMESİ*

Vicâhen muhâkemesi icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Büyükdere Merkez Memûr-ı sâbıkı Kerim Bey, Büyükdere Muhtarı Laz Celal Efendi, Büyükdere'de mukim eşrâfdan Selânikli Refik Hıfzı Bey, Büyükdere'de mukim Hafız Mahmud Efendi

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3618, 11 Zilkade 1337/9 Ağustos 1335 (ek: s. 1-2).

Karar Sûreti

Büyükdere mıntıkasında sâkin anâsır-ı gayr-i müslimenin tehcîri için Hükûmet'ce verilen mehl-i kâfiyi mahzâ menâfi-i şahsiye hasîselerinin temîni emeliyle taklîl ve şu sûretle muhâcirînin emvâl ve eşyâlarını olduğu gibi bırakmağa icbâr ve emvâl-i metrûkelerini yağma ve garet ve mahfûz olanlarını da âlet-i mahsûsa istimâliyle alız ve sirkat eyledikleri iddiâsından dolayı maznûn-ı aleyhim olan Büyükdere merkez memûr-ı sâbıkı Abdülkerim ve tüccârdan Selânikli Refik beylerle Rizeli Celal ve Hafız Mahmud Efendi haklarında icrâ kılınan muhâkemât netîcesinde istimâ olunan tarafeynin iddiâ ve ifâdât ve müdâfaâtı ve bil-cümle evrâk-ı dâvâ ve zavâbıt-ı muhâkeme mündericâtı serâpâ mütâlaa ve tedkik ve keyfiyet tamîk olundukdan sonra îcâbı ledel-müzâkere maznûnîn-i mûmâ-ileyhümden Abdülkerim ve Refik beylerin emvâl-i mezkûreyi yağma ve garet ve emvâli mebhûseden mahfûz olanları da sirkate cüret eyledikleri hakkında kanâat-bahş-ı vicdân olacak bir gûnâ delâil ve emârâta dest-rest olunamayıp ancak mûmâ-ileyhe Abdülkerim Bey'in ahkâm-ı celîle-i İslâmiye ve kavânîn-i mevzûa-i Osmaniye'nin emr ve ityânına tebean bil-umûm anâsırı yekdiğerinden tefrîk etmeyerek muhâfaza-i ırz ve cân ve mâllarının temîni ve hukuk-ı âmmenin her gûnâ hatar ve halelden vikayesi akdem ve akdes-i vezâifinden bulunduğu hâlde ahvâl-i harbiye dolayısıyla cihet-i askeriyeden gösterilen lüzûm üzerine bil-ihrâc mahall-i âhere naklolunan eşhâsın emvâl-i menkule ve gayr-i menkulelerinin hüsn-i muhâfazası için ciddî bir tedbîr ittihâz etmemek sûretiyle işbu vazîfe-i mevdûasında bilâ-sebeb-i makbûl ihmâl ve terâhî göstererek eşhâs-ı merkumenin emvâl-i menkulelerinin zayâa uğramasına ve emvâl-i gayr-i menkulelerinin de dûçâr-ı hasâr olmasına sebebiyet verdiği ve Refik Bey'in dahi taraf-ı Devlet-i Aliye'den bir gûnâ salâhiyet ve mezûniyeti olmaksızın münâsebetdâr bulunduğu ekâbir-i

memûrîn ile temâsda bulunmasına iğtirâren memûrîn-i Mülkiye ve zâbıtaya müteferri bazı mevâddı icrâ ederek kezâlik hukuk-ı ibâdın zayâına bâis olduğu şühûd-ı müstemianın maal-kasem ve aled-derecât vuku bulan şahâdâtından ve muhâkemât-ı câriyeden mütehassıl kanâat-ı vicdâniye ile sâbit ve nümâyân ve Müddeî-i Umûmîlik makamının mûmâ-ileyhümânın berâetleri yolundaki iddiâsı ve müdâfaa vekîllerinin de bu husûsâta mütedâir müdâfaaları iltifâta gayr-i şâyân bulunmağla mûmâ-ileyhümâdan Abdülkerim Bey'in olvechle vazîfe-i memûresini sû-i istimâl etmek ve Refik Bey'in dahi ber-vech-i muharrer bir gûnâ salâhiyet ve mezûniyeti olmaksızın memûrîne müteferri bazı mevâddı icrâ eylemek fiillerinin fâilleri olduklarına ve Abdülkerim Bey'in hareketi Mülkiye Cezâ Kanûnnâme-i Hümâyûnu'nun yüz ikinci ve Refik Bey'in fiili de kanûn-ı mezkûrun yüz otuzuncu maddelerine muvâfık ve maddeteyn-i mezkûreteyn dahi bi-ibâretihâ [Memûrîn-i Devlet'den biri vazîfe-i memûriyetini ifâda bilâ-sebeb makbûl ve ihmâl ve terâhî eyler veya âmirinin ahkâm-ı kanûniyeye müsteniden îfâ eylediği evâmiri kezâ bir gûne sebeb-i makbûl olmaksızın icrâ eylemezse memûriyetinin derecesine göre üç liradan yüz liraya kadar cezâ-yı nakdî alınır ve işbu ihmâl ve terâhîden veya âmirin kanûna müstenid olan evâmirini adem-i icrâdan Devlet'ce bir mazarrat husûle gelmiş ise derecesine göre bir haftadan üç seneye kadar habs cezâsıyla beraber müebbeden veya muvakkaten rütbe ve memûriyetden mahrûmiyet cezâsı dahi hükmolunur. Ve bu fiilden efrâdca bir gûne zarar hâsıl olmuş ise o da başkaca tazmîn etdirilir.] [Her kim Devlet-i Âliye'den salâhiyet ve mezûniyeti olmaksızın hod-be-hod memûriyet-i mülkiye ve askeriye sıfatında görünür veyâhûd memûriyetlere müteferri mevâddı icrâ eylerse üç aydan eksik olmamak üzere habs cezâsı ile mücâzât olunur] ibârâtını nâtık olduğundan işbu mevâdd-ı kanûniye ahkâmına tevfîkan Abdülkerim Bey'in bidâyet-i tevkifi olan 12 Cümâdel-evveli 37 tarihinden bil-itibâr bir sene müddetle habsine ve bir sene müddetle de memûriyetden mahrûmiyetine ve Refik Bey'in dahi ibtidâ-yı tevkifi olan 21 Receb 337 tarihinden itibâren ve esnâ-yı muhâkemede kendisinin dalyana ihtiyâcı olmayıp mücerred taze balık yemek için dalyanı tutduğunu söylediği (Sayfa: 2) hâlde Aleko ve Ömer efendilerin müştereken müstecîr bulunduk-

ları dalyan kontratını kendi üzerine kerhen ciro etdirmesi ve taze balıkla iktifâ etmeyerek ancak otuz beş lira bedel-i îcâr mukabilinde bütün dalyan ve ağlarla vâridât-ı sâirenin sâhibi olan Aleko'nun bin sekiz yüz liralık hisse-i temettuunu alız etmesi sebeb-i şiddet addolunarak iki sene müddetle habse konulmasına ekseriyetle ve Celal ve Hafız Mahmud efendilerin efâl-i müddeâ-bihâya mücâseretleri usûlen sâbit olamadığından berâetlerine ve bunlardan Celal Efendi'nin sebeb-i âhere mebnî mevkuf olmadığı takdîrde tahliye-i sebîline ve cereyân eden muhâkeme esnâsında bu bâbda medhaldâr oldukları hissolunan bazı zevât hakkında dahi takibât-ı kanûniye icrâsına ittifâk-ı ârâ ile ve vicâhen karar verildi.

23 Şaban 337/4 Mayıs 335

Nâzım Zeki Ali Nâzım Receb Ferdi

Maznûn-ı aleyhümden Refik Bey hakkında mûcib-i mesûliyet bir cürm-i kanûnî sübût bulmadığından ve zâten ekseriyetin kararı vechle müddeî-i şahsîler kabûl edilmediği gibi dâvâ-yı şahsiye dahi bu mahkemede rüyet olunmadığından ve Abdülkerim Bey'e gelince mûmâ-ileyhin âmirinden almış olduğu emri îfâ ederek şahsî hiçbir menfaate çalışmamış ve nehb ve sirkate mücâseret edenlerle hânelere cebren girenlerden bazıları hakkında hâl ve zamanın müsâadesi nisbetinde takibâtda bulunmuş ve şikâyât-ı vâkıanın esbâb-ı asliye ve makulesi maat-teessüf cihet-i askeriyeye mensûb bazı zâbitân ve efrâdın harekâtından münbais olmuş idüği şühûdun ifâdâtından ve cereyân-ı muhâkemeden anlaşılmış ve nefs-i pâyitahtda umûmun gözleri önünde vuku bulmuş olan Büyükdere nakilhâne meselesindeki tazyîkat ve tesrîâtın başkalarından aranılması îcâb edeceği derkâr bulunmuş ve zâten cebr ve şiddet ile hânelere giren ve eşyâyı sirkat eden cihet-i askeriyeye mensûb zevâtın gönderilmeleri Harbiye Nezâret-i celîlesine işâr olunduğu hâlde henüz gönderilmemiş olduğundan mûmâ-ileyhümâ Refik ve Abdülkerim beylerin dahi berâetleri reyindeyim.

Mustafa

Reis: **Mîrlivâ Esad Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ İhsan Paşa, Mîrlivâ Mustafa Kerimî Paşa, Mîrlivâ İsmail Hakkı Paşa, Mîralây Süleyman Şakir Bey**

MAMÛRETÜ'L-AZÎZ TAKTÎLİ MUHÂKEMELERİ*

Gıyâben muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
İttihad ve Terakki Cemiyeti merkez-i umûmîsi a'zâsından Teşkîlât-ı Mahsûsa reisi Doktor Bahaeddin Şakir, İttihad ve Terakki cemiyeti Mamûretü'l-Azîz kâtib-i mesûlü Resneli Nâzım beyler

Vicâhen muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Dersim mebûs-ı sâbıkı Hacı Baloszâde Mehmed Nuri, Mamûretü'l-Azîz Maârif Müdîr-i sâbıkı Ferid beyler

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3771, 18 Cemaziyelevvel 1338/9 Şubat 1336 (ek: s. 1-2).

Karar Sûreti

Muhâkemât-ı câriye vechle istimâ olunan tarafeynin iddiâ ve ifâdât ve müdâfaâtı ve bil-cümle evrâk-ı dâvâ ve zavâbıt-ı muhâkeme mündericâtı serâpâ mütâlaa ve tedkik ve keyfiyet tamîk olundukdan sonra îcâb-ı tezekkür olundukda İttihad ve Terakki Cemiyeti merkez-i umûmîsi a'zâsından ve maznûn-ı aleyhimden Doktor Bahaeddin Şakir Bey'in Teşkîlât-ı Mahsûsa reisi sıfatıyla Dersaâdet'den Trabzon ve Erzurum vilâyetleriyle menâtık-ı sâireye azîmet ederek habshânelerden tahliye etdirilen kavâfil-i mücrimînden ve sâir eşhâs-ı bâgiyeden mürekkeb olmak üzere tertîb ve teşkîl edilen çetelerin başına geçerek Ermenilerin tehcîri esnâsında muhtelif zaman ve mahallerde îka ve irtikâb olunan katl-i nüfûs ve nehb emvâl-i fecâyi ve fezâyihi Cemiyet-i mezkûreye ya sâika-i safvet ve cehâlet veyâhûd ilcâ-yı hırs ve menfaat ile iltihâk etmiş olan bazı eşhâs ve memûrîne kâh şifâhî ve bazân dahi şifre ile tahrîrî telkinât ve talîmât-ı hafiye icrâ ve itâsı sûretiyle mevki-i fiile îsâl eylediği ve tertîb edilmiş olan bu kısım Teşkîlât-ı Mahsûsa efrâdını Ermenilerin ifnâ ve imhâsı emrinde istihdâm eylemiş olduğu, mûmâ-ileyh Bahaeddin Şakir Bey'in İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Mamûretü'l-azîz kâtib-i mesûlü maznûn-ı aleyhümden firârî Resneli Nâzım Bey'e Mamûretü'l-azîz vâlîsi Sabit Bey vâsıtasıyla Erzurum'dan keşîde eylemiş olduğu 24-4-31 tarihli şifreli telgrafnâmede [Oradan sevk olunan Ermeniler tasfiye olunuyor mu nefy ve tazîb olunduğunu bildirdiğiniz eşhâs-ı muzırra imhâ ediliyor mu yoksa yalnızca sevk ve izâm mı olunuyor vâzıhan bildiriniz] deyü işâr eylemesi ve İttihad ve Terakki Cemiyeti merkez-i umûmîsi a'zâları hakkındaki dosya meyânında mevcûd vesâikden Erzurum vâlîsi Münir Bey'in: Erzurum'dan Kığı tarîkiyle sevk olunan zenginler kafilesinin Bahaeddin Şakir Bey'in tertîb-kerdesi olan çete efrâdı ve Dersimliler tarafından katlolunduklarını ve garâta marûz kaldıklarını müşir olan şifreli telgrafnâmesi mündericâtı ve esbâk Kastamonu vâlîsi Reşid Paşa'nın mûmâ-ileyh Bahaed-

din Şakir Bey'den tehcîr hakkında şifreli telgraf aldığını beyân ve Vehib Paşa'nın: Ermenilerin katl ve imhâsı ve mâllarının yağma ve gasbı İttihad ve Terakki merkez-i umûmîsinin netîce-i mukarrerâtı olup Üçüncü Ordu mıntıkasında insan kasaplarını tedârik ve idâre ve istihdâm edenin Bahaeddin Şakir'in olduğunu dermiyân ve Antalya Mutasarrıf-ı sâbıkı Sabur Sami Bey'in: Bahaeddin Şakir Bey'in Erzurum'dan keşîde eylediği şifreli telgrafnâmede [Erzurum, Van, Bitlis, Diyâr-ı Bekr, Sivas, Trabzon havâlîsinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden Antalya'da ne yapılmakda olduğunu] yazmış idüğini ber-âverde-i zebân eylemeleri ve zabıtnâmede ber-tafsîl münderic bulunan şühûd-ı müstemia-ı sâirenin ihbârâtının delâil ve kırâat-ı mebsûtayı müeyyid ve müşeyyid bulunması ile mertebe-i sübûta vâsıl olduğundan mûmâ-ileyh Bahaeddin Şakir Bey'in fecâyi-i mebhûsenin fâilleriyle hem-fiil olmak üzere mücremiyetine müttefikan ve diğer maznûn-ı aleyh firârî Resneli Nâzım Bey'e gelince: Heyet-i hâkimeden üç zât mûmâ-ileyh Nâzım Bey'in bâlâda münderic 21-4-31 tarihli telgrafnâme mündericâtından müstebân olduğu üzere tehcîr esnâsında Bahaeddin Şakir ile muhâberâtda bulunmasına ve Mamûretü'l-azîz vâlîsi Sabit ve merkez-i umûmî kâtib-i umûmîsi Midhat Şükrü beylerin mazbût beyânâtına ve şühûd-ı müstemianın ihbârâtına ve kendisinin tahkikata şürû olunmasını müteâkıb firâr edip elyevm hâl-i firârda bulunması ve evrâk-ı dâvâ meyânında mevcûd diğer muhâbere evrâkı muhteviyâtı gibi emârâta binâen fecâyi-i mezkûrede hem-fiil ve iki zât ise: Mûmâ-ileyhin tarîfât-ı kanûniye dâiresinde fâil-i aslî olanlarla ittihad eylediği veyâhûd cerâim-i mezkûrenin husûlü maksadıyla bir gûnâ efâl ve icrââta cüret etdiği hakkında hiçbir delîl ve emâreye dest-res olunamamasına ve fakat Bahaeddin Şakir ile ber-vech-i bâlâ muhâbereye kıyâm etmesine ve şühûd-ı müstemianın (Sayfa: 2) tarz-ı şahâdetine binâen fecâyi-i mezkûreyi idâd ve teshîle sebeb olan efâlde bilerek fâil-i aslîlere muâvenetde bulunmak sûretiyle feran zî-medhal olduğu reyinde bulunmuş ve bu misillû ahvâlde ekalliyetin reyinin tagallübü muktezâ-yı kanûniyeden bulunmuş olduğundan anın dahi cerâim-i mebhûsede feran zî-medhal olmak üzere mücremiyetine ber-vech-i muharrer hem-fiil olduğu husûsunda ekseriyet-i sülüsân-ı ârâ hâsıl olamaması münâsebetiyle karar verildikden sonra cihet-i cezâiye dahi müzâkere

olundukda; mücrimân-ı merkumândan Bahaeddin Şakir'in hareketinin tavafuk etdiği Kanûn-ı Cezâ'nın 181'inci maddesi delâletiyle yüz yetmişinci maddesine tevfîkan idâmına ve Resneli Nâzım'ın dahi kanûn-ı mezkûrun kırk beşinci maddesinin ikinci fıkrası delâletiyle mevâdd-ı mezkûreye tatbîkan on beş sene müddetle küreğe konulmasına ve her ikisinin emvâl-i mahcûzelerinin usûlü dâiresinde idâre etdirilmesine ve Nâzım'ın hukuk-ı medeniyeden dahi ıskatına ve diğer maznûn-ı aleyhümâ Dersim mebûs-ı sâbıkı Mehmed Nuri ve sâbık Mamûretü'l-azîz ve lâhik Konya Maârif müdîri Ferid beylere gelince: Bunlardan Mehmed Nuri Bey: Çiftliğine civârda bulunan Hulvenik karyesinden nefy ve iclâ ve bilâhire katl ve imhâ eyledikleri anlaşılan Ermenilerin karyelerinden ihrâc edildikleri sırada sevke memûr jandarmalar muvâcehesinde [Sizi kemikli köye göndereceğim buraya arpa ekdireceğim] gibi sözler sarfederek jandarmaları îka-ı katle teşvîk eylediği beyânıyla ithâm ve Dîvân-ı Harb'e sevk edilmiş ise de icrâ kılınan muhâkemât esnâsında müştekiye sıfatıyla istimâ olunan Margret kadın, mûmâ-ileyh Mehmed Nuri Bey'in esnâ-yı tehcîrde Hulvenik karyesine geldiğini ve bu sırada kendisine ricâ etmelerine karşı kabûl etmeyerek [Kocanızın gitdiği yere gideceksiniz arpa ekdireceğim] dediğini ve Karabet'in hânesine [Buraya eşyâsını kim koyarsa üç ay sonra gelüp alacakdır] deyü muharrer olan bir kâğıd yapışdırarak sonra da atına binüp gitdiğini beyân ve esnâ-yı tehcîrde İstanbul'da bulunan ve mezbûre Margret kadının ifâdesine atfen ihbârâtda bulunan müştekî Kasbar Musesyan ise: Mehmed Nuri Bey'in birçoklarından para topladığını ve Karabet'in hânesinde bir askere kırmızı bir kâğıd imzâ etdirdiğini ve bazı kadınların eteklerine kapanarak şefâat istemelerine karşı [Bu köye arpa ekdireceğim] deyüp atına râkiben gitdikden sonra müheyyâ-yı hücûm olan çetelerin köye dâhil olduklarını mezbûre Margret'den işitdiğini ve fakat Mehmed Nuri Bey'in Karabet'in hânesine kâğıd yapışdırdığından malûmâtı olmadığını dermiyân ederek yekdiğerine mübâyin ifâdâtda bulunmalarına ve hâlbuki hânesine yafta yapışdırıldığı beyân olunan ve indel-muhâkeme maat-tahlîf istimâ kılınan merkum Karabet'in beyânât-ı ânifeyi red ve tekzîb ile Mehmed Nuri Bey'in çitfliğinde ihtifâ ederek tehcîrden kurtulduğunu ve tehcîrin bidâyetinden nihâyetine kadar Mehmed Nuri Bey'in hânesinde bulunduğu hâlde mûmâ-ileyhin bâcinâhı Asım Bey'in em-

vâl-i menhûbeyi Mehmed Nuri Bey'in hânesine götürdüğünü görmediğini ihbâr eylemesine ve Mehmed Nuri Bey'den tevkifhânede para alınmasına teşebbüs olunması da başkaca şâyân-ı dikkat görülmesine ve Hükûmet'ce tehcîre tâbi olanları ihtifâ edenlerin idâm cezâsıyla tehdîd olunmalarına rağmen mezkûr Hulvenik karyesi ahâlîsinin birçoklarını ihtifâ ve muhâfaza ile hayâtlarını kurtardığı, bu sûretle tahlîs-i girîbân eden ve celse-i sâbıkada mevzû-i bahsolan otuzu mütecâviz eşhâsın mürâcaat-ı vâkıalarından müstebân olmasına ve husûsa bu bâbda bîtaraflığı cây-i tereddüd olmayan Amerikalı Mister Riks'in Mehmed Nuri Bey'in tehcîr esnâsında birçok Ermeniyi himâye etdiğini beyân etmesi de bu ciheti müeyyed bulunmasına ve şühûd müstemiadan Mehmed Ali Bey'in zabıtnâmede ber-tafsîl münderic bulunan ihbârâtı hilâf-ı mahsûs olduğu gibi heyet-i tahkikiyede olvechle edâ-yı şahâdetden sonra müsâdif olduğu Mustafa Safvet Efendi'ye itirâfı vechle edâ-yı şahâdet etdiğinden bilbahs görüşmek üzere adresini vermesi ihbârât-ı mebhûsesini talîl ve şâibedâr eylemesine ve diğer maznûn-ı aleyh Maârif müdîri Ferid Bey'in: Kafilelerin tertîb ve sevkine iştirâk ederek ve halka karşı mezâlim-i vâkıanın Hükûmet muvâfakatıyla îka edildiği zannını vererek cerâim-i vâkıanın îkaını teshîl eylediği hakkında bir gûne delîl ve ihbâra dest-res olunamamasına binâen mûmâ-ileyhümâdan Mehmed Nuri Bey'in yalnız mahkemeye sevk olunan çiftliği civârındaki Hulvenik karyesi Ermenilerinin taktîl ve nehb-i emvâlinden ve bâcınâhı maznûn-ı aleyhümden Asım Bey'in emvâl-i menhûbeyi hânesine nakl ve ihfâ etmesi cürmünden ve Ferid Bey'in dahi fiil-i mezkûr müddeâ-bihden berâetlerine ve sebeb-i âhere mebnî mevkuf olmadıkları takdîrde tahliye-i sebîllerine, Bahaeddin Şakir ve Resneli Nâzım'ın gıyâblarında ve Mehmed Nuri ve Ferid beylerin de vicâhlarında ittifâk-ı ârâ ile karar verildi.

21 Rebîül-âhır 338 ve 13 Kânûn-ı sânî 336
Mustafa Kerimî İhsan

İşbu karara iştirâkle beraber maznûn-ı aleyhimden Resneli Nâzım'ın dahi Bahaeddin Şakir misillû hem-fiil olmak üzere mücremiyeti reyindeyiz.

Süleyman Şakir İsmail Hakkı Esad

Reis: **Mîrlivâ Esad Paşa**
A'zâ: **Mîrlivâ İhsan Paşa, Mîrlivâ Mustafa Kerimî Paşa, Mîrlivâ İsmail Hakkı Paşa, Mîralây Süleyman Şakir Paşa**

İTTİHÂD VE TERAKKİ CEMİYETİ KÂTİB-İ MESÛLLERİNİN MUHÂKEMESİ*

Vicâhen muhâkemeleri icrâ edilen maznûnların esâmisi:
Manisa kâtib-i mesûlü Avni Bey, Beyoğlu kâtib-i mesûlü Hasan Salahaddin Bey, Eskişehir kâtib-i mesûlü Doktor Besim Zühdî Bey, Bursa kâtib-i mesûlü Doktor Midhat Bey, Mirgün kâtib-i mesûl vekîli Cevdet Bey, Haleb kâtib-i mesûlü Cemal Bey, Edirne Müfettişi Abdülgani Bey, Konya kâtib-i mesûl vekîli Abdülkadir Efendi, Kastamonu kâtib-i mesûl vekîli Hasan Fehmi Efendi, Karahisar-ı Sâhib Tasfiye Komisyonu Reis-i sâbıkı Agâh Bey, Karahisar-ı Sâhib Tasfiye memûr-ı sâbıkı Hayreddin Bey

---

* *Takvim-i Vekayi*, 3771, 18 Cemaziyelevvel 1338/9 Şubat 1336 (ek: s. 3-6).

Karar Sûreti

Muhâkemât-ı câriye vechle tarafeynin uzun uzadıya istimâ olunan iddiâ taleb ve müdâfaât ve ifâdâtı sencîde-i mîzân tedkik ve bil-cümle evrâk-ı dâvâ ve zavâbıt-ı muhâkeme serâpâ mütâlaa ve keyfiyet bil-etrâf tamîk olundukdan sonra îcâbı tezekkür olundukda Mütâreke'yi müteâkıb hemân her tarafda teşvîkat-ı nifâk-cûyâne ile sükûn ve âsâyişi ihlâl edecek vesâil ihzârında bulundukları istitlâât-ı mevsûka cümlesiden olan İttihad ve Terakki Cemiyeti kâtib ve murahhas-ı mesûllerinin harekât-ı mefsedetkârânede serbest bırakılarak vatanın daha ziyâde harâbîsine sebebiyet vermeleri gayr-i câiz olduğundan derdest olunarak mahfûzen Dersaâdet Dîvân-ı Harb-i Örfî'sine izâmları ve haklarında icrâ kılınacak tahkikat evrâkının dahi irsâli Dâhiliye Nezâreti'nden tamîmen teblîg olunması üzerine derdest ve pey-der-pey Dîvân-ı Harb'imize izâm ve tevdî edilmiş olan kâtib ve murahhas mûmâ-ileyhüm haklarında devâir-i istintâkiyece icrâ kılınan tahkikat netîcesinde kuvve-i umûmiye-i Devlet'i yed-i tagallüb ve zimâm-ı idâresine olarak Harb-i Umûmî'ye iştirâk ve tesîs-i ihtikâr ve tehcîr ve taktîl ve nefy ve tagrîb-i eşhâs ve sâir efâl-i kanûn-şikenâne ile Memâlik-i Osmaniye'yi dâhilen son derece sefâlet ve envâ-i mesâibe giriftâr ve hâricen kudret ve mehâbet-i Devlet'i sektedâr ederek azam-ı felâketlere dûçâr eden mefsûh [İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin] âmâl ve makasidini mürevvic ve âmilleri ve vilâyât-ı Osmaniye'de vâsıta-i icrââtı olmak itibârıyla Cemiyet'in ber-vech-i muharrer harekât-ı cinâyetkârânelerine feran zî-medhal olmak töhmetiyle Dîvân-ı Harb'imize sevk edilmeleriyle indel-muhâkeme tezâhür eden ahvâlin ve efâl ve mevâdd-ı müddeâyâtın mâhiyet-i şâmilesine ve dâvânın menba ve menşeine ve müşterekül-âmâl olan ve tevhîden muhâkemeleri icrâ kılınan maznûn-ı aleyhümün hâl ve şekil ve vaziyetlerine binâen biri umûmî diğeri şahsî ve ferdî îka etmiş oldukları efâl ve cerâimi mutazammın olmak üzere iki nokta-i nazardan tedkik ve mütâlaa ile ber-vech-i zîr

derc ve tezbîr olunmuşdur şöyle ki vazîfe-i esâsiyeleri efrâd-ı milletin ictimâiyât ve iktisâdiyâtını tanzîm ve i'lâ ve muhtâc-ı muâvenet olan bîvâyegân-ı terfîh ve îvâ ve intihâbât esnâsında usûl ve nizâm dâiresinde propaganda tarîkiyle fırkalarının nâmzedlerinin intihâbını temîn velhâsıl milleti her husûsda tenvîr ve irşâd ile ihtiyâclarını tehvîn etmekden ibâret olduğunu söyleyen maznûn-ı aleyhümden bazıları bilakis makasid-i mebhûseden az çok uzaklaşmış ve ictimâiyât sadedindeki harekât-ı vâkıaları âmâl-i nüfûz ile amele taburlarından efrâd çalışdırmak bazı eshâb-ı emlâkın hânelerini rızâları hilâfında istimlâk etdirmek sûretiyle kulüb inşâ etmek, tehcîr olunan Ermenilerin bazı hânelerini kulüb ittihâz ve emlâk-ı metrûke ile tefrîş eylemek intihâbât hengâmında irşâd ve tenvîr ile iktifâ etmeyip âmâl ve makasid-i ihtirâskârâneye kapılarak temsîl eyledikleri kuvve-i mütegallibeye istinâden hadden efzûn müdâhalât ve tazyîkat göstermiş ve bu tedhîş politikasına rağmen cüzi muhâlefet ederek hakk-ı sarîh-i kanûnîsini istimâl etmek cesâret-i medeniyesini ibrâz edebilenleri de suver-i muhtelife ile tehdîd ve tahvîf eyleyerek levâzım-ı Meşrûtiyet'den olan tarîk-i meşrûa muhâlefeti sedd ile devr-i mutlakıyetden nev-ummâ farkı olmayan bir idâre-i keyfiye ikame eylemiş ve iâne cemî ve istikrâz-ı dâhilî bey'i esnâsında dahi memûrîn-i mesûle-i Hükûmet'in gözleri önünde fazla tediyâtda bulunmağa iktidârları olmadığından bahsedenleri darb ve tahkire ve hilâf-ı kanûn habs ve tevkife ve nihâyet mesâil-i hayâtiye-i Devlet'in mahall-i akd ve halli olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umûmîsinin ittihâz eylediği mukarrerât-ı cinâyetkârânelerine iştirâk ve bilhâssa tehcîr ve taktîl ve gasb-ı emvâl ile iddihâr-ı servet cürmlerini irtikâba cüret olunmuş ve 14 Mayıs 31 tarihli Kanûn-ı Muvakkat mûcibince icrâ edilen (Sayfa: 4) tehcîr keyfiyeti menâfi-i şahsiyeye vesîle ittihâz edilerek mezkûr merkez-i umûmînin şebeke-i teşkîlâtları dâiresinde tertîb ve ihzâr eyledikleri gürûh-i bâgiye ve dâlle vâsıtasıyla bilhâssa Ermenilerin taktîl ve imhâsı ve emvâl ve eşyâlarının nehb ve yağması husûsunda mârrül-beyân kâtib ve murahhas-ı mesûllerin bazılarınca teshîlât-ı lâzımeye tevessül ve taaddî ve bil-fiil emvâl-i metrûkeye de îsâl-i dest-i taaddî edilmiş olduğu zâhir ve nümâyân olmuş ve çünkü sâlifüz-zikr merkez-i umûmî a'zâsından Teşkîlât-ı Mahsûsa reisi Bahaeddin Şakir Bey'in Erzurum'dan Mamûretü'l-azîz kâtib-i mesûlü firârî Resneli Nâzım Bey'e keşîde etmiş olduğu şifreli telg-

rafnâmede [Sevk olunduğunu bildirdiğiniz Ermeniler imhâ olunuyor mu?] deyü yazması ve Yozgad livâsıyla Boğazlıyan kazâsı taktîl cinâyâtının Dîvân-ı Harbimiz'ce icrâ-yı muhâkemesi esnâsında tezâhür edildiği vechle Ankara kâtib-i mesûlü Necati Bey tarafından Yozgad mutasarrıf-ı esbâkı Cemal Bey'e teklîf olunan imhâ keyfiyetine muhâlefet etmesine mebnî mûmâ-ileyh Cemal Bey'in azliyle Boğazlıyan Kaim-makamı maslûb Kemâl'in Yozgad Mutasarrıflığı Vekâleti'ne tayîni misillû tafsîlâtı âtîde görüleceği üzere Kastamonu Ermenilerinin nüfûs-ı umûmiyeye nisbeten pek ekalliyetde olmalarına ve Tehcîr Kanûnu'na tevfîkan cinâyetleri de mesbûk olmamasına binâen tehcîre muhâlefet ve [Ben elimi kana boyamam] tabîriyle musirren tehcîre muhâlefet eden Vâlî Reşid Paşa'nın Kastamonu kâtib-i mesûlü Hüseyin Fehmi Efendi'nin mürâcaat ve teşebbüsât-ı mütevâliyesiyle azleylemiş olduğu nümâyân olmuş ve yerine Ankara tehcîr ve fecâyi-i âlûdunu icrâ ve ikmâl eylemiş olan Atıf Bey'in getirilmesi ve aynı esbâbdan dolayı Bolu tehcîrinin de mahall-i mezkûr kâtib-i mesûlü Doktor Midhat Bey'in ahâlîye [Ermenileri istemeyiz] deyü miting tertîb etdirmesi sûretiyle imâl-i nüfûz ve delâletiyle tehcîrin vuku bulduğu ve Bolu Mutasarrıf vekîli Ali İlmi Bey'in muhâlefeti üzerine Midhat Bey'in İstanbul'a gelerek mûmâ-ileyhi azletdirmesi ve bu sûretlerle de Tehcîr Kanûnu'nun rûh-ı beyânına muhâlif olarak tehcîrin her tarafa teşmîl etdirilmesi ve hâdisât fecâyi-i mütenevvianın ber-vech-i muharrer teselsül ve insicâmı taktîl keyfiyetinin Teşkîlât-ı Mahsûsa ile alâkadâr olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti merkez-i umûmîsince tertîb ve merkez-i mezkûrun mümessil ve mensûblarından bazıları tarafından idâd ve teshîl edilmiş olduğuna delâlet eden karâin-i katıa berâhîn-i vâzıhadan bulunmuşdur.

İmdi böylece vukua getirilmiş olan cinâyât-ı mezkûre bil-cümle maznûn-ı aleyhüme isnâd olunamayıp cinâyât-ı mebhûsede tebeyyün eden derece-i iştirâklerine ve her birinin şahsî ve ferdî mürtekib oldukları anlaşılan efâlin tavzîh mâhiyetine gelince: Maznûn-ı mûmâ-ileyhümden Kastamonu kâtib-i mesûlü Hasan Fehmi Efendi'nin şühûd-ı müstemiadan Kastamonu vâlî-yi esbâkı Reşid Paşa'nın "Hasan Fehmi Efendi muzırr bir mahlûk" olup ahâlî-yi İslâmiye'yi Ermeniler aleyhinde igzâb ve tahrîkde devâm ile beraber "Bizim Vâlî Ermenilerin hâmîsi, daha doğrusu kâfirlerin vâlîsidir" gibi hezeyânlarla ortalığı ifsâd etmekde idüğini ve umûr-ı Hükû-

met'e müdâhalât-ı hod-serânesiyle kendisini cidden bîzâr etdiğinden dâire-i hükûmetden tard etdiği gibi o aralık cüretini artırmasından dolayı vilayetden kaldırılmasını şifre ile Dâhiliye Nezâreti'nden taleb eylediğini ve diğer şâhid binbaşılıkdan mütekaid İsmail Hakkı Bey'in Hasan Fehmi Efendi'nin emvâl-i metrûkeden birçok kıymetdâr eşyâ alanlardan olduğunu işitdiğini ve diğer şâhid merhûm Müşir Asafpaşazâde Cemal Bey'in Hasan Fehmi Efendi'nin hânesinde ve kulübün hîn-i ihtirâkinde zuhûr eden emtia-i ticâriyenin emvâl-i metrûkedeki sû-i istimâlâtına en büyük delîl olduğunu ve mûmâ-ileyhin tehcîrde Vâlî Atıf Bey'in refîki ve fikren müttehidi idüğini ve diğer şâhid Vahid Efendi'nin Hasan Fehmi Efendi'nin tehcîrde âmil ve müessir ve nüfûzu sâyesinde emvâl-i metrûkeden hayli müstefîd olduğunu ve Nizâmiye Dokuzuncu Alay Kumandanlığı'ndan mütekaid ve elyevm müstahdem Kaim-makam Hurşid Bey'in lâyihasında: Hasan Fehmi Efendi'nin Reşid Paşa'nın ifâdesine göre icrâât-ı Hükûmet'e müdâhale edip Vâlî Atıf Bey'in zamanında da icrâât-ı Hükûmet'i ele almış idüğini ve mukaddemâ Kastamonu'da bulunmuş olup elyevm Silifke jandarma tabur kumandanlığında bulunan Binbaşı Mustafa Şeref Bey'in dahi tehcîr zamanında Kastamonu jandarma alay kumandanı olup ahîren irtihâl eden ve tehcîrin iyi netîce vermeyeceği fikrinde bulunmasından dolayı Vâlî Atıf Bey'le arası açılmış olan merhûm İzzet Bey için Hasan Fehmi Efendi'nin [Ermenilerin tehcîrine mâni olduğundan dolayı tarih ve ahlâf İzzet Bey'e lânet okuyacakdır] dediğini ve Hasan Fehmi Efendi'nin tehcîrin tertîb ve idâresinde âmil-i müessir olanlardan bulunduğunu ve yine şâhidlerden Cevdet ve Salim efendilerle sâirenin Hasan Fehmi Efendi'nin Emvâl-i Metrûke Komisyonu'na dâhil olarak mezkûr komisyon a'zâsıyla müzâyede-i aleniyeden mukaddem metrûk dükkânlara girip kendisine lâzım olan eşyâyı çuval ve küfe ile ve kendi adamı vâsıtasıyla götürdükden sonra dükkânın kepenklerini küşâd ve müzâyedeye mübâşeret edildiğini ve Hasan Fehmi Efendi o zaman Vâlî'nin fevkinde sâhib-i nüfûz olduğu için bu hareketine mümânaat etmek mutasavver olmadığını beyân ve ihbâr eylemiş ve Kastamonu eşrâfından Hacı Tevfik ve Meclis-i İdâre başkâtib-i sâbıkı Besim beylerle müderrisînden Hoca Mehmed Efendi ve tüccârdan Ahmed ve dâvâ vekîli İzzet efendilerin bil-istinâbe ve maal-kasem ahzolunan ve Kaim-makam

Celal Bey'in istimâ kılınan ifâdeleri dahi mezâlim, müdâhalât ve sû-i istimâlât vakıayı müeyyed ve müsbet bulunmuşdur.

Sâbık Bolu ve lâhik Bursa kâtib-i mesûlü Doktor Midhat Bey'in: Bolu kâtib-i mesûlü bulunduğu sırada Ermeni nüfûsunun kılletine mebnî Hükûmet'ce tehcîrden istisnâ edildikleri hâlde imâl-i nüfûz ederek ahâlîye [Ermenileri istemeyiz] deyü miting yapdırdığını ve Bolu Mutasarrıf vekîli Ali İlmi Bey'in tehcîre muhâlefeti üzerine mûmâ-ileyhi azletdirdiği [Ve Bolu Mutasarrıflığı'nın tezkeresinde resmen işâr olunduğu üzere Ermenileri tehcîr etmek üzere Düzce'ye gitdiği] ve bu sûretle tehcîri ve bin-netîce fecâyi-i tehcîriyeyi teshîl eylediği ve Bursa'da bulunduğu hengâmda dahi eşrâf-ı beldeden bazılarına icrâ-yı tesîr ve nüfûz ve mebûs intihâbâtında îka-yı tesîr ve İttihad ve Terakki kulübünün mübâyaasına medâr olmak üzere Gemlik'de iâne derc ve cem eylediği bu bâbdaki şikâyet-i resmî işârât münderacâtıyla zâhir olmuşdur.

İttihad ve Terakki Cemiyeti Edirne müfettişi Abdülgani Bey'in: Edirne Vilayeti'nin 27 ve 31 Temmuz 335 tarihli tezkereleriyle merbût evrâk-ı tahkikiye mündericâtından müstebân olduğu üzere Kırkkilise ve Demirköy mebûs intihâbâtında memûrîn-i hükûmet üzerinde nâfiz ve müessir bir tavır ve vaziyet almış ve müfettişlik sıfatıyla hattâ vilayet makamına bile icrâ-yı tesîrden hâli kalmamış Müdâfaa-i Milliye'den kendi nâmına akçe ahz ve iâne cemî husûsunda da icrâ-yı tazyîk eylemiş olduğu anlaşılmış ve ifâdeleri Edirne Müstantiki marifetiyle zabtedilmiş olan Artin ve Ohannes Altunyan ve Aleksan Sarrafyan ve Hayk Kürkcüyan ve Leon Marakçıyan ve sâirenin: Abdülgani Bey'in bir hayli Ermeninin mahv ve telefleriyle netîcelenen tehcîrde âmil-i müessir olduğunu ve tehcîr esnâsında kabakuşaklı müsellâh çetelerle gezdiğini ve Ermenilerin polis karakolhânesinden sevkleri hengâmında mûmâ-ileyhin emriyle paralarının alındığını ve Kazazyan birâderlerin yüz bin liralık kazmir ve manifatura mağazasını kendi uşağı Hayrullah'a bin lira mukabilinde ve diğer mensûblarına da pek dûn fîâtla emvâl-i metrûke verdirmiş olduğunu ihbâr eylemelerine ve mûmâ-ileyhe Abdülgani Bey'in istintâken mazbût ifâdesinde vâlîye bil-mürâcaa tehcîrden tahlîs eylediğini muterif bulunduğunu Ermenilerden Avadisyan ve Aleksanyan efendilerin ber-vech-i muharrer tehcîrden ve

tabîr-i sahîhiyle imhâdan istisnâ ve bilâhire ticâretinde şerîk ittihâz ederek nâil-i servet ve gınâ etmesi gibi ahvâlden bir eser-i insaniyet ve fazîlet değil kendisinin bu bâbda sâhib-i nüfûz ve iktidâr olduğu müstebân olmuş ve her yerde tehcîr edilenlere az çok birer mühlet verildiği hâlde Edirne'den tehcîr edilenlerin üzerleri bit-taharrî akçe ve zî-kıymet eşyâları ahzolunarak esbâb-ı maîşetden mahrûm edildikden sonra bilâ-imhâl sevk edilmeleri ve bu sevkiyâtın hemân Edirne'den Tekfurdağı'na nakilden ibâret kalması Abdülgani Bey'in indel-muhâkeme temâs ve irşâd edildiği vechle Edirne'nin istîlâsında cereyân eden hiss-i intikamın sâik olmuş olduğuna delâlet eylemiş olduğu gibi mûmâ-ileyhe Abdülgani Bey'in ber-vech-i muharrer Edirne'den icrâ kılınan tehcîrin bir gece zarfında yalnız bir kafilenin naklinden ibâret olduğunu beyân eylediği hâlde Edirne Vilayeti'nin işâr-ı cevâbiyesinde üç kafilede tehcîr edilenler de bir kısmının Deyr-i Zor'a kadar sevk olundukları beyân olunması sûretiyle bu bâbdaki ifâdesi dahi tekzîb olunmuş ve İttihad kulübünün binâsı ile setr-i uyûb için mürâcaat olunan tedâbîr cümlesinden olarak inşâ edilmiş olan İttihad ve Terakki Dârül-eytâmı'nı menâfi-i umûmiyeden add ve itibâr ve İstimlâk Kanûnu'nu da âlet ittihâz etdirerek dûn bedel ile istimlâk ve bedel-i mukadderi kulüb veznesinden tediye etdirmiş ve bunlardan Mahtûme Hanım'a âid hânenin bedel-i istimlâkini hod-be-hod tayîne kıyâm etmesi ve bedel-i mezkûre kanâat etmeyen Nuri Bey'in eniştesi Ahmed Efendi'nin Dâhiliye Nezâreti'ne mürâcaatı üzerine –ki bu mürâcaatı Abdülgani Bey istintâken muterifdir– [Edirne'de Gani birdir başka Gani yokdur ki mürâcaat etsin onun hânesine üç yüz lira takdîr etdim andan fazla bir lira yokdur] diye söylemesi ve seferber ordunun en mühim devresinde münhasıran inşâât-ı emîriyede istihdâm olunan amele taburlarından yüz yirmi kişi almağa muvaffak olarak mezkûr kulübde çalışdırması ve hâlbuki böyle bir hâlin ne levâzımât-ı umûmiyede ve ne de Harbiye Nezâreti'nde mesbûk olmadığı Nezâret-i müşârün-ilayhânın işâr-ı cevâbiyesinden anlaşıldığından mûmâ-ileyh Abdülgani Bey'in muâmelât ve icrâât-ı hükûmet üzerinde fevkal-kanûn bir kuvvet ve iktidârı hâiz olduğu hakkındaki ihbârâtı ve ânifüz-zikr delâil ve emâreti takviye eder berâhînden madûd bulunmuşdur.

Velhâsıl maznûn-ı mûmâ-ileyhüm Hasan Fehmi ve Doktor Midhat, Abdülgani, Avni, Doktor Besim, Zühdî, Hasan Salahaddin, Cemal, Münir, Cevdet ve Abdülkadir efendi ve beylerin mâ-bih-il-ithâmları olan şekl-i hükûmeti tagyîr cürmüne ve emniyet-i dâhiliyeyi ihlâl efâline mücâseretleri ve mûmâ-ileyhümden Hasan Fehmi ve Midhat ve Abdülgani ve Cevdet beylerden mâadâsının taktîl ve nehb-i emvâl efâlinde feran zî-medhal oldukları sâbit ve zâhir olamadığından dolayı efâl-i mebhûseden berâetlerine ve ancak mûmâ-ileyhümden Hasan Fehmi Efendi ve Doktor Midhat ve Abdülgani beylerin bâlâda tafsîl olunduğu üzere merkez-i umûmînin muhâlif-i kanûn harekâtına âmil ve mürevvic ve tehcîr dolayısıyla îka ve irtikâb olunan taktîl ve nehb-i emvâl cerâiminde ibtidâen idâd ve teshîl ve intihâten ikmâle sebeb olan efâlde fâil-i aslîlere bilerek muâvenetde bulunmak sûretiyle feran zî-medhal olmak üzere mücremiyetlerine ve Avni Bey'in dahi istikrâz-ı dâhilî tahvîlâtının kaydı sırasında teşekkül etmiş olan komisyonda dâhil olarak komisyon huzûruna getirilen Herdem ve Manisalı Hacı Hüseyin ve İsmail ve Saruhan karyeli Mehmed'i darb ve hilâf-ı usûl ve kanûn tevkif ederek rızâ ve iktidârlarının fevkinde istikrâz -ı dâhilî tahvîlâtı taahhüd etdirdiği bu bâbda mahallince istimâ edilmiş olan şühûdun maal-kasem vâki olan şahâdâtı ve magdûrînin beyânâtı ve kendisinin mezkûr komisyonda dâhil bulunduğunu itirâf etmesi ve bu efâl-i kanûn-şikenâneye memûrîn-i mesûle-i hükûmetin gözleri önünde cüret etmesi mûmâ-ileyhin dahi hâiz-i nüfûz olup ber-vech-i muharrer darb ve tahkir ve hilâf-ı usûl tevkif-i eşhâs fiillerinin fâili olduğuna ekseriyetle ve Besim Zühdî Bey hakkında iddiâ olunan efâlden Rafail Şirpenyan Efendi'nin halılarını almak bahsine gelince: Bu halıları aldığı kendi ikrârıyla ve cereyân-ı tahkikat ile sâbit olduğuna nazaran bu mesele ahz ve gasbdan ziyâde bir alışveriş mâhiyetinde olup bilhâssa halıların ahîren sâhibine iâde olunduğu dermiyân olunmasına ve isticvâbnâmenin 124, 126 sahîfelerindeki bir ve dokuz Teşrîn-i sânî 35 tarihli istidânâmelerinin kırâati üzerine müdâfaâta müteallik husûsâtın hitâm-ı muhâkemede nazar-ı dikkate alınacağı Makam-ı İddiâ'ca tasvîb ve bu bâbda muhâkememiz kararıyla istimâ kılınan müdâfaa şühûdu mûmâ-ileyhin lehinde olduklarına nazaran tehcîrden evvel bir alışveriş mâhiyetinde

kalan bu dâvânın mahallî muhâkemesince hall ü faslına kezâlik ekseriyetle ve binâenaleyh mûmâ-ileyhüm Besim Zühdî ve Cemal ve Münir ve Abdülkadir Efendi ve beylerin sebeb-i âhere mebnî mevkuf olmadıkları takdîrde tahliye-i sebîllerine ve Cevdet Bey'in Büyükdere tehcîrinden dolayı maznûn-ı aleyh olup hakkında dâire-i istintâkda tahkikat icrâ edilmekde ise de andan dolayı tevkifine henüz lüzûm-ı kanûnî görülmemiş olduğu dâire-i mezkûreden bildirildiğinden onun dahi ol bâbdaki tahkikata devâm olunmak üzere başka sebebden dolayı mevkuf değilse tahliye-i sebîline ve Hasan (Sayfa: 6) Salahaddin Bey'in ihtikâra cüreti anlaşılamadığından berâetine ve ancak Tahniye Müdîriyeti'ni îfâ sırasında Levâzım reisi İsmail Hakkı ve merkez-i umûmî a'zâsından İâşe nâzır-ı esbâkı Kemâl beylerin sû-i istimâlâtına iştirâk ederek birtakım fecâyie sebebiyet verdiği Makam-ı İddiâ'dan dermiyân olunmakda olduğuna ve bu bâbda bir muhâkeme cereyân etmediğine nazaran fâil müddeâ-bihden dolayı icrâ-yı tahkikat olunması için Müddeî-i Umûmîliğe mezkûre tastîrine ve maa-mâfîh bu cihet tevkifine sebeb teşkîl edemeyeceği cihetle sebeb-i âhere mebnî mevkuf olmadığı takdîrde anın da tahliyesine ittifâkla ve Hayreddin ve Agâh beylere gelince: Kodayan Maksur'a âid tasın fürûht edildiği kaydında mevcûd olduğu dermiyân olunması ve lâyıkıyla tenvîr etmiş defter tahrîfi ve hesâbâtın rüyeti ve mervî olan sû-i istimâlâtın ne gibi şeylerden ibâret olduğunun tahkiki mahkememizce müteassir bulunduğu gibi zâten Mâliye Nezâreti Hukuk Müşâvirliği'nin mütâlaâtına atfen bu ciheti vazîfe-i memûresini sû-i istimâl telâkki ile Memûrîn Muhâkemâtı Kanûnu dâiresinde hall ü faslı lüzûmunu 30 Ağustos 35 tarihli tezkeresiyle taleb etmekde olduğuna ve Verjin'in ifâdesine nazaran Agâh ve Hayreddin beylerin müştereken sû-i istimâlâtında bulundukları anlaşılmakda olduğundan hakkındaki berâet talebinin reddiyle Hayreddin ve Kosti efendiler ile birlikde haklarında Mâliye Nezâreti'nin talebi vechle iktizâ-yı kanûnîsi îfâ olunmak üzere bu bâbdaki dâvânın bit-tefrîk Müddeî-i Umûmîliğe iâdesine ekseriyetle karar verildikden sonra cihet-i cezâiyesi dahi müzâkere olundukda mücrimlerden Hasan Fehmi ve Midhat beylerin hareketlerinin tevâfuk etdiği Kanûn-ı Cezâ'nın yüz yetmişinci maddesi delâletiyle kırk beşinci maddesinin fıkra-i sânîsine tevfîkan ve bidâyet-i tevkiflerinden itibâren onar sene müddetle küreğe konul-

malarına ve Abdülgani Bey'in hakkındaki cezâ cihetinin maznûn-ı aleyh bulunduğu Edirne tehcîri dâvâsının netîcesine talîkine ve Avni Bey'in Mülkiye Cezâ Kanûnu'nun iki yüz üçüncü maddesine tatbîkan ve bidâyet-i tevkifi olan 17 Şubat 35 tarihinden itibâren dokuz mâh müddetle habsine ve bidâyet-i tevkifine nazaran ikmâl-i müddet mahkûmiyet etmiş olduğundan anın dahi sebeb-i âhere mebnî mevkuf değilse tahliye-i sebîline Agâh Bey'in gıyâbında ve diğerlerinin vicâhında kezâlik ekseriyetle karar verildi.

16 Rebîül-âhır 338/8 Kânûn-ı sânî 336
Erkân-ı Harbiye mîrlivâlarından
A'zâ
Mustafa Kerimî

Esbâbı zabıtnâmede gösterileceği üzere yalnız Besim Zühdî Bey hakkındaki karara muhâlifiz.

A'zâ
Erkân-ı Harbiye mîrlivâlarından
İsmail Hakkı

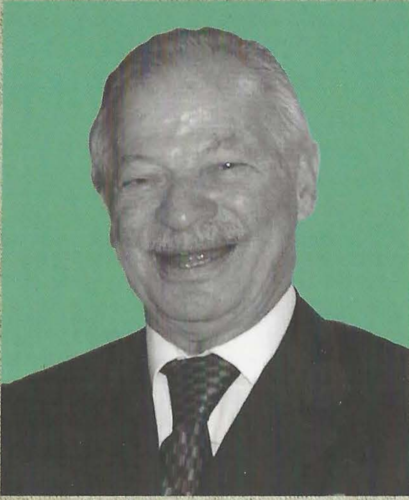
Reis
Erkân-ı Harbiye mîrlivâlarından
Esad

İttihâz olunan işbu karara evvelâ usûl ve tatbîkat-ı kanûniye cihetinden sâniyen nevî ve mâhiyet-i mücrimînin tavsîf ve tarîfi maddesinden sâlisen maznûnînden Hasan Fehmi ve Midhat, Gani beylerin ve Avni Bey'in şahıslarına taalluk eden cerâimden dolayı muhâlifiz esbâb-ı muhâlefet mevzûhen zabta derc edilecekdir.

A'zâ
Piyade mîralâylarından
Süleyman Şakir

A'zâ
Erkân-ı Harbiye mîrlivâlarından
İhsan

DİZİN

Erol Şadi Erdinç 1935 yılında İstanbul'da doğdu.
Davutpaşa Ortaokulu'ndan sonra Pertevniyal Lisesi'ne devam etti.
Daha lise yıllarında dayısı, Türkiye Sosyalist Partisi kurucularından Aziz Uçtay aracılığıyla sosyalist fikirlerle tanıştı.
İstanbul Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi.
Öğrenimi sırasında çeşitli gazetelerde çalıştı. Türkiye Gazeteciler Sendikası'nın 788 numaralı üyesi oldu.
Doğan Kardeş Yayınları'ndan sonra Yapı ve Kredi Bankası'nda Vedat Nedim Tör'le birlikte Kültür ve Sanat Danışmanı olarak çalıştı, bankanın desteği ile kurulan Türk Halk Oyunlarını Yaşatma ve Yayma Tesisi bünyesinde halk oyunlarının tespiti ve derlenmesi; Anadolu sanatlarına ilişkin sergilerin ve gösterilerin hazırlanması; *Hasan Rıza Soyak'ın Anıları* gibi kitapların yayımlanması türü faaliyetlerde yer aldı.
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya'nın yanında, yakın tarih araştırmalarına özellikle II. Meşrutiyet, Milli Mücadele gibi alanlara, İttihad ve Terakki'nin kuruluş ve gelişmesine ilişkin konulara yöneldi.
1974 yılında Akdeniz Haber Ajansı'na girdi, ardından *Tercüman* gazetesi bünyesindeki Kervan Yayınları'nın yöneticisi oldu. Bu dönemde özellikle 1001 Temel Eser başlığı altında pek çok Osmanlıca ve Osmanlı tarihine ilişkin çalışmanın Türkçeye çevrilerek basılmasına önayak oldu. Sermet Muhtar Alus, Ahmet Emin Yalman, Tarık Zafer Tunaya gibi isimlerin kitaplarının derlenmesi ve yayımlanmasını sağladı.
2007-2012 yılları arasında tarih danışmanı olarak bulunduğu İş Bankası Kültür Yayınları'nda "Yakın Tarihten Temel Kaynaklar ve Belgeler" dizisinin danışmanlığını da üstlendi; Haluk Oral ile birlikte *Meclis-i Mebusan Birinci Dönem 1908-1911* (2008) ve Sabahattin Özel ile birlikte *Gençler İçin Fotoğraflarla Nutuk* (2010) kitaplarını yayına hazırladı. İttihad ve Terakki başta olmak üzere yakın tarihe ilişkin farklı konularda makaleler yayımladı.
"İttihadcılık bir ruhtur" sözüyle tanındı.
Uzun yıllar boyunca üzerinde çalıştığı, İttihad ve Terakki'ye ilişkin belgeler ve yargılamaları içeren eserini tamamlamak üzereyken 2012 yılında hayatını kaybetti.

Değerli araştırmacı ve tarihçi Erol Şadi Erdinç'in deyim yerindeyse bir ömür adadığı "İttihad ve Terakki Belgeleri" dizisinin ilk kitabı olan *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti [Fırkası] Yargılamaları* üç ciltten oluşuyor.
I. Cilt, *Meclis-i Mebûsân Beşinci Şube Soruşturması*, I. Dünya Savaşı bittikten hemen sonra başlatılan Meclis-i Mebûsân soruşturmasının tutanaklarını;
II. Cilt, *Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargılaması*, İttihadcıların 1919'da Mütareke İstanbul'unda yapılan ve tehcir ve taktil olaylarıyla da suçlandıkları yargılamanın tutanaklarını;
III. Cilt, *Ankara İstiklâl Mahkemesi ve Siyasî Yargılama* ise 1926'da İzmir'de ortaya çıkarılan suikast girişimi ile ilgili yargılama kapsamında, ileri gelen İttihadcıların Ankara'da yapılmasına karar verilen *Siyasî Yargılama*'sının tutanaklarını içeriyor.
Bu üç ciltlik derleme, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi gerekse Cemiyet/Fırka'nın tarihi açısından vazgeçilmez bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır.

9 786052 954393

